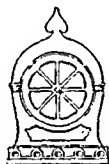

ॐ प्रस्थान ॐ

। दृष्टिपૂतं न्यसेत्पादम् ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક :

પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર :

“ પ્રસ્થાન ”

લેખકોની અનુક્રમણિકા

(નં. ૧૯૮૭-૮૮ ના ૧૧ થી ૧૪)

પુસ્તક ૧

અંક ૨ થી ૬

✓ અચલ શ્રદ્ધા (કાવ્ય)	૫૮	‘વર્તમાન’	૨૬૬
અલવંતરાય ક. દંડી	૨૮૯	કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્વ	
અનુપમ અને ગૌરી (એકાંકી નાટક)		✓ રામનારાયણ વિ. પાંડે	૩,૧૦૭
✓ પ્રાણુપન વિ. પાંડે	૧૭,૩૪	કાનપુર	
✓ આપણું સચિત્ર માસિકોનાં ચિત્રો		દરિયાલ મુસાણી	૧૪૯
ગગનન વિ. પાંડે	૧૩૦	જન્મ અને મૃત્યુ	
આપણા મીસમાસિકો અને મીસ		ક્ષિતિભાદન સેન	૩૬૩
✓ વ્યવસ્થા: ‘કાળીદાસ ભગવાનજી’	૧૫૭	જક્ષણી (વાર્તા)	
આપણું હાલનું વહાણવટું		‘દિશ્વર’	૧૦૦
✓ મંદુલાલ બ. દસામ	૨૩૨	તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ	
આપણું બાળમરણ		રા. વિ. પા.	૩૬૧
વિક્રમદાસ મ. કોહારી	૨૬૨	“ શ્રાક્યા આંવડું ઝેરીથી-” (કાવ્ય)	
આસામની પહાડી કેમો		‘બૃત્તારામ’	૩૦૧
અમૃતલાલ વિ. દક્ષર	૨૬૩	દમિશ્વર અને દરુઝ દોમ	
આઠમી શુ. સા. પરિપદના પ્રમુખનું લાંબણ		મૌ. અથુ ઝકર નદવી	૧૮૦
રમણલાલ નીલકંઠ	૩૯૩	નોંધ	
આઠમી સાહિત્ય પરિપદની બેઠક		૫૬ થી ૭૨, ૧૩૭ થી ૧૪૩, ૨૦૫ થી	
રામનારાયણ વિ. પાંડે	૪૨૬	૨૧૩, ૨૭૭ થી ૨૮૮, ૩૪૯ થી ૩૬૦,	
ઘશૂ ખ્રીસ્ત		૪૪૨ થી ૪૪૮.	
ન્યાનાલાલ દ. કવિ	૨૧૯	પહિરવેશ અને કળા	
એક ધીંગત મીસ્રા		તારાબેન મોડક	૨૨૮
વંડિત મુખસાસજી	૩૦૨	પ્રણુ છપન દે (કાવ્ય)	
કમળા ? (વાર્તા)		‘શેષ’	૭૩
‘સંજય’	૨૬	પ્રાર્થના (કાવ્ય)	
કવિની મસ્તી		‘શેષ’	૨૧૭
‘વર્તમાન’	૧૬	પિતા પર્જન્ય (કાવ્ય)	
કંઠાવિવેચક		‘મુસિકાર’	૧૪૫

પીરરૂં દેવોટકીન		લાડણ પર દેવોટકામ કરનાર મીસી	
નવ્યાય મ નાદ	૩ ૬	દેવ હરિપ્રનાથ દેવ ઈ	૨૦૩
પુસ્તક પરિચય		૧. સુધારનાં રૂપનો	
આદ્યગાન્ય પ્રવેશિકા અવમૌયા	૩/૦	સુ મ	૩૬૦
આદ્યગાન્યના મળવત્તે		લોકચર્યા	
લ્યોમેગમ પાકકુ	૧૬૧	અમરાવાત મત્ત મહાનનનો હંચાત્ર	૩૩૫
દમર્મનના નિયંધો ૨	૧૬૬	કાળીપરગુ કુ અઃ લુગનરામ દેવે	૧૨૦
કયાપીના પત્રો ૨	૨૭૦	મદપી અને અન્યૂપના મુ મ.	૧૭૮
✓ દાનતના બે નાટકો ૨	૫૫	મામગના કેટલાક પ્રશ્નો	
દેશબુદ્ધિ ગ.	૧૬૮	નરહરિ પરીખ	૧૭૫
પ્રીતમરાનની થાળી ૨	૧૬૭	ગોપયે એન્યુ. મોનાયરી નુ મ.	૩૩૭
મગદી રીયામત ૨	૧૬૮	નિધિય તાવૃકા અત્યજ્ઞે	૫૨
વેદીઆગી મત ભા ૨ ૨	૩૪૨	આવ-અવગત્યનો નમાનંભ	
વંખાચિત્રા અને બીજા લેખા ૨	૫૩	લુગનરામ દેવે	૧૦૧
વાર્તાનુ માત્ર ૨	૧૬૬	બોદમ્મ ગાદીય નૈનિક નંમેવના	
માપનત્રમ અને બીજી દેવિનાઓ ૨	૧૬૫	પરિશિતવાસ	૩૩૨
મુગીયાના પત્રો ૨	- ૨૭૫	- મદપિ દયાનંદ જન્મભૂમિ જ્ઞાનાળી	
નૌગાદ્ર મનધાર ભા ૧-૨-૩ ૨	૧૬૭	મદોત્તવ-કાલ્યાભાઈ પટેલ	૮૩૩
બનાડ		મોન્ટેમરી નંમેત્રના મુનિકમાર ભડ	૧૨૨
નુમન મહેતા	૧૨	બીસ મેયા મંડળ મુ. મ.	૩૩૮
બેકારીનું ઝંક આમડ		ચાકળના કાળીપરગ. મુ. મ	૩૩૬
જગનવાય ન દેવે	૪૧	ચાકળો મેજો કાલ્યાભાઈ પટેલ	૧૦૭
બે મિત્રો (વાતા)		ગિજાનુ અને ગારીગિક બીજવાળી મુ.મ.	૩૩૭
"નવ્ય"	૩૧૮	વેપાર વધ્યો, પણુ દિંદ તરંગર બન્યું?	
ભાવ અને કૃતિ		ચંદુભાઈ ભ. ત્યાય	૮૦
ગભાગાયબુ વિ. પાકક	૪ ૭	વૃક્ષારોપણુ	
ભાષાનો વિકાસ		શિનિ મોદનમત	૧૪૬
મુનિકમાર ભડ	૩૪૪	મર મનુભાઈ નેદશંકર મહેતાનું	
મુગલમાનો અને દિંદુ આદિત્ય		ભાષણુ	૧૪૮
મુનિકીન ૨. મયમી	૩૦૭, ૩૮૩	રૂપનંત્ર સ્રીનો સંસ્કાર	
રમત વિરૂદ્ધ ગમત		તાગમેન મોક	૮૪
દરિદ્રાદ ભડ	૨૫૧	સામાજિક વિચારોના અવ્યાસની	
રૂઢમુખ અને રૂઢતા (મિકાઈ નાટક)		પદ્ધતિ વિશે કેટલાક વિચારો:	
પ્રાણુવન વિ. પાકક	૧૬૩, ૨૩૭	૨.	૨૬૦
રૂઢિયાના કુખ્યાઓ		મુધારા	
નવ્યાય મ. યાદ			

સોનાનાં નળીઆં વિરૂદ્ધ માટીનાં નળીઆં	૩૦૪	હિતુઓ અને વ્યાસયો	૨૮	૧
‘કાળીદાસ ભગવાનજી’	૨૬૭	જ્ઞાનગોચરી		
સોળ સુંદર ચિત્રો	૪૧	શુભરાતનો દનિદાસઃ ન્હાનાસાત્ર કેવિ. કે. ૪૩		
ગજનન વિ. પાઠક	૧૮૬	કુનીયાનાં સાત પાપોઃ ન.	૫૭	
હિંદની સાંપત્તિક તપાસ	૬૪	હિંદ દળવો કર ભરે છે ?		
દ.		ચુનીભાઈ પરેલ	૪૩૧	
હિંદ સ્થાપત્યની અમરૂતિઓ		અર જગદીશચંદ્ર બોઝનું ભાષણ	૨૦૧	
ગજનન પાઠક	૬૪	અરજ જીવનઃ હંકોરલાલ શ્રીપતરાય	૪૩૮	
હિંદુસ્તાનના બાંકા		સ્વીડનનું લોકશિક્ષણઃ ન.	૫૭	
મુનિરૂદ્દિન ગવરી	૩૨૬	સ્વીડનની બેઝોની નિશાળોઃ ન.	૨૦૦	
હિંદુ પદપાઠશાહી				
મુમન મહેતા				

“ પ્રસ્થાન ”

લેખકોની અનુક્રમણિકા

(સં ૧૯૮૨ : કારતક થી ચૈત્ર)

પુસ્તક ૧.

અં ૧ થી ૬.

અમૃતલાલ વિ. હક્કર	૨૬૩	જીગનરામ દવે		
આસામની પહાડી કોમો		કાળીપરજનું કુખં	૧૨૦	
‘કાળીદાસ ભગવાનજી’		આસ-સ્વરાજ્યનો સમાવેશ	૧૨૪	
આપણા મીઠામાલિકો અને ગીત- ચંપરથા	૧૫૭	હંકોરલાલ શ્રીપતરાય હંકોર		
સોનાનાં નળીઆં વિરૂદ્ધ માટીનાં નળીઆં	૩૦૪	અરજ જીવન	૪૩૮	
ગજનન વિ. પાઠક		અહ્યાભાઈ મ. પરેલ		
આપણું અચિત્ર માસિકોનાં ચિત્રો	૧૩૦	મહર્ષિ દયાનંદ જનમજામિ જ્ઞાનાન્દી		
સોળ સુંદર ચિત્રો	૨૬૭	મહોત્સવ	૩૩૩	
હિંદ સ્થાપત્યની અમરૂતિઓ	૧૮૬	ચૌકાનો મેળો	૧૨૭	
અંદુલાલ ભ. દલાલ		તારાચેન મોઠક		
આપણું હાસનું વહાણવડું	૨૩૨	પહેરવેશ અને કળા	૨૨૮	
વેપારવધો, પાણી હિંદ નવગરે અન્યું ?	૮૨	સ્વતંત્ર સ્ત્રીનો સંસાર	૩૭૭	
ચુનીભાઈ ધ. પરેલ		‘ હિરેકુ ’		
હિંદ દળવો કર ભરે છે ?	૪૩૧	જક્ષણી	૧૦૦	
જગનલાલ ન. જોષી		નરહરિ દા. પરીખ		
બેઝોની એઃ બોઝ	૨૪	ગામગાંના કેટલાક પ્રશ્નો	૧૭૫	

નંદલાલ દ. કવિ		તમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ	૩૬૧
ધર્મ પ્રીતિ	૨૨૬	બ.વ અને શ્રી	૭૬
ચુગ્ગનને. હતિવ.સ	૩૪૮	હેતુઓ અને આશયો	૧
નંદલાલ મ. શાહ		“દર્મમાન”	
રશિયના. દુબળાઓ.	૨૫૭	ક્રમ વિવેચક	૨૬૬
પીટર કોપોટકીન	૩૬૬	કવિની મળી	૧૬
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક		વિહુલદાસ મ. કોઠારી	
અનુષ્ઠ અને ગૌરી	૧૭,૩૪	અભાણું આગમણ	૨૬૨
રુદ્રમુખ અને રંજના	૧૬૩,૨૩૭	“શોષ”	
પરિક્ષિતલાલ મજમુદાર		પ્રભુ જીવન દે	૭૩
બોરસદ રાષ્ટ્રીય કૌનિક સંમેલન	૩૩૨	પ્રાર્થના	૨૧૭
બલવંતરાય ક. ઠાકોર		“સંજય”	
અચલ શ્રદ્ધા	૨૮૬	કમળા ?	૨૯
“ભૂલારામ”		બે મિત્રો	૩૧૮
“માઝા આવડું મૈર્ગથી -”	૨૦૧	મુખલાલજી	
મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા		એક બીજી મોત્રી	૩૦૨
આઈમી યુ. સા. પરિવર્તન આપણું	૪૧૩	મુખમંત્ર મહેતા	
મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ		ગંદકી અને અનુસૂચતા	૧૭૮
ભાવનો વિકાસ	૩૪૪	ગોખલે એન્ડ. સોસાયટી	૩૩૭
મોન્ટેસરી સંમેલન : પત્ર	૧૨૩	જગાડ	૧૨
મુનિકુદિન ર. ગવસી		બીજી સેવામંડળ	૩૩૮
મુસલમાનો અને હિંદુ સાહિત્ય	૩૦૭,૩૮૩	“સુદારાના સ્વપ્નો”	૩૬૦
હિંદુસ્તાનના આંદા	૯૬	વાંકળના કાળીપરજ	૩૩૬
“મુસિકાર”		શિક્ષણ અને શારીરિક કેળવણી	૩૩૭
પિના પર્જન્ય	૧૪૫	હિંદુ પદ્યપદશાલી	૩૨૬
મો. અબ્દુ ઝકર નઢવી		“હ”	
દમિક અને દરૂઝ કોમ	૧૮૦	દિલ્લી સાંપતિક તપાસ	૪૧
૨		હરિમસાદ વજરાય દેસાઈ	
સામાજિક વિદ્યાઓના અભ્યાસની		લાકડા પર કોનરકામ કરનાર મોત્રી	૨૦૩
પદ્ધતિ વિશે કેટલાક વિચારો	૨૬૦	હરિલાલ સા. ભટ્ટ	
રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ		રમત વિરૂદ્ધ ગમન	૨૫૧
આઈમી યુ. સા. પરિવર્તન પ્રમુખ-		હરિલાલ મૂળશંકર મુલાણી	
પદેનું ભાષણ	૩૬૩	કાનપુર	૧૪૬
રામનારાયણ વિ. પાઠક		ક્ષિતિ મોહનસેન	
આઈમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક	૪૨૬	જન્મ અને મૃત્યુ	૩૬૩
કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ	૩,૧૦૭	શ્વારિષ્ણ	૧૪૬

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૧

કારતક, ૧૯૮૨

અંક ૧

હેતુઓ અને આશયો

કોઇ પણ કાર્યના હેતુઓ અને આશયોનું ખરેખરું સ્પષ્ટ દર્શન તો એ કાર્યમાં જ થઇ શકે. કાર્ય પહેલાં તો તેના કલ્પકો પણ તે આશયો અને હેતુઓનું માત્ર 'ઝાંખું' સ્વરૂપ જ બોધ શકે-સમજી શકે. પણ માસિકના આશયો કોઇ એક જ વ્યક્તિ કે એક જ મંડળ સિદ્ધ કરી શકે નહિ. તેની સિદ્ધિ માટે બહોળા લેખકવર્ગનો અને વાચકવર્ગનો સહકાર આવર્યક છે; અને એ સહકારને માટે તેના હેતુઓ, આશયો અને તેટલા સ્પષ્ટ કરી પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવા બોધ્યો.

આપણી અત્યારની સ્થિતિ વિશે એક બાબત સર્વને પ્રતીત થઇ હશે જ કે આપણે આગળ ચાલી શકતા નથી. ચાલવું-ચાલતાં રહેવું એ જગતનો અર્થ છે, સ્વભાવ છે, નિયમ છે એમ આપણે બહુએ જાણીએ છતાં આપણે આગળ જઇ શકતા નથી. વૈદિક સાહિત્યના, શક્તિ વીર્ય અને ઉત્સાહના દેવ ઇન્દ્રે કહ્યું છે કે માણસ ઊંઘે એ જ કલિયુગ અને ચાલે એ જ સલિયુગ; " ઇન્દ્ર ચાલતાનો સખા છે " માટે " ચાલવા માંડ, ચાલવા માંડ. " અને છતાં આપણે ઊભા છીએ ત્યાંથી એક ડગલું આગળ વધી શકતા નથી. શાક્યપુત્ર ગૌતમ મહાભિનિષ્ક્રમણ* કરી બુદ્ધ થયા; કોઇ પણ બે બિંદુઓએ એક દિશામાં ન જવું, દરેક જુદી જુદી દિશામાં ઉપડી જવું એવો એમનો ઉપદેશ છે. છતાં આપણે કોઇ પણ દિશામાં જઇ શકતા નથી. પ્રસ્થાનત્રયીમાં સ્થાન પામેલ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કર્મક્ષેત્ર એ જ સુદક્ષેત્ર અને સુદક્ષેત્ર એ જ કર્મક્ષેત્ર એવો ઉપદેશ આપ્યો છે અને છતાં જીવન-વિમુદ્ધના એક પણ સુદ્ધ માટે આપણે તૈયાર થઇ શકતા નથી. સારા જગતમાં જેની મહત્તા સ્વીકારાઇ છે, જેની યોગ્યતાનો પડઘો પડે છે, જેના કર્મયોગે શક્તિ અને કાયદાથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં કેક આસનો ડગે છે, એના કર્મવીર પુરુષ આપણા દેશમાં, આપણા પ્રાન્તમાં

* નિષ્ક્રમણ એટલે નિઃજનું તે. ભગવાન ગૌતમ સંસારનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા એ મહાન પ્રસંગને યોગ્ય મહાભિનિષ્ક્રમણ કહે છે. તે પછી તપ કરીને-તેઓ બુદ્ધ થયા-શન પામ્યા.

વિધમાન છે અને છતાં આપણે એમણે બનાવેલે માર્ગે કે આપણે મનમાન્યે કોઈ અન્ય માર્ગે જઈ શકતા નથી

આનું કારણ સમજવા આપણે આપણી પરિસ્થિતિ જોવી જોઈએ આપણી પરિસ્થિતિ બરાબર સમજવાની જરૂરિયત, છેલ્લા કેટલાક વરસોમાં નહોતી તેટલી વિકટ અસારે છે. આપણી પરિસ્થિતિમાં અનેક પ્રશ્નો, પાણીમાં છુપાઈ રહેલા પ્રાહોની મારફત ગૃહ પડેલા છે તે પાણી હલાવી જોઈશું તારે જ બરાબર જણાશે આપણું પ્રજાશરીર અનેક રીતે અને રાજપ્રકરણી જાંઘનોમાં જકડાઈ ગયું છે તે અગાઉ હલાવીશું ત્યારે જ માનુષ પાશે. જે દેખતો નથી તે ચાનતો નથી, આપણે આપણી પરિસ્થિતિ બરાબર જોવી જોઈએ.

પરિસ્થિતિ એટલે શું ? માનવની પરિસ્થિતિ દેશ અને કાલમાં અનંત સુધી ગયેલી છે. તેમાંથી આપણી નજર પહોંચે તેટલી આપણી પરિસ્થિતિ આમ નજર કરવામાં, પાર્થિવ દાક્ષીની પેડે, નિકટની વસ્તુઓ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય, પરદેશ કરતાં સ્વદેશની, સ્વપ્રાન્તની વસ્તુઓ, દૂરના ભવિષ્ય કરતાં વર્તમાનની અને નિકટના ભવિષ્યની વસ્તુઓ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય આમ જોવાથી અવધાર્ય દર્શન થાય છે એમ બીરુ બની ગિભા ન રહેવું જોઈએ દૃષ્ટિની આ ઘટના કોઈ વિષય અવસ્થા નથી પણ પ્રસ્થાનનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે આપણે ગિભા દોષએ ત્યાંથી ચાલવું છે અને નજીકની જમિ આપણને સ્પષ્ટ દેખાય એ હપ્ટ છે, એ બસ છે. માણસ જોઈને ચાલે એથી વધારે શું કરી શકે ? દૃષ્ટિપૂત ન્યસેત્પાદસ-

આ ક્રમે 'પ્રસ્થાન' ની પ્રસ્થાનભૂમિ ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી બાપા છે. તેની દૃષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉઠેલા અને તેની અર્થ કરવી એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોંચે તેટલે નજર કરવા પ્રયાન કરીએ.

જોઈને બરેલું પગલું પવિત્ર થાય છે તો એ જોનારી દૃષ્ટિ પણ સરકારી હોની જોઈએ બોદ સાહિત્યમાં જોને 'દિટ્ઠિ' એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે એવી નહિ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોને દર્શન કહે છે એવી એ હોની જોઈએ કોઈ પણ અભિમાનથી મતાપ્રદથી કે સ્વાર્થથી એ વાળ કે ક્યુપિન થતી ન જોઈએ વળા એ દૃષ્ટિ દાલના શાસ્ત્રોથી સંસ્કૃત થયેલી હોની જોઈએ હાવના ધણુખરા શાસ્ત્રો પશ્ચિમમાં વિકાસ પામ્યા છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રગાઈને આવે છે એ ખરૂં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો અત્યારે ઘણા વેગથી આવી આપણને સ્થિર પગે જોવા કે વિચાર કરવા દેતા નથી એ ખરૂં જતા વિજ્ઞાનના વિચારો કોઈ પણ એક દેશના ગણાવા ન જોઈએ આપણે વિજ્ઞાનથી આપણી દૃષ્ટિને સંકારી કરવી જોઈએ વિજ્ઞાનના પ્રગતિથી પ્રતિકાસની ભાવપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે બગાડવું વિદોષની જોઈએ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશના પ્રશ્નો, દવાના અને તત્ત્વજ્ઞાનના, ગ્રંથોદ્ધારણીના, સંપત્તિના, સમાજના, નાતના, કુટુંબ સંસ્થાના, કોમના, ધર્મોના, રાષ્ટ્રોના, ગણદાસીના સર્વ પ્રશ્નો સમજવા જોઈએ અને જુદા જુદા દરી રહે તેવો તેમનો નિઃસાર લાવવો જોઈએ

સમાજનાં ધણાંખરાં અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાશુદ થાય છે. સમાજનો મોટો ભાગ અમુક પ્રસોનો વિચાર કરતો યથ જાય તો તેના નિરાકર એની એજે આરી જાય છે. છતાં જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્વસાથી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રક્ટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પરાક્રમ યથેજ્ઞ જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચેતન્યની ઊણપનું ચિહ્ન છે. એ ચેતન્ય ઈશ્વર પાસેથી કે ધર્મથી આવે; કર્મવીર પુરુષોના પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરાક્ષ સત્સંગથી આવે; કલાથી મનુષ્ય થાય; કે જ્ઞાનના પુનઃપુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ઘણો મોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડ્યો છે. તેમાં સાહિત્યથી જે શક્ય હોય તે જેટલું યથ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન' માં પ્રામાણિક રીતે, હેતુપુરસ્કર કરેલી કેષ્ઠ પશુ વિષયની ચર્ચાનું સ્થાન છે. તેની ભાષા ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી ભાષા ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર હિત્ય ઉદાર અને મુક્ત વિચારોનું વાહન બની શકે છે અને તેવા વિષયોના ગૂજરાતીમાં વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માલુમ પડે છે અને વિદાસ પામે છે. તેના પાંચનારા મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર હિત્ય ઉદાર અને મુક્ત વિચારો શ્રદ્ધા કરવા ગૂજરાતીઓ સમર્થ છે અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રજુ કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માલુમ પડી આવશે અને વિદાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ અને આશા છે કે ગૂજરાતનો લેખકવર્ગ અને વાચકવર્ગ અમારી શ્રદ્ધામાં સહભાગી યથ અમને સહકાર આપશે.

૨૧

કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્વ*

મયાણુ પૂરેપૂરો વિષયનિર્દેશ કરે છે એ વિશે મને ઘણો સંશય છે. વળી કેટલાકને વર્ણુ શબ્દની અતેકાર્યતા પણ બ્રામઠ નીવડી છે. વર્ણુ એટલે નાત નહિ. વર્ણુ એટલે રંગ નહિ. વર્ણુ એટલે અક્ષરો; સ્વર અને વ્યંજનોનું સામાન્યવાચક નામ. વર્ણો અને કાવ્યનો શો સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ કરવા માટે અને વિષયપ્રદેશ આંકવા માટે કાવ્ય સંબંધી કેટલીક પ્રાસ્તાવિક ચર્ચા આવશ્યક છે.

કાવ્યનું લક્ષણ બાંધવું મુશ્કેલ છે, કહો કે લગભગ અશક્ય છે. ખરી રીતે જીવનની સર્વ ચેતન્યપ્રવૃત્તિઓ અને જીવન પોતે એમ લક્ષણમાં બાંધીજ શકાતું નથી. જેનો સ્વભાવજ ઊગવાનો છે તેને કયામાં શી રીતે બંધાય?

કાવ્ય એ ક્યા છે. કલા એ જીવનનું પ્રગટીકરણ છે. જે જીવન બંધાય તે કાવ્ય બંધાય.

એટલે કાવ્ય શું છે તેનું અંતિમ લક્ષણ બાધવાનો પ્રયત્ન નહિ કરૂં. સર્વ ચૈતન્ય પ્રવૃત્તિઓને એટલા માટે ઇતિહાસદષ્ટિએ જોવી ઠીક છે. સદ્ભાગ્યે મારો વિષય એટલો ચોક્કસ મર્યાદાવાળો છે કે ઉપરિચિત થયેલી કાવ્યચર્યામા સમસ્ત ઇતિહાસની સમીક્ષા કરવાની જરૂર નથી. કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો—ચિન્નો મારે માટે યસ થશે, તેથી ચર્ચા અતિ સાધારણ પ લે તે આપ નિભાવી લેશે એવી આશા છે.

કાવ્ય એ ક્યા છે. ક્યાનું પ્રયોજન નિરતિશય આનંદ ઉત્પન્ન કરવા ભાવોને સાકાર કરવાનું છે. આ ભાવને સાકાર કરવાનો વ્યાપાર કલાવિધાયક અમુક ઉપાદાનદ્વારા કરે છે. જેમ કે ચિત્રકાર રંગદારા, મૂર્તિવિધાયક પથર કે માટીદારા, ગાયક સ્વરો—સૂરોદ્વારા; કલાવિધાયક પોતાના ઉપાદાનને ભાવાનુકૂળ આકાર આપી તેને માનવગતિને ગોચર કરે છે. મૂલ્ય ભાગે આ રીતે કલાત્મક આકાર મેદલ કરનાર બે ઇન્દ્રિયો છે, આખ્ય અને કાન. ચિત્ર દષ્ટિગોચર છે, સંગીત શ્રુતિગોચર છે. નૃત્ય દમગોચર અને તેમા રહેલો તાલ કંઈક શ્રુતિગોચર પણ છે.

ત્યારે કાવ્ય સંબંધી આપણે આ જ બે પ્રશ્ન પૂછવાના છે; તેનું ઉપાદાન શું છે, અર્થાત્ તે ક્યા ઉપાદાનદ્વારા ભાવને સાકાર કરે છે? અને તે ઉપાદાન માનવની કઈ ઇન્દ્રિયને ગોચર થાય છે?

આદી કાવ્ય સંબંધી યોદી વ્યાખ્યાઓ તપાસીએ. મમમટ કહે છે કે કાવ્ય એ દોષ વિનાના, શુણ્ણવાળો, કવચિત સ્ફુટ અલંકાર વિનાના શબ્દ અને અર્થ છે. સાહિત્યદર્ષણકાર વિશ્વનાથ રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહે છે. વિચક્ષણ પડિત જગન્નાથ રમણીય અર્થનો પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય એમ કહે છે આ ત્રણ વ્યાખ્યામા દું ચોથી ઔડલીની વ્યાખ્યા ઉમેરું છું તે કહે છે કોષ દસતા માણસના ચિત્રમા મૂલ્ય પરતી રેખાઓ અને દાસ્ય બે જુદી વસ્તુઓ નથી પણ રેખા દાસ્ય વ્યક્ત કરે છે એવીજ રીતે કાવ્યમા શબ્દ અને અર્થ બે બિન્ન નથી પણ કાવ્ય એ અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે અથવા શબ્દપ્રતિપાદક અર્થ છે.

આ સર્વ વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન વાક્યમય છે, વાક્યી છે, શબ્દ અને શબ્દપ્રતિપાદક અર્થ છે. દિવિ વાક્યી અને રેખા અર્થને પેતલના બાવને અનુકૂળ આકાર આપે છે.

દવે બીજને પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. વાણીને જે આકાર કવિ આપે છે તે કઈ ઇન્દ્રિયને ગોચર થાય છે? કઈ ઇન્દ્રિયદ્વારા માનવગતિ કવિએ આપેલું વાક્ય મય સ્વરૂપ મેદલ કરે છે? કાન, શ્રવણ એ આનો વાસ્તવિક જવાબ છે.

વાણી એ સામાન્ય રીતે એક પક્ષથી જોમ બોલાય છે તેમ બીજાથી સંબળાય છે. બોલાય છે તે પણ બીજને સાબળે એટલા માટે. તેથી વાણી શ્રુતિમાત્ર જ ગણવી જોઈએ. આ ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે કાવ્યક્યાનું ઉપાદાન વાગી છે અને તે શ્રુતિમાત્ર છે.

આ તો સર્વમાન્ય મિદાનત છે જન્મ આમા કંઈક કંઈક થતા સંભવ છે. શું કવિતા વાચી શકાતી નથી? શું સાહિત્ય એ વાચનનો વિષય નથી? ત્યારે કાવ્ય માત્ર શ્રુતિમાત્ર શા

માટે ગણવું ? સાથે સાથે ચક્ષુર્માલ કેમ ન ગણવું ? છેવટ વાંચનપાલ કેમ ન ગણવું ? હાલ આપણે કાવ્યો એટલાં બધાં વાંચીએ છીએ કે આપણને એમજ લાગે કે કાવ્ય વાંચવા યોગ્ય હોય શકે, પણ એ યથાર્થ નત નથી. દરિગીતની એ લીટીઓમાં સરખી સંખ્યાના અક્ષરો વાંચવામાં આવે એ સૌંદર્યનું કારણ નથી પણ સાંભળવામાં સરખી માત્રાઓ આવે છે એ છે. થી ખચરદારના કે ન્દાનાલાલના ખંડ દરિગીતો વાંચવામાં પિરામિડના આકારના છે એ એની ખૂબી નથી પણ સાંભળવામાં દરિગીતના બીજનાં મંવાદો સંખ્યાનાં પરિવર્તનો થાય છે એ એની ખૂબી છે. અને આ જોતાં આપ જોઈ શકશો કે કાવ્યના કપાટપ્રબોધો કે કહાર કે ગરુડ કે સર્પ જેવા આકારો કરવા એ શ્રુતિગોચર કાવ્યકલા ઉપર જુલમીમાં જુલમી અત્યાચાર છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ શ્રાવ્ય અને દશ્ય એવાજ ભાગો કાવ્યના પાડ્યા છે ક્યાંક વાચ્યતાયિત એવો પ્રકાર કલો નથી છતાં આવી વાંચવાની ચમત્કૃતિઓને કાવ્યની ચમત્કૃતિ ગણી છે એ તે સમયની કાવ્યમાં ઘૂમી ગયેલી કેટલીક અધમનાનો જ પુરાવો છે. ગૂજરાતીમાં આ શેડીનું ચોડું અનુકરણ થઈ તરત બંધ પડ્યું એ સારો ચેલ સમજવો જોઈએ.

આજ ચર્ચાને અંગે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે સંસ્કૃત આલંકારિકાએ દશ્ય એવો પ્રકાર સ્વીકાર્યો તો વાંચનપાલ એવો પ્રકાર સ્વીકારવામાં શું ખોટું છે. હું માનું છું આ વાક્યકલ આપણને નહિ છેતરી શકે. કાવ્યકલા પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચીને બીજી દશ્યકલા સાથે સંલગ્ન થઈ શકે. જેમ શ્રુતિગોચર સંગીત, દશ્ય નૃત્ય સાથે સંલગ્ન થાય છે, તેમ કાવ્ય પણ શ્રુતિ-ગોચર સંગીત સાથે સંલગ્ન થાય અને દશ્યગોચર અભિનયકલા સાથે પણ સંલગ્ન થાય. અને પ્રસંગે કાવ્યનું વ્યક્તિત્વ પુષ્ટ થાય છે, છેવટ હણતું તો નથી જ. વંદે માતરમ્નું, પંડત સાંભળીએ ત્યારે માનૂશ્રમિ તરફ જે ભાવ થાય છે તે ભાવ તેના સંગીતથી પુષ્ટ થાય છે, નાટકનું એક પાત્ર બીજા પાત્રને કહે ‘ચૂપ’ અને તે સાથે નાટક પર આંગળી મૂકવાનો અભિ-નય કરે તેથી ચૂપનો અર્થ પુષ્ટ થાય છે. આવી રીતે સંગીત અને અભિનય અને ઘણીવાર કાવ્યના દેખોને પણ નિર્વાહ ખતાવે છે. પણ સરલા ચઢુલારંભ તરલાલિ ચલારવા એ ચરદ્વર્ણનની પંક્તિ તમે સાંભળો ત્યારે તેના વર્ણોને અસુક રીતે ગોડવીને વાંચતાં મુરજ થાય છે એ વિચારથી તેના અર્થને જરા પણ પુષ્ટિ મળતી નથી. ઉચ્ચ મુરજ થાય છે એ જોતી વખતે અર્થને એક જાણુ નાખવો પડે છે. એટલે કાવ્ય એ વાંચનપાલ નથી જ. શ્રુતિ-માલ છે. સંગીતને પણ મારેગમમાં લખી શકાય છે પણ તે તો માત્ર એક સાચી રાખવાને માટે થોજેલી સુક્તિ છે; તેમ વાક્યમય લખી શકાય છે એ પણ કાવ્યકલાના ઉપભોગનો વિચાર કરતાં અપ્રસૂત ગણવું જોઈએ.

આટલું લાંબું વિચેચન કરવું પડ્યું તેનું કારણ એ કે અત્યારે વર્ણુ એટલે જે લખીએ છીએ તે વર્ણુ એવો અર્થ થઈ ગયો છે. કોઈ કા ચ ટ ત પ કહે ત્યારે આપણી કંપના આગળ લખેલા અક્ષરો આવે છે. આ ટેવ કાવ્યોપભોગને હાનિકારક છે. કાવ્યોપભોગ માટે શ્રુતિપરીક્ષા એ ખરી પરીક્ષા છે. વાંચની વખતે પણ કંપનાથી આપણે કાવ્ય સાંભળીએ તોજ કાવ્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ. અને જેના કાન જુલ જુલ વર્ણોના ઉચ્ચારોની અસર જરાજરા પારખી શકના હોય તેજ કાવ્યનો ખરો મર્મ સમજે. આ તત્ત્વ નહિ સમજાયું હોવાથી કવિનાશિષ્યમાં, કવિનાંચનમાં, કવિનાપરીક્ષામાં તથા કવિનાની છૂટ ક્યાં લેવાય

અને ક્યાં ન લેવાય ને સજાથી ચર્ચામાં ઘસા ખેટા વિચારો પ્રવર્તવા પામે છે. જે માણસ જ લ ૩ ર નો ભેડ ન સમજે, તેમજ જે માણસ એ વર્ણોને જુદા સમજે પણ તેમની સમાનતા ન સમજે તે કાવ્યની ખરી ખૂબી ને સમજી શકે. વર્ણ શબ્દની દ્વિઅર્થતાનો લાભ લઈ દેહી શકું કે જુદા જુદા વર્ણોની અસર જે આંખ ન સમજી શકે તો ચિત્ર ન બોગવાય અને તેવીજ રીતે વર્ણોની અસર જે કાન ન પારખી શકે તો કાવ્ય ન પરખાય.

મારો વિષયપ્રદેશ હવે સ્પષ્ટ થયો છે. કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દ અને શબ્દપ્રતિપાદ્ય અર્થ છે. અને તેને યદ્યપ્ત કરનારી ઇન્દ્રિય ઝોન છે. શબ્દો વર્ણોના બનેલા છે અને વર્ણો શ્રુતિચોચર હોવાથી કાવ્ય ઉપભોગ્ય બને છે. એ વર્ણ અને કાવ્યનો સંબંધ. દરેક કાવ્ય આજના વિષયને હવે અપ્રસ્તુત છે.

કાવ્ય શબ્દનું બનેલું છે અને શબ્દ વર્ણોના ઉચ્ચારનો બનેલો છે. પણ માણસના કંઠમાંથી નેટલા ઉચ્ચાર નીકળે છે તે બધા વર્ણો નથી અને બધા શબ્દો પણ નથી. મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવા હું એક દહાન્ત આપીશ જે દહાંત કાવ્યના ઇતિહાસમાં વિચિત્ર તો ગણાશે જ. અમારી નાતના—પ્રભોરા નાગર—ભોરના જગન્નાથ પંડિત સંસ્કૃતમાં શીઘ્ર કવિતા કરી શકતા. તેઓ પેશાના દરબારમાં ગયા હતા ત્યાં તેમને એક લઢીઆ સાથે સરત યજ્ઞ. કવિ સંસ્કૃતમાં શીઘ્ર કવિતા કરે અને લઢીઆ એટલા જ વેગથી તે લખી નાંખે. ઘણા પ્રયત્ને પણ લઢીઓ લાથો નહિ ત્યારે પડિતે એક યુક્તિ કરી. તેમણે એક અગ્ધરા રચ્યો અને તેમાં ગોવાળીઆનાં બાળકો અને ગોપાલ પ્રાકૃતભાષાથી ટોરને બોલાવવા હતા એવું વર્ણન કર્યું. અને ટોરને હાંકતાં જે ડચડા.....જેવો અવાજ થાય છે તે અગ્ધરાના લઘુવર્ણોના ખીળ ખંડમાં મૂક્યો. મોટે નીચે પ્રમાણે છે.

ભાષાભિઃ પ્રાકૃતાભિઃ.....વચનાચ્છદ્ધમુચ્ચૈર્ગુણન્તો ।

નૂનં ગોપાલચાલાઃ કૃતરક્તિગિરસ્તત્પશૂનાર્થયતિ ।

શ્રીમદ્ગોપાલચાલો નિજસકલજનૈર્વૈષ્ટિસ્તૈઃ સમંતાત્

ક્રોડાસક્તોચિરક્તોઽધરપ્પૃત્તમુરલિઃ પાતુ સર્વાન્ મુરારિઃ ॥

દેહવાની જરૂર નથી કે લઢીઓ લાથો અને પંડિત જીત્યા. પંડિતને તેમની તરત્યુદ્ધિ માટે અને વિચારણા યુક્તિ માટે ક્રનામ મળવું જોઈએ અને દરબારમાં મળ્યું હતું એવી વાત છે પણ આપણે એ વિચારવાનું છે કે એ યુક્તિનું રહસ્ય શું છે.એ ઉચ્ચારને કાવ્યમાં રચાવ છે ? એ ઉચ્ચાર કેમ વ્યક્ત વર્ણ નથી.....એ ભાષાનો શબ્દ નથી બસે તેનો અર્થ છે અને એ અર્થ ટોર પણ સમજે છે પણ એ ભાષા નથી. અને આવા વર્ણોથી કાવ્ય ન બની શકે. પણ આ વર્ણોની ઘણીજ નિકટ રહી એમ અર્થ બતાવવા આપણે ભાષાના શબ્દો બતાવ્યા છે અને હજી બતાવીએ છીએ.....એ ઉચ્ચાર ઉપરથી આપણે ડચડારો શબ્દ કરીએ તે ભાષા છે. આવા શબ્દોને અંગ્રેજીમાં onomatopoeic અર્થાનુકારી શબ્દો કહે છે. એવા શબ્દોનું રચાવ પણ કાવ્યમાં વિરલ હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. એ ભાષાના શબ્દો છે ખરા પણ ભાષા અને અવ્યક્ત અવાજની સીમા ઉપરના છે, તેમાં ઉચ્ચારથી મિત્ર શોધ જોડો અર્થ નથી અને કાવ્યમાં તેનું રચાવ પણ વિરલ છે. અંગ્રેજ સિમ્સમાં અવાજ અર્થને અનુસરવાની પંક્તિઓના ઉત્તમ નમૂનામાં પણ આવા અર્થાનુકારી શબ્દોથી અર્થ વ્યક્ત થયો નથી. આવા વર્ણકોશલને એક દાખલો મિલ્ટનમાંથી લઈએ,

શયતાન અવ્યક્ત પંચભૂતમાં સરે નીકળે છે ત્યાં એક વાદળાના પ્રયંક આધાતથી તે પડવા માટે છે એવું વર્ણન, એ દલાનિપુણ કવિ નીચેની પંક્તિથી કરે છે

plumb down he dropped

Ten thousand fathom deep.

અહીં ઉચ્ચારથી જ સમગ્રપણ છે કે બળે કંઈક ઊંડું ઊંડું અથડાતું અથડાતું પડે છે. પણ આમાંનો કોઈ શબ્દ ડ્યૂ ડ્યૂ જેવો અર્થાનુકારી નથી. આતું વર્ણન હું એમ કરું કે “માણસ ભૂંડાંગૂ દેતોને પડ્યો,” તો ‘ભૂંડાંગૂ’ એ શબ્દથી કાવ્ય ન બની શકે. એ શબ્દ છે, તેમાં અર્થ પણ છે પણ એ શબ્દમાં વાચ્ય, અને તે પણ માત્ર ઉચ્ચારાત્મક વાચ્ય ઉપરાંત વ્યંગ્યને રહેવા નેટલો અવકાશ જ નથી. અને કાવ્યનો આત્મા તેનો વ્યંગ્યાર્થ છે. જૂની ચારણી કવિતા ઉચ્ચાર અને અર્થ બન્ને માટે આવા શબ્દો ઉપર ધણો આધાર રાખતી તે તેનો દોષ છે. ઘડઘડાટ, ગડગડાટ, સર-સરાટ વગેરે શબ્દોને કાવ્યમાં ધણું ઓછું સ્થાન છે. દાખલાથી સમગ્રશે. ઇડરના સરજ-મલજાએ અંગ્રેજો સામે જે ધિંગાણું કર્યું તેનો આ ત્રકટખંધ પવાડો છે. કેટલુંક વર્ણન સાફ અને બલિષ્ઠ છે, પણ આપણે નીચેનું વર્ણન જોઈએ.

હવે ઝણુણુ શિર ઝલમાણુ જમ જમ

ધણુણુ તોપણુ ગોળ ધમધમ

રાણુણુ બાણુણુ શોટ ચમચમ

ખણુણુ ખોપર ઉડણુ ખમખમ

ધણુણુ પંખરણુ બાજ ધમધમ

થણુ બીરણુ નચણુ ચમચમ

કલમ ભાજત જાત કમકમ

પડત કવ કણુ બડમ ઓપમ

જતિયો ધણુ જંગ

તો દંડહલક ભાવ સમંદરા

અસુરાણુ ગોતાં ઉપરા... ...

આ રીતે ગમે તે માણસ કાવ્ય કરી શકે, અને વર્ષક ગમે તેટલી સંખ્યાના મેળવાય. પણ આ કાવ્ય નથી. કાવ્યમાં ઉચ્ચાર આવા અનુકરણથી થતો નથી. દાખલાથી જોઈએ:—

યા કુન્દેન્દુતુપારહારધવલા યા પ્રવેતપદ્માસના

યા ઘોળાઘરદણ્ડમંડિતકરા યા શુભ્રવચ્ચાવૃતા ।

ખીજ પંક્તિમાં વીણુનો રણુકાર સ્પષ્ટ સંભગાય છે. કનિદાસ મેધ પાસે અલકાના મહેસોતું વર્ણન કરે છે. સાંભળીએ:—

વિષુદ્ધન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રવાપં સચિન્દ્રાઃ

સંગીતાય પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગંધીરઘોષમ્ ।

સુરજ વર્ણન. અક્ષરોની મહેનતથી સુરજમન્થ કરવાથી નથી થતું, ‘એમણા બપંગૂ વાગે છે’ એ ભાષા છે, તેથી વર્ણન થાય છે પણ કાવ્ય નથી થતું, પણ સંગીતાય પ્રહત

મુરજાઃ સ્તિગ્ધગંભીરઘોષમ્ કહેવાથી કાવ્ય થાય છે. પ્રહતમુરજાઃ માં ક્રુત અને ધીમા તાલો પડી સ્તિગ્ધગંભીરઘોષમ્ માં ચાપી સંભળાય છે. આ રીતે કાવ્યમાં ઉચ્ચાર અર્થને ઉપકારક છે.

આધુનિક ગૂનરાત્રી કાવ્યે આ બન્ને પ્રકારોનો પ્રયોગ કર્યો છે. શબ્દચમત્કૃતિ માટે વખણાએલા સદ્ગત હરિલાલ હર્ષદરાય મુવના બે જ દષ્ટાન્તો લઉં.

છનચ્છનિત વીજળી ઝણકિ મેધમળે 'દલે,
અતિ ત્વરિત વાદળી જળાભરી વિલાસે લળે,
ધટામુદિત કો કળા ચનચને કરી મોરલો,
છટાલટિત કો ધટી ઝરમરે દંધ મેલુલો.
લટો વિખરિ વાદળી વરસિ ખેરવે માતિડાં
ધટી તડુપી આ ધને ઝડિયિ બાણ માર્યા શું આ
શું સિંદ વનરાજ કો ગરજિ ધૂધવે ધોર આ
ગિરિ શિખરના ચુરા કડકડાટ હતો અહા.
ભુજંગનિ ગતિ ચક્રા ઝરણ બૂલના શાં વહે!
તરંગવર્તી કો નદી ઉછળિ અધશબ્દો 'લહે
ઉછંગ મિરિને રમે ધુ ધુ ધુ ધોધ ફટી ધસે
સુરંગ બરિ ફેલતી શરશરે પ્રદેશો રસે.

ત્રણ દડીમા ગણે-છનચ્છનિત, ચનચને, ઝરમરે (?) ધૂધવે, કડકડાટ, ધુ ધુ ધુ. આ કાવ્યની શક્તિ નથી. કક્ષા એ અતુકરણ નથી અને અહીં કાવ્ય વિપવર્ત્ત અતુકરણ કરે છે માટે કલા નથી. પણ એમનું જ

ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી, ગહનગિરિ ચુરા, કાનને ગાળ બેઠે
પહોડાએ ત્રાડ તોડી ગગન ભુમિ જતી આભના ગાલ છૂટે.
બાબી છે પિંગળાશી ચટપટિત સદા પુગ્ગ શું વીજ વીંઝે
સ્વારી એ કેસરીની ત્રિભુવનવિજયા ચંડિકા એથી રીંઝે.

આમા માત્ર ધુ ધૂ ધૂ ધુ ધુધવતી એટલા ઉચ્ચારો જ અર્થાતુકારી છે અને તે સમગ્ર કાવ્યના ભાવના બલથી સુનિર્બળ બને છે.

ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા રવે છે

એ પંક્તિમાં ધર્ધર શબ્દ એવી જ રીતે સુનિર્બળ છે.

ધણાએને લાગતું હશે કે આ વર્ણોની ત્રીણવટ એ તો પંડિતોએ પોતાનો ઇન્કારો ચાલુ રાખવાને કરેલું ધતિંગ છે. આવા આશ્પેષનો જવાબ દેવા કાવ્યશાસ્ત્ર શર થયું તે પહેલાંનાં કાવ્યોમાંથી હું પ્રથમ દાખલા ચૂંટવા ધાર્દ્યું. સર્વને વિદિત છે કે કાવ્ય શું એ વિશેની રીતસર ચર્ચા શર થઇ તે પહેલાં ધણા જૂના સમયથી કાવ્યો લખાયાં છે. માટે વર્ણોની અસર જતાવવા વેદમાંથી ચોડાં દર્શાવે પ્રથમ લઇશ. ઇન્દ્રના મદિમાની આ બે ઝડ્યાઓ નોંધએ.

ઈર્દ્રસ્ય નુ ધીર્યાણિ પ્રયોચમ્ યાનિ ચકાર પ્રયમાનિ યજ્ઞો ।

અહમર્દિ અન્યપસ્તતર્દ પ્રયક્ષણા જમિનસ્પર્વતાનામ્ ॥

વૈદિક ભાષામાં સ્વરો, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત એમ ત્રણ જુદી જુદી pitch, સ્વરની ઉચ્ચતાથી બોલાતા તે પ્રમાણે બોલતાં મને આવડતું નથી. એટલે ઉચ્ચારની એ વિશિષ્ટ અસર. તે હું નહિ ખતાવી શકું. એટલું કાવ્યનું ઉપાદાન તો જૂતા સમયથી જ આપણી ભાષાએએ ખોપ દીધું છે. પણ તે સિવાય પણ પ્રવક્ત્રના અમિનત્પર્વતાનામ્ એટલા ચરણમાં પર્વતની છાતી તોડી નાંખવાને ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ છે. ઇન્દ્રે પર્વત ઉપર સૂતેલા અહિને માર્યો. અને પાણીને છૂટું કર્યું તે ભાંભરતી ગાયેની ધેડે દોડતું જમ્મ સમુદ્રમાં મળી ગયું.

વાથ્રા ઇવ ધેનવઃ સ્વન્દમાનાઃ અંજઃ સમુદ્રં પરિજમુરાપઃ
વાથ્રા ઇવ ધેનવઃ સ્વન્દમાનાઃ એ ભાંભરતી ગાયેનું વર્ણન છે. અને અંજઃ સમુદ્રં પરિજમુરાપઃ એ એકદમ પાણી દોડીને સમુદ્રને મળી ગયાનું વર્ણન છે.
ઇન્દ્રના બલના વર્ણનની પંક્તિ—

યસ્ય શુષ્માદ્રોદસી અભ્યસેતાં નૃમ્ણસ્ય મન્હા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ
માં ખાસ કરીને શુષ્માદ્રોદસી માં ઇન્દ્રના બળનું, મહાપ્રાણતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે.
સદાધાર પૃથિવીં ચામુતેમાં તેમાં પૃથ્વીને ધારણ કરવાની શક્તિ અને નિશાળતા છે. દૂરંગમં જ્યોતિષાં જ્યોતિરેકં તેમાં દૂર દૂર જનારા મનનું ચિત્ર છે. વક્ષ્યન્તી વેદા ગનીગન્તિ કર્ણમ્ એમાં કાન પાસે ગણગણતી ધતુષ્યની પણડનું વર્ણન છે. ત્રિધા-વલ્લોઃ વૃષભો રોરવીન્તિ, અને આશુઃ શિશાનો વૃષભો ન ભીમો ઘનાઘનઃ ક્ષોભણચ્ચર્પણીનામ્ એમાં ગર્જના કરતા વૃષભના ધ્વનિને સાંભળીએ છીએ.

હવે કાવ્યમાં વર્ણનો ઉચ્ચાર ક્ષષ્ટ કરી રીતે ઉપકારક થાય છે તે જોઇએ. હું આ વિ-પયને ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચવા માગું છું.

- ૧ વર્ણો કાવ્યના પદ્યધ્વનિનું મુદ્દક કરે છે તથા સંગીતથી શોભા વધારે છે.
 - ૨ વર્ણો કાવ્યના વસ્તુને-અર્થને પુષ્ટ કરે છે.
 - ૩ વર્ણો ભાવને અનુકૂળ યથ રસને પોષે છે.
- કલાની એક વ્યાખ્યા એવી પણ છે કે કલા એટલે અનેક વિવિધતામાં એક સમયનું દર્શન કરવું તે. કાવ્યમાં અનેક વિવિધ વર્ણો ચઢે, વાક્યો, પ્રતો, ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી ભાવ વગેરે આવી એક રસને પુષ્ટ કરે છે. આમ કરવા માટે, કાવ્ય એક સમય એકતાને પોષવા માટે, તેના બાહ્ય વ્યવ્યાત્મક સ્વરૂપને પણ એકતાવાળું કરે છે. અનેક અધ્યાય કે કટકાંથી એક આખું કાવ્ય બની રહે છે. તેવી જ રીતે અનેક કડીઓથી એક અધ્યાય કે કટકું બને છે અને તેજ રીતે એક કડીની. સીટીએ પણ એક જેવીજ દેખાય છે. સામાન્ય વાતચીતમાં જેમ વર્ણો છૂટા ન સંભળાતાં શબ્દો અને વાક્યો આખાં સંભળાય છે તેમ કાવ્યમાં પણ વર્ણો કે શબ્દો છૂટા ન સંભળાતાં પંક્તિ કે ચરણ કે કડી કે ટૂંક કાનને આખી સમગ્ર અખંડ લાગવી જોઇએ. આમ કરવામાં ખાસ કરીને વર્ણો જ મહત્ત્વનું કામ કરે છે. સંસ્કૃતમાં આને શ્લેષ કહે છે. એક શબ્દમાંથી અનેકાર્થ થઇ કાવ્યમાં વિચિત્રતા આવે છે તે અર્થમાં શ્લેષ નહિ પણ શ્લેષ એટલે કાવ્યનો દૃઢબંધ. જેમ સારા વણાવલા

* કાવ્ય ગદ્યમાં પણ હોઇ શકે પણ આ નિબંધમાં માત્ર પદ્યને લગતીજ ચર્ચા કરી છે.

કપડામાં દોરા બુદ્ધા નથી દેખાતા પણ કપડું આપું દેખાય છે તેમ સારા કાવ્યમાં શબ્દો છૂટા નથી દેખાતા પણ પંક્તિ કે ચરણ, સાંભળવામાં, આપું એક દેખાય છે. આને સંસ્કૃતમાં આલંકારિકોએ શ્લેષ કહેલો છે. પ્રાચીનોએ આની કાવ્યના શુણ્માં ગણુતા કરી છે પણ નવીનો એને સ્વતંત્ર શુણ્ માનતા નથી. એ સંબંધી ચર્ચામાં હું અહીં ઉતરવા માગતો નથી માત્ર મારો અભિપ્રાય જ રજૂ કરું છું કે વર્ણો રસને અતુટ્થ થઈ રસને પુષ્ટ કરે એ, ઉચ્ચારથી અર્થને વ્યક્ત કરે એ અને ઉચ્ચારથી પદ્ધતી શોભા વધારે-તેમાં એકત્વ લાવે એ ત્રણેય ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનો છે અને તેમને ભિન્ન ચર્ચામાં હું ઉચિત માનું છું.

વર્ણની શોભાનો એક સામાન્ય પ્રકાર આપણે અંગ્રેજીમાં શીખીએ છીએ તે alliteration એટલે એક સાથે આવતા શબ્દોનો આઘ વર્ણ એક જ હોય તે. આનું ગૂજરાતી નામ વર્ણસંગાઘ અથવા અક્ષરસંગાઘ છે. આ બંને શબ્દો જોડી કાઢેલા હોય તેવા દેખાય છે અને alliteration નો અર્થ સૂચવવા ઘડાયા હશે એમ હું માનું છું. આ અલંકારનું નામ નવું કેમ પાડું પડયું, આપણા કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ અલંકારને શું નામ અપાય એ ચર્ચા કર્યા પહેલાં હું વર્ણસંગાઘના કેટલાક દાખલા આપીશ.

પરિપદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી

ભાષ્યો ને બહેનો, પધારો.

અનેકવાર વપરાયેલા “ભાષ્યો અને બહેનો” એ શબ્દો “પરિપદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી” એ પુરાણકાલથી બંધ બનતા વિચાર અને અતુટ્થ વાણીથી સહજ કાવ્યતા પામે છે, એજ કવિની આ વર્ણસાંલિત્યથી દરેકને નિહાળીએ થઈ ગયેલી પંક્તિઓ લખએ.

શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;

લેશ ન લીધો લલિત ઉરાનો લ્હાવ જો.

* * * * *

સુઝિએની સાથે સંસારે સરી.

અંતરદ્વારે ગીતા શી અથડાય જો.

* * * * *

સાડી સળે સખિ સ્નેહ સુરંગી વારિ પરસ્પર દબએ રે;

ચાલોને સહિયર ઉન્નત જીવન જલ જિલવાને જઈએ રે.

અને આ કવિ એક વર્ણની વર્ણસંગાઘમાંથી બીજા વર્ણની વર્ણસંગાઘમાં અદ્ભુત કૌશલથી સરી વતય છે.

હેત હયાનાં વડતી વાજે વાસળી

પ્રથમ બે શબ્દોમાં હ આઘ છે અને પછી હ બીજા સ્થાને રહી વ ને આઘ સ્થાન આપે છે. એમની વર્ણસંગાઘ પણ

તરલ તરણી સમી સરલ સરતી

જણાય છે.

આપણામાં વર્ણસંગાઘને સ્વીકારેલ નથી પણ એના કરતા વધારે વિશાલ અર્થવાગો અનુપ્રાસ સ્વીકારેલો છે. અનુપ્રાસોના પ્રકારો જુદા જીવનથી પાડેલા છે પણ તેમાં હું ઉતરવા માગતો નથી. એક વર્ણનાં ધ્યાન ખેંચે એટલાં પરિવર્તનો એક કડીમાં કે ચરણમાં કે ચરણના કોઈ ખંડમાં થયાં હોય તેને આપણે અનુપ્રાસનું સામાન્ય નામ આપીશું પછી તે

વર્ણુ શબ્દમાં પહેલો હોય કે ગમે ત્યાં હોય. અંગ્રેજીમાં આ વર્ણુચમત્કૃતિ સ્વીકારી છે અને ટેનિસન, મિલ્ટન વગેરે તેને માટે મશહૂર છે. આ વર્ણુચમત્કૃતિથી કાવ્યમાં શોભા વધે છે તે ઉપરાંત ચરણમાં એકતા, સમગ્રતા આવે છે.

આજ અલખેલડી વિમલ રસવેલડી,
એમાં લકાર, શબ્દના આદિમાં નથી છતાં પંક્તિનો અલંકાર બને છે.

રનેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ મહન

નિજ ગગનમાંહી ઉત્કર્ષ પામે

એમાં પશુ નકારે ધણી ખરી જગાએ અંત્ય છે. અને અનુપ્રાસાત્મક વર્ણુ કોઈ વાર શબ્દના આદિમાં રહી પ્રાધાન્યથી ચમત્કાર કરે છે તો કોઈ વાર અનાદિ રહી સંબંધાત્મક છતાં જાણે હાય ન આવતો હોય એમ સંતાકુટ્ટી રમી વધારે ચમત્કાર કરે છે.

આવા ચમત્કારને માટે સંબાળ ન રાખી હોય એવા કલાપીની બે પંક્તિઓ લઉં.

કિન્તુ વસન્ત સમયે સહ ધુણ ખીસે

તોફાન સિન્ધુ જલનાં ચરદે શમે છે.

‘કિન્તુ’ અને ‘વસન્ત’ તેમાં ગુપ્ત રહેલો ‘ન્ત’નો અનુપ્રાસ, ‘સમયે’ અને ‘સહ’ માં રહેલો ‘સ’ અને ‘ચરદે’ અને ‘શમે છે’ માં રહેલો ‘ચ’ એ પંક્તિઓને એક કરે છે.

ને ખીડેલાં કમલ મહી બધાઈ સૌંદર્યધેનો

ડોસે ભેટે અતિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.

આ બંને પંક્તિઓનો વર્ણુચમત્કાર સ્પષ્ટ છે પણ વિશેષ એ છે કે ‘બધાઈ’ અને ‘સૌંદર્ય’ માં રહેલા સમાન અનુનાસિકથી બંધ સુદૃઢ થાય છે અને ‘બ’ પ્રતી યતો યતિર્મમ (જો કે લેખકને ઇચ્છે છે) દંડાઈ જાય છે.

આ શોભા માત્ર વ્યંજનોથી આવે છે એમ સમજવાનું નથી. સ્વરો પણ આ પ્રયોજન એટલુંજ સિદ્ધ કરે છે. અહીં કહેવું જોઈએ કે કાવ્યમાર્ગે સ્વરો ન ગણ્યતે કહી વેદના ઉદાત્ત અનુદાતાદિ સ્વરો કાવ્યશાસ્ત્રે ઊઠી ઊંધા તે સાથે આ વ્યાકરણના સ્વરોની પણ કંઈક અવગણના કરી જણાય છે. યમક સિવાય સ્વરોની શોભા કાવ્યશાસ્ત્રે વિચારી લાગતી નથી. વર્ણુસંગ્રાહમાં આદ્ય સ્વરથી પણ શોભા આવે છે.

આદ્યશમાંથી ઉડુમંડલ સંચર્યું

આતિથ્ય અર્ધ રવિ એકજ અર્પતો તો

અહીં શબ્દના આદિમાં અનેક સ્વરો આવી પંક્તિઓને અલંકૃત કરે છે. અલગત આ શોભા સંસ્કૃતમાં અલગ્ય હતી કારણ કે સંસ્કૃતમાં સ્વરો આમ આવ્યા હોય તો તેમને આગલા સ્વરો કે વ્યંજનો સાથે જોડાઈ જવું પડે. સ્વરસંધિની આવસ્થકતાથી સંસ્કૃત કાવ્યે ચરણનો શ્લેષ સુદૃઢ કર્યો છે અને સંધિ વિના સ્વરો ઉભા રહે તેને બંધની ચિચિવના ગણી છે. પણ આ સિવાય પણ સ્વરોની શોભા હોઈ શકે.

(અપૂર્ણ)

રામનારાયણ વિ. પાઠક

બગાડ

આપણો દેશ એટલો બધો ગરીબ ગણાય છે કે પ્રજાના કરોડો માણસોને દિવસમાં બે વખત જમવાનું મળતું નથી. જીવન બધા મોટા દેશોની સરખામણીમાં આપણી હિંદી પ્રજા ગરીબમાં ગરીબ, ક'ગાલ હાલતમાં હવત ગાળે છે. આ ક'ગાલ સ્થિતિનાં કારણો અનેક છે. આપણે ત્યાંથી પુષ્કળ પૈસા વિદેશી સરકાર ધસડી જાય છે, આપણાં છોકરાંનો રોટલો વિદેશી છોકરાંએ આપીને ખાઈ જાય છે. આ બધી હકીકત ખરી છે, પણ આપણા દેશોમાં જે આંધળો બગાડ થાય છે તેનો જો વિચાર કરવામાં આવે અને તેને અટકાવવા માટે યોગ્ય ઉપાયો લેવાય તો આખા દેશની સ્થિતિ ૬૫ વર્ષની અંદર બદલાઈ જાય.

બગાડ એટલે શું તે આપણે તપાસીએ. આપણે ત્યાં યુરોપની માફક બારે માસ વરસાદ પડતો નથી પણ ચારેક માસની અંદર આખા વર્ષનું પાણી પડી જાય છે. પાણી પડે છે તેનો ઘણો મોટો ભાગ નદીઓમાં માર્જત દરીયામાં આવ્યો જાય છે. સાથે સાથે સારી માટી પણ ધસડાઈ જાય છે. જે આ પાણીનો સંચય થાય તો ઘણા મહીનાઓ સુધી જમીનમાં જોગ રહી શકે, યોગ્ય ખેતીને માટે પાણીનો વપરાશ પણ થઈ શકે, અથવા નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી હોય તો સરોવર ક્યાં સિવાય પાણી અને સાથે ધસડાઈ આવતી માટીનો વપરાશ થાય. નવી માટી વપરાય તેને લીધે જમીન ફળદ્રુપ બની જાય. પંવન, સંયુક્ત પ્રાંત તથા દક્ષિણ દિલ્હત્તાનમાં હજારો, બેકો લાખો, વિધા જમીનમાં નહેરોને લીધે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પાક ઉગે છે, અને દેશને કરોડો રૂપિયાનો ફાયદો થાય છે. જે આપણે અગમચેતી વાપરીને સારી યોજના કરીએ તો જે પાણી અને માટી દરીયામાં ધસડાઈ જાય છે અને નદીઓનાં બારાં પૂરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે તેમાંથી કરોડો રૂપિયાનો માત્ર પકતી રાખીએ છીએ.

ખીજે દાખલો લઈએ આપણાં જંગલોનો. આપણાં જંગલોમાં કરોડો રૂપિયાની વનસ્પતિ અને ઔષધિઓ ઉગે છે પણ તેને યોગ્ય મોતમમાં તોડવાની, તેને સાચ કરીને છુટી પાડવાની, અને મોટા જગ્યામાં સાચવી રાખવાની સારી યોજના નથી. દરેક વર્ષે આપણે લાખો રૂપિયાની દવા યુરોપથી મગાવીએ છીએ, અને કરોડો રૂપિયા મળી શકે એટલી વનસ્પતિ દિમાલખના પર્વતો ઉપર દર વર્ષે સડી જાય છે. હું આને બગાડ કહું છું. આવો બગાડ અનહદ થઈ રહ્યો છે અને તે અટકાવવા માટે આપણે ટચકી આંગળી પણ દલાવના નથી. જે પ્રજામાં જ્ઞાન નથી, જેમાં ઉદ્યમ નથી, જેમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે તત્પરતા નથી તેનાં નસીબ પુરેલાં હોય તેમાં શી નવાઈ?

આપણે દર વર્ષે ૬૦ થી ૮૦ કરોડ રૂપિયાનું ટાપલ પરદેશથી ખરીદીએ છીએ અને લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપિયાની ખાંદ પરદેશથી આવે છે, એ બન્ને ત્રીજા આપણને અત્યંત

ખુલે છે. સાચું છે કે કાપડનું બજાર હાથમાં રાખવા માટે લેંકેશાયર દિંદ રચનાની યોજનાની સામે લડશે. કાપડ અને ખાંડ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાં જ જોઈએ, અને જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી આપણે જે કાપડ અને જોળ સ્વદેશમાં તૈયાર કરી શકીએ તેના ઉપર જ પ્રજાએ નભાવી લેવું જોઈએ. પણ દેશમાં જે ભયંકર ગરીબાઈ ફેલાઈ રહી છે તેનું નિવારણ આપણા હાથમાં છે. ધણીએ સુધારા એવા છે કે જેને લીધે દેશને કરોડો રૂપિયાનો ફાયદો થાય પણ આપણે સુધરવાને માટે પ્રયત્ન કરતા નથી; આપણામાં તે કરવા માટે જિત્સાહ, ધીરજ અને કાર્યદક્ષતા નથી. જે પ્રજામાં આ શુભો નથી તે સ્વરાજ્ય પણ શી રીતે લઈ શકશે અને એમ ધારે કે એમિંતું તે હાથમાં આવ્યું તો તેને રાખી શી રીતે શકશે ?

દરેક પ્રજાની તેમજ વ્યક્તિની ચાર અગત્યની જરૂરીયાત છે. ખોરાક, કપડાં, ઘર અને આરોગ્ય. આપણો મુખ્ય ઉદ્યમ પણ ખોરાક જોડે જોડાયેલો છે. નહેરુનાં પાણી, સુધરેલી દળનાં તથા આપણને અનુકૂળ પડે એવાં દળ તથા ઓગરો, રસાયણિક ખાતરો વિગેરેના પ્રતો હું એકદમ ખાગુ ઉપર સુધી દઈ છું. તે બાજતની ઉપયોગીતા વિષે વખતે મતભેદ હશે. યંત્રોના ઉપયોગ વિષે પણ જે મત હોય શકે, પણ આપણે ત્યાં ઢોરના ખાતરનું જેવું જોઈએ તેવું રક્ષણ થાય છે ? અને મનુષ્યના ખાતરનું શું ? જપાન દેશમાં ઢોરની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે અને કુદરતી ખાતર ઘણું થોડું મળી શકે છે તેથી મનુષ્યના મળના ખાતરની ખરી કીંમત જપાની લોકો સમજી ગયા છે. જપાની ખેડૂત મનુષ્યના મળને સોનાની માફક જાળવે છે ત્યારે આપણા દેશમાં તે બધાનો બગાડ થાય છે. આ ખાતરનો શોગ્ય વપરાશ થાય તો ખેતીમાં ધણીજ ફાયદો થાય છે તે વિષે શંકા નથી. એક સુસ્ત વૈજ્ઞાન મિત્ર જેમણે પુનાની ખેતીવાડીની કાલેજમાં એક વર્ષનો ટુંકો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમણે પોતાની વાડીમાં મનુષ્યના ખાતરનો ઉપયોગ કર્યો તેથી પરિણામ એવું સાફ આવ્યું કે આસપાસના ખેડૂતોએ પણ તેનો ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો. આપણા શહેરોની મ્યુનીસીપાલિટી કરોડો રૂપિયાનું ખાતર બનાવી શકે. એ દક્ષિણ તો જગજહેર છે કે સારી રીતે બનાવેલાં ખાતરમાં ગંધ, ગંદવાડ કે એવ જરા પણ રહેતાં નથી. દરેક ગામનું પોતાના ગામમાંથી નીકળતા મળનું ખાતર બનાવી શકે. આ ખાતર ઘણું ગરમ હોવાને લીધે થોડાજ પ્રમાણમાં વાપરી શકાય છે. આપણા ખેડૂતો બહારી, ગાપ, બેસને પોતાના ખેતરોમાં ચરાવે છે ત્યારે મનુષ્યના મળનું ખાતર કેમ ન વાપરે ? અને જો તેનો શોગ્ય ઉપયોગ થાય તો આપણા ગામડાંના આરોગ્યને વધારેમાં વધારે નુકસાનકારક રિવાજ, ગમે ત્યાં ગંદવાડ કરવાની ખરાબ ટેવ, નાશુદ્ધ થઈ જાય, અને પ્રજાને ખેવડો ફાયદો થાય.

એક મારા પાટીદાર મિત્ર કહેતા હતા કે તેમણે રાખેલી જમીનમાં સુવર તથા રાંજનો જોડ્યો બધો ત્રાસ હતો કે દળરો રૂપિયાનું નુકસાન દર વર્ષે થતું હતું, પણ લોકલાજને લીધે તેમનાથી તેનો શીકાર થઈ શકતો નહોતો. આવી નરમ પોચી ખાચી પ્રજાને શું કહેવું ?

આપણાં ઢોરોની ઓલાદ સુધારવા માટે આપણા ખેડૂતો, ભરવાડ, રબારીઓ ઘણા પ્રયત્નો સફળતાથી કરતા હતા. જ્યારે બધા માલને વ્યાપાર વણઝારાઓની માફત થતો હતો ત્યારે ઢોરની ઓલાદ સુધારવા તરફ આપણે લક્ષ્ય હતું. હાલમાં આપણે તદ્દન બેપરવા

યદ્ય ગયા છીએ, અને આપણી સરકારે બળદ તથા ગાયોની ઓલાદ સુધારવા માટે જે અખતરાઓ કરેલા તેનું ફળ જોવાની કે મેળવવાની આપણી આગસ્ટ પ્રગ્નએ દરકાર કરી નહોતી. પરિણામ એ આવ્યું કે આપણું સાતં દેર દક્ષિણ અમેરિકા અને મેક્સિકો તરફ ધસડાઈ ગયાં.

ધર્મની કૃપાથી આપણે ત્યાં અનેક પ્રકારનાં ફળ જુદી જુદી મોસમમાં પાકે છે. તેને સુધારવાને માટે શો પ્રયત્ન થયો છે? સાદા ગામડી આંખામાંથી કલમ કરીને કીંમતી ફળ મેળવી શકાય છે તે સુરતની આસપાસ કોઈ પણ માથુસ જોઈ શકશે. મહી નદીનાં કોતરડાંમાં સારાં સારાં મોટાં બેર ધાય છે. જે જરા અક્ષત અને મહેનત વાપરવામાં આવે તો આપણું બધું રજો મોટાં થાય, તેનાં બી અથવા ફળીઆ નાનાં કરી શકાય અને કોમોસમમા પક્ષી શકાય, અને તેવી કીંમતમાં કેટલો બધો ફેર પડે?

જ્યારે અમુક રૂળ મળે છે ત્યારે ખુબ સોંધાં થઈ જાય છે, સડી જાય છે, પણ તેને જુદી જુદી રીતે સાચવવાનો શો પ્રયત્ન છે? કેરીનાં અથાણાં અને મુરખા થાય છે, પણ જમફળ, કમરખ, જંબુ, ફાળસાં, નારંગી, કીંચુ અને બીજાં ઘણાં ફળોને એક અગર બીજી રીતે આપણે સાચવી શકીએ, પણ તે ફળ આપણે ખીંતવાની તરફી લીધી નથી.

નારંગીનાં છોડાં આપણે ફેંકી દઈએ છીએ તેનો મુરખો મુરખમાં લગભગ દરેક ઘરમાં વપરાય છે. જે સ્ત્રીઓ ઉપયોગ થઈ શકે તે છનાં આપણે કરતા નથી તેને બગાડ કહેવાય, નવસારી અને સુરત તરફ ફણસના મોટા ફળ ધાય છે. તેમાં ગોટલીઓ હોય છે. તે પણ શેકીને અથવા તળીને ખાવામાં આવે છે. જે તેને ખાઈએ નહીં તો દુરપયોગ થઈ કહેવાય. કેરીની ગોટલીને આપણે ખાતા નથી તેથી તેને ફેંકી દેવામાં બગાડ થતો નથી. તે છતાં જ્યારે બિવિખમાં તેનો ઉપયોગ કોઈ બતાવી આપશે એટલે તે દિવસથી કેરીની ગોટલી ફેંકી દેવામાં બગાડ ગણાશે.

આપણા દેશમાં માણસોનું સરેરાશ જીવન ૨૩ વર્ષનું ગણાય છે. આપણા આગેવાન પુરો પચાસ વર્ષની અંદર મરણ પામે છે. યુરોપના રાજદ્વારી નેતાઓ ૬૫-૭૦ વર્ષ સુધી જીવેછે. ઠામ કરે છે. જાહેરજીવનનો અનુભવ મળ્યા પછી, અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા પછી, ત્યારે ખેરખેરો ઠામ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે આપણા આગેવાનો અચક્ત થઈ જાય છે અથવા મરી જાય છે. તેને લીધે દેશને કેટલું બધું નુકશાન થાય છે. આવા નુકશાનની કિંમત રૂપીઆ ખાના પાકમાં આપી ન શકાય.

મેક્સિકોના અથવા તાવને લીધે દરેક વર્ષે ખાવન લાખ માણસો મરી જાય છે એવું સરકારી રિપોર્ટો ઉપરથી માલમ પડે છે. દાક્તરોમાં એવી ગણતરી થાય છે કે દરેક વર્ષે આઠમાં આઠ પાંચ દરોડ માણસો તાવથી યોગ્ય ઘણા વખત માટે પીડાય છે. સામાન્ય અનુભવ પણ એવોજ છે કે તાવની મોસમમાં લગભગ દરેક માણસ યોગ્ય દિવસ માટે એ રોગનો ભોગ થાય છે. મેક્સિકોના તાવ અટકાવી શકાય એવો રોગ છે તે છતાં આપણી બેદરકારીને લીધે બેદર દેશમાં રવો છે, તાવને લીધે ત્રણ ચાર દિવસનું ઠામ ન થાય,

દ્વાં પાછળ ખર્ચ થાય, મરણ પાછળ ખર્ચ થાય એ બધાનો જો હિસાબ કરીએ તો ક-
રોડો રૂપિયા જેટલો થઈ જાય. તે પ્રમાણે બીજા એવી રોગોનું છે.

આ પ્રમાણે આપણી આસપાસ જ્યાં જોઈએ ત્યાં બંગાલ થયેલ જાય છે. એ બધાનું
વિવેચન કરી શકાય નહીં અને તેની કીમત આપી શકાય નહીં. જે ટીકા પાણીને માટે
કરી તે પવનને લાગુ પડે છે. કરંચીયી કલકત્તા સુધીનો દરીયા કીનારો છે ત્યાં પવનચક્કી-
ઓથી ઘણું કામ થઈ શકે, પણ કુદરતી શક્તિનો ઉપયોગ કરી લેવાનું હજી આપણે પુરું
શીખ્યા નથી. આપણી મનુષ્ય શક્તિનો પણ ઘણેજ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. અને બંગાલ
પણ થાય છે. સંયુક્ત કુટુંબોમાં અનેક માણસો આજસુ યજ્ઞને પહોં રહે છે, આપણે ત્યાં
લાખો ઓળો વિધવા છે તેમને પુરું કામ મળતું નથી અને તેમની શક્તિ નકામી જાય છે.
આપણે ત્યાં છોકરાંઓમાં મરણ પ્રમાણ એટલું ભયંકર છે કે છોકરાં બાર મહીનાનાં થવા
પામે ત્યાર પહેલાં ૨૫ ટકા જેટલાં મરી જાય છે અને પાંચ વર્ષનાં થાય ત્યાર પહેલાં
લગભગ ૪૦ ટકા મરી જાય છે. ઓળોની કેટલી બધી શક્તિનો ગેરુપયોગ થાય છે ? તેમને
કુખ પડે, માંદગીમાં પેસાતો ખર્ચ થાય અને તેમનું સુવાવડમાં મરણ પણ થાય. આપણે
ત્યાં બાલકોમાં, સુવાવડી ઓળોમાં, બજારના વિઘાર્પીઓમાં અને શહેરી પ્રજામાં મરણ પ્ર-
માણ ઘણું મોટું છે, અને તેથી કરીને પ્રજાને કુખ અને ખર્ચ સહન કરવાં પડે છે.

જે દેશહિતચિંતકો આ બાબતનો ઉડો વિચાર કરશે તેમને આવાં અનેક દુષાંતો
જડી આવશે. તેમની ફરજ છે કે આ બાબત ફરી ફરીને પ્રજા આગળ રજુ કરવી. ઘણી
વાર ટાકેટોક થઈ હશે તો કોઈ દિવસ પ્રજા જાગૃત થવા વિના નહીં રહે.

આપણો દેશ બહુ ગરીબ છે. ઉપર જેટલી બાબતોની ચર્ચા કરી છે તેમાં યોગ્ય દર-
કાર રખાય તો મારી ખાત્રી છે કે દર વર્ષે એક અબજ રૂપિયાનો ફાયદો થાય. ઠરેં કરોડ
માણસની વસ્તીને માટે તે રકમ બહુ મોટી નથી, પણ જેમ ટીપે ટીપે સરેવર ભરાય છે
તેમ જો દરેક બાબતમાં આપણે કાંઈ સુધારો કરીએ અને કમાણીમાં વધારો કરીએ, જે
ખોટા ખર્ચોમાં ઘટાડો કરીએ, આરોગ્ય સુધારવા અને શક્તિ વધારવા માટે જરૂરી ખર્ચ
કરી શકીએ તો આપણી પ્રજા શક્તિવાન, ઉદ્યમી, તંદુરસ્ત, સુખી અને આનંદી થાય
અને તેવી પ્રજા સ્વરાજ્ય મેળવ્યા વિના બેસી ન રહે. પરંતુ તત્કાલે લીધે આપણા હુન્નર,
ઉદ્યોગો અને વેપારને ઉત્તેજન મળતું નથી. સરકાર આડકતરી રીતે નુકશાન કરે છે તે
જતાં જો આપણે બગાડનો બચાવ કરતાં શીખીએ તો પ્રજા સતેજ થશે અને પોતાની
સ્થિતિ સુધારવાને માટે વધારે સંગીન કામ કરી શકશે. આવા સુધારાનું કામ સંચાલનું છે
તેમજ વ્યક્તિનું છે. જો દરેક વ્યક્તિ પોતે બગાડનો અટકાવ કરશે અને પોતાનાં આરોગ્ય-
પડોશી તથા સગાંવડાલાંમાં સારો દાખલો બેસાડશે તો ચોક્કસ વખતમાં આખી પ્રજામાં તે
તરફ લક્ષ દોરાશે. સમાજ પણ કાયદા માર્ગે જાગૃત બીજી રીતે સગવડો કરી આપીને બ-
ગાડનો બચાવ કરી શકશે.

શ્રી. ડૉ. સુમન્ત મહેતા.

કવિની મસ્તી

[સ્થળ અને સમય સાંજે અંધાર થવા લાગ્યું છે આકાશ તરફ જોતા કવિ રસ્તા વચ્ચેના વચ્ચે આડા ચતા પડ્યા છે. એક વટેમાર્ગી પ્રવેશ કરે છે]

વટેમાર્ગી: (કવિને જોઈને આશ્ચર્યમાં આવીને)—કોણ એ ?

કવિ: (એજ સ્થિતિમાં રહ્યા રહ્યા)—હું.

વટેમાર્ગી: પણ અહીં શું કરો છો ?

કવિ: (એજ સ્થિતિમાં રહ્યા રહ્યા)—જગતની ખાર, સંસારથી જીવું જીકું છું; જગતમાં વિહરું છું, સ્વર્ગમાં વિચરું છું. સંસારની કોઈ પણ ચીજ મારી દૃષ્ટિને કે ગતિને રોકી શકતી નથી.

વટેમાર્ગી: પણ અહીં ગાડી ગાડા ચાલતા પીવાઈ જશે.

કવિ: (તિરસ્કારથી હાથ તરંગાડતા)—નથી જોઈતું મારે એ તમારા જગતનું કહાપણ. હું તો મારા વિદ્યારમાં મરન છું. જગતના જુદાજુદા જગતના હું મારા ખૂતથી આપીશ. પિત્તાર છે એ જગત અને એ જગતના કર્તાને.

(વટેમાર્ગી કવિ તરફ જોતા જોતા ચાલ્યા નય છે.)

(વર્તમાન)

અનુપમ અને ગૌરી

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો:

ડૉ. અનુપમ
દીનેશ્વર

શ્રીલક્ષ્મી
મિરા કાન્તાબાઈ
અંબા

આકરડી નર્સ વગેરે.—

સૂચિત પાત્ર: મિસીસ ઉષાબાઈ ભટ્ટ

પ્રવેશ પહેલો

[સમય: સાંજના સ્થળ: ડૉ. અનુપમ મહેતાનું દીવાનખાતું.]

(ડૉક્ટર અનુપમ મહેતા ચોતાના દીવાનખાતામાં એક માસિક વાંચતો ખુરશી ઉપર બેઠો રીપાઇ ઉપર ચાની કોટથી પથારી રક્ષાળી વગેરે પડ્યાં છે. માસે ટબલ ઉપર થોડી ચાપ છે. ખૂણામાં કબાટમાં વાકાપત્રો ચોળસે છે.)

અનુ: (એકલો) આ તે આમાં શું લખ્યું છે? વિજ્ઞાન ક્યાં મુધી આગળ જશે કંઈ સમજી શકાતું નથી. ખરેખર આરી શોધ તે યદ્ય શકે ખરી? તો તો પછી ગમે માણસ—હં એ રસીનું ઇન્જેક્શન માણસને આપીએ એટલે એને બૂખ ન લાગે, આસોર્યદાસ દીર્ઘ ચાપ અને ઇશ્વર સમક્ષ જાણે—

(અનુપમના કુદ્ધ પિતા દીનેશ્વર આવે છે. પગમાં ચાખડીઓ છે. કપાળે ભસ્મ છે. હાથમાંનું મં પાથરી તેના પર બેસે છે.)

અનુ: (હસી યતાં) કેમ બાપુ? તમે શું કામ તરતી લીધી? અને કહેવું હતું ને આવત.

દીને: કંઈ નહિ, પુત્ર મોરો ચાપ ત્યારે તો મારે જ આવતું ને!

અનુ: આમ એાંડું લાવ્યાની જેમ શું બોલો છો? બાપુ હું ગમે તેટલો મોરો હોઉં તમારી પાસે તો ઊઠું જ છું ને!

દીને: ના, તું હવે મોરો થયો છે, અને એટલે હું તને કહેવા આવ્યો છું.

અનુ: શું?

દીને: હવે હું વૃદ્ધ થયો છું. અને કંઈ ખાસ કોઈ ઇચ્છા તમ કરવાની રહી નથી. તમે બધાં રમ આવો એટલે મારે હવે આ સંસાર છોડી દેવો છે.

અનુ: (ગંભીર યતાં) બાપુ એટલે?

દીને: અનુ, આપણાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈ ખાણુંસેનો ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ થાય, અને પછી થોડાંએક વર્ષો વીતી જાય, ત્યાર બાદ એણે સંન્યસ્ત લેવું જોઈએ.

અનુ: પણ, બાપુ, મારાં બા—

દીને: હા, એમને મેં પૂછી જોયું છે, અને એમણે પણ હા પાડી છે. કશું કે તમને રહે એમ કરો.

અનુ: આ તો તમે એની એ વાત કાઢી. છ માસ પહેલાં પણ તમે કહેના હતા કે—

દીને: હા, અને હજી મારો એ વિચાર મેં છોડ્યો નથી.

અનુ: પણ, બાપુ, હવે ક્યાં કોઈ સંન્યસ્ત લે છે? અને જે લોકો સંન્યાસીઓ થઈ શકે છે, તેઓ પણ ક્યાં કોઈ સારા હોય છે?

દીને: સંન્યાસીઓ સારા ન હોય એટલે શું સંન્યસ્તનું ધોરણ ખરાબ થઈ ગયું? માણસે છેવટે એટલું તો કરવું જ જોઈએ.

અનુ: પણ આપણે જરા વિચાર તો કરીએ, કે હું જ ક્યાં કોઈ દિવસ કોઈ સંન્યાસીને બીજા આપુ છું? અને પછી અતસત્રોમાં ખાણું, ગમે ત્યાં પડી રહેવું, અને એમની જમાન પણ—એ તો બધું જ ધંધા રોજગાર જેવું છે, જે પહેલેથી સંન્યાસી થાય, તે જ કાવે!

દીને: એ બધે ગમે તેમ હોય—

અનુ: અને આ બીજી દૃષ્ટિએ પણ આપણે શું વિચાર ન કરવો? આટલા વૃદ્ધ થયા પછી શરીરની જે ટેવો પડી ગઈ હોય, જે રીતે રહેવાની ટેવો પડી હોય, એને એકદમ તે કેમ ગદલી શકાય? જીવાનીમા જોર હોય ત્યારે પણ પહેલી ટેવ ટાળતાં બહુ મુશ્કેલ પડે છે. તો પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં, ત્યારે જીવનનું તેજ ક્ષીણ થતું હોય, ત્યારે—

દીને: હા, અમુક ટેવો પડી હોય તેથી શું થયું, એ છતાં પણ સંન્યસ્ત દશામાં માણસ પોતે પોતાને મુકી શકે છે.

અનુ: બાપુ, આપણું જીવન કંઈ એટલું સાદું નથી કે એકદમ એને બદલી શકાય. એક સાદો વિચાર મનમાં આવી ગયો હોય એને પણ આપણે મરજીમાં આવે ત્યારે કાઢી શકતા નથી.

દીને: એ તમે શું જાણો?

અનુ: આ તમારો સંન્યસ્ત લેવાનો જ વિચાર, એ જ શું એવો નથી? એ પણ એક મોડ જ છે ને? (વૃદ્ધ દીનેશ્વરની મુખમુદ્રા જંધાર થાય છે.) ના, આ હું કંઈ તમને માફું લગાડવા કહેતો નથી. પણ ધણી વાર એમ નથી જાનતું કે કોઈ અશક્ત, અસાધારણ વિચાર આપણા મનમાં માત્ર એક દાકુવાર આવી જાય, અને એ એટલો ઊંડો પેસી જાય, કે આપણાથી એને કાઢી શકાય નહિ.

દીને: એટલે શું મને પણ એમજ છે?

અનુ: અને મને તો એટલે સુધી એમ લાગે છે, કે કુલ વિચારો તરફ લોકો ખેંચાનાં હોય એ પણ આવી જ અસહાય રીતે ખેંચાનાં હશે.

દીને: એ બધે એમ હોય; પણ સારો વિચાર મનમાંથી ન ખસે, અને ખરાબ વિચાર

અનુ: માત્ર વિચારેલો ફરક, પણ મનની રિયલિટી તો બનેલી સરખી જ ને ?

દીને: ના, નહિ જ, સારા વિચારમાં જે મનની મુક્તિ છે તે બીજો ક્યાંઈ નથી. જે વસ્તુ ખરાબ છે તે તેો પરિહાર જ છે. આપણે આપણા જીવનમાં બધા દિવસો કંઈ સારું ખોટું પસંદ કરવાને સ્વતંત્ર હોતા નથી. પણ એ ટોચ માણસ સદાચારની ટેવ માત્ર પાડે તો તે મુક્ત જ છે. પણ તમે પશ્ચિમની વિદ્યામાં માનનારાઓ, એક વાર એક વાત સમજાઈ જાય, એટલે એ સારી કે ખોટી કંઈ જ નથી એમ માને છે. શુદ્ધગારે એક શુદ્ધતા ક્યો અને એ શામાટે ક્યો છે એ સમજાઈ જાય એટલે શું એ શુદ્ધગાર નહિ ? પણ તમે તો એક દરદીની માફક એની સાથે વર્તો. સારું અને ખોટું સમજ્યા પછી પણ રહેવું જ નોંધ્યો. સારું અને ખોટું તમે એકબીજાથી નીરાળાં કરતાં શીખો એનું નામ જ ખરી સમજણ છે.

અનુ: પણ ખરા માન વગર સારા ખોટાની સમજણ જ નથી આવતી. આપણે જેને સારું કે ખોટું કહેતા હોઈએ એ કેમ જાણું સારું કે ખોટું હશે જ ? અને એટલે જ મેં કંઈ કે લોહો ખોટા વિચારો તરફ પણ આ જ મતોદસામાં ખેંચાતા હશે ?

દીને: હીક, જ્યારે વિચારમાં જ આટલી બિનનતા છે ત્યારે મારે કંઈ કહેવું એ અયોગ્ય છે.

અનુ: ના બાપુ, તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. તમારી આગળ તો હું કક્ષા જેવડો જ છું.-પણ-

(ચોરી વાર કાંઈ બોલતું નથી.)

દીને: તે મનમાં જે વિચાર ખૂલી જાય છે તેને વિશે કંઈ તે તારામાં પણ નહિ પરણવાનો વિચાર એવી જ રીતે દૃઢ થયો છે ને ?

અનુ: બાપુ-!

દીને: નહિ તો બીજું શું ? સાત સાત વર્ષ વીતી ગયાં, અને હજી પણ તને કેમ એટલો મોહ છે ? મને તે મોહ ક્ષો, પણ તે ત્યાગનો મોહ, અને આ તો ટેવજ એક સ્ત્રી તરફની મૂર્છા છે.

અનુ: બાપુ બહુ શું હું તમને કાંઈ કહી શકતો નથી.

દીને: જેમ ત્યાં વિચારો જુદા તેમ અહીં મોહ પણ જુદા છે. કોણ કહેશે કે ઈશ્વર તરફનો પ્રેમ અને દુનિયા તરફનો પ્રેમ એ બંને પ્રેમ જ કહેવાય એટલે એક જ છે ? ના, ના, વળી આ તમારી પશ્ચિમની ઈજાજ્ઞા આતી, એક વાર તમે નામ આપ્યું એટલે પછી વસ્તુ તરફ જોવું જ નહિ, કે સ્વયં-શું છે ?-અને (ચોરીચાર રહીને) હું જેટલો ગૌરીને હજી પૂરો છે, એટલો જ તે ઈશ્વરને-

અનુ: બાપુ, બાપુ, હું તમને કંઈ કહી શકતો નથી. તમે હવે રહેવા લો. હું એ બધું સમજું છું, અને એક વાર આ બધાં જ્યારે જતાં રહેશે ત્યારે કદાચ હું પ્રભુ પાસે-

દીને: એ જ છે તો, કે તમે સમજો છો બહુ: કદાચ મારા કરતાં પણ વધારે.-પણ તમે કહ્યું શું ?

અનુ: શું માણસ કે રે તો જ પામે ?

દીને: (દલવાયા) હા, જેટલું દરે તેટલું જ પામે.

અનુ: એમ કેમ નહિ, કે બધું સમજી લે, અને પૂર્ણ જ્ઞાની થાય, અને પછી એક દિવસ જ્ઞાનથી જ બધો મોહ ટળે-એવા જ્ઞાનથી પણ શું મન મુક્ત ન થાય ?

દીને: હા થાય; પણ એને માટે નિષ્પક્ષપાતી ચિત્ત જોઈએ. જ્ઞાન કેવળ એક જ દિશામાંથી વહેતું નથી. જ્ઞાનીને મન બધા સંજોગો કે સંબંધો સરખા હોવા જોઈએ. એક જ પક્ષમાંથી બધું જ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખવી એ એક અવિદ્યા છે, મોહ છે; અને જે તને જ્ઞાન જ જોઈએ છીએ, તો તું પરણતો કેમ નથી ? માણસને એમાંથી પણ અનુભવ મળે છે જે એ ખીજી રીતે નથી મેળવી શકતો. અનુભવ વગર જ્ઞાન મળતું નથી અને તમે નહિ પરણીને એ બધા અનુભવોની પાર જવા મર્યોહો એ કેવળ દેગમટ છે.

અનુ: પણ બાપુ, શું એ અનુભવોમાંથી બધાને પસાર કરવાની જરૂર છે ?

દીને: (થોડી વાર રહીને) ના, બધાને નહિ, પણ તે તો કોઈ વિરલાને જ. પરિણિત જીવનને હું કંઈ બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી. લગ્ન એ એક સાધારણ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને એટલે જ બધાએ પરણવું જોઈએ એમ હું માનું છું. તમે નહિ પરણીને લક્ષ્મી અને સ્ત્રીનું મહત્ત્વ જીવનમાં ઉલટું વધારી દો છો. (થોડી વાર રહીને) મારે મન તો પુરુષો જોમ સ્ત્રી પણ મનુષ્ય જ છે, અને એક રીતે બધી સ્ત્રીઓ એની એ દેખાય છે ! કદાચ આપણે પણ એવા જ હઈશું. પણ સ્ત્રીઓને દૂર રાખીને તમે દેવીઓ કરો છો. આ તે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું ફળ છે. અમે અંગ્રેજ બહુતા પણ અંગ્રેજ વિચાર કરવાની દમ આમા-રામાં નહોતી આવી.

અનુ: પણ બાપુ, બધું કંઈ હંમેશાં એનું એ રહે છે ? અને આવા સંક્રાન્તિકાળમાં નવા વિચારો ન આવે તો પછી ક્યારે આવે ? હું નથી કહેતો કે તદ્દન વિલાયતી જ થઈ જવું, પણ આ બધી ભાંગફોડમાંથી જ કંઈક નવું ઉત્પન્ન નહિ થઈ રહે ?

દીને: નવું યશ કે નહિ તે તો કોણ જાણે ? પ્રત્યેક નવીનતા કંઈ ઇચ્છવા જોગ નથી હોતી. અને હું સ્પષ્ટ જોઉં છું કે પશ્ચિમના યોગમાં કશી શાન્તિ નથી. (થોડી વાર અટકીને) એમનામાં હજી ઊંડા અનુભવો આવવાને બહુ વાર છે.

અનુ: ના, ના. ઉલટા એ લોકો અનુભવમાંથી જોટલું તત્ત્વ ખેંચે છે, એટલું આપણે નથી ખેંચી શકતા. અનુભવ ઉપર જ એમના બધા જ્ઞાનનો પાયો છે. હમણાં જ મેં વાંચ્યું કે શરીરમાં એક ગતની રસી મૂકીએ એટલે માણસને જીમ નથી લાગતી, એના આસો-સોસ લાંબા થાય છે, અને એને ઇશ્વરનાનુભવ થાય છે.

(દીનેશ્વર જરા હસે છે, પછી નિઃશ્વાસ મૂકે છે.)

દીને: ખેટા અનુ, એ જ એમના અનુભવનું દૌર્જન્ય છે, એ જ એમની નિર્ધનતા છે. ઇશ્વરનો અનુભવ તે શું કોઈ બાહ્ય ઉપાધિથી થઈ શકે ખરો ? ખરી શાન્તિ મેળવ્યા વગર એ અનુભવ જ અશક્ય છે.

અનુ: પણ ત્યારે આપણા યોગમાં પણ મને તો કંઈ સત્ય લાગતું નથી. જુઓને, મોટા ટાકાને યોગનો અભ્યાસ દત્તો, પણ એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એ કેટલા નિર્જન થઈ ગયા હતા ?

દીને: એટલે ?

અનુ: જુઓને, એ! હોય તો ઉભા ન થયાપ, ઉભા હોય તો બેસાય નહિ, અને ચાલતા હોય ને અટકવું હોય તો ચાર પગમાં દૂર જઈને અટકવા. યોગના અભ્યાસ પછી પણ શરીર ને આટલું જડ અને યંત્રવત્ થઈ જાય તો પછી એ યોગ શા દામનો ?

દીને: એટલે શું શરીર સિયિલ થાય જ નહિ ? જડ થઈ રહેવું એ તો શરીરનો ધર્મ છે. એ જડતામાંથી અતે છુટવાનું છે, અને બને તો— એ જડતાનો તને કેમ ખ્યાલ આવતો નથી ?

અનુ: પણ શરીર એટલું દુર્બલ હોય તેમાં પછી સચક્ત મન કેમ વસી શકે ? શરીર અને આત્મા એમ બન્નેને આપણે જુદાં કરીએ છીએ એ પણ આપણી ભૂલ ન હોય ? પણ તમે બને તો કહીને શું અટકી ગયા ?

(થોડી વાર કાંઈ જોઈતું નથી.)

દીને: હું શું જોઈું ? આટલા બિલ વાતાવરણમાં મારે રહેવું યોગ્ય નથી. મને ધણા વખતથી થયા કરે છે કે આ ઘરનું વાતાવરણ અશુદ્ધ થયું છે, અને એથી હવે હું અહીં રહેવાનું થામાં રહેવા માગતો નથી.

અનુ: અશુદ્ધ ?

દીને: અશુદ્ધ નહિ તો બીજું શું ? તારું આખું ઘર જોઈ વળ, ક્યાંક શાન્તિ છે ? તારું આખું મન તપાસી જો ત્યાં શું ઉના દાદ નથી ? અશ્રદ્ધા, નાસ્તિકપણું, આત્મામાં પણ માનવું નહિ, અને એ બધું તો કીક પણ—(થોડી વાર અટકીને) એ ઉપરાંત એક પર- જીને મનમાં રાખીને તું પરણવા ના દહે છે, તે મને સૌથી વધારે સામે છે ?

અનુ: પરજી ?

દીને: ગૌરી. એ તો આઈ. સી. એસ. ને પરણી પછી પરજી જ ને ? અમારા મનમાં એવો ખ્યાલ સુદાં વસી શકતો નથી અને એનું તું રટણ કરે છે.

અનુ: બાપુ, મારા ને તમારા જમાનામાં કેટલો બધો ફેર. આખી દુનિયા ફરી ગઈ અને તમે—

દીને: એટલે ફરી જઈને શું આમ ? તો જો તે ખરાબ થઈ હોય તો એમાં રહેવું નહિ.—એટલે જ હું અહીંથી ગોઠાવરી તીરે પંચવટીમાં સ્વામી શ્રીધરાશ્રમજી પાસે જઈશ. (થોડી વારે) શ્રીધરમ્મી, શ્રીધરમ્મી.

(શ્રીધરમ્મી આવે છે, અનુપમ માથે દાઢ લઈ નીચું જોઈ જોડો છે)

શ્રીધરમ્મી: કેમ બાપુ ?

દીને: (અગત્ય અવાજથી) તારી બાની કાંસડી લાવ.

(શ્રીધરમ્મી નીચ છે.)

અનુ: બાપુ—

(દીનેશ્વર સામે પોતાના પિતાની છબી છે તેની સામે લાકડાની મૂર્તિ સમાન, અનિચેષ્ટ નેત્રે તેનાથી દૂરની કાંઈ વસ્તુ જોતા હોય તેમ જોડો છે. અનુપમ એમના સામું જોઈ પોતાની આંખો પાછી વાળા લે છે. શ્રીધરમ્મી કાંસડી લઈ આવે છે; દીનેશ્વર યંત્રવત્ પોતાનો દાઢ લઈ આવે છે, અને શ્રી- ધરમ્મીના દાઢમાંથી કાંસડી લે છે. પછી એકદમ ભયત થાય છે.)

દીને: (શ્રીધરમ્મીને) આ લે, તારી બાને આપજે, અને કહેજે કે જ્યાં મુંધી આ કાંસ- ડીનો અફે પણ દાંતો રહે ત્યાં મુંધી મારો દેહ દાખમ છે એમ માને.

(શ્રીધરમ્મી કાંસડી દાઢમાં લે છે. ચાકરાઈ આવે છે.)

ચાકરડી: સાહેબ, બહાર ડૉ. કાન્તાનાથ આવ્યાં છે.

દીને: એને અંદર મોકલ. (અનુપમને) હું જાઉં છું.

(દીનેશ્વર જાય છે.)

શ્રીલક્ષ્મી: બાપ, શું છે?

અનુ: બેન, હું પછી તને બધું કહીશ. જો જોઈએ બાપુ શું કરે છે?

(શ્રીલક્ષ્મી જાય છે. મિસ કાન્તાનાથ અંદર આવે છે. અનુપમ પ્રયાસથી પોતાનું મન સંકેતી લે છે, અને ખુશી પર બેસે છે.)

મિ. કાન્તા: કેમ ડોક્ટર—?

અનુ: (બારે અવાજે) આવો, બેસો.

મિ. કાન્તા: (ચારે બાજુ નજર કરતો) કેમ ડોક્ટર આજે આમ કેમ? મહિને બે મહિને એક વાર તો તમે ઉદાસ અને ગંભીર થવાના જ કેમ?

અનુ: તમારે શું કામ છે?

મિ. કાન્તા: કેમ? કામ તો છે જ ને? પણ તમે આજે કંઈ—હં મારા વૉડની મારે કેટલીક હકીકત કહેવી હતી, અને કેટલાક દરદીઓ વિશે તમારો અભિપ્રાય પુછવો હતો.

અનુ: તમને એ કહેતાં કેટલી વાર લાગશે?

મિ. કાન્તા: તમે મારી સાથે ચાલો એટલી. કારણ એક બાધને સુવાવડ આવે તેમ છે, અને હમણાં જ એને દુઃખ શરૂ થયું છે, અને બાધની તબીબત એટલી નબળા છે કે મારે તેમાં આપની મદદની જરૂર પડશે એમ લાગે છે.

અનુ: હું અત્યારે નહિ આવી શકું.

મિ. કાન્તા: પણ ડોક્ટર એ કેમ બને? એ અહીંઆના ડેપુટી કલેક્ટરનાં પત્ની છે, અને—

અનુ: એ મને તેમ હોય—

મિ. કાન્તા: પણ તમારી ફરજ—

અનુ: મારે બીજી ફરજ છે.—

(એક નર્સ આવે છે.)

નર્સ: સાહેબ, મિસીસ ઉવાબાધને બચ્ચું આવ્યું છે, અને બચ્ચાની તંદુરસ્તી ઠીક છે, પણ મિસીસ ઉવાબાધને બહુ નબળાઈ છે, હજી આંખો ઉઘાડી નથી, તેમ બચ્ચાને હાથમાં પણ લીધું નથી.

મિ. કાન્તા: હવે ત્યારે ડોક્ટર સાહેબની કંઈ જરૂર નથી. હું હમણાં આવું છું, અને પેલું લોશન તૈયાર રખાવજો; અને સુમીબાધને દરોજે કે ઇન્ફેક્શનની ટૂંચૂંક પણ તૈયાર રાખે.

નર્સ: વાઈ બાધ સાહેબ. (નમન કરી જાય છે.)

મિ. કાન્તા: ડોક્ટર અનુપમ? આ તમને તે શું થયું છે? મિસીસ ઉવાબાધને અહીં આવ્યાં ત્રણ દિવસ થયા, અને એમને જો કંઈ ચાત તો આપણે માથે—

અનુ: જો થવાનું હોય છે તે ચાલુ છે. આપણે ડોક્ટરો શું કરવાના હતા? અને હવે તેનું શું?

મિ. કાન્તા: (ચોઢી વાર રહીને) તમે શામાં આટલા બધા પરોવાયા છે ?

અનુ: (માસિક દેખાડતો) જુઓ મિત્ર કાન્તાબાઈ, આ શક્ય છે કે નહિ ? આ રસીની હમણાં નવી જ શોધ થઈ છે. જુઓ આ વાઈ ડોક્ટરનું માસિક.

(મિ. કાન્તા વાંચે છે અને જરા દસે છે.)

મિ. કાન્તા: ડોક્ટર મને સમજ નથી પડતી કે કોઈ વાર તમારો બધો તર્ક તમને મૂકીને ક્યાંઈ નાસી જાય છે, અને તમે ગમે તે વાતમાં શ્રદ્ધા મૂકો છો.

અનુ: (વિચારમાં) હા, ખરી વાત, બુદ્ધિના તર્ક અને શ્રદ્ધા મારામાં વારાફરતી આવી વસે છે. કદાચ બુદ્ધિના તર્ક બંધોથી આપણે ચાકી જતા હઈશું. ગમે તેમ પણ માન-બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેના કસતાં ઘણી વિગતો આ દુનિયામાં ઉઠેલાયા વગરની રહી જાય છે. જુઓ—એ ઇન્જેક્શનના બનાવનારનો મારા પર કાગળ છે. લખે છે કે પાંચેક દિવસમાં વાપરવાની વિગત સહિત મારા પર એ રસી મોકલી આપશે. હું પછી એનાથી એક પ્રયોગ કરવા માણું છું.

મિ. કાન્તા: શો ? કેના ઉપર ?

અનુ: કોઈ બીજા ઉપર નહિ જ. અને એ અનુભવો જે પછી મને યાદ રહેશે અને એમાં હું સફળ થઈશ તો હું એને જાહેર કરીશ. મારા પિતાએ પણ એવી એક વનસ્પતિ વિશે મને ખાત કરી હતી. એ બન્નેનું હું મિશ્રણ કરવા માણું છું.

મિ. કાન્તા: પણ ડોક્ટર જે જે પછી પેલા હેવરીક એસિડના મિશ્રણ ન થાય !

અનુ: કેની જેમ ?

મિ. કાન્તા: કેમ, એના એક મિત્રે નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ લીધો, અને એને એમ લાગ્યું કે ઇથર પોતે એની પાસે આવ્યો છે, એને જવાબ મળ્યો કે સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ એ જ વિશ્વેનું અંતિમ સત્ય છે.

અનુ: એ તો નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ-લારિંગ ગયાસ હતો, એટલે એને એવો જ જવાબ મળે ને ?

મિ. કાન્તા: હા—પણ મારે બીજું કહેવાનું છે. ઇન્ફ્યુએન્ઝા હજી અહીં આવ્યો નથી, પણ મારા વાઈમાં એક લકવાનો દરદી છે. તેને ત્રણ દિવસથી તાવ આવ્યા કરે છે, અને મને લાગે છે, કે એ ઇન્ફ્યુએન્ઝા જ હશે. તો તો ડોક્ટર આ બધા પ્રયોગોને તમારે પડતા મૂકવા પડશે. વાર સાહેબજી.

અનુ: સાહેબજી.

(મિત્ર કાન્તાબાઈ જાય છે. અનુપમ ઉભો થાય છે, જરા આમ તેમ ફરે છે. ચાકરડી બત્તી મૂકી જાય છે.)

અનુ: (પ્રકાશને જોઈને પ્રજ્વાલ કરે છે) ગૌરી, ગૌરી.

[પડદો પડે છે.]

(જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪)

બેકારીનું એક ઓસડ

આજકાલ કરતાં કરતાં લગભગ બે ત્રણ વરસ થયા આવ્યાં પણ બેકારીની ચર્ચા જે છાપાઓ અને માસિકોમાં, ઘેર ઘેર અને દુકાને દુકાને, ચૌટે ચૌટે અને શેરીએ શેરીએ, લાંબા વખત થયાં, આલી રહી છે, તેનો અંત જ આવતો નથી જલકે હમણાં હમણાં તો બેકારીનો પ્રશ્ન નાનાથી મોટા, મરીબથી અમીર, સર્વ માણસોને મુંઝવી નાખે એવી રીતે આપણી સમક્ષ ધુરંધી રહ્યો છે.

મુખ્યમાં ૧૨ લાખની વરતીવાળા શહેરમાં દોઢ થોણાએ લાખ મીલમજૂરો રાજી વિના ધણી દહાડા થયા ટળવળી રહ્યા છે. એ વાત તો છાપાં વાંચનાર સામાન્ય માણસની નજરે ચડ્યા વિના પણ નહિ રહી હોય.

પણ આ મીલમજૂરો કરતાં એ વધારે તો ભણેલગણેલ મધ્યમવર્ગનાં પ્રતિષ્ઠિત માણસો રોજગાર વગરના થઈ જવાથી, સંકટમાં, સંકટામણમાં આવી પડ્યા છે, તે સામાન્ય વાચક જાણતા નથી.

મદ્રાસ સરકારને ખેચાર ખાલી જગ્યા પૂરવા ૪૦, ૫૦ રૂ.ના પગારવાળા કારકૂન જોડતા હતા ત્યારે કારકૂની લેવા બી. એ. અને એમ. એ. થયેલ લગભગ હજાર જુવાની-આઓએ અરજી કરી હતી. મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટિને કેળવણીખાતામાં બેઠે શિક્ષક કે નિરીક્ષક જોડતા હતા ત્યારે પણ સેંકડો વિદ્યાર્થીની ઉપાધિ ધરાવનારાઓએ નોકરી લેવા ઉમેદવારી કરી હતી. પણ આવા દાખલા તો થોડાં જ એમર અને છે. તેથી એવા વધારે દાખલાની જરૂર નથી.

પરંતુ આવી ખબરો ઉપરથી આપણને એટલી ખાતરી તો થઈ જાય છે કે દેશમાં બેકારી બેઠેલ વધી પડી છે.

પણ એ બેકારી વધવાનાં કારણો કદી આપણે શાંતચિત્તે વિચાર્યા છે ? કારણો તો સ્પષ્ટ છે. ભણેલા હો કે અભણ, તમામ જુવાનીઓએનો કામ પ્રત્યે રાગ ધટ્યો છે. અને અણગમો વધ્યો છે. સાચા પરસેવાનો રાંટલો તેમને કમાવો મમતો નથી. એટલું જ નહિ પણ હાલનો આપણો જુવાનવર્ગ પોતાના ખોટા શોખથી ચાલુ ધંધાઓને પણ ધણો ધક્કો પહોંચાડે છે, આપણા સૂતાર, લૂતાર, કંસારા, સોની, મોચી, કુંભાર, વજુદર કમાય છે ખરા-પણ એવા સામાન્ય ધંધા દિનપ્રતિદિન દહીયુ થતા જાય છે.

સૂતારનું મુખ્ય કામ ઘર ખતાવવાનું હોય છે. પણ કમભાગ્યે, ગૂંજરાત જેવા મરમ પ્રદેશના ગામડાંઓમાં પણ છાપરાં લાકડાંને જલ્દે વિલાયતી પતરાંના થયા લાગ્યાં છે. શહે-રમાં જો કોઈ આલેશ્યાન ભવ્ય બંગલાઓ કે મેન્શનો બંધાય છે. તો તેમાં પણ લાકડાંનાં

આવે છે. સુનારની બંધી કમાઈ સીન્ધી વિલાયતના સુડીદાર કારખાનદારોને તથા અંગ્રેજ મજૂરોને પહેંચી જાય આવી સ્થિતિના આપણા ગામડીઆ સુનારો બૂબે મરે એમાં શી નવાઈ ! આજકાલના લોદાના જમનામાં ગામડા કે શહેરના લુહારની રોજી તો સાવ તૂટી જ ગઈ છે. આજે કંપાંચ ખંભાતી કે જમનગરી તાળાં વપરાતાં નથી. લોદાની સાણસી કે દડગી, લોદાની દડાઈ કે વાડકાનું રથાન વિલાયતી કલકત્તાના નાના મોટા ચમચાઓ કે એન્થ્રીમીનમના કે વિલાયતી લોદાનાં મહેંદ વાસણોએ લઈ લીધું છે. ધર બાંધવા તો દેશી લુહારની કારીગરીના ઉપયોગ જ આપણે રહેવા દીધો નથી. રકુ, નકુઆ, માંકળ, સગીયા વિગેરે વિલાયતી જ વાપરતા આપણે થઈ ગયા છીએ.

ધર બાંધવામાં કુંભારને રોજી મળી શકે પણ હવે આપણે દેશી નગીઆને બદલે વિલાયતી નગીઆં વાપરતા થઈ ગયા છીએ. માટીના ચૂના, તે માટીનાં વાસણને બદલે વિલાયતી પ્રાઇમસ લોદાની સગડી, અને ચીનાઈ માટીનાં વાસણો વાપરવા લાગ્યા છીએ.

કંસારા તાંબા પિત્તળનાં વાસણ જતાવીને કમાય, તે કરતાં નર્મનીથી આવતાં સસ્તાં એન્થ્રીમીનમનાં વાસણો વાપરિને પરદેશ નાણાં મોકલવાનું આપણને મમવા લાગ્યું છે. તપેલીઓ પર રસોઈ કરવા કરતાં દૂધ પર, રસોઈ કરવાનો આપણને શોખ લાગ્યો છે.

અંદી સોનાના દાગીના પહેરીયે, તો આપણા સોનીઓ કે ઝવેરીઓ કમાય પણ તે થોડા ન લાગવાથી પરદેશથી આવત યતા હીરા મારેક મોતીના દાગીના ફેશનમાં ગણાતાં હોવાથી આપણા રાજ મદારાજ, કે શેક સાદુકારો પણ વિલાયતી દાગીનાના શણગાર સરવા લાગ્યા છે.

વણકરનો ધંધો આપણે કેવી મોહજગમાં ફસાઈને પાડી નાખ્યો છે એ હવે નાનો છોકરો પણ જાણે છે.

ગૃહરાત્ર કાઠિયાવાડનો મોચી જોડા બનાવે તે કરતાં ચીના મોચી કે જોડીયા પ્રાંત કે મૈસૂરનો મોચી સારા જોડા બનાવે છે. માટે જોડા આપણા જાતબાઈઓના બનાવેલા ન પહેરતાં ચીનાના બનાવેલા જોડા વાપરવામાં આપણે આનંદ માનવા લાગ્યા છીએ.

આપણા દરજીને કપડાં સારાં વેતરતાંજ નથી આવડતાં બસ શીરંગી પાસેજ આપણે તો કપડાં સીવડાવવાં જોઈએ.

આમ આપણા જાતબાઈઓની મનોદરાજ પલટાઈ ગઈ છે, પોતાના મનસ્વીપણથી આખું રાષ્ટ્ર પાયમાલ થાય છે. એ ખ્યાલ ન્યાં સુધી સર્વખ્યામ નહિ થાય, ન્યાં સુધી સાચો સ્વદેશીધર્મનું પાત્રન આપણા દેશમાં પપંડ સ્વરૂપ નહિ પડે ત્યાં સુધી આપણે નેહારીનો પ્રથ કદી નહિ છોડી છીએ.

હા-હજી કેટલાક ધંધાઓમાં-મજૂરી પ્રધાન કારીગરોના કામમાં ધીરવી કમાણી રહી છે ત્યાં આપણને દુર્ભાગ્યે મોટી ધર્મભાવના આટી આવે છે.

માટીનું કામ તો ખાનદાન માલુમથી ન જ થાય એવો કેળીનું કે હાંસલખાનનું જ કાર.

જંગલમાં વસી જંગલની પેદાશ પર નભાય નહિ એ તો બીલોનું કે પહાડીઓનું કામ.

દરિયો ખેડવાનું, અને વહાણો ચલાવવાનું ખારવાથી માંડીને તે માલમ * સુધીનું કામ અરસર હિંદુ ભાઈઓથી થાય જ કેમ? આવા વિચારો ન્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી બેકારી વધશે જ પણ હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર પણ કદી નહિ થઈ શકે. હિંદુઓ દરિયામાર્ગે જ નહિ શકે તો દરિયાથી આવના હુમલા સામે પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરશે? કે ના, પોતાના રક્ષણનું કામ બીજાઓને સોંપશે.

દર વરસે માછલાના આપારમાંથી ૨ કરોડ રૂ., જંગલખાતામાંથી ૨૦ કરોડ રૂ. અને દરિયો ખેડવાથી ૧ કરોડ રૂ. ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ કમાણીનો સોમો ભાગ પણ ઉંચ વર્ણના, કે બજેલા હિંદુઓને પણ મળતો નથી.

ન્યાં આવા બહેમો આપણા જીવનમાં ધર કરીને બેસી ગયા હોય ત્યાં મહાત્મા ગાંધીજી કહેવા લાગ્યા છે કે ગૌરદાનું કામ સંપૂર્ણ રીતે કરવું હોય, તો ગાયને માતા સમાન માનનાર હિંદુઓએ જ ગાયના ચામડા કેળવવાનો ધંધો હસ્તગત કરવો પડશે. તેઓ કહે છે કે:-

“જેમ જેમ હું ઉઠેા ઉતરતો જઈ છું તેમ તેમ બેક' છું કે મૂએલી ગાયોનાં ચામડાં છ. નેા ઉપયોગ ગોશાળાની મારફત ન કરવાથી આપણે ગોવધને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, તે ગૌરદા કરવાની આપણી શક્તિ ઓછી દરીએ છીએ. ગોસેવકાનું એક મહાન કાર્ય તો આ છે જ કે તેઓ મૂએલાં જનવરોનો ચામડાનો વ્યાપાર ન કરવા વિધેનો વહેમ દૂર કરે. એક મુએલું જનવર એક જીવતી ગાયને લગભગ બચાવે છે.”

ચામડીઆનું કે મોગીનું કામ કરવાથી હિંદુ હિંદુ મરી જતો નથી. એટલું જ નહિ પણ ગૌરદાના કાર્યમાં મદદ કરી હિંદુધર્મને દીપાવે છે.

આ વાત મને એટલી સાદી અને સચોટ લાગે છે કે એના નિરૂપણ કે શાસ્ત્રાર્થમાં હું નહિ પડું.

ને આપણા જીવાનીઆઓને ખરી દેશ સેવા કરવી હોય, અને આનંદથી પોતાનો રોટલો કમાવો હોય તો અનેક નૌજીવાનોએ આ ચામડીઆના કામમાં જંપલાવવું જ જોઈએ.

ક્ષેત્ર અણખેડાયેલ છે. હાય ચાલાકીવાળો કુશળ કારીગર ઓછી મહેનતે સાફ કમાઈ શકે એવો આ ધંધો છે.

ચામડીઆના ધંધા ધારા ગૌરદાના કામ ઉપરાંત, અરુદ્રત્યતા નિવારણનું કામ થઈ શકે તેમ છે-આ ધંધો કેટલી બધી શક્યતાથી ભરેલો છે તે સમજવા માટે નીચેના આંકડા બરાબર મનન કરવા જોઈએ-

હિંદી સરકાર તરફથી ખેતીવાડીને લગતા પ્રતિદ્ધ ચતા હેવલો પરથી નીચેના આંકડાઓ ઉતારવામાં આવ્યા છે. ૧૯૨૦-૨૧માં હિંદુસ્તાનમાં એકંદર ઢોરની વસ્તી ૧૭ કરોડ અને ૬૦ લાખની હતી. ન્યારે બકરા ઘેડાંની વસ્તી ૬ કરોડ ૫૦ લાખ જેટલી હતી.

હિંદુસ્તાનના સર્વ કસાઈખાનાઓની ગણતરી પરથી એમ ચોક્કસ થયું છે કે સામાન્ય રીતે દર વરસે ૧ કરોડ ૨૦ લાખ ઢોર, અને ૯૭ લાખ બકરાં અને ઘેડાં કસાઈખાનામાં કમાય છે.*

દર વરસે સવા કરોડ ટોર ખેતી પ્રધાન હિંદ દેશમાં, ગોરક્ષાને ન્યાં મહાન ધર્મનું સ્વરૂપ આપનામાં આવ્યું છે એવા દેશમાં કમકમાટી ઉપજાવે એવી રીતે કાપી નાખવામાં આવે છે. એ માનવા આપણું હૃદય સાર ના પાડે છે. પણ સાબીતી કરવી હોય તો નીચેના શહેરોમાં કોઇપણ કતલખાનામાં એક વાર જઈ આવવું જોઈએ.

૧૯૨૩ એપ્રિલ પહેલીથી ૧૯૨૪ માર્ચ ૩૧ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે ટોરો કપાયાં હતાં.

શહેરનું નામ	ટોર.	થેરાં બકરા
ગોપાલ કૃષ્ણના ધામમાં—		
મથુરા	૫ લાખ, ૨૦૦	૮ લાખ, ૨૦૦
કનકતા	૬૦ લાખ, ૨૦૦	૨૬૨ લાખ, ૨૦૦
મુંબઈ (વાંદરા, કુર્લા)	૬૫ ”	૭૮૬ ”
દોરહી	૨૯	૧૯૦
અમદાવાદ	૧૪	૮૦
બરૂચ	૨	૧૫
ગોધરા	૫	
સુરત	૩	૯
નાડિયાદ	૨	૨
દાહોદ	૨	૫

આટલાં બધાં ટોર શા માટે કપાતાં હશે. તેનો આપણે ચિંતિત થઈ પિચાર કરવો પડે છે.

મને તો લાગે છે કે મરેલાં ટોરના પૈસા મળતા હોય તો ગરીબ માણસો સ્વેચ્છાએ પોતાનાં ટોર કતલખાનામાં મોકલે નહિ.

દાહોદ, ગોધરા, અને બાલ પ્રદેશમાં જૂને મરતા ખેડૂતો, પોતાનું પેટ પૂરું કરવા સ્વેચ્છાએ ટોરને કતલખાનામાં મોકલે છે. કારણ કે જો તેમનાં ટોર મરી જાય તો ટોરમાંથી એક પાછ તો મળે જ નહિ પણ ઉલટું કેટલાંક શહેરોમાં તો મ્યુનિસિપાલિટીએ નીમેલ કર બરવો પડે છે. હવે તો પેટની જૂઠા ધર્મને તથા જુલમને પણ જૂલવી નાખે છે.

ચામડાના વેપાર પ્રત્યે આપણે ધૃષ્ટ રાખતા હોવાથી ચામડાના વેપાર પર નમનારને ખારે નફો મળે છે. સાંજળું છે કે, કાઠિયાવાડમાં મૂંચેલાં ટોર મક્ત મળતાં હોવાથી કેટલાક રાજ્યોમાં મરેલાં ટોરનો ઇન્કારો આપવામાં આવે છે. અને ટોર મરે તો ઇન્કારારને ખાસા દસ બાર રૂપિયા મળે તેથી કેટલીક જગ્યાએ ઇન્કારારો જેરી પદાર્થ ખવરાવી ટોરને મારી નાખવાનાં પણ પગલાં ભરતાં અચકાતા નથી. સવા કરોડ ટોર અને કરોડ થેરાં બકરાંના ચામડાનો વેપાર એટલે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ કરોડ રૂપિયા જેટલો થવા જાય છે.

૧૯૧૯-૨૦ માં હિંદુસ્તાનથી ૨૩ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં ચામડાં પરદેશ ચડ્યાં હતાં.

૧૯૨૧-૨૨ માં ૧૪૪ ટન કાચાં ચામડાં હિંદુસ્તાનમાંથી મળી શકે તેમ હતાં. અને ૧૪૪ લાખ ટન કાચાં ચામડાંની કિંમત જે લગાઇ પડી એકદમ ઘટી ગઇ છે તો પણ તે લગભગ ૨૦ કરોડ રૂ. થતી હતી.

આ ૨૦ કરોડના કાચા માલ પર મહેનત કરવામાં આવે તો સહેજે ૧૦ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાં દર વરસે વહેંચાય. અને બૂખમરાની બૂમ ઘટવા લાગે. પણ ગોક્તની વાત તો એ છે કે રેંડીઓ ગમતો નથી. અને હિંમતનાં સાદક્ષતાં કામો દીર્ઘકાલિ રાખી કરવાની આપણા નોંધવતો હિંમત જ કરી શકતા નથી. ૧૯૨૦ માં કાચા ચામડાની નીકાસ પર ૧૫ ટકા જકાત હિંદી સરકારે નાખી, કારણ કે અત્યાર સુધી ચામડાના વેપારનો મોટો ભાગ જર્મની પચારી બેડેન હતું. જર્મનીના ઉલોગોને તોડવા હિંદી સરકાર આ બાજુ ત્રી દતી પણ એમાં આડકતરી રીતે હિંદને લાભ થયો છે. હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશ ઓગાં ચામડાં જવા લાગ્યાં છે. અને હિંદમાં જ ચામડાંઓ કેળવવાનાં તથા લેણા કે ઘોડાસામાન, પેડીઓ વગેરે બનાવવાનાં ચામડાનાં કારખાનાઓ ખુલાવા લાગ્યાં છે.

અત્યાર સુધીમા હિંદુસ્તાનમા ૧૪૬ ચામડાં કેળવવાનાં, અને ૩૦ ચામડાની મીન્ને બનાવવાનાં કારખાનાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. પણ સાચે જ આ પાશ્વરામાં ૫૫૬૩ જ પ્રણી છે. દશ પણ દર વરસે લગભગ ૬ કરોડ રૂ. નાં કાચાં ચામડાં પરદેશ ચડે છે. અને ૧૨ કરોડ રૂ. ના ચામડાં હિંદુસ્તાનમાં જ રહે છે, પણ આ ૧૨ કરોડનો ચે વેપાર આપણે હિંદુઓએ વેશી નાખેલ છે.

કેટલાંક ગામડાઓમાં આવે પણ પોતાની માથ કે બળદ મરી જાય, ત્યારે તેનું અર્ધું ચામડું ચામડીઆ પાસેથી મેળવી બેડેનો તે ચામડાના કાસ, જોડા, ગોદણ, વિગેરે બનાવે છે. પણ આપણા ચામડીઆઓને ચામડાં કેળવતાં આવડતાં ન હોવાથી ચામડાની જાત ઉતરી જાય છે, જે આ ચામડાંને સારી રીતે કેળવી તેનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાનના બાહ્યઓના લાભ માટે કરવામાં આવે તો ઘણા હિંદીઓને ધંધો મળે, અને લોકો સુખી પણ થાય.

ઘણા ખરા શુદ્ધો ગોતાના નાનાં બચ્ચાંઓની પચારીમાં ચામડાના કટકા, પચારી ગંદી ન થાય તે માટે રાખે છે, ચુસ્ત વૈષ્ણવોને પણ ચામડાની દાય પેડી વાપરવામાં, કે દાયે ચામડાનો ઘડીઆળતો પટો ધાલવામાં, કે ટોપીમાં ચામડાની પડી ગાંધવામાં કમી આવ્ય લાગતી નથી. સ્વદેશ સેવા કરવા નીકળી પડનાર આદીમકનો વરસાદના આપટામાંથી બચવા, ઘેટા કે ઉનના સરાહદાર ચામડીઓ ખુશીથી વાપરી શકે છે, મોટા મોટા ઋષિ આદ્યજો પણ દરણ વાધ કે સિંદના ચર્મનું આસન મળે તો પોતાને ધનભાગ્ય સમજે છે.

પણ કોઈ શુદ્ધ હિંદુ ચામડાનો ધંધો કરવા નીકળી પડશે, તો દમણાં જ કેટલાક હિંદુબાહ્યો નાક મરડવા માંડશે, અને કેમ જાણે ચામડીઆ ઘરા ઇચ્છા બનાવનાર હિંદુ-એ ગૈરવ નરકમાં મોંસરવો ચાલ્યો જાય એવું બયંકર પાપ કર્યું હોયને એમ સમસ્ત હિંદુ કોમ તેના પર તૂળી પડશે.

આરા વહેમોમાંથી હિંદુઓએ વહેલા મોડા છૂટવા વિના ચાલે એમ નથી.

મદામાજીએ રોજના સાર્વનિક સાધન તરીકે અનેક યુવકો મમત્ર વજાટતો ધંધો મકેલ છે. પણ એકદમવાયો માણસ વજાટ કામ કરવામાં બદ્ધ થાવનો નથી. આખા હિંદુજની સદાખ દેવ તો વરખેડા વજાટ કામ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ.

પણ મોઝીનું કામ એકલા ધરબેડા મેળ કરતા થઈ શકે છે. કલકત્તામાં મોઝીના ધંધાના ઇંગ્લેન્ડની ચીના લોકો લઈ બેસા છે. મુંબઈમાં હોથાઓ લઈ બેસા છે. સારા ભેડા બનાવનાર રોજ રહેજે ચાર પાંચ રૂપીઆ કમાઈ શકે છે.

મહાત્માજી પણ આફ્રિકામાં યોરો વખત ચંપત બનાવવાનું શિખ્યા હતાં. સાચે જ કોઈ પણ ધંધો હલકો નથી. ધંધો માત્ર પવિત્ર જ છે.

દુઃખીઆને, જૂલા પડેલને, રસ્તે ચડાવવાનું કામ કઠાવનાર મુક્તિદોળ પોતાના આશ્રમમાં નાના મોટા કેટલાક ઉદ્યોગો શિખવે છે. પણ આ ઉદ્યોગોમાં પણ વણાટ, અને મોઝીના ખાસ ઉદ્યોગો શિખવવામાં આવે છે. મુક્તિદોળની ફટકા શાળા; અને મુક્તિદોળના બકલ પેટન્ટવાળા ભેડાથી આજે દિંદમાં કોણ અભણ છે ?

સાચેજ બેકારીનો પ્રશ્ન સર્વવ્યાપ્ત છે, તેનો ઉકેલ સંપૂર્ણ રીતે કરવા વિધ વિધ દિશામાં, વિચારવાન ત્યાગીઓએ ઉંડા ઉતરવું પડશે. પણ આ લેખમાં એ સર્વ તરંગોનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો નથી.

હીક હીક વિચાર કરીને, મહાત્માજીએ અદિંસાનું પાલન કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરનાર-આમકાંના ધંધો હિંદુની હાંમી કોમે હાથ કરવો ભેડાએ, એવી સલાહ આપી છે.

ગૂજરાતના ચોડાક નૌદુવાનો પણ ચામડીઆ થવા કમર કસશે ! શું ચુસ્ત ધર્મિષ્ઠ મોટિરાઓ; પોતાનાં બચ્ચાંને ગૌરક્ષાના કામમાં ભેડતાં પાછી પાની કરશે ?

છગનલાલ નથુલાલ ભેપી

કમળા ?

હું દવાખાનામાં બેઠો હતો. સડક ઉપરથી સોબેક વરસતી એક સ્ત્રી પસાર થઈ. તેના ખભા ઉપર છોકરું હતું. હું ઓળખતો હોઈ એમ લાગ્યું. તે સ્ત્રીએ અમારા તરફ જોયું. તે ગતે ઓળખતી હોય એમ તેની આંખ ઉપરથી જરા જણાયું. પણ ઘુરત જ, જાણે રહેજ ન જોયું હોય એમ નજર ખેંચી લીધી. તેનું ચાલવાનું જારી હતું. અથવા તેનો ઇરાદો ઓળખાણ ન હોય એમ બતાવતો દર્શો ? “ દાકતર આ કોણ ગયું ? કમળા ખડેને ? રમણિકની બાણેજ ? ” દાકતરે કેસ લખવાનો પૂરો કરી “ મારા કાંઈ ભેગામાં ન આવી; ” ઉભા થઈ ડોકું લંબાવી “ હા એ જ જણાય છે. ” દાકતરે બીજાને કેસ લઈ ખીન દરદી સાથે વાત કરતી ચડે કરી.

‘ એ કમળા જ દર્શો. એને ભેડ હું જરા ચમક્યો, દુઃખી થયો-કમકમી આવી. હૃદયમાં ઊંડી વ્યથા થઈ; ગદ્ગદ થઈ. કોઈ બુંદ સત્ય નીકળ્યું હોય અને થાય એમ થયું. ’

રમણિકની બાણીને હું સારી રીતે ઝોળખતો હતો. એ મને પણ મામા કહેતી. પણ મેં એને છેલ્લી રમણિકને ગેર જોઈ ત્યારે તે કેવી હસમુખી હતી ! તેના નાજુક અને ધારીવા મુખના અવયવો જોઈ હું કેવો પ્રસન્ન થતો ! અને મારી સાથે કેટલી સરળતાથી હસી હસીને વાતો કરતી ! પણ અત્યારે એની મુખચર્યા કેવી લાગી ? તેના મ્હોઠા ઉપર કંઈશની છાયા હતી ? તેના મુખના નાજુક અવયવો લાખા દેખાયા-એટલે ધારીવા ન જ લાગ્યા. તેનું મ્હોઠું ઉતરી ગયું હતું ?-પણ જાણે ઉપેક્ષા મ્હેણા અપમાન સહન કરવાને ટેવાઈ ગયું હોય એવું ન હતું ? કમળાનું મુખ દૂમળું અને શીકું હતું. તેના ભવા જરા વ્યય દના-કોઈ અસહ્ય મ્હેણાનો જવાબ શોધતા હતા ? ખભે નાખેલા છોકરા ઉપર તો તેનું ધ્યાન હોય એમ જણાયું જ નહિ કમળાની આ ગ્લાન છમિએ મંગલમુખી કમળાને મારા ચિત્તમા જગૃત કરી, અને ન સમજાવ એકું મનવિધી દુઃખ થયું. કમળાના જીવન સાથે મારે કંઈ અંગત સંબંધ ન હતો. એને સુદૂર જોઈને હું પ્રસન્ન થતો-એને ગ્લાન જોઈને વિષાદ પામ્યો !

કમળાની હજીજત હું જાણતો હતો. મારા મિત્ર રમણિકે કહી હતી તેને 'મોટી વર ઝોળવા-નાતમા વર ઝોળવા-તેના માતપિતાએ સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. રમણિક પણ કરતો હતો; અને મને પણ કોઈ ધ્યાનમા ગાખવાની તેણે સૂચના કરી હતી. એક સારી કમાણી-વાળા વહીવટના ખી. એ કલામમા જાણતો છોકરો તેના માખાપે શોધી કાઢ્યો હતો; અને તેઓ સંતુષ્ટ હતા. સગાઈ કર્યા પછી એણે મહિને તેનું લગ્ન થયું હતું. મારા સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક મિત્રે મને કહ્યું હતું કે સગાઈ કર્યા પછી કમળાનું મુખ એકદમ સીંભાવમા પરિણામ પામતું હતું-અને જાણે એ પરિણામમાથી તેની જલદી લગ્ન કરવાની ઉત્કણા સૂચવતી હતી આ સામળીને મને દુઃખ થયું. આના ખીજા કેટલાક દાખવાઓ યાદ આવ્યા. કમળાને લગ્ન કર્યા પછી તીજે મહિને ટાઇફોઇડ તાવ આવ્યો હતો અને તેને પિયર લાવવા બાબત કમળાની મા અને સાસુ વચ્ચે જરા બોલામોલી થઈ હતી. બારેક મહિના પછી કમળાને સીમંત આવ્યાનું સામળ્ય ત્યારે પણ મને કમકમાટી થઈ હતી, પણ મારા કુટુંબમા જ એવી બાળમાતાઓનું સ્મરણ થવાથી દિલું સમાજ ઉપર થોડો આવેશ ભર્યો વિચાર કરી ચિત્ત ખીજ બાળતેમા પડી ગયું. કમળાના ખભા ઉપર છોકરું હતું તે કેવડું હશે ?

મેં રમણિકને એકવાર કમળાની ખબર પૂછી હતી. રમણિકે કમળાના પતિ વિષે પોતાનો સંતોષ જાહેર કરી ખુશખબર આપી હતી કોઈ વાર તેની સાસુ ઉપર દીકા કરતો. એક વાર તે કમળાના પતિને મારા ઘેર જમવા પણ બોલાવી લાગ્યો હતો. મને તે નવીન એન્ડ્યુએટ સારો લાગ્યો હતો પણ એના કપાળમાની એ લાખી લીટીઓ-સ પ્રદાપનો ટ્રેડમાર્ક-મને ગમી ન હતી. અને છોકરાના મનના સ્વાસ્થ્ય વિષે મારા મનમા શંકા ઉત્પન્ન કરી હતી પણ આ ગદાતે તો મારા ચિત્તના પૂર્વગ્રંથનું પરિણામ માની મેં દૂર કરી હતી, અને કમળા બાઈનું ગાડું ઠીક ચાલશે એ રીતે મેં પણ મારો સંતોષ રમણિક આગળ જાહેર કર્યો દેતો.

કમળા માતા થઈ ત્યારે-(અને આ વિચાર જ જાણે મને કેવો વિવશાય લાગે છે ! હસતી રમતી કમળા એ બાળક ધવડાવતી મંબીર માતા 'જગનમા કેવા રૂપાન્તરો થાય છે !') તેનો પતિ સુમાઈ એચ. એન. ખી થવા રહેતો હતો. તેના પિતાએ, નવા પગેનાઓના મનના પોતાને અનુભવી માનતા હોવાથી, તે એચ એચ. ખી. થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને ગેર બોલાવવો નહીં એવો વિચાર કર્યો હતો, અને કમળાને તેના બાપી ઘરસંસાર માટે

જરાજર નાથવાની વિધિ તેની સાસુએ ચર કરી હતી. એ વિધિમાં સૌથી ખેલી ક્રિયા પોતાના ઉપરનો ધરના કામનો બોલો છોકરાની વહ ઉપર ધકેલી દેવા એ હતી. શરૂઆતમાં કમળા ઉત્સાહથી અને આનંદથી એ કરતી. તેને સાસરે રહેવાનો શોખ હતો. કોણ જાણે કેમ-તેની સાસુને તેના આનંદી અને રમતીઆળ વર્તનમાં ઉદ્વેગ અથવા મજાગતો ભંગ લાગ્યો હશે કે સાસુઓની પરંપરામાં ઉતરી આવેલા કોઈ અગમ્ય સંસ્કારથી તેને વહનું નિષ્વાસ વર્તન અસહ્ય લાગતું હશે-તે કમળાને ધડીએ ધડીએ ટોકતી; કમળાને સમજાતું નહિ કે જે સાસુને માના રથાને ગણવાનું તેને શીખવવામાં આવ્યું હતું તે તેને કેમ આમ કરતી હતી. રમણિકની સ્ત્રીએ મને એક વાર મળકમાં કહેલું કે “અમારાં ભાણીયા તો વચ્ચેમાં યઇ ગયાં છે.” કમળા સાસુની ટીકાટિપ્પણો રાત્રિનાં પ્રતીક્ષામાં પૂરાં સાંભળતીએ નહિ હોય; જોકે કોઈવાર પોતાના માઆપ ભાઇ કે મામા વિષે મારેલું મહેલું તેના કોમળ હૃદયને ચળની જેમ વીધતું હશે એમ તેની મામીએ વર્ણવેલા એક પ્રસંગ ઉપરથી મને લાગ્યું હતું. પણ નાથવાનો વિધિ પોતાના કામનો બોલો વહ ઉપર નાખી દેવાથી કે ટોકી અને મહેણા આપી તેના હૃદયને બુદ્ધ કરવાના પ્રયાસથી પૂરો યાય એમ ન હતો; એમાં એક નવીન અણુધાર્યો ઉમેરો થયો હતો. હમણાં હમણાંમાં કમળાના સસરા વડીલાતમાં સારી રીતે કમાયા પછી જીવનને સાદું કરવા તરફ વળ્યા હતાં; તેમાંએ ખાસ કરી આજઠાલની છોકરીઓ ધરનું કામકાજ ન કરવાથી નમાલી યઇ જાય છે એ દ્રષ્ટ્ય તરફ એમનું ધ્યાન ખાસ ખેંચાયું હતું; અને તેનું કારણ તેમને નોકરોની સંસ્થા લાગ્યું હતું; રસોઈઆને તો તેમણે રળ આપી દીધી હતી. પૈસાના લાભથી સંતુષ્ટ થવાનો ધણા દિવસનો તેમના વડીલચિત્તને અવ્યાસ પડ્યો હોવાથી માસિક પચીસેક રૂપીઆનો લાભ પણ તેમના સાદાઇ માટેના સુધારાને પોપણુ આપતો હશે-મારા મિત્ર રમણિકે આ બાબત મને જણાવતાં ટકોર કરી હતી. તેના બેલત્રામાં જરા કરડાઇ અને ગુસ્સો હતો; પણ હું તો હસી પડ્યો હતો. ના એમ નહિ-આ ટકોર તો એણે, જ્યારે કમળાના સસરાએ નોકરને પણ રળ આપી, ત્યારે કરી હતી. અલગત વડીલ સસરાનો અભિપ્રાય એવો તો ન હતો કે ધરનું બધું કામ કમળાએ જ કરવું. સાદાઇના સિદ્ધાંતને આચારમાં ચૂકવાનું પગલું ભરતી વેળાએ તેમના મન આગળ તેમની પુત્રી રમા, તેમનાં પત્ની અને પુત્રવધૂ કમળા એ ત્રણે હતાં. અને એટલું જ નહિ, નોકરોને રળ આપવામાં તેમને હેતુ દરકસર ન હતો પણ સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તી સાચવવી એ હતો એમ તેમણે જમનાં જમતાં એકવાર બધાંને જણાવેલું; અને કમળાની મામીએ કમળા આગળ નોકરોને રળ આપવા વિષે ઉપદાસ કરેલો ત્યારે કમળાએ ઉપરની વાત જણાવી પોતાના વડીલ સસરાનો બચાવ ટ્યો હતો. પણ આ વસ્તુસ્થિતિનો ફાપડો તેની નજીક રમા ઉઠાવે એ તો અસક્ય હતું. સાસુ પોતે ધરનું બધું કામ કરવાનો ઉત્સાહ બતાવતાં પણ ધાર્મિક અને નાતબંધના પ્રસંગોમાં તેમનો ધણો સમય રોકાઇ જતો, અને અવશેષ રહેતો તે પતિની સેવામાં જતો. અને તેથી આ નવા સુધારાનો લાભ ખાસ કરી કમળા વહને મળતો હતો. કમળા ટાઇડાઇડ પછી નબળી તો ધણી યઇ હશે-તે બધું કામ શી રીતે કરતી હશે-એવો ઉદ્વેગ મેં જ્યારે આ દટીક્ત સાંભળી ત્યારે થએલો.

કમળાને પરણે બહુ વખત નહિ થયો હોય-ટાઇડાઇડ હત્યા પછી બારેક મહિને એક વાર

અભિજ્ઞાનીએ બોલ્યો. “એ છોકરી જ મુરખી છે. પરણી ત્યારથી બસ વર વર વર! હવે બાઈજીમા મુબારક બન્યા બેઠો છે. અભિજ્ઞાની પણ વેર આપતો નથી. મેં વજીલને પૂછ્યું ત્યારે એ ઘડા પુવડે, કામસૂતનો પગલો ટાંકી, ક્યું કે “આવિચાર્યદ્વણાદ્ વ્રજચર્યમેવ. એ હીક છે.” પણ એનો વગ કેવો મારણસ છે?” મને કમગાના પતિના કપાળ ઉપર સંપ્રાપ્તિના ટ્રેમાઈ નેએલો તે યાદ આવ્યો. મેં રમણિકને એવું સ્મરણ કરાવી ક્યું “આ આર્થસંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનનો સમય છે. પુત્ર પિતાને આજ્ઞાનુવર્તી ન રહે?” તે જરા હસ્યો. મેં રમણિકને એક ઘરડા પ્રેક્ષકને એક જીવાન એન્ડુએટની મરકરી કરેલી તે જણાવી “અમારા પરણ્યો તો હમણા છું અને આમ વેપાર દાજો પૈસા માટે કરાચી અને કરાચીથી મુબારક અને મુમયથી અમદાવાદ ને દીની રખડા શુ કરે છે? જરા ભાવનગર તો જઈ આવ.” તે નવજીવાન બીચારો તદ્દન ચરમાઈ ગયો, અને એ પ્રેક્ષકને જરા ચીડાઈને કહેવું કે “તમાગ ઘડપણનો તો વિચાર કરો.” ‘પણ રમણિક! પરણવું અને પત્ની આપ પરણનારી ઉપર પિતાની પ્રત્યક્ષ આધીન થઈ વૈરાગ્ય લાવે એમા તો મને આપણી પ્રજાની લાક્ષણિક નમણાઈ-બીનજવાબદારી-જ જણાય છે. કમગા બીચારી મોસાઈ જતી હશે.” રમણિક બજૂબી ઉઠેતો “સોસાઈ જતી હશે? કમગાને જેઠ મને એ ખૂતી વજીલને કામીએ લટકાવુ એમ થઈ આવે છે. પાંચ સાત લાખ રૂપિયા કેટલાંક સત્યાનારા વાળા એ ગોલે ભેગા થયા છે. આજે મારી લાલિંગ પાસે આખા ધનું વૈદ કરાવે છે બીચારાં અને નોકરનું બધું એ કમગાને માથે. એની પેલી મામ્મ ગોતી માદી પડે છે અને સાજી થાય છે એટલે જત્રાએ જાય છે. અરે હું હમણા કમગાના ઘેર-અરે કમગાનું વગ શાનું એને રીવાજના કાપાને-ગયો હતો. બીચારી ઓટલા ઉપર બેસી મર્યા ખાડતી હતી મને જેઠ તેની આખગા આસુ આવી ગયા. મેં એની માથે મારા ઘેગ થોડા દિવસ મોકનરા ક્યું અને કહે છે કે “લઈ જાઓ, એ રહી તમારી કમગા. હું ક્યા ના પાકુ છું” કમગાને બોલાવી “આ તારા મામા આખા જત તારે જવું દોષ તો” કમગા ક્યું બોલ્યા પિતા ઓરડામાં ગઈ અને બીજા મર્યા લાવી ઓગલે બેસી ખાડતા માદી મેં કમગાને ઘાટો પાડી ક્યું “આન કમગા થા ઉભી ફેંકી દે એના મગ્યા” કમગા ધુજી પડી, અને ચીમ પાડી બોલી “એ મામા બાઈમાખ જતા રહે! મારે નથી આવડુ.” હું ગુસ્સામાં ઓટના ઉપરથી ફેંકે મારી ચાલના લાગ્યો. મારી પગલાં અવાજ આવ્યો “જોગો ના હોય તો મેં યા બાઈમાખ ધરતો દીકરો અહીં ગેતો મિત્તન કરે છે? ખમરનાર છે કમગા એ મુવરેલા વહેલા વાળને વેર ગઈ છું તો” આ પત્ની એ કમગા માણ ન જોવાનો નિતય કર્યો છે.” અભિજ્ઞાની આખમાથી આસનું રીપુ પડ્યું. હું મુકાઈ ગયો.

કમગાને સીમત ઓ એની ખમર દેણે કહેલી? અભિજ્ઞાની તો કમગા વિગલણા મદીના ના મને કાઈ ક્યું જ નથી. હા હા! અભિજ્ઞાની સીએ. અભિજ્ઞાની બેઠો, અભિજ્ઞાની સીમતવિધિ વખતે હાજર ન રહેતો એથી રીમાળ છે એમ એણે કહેવું. મને મનાના જરા કહેતી હતી... અને એ આ કમગા? બડમુખી કમગા ક્યા લુપ્ત થઈ ગઈ? નિદુ સંસારસાગરમાં! અને એ મહાસાગર આપા કેટલાએ અદ્રમાએ કેટલીએ રિબૂનિઓ મળી

વેગથી પાછી ખેંચી લીધી ! મારી ઝોળખાણુ કઢાડવી એને ન ગમી ! એના મામાનો, ભાઈ સમો મિત્ર-મને એ કમળા મામા નહોતી કહેતી ! ઝોડો ! એ દટિપાતની પછવાડે અનન્ત અસહાય દુઃખ દેખાય છે. અસહાય દુઃખ ! મામો કાંઈ ન કરી શકે તો મામાનો મિત્ર થું કરી શકે ? હિંદુસંસારમાં પરણેલી સ્ત્રી નિરાધાર છે. પિતા હોય-માઈ હોય-મા હોય-બહેન હોય-મામા હોય-મારા જેવા મામાના મિત્ર હોય તે. શું કરે ! તે કોઈની મદદ લઈ શકે નહિ. કાંતો દુષ્ટ થાય-કાંતો ચિમળાઈ જાય ! કમળાની આંખે ઝોળખાણુ ભૂંડી જવા પ્રયત્ન કર્યો ! શા માટે ન કરે-કમળા ! કમળા ! કમળા ચીમળાઈ ગયું ?

દાકતરે ખુરશીને અડેલી કહ્યું-“કાંઈ વિચારમાં પડી ગયા છો ! અને શેર ખખડના દેવાળાગાની જેમ આમ ઝોક શું ફેડાવો છો ?” વિચારસ્વપ્નમાંથી જાગી રમાલવતી આંખના ખૂણા ભૂંડી મેં હસવાનો પ્રયત્ન કરી કહ્યું “અરે ના ના વિચાર શાનો ? પણ દાકતર કેટલા વાગ્યા. ” “તમારા સામી જ થકીઆજ છે. ” “અરે અગીઆર થઈ ગયા. ” છત્રી લઈ ઉભો થઈ ચાલવા લાગ્યો; થોડેક દૂર જતાં વિચાર આગ્યો-કૌમુદી માટે દ્રાક્ષ લાવવાનો છે. અરે પણ કૌમુદીની દવા ? દવા હું દવાખાનામાં જ ભૂંડી ગયો હતો. લેવા ગયો ત્યારે દાકતર મારી મુરખાઈ ઉપર હસી પડ્યા. હું એ શીથી લેનાં લેતાં હસવા લાગ્યોઃ અને ચાલ્યો. ‘અરે પણ કમળાનું આટલું શું દુઃખ ? આ મારી ગોમતી બહેનને એનાથી એ ખરાબ છે. અને ખીજ એવા કેટલાએ દાખલા છે.’ મને પ્રભાણુશાસ્ત્રનો ખડુ શોખ છે, એટલે માફ ચિત્ત આવા અનેક દાખલાઓ શોધી તે ઉપર એક સિદ્ધાંત તારવી તેની તત્ત્વમીમાંસામાં પઠી ગયું. અને મારો પુણ્યપ્રકોષ એ તત્ત્વમીમાંસામાં સમી ગયો.

“એ ભાઈ દ્રાક્ષ કેમ પાશેર આપી ?”

સંજય.

અનુપમ અને ગૌરી

(એકાંકી નાટક)

(જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩)

પ્રવેશ બીજો

[સમય: મોડી સાંજ. લગભગ રાત પડવા આવી છે. સ્થળ: એ જ.]

(ગીણે દીવા બળે છે. ખૂણામાં દેખાય નહિ એમ અનુપમ આરામ ખુરશીમાં બેઠો છે.)

ચાકરડી: (આવતાં) આ તે શું કહેવાય ? ત્રણ ત્રણ દિવસથી કોઈ કોઈની નોંડે બોલતું નથી. આ ઘરમાં તે શે રહેવાય ?

(બીજો બાણેથી નય છે. પહેલે બાણેથી શ્રીલક્ષ્મી આવે છે, આવીને દીવા મેટા કરવા નય છે.)

અનુ: બેન રહેવા દેને. દીવો એટલો જ ભલે રહો.

શ્રીલક્ષ્મી: જો, તમે અહીં છો ?

અનુ: હા, અહીં આવેને. બા ક્યાં છે ?

શ્રીલક્ષ્મી: બા નીચે છે. પૂજનમાં બેઠાં છે. તમે કેમ હમણાં કંઈ બોલતા નથી ?

અનુ: હું શું બોલું ? બાપુએ મારે લીધે સંન્યસ્ત લીધું એમ મને લાગે છે.

શ્રીલક્ષ્મી: ના, ના. બાએ મને કહ્યું કે એમને પરણ્યા પછી તરતજ એમણે એમ કહ્યું હતું કે હું તારો નથી, અને સંન્યસ્ત લેવાનો છું.

અનુ: હં. પણ હું એમને સમજ જ નથી શકતો, અને એ મને નથી સમજતા. દરો ! ઘણી વાર તો એમ લાગે છે કે આખા જમાનાઓનો ફરક થઈ ગયો, પછી એક બીજાને કેવી રીતે સમજ થશે ?

શ્રીલક્ષ્મી: એટલે ?

અનુ: જો પાસે આવ. મારે તને બધું કહેવું છે. (ઘણી વાર) એ ગયા એની રાતે એ મારા એરાડામાં આવ્યા, અને કહ્યું કે કુળને છાજે એવું વર્નન રાખજો. મેં જવાબ આપ્યો કે કુળમાં હું માનતો નથી, પણ સત્યને છાજે એવું વર્નન રાખીશ. એમને થોડો સતોય તો થયો, પણ નિઃશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું કે એ માર્ગ બદલે કઠિન છે; સાધારણ માણસ પ્રાપ્ત નથી. મેં કહ્યું કે આપણે ધારીએ તેવા આપણે થઈ શકીએ છીએ. પછી છેવટે એ એટલું કહેતા ગયા કે એમનો દેહ કાંતો સાન પ્રદરમાં, કાંતો સાન દિવસ, સાત માસ કે સાત વર્ષમાં પડશે. તને માલ છે પેટી કંસજાતે એ આક્રમણ, અને એમનું મોં કેનું લાગતું હતું ? એવા જ એ વખતે પણ થઈ ગયા ! ફર સહેવાય નહિ એની કરી નમસ્કારી નોંધે રવા અને હું

કદ પશુ પૂછું તેના પહેલાં એ પોતાના ઓરડામાં ગયા. હું ત્યાં ગયો ત્યાં બારણું બંધ હતું અને એમના માત્ર દીર્ઘ શ્વાસોર્જીસ સંભળાતા હતા. મને ખબર પશુ નહિ કે એ જ સવારે એ ચાંપ્યા જશે.

શ્રીલક્ષ્મી: એ તો જવાના હતા તે ગયા. મને ઘણી વાર હમણાં હમણાં સદ્વૃત્તિની ને એવી એવી વાતો કહેતા હતા, કેમ જાણે કે એમને એમ લાગ્યું હોય કે પછી મને કોઈ કહેનાર જ નહિ મળે.

અનુ: ખરી વાત છે. હવે ક્યાં કોઈ રહ્યું છે ?

શ્રીલક્ષ્મી: કેમ મારે તો તમે છો ને !

અનુ: ના, ના. તોય એમની જેમ નહિ. (અકળાય છે)

શ્રીલક્ષ્મી: પણ તમે એમાં એટલું બધું શા માટે દુઃખ લગાડો છો !

અનુ: કારણ હું એમનું ધોરણ સમજી શકતો નથી. એ એમ માનતા કે અહીંનું વાતાવરણ મેં અશુદ્ધ કર્યું છે.

શ્રીલક્ષ્મી: અશુદ્ધ !

અનુ: હા. હું તને બધું કહું છું. તને ગૌરી ચાદ આવે છે ?

શ્રીલક્ષ્મી: હા.

અનુ: એને હું વિસારી શકતો નથી. બાપુએ મને કહ્યું કે હું પરભીનું રટણ કરું છું તેથી અહીંનું વાતાવરણ અશુદ્ધ થયું છે. પણ હું એમને શી રીતે સમજાવી શકું ? એમની દૃષ્ટિ જ જુદી છે. અને કોણ જાણે કેટલીક વાત તો એ સમજી જ શકતા નથી, અને નિર્દય થઈને આપણને ઉતારી પાડે છે. પણ આથી હું દુઃખ કેવી રીતે છું એ હું નથી સમજતો. અમે એવી રીતે કદી એકલાં બેઠાં નહોતાં. પણ હું એને મળ્યો, ત્યાર પહેલાં હું એના વગર કેમ જીવી શક્યો એમજ મને લાગતું.

શ્રીલક્ષ્મી: પણ હવે તમે આટલા બધા—હું તો એટલું સમજતું છું કે વર અને વહુ એ બંને યોડી વાર સાથે રહીને સૌ પોતપોતાને રસ્તે ચાંપ્યાં જાય છે, અને કોઈ કોઈને માટે રાદ જોતું નથી.

અનુ: તારી જૂલ છે. પૂર્વ જન્મનાં કોઈ સંભારણું લાંબને એ આવી હોય એમ મને લાગતું. અને હવે પણ મન એ બાપુ સનાત રીતે પોતાના વેગથી મને અસહાય કરીને વળે જાય છે, અને મને નવાઈ લાગે છે કે હું જીવું છું કેમ ? હું મારા આ ઓરડામાં એકલો બેઠો હોઉં છું ત્યારે હાડાજીમાંથી એ ઉપર તરી આવે છે. મૂળથી જ અમે બંને કાળના વડનમાં સાથે ઉછર્યા હોઈએ એમ મને લાગે છે. પણ જેમ કાળ બદલે ગતી લે છે, તેમ મારા જીવનને પણ તેણે ગતી લીધું.

શ્રીલક્ષ્મી: હા, પણ બાપુ હોત તો કહેત કે આ બધું માત્ર મનની એક લીલા છે, અને—

અનુ: હા, એમણે મને કહેલું કે સમાધિશ્રદ્ધ યોગીની માફક આ બંધી આત્માની લાગણીઓ તું પ્રકૃતિમાં પરીવે છે, અને ઉમેર્યું કે આત્માના ઢંગ જ્યારે ચિત્ત પોતે પોતા પર ઓઢી લે છે ત્યારે તેના દંદમાંથી યુક્ત થવું એ સૌથી અઘરું છે.

શ્રીલક્ષ્મી: દા. મેં એમને એક વાર યોગ વિશે પૂછ્યું હતું, ત્યારે પણ એમણે ક્યું હતું, કે આત્માના અમુક અનુભવો પછી જો કોઇ યોગી પોતાની પ્રકૃતિમાં ફેરે તો તે યોગી અધ:પાત બન્યાય છે.

અનુ: પછી ?

શ્રીલક્ષ્મી: પછી કંઇ વધારે એમણે ક્યું નહિ.

અનુ: એ જ છે તો એમના ગૂઢ અનુભવોમાંથી આપણે તો કશું જાણવાનું જ નહિ માત્ર એમનો નિષ્કર કુદોડો જ આપણે માથે ફરતી પર છે. અને એ જ હું સદી નથી શકતો. કોઇ માણસનો ખ્યાલ આપણે એની કક્ષા પર રહીને જ બાંધવો જોઇએ. પણ અહીં તો—(અટકી પરે છે) મને એમની પાસે જવાનું મન થાય છે, પણ એટલી દિન-મન ચાલતી નથી. બાની અને તારી સંભાળ લેવાનું મારે માથે મૂકતા ગયા છે, અને કહેતા ગયા છે કે એટલો ભાર પણ હું જો સહીશ તો હું એમની નજીક જ છું.

શ્રીલક્ષ્મી: (થોડી વાર રહીને) હમણાં એ ગૌરી ક્યાં છે ?

અનુ: પહેલાં તો એ લોકો બિહારમાં હતાં, પણ હવે મને ખબર નથી.

શ્રીલક્ષ્મી: દા. થોડુંક અગ્રેજી બજાણું એટલે એના બાપને થયું કે મારે તો ગૌરી માટે સાહેબ લોક જોઇએ. પણ પુરુષોને ક્યાં ખબર છે કે અમારે હૃદય જોઇએ છીએ. મને યાદ છે, પરંપરા પછી એક દાગળ એના હુખનો એણે લખેલો.

અનુ: શું ?

શ્રીલક્ષ્મી: પણ હવે તેનું શું ?

અનુ: પછી કોઇ ખીલે એણે લખેલો ?

શ્રીલક્ષ્મી: ના.

અનુ: શું લખે ? (આહું જુએ છે)

શ્રીલક્ષ્મી: પણ પહેલેથી જો મને આવી ખબર હોત, તો ખીલ્ખીલે દહીંને પણ હું આમ થવા ન દેત. (થોડી વાર રહીને) પણ આ જોતા તો તમે કુંવારા રહો એમાં મને કંઇ ખોટું લાગતું નથી. (થોડી વારે) પણ બહારની દુનિયાને, લોકોને જોઇએ ત્યારે એમ થાય છે કે એમને દેખાડી આપવાની ખાતર પણ તમારે પરણવું.

અનુ: પોતાની જલતને જુદી પાડીને લોકોને જનારી આપવામાં શો લાભ ?

શ્રીલક્ષ્મી: એ જ ઝગડો છે તો !

અનુ: એ બે ધોરણે જ જુદાં છે. લોકોનું બહારનું ધોરણ સ્ત્રીકારીને જ ધણા મોટા પુરુષોએ પોતાની જલત શુભાવી છે.

શ્રીલક્ષ્મી: (થોડી વારે) પણ હવે તેનું શું ? થયું તે તો થયું. અને તમે આમ ઉદાસી રહો છો એ મને નથી ગમતું. જોડા અનુભવો પછી ખુબ દસી ચકાવ એટલી ચાન્સિ ન મળે, તો જયું નકામું છે. જુઓને આ તમારાં લેડી ડોક્ટર મિસ કાન્તાગાધ કેટલાં આનંદી છે.

અનુ: ચાન્સિ અને આનંદ એ બે જડ જુદાં છે. અનુભવનાં જીજ્ઞાં દોષ તે જ આ-નંદી રહી શકે છે, પણ જેમણે જીજ્ઞાં નીર નીરખ્યાં છે-અને ખીનું એ મને જોઇને જ એમ રહે છે.

શ્રીલક્ષ્મી: (અર્ધસૂચક દૃષ્ટિથી જોતાં) એમ-તો તમે બન્ને—

અનુ: (કંઠેર થતાં) કેમ શ્રીલક્ષ્મી—? આ તું શું બકે છે ?

શ્રીલક્ષ્મી: (બાવલાની યતાં) ભાઈ! બાની ખાતર,—મારી ખાતર. મારે તો હવે દુનિયામાં સુખ જોવાનું જ નથી. નાનેથી વિધવા થઈ હું તમારે ઘેર રહી છું, અને તમને બન્નેને જોઈને મારી આંખો, મારી જીંદગી.....

અનુ: ગૌરી, ગૌરી— (ઘોડી વાર રહીને) શ્રીલક્ષ્મી, હું સમજું છું ત્યાં સુધી એક વાર ઉચ્છિદ્ર થએલી પ્રીતિ સ્ત્રીઓને કહી લાગે છે. મેં જોયું છે કે એક સ્ત્રી મરી ગયાં પછી જે બીજાઓ પરણે છે તેમની સ્ત્રીઓ પોતાને જાણે અન્યાય થયો હોય એમ માને છે. હેવટ એમ તો વિચારે જ કે દસ વરસ પહેલાં જ સંબંધ બંધાયો હોત તો કેવું સાફ ? મને તો આખી દુનિયાએ એક ગૌરી આપી તે જાસ લાગે છે. (ઘોડી વાર અટકીને) એક પ્રસંગ હતો ગઈ કાલે જ બન્યો હોય એમ મને યાદ આવે છે. મેં ગૌરીને પહેલવહેલું જે પુસ્તક આપ્યું અને છેલ્લું તે શાકુન્તલ. એ વાંચ્યા પછી એણે મને કહ્યું, કે કુબ્યન્તની માફક મને તો નહિ વિસરી જાઓને ? આ એક જ ધરી માત્ર અમારા વચ્ચેનો પડો ખસી ગયો. મેં એ વખતે તો કહ્યું કે કદાચ કોઈના આપ મારા પર ઉતરે તો ભુલી પશુ જાઉં. ગૌરીનું એ વખતનું સુખ હતું મારી સામે તરે છે, અને હું એને નથી ભૂલી શકતો. વર્ષો પહેલાં એ પુસ્તક પાછું મળ્યું તેને બીજો દિવસે મેં ઉપવાસ કર્યો હતો.

શ્રીલક્ષ્મી: કેટલુંક ન ભૂલાય તો પ ભૂલવું જોઈએ.

અનુ: શ્રીલક્ષ્મી, તમે જાણો, બા એકલાં છે.

શ્રીલક્ષ્મી: હમણાં તો જાઉં છું, પણ તમને પરજાવીશ ત્યારે જ હું રહીશ.

(શ્રીલક્ષ્મી બેઠાં છે. અનુપમ આરામખુશી પાથી હડીને આમ તેમ ફરે છે, પછી પોતાના ટેબલના ખાનામાંથી એક સ્ત્રીની છબી કાઢે છે, અને તેને ટેબલ પર મૂકે છે.)

અનુ: (છબીને પ્રણામ કરતાં) ગૌરી, ગૌરી—

[પાડો પડે છે]

પ્રવેશ ત્રીજો

(સમય: સવારનો સ્થળ: એ જ)

(અનુપમની વૃદ્ધ માતા અંબા રોતરત પર બેઠી છે. શ્રીલક્ષ્મી આંકડી પાસે બેસી સાફ કરાવે છે.)

અંબા: બેટા, હવે તો અનુપમને આવવાનો વખત થયો હશે. કેટલા વાગ્યા છે ? ગઈ રાતનો ત્યાં જ રહ્યો છે, આવી તે કંઈ નોકરી ?

શ્રીલક્ષ્મી: બા, એમને ગઈ કાલે કંઈ રસી તૈયાર કરવાની હતી, તે હમણાં આવશે.

અંબા: હતું એણે આ પણ નહિ પીધી હોય.

શ્રીલક્ષ્મી: ભાઈ અને મીસ કાન્તાબાઈ બન્ને-આહી જ આ પીવાનાં છે.

અંબા: હા, પણ ગઈ કાલેનાં એ જાણ્યો પણ નથી.

(મિસ કાન્તાબાઈ આવે છે. આવતાં જરા ખચકાચ છે.)

શ્રીલક્ષ્મી: કેમ આવેને, આવે, આવે. એ તો મારાં બાજ છે.

અખ્યા: આવે, આવે. બેસો. દયો હું જાઉં છું. અમે જુના જમાનાનાં એટલે તમને અતડાં લાગીએ.

મિ. કાન્તા: જુનું અને નવું અધું સરખું જ છે.

શ્રીલક્ષ્મી: વાહ, આ તો મારા કાઠની જેમ તમે બોલ્યાં!

(રજવ પરથી કાંસજી અને તેવ લઇને અંબા નીચે છે)

મિ. કાન્તા: મારે તમારી સાથે કંઈ વાત કરવી છે.

શ્રીલક્ષ્મી: રૈવા, જા નીચે જઈને ચા મૂક.

મિ. કાન્તા: હમણું રહેવા યોગે. તું તારે જા. (રૈવા નીચે છે) હું તમને એક માહા સમાચાર આપવા આવી છું.

શ્રીલક્ષ્મી: શું ? શા સમાચાર ?

મિ. કાન્તા: તમે સ્વસ્થ થઈને બેસો. એમાં ગમરાવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો મારી વાત સાંભજો.

શ્રીલક્ષ્મી: બોલો.

મિ. કાન્તા: અમારા વૉર્ડમાં મીસીસ હિવાબાઈ બટ્ટ કરીને એક દરદી છે-હતાં.

શ્રીલક્ષ્મી: હા, પણ તેનું શું ?

મિ. કાન્તા: તે અહીંના નવા ડેપુટી કમિશનરનાં પત્ની થાય.

શ્રીલક્ષ્મી: હા, પણ તમારે શા સમાચાર આપવાના છે ?

મિ. કાન્તા: મારી વાત એમ જણદી પૂરી થાય એમ નથી. આજે મને તમારા બાઈ-ડૉક્ટર વિશે કંઈ નવું જાણવાનું મળ્યું છે.

શ્રીલક્ષ્મી: એવું શું નવું જાણવાનું તમને મળ્યું છે ?

મિ. કાન્તા: એ જ હું કહું છું. એ મિસ્તર બટ્ટ આઈ. સી. એસ. એમની વડને સુવાવડ આવવાની હતી, તો પણ એમની બહુલી ચલાને સજાએ તેઓ એમને અતિથય ગંભીર સ્થિતિમાં અહીં લઈ આવ્યા, અને અમારા વૉર્ડમાં એમને મોકલી આપ્યાં.

શ્રીલક્ષ્મી: કેવા નિર્દય માણસ ? પછી ?

મિ. કાન્તા: એ મીસીસ હિવાબાઈને જમ્યું આવ્યાંને આજે સાન દિવસ થઇ ગયા, પણ હજી મુશી એમણે કંઈ અન્ન ખાધું નહોતું, અને એમની આંખો પણ બંધ જ રહેતી. અમે એમની આંખો ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કર્યો, પણ કેમ જાણે પોપચાં જ દીલાં થઇ ગયાં હોય તેમ, એમની આંખો ઉઘાડવા બાદ પાછાં એ બંધ થઇ જતાં.

શ્રીલક્ષ્મી: પણ મિત કાન્તાબાઈ, તમે મને કંઈ માહા સમાચાર કહેવાનાં હતાં તે-મારા બાઈ ક્યાં છે ?

મિ. કાન્તા: એ જ્યાં હું તમને કહું છું.

શ્રીલક્ષ્મી: તમારા વૉર્ડના કેઈ દરદીની આંખો ઉઘડતી નહોતી, કે કાન ઉઘડતા નહોતા, તેની મને કશી પરવા નથી.

મિ. કાન્તા: તમે સ્ત્રી જાત ચઢને વૉડના એક દરદીની વાત પણ ન સાંભળો એ કેવું દહેવાય?—પણ આ વાત તો આપણી આંખો ઉઘાડી નાંખે તેવી છે. ધારો કે એ તમારાં આજખીતાં હતાં, અને ધારો કે તમારા ભાઈ—

શ્રીલક્ષ્મી: હં-શું મારા ભાઈ—

મિ. કાન્તા: તે પછી એ દરદી 'વિશે હું' તમારા ભાઈના અભિપ્રાય પૂછવા ગયો. તમારા ભાઈ એ વખતે પોતાની ખાનગી આંધિસમાં બેઠા હતા.

શ્રીલક્ષ્મી: હં પછી?

મિ. કાન્તા: હું એમની પાસે ગયો ત્યારે એ તદ્દન સ્વસ્થ રીતે બેઠા હતા. માથું નમતી મને આવવા કહ્યું, હું ગયો, અને મીસીસ ઉપાખ્યાયની દાકતરી તપાસ કરવાનું મેં એમને સૂચવ્યું. કંઈ પણ બોલ્યા વગર એ હડયા, અને તેઓ મારી પાછળ ચાલ્યા. અમે બન્ને જે હોલમાં મીસીસ ઉપાખ્યાયને સુરાઈ હતાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં. એ વખતે કોઈ નર્સ ત્યાં કાનર નહોતી. પહેલેથી જું તૈયાર હતું. મેં ઝોરડીનું પારલું બંધ કર્યું, અને તમારા ભાઈ સાથું જોયું તો એમના મોં પર કંઈ અગમ્ય આવેા ચીતરાઈ રહ્યા હતા. એમની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હતી. મેં પૂછ્યું ડૉક્ટર—આ શું? એમણે માત્ર પોતાની બે આંગળીઓ ઉઘી કરી કહ્યું—ગૌરી, ગૌરી! આ વિશ્વમાં માત્ર બે જ વસ્તુઓ છે. (શ્રી લક્ષ્મીની આંખમાં આંસુ આવે છે. તે બોલવા ભય છે, તેને અટકાવતાં) અને એમ દહેતાં જે ટેમ્પલ પર મીસીસ ઉપાખ્યાયને સુરાઈ હતાં તેના પર તે બેઠા, અને દરદીનું માથું પોતાના બોજામાં લીધું. આ બેઅણી અટકાવવા.....

શ્રીલક્ષ્મી: આને તમે બેઅણી કહેો છો? હાસ્તો, અગમ્ય અને આંધળું.....

મિ. કાન્તા: માફ કરજો, મને કશી ખબર નથી,—મને ધંટડી મારી કોઈને બોલાવવાનું મન થયું, પણ હું તેમ કરી શકી નહિ. પછી અત્યંત દુષ્ટ રીતે મીસીસ ઉપાખ્યાયનાં બંધ પોષાયાં પર એમણે બે સુખન કર્યાં; અને મીસીસ ઉપાખ્યાયએ પોષણા જેવી પોતાની બે આંખો ઉઘાડી, કંઈ જમડયાં, પોતાના હાથ ડૉક્ટરની રોક પર નાંખ્યા, અને એમના ગ્રાણુ ઉઠી ગયા!

શ્રીલક્ષ્મી: એ તો સુખી ચઢ ગયો!

મિ. કાન્તા: અને તમારે હવે અદીથી હોસ્પીટલ હોડવી પડશે વગેરે ધડી વારમાં કંઈ કંઈ વિચારો મને આવી લાગ્યા!

શ્રીલક્ષ્મી: પણ મારા ભાઈ ક્યાં છે?

મિ. કાન્તા: હા, બરાબર, પછી તરત જ તમારા ભાઈ ત્યાંથી ઉઠ્યા. એ વખતે એમની આંખમાં આંસુ નહોતાં. તે બોલ્યા,—માતા, ગૌરી, આ વિશ્વમાં માત્ર ગૌરી અને તેની લીલા એ બે જ વસ્તુઓ છે. આ બંધી ઘટનામાંથી હું સ્વસ્થ થાઉં તે પહેલાં તે સીધા પોતાની ઝોરડીમાં ચાલ્યા ગયા. પછી હોંશીઆર ચઢ મેં નર્સોને બોલાવી, કહ્યું કે મીસીસ ઉપાખ્યાય મરી ગયાં છે. ટેલીફોનથી જ્યે ખબર અપાઈ. મીસ્ટર બહુ તો રીસ્કીકટનાં ગયા છે, એટલે કંઈ વધુ બાંજગડ થાય તેમ નથી.

શ્રીલક્ષ્મી: મારા ભાઈ ક્યાં છે?

મિ. કાન્તા: કેમ શું છે ?

શ્રીલક્ષ્મી: મારે એમને અહીં લાવવા છે.

મિ. કાન્તા: હા, પણ રહેા. ખીજ કંઈ યુરકેલી ઉમી ન થવા પામે એટલા માટે મેં એમને એમના ઓરડામાં પૂર્યા છે.

શ્રીલક્ષ્મી: શું ? તમે મારા બાઇને -? એ તમારાં હોસ્પીટલનાં બારણાં તોડી નાખશે.

મિ. કાન્તા: તમને ખરી વસ્તુસ્થિતિની હજી ખબર નથી. એમણે એક રસી પોતાના શરીરમાં લીધી છે, અને એમનું એમ માનવું હતું કે એ રસી મૂકવાથી માણસને ઇશ્વરાનુભવ થાય છે.

શ્રીલક્ષ્મી: એમ હોય નહિ, એ ખરેખર ગાંઠા જ થઇ ગયા છે !

મિ. કાન્તા: બુઝો હું તમને કહું-પહેલાં એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પણ પોતા પર આવેા એક પ્રયોગ કરી બેઠો હતો, અને એ તદ્દન સંભવિત વાત લાગે છે, કે પ્રયોગ કરતાં પહેલાં માણસના મનમાં જે વિચાર રહી ગયેા હોય તે જ વિચાર એને ઇશ્વરરૂપ ભાસે, એમ જ આ તમારા બાઇને બધું ગૌરીમય લાગે છે.

શ્રીલક્ષ્મી ના, ના. મારા બાઇને તમે ઝાઝખતો નથી. એ ઉપાખ્યાય એ જ એ ગૌરી, ખીસ્તર બટ્ટને પરણાવેલી તે.

મિ. કાન્તા: એ સાચું હશે, પણ એ રસીની અસર ઉતરી જશે એટલે તમારાં બાઇ હતા તેવા જ થઇ રહેશે. પણ આ રસી કંઈ જાતની છે, અને એમાં એમણે શું ઉમેર્યું, અને એની અસર કેટલી વખત રહે છે તેની મને ખબર નથી. દરમિયાન આપણે એમને અહીં લાવીશું. આ બધું તમારે માથે આવી પડે છે તે મને લાગી આવે છે. તમને જરૂર હોય ને મને કહેશો, તો હું ખુશીથી તમારી સાથે થોડા દિવસ રહીશ.

શ્રીલક્ષ્મી: ના, ના. ને એમ હશે તો જરૂર કહીશ.

મિ. કાન્તા: આ હું કંઈ વિવેકમાં બોલતી નથી. તમે ધારો છો એટલી હું વિશ્વાસી નથી.

શ્રીલક્ષ્મી: ના, એમ કંઈ નહિ, પણ જરૂર પડશે તો કહાવીશ.

(અદરથી સેવાનો અવાજ સંભળાય છે શ્રીલક્ષ્મી સફાળી અંદર જાય છે)

શ્રીલક્ષ્મી: (અદરથી) બા, ઓ બા, રડ મા ને ! એમાં શું ? ઓ બા--

(શ્રીલક્ષ્મી બહાર આવે છે. રડવાનો અવાજ મોટો થાય છે.)

શ્રીલક્ષ્મી: (સંજન નયને ને ગદ્ગદિત કંઠે) મારા બાપુનો દેહ પડી ગયો !

મિ. કાન્તા શાથી ? કોણે--?

શ્રીલક્ષ્મી મારા બા માયું એમના દાદા ને કાસડાના બધા દાનાના એકદમ ઢગથે થયો. ઓ મા, ઓ બાપુ--

મિ. કાન્તા: તમારે જ બધાને આધાસન આપવાનું છે એમાં તમે શી ઢિંમન દારી જાઓ છો ?

શ્રીલક્ષ્મી: મારે દરજે-પણુ તમે અહીં મારી સાથે રહેશો ? મારે તમારી બધું જરૂર પડશે.

મિ. કાન્તા: હું અહીં ગેરી છું તમે તમારાં બા પાસે જાઓ.

(શ્રીલક્ષ્મી અંદર જાય છે)

મિ. કાન્તા: (એકલી) આ ઘર તે કેવું વિચિત્ર છે ? !

[અનુપમ બહારને બાજુથી ધીમે પગલે અંદર આવે છે. એની આંખમાંથી જ્વાળા વહે છે.]

અનુ: સત્ય એક છે, વિશ્વ એક છે ! બાપુ, ગૌરી, અંબા, શ્રી, હું બધાં એક છીએ, - ગૌરી, ગૌરી-

(મિસ કાન્તા આશ્ચર્યચકિત થઈ અનુપમને જોઈ રહે છે.)

મિ. કાન્તા: ડોક્ટર- (શ્રીલક્ષ્મી આવે છે.)

અનુ: ગૌરી, ગૌરી, - માતા-

[પડે પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિદ્યાનાથ પાઠક.

હિંદની સાંપત્તિક તપાસ.

મહાયુદ્ધ પૂરું થયું અને મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારા હિંદના રાજતંત્રમાં દાખલ થયા. મહાયુદ્ધના અંગે હુનિયાના સર્જ દેશોની સાંપત્તિક સ્થિતિમાં અલૌકિક પરિવર્તન થયું, હિંદુસ્થાન પણ એ પરિવર્તનમાંથી જગી શક્યું નથી. મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાના અંગે હિંદની નાણા વિષયક સ્થિતિ વધારે કફોડી થઈ. હિંમુખી રાજતંત્રના ગમે તેટલા ગેરલાભો ગળાવવામાં આવે, તેમાંથી મુખ્ય તો રાજતંત્રના નિમાવ માટે થયેલા અર્થનો વધારો છે, જે રાજતંત્ર ગવર્નર પ્રકત એ કારભારીની મદદથી ચલાવતો, તે દને સાત સાત કારભારીની મદદ વડે ચલાવવાનું નહીં થયું. કારભારીના મોટા મોટા પગાર ઉપરાંત તેમની નીચે કામ કરનાર માણસોનું અર્થ વધ્યું તે એટલું જલ્દી કે મુંઝાઈ નેવા પ્રાંતમાં. સુધારાથી લોકને સોંપાયેલાં ખાતાઓમાં સુધારા પહેલાં અર્થવા માટે જેટલાં નાણાં મળતાં હતાં તે સુધારા પછી ન મળ્યાં.

મૂળથી જ હિંદુસ્થાનની સાંપત્તિક નીનિ ઇંગ્લાંડની અનુકૂળતાએ ધરાવી. લોકમત એ પ્રયાની સામે થતો, અને હિંદુસ્થાનની સાંપત્તિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા સરકારને પિનવતો, પણ સરકાર તો પોતાના જ માર્ગે ધપા કરતી. લડાઈ અને સુધારાના અંગે સરકારને નાણાં સંબંધી તંગી પડી એટલે નાણાં એજનવાના નવા માર્ગોની શોધ થવા લાગી. કેટલાક પ્રાંતોમાં પ્રવાનોની મદદથી નવા કર પણ નંખાયા અને પ્રજા ઉપર બોલે વધારે પડ્યો, લોકતાપકોએ નવા મોળ સામે અચાજ ઉઠાવ્યો, પણ એમની નજરે. પાશ્ચાત્ય

દેશોના દાખલા અપાયા કે ત્યાં લડાઈના લીધે કર કેટલા ગણા વધ્યા છે, જ્યારે હિંદુસ્થાનના સ્ત્રીઓ છે કે નહીંવા કરવધારાથી જ એનો છૂટકો થયો છે. પણ પાશ્ચાત્ય દેશો અને હિંદુસ્થાનની સપત્તિમાં કેવડો મોટો તફાવત છે એ તરફ સરકારનું દુર્લક્ષ જ રહેતું.

છેરટે મરદારે ૧૯૨૪ ની સાલમાં એક કન્સમિટિ નીમી. કર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ન બાંધેલા છે કે કેમ અને પ્રજા ઉપર એનો બોલો સમતાકર્ષક પડે છે કે કેમ એ નક્કી કરવાનું એ સમિતિને સોંપાયું છે. પણ આ સમિતિની નીમણૂકમાં સરકારની રમત જોવામાં આવી છે. સરકાર આવી રીતે કરો વધારવા માગે છે એમ બહેમ લઈ જવાને અત્યાર સુધીનું એમનું વર્તન પૂરવેા આપે છે. હિંદુસ્થાન બહુજ ગરીબ દેશ છે. લોર્ડ કર્ઝનના સમયમાં માથાદીઠ વાર્ષિક આવક ૩૨ રૂા ગણવામાં આવી હતી, આજે ખાનગી વ્યક્તિઓના પ્રવાસથી એનો અડસટ્ટો ૪૫ રૂા થાય છે. આટલી આવકવાળા પ્રજાગણ્યમાં વધારે કરનો બોલો ઉપાડવાની શૂંભતા રહી નથી, અત્યારે જ તેઓ ક્યકાઈ ગયેલા છે

એટલે સને ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બર મામની બેઠકમાં વડી ધાગસભાએ કન્સમિટિને બરખાસ્ત કરવાનો અને તેની જગ્યાએ સાપત્તિ સ્થિતિનો વિચાર કરવા, કરનો આકાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર પડયો છે કે કેમ તે નક્કી કરવા, પ્રજાના જૂના જૂના રજા ઉપર પડતો કરનો બોલો જણાવવા, અને અત્યારે બોલો છે તે રધાર્થી સિવાય કરના મુધારા સખધી મૂચનાઓ કરવા સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ સરકારના વિરોધ સામે પસાર કરી આ ઠરાવ કરવામાં લોકપક્ષનો વિજય થપટ હતો પણ તોફરયાદી દમ્ભેશના ગિરાજ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયમાં મક્કમ રહી ન તો કન્સમિટિ વિખેરાઈ-કે ન તો સાપત્તિ સ્થિતિનું અવરોધન કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આયું એની જગ્યાએ એરી તપાસ કેરી રીતે ચલાવવી, એના વિરે કયા કયા સાધનો ઉપર થવ છે, અને આ તપાસ ચલાવતા દેટનો ખર્ચ થવાનો સભવ છે વિગેરે બામનો જણાવવા સરકારે સને ૧૯૨૫ના જાન્યુઆરી માસમાં એક સમિતિ નીમી. સર મોક્ષગુદ્મ વિશ્વેશ્વર્યા એ સમિતિના પ્રમુખ, રાય બદાદુર પડિન દરિયાઈન કોલ એ સભ્ય અને અધ્યાપક બર્નેટ હર્સ્ટ એ સભ્ય અને મ ત્રી હતા

આ સમિતિનો હેવાલ હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે અધ્યાપક બર્નેટ હર્સ્ટ હેવાલ ઉપર સહી આપી છે, પણ પોતાનો મનબેદ એક જૂની તોષમાં દર્શાવેા છે હેવાલ સાથે સ્વગત્ત બોગવતા સરચાનો અને ખીજ દેશોમાં સાપત્તિ સ્થિતિને અગે પ્રમિદ્ધ કરાતી માહિતી સખધી ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આન્યુ છે. સમિતિ જણાવે છે કે —

સ્વરાજ બોગવતા ધિગિગ સરચાનોમાં આવા આકડા અને વિગતો એકા કરવા એ રાજ્ય પોતાનું નિયન કાર્ય સમજે છે, અને એમને બેગા દરી નિમ્મિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. બાગતવર્તમાં આજે એ સમય આવી લાગેા છે કે જ્યારે દેશની સાપત્તિ નીતિ ઘડવામાં અને દેશના તાપત્તિ વિકાસમાં અગે ઉભા થતા પ્રજાના ઉકેનમાં આવી માહિતીનો ઉપયોગ ખાસ જરૂરી છે, માટે આની તપાસ આજે અનિવાર્ય છે આવા અવરોધનનો મુખ્ય હેતુ લોકની સાપત્તિ સ્થિતિ મજાધી આકડા અને વિગતો મેળવવાનો છે અને આ જાનની માહિતીના અગાવે નિમત થયા સિવાયના ઘણા સાપત્તિ પ્રત્નો હિંદુસ્થાનમાં પડી રવા છે એ નિર્વિવ છે. આની તપાસના અતે દેશમાં સપત્તિની ઉત્પત્તિ અને મૂલીવધાનના પમકા યોજ થકય છે, કૃષિકમન ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ અપાય છે, વેપાર ઉદ્યોગ

ખીલવવાની યોજનાઓ વિચારી શકાય છે, જમીનની કુશલપના પ્રમાણે લોકોનો વસવાટ ફરીથી નક્કી કરાય છે, શ્રમની કાર્યશક્તિ વધારવાના, દેશમાં રહેલાં બહેળાં કુદરતી સાધનોનો લાભ લેવા યંત્ર અને વિજ્ઞાનની મદદ લેવાનાં અને જોઈતી મૂડી ઉભી કરવાનાં અને અસંખ્ય લોકદળને વ્યવસ્થિત શ્રમ આપવાનાં પગલાં યોજી શકાય તેમ છે. ”

આવી માહિતી મેળવતાં જે મુશ્કેલી પડે છે તેની તરફ સમિતિ બેધ્યાન નથી રહી; પણ આ જાતની તપાસ માટે લોકો આતુર છે એમ સમિતિને માન્ય થયું છે અને માટેજ સામાન્ય રીતે જે મુશ્કેલી પડે છે તેનો સંભવ આજે જોડો છે. સમિતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિનો આધાર મુખ્યત્વે ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર રહેલો છે.

- (૧) આવક જેમાં સંપત્તિની ઉત્પત્તિનો સમાવેશ થાય છે,
- (૨) નિર્વાહ ખર્ચ સાથે વ્યય,
- (૩) મૂડી.

હિંદુસ્થાનમાં આજે નીચે પ્રમાણે વિગતો મળી શકે એમ છે:-

- (૧) ઉત્પત્તિ સિવાયના બીજા સામાન્ય આંકડાઓ જેવા કે નાણું, લોકસંખ્યા, વ્યાપાર ઉદ્યોગ, અવરજવરનાં સાધનો, કેળવણી, જન્મ મરણ અને પરદેશ મમન સંબંધી.
- (૨) ઉત્પત્તિના આંકડા-જેવા કે-ખેતી, ગાયર, પશુપાલન, જંગમ, ખીજ, મોટા ઉદ્યોગો, ધરદુલ્લેગો સંબંધી.
- (૩) મજૂરી, ખર્ચ ભાવ, કરજ વિગેરે સાથે આવક અને મૂડીના આંકડા.

પહેલા વર્ગના આંકડાઓ કેટલાક સંપૂર્ણ છે અને બીજા અપૂર્ણ છે કે મુદ્દલ લીધેલા નથી. બ્યારે ત્રીજા વર્ગના બેગા કરવા મોટા બાગે પ્રયાસ થયો નથી.

સમિતિનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે સાંપત્તિક નીતિ નક્કી કરવા અર્થે પહેલા વર્ગના આંકડાઓ બેગા કરેલા નથી જો કે જે હેતુના માટે એ બેગા કરેલા છે તે હેતુ તેનાથી સરે છે; માટે આંકડાશાસ્ત્રીઓની મદદથી તે કરવા સમિતિએ હાલની પ્રથામાં યોગ્ય સુધારા વધારા સૂચવ્યા છે; ઉત્પત્તિના આંકડા ઉત્પત્તિના મૂલ્ય સાથે એકા કરવાનું સૂચવ્યું છે.

દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં ગામડાઓનો સાંપત્તિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થયેલો છે, તેમજ ધણા કુટુંબોના જમાખર્ચનો વિચાર થયો છે, એની સમિતિએ નોંધ લીધી છે. પણ આ વિગતો એટલી છૂટી છવાઈ જણાઈ છે કે સાંપત્તિક સ્થિતિ સંબંધી એના ઉપરથી કંઈપણ અનુમાન દોરી શકાય નહિ. એટલે સમિતિએ દર વર્ષે દરેક જીલ્લાના અમુક નક્કી કરેલા ભાગમાં લોકની આવક, મૂડી, ખર્ચ, કરજ વિગેરે નક્કી કરવા માટે સંપૂર્ણ તપાસ કરી જોડા અભ્યાસની જરૂર બતાવી છે. તપાસ દરમ્યાન સંબંધિત હોય-તો વ્યક્તિગત સાંપત્તિ બતાવવાની સમિતિએ બહામણ કરી છે. પણ ગામડાં કે શહેરની સામાયિક સંપત્તિના આંકડા તૈયાર કરવાના જ છે. મુખ્ય મુખ્ય ઔદ્યોગિક મથકોના નિર્વાહ ખર્ચની સૂચક સંખ્યાઓ તૈયાર કરવાની બહામણ કરેલી છે. વસ્તુઓના બજારમાવ-સામગ્રી તેમજ પરચુરેન્સ-નોંધવાના છે. અને લોકોની ધંધા અને આવક પ્રમાણે એમ બે વર્ગીકરણ કરવાની છે.

આંકડાઓ ઠેકાની મારફત અને કેવી રીતે બેગા કરવાં એ સમિતિએ બતાવ્યું છે. હાલ જે રીતે આંકડાઓ બેગા કરવામાં આવે છે તેમાં અમુક સુધારોવધારો સૂચવી દરેક પ્રાંત

વાર આકડાખાતું ખોલવાની સમિતિએ બવામણ કરી છે, અને પ્રાતિક આકડાખાતાઓનું કામ એક જ ધોરણે ચાલે એ બેવડું કામ દિંદી સરકારના આકડાખાતાને સોપેલું છે. સરચાનોમા ચાલે છે તેમ અહિંઆ પણ જમા પૂરેપૂરા યથાર્થ આકડા મળી શકે નહિ ત્યા અનુમાન દ્વારા જનની ચોખ્ખાધૂથી આકડા તૈયાર કરવા સામતિએ બવામણ કરી છે, કારણ સમિતિ માને છે કે સંપૂર્ણ આકડા મેળવવા લાગ્યા સમય સુધી પૂરેપૂરા અર્થ થઇ ન શકે તો આ રીતે મેળવેલા આકડાઓ પણ વ્યવહારમા ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

સમિતિનું એમ માનવું છે કે આવી તપાસ સફળતાથી ચલાવવા માટે એને કાયદાનું સમર્થન હોવું જોઈએ. આ સમર્થન બે રીતે ઇષ્ટ છે. એક તો અધિકારીમંડળ અને તેમનું કાર્ય નક્કી કરી શકાશે, અને વ્યક્તિઓ તેમજ મંડળોને જોઈતી માહિતી આપવા ફરજ પાડી શકાશે.

આકડા ભેગા કરવા કેટલા અધિકારીઓ રાખવા, પ્રજાજનની કેવી રીતે મદદ લેવી વિગેરે સમિતિએ વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. સમિતિ એમ પણ આગા મળે છે કે જતે દિવસે મ્યુનિસિપાલિટી પંચાયત વિગેરે જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓ આ કામ હાથમા લે. નમિતિના પ્રમુખ પ્રમાણે શહેરોની ૪ ટકા જેટલી વસ્તીના અને ગામડાઓની ૨૩ ટકા જેટલી વસ્તીના આવા આકડા દરવર્ષે ભેગા કરી શકાશે, વર્ષોવાર્ષ જેમ જેમ આ તપાસ ચાલુ રહેશે તેમ તેમ એમાથી દોરેલા અનુમાનો વધારે અને વધારે યથાર્થ નીવડશે.

આવી જાતની તપાસ પોતાને ત્યા ચલાવવા અને તેનું એકીકરણ મધ્યસ્થ ખાતા મારફત કરાવવાને દેશી રાજ્યોને આમંત્રણ કરવા સૂચવાયું છે.

સપત્તિશાસ્ત્રના તત્ત્વોથી વિરુદ્ધ એવી કેટલીક જનસમાજમા ધર કરી બેઠેલી રૂઢિ ઓને દૂર કરવાના પ્રચાર કાર્ય તરફ સમિતિનું લક્ષ ગયું છે. દરેક ગામડામા બેઠીની પેદાશના આકડા સાથે બીજી સપત્તિની ઉત્પત્તિના આકડા તેજ ગામમા પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સૂચવાયું છે અને મહેસુલી અધિકારી તેમજ આકડાખાતાના અમલદારોને ગામડાઓની મુલાકાતના પ્રસંગે આકડા તરફ લોકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા અને એમનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ કરવા કહેવામા આવ્યું છે.

બ્રિટીશ હિંદુસ્થાન માટે તપાસ અર્થનો અડસટો આપેલો છે. ગરજાતનું કુલ ખર્ચ ૩૧૮૬ લાખ રૂપિયા પહેલા બે વર્ષમા સાધનો, શિક્ષણ વગેરેમાં કરવાનું છે, અને દર વર્ષે ચાલુ ખર્ચ ૫૭૫૪ લાખ રૂપિયા ચલાવવું છે પ્રાતિક અને દિંદી સરકારની સાપત્તિક રિયતિ ધ્યાનમા લઈ સમિતિએ અર્થ બહેંચી આપ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એ અર્થનો બોળે સ્થાનિક સંસ્થાઓ ઉપાડી લે એમ ઇચ્છાયું છે.

અધ્યાપક બર્નેટ હર્ટ્ઝ આકડાશાસ્ત્ર અને સપત્તિશાસ્ત્રના તજજ્ઞ તરીકે પોતાના જોડીયાઓથી કયાક કયાક સિદ્ધાન્તમા અને વધારે તો પદ્ધતિમા પોતાનો મતબેદ જણાવ્યો છે.

એમણે આવા આકડા ભેગા કરવામા નડની શરૂકેથી અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનમા અજ્ઞાનથી ઉભો ચનાર લોકવિગેધનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કોઇ પણ કુટુંબની સાપત્તિક રિયતિનું વર્ણન એમના જીવનનું ધોમ્બ જાણ્યા સિવાય નક્કી ન થઈ શકે એમ તેમનું કહેવું છે. કુટુંબની આવક જાણવી એટલુંજ પૂરતું નથી અને શક અને બહેમના કારણે વ્યક્તિગત સપત્તિની તપાસ ચલાવવી લાગુની પરિસ્થિતિમા ઇષ્ટ નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે હિંદુસ્થાનની સરખામણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ અને આવકના આધારે કરવી એ જૂલ ભરેલું એમને લાગે છે કારણ કે આ દેશોની સાંપત્તિક પરિસ્થિતિ નિરાશા છે. કૌટુંબિક જમાખર્ચના અવ્યાસ અને પૃથક્કરણ ઉપરાંત કાર્યશક્તિ ઉપર ચતી રોગોની અસર, બેકારી વિગેરે જાણવાની એમને જરૂર લાગે છે. અને આંકડાઓ બેગા કરવા દ્વારા જે પ્રથા ચાલે છે, એમાં સહેજ સજ્જ સુધારોવધારો ખર્ચના કારણે મુશ્કેલી છે.

કોઈ પણ દેશ આગાદ થાય છે કે ગરીબ થાય છે એ દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિ જાણવા સિવાય નકી થઈ શકતું નથી. અંગ્રેજોના રાજ્ય દરમ્યાન હિંદની આબાદી વર્ષોવર્ષ વધતી જાય છે એમ રાજના પદાધિકારીઓ અનેક વખત કહ્યું છે, બીજી બાજુથી હિંદુસ્થાનનો આર્થિક ઝોર ઇન્ફ્રાડ તરફ જાય જાય છે, એ સાવમાં ઘટાડો થતો નથી. પણ ચોક્કસ આંકડા સિવાય આ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. હિંદુસ્થાનની પ્રજા કરભાર તણે કચરાઓથી છે, એક વખતનું પણ પૂરેપૂરું અન્ન હિંદી પ્રજાને ખાવા મળતું નથી, લોકની કાર્યશક્તિ કીણી ચતી જાય છે, રોગોના હુમલા સામે લોક ટકર જીવી શકતા નથી, અને ખીન દેશના પ્રજાજીમાં બહુજ દુકી ઉગરમાં લોકો મરણ પામે છે એ સર્વનું કારણ હિંદ દેશની ગરીબી છે એમ દેશનાયકોએ પોકારી પોકારી કહ્યું છે, અને ખાનગી પ્રવાસથી આંકડાઓ બેગા થઈ શકે તેટલાથી બતારી આપ્યું છે. પણ નોકરશાહીને આ આક્ષેપોની ચથાર્થતા જાણી નથી અને હિંદી પ્રજાના માખાપ તરીકે એ પ્રજા આપાદ થતી જાય છે એમ કહી એણે સંતોષ પકડ્યો છે. વસ્તુસ્થિતિનું ચથાર્થ દર્શન કરવા માટે સાંપત્તિક સ્થિતિનું અવલોકન હિંદુસ્થાન માટે આજે ખાસ જરૂરી છે. કુદરતી સંપત્તિ વિપુલ હોવા છતાં આજે એની સ્થિતિ લાચાર છે. એ લાચારીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કયાં સિવાય એમાંથી જયવાના ઉપાયો ચોજી શકાય એમ નથી.

પ્રસંગ પડે એંગ્લો ઇન્ડિઅન છાપાંઓ જુદો જુદો વેશ ભજવી શકે છે. સુરીએન સમિતિના હેવાલમાં લઘુમતીના અવાજને ખ્યાનમાં લેવાને એમને કાંઈ કારણ નહોતું, આ હેવાલમાં સર્વ બાર તેઓ લઘુમતી એટલે કે અધ્યાપક બનેટ હર્ટની નોંધ ઉપર મૂકે છે, અને દુનિયાનું સર્વ હકાપણ લઘુમતીમાં આવી રહેવાનો દાવો કરે છે. 'લીલુટ' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો વધારો સનંદો નોકરોને આપવામાં ખર્ચના વધારાની એમને ગંધ પણ આવી નહોતી, આજે આવી ઉપયોગી માહિતી મેળવવા સમયે પ્રાંતિક તેમજ હિંદી સરકારની નાણા વિષયક ક્ષેત્રી સ્થિતિ આમગ ધરી ખર્ચના સચાલ હકાવે છે; અને સાથે સાથે જુલ જાય છે કે એવી માહિતીનો ઉપયોગ સંપત્તિ અને રાજ્યની આવક વધારવામાં થઈ શકે છે. પણ એમને કદાચ બધ દશ કે માખાપ હોવાનો દાવો સરકાર આજુબુઝી કરી શકી છે, તે આવા આંકડા પ્રસિદ્ધ થયે ટકી શકશે નહિ, અને એટલે હિંદી રાજ્યતંત્ર ધિત્રીશો ગારજન ચલાવવાની એક મોટી દલીલ તૂટી પડશે.

સમિતિએ બારે જહેમન હાંસી હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે; ધારાસભામાં મોજા લોકના પ્રતિનિધિઓએ જોવાનું છે કે અમલ કયાં સિવાય એને અમરાશ ઉપર ચઢાવી દેવામાં આવે નહિ. એના અમલમાં હિંદની આબાદીનો ગર્વ છે. લોકનિયુક્ત સભ્યો શું પોતાની ફરજમાંથી ડગશે ?

લોકચર્ચા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૃહસ્થ તથા જીવનમાં રસ યોગ્ય સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્ર માહિતી મળે તે માટે આપો અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે અમારી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગણી એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું]

નડિયાદ તાલુકાના અંત્યજ્ઞે.

ગૃહસ્થ પ્રાતિક સમિતિની મદદ વડે ચાલના અંત્યજ્ઞ સેવામંડળે અંત્યજ્ઞની ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિનો જોડો અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય લીધું છે, અને એના માટે પૂરતી માહિતી મેળવવાનું કાર્ય કર્યું છે. પોતાની સેવા યોગ્ય દિશામાં વાળી એને વધારે કળદાયી બનાવવા આ માહિતિનો ઉપયોગ કરવો મળે છે. નડિયાદ તાલુકા સંબંધી મંડળે બહાર પાડેલી વિગતોમાથી કેટલીક વાનગી અમે અહિં આ આપીએ છીએ.

પૂરતી માહિતી મેળવવી એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે આપણને નીચેના હેવાનથી પૂરું સમજાય છે —

“અંત્યજ્ઞ જેવી અભણ કોમ પાસેથી બરાબર ચોક્કસ આકાંક્ષાવાળી માહિતી મેળવવી એ મુશ્કેલ હતું. તેમાં વળી ખેડા જિલ્લા જેવા પ્રદેશમાં ભરતરની ભરતી જેવા બનાવને લઈને ખાસ કરીને અસ્થાન કોમમાં અવિશ્વાસ પણ પેદા થાય, આ બંધી બાબતોને લીધે કોઈ ઠેકાણે મૂકેના આકાંક્ષામાં સહેજ ભૂલ હોવાનો સંભવ છે. પણ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ બને તેટલી ચોક્કસ જાણવવા પ્રયાસ કર્યો છે

વસ્તી સંબંધી આકાંક્ષા નીચે આપ્યા છે. પુરુષો વસ્તી સ્ત્રીઓની વધારે સખ્યા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીના ધ્યાને ખાસ મટે તેવી છે

“ નડિયાદ તાલુકામાં કુલ ૯૫ ગામ છે તેમાં અંત્યજ્ઞની વસ્તીવાળા કુલ ૬૩ ગામ છે નડિયાદ તાલુકાની કુલ વસ્તી ૪૪,૨૭૩ થઈ ૧,૫૦,૬૭૧ માણસની છે, તેમાંથી ૩૩,૩૪ થઈ,

પુરુષો	સ્ત્રીઓ	બાળકો
૩૮૯૧	૪૦૪૩	૫૮૫૬ મળી કુલ ૧૩,૭૯૦

અંત્યજ્ઞ વસે છે, એટલે કે અંત્યજ્ઞ કુલ વસ્તીના ૯ ટકા જેટલા છે ”

“ અંત્યજ્ઞની ધર્મવાર સખ્યા નીચે પ્રમાણે છે —

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	બાળકો
હિંદુ	૨,૦૮૦	૨,૨૦૮	૩,૧૦૨
ખ્રીસ્તી	૧,૭૦૫	૧,૭૪૪	૨,૬૫૦
મુસલમાન	૮૬	૮૦	૧૦૪
કુલ	૩,૮૭૧	૪,૦૪૩	૫,૮૫૬

હિંદુ અંત્યજનેને ધર્મની શું સવડ છે તે આપણે જોઈએ :

“ હિંદુ ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં જતાં બચાવવાને ખાસ કોઈ જીવતી સંસ્થા નથી. વડતાલ અને ડભાણ એ જે ગામમાં સ્વામિનારાયણ પંથનાં અંત્યજનાં ખાસ મંદિરો છે. આ સિવાય રામાનંદી સાધુઓનાં થાણાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ છે, ફરતી બજન મંડળીઓ ખાસ કરીને નથી. સંતરામના અંત્યજ ભકતો ફક્ત નડિયાદ શહેરમાં છે, તેઓને દર્શન કરવાને માટે સંતરામના હિંદુ મંદિરમાં સગવડ છે. કૃષ્ણરૂપથી સાધુઓ કોઈ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવી ચડે છે. તેવી જ રીતે સ્વામિનારાયણ પંથના અંત્યજ સાધુઓ ક્વચિત માલમ પડે છે. ભંગીઓ દેવી ભકતો છે, જન્મ મંત્રમાં મળે છે, અને નવરાત્રમાં બ્રહ્મા મરઘાનો ભોગ આપે છે. ”

નીચેના હેવાલપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અંત્યજોનાં ધર્માન્તરનાં મુખ્ય કારણો સમાજ તરફથી પડતો ત્રાસ અને નડતી વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ છે. ધર્માન્તર નામબદલામાં જ દેખાય છે; નવા ધર્મની કોઈ વિશિષ્ટ છાપ પડતી હોય એમ દેખાતું નથી.

“ આ તાલુકામાં ચાર ખ્રીસ્તી મિશનરો કામ કરી રહ્યાં છે, મિશનરો શાળાઓ અને ઉપદેશથી પોતપોતાના ધાર્મિક પ્રચારનું કામ વધારે છે. ”

“ ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રચારના પ્રથમ સ્વરૂપે મિશન તરફથી શાળા ઉદ્ઘાટવામાં આવે છે, અંત્યજોને ભણાવી પછી ખ્રીસ્તી બનાવવામાં આવે છે, અને તેમાંથી જ ટેટલાકને ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉપદેશકો અને પ્રચારકો બનાવવામાં આવે છે. ”

એક ગામમાં એક કુટુંબ ખ્રીસ્તી બન્યા પછી તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી હોય એમ લાગતું નથી. છતાં હાલની આપણી રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિમાં ખ્રીસ્તી બનવામાં અંત્યજોને હું રહેતી છે. તેઓ ખ્રીસ્તી બન્યાથી ટેટલેક દરજ્જે ગામના પટેલ, મુખો, અને બીજા ગામ નોકરોની સામે થઈ શકે છે, કારણ કે ગોરી ચામડીવાળા પાદરી સાહેબ કોઈ કોઈવાર આ સ્થળની અને તેમની મુલાકાત લે છે, આથી તેમના ધાક ગામના બધા લોકમાં પેસી જાય છે.

“ ખ્રીસ્તી થવાથી અમને વેડની માયાકુટ રહેતી નથી એટલે ખ્રીસ્તી થઈએ જ તો ! એમ ઉત્તરસંડામાં એક જવાબ મળેલો. ”

“ ખ્રીસ્તી થવાથી ગામ લોકો અમને મરેલાં ઢોર ખેંચવાનું કહી શકનાર નથી, અને ગામલોક અમને છોડતા જ નથી ” એમ ભાનેરમાં ખ્રીસ્તી અંત્યજોએ કહ્યું. ”

દારની બદી એવી ને એવી જ ચાલુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ :—

“ અંત્યજોએ ખ્રીસ્તી થયા પછી દાર અને માંસનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી. બરફે હિંદુ રહેલા અંત્યજો કરતાં ખ્રીસ્તી અંત્યજોએ આચરણમાં દાર માંસને જરાએ વિશેષ છોડ્યાં હોય એમ જણાયું નથી. વળી ખ્રીસ્તી પ્રચારકો તરફથી પણ દાર સુદ્ધાં છોડાવવાનો ખાસ પ્રયાસ થયો હોય તેવું પણ જણાતું નથી. તેમ છતાં મુઠદાલ માંસનો ઉપયોગ ખ્રીસ્તી કરતાં હિંદુ અંત્યજો વધારે કરે છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે હિંદુ અંત્યજોને તેમની અનિચ્છા હોવા છતાં બળજોરીથી પણ મરેલું ઢોર ખેંચી જવાને લઈ જવામાં આવે છે. તે માંસ મફત મળે એટલે તેનો ઉપયોગ થાય. ”

સામાજિક રીતરિવાજ અને વટાણામાં ખ્રીસ્તી ધર્મની કાંઈ અસર દેખાતી નથી.

“ ખ્રીસ્તી થવા પછી અત્યજ્ઞેના સામાજિક રીતરિવાજોમાં કાંઈ ખાસ ફેરફાર થતો હોય એમ જણાયું નથી. દાખલા તરીકે બાળકોની પ્રથા અને લગ્નનાં તેમનાં પુરાણો હિંદુ રિવાજો ચાલુજ છે. ગરોડાઓ લગ્ન કરાવે છે. દેવળમાં જઈ વીટી ખદલી લઈ થયેલા જાહેર કરવાનાં રિવાજ હજી સર થયો નથી. મગજ પ્રસંગે ખ્રીસ્તી ગિવાજ મુજબ દફનાવવાનો રિવાજ હજી અત્યજ્ઞ ખ્રીસ્તીઓમાં દાખલ થયો હોય તેમ પણ જણાયું નથી. તેમજ ગીતો વિગેરે હજી હિંદુ સંસ્કૃતિનાં ચાલુ રહ્યા છે અને ખ્રીસ્તી થવા પછી પણ ઢેડ અને ચમારોની હિંદુ ભંગી તરફની છીટ ખાસ ઝોઝી થઈ જણાયું નથી. એટલે કે, ખ્રીસ્તી ઢેડ લોકોએ ભંગી લોકોને ભાતુભાવે પોતાને કુલે પાણી કરના દીકુ હોય એવા કિસ્સા નડિયાદ સિવાય કોઈ ગામડામાં બન્યા નથી.

મિશનની શાળાઓમાં પણ ભંગી બાળકોને અન્ય અત્યજ્ઞ બાળકોની સાથે સરખું સ્થાન આપવામાં આવતું નથી, મહુધા અને નરસડામાં ભંગીઓ માટે મિશન તરફથી ખાસ કેળવણીની વ્યવસ્થા છે. માધરાઈ અને અલીપુમાં ખ્રીસ્તી અત્યજ્ઞ શાળાઓમાં ભંગી બાળકો ભવ્ય છે ત્યાં નેઓને માટે બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા છે. સામાન્ય રીતે ખ્રીસ્તી મિશનોએ પણ ભંગીનું પ્રકરણ મન ઘડ હાથમાં લીધું નથી, કારણ કે તેમ કરતાં, અન્ય અત્યજ્ઞોની, ખાસ કરીને ઢેડની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેસવાનો તેમને ભય રહે છે.”

• મુમનમાન અત્યજ્ઞ પીરાણા અને આગાખાની પથના છે -

“ પીરાણા પથની વસ્તી એક જ ગામ કન્દરીમાં છે. એક ગરોડા હુડુગ સિવાય સર્વ પીરાણા પથી થયેલા ઢેડ છે. તેઓ લાલકાકાની ગાંઠના ચેવા છે. વર્ષમાં એક વાર નવમીઓ ઉત્તરાણુ કળા આવે છે. તેઓ એરસમાં હાજરી આપે છે, એ સિવાય તેમનું કાંઈ બહુ થયું હોય એમ જણાયું નથી.

સંયુક્તમાં નકનકી આગાખાનીની છમી પૂજાય છે. ત્યાંના મુસલમાન અત્યજ્ઞો સુવન કરાવે છે.”

લોકવિરોધના કારણે સ્થાનિક સરકાર તરફથી ચાલની શાળાઓમાં અત્યજ્ઞો દાખલ નથી થતા જે કેળવણી અત્યજ્ઞોમાં બેવામાં આવે છે તે મોટા ભાગે ખ્રીસ્તી મિશનોને આભારી છે -

“ નડિયાદ તાલુકામાં લોકલબોર્ડની ૭૦ ગૂજરાતી શાળાઓ ગામડામાં છે. તેમાંની એકમાં હજી સુધી એક પણ અત્યજ્ઞવિદ્યાર્થી જઈ શક્યો નથી. ગામલોકોનો અને શિક્ષકોનો વિરોધ પૂરતો છે. આ રીતિમાં અત્યજ્ઞો પોતાના બાળકોને માર પડવાની બીકે સરકારી શાળા આગળ જાય એકલતા અચકાય છે. સરકારી નિરીક્ષકે આ બાબતમાં ખામ પગલું લીધું હોય એમ જણાયું નથી, એટલે કે અત્યજ્ઞોને સરકારી શાળામાં બેમવા દેવાનો સરકારી ઠગન સાચવીને ટાડલે જુકાયો છે.”

તાલુકામાં જૂની જૂની નીચે પ્રમાણે શાળાઓ આવે છે:—

• મિશન તરફથી નકલક પીરાણા અત્યજ્ઞ બેવામંડળ

આમાંની લગભગ બધી શાળાઓ કેળવણીની દૃષ્ટિએ હલકી ગણાય એમ છે.”
ભણતરના આંકડાઓ આના સૂચક છે:—

કુલ (૧૨ વર્ષ ઉપરના)	હિંદુ	ખ્રીસ્તી	મુસલમાન
સ્ત્રી પુરુષોમાંથી	૪૨૯૯.	૩,૪૯૯	૧૮૬
ભણેલા સ્ત્રી પુરુષો	૩૪૧	૫૮૩	૧૭
ભણતરનું પ્રમાણ	૯,૫ ટકા	૨૬ ટકા	૯ ટકા

કુલ ૫૮૫૬ બાળકોમાંથી શાળામાં જઈ શકે એનાં ૫ થી ૧૨ ઉમરવાળાં બાળકો ૨૯૧૫ ગણાય તેમાંથી ૨૧૨૯ બાળકો શાળામાં જાય છે. એટલે આશરે ૭૫ ટકા બાળકો શાળાએ જાય છે, અને તેના જથ્થા મોટા ભાગે મિથનની શાળાએ જાય છે.”

અંત્યજનોમાં મુખ્યત્વે કરીને દેડ અને ચમાર લોકો કેળવણીની કિંમત સમજ્યા હોય તેમ જણાય છે, અને તેથી તેમનાં બાળકોની સંખ્યા શાળાઓમાં ઘણી મોટી છે. વળી હિંદુ દેડ કરતાં ખ્રીસ્તી દેડનાં બાળકો વધારે પ્રમાણમાં કેળવણી લે છે, કારણ કે ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોએ તેમનામાં કેળવણીની જગ્યાસા ઉત્પન્ન કરી છે.”

બાળકોને ભણાવવાની ઇચ્છા છતાં, માબાપોની આર્થિક નિર્બળતાને લીધે બાળકોની ધંધામાં મદદ લેવી પડે છે અને કેળવણીપ્રચારમાં આ તત્ત્વ મોટું બાધક છે, આ કારણને લીધે બાળકોની હાજરીની સરેરાસ શાળાઓમાં ઓછી રહે છે, અને આથી જ શાળા શિક્ષણની દૃષ્ટિએ નબળી દેખાય છે.”

ભંગીઓમાં કેળવણી યોગી જ છે એમ કહેવાય. ભંગીઓને પોતાનાં બાળકોની કેળવણીમાં હજુ કંઈ રસ પડ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. તેહું કારણ એ જણાય છે કે દેડ, ચમારને ગામના વેપારીઓ સાથે લેવડ દેવડનો વધારે સંબંધ હોવાથી, પોતાની અગત્યતા જેટલી સાક્ષી હશે, તેટલી ભંગીઓને સાક્ષી નથી. ભંગીઓ બીજા અંત્યજોને અસપૃશ્ય છે તે પણ ભંગીઓની કેળવણીમાં મોટું બાધક છે. વળી શિક્ષણની ઉપયોગિતા બતાવનાર પ્રચારકો પણ ભંગીઓ પાસે દેખીતી રીતે જ ઓછા પહોંચ્યા છે.”

“ચકલાસીના અંત્યજો વધારે શિક્ષિત છે. તેમાંના કેટલાક તો દૂર પરદેશ પણ જઈ આવેલા છે અને અંગ્રેજ ભણુનારા પણ સારી સંખ્યામાં છે.” ધંધા અને આર્થિક સ્થિતિની હકીકત નીચે આપેલી છે:—

દેડ લોકો વણકર નામથી જ ઓળખાય છે, એટલે તેમનો મૂળ ધંધો વણાટનો. હજુ પણ તેઓ સુતર હાથશાળો પડે વણે છે, કેટલાક ખેતી અને ખેતીની મજૂરી કરે છે અને નડિયાદ આસપાસના ગામડાંમાંથી નડિયાદ મીલમાં મજૂરીએ જાય છે.

શહેરના ભંગીઓ મોટા ભાગે મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી કરે છે, ગામડાના ખેતીની મજૂરી કરે છે, તેમજ ટોપલા, સુપાં બનાવવાનું કરે છે, વળી કેટલાક પસાયતાની જમીન ભાગે ખેડે છે, છતાં ભંગી પ્રમાણમાં વધારે દરિદ્રી છે અને તેનું કારણ ધીકતા ધંધાની ખામી, તથા હિંદુ સમાજમાં તેમજ બધી અંત્યજ કોમોમાં પણ તેમનો દરજ્જો સીધો નીચો છે તે છે.

અમારો ધંધો આમડાં કેળવવાનો છે તુષ્ણુ તે હવે કમતી થતો જાય છે કારણ કે:-

(૧) અસહમાં મરેલાં દોર અમારો મદત મળતાં અને એ ઉપરાંત દોર ઘેરથી ખેંચી જવા માટે દાણા મળતા, પણ હવે ખેડૂતો મુવેલા દોરની કિંમતના પૈસા લે છે કે આમડામાં ભાગ પડાવે છે.

(૨) તૈયાર આમડાંના માલીક તરીકે અમારો આમડાંના વેપારીઓને બજારમાં આમડાં સીધાં વેચતા, હવે તો આમડાંની પરચુરણ ખરીદીની કુકનો હવે વર્ણના લોકોએ ખોલી છે. આ વેપારીઓ જ્યાંય ખરીદે છે અને મોટા ભાગે નફો તેઓ લે છે.

(૩) નડિયાદમાં તો અમારો પાસેથી દરેક આમડાં કેળવવાના કુંડ દીક કર મ્યુનિસિપાલિટી લે છે,

આવાં આવાં કારણોથી અમારો ધંધો અને પૈસાટકે ધસાતા જાય છે, નડિયાદ જેવા શહેરમાંથી પુરાવા મળ્યા છે કે અમારો કુંડ, ધરો વિગેરે છોડી મામડામાં ખેતીની મજુરી કરવા જાય છે, અને મીલોમાં પણ મજુરી કરે છે.

અન્ય પરચુરણ કેમોના બાપુડા ધંધો ચાલુ છે, પણ અત્યારે તે સર્વ કસબીન છે, કારણકે તેઓ પરાવલંબી છે.

નડિયાદના અમારોમાં અને ચકલાસીના ઢોરામાં સહકારી મંડળીઓની શરૂઆત થઈ છે. પાણી માટેની હાડમારીનું વર્ણન કરણ છે :

“ અત્યંતેને મામડામાં પીવાના પાણી માટેનું પૂરતી હાડમારી છે. એટલે તેમની પાસે શારીરિક સ્વચ્છતા, સ્વચ્છ કપડાં વિ. ની આશા શી રીતે રખાય ?

આખા તાલુકામાં અત્યંતેની વસ્તીવાળાં ૯૩ ગામડામાં ઢેક અમારને માટે શક્ત ૩૦ સારા કુવા છે, આનો લાભ બંગીઓ તો લઈ શકેજનકિ, આ ઉપરાંત ઢેક અમારના ૨૩ કુવાઓ ગળાવી અને દુરસ્ત કરાવવાની જરૂરવાળા છે, ભાનેરમાં ઢેક અમારોએ પેતાના ખર્ચે બે કુવાઓ ગળાવ્યા છે, ત્યાંના બંગીના કુવામાં પાણી નથી.

બંગીઓની દશા તો હાલગીની જરૂરીઆતની આ બાબતમાં વધારે ખરાબ હોય છે, તેમને ઢેક, અમારને કુવે તો ચકવાનો અધિકાર હોતો નથી, એટલે તેમને તો ઢેકના કે અન્ય હિંદુ વર્ગના કુવા આગળ બેસીને અને દ્યાળુ જહેનોના પાણીના દાન પરજ આધાર રાખવાનો હોય છે, આવી જગ્યાઓથી પૂરતું પાણી મળવાનો સંભવ ન જણાય તો ગામને પાદર નદી કે નાળું હોય તેમાંથી ખાડા ખોદીને કે તળાવમાંથી અને અંતે તો ગ્રામના પાદર આવેલા દોરને પાણી પીવાના અવેડામાંથી પાણી લાવવાનું હોય છે, આ સ્થિતિમાં તેમની શારીરિક મુખાકારી શી રીતે જળવાય ? આખા તાલુકામાં, નડિયાદ બાદ કરતાં બંગીઓના સારી હાલતવાળા શક્ત ૧૪ કુવાઓ છે. અને ૨૧ કુવાઓ ગળાવીને દુરસ્ત કરવા જેવા છે. નસરોડામાં લોકલગોડ તરથી બંગીઓનો કુવો સમરાય છે. ”

દાર અને માંસ પ્રચાર.

“ નડિયાદ સહિત આખા તાલુકામાં દારૂનાં પીકાં નવ છે. આ ઉપરાંત નડિયાદ તાલુકાની સરહદ પર નડકનાં બીજાં ચાર પીકાં છે. ”

આખકારી ખાતા તરફથી તાલુકામાં દારૂનાં પીકાનાં સ્થળો એવી સરસ રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે કે નહિયાદ તાલુકાના ભાગ્યેજ કોઇ ગામમાં થોડીવારમાં દારૂ મેળવવો મુશ્કેલ થઇ પડે.

ઢેડ અને ચમર લોકો સાધારણ રીતે દારૂ પીવે છે. આવી ખામતમાં કુટુંબવાર કે વ્યક્તિવાર માહિતી મેળવવી મુશ્કેલ છે. છતાં છેલ્લા ત્યાગ કરેલું હોવાનું કહેનાર ભાગ્યેજ મળે છે. વાર તહેવારે વાપરીએ છીએ એમ કહેનાર તો સૌ હોય છે. એટલે કે આર્થિક શક્તિ હોય તો રોજ પીધએ એવો ધ્વનિ થાય છે.

ભંગીઓ સામાન્ય રીતે ઝોઝો દારૂ પીવે છે એમ સંભળાય છે પણ આ વાત ખત્રીથી કહી શકાતી નથી.

માંસ પણ સાધારણ રીતે બધાજ વાપરે છે. અને મુડદાલ માંસનો ઉપયોગ પણ કરે છે. મરેલ દોર બેચનાર અંત્યજ્ઞે હિંદુ ધર્મી હોવાથી મુડદાલ માંસનો ઉપયોગ વધારે કરે છે. ચમારો પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અંત્યજ્ઞે દારૂ માંસ તત્ત્વો છે, પણ તેમની સંખ્યા બહુજ જુજ છે.

દારૂની જેમ માંસ પણ ભંગીઓ ઝોઝું ખાય છે એવી હકીકત ઉપરથી વિશેષ તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે ગામડાંમાં ભંગીઓનો વાસ અન્ય અંત્યજ્ઞોના વાસથી અલગ હોય છે, ત્યાં જો તેમને મુડદાલ માંસ મફત મળે તો તેનો જરૂર ઉપયોગ તેઓ કરે પણ ગરીબાઈને લીધે તેઓ પૈસા ખર્ચી માંસ ખરીદી શકતાં નથી અને મુડદાલ માંસ તેમના બાણે આવતું નથી તેથીજ ખાતા જણાતા નથી.

મરણ પ્રસંગે દારૂ પીવાનો ખરાબ રિવાજ ચમારોમાં નાણુદ થયો હોય એમ જણાય છે. ગામમાંનો ઉપયોગ કોઇ દરતું નથી. ઘણા ખરા ચમારો ગાયને ચીરતાં અચકાય છે, એટલે ઘણે ભાગે તેના મુડદાને દારૂજ દે છે. એટલે ચામડું કાઢ્યા વિના મીઠું અને કપડાં સહિત તેને ભોંયમાં દાટે છે.

વેડવારાના ત્રાસ ચાલુ છે: સરકારી વેડ ભંગી અને ઢેડને હોય છે. ભંગીઓને સરકારી અમલદાર આવે તો રસ્તો બતાવવાનું તેમના કામજો લાઇ જવાનું વિગેરે કામ કરવાનું હોય છે. તે બદલ પસાયતામાં તેમને થોડી જમીન મળેલી હોય છે. ઢેડ લોકોને તાલુકાની કચેરીએ સરકારી મહેસુલના પૈસા ભરવા જવું પડે છે. તે બદલ તેમને કાંઇ મળતું નથી. ચમારોને ગામના જોહેર કુવા માટે (હવાડો ભરવા) કાસ અને વરત મરત કરી આપવા પડે છે.

આ ઉપરાંત ઘણે ઠેકાણે ગામ લોકોના જાતજાતનો ત્રાસ હોય છે, દાખલા તરીકે, ગામમાં કોઈ દોર મરી જાય અને તેમને બોલાવામાં આવે તો સ્ટેજ વાર લાગતાં ગાળોનો વરસાદ વરસે અને કોઇ વાર માર પડે, સુખી પટેલનો પણ આવી જાતનો જુલમ હોય છે. પણ આ હેરાનમતિ પામનાર મોટા ભાગે હિંદુ અંત્યજ્ઞે હોય છે. હિંદુ મરી ખીરતી થનાર આમાંથી મુક્ત થાય છે.

પાટીદાર અને ધારાણાના ગામોમાં ભંગી પિતળના વાસણોથી પાણી ભરી શકે નહિ અને પોતાના લગ્નમાં દોલ પણ વગાડી શકે નહિ. પાટીદારોની ખાનગી વેડ બદલ તેમને

અનાજ મળે છે. અને (પાટીદારોને ત્યાં) શુભ પ્રસંગે ખ્રીસ્તી બીનખ્રીસ્તી સર્વે સંધેલું અનાજ લેવા જાય છે.

દવાખાનાની પણ સવડ અંત્યજને મળતી નથી.

“ આ તાલુકામાં નડિયાદ મહુધા અને અલીપુરામાં સરકારી જાહેર દવાખાનાં છે. ત્યાં અસ્પૃશ્યતા સામાન્ય રીતે પળાય છે. નડિયાદ જેવા શહેરના દવાખાનામાં જરાએ ઓછી પળાતી નથી. ”

ઉપરનો હેવાલ વાંચી સર્વ ક્રોધ થી. અમૃતલાલ કકરના નીચેના અભિપ્રાય સાથે સંમત થશે:—

“ ખેડા જિલ્લામાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને અંત્યજોમાં જેવું ક્ષેત્ર મળ્યું છે તેવું ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં બીજા ક્યાંએ મળ્યું નથી. નડિયાદ તાલુકાના આંકડાઓ તારાં કાઠતાં જણાવું છે કે કુલ ૧૩,૭૯૦ ની અંત્યજ વસ્તી પૈકી ૬૦૯૯ અથવા સેંકડે ૪૪ ટકા ખ્રિસ્તીધર્મમાં ગયા છે, તે ઉપરાંત ૨ ટકા મુસલમાન થયા છે, એટલે કુલ ૬૨ સેંકડે ૪૬ માણસો હિન્દુ ધર્મમાંથી ગયા છે, આવી રીતે હજારો માણસો હિન્દુધર્મમાંથી અન્ય ધર્મમાં આપણી નજર આગળ ચાલ્યા જાય છે.

પણ આવી રીતે તેમને પરધર્મમાં જવાનું કારણ શું? ક્રોધ કહે છે કે ખ્રીસ્તી થવાથી અમારે માથેથી વેકનો ભાર જતો રહે છે. ક્રોધ કહે છે કે અમને શાળા, કુવા, બીજા ધર્મા વિગેરેની સગવડ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થવાથી મળે છે. ક્રોધ કહે છે કે અમને પટેલ મુખી વિગેરેની તથા બીજા ઉચવર્ણના હિન્દુઓની, ખાસ કરીને પાટીદારોની ગાળો ખાવાની મટી જાય છે. ક્રોધ કહે છે કે મુઝેલાં ઢોર ઉઠાવી લઇ જવાનું અમારે માથે ફરજિયાત નાંખ્યું છે, તેમાંથી અમે મુકત થઇએ છીએ- આ બધી વાત સત્ય હોય તો તેઓ પરધર્મમાં જાય છે તેમાં દોષ કેનો સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ એ સૂત્રને વળગી રહેવામાં જે આત્મભોગ આપવો જોઈએ, તે ગરીબ ગિચારા અંત્યજો ક્યાંથી આપી શકે? હજી અસ્થા ભાગના બાકી રહ્યા છે, તેની પણ હિન્દુ સમાજ બાળ નહિ લેશે તો તે પણ હવે પછી ચાલ્યા જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ખેડા જિલ્લાના અંત્યજોમાં ખાસ વિશેષ પરધર્મ ગમત કેમ થયું એ પ્રશ્ન ઉઠો થાય છે. તેનો જવાબ એટલો જ કે જેમ મદ્રાસ ઇલાકાના અંત્યજો હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં ખ્રીસ્તી થયા કારણ કે તેમને માથે ઉંચ વર્ગના હિન્દુઓના જીલમ ખેડદ છે. અંત્યજોથી તેમને અડકાય તો નહિ, પણ તેમને રસ્તે પણ ચલાય નહિ તેમને પકડાયે પણ જવાય નહિ. તેમનાથી પચાસ કદમ સો કદમ દુરજ ચલાય, તેમને મોટેથી યુમ પાડીને કહેવું પડશે “ મારા મહેસ્તાન દુર ખસજો મારે-પાપી અસ્પૃશ્યને ચાલવું છે. ” આવી સ્થિતિના માણસો પોતાના માથેથી આ કથક દુર કરવાને અન્ય ધર્મનો આશરો કેમ ન શોધે! ખેડા જિલ્લામાં પાટીદાર કેમનો વાળંદ, ધોખી, ઢેડ, બંગી વિગેરે તમામ તેમનાથી દ્વાયલી કેમો ઉપરનો જીલમ જણીતો છે. તેમનાથી ત્રાસેલા માણસો ખ્રીસ્તી ખુશીથી બનવા જાય છે. બ્રાહ્મણના જમાનામાં અંત્યજો અત્યે ખરાબાઇની દૃષ્ટિથી જોઇતાં ત્યારે તેમને હિન્દુ મટી અહિન્દુ થવાની ઇચ્છા નહિ થાય. ”

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

રેખાચિત્રો અને ખીજ લેખો—લેખક: લીલાવતી શેઠ. પ્રકાશક ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લી. ૧૦-૧૪ બેક હાઉસ લેન, મેડોલ સ્ટ્રીટ, કેટ, મુંબાઈ નં. ૧ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦ સંસદ-ગ્રંથાલય પુસ્તક ૮.

આ પુસ્તકને અગ્રે હૃદયપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ, અથવા તેને મળેલા આવકારમાં અગ્રે સહભાગી થઈએ છીએ. તેમનાં રેખાચિત્રો પ્રથમ પ્રગટ થયાં ત્યારે તે તરફ સાક્ષરોનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું-ખાસ કરીને પહેલે હપતે પ્રસિદ્ધ થયેલાં તરફ. રેખાચિત્રો આપણી ભાષામાં આ સ્વરૂપે આ પહેલાં બહુ અપાયાં નહોતાં જો કે કવિ નર્મદે કલ્પનાથી ઉપજાવ્યાં હતાં અને કવિ ન્હાનાલાલે કેટલાંક ચિત્રો-માત્ર રેખાચિત્રો નહિ પણ તેમ છાયાનાં ચિત્રો સુંદર નિહર અને જાંડી દૃષ્ટિથી દોર્ધા હતાં. તે પછી રેખાચિત્રો હવે પુષ્કળ લખાય છે. સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ પોતાના રમરણમુકુરમાંથી અનેક ચિત્રો આપવા માંડ્યા છે અને આ રેખાચિત્રોથી અને કદાચ વિશેષ તે અન્ય ચિત્રકાર એ. જી. ગાર્ડિનરનાં ચિત્રોથી પ્રેરાઈને આપણા સાહિત્યમાં ઘણાં રેખાચિત્રો દોરાવા માંડ્યાં છે. તેમાં આ લેખકનાં ચિત્રોનું સ્થાન અગત્યનું છે. તેમણે પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ ઉપરથી સહ કેમ્પ કહી શકશે કે તે પોતાની આસપાસ વહેતા જીવનપ્રવાહમાં રસ લે છે. તેમનાં ચિત્રોમાં નિખાલસપણું એ અમને ખાસ ગુણ લાગ્યો છે. અમુક વ્યક્તિ પ્રસિદ્ધ છે માટે તેનું ચિત્ર આપવું એમ નહિ પણ પોતાના ચિત્રમાં જેની છાપ પડી હોય તેમનું જ ચિત્ર આપવા તેમણે સંભાળ રાખી છે અને એ ચિત્ર નિખાલસપણે આપ્યું છે. અલગત આપણા જીવનમાં મળવાના પ્રસંગો ઓછા છે, મળીને વાતચીત કરવાનો રિવાજ હજી જોઈએ તેવો રૂઢ થયો નથી, વ્યક્તિઓ વિશેના દુયકામાંથી તેમનો સ્વભાવ પારખી લેવાની અને એવા દુયકા પ્રસિદ્ધ કરવાની આવડત કેળવાઈ નથી ત્યાં સુધી આવાં ચિત્રો ઝાંખાં જ રહેવાનાં.

પ્રકાશક રેખાચિત્રોમાં (કેવળ કાલ્પનિક વ્યક્તિનું રેખાચિત્ર કહેવું એ અમને ભ્રમક પ્રયોગ લાગે છે) પ્રથમ પાર્વતીનું છે. પાર્વતીમાં આર્યસ્ત્રીની ભાવના કેવી રીતે ચૂર્તિમતી થાય છે તે તેમણે સુંદર ભાષામાં દર્શાવ્યું છે. ચિત્રની સામગ્રીમાં તેમણે કાળિદાસના કુમાર-સંભવનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. કાળિદાસની હમા તે મહિપાસુરમર્દિની ચંડી નથી એ ખરું છે. “ પણ યોગીની અર્ધાંગિની ચોગ્ય કંઠશાસ એનામાં નથી ” એ મત અમને યથાર્થ લાગતો નથી. ઇખ્સત વર ન મળ્યો ત્યારે તપથી તેને સાધ્ય કરવાની હમાની ધૃત્યને મેના પણ રોકી શકતી નથી. મનસ્વીએના સંકલ્પને કોઈ રોકી શકતું નથી,

કર્ત્ત્વિજ્ઞાનસ્થિરનિશ્ચય મનઃ પયઃ નિમ્નામિમુખં પ્રતીપયેત્
એ અમરવક્તિ કાળિદાસ આ પ્રસંગે લખે છે. હમામાં સોના જેટલું સૌંદર્ય છે અને તે સાથે સોના જેટલો જ તાપ સહન કરવાની શક્તિ છે.

ધ્રુવં વપુઃ કાંચનપદ્મનિમિતં મૃદુ પ્રકૃત્યા ચ સત્તારમેવ ચ

૨૫. કાન્તનાં બે નાટકો—રામન સ્વામ્ય અને ગુરુ ગોવિંદસિંહ. સં. મુનિકુમાર.
મ. ભટ્ટ. પ્રકાશક સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાણપુર કાઠીયાવાડ. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૦-૦. ૧૯૨૪.

૨૬. કાન્તની અથવા વસન્તવિજય અને ચક્રવાક મિથુનના અમર કવિની સાહિત્ય-કૃતિને ગૂજરાત આદરપૂર્વક આવકાર આપે એ સદ્ગત છે; એ કવિમાં પ્રતિભા હતી અને તે જ્ઞાનથી સંસ્કારી થયેલી હતી. એમનું જ્ઞાન વિશાળ, અને મનન ઊંડુ અને સૂક્ષ્મ હતું; અને તે સાથે તે જ્ઞાન અને મનનના અનુભવોને તત્ક્ષમ સાહિત્યનું સ્વરૂપ આપે એવી નિર્માણશક્તિ હતી. આ બન્ને પ્રકારની શક્તિના-દર્શનશક્તિ અને નિર્માણશક્તિના યોગથી લેખક કવિના નામને પાત્ર થાય છે—અને તે બન્નેનો મુયોગ—જે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ છે તે તેમની કૃતિઓમાં દેખાઈ આવે છે. અને એ એક દુર્ભાગ્યની વાત છે કે તે યોગનું પૂરતું ફળ ગૂજરાતી સાહિત્યને મળ્યું નથી. આથી એમની કેાઇપણ નવી કૃતિ પ્રકટ થતાં તે તરફ આદરપૂર્વક ધ્યાન ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ બે નાટકોનો અત્યારે નવો પરિચય કરાવાનો હોય નહિ; પોતાના સાહિત્યમાં રસ ધરાવતા ધણાખરા ગૂજરાતીઓએ તે વાંચ્યાં હશે; જેને વાંચવાનાં યોગ પ્રાપ્ત ન થયો હોય તો તે વાંચી લે—ખાસ કરીને ગુરુ ગોવિંદસિંહ. રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હિન્દુ મુસલમાનોએ તે નાટક ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. ધર્માન્ધ અથવા સંપ્રદાયાન્ધ થઈ ઇતિહાસ તરફ જોનાર હિન્દુમુસલમાનને તેમાં કદાચિત્ કંઈક અરુચિકર જણાય, પણ ભાવીનો વિચાર કરનારને તેમાં ઊંડું તત્ત્વદર્શન યશે. ઉદાહરણ તરીકે ઔરંગઝેબનો નીચેનો ઉદ્ગાર—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે આવું બોલ્યો હતો કે બોલે એવો હતો એ બાબત બાજુ ઉપર મૂકી વિચાર કરીએ તો—કેટલો સાચો છે—

“ એ કાફરો એટલા બેવકૂફ છે કે એ રીતે અજરહરતીથી મુસલમાન કરાયેલા પોતાના ભાઈઓનો પણ ત્યાગ કરશે, અને એવી દુષ્ટતા અને હલ્લચલીનતા જોશે ત્યારે એ નવા બનેલા મુસલમાનો આપણા દીન તરફ વળી જશે. હુનિયા તમામ બેવકૂફીનો અગ્રેષ્ઠ ભંડાર છે, પણ આ કાફર હિન્દુઓની બેવકૂફીથી તો તોભાડ ! ” (પૃ. ૬૩).

આ વાત, ઔરંગઝેબનું વક્તવ્ય બાજુ ઉપર મૂકી વિચાર કરીએ તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલી સાચી છે ! સ્પર્શસ્પર્શ અને અભડાવાના અને વટલાવાના બહેમોને પેલા કરી તેમાં ધાર્મિકતા જોનાર હિન્દુઓ વિષે બીજું શું કહી શકાય !

અથવા તો કવિની સાચી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિના નમુના તરીકે અંક ત્રીજાનો બીજો પ્રવેશ લ્યો—જેમાં પીર અને ગુરુનો છેલ્લો મેલાપ થાય છે. આ પ્રવેશ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અમર પદને યોગ્ય છે.

પીર : આ હિન્દો હું મારો સ્વદેશ કહી શકું ? તને કેમ લાગે છે ?

ગુરુ : બેશક આપ કહી શકો. જે દેશમાં આપ વસો છો અને જે દેશને ચાહો છો તે આપનો જ છે.

પીર : શન્યા, મારી જ માફક લાખો મુસલમાનોએ આ દેશને પોતાનો ક્યો છે. તો હવે એ બધાને પારકા ગણવા તમને પરવડશે નહીં.

ગુરુ : આપ ખરું કહો છો. હવે તો હિન્દુ અને મુસલમાન બંને સપીને સાથે રહે એવી જ કંઈ યોજના થવી જોઈએ.

પીર : એવી યોજના જે નહીં થાય, તો દેશની પાઠશાળી-ન-હિન્દુ કે ન-મુસલમાન એવા કોઇ ત્રીજાના હાથમાં જશે.

ગુરુ : મારા પિતાનો આગમ આપે સાબળ્યો હશે ?

પીર : સાંભળ્યો છે. પણ હું એથીએ આગળના વખતનો વિચાર કરું છું. જ્યાં સુધી હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે પરસ્પર સહબાવ નહીં થાય, ત્યાં સુધી ભવિષ્યના ઉદયમાં અનેક અંતરાય આવશે.

ગુરુ : તો એ બાબતમાં આપ શું શરમાવો છો ?

પીર : તારા અન્ય સાહેબમાં હું દશેક વાતો કહું તે લખ.

(ગુરુ હાથમાં નોટબુક અને કલમ લે છે.)

પીર : પ્રથમ તો બધા એમ લખ કે પ્રભુ એક છે. હિન્દુઓ જેને ઇશ્વર કહે છે અને ઇસ્લામ જેને અલલાહ કહે છે તે એક જ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન તેના સંતાન છે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : બીજું એમ લખ કે હિન્દુએ મુસલમાન ધર્મનો દ્વેષ ન કરવો અને મુસલમાને હિન્દુ ધર્મનો દ્વેષ દુષ્કર્તાનો કરવો ધર્મનો નહીં.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : ત્રીજું એમ લખ કે હિન્દુ દેશ હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો છે. દેશની અવદશા થશે તો આલમનો ન્યાયાધીશ બંનેની ખાસેથી જવાબ માગશે, માટે દેશની સેવામાં બંનેએ એકત્ર થવું.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : ચોથું એમ લખ કે દુનિયાના પહાડોમાં જે હિમાલયનું સ્થાન છે, તે પ્રગતિઓની પંક્તિમાં હિન્દુનું થવું જાઇએ.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : પાંચમું એમ લખ કે દેશને એ સ્થાન અપાવવાને દરેક હિન્દુએ અને દરેક મુસલમાને કટિબદ્ધ થવું જોઇએ. માણસ જે પગથિયે હોય તે પગથિયાની ફરજ અદા કરવી એ દેશના ઉદયનો પહેલો અને સહેલો અને અકસીર ઉપાય છે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : છઠું એમ લખ કે બહારની તમામ ક્રિયાઓ ધર્મના માત્ર આચ્છાદન છે. ધર્મનું જીવન રનેહના સત્કર્મમાં છે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : સાતમું એમ લખ કે સારાધર્મમાં હિન્દુ અને મુસલમાનનો ભેદ રહેશે વહીં. માત્ર સારા અને ખરાબનો રહેશે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

પીર : આઠમું એમ લખ કે ભેદ જવાથી વર્ણસંકર નહીં, પણ વર્ણસમુચ્ચય અને વર્ણવિશેષન થશે. માણસ જાતની ચામડીના રંગ જુલુવા રહેશે. પણ પ્રાણનો રંગ કોઇક દિવસ એક-બવલ-નિમજ-થશે; સત્યયુગ ફરીને આવશે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

ધીર : નવમુ એમ લખ કે માણસો સ્વદેશી માત્ર રહેશે ત્યાંસુધી ટ'ટા ફિસાદ અને લડાઇઓ રહેશે, સર્વદેશી થશે ત્યારે જ શાન્તિનું સામાન્ય સ્થપાશે.

ગુરુ : લખ્યું, હજરત.

ધીર : છેલ્લું એમ લખ કે શીખોએ આ સત્યો પોતાના હૃદય પર લખવાં અને જે શીખવા ચાહે તે તમામને શીખવવાં ! અહાદાનની કોઇને પણ ના પાડવી નહિ.

ગુરુ : એ 'પણ લખ્યું', હજરત. હવે ?

ધીર : હવે અચ્ચા, મારો પ્રાણ છેલ્લી સફર માટે તૈયાર છે. પાક પરવરદિગારના દિવ્ય દરબારનું તેડું મને આવી ગયું છે; અને હું આનંદમાં ઉડું છું ! એક ચટાઇ અંદર બિઝાવું. હું પદ્માસનસ્થ થઇ પ્રાણનું વિસર્જન કરું ! કલ્યાણ !

(અંદર ચટાઇ બિઝાવાય છે. મુર્ખાચાહ આસનસ્થ થઇ પ્રાણ ત્યાગે છે.)

આ નાટકોની સાહિત્યદૃષ્ટિએ બે સમર્થ વિદ્વાનોએ-અ. રામનારાયણ પાઠકે થયેલા પરિચયમાં અને યુગધર્મમાં અને રા. બ. રમણભાઈએ દૌમુઠીમાં-સમાશોચના કરી છે. અમારા વાચકોને એ બન્ને સમાશોચનાઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાની ભલામણ કરીએ છીએ. અ. પાઠકના નીચેના અભિપ્રાય સાથે અમે સંમત છીએ.

“ કાન્તનાં ભાષણો સાંભળવાનો જેમને પ્રસંગ મળ્યો હશે, તેમને તો ગુરુની ઉક્તિઓમાં તેમનો રણકાર સંભળાશે.

“ આ નાટકો બે કે કાન્તની સર્વ કૃતિઓમાં એક નહિ ગણી શકાય પણ તેમાં કાન્તની ઉદ્દૃષ્ટતાના સર્વ ગુણો છે. અને તે ઉપરાંત એવાં કેટલાંક તરંગો છે જે તેમની અન્ય કૃતિઓમાં એટલાં સ્ફુટ નહિ દેખાય. આપણા ભજવી શકાય તેવા અદ્ય નાટક સાહિત્યમાં આ નાટકોનું સ્થાન મહત્તરનું છે તેમાં કશો સંદેહ નથી.”

૨.

જ્ઞાનગોચરી.

હનિયાનાં સાત પાપો.

સિદ્ધાંત વિનાની રાજનીતિ.

મહેનત વિનાનો પૈસો

હૃદય વિનાનો આનંદ

ચારિત્ર્ય વિનાનું જ્ઞાન

નીતિ વિનાનો વેપાર

માનુષ્યતા વિનાનું વિજ્ઞાન

આત્મભોગ વિનાની સેવા

(યંગમન્ડીયા.)

ન.

સ્વીડનનું લોકશિક્ષણ.

એક સમયના ક્રાન્તિકાર લાલા હરદયાળ આજે સ્વીડનમાં ફરી હામ ચલા છે અને ત્યાં બ્યાખ્યાનો દ્વારા પોતાનું ગુરુરાન ચલાવે છે, તેઓ લજ્જતરાયના પીપલ પત્રમાં સ્વીડનના લોકશિક્ષણ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

સ્વીડન એ સ્વતંત્રતા અને સૌન્દર્યની ભૂમિ છે, શાન્તિ અને સંસ્કૃતિની ભૂમિ છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ જ્ઞાનના ખૂણ તરસ્યા છે. અને ત્યાંની શાળાઓ અને કોલેજોની વ્યવસ્થા અદ્ભુત છે. તેઓ.

છે તો બહુજ ઓછા, લાગ્યેજ બધા મળીને ૬૦ લાખ થતા હશે, પણ આજે દુનિયાની મુશ્કેલી પ્રજાઓમાં તેઓ મોખરે છે અને દર વરસે આગળ ને આગળ ધપતા જાય છે, કારણ કે તેમને ત્યાં નથી ગુલામી કે નથી લડાઈ ટંટા. તેમને ત્યાં તો સ્વતંત્રતાની આજુ વર્તે છે અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય છે.

એક એવો પણ સમય હતો જ્યારે આ લોકો આશીયા અને લૂંટારુ કામ કરતા, પણ એ વાર્ષિકીગાના શૌર્ય અને નિર્દયતાને આજે પણ મુરોપ બૂંધ્યુ નથી. એકું તેમનું શૌર્ય હતું, એવી તેમની નિર્દયતા હતી. આજે એ આશીયાઓના વંશજમાં એજ સાહસ અને હિંમત ભર્યા છે, પણ તેનું વહેણ બદલાયું છે. આજે તેઓ જ્ઞાનની પાઠળ દેશ પર દેશ ધ્રુમે છે આજે હરેક સ્વીડનને ઘેર વિદ્વાન પરદેશીને સામા હૃદયનો પ્રેમભીનો આવકાર મળે છે અને તેની પાસેથી તેઓ દરિયાપારના મુલકોની વાતો જાણી લે છે.

લોકશિક્ષણમાં સ્વીડનના રહેવાસીઓને આતિશય રસ પડે છે અને તેની પાઠળ તેઓ પૈસો પાણીની માફક ખરચે છે “ગામડામા રહેનાર લોકોને શી રીતે વધારે ને વધારે જ્ઞાન આપવું!” એવી જ ચર્ચા ત્યાં રાતદિવસ થાય છે અને આ માટે તેમણે વ્યાખ્યાનોની યોજના યોજ છે. છેલ્લા વીસ વર્ષમાં જ આ યોજનાનો વિસ્તાર થયો છે હતા આજે એ યોજનાનો જોટો આખા યુરોપમાં નથી

નહાતામા નહાતા ગામોમા વસતા લોકોને ઘેર બેઠા શિક્ષણ કેમ રીતે આપવું એ આ યોજનામા હેતુ છે આને માટે દરેક ગામમા એક વ્યાખ્યાન-મંડળી સ્થપાઈ છે, અને તેમા વાર્ષિક બે રૂપિયા ભરીને માણસ સલાસદ યાય છે. આ મંડળીમા દર વરસે ઓછામાં ઓછા બાર વ્યાખ્યાનો અપાય છે અને તે જુદા જુદા વિષયો પર હોય છે. આવી મંડળીઓને સરકાર તરફથી મદદ (ગ્રાન્ટ) આપવામા આવે છે અને આ મદદ બદલ સરકારના ઇન્સ્પેક્ટરે આ મંડળીઓ પર અંકુશ રાખે છે. તેમને ચર્ચાસ્પદ ધર્મના અને રાજનીતિના વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપતા તેઓ રોકે છે અને ન રોકાય તો તેમની મદદ બંધ કરે છે આવી ત્યાં બધી મળી ૬૦૦ મંડળીઓ છે.

જે માણસો વ્યાખ્યાનો આપવા ચાહે છે તેમને સ્ટોક હોમની એસોસિયેશનમાં દાખલ થવું પડે છે. અને દાખલ થતાં પહેલા તેમની પરીક્ષા લેવાય છે. તેઓ સૌથી પહેલાં પોતાના વિષય પરનાં વ્યાખ્યાનો આ એસોસિયેશનના અધિકારીઓ સમક્ષ જ આપે છે અને તેમાં જે તેઓ પાર ઉતરે તોજ તેમને આ એસોસિયેશનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ગામડાની વ્યાખ્યાન મંડળીઓ આવી એસોસિયેશન મારફતે જ પોતાના વ્યાખ્યાતાને નિમંત્રે છે. અને તેનું વ્યાખ્યાન ગોઠવે છે. આ માટે તેઓ વ્યાખ્યાતાને આવતાજતાનું સેકન્ડ ક્લાસ રેલ ભાડું, દરરોજનો હોટલ ખર્ચ અને બે ચાઉન્ડ (ત્રીસ રૂપિયા) વ્યાખ્યાન દીઠ ફીઆ આપે છે. આથી ત્યાં આવા વ્યાખ્યાતાઓનું એક લશ્કર જમ્યું છે અને તેઓ દૂર દૂર ગામડાઓમાં જઈ મેલક લેન્ટર્ન વડે લોકોને રસ પડે એમ આ લોક અને પરલોકની ખગોળ અને ભૂગોળની, ઇતિહાસ અને તુલનખામનની તમામ વાતો તેમને સમજાવે છે. વિદ્યાપીઠોના પ્રોફેસરો પણ રજના દિવસોમાં આવા વ્યાખ્યાતા બની ગામગામડે ફરે છે અને લોકોને પોતાના વિષયની જાણવાજાગ માહિતી આપે છે. પણ તેમના વ્યાખ્યાનની ફી સામાન્ય વ્યાખ્યાતા કરતા બારે હોય છે અને એથી મોટાં ગામોની મંડળીઓ અથવા તો નહાતા ગામોની મંડળીઓ ભેગી મળીનેજ તેમનો લાભ લેઈ શકે છે.

સાધારણ રીતે વ્યાખ્યાન ઉકારાઓની શાળાના મકાનમા જ થાય છે અને મોટા મોટા સ્ત્રીપુરુષો સારી જગ્યા મેળવવા કલાક કલાક વહેલા આવીને પાઠશીઓ પાઠળ ગોઠવાઈ જાય છે. સલાસદ નથી હોતા તેઓ બખે આનાની ટીકટ ખરીદીને દાખલ યાય છે અને ભાષણકર્તા આવે છે ત્યારે તો આખો હોલ ચીકાર ભરાઈ ગયો હોય છે અને દરવાજા પાસે લોકોનું ટાળું ઉભરાય છે. આવો તે લોકોને રસ છે

હિંદુસ્તાન, ચીન અને આફ્રિકા વિષે જે કંઈ ભાષણ હોય તો તે સાંભળવા લોકો કલાકો પહેલા બારણાં પાસે આવી ઉભા રહે છે અને એટલા બધા લોકો ભાષણ સાંભળ્યા વિના રહી જાય છે કે એનું એજ ભાષણ સાંભળે ફરીથી આપડ પડે છે. ત્યાંના લોકો હિંદુસ્તાનને પરીઓની અને બહુની ભૂમિ માને છે. તેમનું હિંદુસ્તાન વિષેનું

જ્ઞાન બહુજ અલ્પ હોય છે અને એથી તેમની નજરમાં તો ધૂમસ અને બરફથી ઘેરાયેલા હિમાલય જેવા હિંદુસ્તાન લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં પાદરી-ઓએ જ હિંદુસ્તાન વિષે જ્ઞાન ફેલાવવાનો ઇનકાર રાખેલો અને તેમણે તો આપણા દેશની પત્યરની મૂર્તિઓ અને વિધવાઓની જ ત્યાં વાતો કરેલી + પણ જ્યારે ત્યાંના લોકો ભગવાન ખુદની વાતો સાંભળે છે, આપણા કવિઓ અને કળાકારોની હકીકત બંધે છે, તાજ અને અજાણની ગુફાઓનાં વણુનો સાંભળે છે ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યથી દિમ્બૂટ બની જાય છે અને એક બીજાને કહે છે: “માણે

આ હિંદુ કહે છે એ ખુદ તો આપણા ઇશુ જેવા જ છે શું ને ?” પણ કોઈ અભિમાની ‘જીવ બોલી કહે છે: “હરો, હરો. પણ એ થયો આપણા ઇશુ પછી તો.” આટું આ લોકોનું ધારીપ વિચિત્ર જ્ઞાન છે. પણ હિંદુસ્તાન પણ એક સુધરેલો દેશ છે અને પાદરીઓ ફંટ બેસુ કરવાં વણુવે છે એવો ભંગલી દેશ નથી એવી તેમની ધીમે ધીમે ખાતરી થતી જાય છે.

આમ આ આખા દેશમાં જ્ઞાનનાં બીજ વચાય છે અને તેનાં ફળ ભવિષ્યની પ્રજા જરૂર ચાખશે.

ન.”

નોંધ.

શ્રીયુત વિદુલભાઈ પટેલ.

માણુ મનુના મહાન પુરુષ તે શ્રીયુત વિદુલભાઈ એવરભાઈ પટેલ. એસમ્બલીના પ્રમુખ ગુલામ પછી એમની વિજયી સત્તારીને ગૂંજરાતના શહેરોએ જળજળકારથી વધારી છે; (અને અસહકારની ખાદી જેવી નીરસ ચળવળમાં વિરલ થઈ ગયેલી મીઠાબાનીઓનો ગૂંજરાતના મોભાદાર શહેરોએ પાછો મધુર પરિચય થવા માંડ્યો છે, -) અને ખરેખર એ વિજેતા અભિનંદનને યોગ્ય છે. દેશના બહાર કાર્યોમાં એમનો ખત, મહેનત અને નીડરતા સુપ્રસિદ્ધ છે; દેશનું કાર્ય હમેશાં ચાલતું રહે એ એમનું પરમ ધ્યેય છે. કોઈ પણ જાતના સિદ્ધાન્તના બંધનોથી દેશનું કાર્ય અટકે તે એમને પસંદ નથી. અસહકારથી દેશમાં સમૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ છે-? તો ગાંધીજીના ચેલા થતાં એમને વાર ન લાગી. અસહકાર ઠંડો પડી ગયો-? તો ગાંધીજીને મંદિરમાંના દેવોનું સ્થાન અને માન આપી પાછી પોતાની જૂની આજી રફ કરતાં

વોર ન લાગી. વાયસરોયને નહિ મળવાથી ઠંડા પડી ગયેલા સમૃદ્ધ દેશમાં જરા ઝંજીરો આવવાનો સંભવ છે-તો બીમની નીડરતાથી મુંબાઈ કાર્પોરેશનના પ્રમુખે કડી દીધું કે પોતે વાયસરોયની દાઢીમાં હાથ ધાલવા નહિ જાય; એસમ્બલીના પ્રમુખ થયા પછી એવી તોફાની જિત્તિ કામમાં નહિ આવે એમ સમજતાં વાયસરોયને દિવસમાં દશ વાર-અને એમના માનપત્રોના જવાબમાં દશ ઉપર મીંડા વધતાં જાય છે-મળવાને પણ એમને વાંધો નથી એમ જણાવી દેતાં પણ એમને વાર ન લાગી. ટુંકમાં એ ચિચારોનું બંધન-અથવા આ સુખની ભાષામાં ચિચારોની ગુલામગીરી-સ્વીકારવા તૈયાર નથી; તેઓ ચિચારોનો ઉપયોગ કરવાના પક્ષના છે. જળ તરફ દૃષ્ટિ રાખના એમનામાં ખેડૂતની બહેબહેન બુદ્ધિ છે.

સુભાષે સાહિત્ય અને કલાનું સેવન કરી એમણે એમના મનને નબળું પડવા દીધું નથી. તત્વજ્ઞાન તરફ તો એ એમના લાક્ષણિક કલા-

+ ચીન જઈ આવેલા બાણુ કિતિમોહન સેને તે દેશની વાતો કરતાં કહેલું કે ત્યાંના પાદરીઓ ચીનાઓને એમ સમજાવે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકો પોતાનાં બાળકોને ગંગાના મગરોને ખવડાવે છે અને વિધવાઓને તો તેઓ શેકીને ખાઈ જાય છે.

હાથીજ જોતા હશે. છતાં એમને કોઈ નીરસ કે ચિન્તન વિનાના ન કહી શકે. હાસ્ય એ એમને સુમાધ્ય રસ છે-અને રસશાસ્ત્રીઓએ એમના આંક નવ રસોમાં હાસ્યને ગણાવ્યો છે, આજના જમાનામાં હાસ્ય એ રસરાજ છે અને તે જે સાધી શકે તે લોકપ્રિય થઈ શકે -અને વિદુલભાષ જ્યારે બોલે છે ત્યારે તે લોકપ્રિય થાય છે જ. એમનું ચિન્તન પણ એ જે રીતે વિચારોના બંધનમાંથી છૂટી જાય છે એમાં વ્યક્ત થાય છે. ખરેખર આ દાદીવાળો પાત્રીદાર એક આકર્ષક વ્યક્તિ છે-ગૂજરાત અભિમાન લઈ શકે એવી વ્યક્તિ છે, અને એસમ્મનીના ભગ્ય મંદિરમાં આસન ઉપર ઝમ્મો અને યોગ પહેરી આરુઠ થયેલા, કોઈ કોઈવાર એની કુટિલ દૃષ્ટિથી દિંદના મહાન રાજપુરુષ આશુક્ય કૌટિલ્યનું સ્મરણ કરાવતા ગૂજરાતીને કલ્પનાથી જોઈ ગૂજરાતીઓ રાચે કે! વિદુલભાષને અભિનંદન! વિદુલભાષને કોઈવાર શાસ્ત્રના પુરાવાની જરૂર પડે તો તે મહાભારતનો નીચેનો શ્લોક ટાકી શકશે.

વન્યધર્મોધર્મો દિ ધર્મોઽધર્મો ભવત્યુત્ત
તરણાદેશકાલસ્ય દેશઃ કાલઃ સ તાદૃશ *॥

વિદુલભાષને અભિનંદન-પણ તેમને અ. બિનંદન આપનાર બધાને અભિનંદન આપી શકાશે? એક વ્યક્તિની વિજયશાલી શક્તિને વ્યક્તિ તરીકે, તેનાથી ગમે તેટલા ભિન્ન વિચારો હોય તો પણ તેને અભિનંદન આપવામાં ઉદારતા છે-સુજનના છે; જે લોકો એમ માનતા હોય કે તેમણે એસમ્મનીનું પ્રમુખપદ પ્રાપ્ત કર્યું તેમાં રાષ્ટ્રહિન પ્રાપ્ત થયું છે તેઓ તેમને જાહેર રીતે અભિનંદન આપે તેમાં ઔચિત્ય છે, પણ શું પંજાબના અત્યાચારોથી સરકારનું સ્વરૂપ સમગ્રનું હતું તે ફરી ગણું કે જૂલ બરેલું લાગ્યું, કાઉન્સિલોમાં તે સમયમાં રાષ્ટ્ર-

હિત સાધવાની જે અશક્તિ જણાઈ હતી તેમાં કાંઈ એવા ફેરફારો થઈ ગયા છે કે તે અત્યારે રાષ્ટ્રહિત સાધવાને શક્તિવાળી જણાઈ છે કે પોતાને નાફેરવાદી સુસ્ત અસહકારી કહેવડાવતા સંજોગો પણ તેમને જાહેર રીતે અભિનંદન આપવાની સ્પર્ધા કરે છે. લોકોમાં આજે રાષ્ટ્ર-દૃષ્ટિ વિશે ઘણા વ્યામોહ છે; જે વ્યક્તિઓને તેઓએ અમુક સમય પહેલાં કાઉન્સિલોનો આવેશ ભર્યો તિરસ્કાર કરતાં સાંભળેલા તેમને આજે એસમ્મનીના પ્રમુખને અભિ-નંદન આપતાં સાંભળીને તેઓને સમજાવું નથી કે આ બધું શું છે? શું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને વિદુલભાષ તેના પહેલા પ્રમુખ થયા છે કે તે માટે આ બધા પાત્રીધારી સંજોગો તેમને માન આપે છે? આ ગૂઢસ્યો સ્પષ્ટ રીતે હવે કાઉન્સિલોમાં માનતા થયા છે એમ લોકોને જણાવી માન આપે તો નીખાલસતા માટે લોકોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા વધે!

સ્વરાજવાદીઓમાં પણ ઝંઘડો પેદા થયો છે. શ્રીયુત જયકર અને શ્રીયુત ફેલફેરની ઘોષણાઓ જાહેર થઈ ગઈ છે. શ્રીયુત તાબેએ એકઠીકુડીય કાઉન્સિલમાં રથાન લીધું અને શ્રીયુત પટેલને લેજિસ્લેટીવ એસમ્મનીનું પ્રમુખ પદ મળ્યું એ બંનેમાં આ બંને મહારાષ્ટ્રી ગૂઢસ્યેને સમાનતા દેખાય છે. પંડિત મોતી લાલજી આ બધાનો રહીઓ આપે છે; પણ લાલાજી એમના ધી પીપલમાં (આક્ટો. ૨૫ ૧૯૨૫) પંડિતજીના રહીઓ વિશે અભિપ્રાય આપે છે કે એમણે કરેલો ફેડ ફક્ત પારિ-ભાષિક છે. સ્વરાજવાદીઓની નીતિ વિશે લાલાજીનો નીચેનો અભિપ્રાય કાઉન્સિલોમાં શ્રદ્ધાવાળા માટે માન્ય નહિ તો મનનીય છે જ

“ + + + અમારો હજી પણ અભિપ્રાય છે કે કાં તો આ પક્ષે પગારવાળી

* દેરાસળતા કરણથી અધર્મ ધર્મ થાય છે, અને વળી ધર્મ અધર્મ થાય છે. તે દેશકાળ એવાં છે (એટલે કે દેરાસળ બળવાન છે).

જગ્યાઓ ન સ્વીકારવાના પોતાના મૂળ સિદ્ધાન્ત ઉપર પાછા જવું અથવા તે બધી જગ્યાઓ સ્વીકારવાને પોતાનાં બારણાં ઉઘાડાં મૂકવાં. પ્રધાનો અને એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલરો—જે સંકલ્પબળ અને તક હોય તે—લેજિસ્લેટીવ એસમ્બલીના પ્રમુખો કરતાં કદાચ વધારે હિત સાધી શકે.” (ઓ. ૨૫. ૧૯૨૫.)

૨.

મહાસભાનું અધ્યક્ષ સ્થાન:

શ્રીમતી સરોજીની નામક મહાસભાની આવતી બેઠકનાં અધ્યક્ષસ્થાને ચૂંટાયાં છે, તેમને અમે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદોએ છીએ. મહાસભાના ઇતિહાસમાં એક હિંદી સત્કારીને પ્રમુખપદે ચૂંટવાનો આ પહેલો પ્રસંગ છે અને સ્વાગતસમિતિએ એમને ચૂંટી દિંદતી સ્ત્રીજનતાને સન્માની છે. શ્રીમતી સરોજીની દેવી પ્રતિભાશાળી કવિચિત્રી છે અને પોતાના પ્રદેશ સાહિત્ય દ્વારા એમણે ભારત માતાની સારી સેવા ઉઠાવી છે. એમની વક્તવ્યશક્તિથી દેશમાં તેમજ બહાર તેઓ લોકોનાં મન હરી શકે છે અને માટેજ જાહેરમાં હિંદી પ્રશ્નોની ચર્ચા સફળતાથી કરી શકે છે. દેશ માટે તેમનો પ્રેમ અગાધ છે, ત્યાગ પણ તેટલોજ અસીમ છે. કવિ અને સાહિત્યસેવકના શુદ્ધ વાતાવરણમાંથી ખસી જઈને ધાંધળીયા રાજકારણને તેઓ પોતાનો સારો સમય આજે આપી રહ્યા છે. પ્રેમ અને એકપના હૃત તરીકેની તેમની ખ્યાતિ સૌથી વધારે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એમના અધિકારવર્ષ દરમ્યાન નહોતા નહોતા મનભેદથી ઝઘડતી હિંદી પ્રજા એકત્ર ભળે અને સામાન્ય ધ્યેય સ્વરાજ તરફ સાથે જાય કરે.

હં.

બહેરા કોમની કેળવણી:

બહેરા કોમ બીજી મુસ્લીમ કોમો સાથે સરખાવતા નાની છે, પણ ધનાઢય અને વિશાળ જ્ઞાનભાવથી સંગઠિત છે. બહેરાઓ સાદસ

બેઠકના માટે જાણીતા છે, અને વ્યાપારના લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં મોટા વ્યાપારીઓ તરીકે એમની ખ્યાતિ છે. કોઇ વેરા બાળકને બીજી કોમના લોકો પાસે નોકરી શોધવા નથી જવી પડતી. રોજ, દુકાન જેવા સામાજિક અવકાશો પ્રસંગે કોમી સેવા સર્વ કોઇ—ગરીબ કે તવંગર—કરે છે અને સ્વીકારે છે. પણ દિલ્હીની વાત એટલીજ છે કે આ કોમના માણસો કેળવણીમાં બાળક વધતા હોય એમ નથી જણાયું. સ્વરાજ વિગેરે જેવી રાષ્ટ્રીય ચળવળોથી પણ નેઓ અલિપ્ત રહે છે. હિંદુસ્થાનના ઉદ્ધાર માટે કેળવણીની તરફિયાત અમે ખાસ જોઈએ છીએ, અને કેળવણી કોઇ એક કોમની નહિ—પણ હલકી કે ઉચ્ચ મનાતી સર્વ કોમની. મુસલમાનો કેળવણીમાં પછાત છે અને તેમાં પણ બહેરા જેવો અગત્યનો ભાગ સર્વથી વધારે. કેળવણી અને અનુભવથી વધતા જ્ઞાનને પરિણામે કોઇ પણ પ્રજા સમય સાથે રહી શકે છે. અમે જાણીને દિલ્હી રથએ છીએ કે બરહાનપુરમાં આવેલી હુકમીઆ ટેરેન્સન હાઇસ્કૂલના વડા મુકાજીના કોપનું પાત્ર બની છે. આ સંસ્થા વીસેક વર્ષ પહેલાં ધાર્મિક શિક્ષણ માટે નાના પાયા ઉપર શરૂ થઈ હતી. ધીમે ધીમે એના વિકાસ સાથે બીજા અંગે ઉમેરતાં ગયાં. આ સંસ્થા તરફ નાં વડા મુકાજીનું ધ્યાન બહુજ વહેલાં ખેંચાયું હોય એમ દેખાય છે. સને ૧૯૧૨માં દિવસમાં ત્રણ દલાક ધાર્મિક શિક્ષણ અને ત્રણ દલાક વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવાનો, ઉચ્ચતર કેળવણી માટે જતા કોઇ પણ છાત્રને કોઇ પણ વૃત્તિ નહિ આપવાનો, અને પોતાની સંમતિ સિવાય શાળા માટે કોઇ પણ દાન ન સ્વીકારવાનો પ્રતિબંધો તેમણે મૂક્યા. હમણાં તેમની ખફગી વધારે ઉતરી દેખાય છે. વિદ્યાર્થીઓને એ શાળામાં કેળવણી નહિ લેવાનો, અને માત્રાપોતે પોતાના બાળકોને ત્યાં નહિ મોકલવાનો નવો ફતવો તૂટી જતાં તેમણે બહાર પાડ્યો છે. અમે ઇચ્છીએ

છીએ. કે પોતાના અનુયાયીએને અતાનમાં સખડતા રાખી એમની અંધશ્રદ્ધા ઉપર પોતાનું સ્થાન રેકારી રાખવાનો ના. વડા મુઠ્ઠાજીનો આમ કરવામાં ધરદો નહિ હોય. સાચી કેળવણી અંધશ્રદ્ધાની વિનાશક છે અને તેની સામે પંડે ઉઠાવે છે. અમે દુઃસ્વીએ છીએ કે ના. વડા મુઠ્ઠાજી પોતાની ખામિશક ઇમારતના પાયા વધારે સંગીન બનાવે.

હ.

મહાસમિતિની પટણાની બેઠક:-

પટણામાં મળેલી મહાસમિતિએ કરેલા ફેર-ફારો મહાસભાના અંધારણની દૃષ્ટિએ વિપ્લવ-કારી છે. અધિકાર વિનાની મહાસમિતિએ મહાસભાના અધિકારમાં ફેરફાર કરવામાં જોખમી પગલું લીધું છે અને નવોજ શિરસ્તો પાડ્યો છે. આ શિરસ્તાને આજે વસ્તુસ્થિતિનું સમ-ર્થન છે. પણ અમારે કહેવું પડે છે કે મહા-જનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ એ મૂત્રને સ્થાને

અમને નવો દરાવ સર્વથા માન્ય છે. જે-એને ખાદીમાં ચોડીજ શદ્દા છે. કે મુઠ્ઠાજી નથી તેમને માટે મહાસભાનાં દાર ખુલ્લાં મૂકાય છે અને જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને મહાસ-ભામાં લાવવાના પ્રયાસને આ રીતે સક્રિય પુષ્ટિ મળે છે. પણ આટલાયીજ બીજાઓના વિરોધ રામે એમ નથી. જાહેર પ્રસંગે ખાદીપરિધાન બધા સ્વીકારી રાકે એમ નથી. મી. ગ્રીણાએ એની સામે પોતાનો વિરોધ પ્રકટ કર્યો છે અને મહારાષ્ટ્રે પક્ષ પણ એ જાહેર કરવા માગી રહ્યા નથી. સર્વ પ્રસંગે ખાદી પહેરવી એવો દરાવ પટણામાં મૂકાયો હતો, પણ સ્વરાજ પક્ષની સ્થિતિ વિચારી મહાસભાજીએ કરેલી વિનંતિ ઉપરથી જાહેર પ્રસંગે એવો ફેરફાર સ્વીકારાયો છે અને આશા રાખવામાં આવી છે કે બધાજ પ્રસંગે મહાસભાવાદીઓ ખાદીજ પહેરે; કેાઃ પણ સભાસદ કેાઃ પણ પ્રસંગે વિદેશી વસ્ત્ર તો નજ વાપરે એમ પણ નામી થયું છે

નીતિની સહજતાની દૃષ્ટિએ નિયમોમાં જરૂરી જણાય તેવા સુધારા વધારા મહાસભા કરશે.

સ્વતંત્ર પક્ષ પાંદો મિ. જીનાદે સ્વરાજ પક્ષને મહાસભાની કુલ રાજકીય સત્તા સોંપાવા સામે વિરોધ જાહેર કર્યો છે. મહારાષ્ટ્ર પક્ષ પણ આથી કાંઈ ખુશી થયો હોય એમ જણાયું નથી. શ્રી. નરસિંહ ચિંતામણુ કેલકરે પત્રણા ઉપરના જાહેર વ્યાખ્યાનમાં એનો વિરોધ કર્યો છે અને તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા કેસરી મત્રો નીચેનાં ઉતારો મનન કરવા જેવા છે.

“હાલ સુધી સ્વરાજ પક્ષના હાથમાં કેસરના રાજકારણનાં સૂત્રો હતાં તે હવે છી કેસરે પોતાના હાથમાં લઇ પોતાની રજી પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરવો” એટલું જ સ્વરાજ પક્ષની બાબતમાં પત્રણાની સભાના સભ્યો જણાવાયું છે, પણ હવે બધા પક્ષો માટે ખુલ્લી મુકામેલી કાનપુરની કેસરે રાજ-પક્ષ હાથમાં લીધું એટલે આ ઉલ્લેખની એ રજ ન રહેતાં બહુ મતાનુસાર કેસરને રાજ-પક્ષ કાર્યક્રમ ઠરાવવામાં આવશે. અમારા ત મુજબ તો આ વાત પણ પટનામાં જ છી ચંદને સ્વરાજ પક્ષ જૂના સ્વરાજ સંઘ માણે કેસરથી જૂદા રહ્યો હોત તો સાફ કું હોત.”

મહારાષ્ટ્ર પક્ષ આવી રીતે સર્વ પક્ષોને સભામાં દાખલ કરવા ઉત્સુક દેખાય છે. રાજ પક્ષમાં આજે જેટલું ઐક્ય કહેવાય એટલું નથી એ જાહેર વાત છે. સ્વરાજ ની જાહેર નીતિ આજે અન્તર્વિરોધ રૂપે ઠકાર કરવાની છે. અસહકાર નામથી જ ન પક્ષોને વિરોધ છે, સ્વરાજ પક્ષની નીતિ તે માન્ય નથી. અને આવી સ્થિતિમાં ૥ મહાસભા સ્વરાજ પક્ષની નીતિ અનુ-ચાલવા માગતી હોય તો તેમાં જોડાય મ એ સવાલ છે. મહારાષ્ટ્ર પક્ષનું પોતાનું યુ પ્રતિષેઘી સહકાર તરફ જોવામાં આવે

છે, અને આજે નહીં કરેલી સ્વરાજ નીતિથી તેઓ પૂરેપૂરા સંગૃહિત તો નથી. બિહારવાળા સ્વરાજવાદી શ્રી. તાંબેએ હમણાં જ મધ્ય-પ્રાંતની કાર્યવાહક સભાનું સભ્ય પદ સ્વીકાર્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં બીજા પક્ષોના મહા-સભામાં આવવા પછી જાહેરમતીએ રાજકીય કાર્યક્રમ ઠરાવવામાં આજની સ્વરાજ પક્ષની નીતિ દૂર ઠરાવવાની મહારાષ્ટ્ર પક્ષની હમણા અમને પ્રબળ દેખાય છે.

બાકી તો જુદા જુદા પક્ષોની કાર્યપદ્ધતિ આજે જૂદી જૂદી છે. એ કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી જ્યાં સુધી જૂદાં મંતવ્યો એક-ચાય નહિ હાં જુદી ધ્યેયની એકતા હોવા છતાં કાર્ય-ક્રમની એકતા સાધી શકાય એમ નથી. અને જો આવી એકતા આશી શકાય એમ ન હોય તો બધા પક્ષનું મહાસભામાં જોડાવું એના અર્થ મહાસભાને મોટી ચર્ચા પરિવ્રજ બનાવી મૂકવી એ છે, જે ચર્ચા અમે માનીએ છીએ કે સર્વ પક્ષો અંદર અંદર અને સરકાર સાથે વધારે સુખ સમવાયથી દિલ્હી તેમ જ સીમ-લામાં ચલાવી શકે એમ છે. અમને ઠર રહે છે કે આમ કરવા જતાં મહાસભાએ અમલી કામ કરવાની પ્રયા છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષ થયાં પછી છે એના લોપ થશે. પણ મહાત્માજીએ ધારાસભા સંબંધી વિચારવાનું સર્વ કાંઈ સ્વ-રાજવાદીઓ ઉપર છોડ્યું છે માટે આમાં પણ તેઓ સ્વરાજ પક્ષના મતને માન આપ-નાર છે, એટલે એના નિવેડાં સ્વરાજ પક્ષ એકલો જ કરી શકશે. હ.

અખિલ ભારત કાંતનાર મંડળ:

ત્રીજો મહત્વનો ફેરફાર અખિલ ભારત કાંતનાર સંઘની સ્થાપના છે. એ સંઘ મહાસભાથી સ્વતંત્ર પણ એના આદર નીચે કામ કરશે. આ સંઘને એ હજાર વાર સૂતર આપી તેની ષડોંગ મહાસભામાં દેખાડી મહા-સભાના સભ્ય થઇ શકશે. મહાત્માજીએ આ

સવની ૨૧ ત્ર હસ્તી ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને મહાસભા સાથે ફક્ત એના સાપત્તિક સબધ હોઇ અસહકારી તેમ જ સહકારી સર્વ કોઇને એમા જોડાઇ દેશની સાપત્તિક સ્થિતિ ઉદ્ધારના આગ્રહ પૂરક નિમનણુ આપ્યું છે. રેટિયા અને ખાદીની સાપત્તિક સિદ્ધિમા માનનારો વર્ગ વધતો જાય છે સાપત્તિક પ્રશ્નોમા દરેક વ્યક્તિ ભાગ લે અને દેશની સાપત્તિક ઉત્તિમા પોતાનો યોગ આપે એમ ઇચ્છના હોઇ અમે મહાસભાથી ૨૧ ત્ર હસ્તી વધારી લઇએ છીએ હિંદુસ્તાનમા આયર્નીડનો ધરો લેનાનો રિવાજ જુનો છે ખાદીની ચળવળ મહાસભાથી અવગ રાખી એને સરળ બનાવવા આયર્નીડની મહકારી પ્રવૃત્તિ અને એના ચાનક સર હોરેશ ખન્ડે ટના દાખના અપાયા છે અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ દાખના આપનાર લોકો આગળ આવી રેટિયા અને ખાદી પ્રચારને સાપત્તિક સફળતા અપાવશે. સવનો મહાસભા સાથેનો થોડાક સબધ પણ અમને ઇષ્ટ છે. કોઇ પણ દેશની સાપત્તિક ઉત્તિ રાજકીય સત્તાના પ્રબળ સમર્થન સિવાય સાધ્ય નથી. જે મહાસભાને આપણે એની રાજકીય સંસ્થા માનના હોઇએ તો એ સમાનુ બને તેટલું ઉત્તેજન દેશના સાપત્તિક કાર્યક્રમને મળવું જોઇએ. દેશમા કેટલાક સમય મહેલા ઐરોગિક મહાસભાઓ ભરવાનો રિવાજ હતો, પણ આવું કોઇ અમલી કામ તેમની મારફત થયું હોય એમ અમાગ નાખનામા નથી અમુક રીતે આજે મી. ઉદ્યોગને હિંદુસ્તાનને ગૃહ ઉદ્યોગ કહી શકાય. આજે તે ભારે સહકારમા છે, પણ વિદેશી મહકારને એની શી ચિંતા પડી છે? એ સર કારે અભાર સૂંધી અતર્જકાત નહિ કાઢીને એને થોડીશી મદદ પણ કરી નથી જે સર કારના જ જનબાઇઓ દર અકવાડિયે લાખો પાઉડના ખર્ચે વિનાયતમા બેઠારીએને નિભાવી ગયા છે તે સહકારી, દોડ દોડ લાખ મળ્યું

રોને વરસાદની તંગીના આ કાળમા બેઠાર થયેલા જોઇને આખ પણ ફરકી હોય એમ જણાયું નથી આવી પરિસ્થિતિમા દેશની સાપત્તિક ઉત્તિ માટે સરકાર તરફ નજર ન નાખતા મહાસભા તરફ જોનામા આવે તો કાઈ નવાઈ છે?

મહારાષ્ટ્ર પણ ખાદીને માનતો નથી, રેટિયા એ આ વૈજ્ઞાનિક યુગમા તેમને હાસ્ય પાત્ર લાગે છે, પણ મુમાઇના મીલમજૂરો જેમના મોટા ભાગ મહારાષ્ટ્ર એટલે કે કોઈ જુમાથી આવે છે એમની પરિસ્થિતિના એમણે કદી વિચાર કર્યો છે? જે રેટિયા એમને આટલો હસવા જેવો લાગ્યો છે તે જ આવા સંજોગમા કોઈક મદદ કરવાનું એક જ સાધન અત્યા સૂંધી લાંધુ હોય એમ અમને લાગે છે, રેટિયા પ્રવૃત્તિ સહકારી દમે ચાલે એમ મહાસભાએ માગ્યું છે. સહકારી પ્રવૃત્તિના પણ આ દેશમા મોટા યતો ચાલ્યા છે એ યોગ્ય જ છે. સહકારના પક્ષકારોને અમે પૂછીએ છીએ કે ખાદીપ્રચારમા તમારી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને કેવડું મોડું સ્થાન છે એનો તમે વિચાર કર્યો છે? રેટિયા જેવા નજીવા દેખાતા શસ્ત્રને પણ નવી શાસ્ત્રીય દમે પ્રમળ કહી શકાય એમ છે. મૂળે દૈવવાદી અને ખ્રિશ્તી રાજતત્ત્વથી પરા વલબી બનેલી હિંદી જનનાને હવે કેટલો સમય આજણુ રહેવા ફેરી છે? પણ મહારાષ્ટ્ર પક્ષને કાતનાગ મધનો મહાસભા સાથેનો સબધ અનિટ ભાર્યો છે, એ સબધમા એમને રાજકીય ચાનની ગધ આવે છે, અને કાતનારની સખ્યામા ચોટાળાનો સબન ચાલી એના તરફથી પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિમા દખલગીરીનો ભય જુએ છે

પણ લોકમન્ય ટિળકના 'મજે તે લખલો અને બાહીના માટે ત્વંતો કરો' એ સુવના અનુયાયી તરીકે પોતાને ઝોળખારી રિરોધ જાહેર કર્યા ઉપગત એને માટે લડવાનું પણ તેમણે રાખ્યું છે સરકાર સામે નિષ્ફળ જતી

સ્વરાજ પક્ષની અન્તર્વિરોધની પદ્ધતિ તેમને મહાસભામાં મહાત્માજી સામે સફળ થતી લાગી છે અને એ સફળતા માટે એમના આનંદ માનવામાં અમે સામેલ થઈએ છીએ!! મહાત્માજીએ તો પ્રેમને વશ થઈ વિરોધને જતો કરવા પોતાના મંત્રીઓના આગ્રહ તજ્યો છે. અમે એમને આ આગ્રહ પણ મૂકી દેવા નહીં બાવે વિનવીએ છીએ. કારણ કે મહારાષ્ટ્ર પક્ષે લડાઈ જાહેર કર્યા પછી કોઈ પણ કામ ચલાવે બંધે વિખવાદમાં કાળજીય ચલાવે. અમને બય છે. ખાદી ચહેરાની બંધી દૂર થયે, સ્વર મંડળ મહાસભાથી અસંગ પડ્યે બીજા પક્ષે મહાસભામાં દાખલ થાય એ જોવા અમે માગીએ છીએ, અને નાગપુર મહાસભાના સમયથી અસહકાર અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ સંબંધી પોતે ભાષેલાં ભવિષ્યકથનો સાચાં કરતાં જોઈ ખુશી થતાં વિનિતો સાથે, મહારાષ્ટ્ર પક્ષ સાથે જોડાયા તેમ અમે જોડાવા માગીએ છીએ!!

વિદેશી થાપણ:

હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગધંધાને સંરક્ષણ આપવાનું પ્રથમ પગલું સરકારે તાતા કંપનીના પોલાદના કારખાનાને મદદ આપી લીધું ત્યારે સંરક્ષણનો લાભ વિદેશી કોઝા હિંદુસ્થાનમાં કારખાનાં કાઢી ન લઈ બય એ જોવાનું પ્રાપ્ત થયું. આ ઉપરથી સરકારે પરદેશી મૂડી કેવી સરતોએ કેટલી આવવા દેવી એનો નિચાર કરવા એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિનો હેવાલ હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને એ હેવાલમાં વિદેશી થાપણના સાંપત્તિક સિદ્ધાન્તની શાસ્ત્રીય ચર્ચા ઉપરાંત કોઈ નથી. કારણ કે સમિતિએ પોતાના તરફથી તૈયાર થયેલી પ્રજ્ઞાવલિના ઉત્તરો તપાસી, નહિ કે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મેળવી, હેવાલ લખી કાઢ્યો છે.

હેવાલના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:

- (૧) દેશમાં દેશમાં બની શકે તો થાપણ ઉભી કરવી.
- (૨) દેશની થાપણના અભાવે પરદેશી થાપણ લાવવામાં (અમુક અપવાદ સિવાય) કોઈ વધો નથી.
- (૩) પરદેશી થાપણ પર કોઈ વાર અંકુશ ઇષ્ટ હોય તોપણ એના સર્વંયા અટકાય અનિષ્ટ છે.
- (૪) હિંદુસ્થાનમાં કેટલી મૂડી નકામી પડી રહી છે, તે કેવી રીતે બહાર કાઢવી અને શરાશીનો વહિવટ કેવી રીતે વધારવો તે નક્કી કરવા એક સમિતિ નીમવી.
- (૫) જે ઉદ્યોગધંધાને સરકાર અનુમતિ રૂપી પ્રત્યક્ષ મદદ કરે તે ધંધા જે પરદેશી થાપણથી ચાલતો હોય તો એવી થાપણ અને એના વહિવટદારોમાં હિંદુઓ કેટલો હિસ્સો હોય તે સરકારે નક્કી કરવું, અને હિંદી ઉમેદવારોને એ ધંધાનું શિક્ષણ અપાવવા તજવીજ કરવી.
- (૬) પરદેશીઓને થાપણ પેટે વ્યાજ અથવા લખી આપેલી મિલકતના કબજા ઉપરાંત કોઈ બીજી સગવડ ન મળતી હોય ત્યાં સુધી પરદેશી થાપણ ઉપર કોઈ અંકુશ ન મૂકવો.
- (૭) દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિ અવિકસિત રિથતિમાં પડી હોય તેને પરદેશી થાપણથી વિકસાવવી કે કેમ એ અપવાદ સિવાય જે ધંધાને સરકાર તરફથી પ્રત્યક્ષ મદદ મળતી નથી એ ધંધામાં પરદેશી થાપણ રોકવામાં દરકત હોવી જોઈએ નહિ.
- (૮) પરદેશી માલ ઉપર આયાત નકાત નાખવામાં આવે તો આ દેશમાં થાપણ લાવી પરદેશીઓ કારખાનાં કાઢે તો તેના પર અંકુશ મૂકવાનો જરૂર નથી.

ઉપરના સર્વં સિદ્ધાન્તો સાંપત્તિક છે અને સંપત્તિશાસ્ત્રના કોઈ પણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં

જેવામાં આવે; પણ સંપત્તિશાસ્ત્રના નિયમો ત્રિકાલાબાધિત નથી, દેશ અને કાલની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમાં મોટા ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. કેાંઈ પણ સ્વતંત્ર દેશને પાસકી મૂડીથી કાંઈ તુકસાન નથી, કારણ કે પાસકી મૂડીને ફક્ત વ્યાજ મળે છે. પણ હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં વ્યાજ સાથે ધંધાનો નફો પણ મળે છે; બેકારી પરદેશીઓને ધંધો મળે છે અને વધારેમાં રાજકીય સત્તા મળે છે. હિંદુસ્થાનમાં આજે પરદેશી મૂડીવાળાઓનો એક વર્ગ છે કે જે પોતાની મૂડીના જ કારણે હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય તરફની પ્રગતિનો વિરોધ કરે છે. અમને અત્યાસની સ્થિતિમાં હિંદુસ્થાનમાં વિદેશી ચાપણુ એ મોટું અનિષ્ટ બાસે છે, કારણ કે વિદેશી ચાપણુની સાથે ચાપણુદારો આવે છે, વિદેશી કારીગરો આવે છે એટલે દેશના સંતાનોને એ ધંધાઓમાંથી નજીવો જ શાયદો ચાય છે. વિદેશી માલ ઉપર જકાત નાખી માલ મેધિા કરવામાં આવે, અને એનો લાભ વિદેશી ચાપણુદારોને આ દેશમાં આવી માલ ઉત્પન્ન કરવા દધ, લેવા દેવામાં આવે એનો અર્થ સમજતો જ નથી. સંરક્ષણ માટે નખાયેલી જકાતનો ઉદ્દેશ દેશી ધંધાઓને પરદેશી હરિશ્ચપ્પા બચાવવાનો હોય છે, પણ જો વિદેશી ધંધાદારીઓ અહિં આજ એવો ધંધો નિરંકુશ ચલાવી શકે, તો આપવા ધારેલા ઉત્તેજનનું શું પ્રયોજન છે ?

આ સંબંધમાં 'મોડર્ન રીવ્યુ' નો નીચેનો ઉત્તરો મનનીય છે.

“દેશમાં વધારે આવેા ઉત્પન્ન કરવાનું અને પરદેશમાં બની શકે તેટલી વધારે મૂડી રોકવાનું ધોરણ ઇંગ્લાંડ સ્વીકારતું હોય એમ હમણાં હમણાંમાં દેખાય છે. આની પાછળ જલાન્તર નૌકા અને હવાઇ વિમાનોનો ભય દેખાઇ આવે છે, વિલાયતે હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો ખીલવવા ઔત્સુક્ય એકદમ દાખવવા માંડ્યું છે આનો અર્થ એટલો જ છે કે

વિલાયતમાં કાંઈ પણ માલ તૈયાર કરી હિંદુસ્થાન લઇ જવાને બદલે હવે હિંદુસ્થાનમાં જ અગ્રેજો માલ તૈયાર કરશે. લશ્કરી તેમજ વ્યાપારી હરીફાઈથી એમની મૂડી અને ધંધો આ રીતે રક્ષાશે. અલગત લોકમતની લાગણી અનુસાર હિંદુસ્થાનમાં સંરક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ થઇ છે એમ ઇંગ્લાંડ દેખાવ કરે છે, પણ ઝીણવટથી જોતાં માલુમ પડશે કે સંરક્ષણ દાખલ થયા પછી ઇંગ્લાંડની ચાપણે હિંદુસ્થાનમાં વધારે પેસારો કર્યો છે. સંરક્ષણ અગ્રેજોને જર્મન હરિફાઈથી હિંદુસ્થાનની પાનરમાં તો ખચાવશે.”

સમિતિના એક સભ્ય મી. ગોસ્વામીએ તોંધ લખી તપાસનું પોક્કળપણું સૂચવ્યું છે. વિદેશી ચાપણુ સંબંધી કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડીઆ તરફથી વિદેશીઓ માટે નાણાંની ધીરધારમાં બતાવાતો પક્ષપાત, ખાણ, જંગલ વિગેરેના બાડામાં સરકારે બતાવેલો પક્ષપાત રાજકીય અને કેમી દષ્ટિએ રહેલો છે એની તપાસ કરવાની જરૂર જણાવી છે.

હ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ:

પટણાના ઠરાવથી મહાસભાએ રાજપ્રકરણી કામકાજ પાછું હાથ ધર્યું છે અને એ નિશ્ચયના પરિણામે દક્ષિણ આફ્રિકા દિવસ ૧૧ મી ઓક્ટોબરે પાળવા નક્કી કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સરોજની નાયડુએ એવીજ સૂચના આફ્રિકાવાસી હિંદીઓને આપી હતી જે તેઓએ વધાવી લીધી છે. કલકત્તાના મેટ્રોપોલિટન (ખ્રિસ્તી ધર્મના વડા આચાર્ય) આજ કારણે એ દિવસે ખ્રિસ્તી દેવળોમાં પ્રાર્થના રખાવી હિંદુસ્થાનમાં વસતી સર્વ કેમોએ આ પ્રશ્ન ઉપરનું એક્ય દર્શાવ્યું છે. એટલે ૧૧ મી ઓક્ટોબરે હિંદુસ્થાનમાં તેમ જ આફ્રિકામાં વસતા હિં-

દીઓએ આફ્રિકા સરકારે હિંદીઓ તરફ અ-
ખતાર કરેલા વક્ષણ સામે વિરોધ છાડ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની ખીલવણીમાં હિંદીઓએ
શું ભાગ ભજવ્યો છે. હિંદીઓની પગલું
એ બેઝર વિગ્રહનું એક કારણ હતું, સ્વરાજ
મળ્યા પછી આફ્રિકાવાસી ગેરાઓએ હિંદુ-
ઓને કેવા ત્રાસ આપ્યા છે, અને છ છ વર્ષ
સુધી સત્યાગ્રહની લડત લડી હિંદીઓએ પોતાનું
સ્થાન કેવી રીતે સાચવ્યું છે એ આજે પુરાણો
છતિદાસ છે. સને ૧૯૧૪ માં થયેલા સ્મટસ-
ગાંધી કરાર પ્રમાણે નવા હિંદીઓનું આફ્રિકા
ગમન બંધ થયું, પણ ત્યાં વસતા હિંદીઓના
હક્કો પાળવાનું અને જતા દિવસે ખીલ આ-
ફ્રિકાવાસીઓની સમાન પાવરીએ હિંદીઓને
મૂકવાના વચન અપાયાં. પણ ૧૯૧૪ પછીના
છતિદાસ વર્ણસુભના કારણે થયેલા વચનભંગના
દાખલાઓથી બરપુર છે. ભાગ્યેજ એકાદ વર્ષ
એવું પસાર થયું હશે કે જ્યારે આફ્રિકામાં
હિંદીઓ ઉપર કોઈ આફત ઝુકી ન હોય,
અને હિંદુસ્થાન અને આફ્રિકા વચ્ચે આ
પ્રશ્નનો ઉદ્ભાવ ન થયે હોય.

મહાદુલ્લ પછી મળતી બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય
પરિષદ ઉપર હિંદી સરકારને સ્થાન મળ્યું છે.
અને સરકારી પ્રતિનિધિઓએ આ પ્રશ્ન વખતો
વખત પરિષદમાં છેડ્યો છે પણ એનું સંતોષ-
કારક સમાધાન થયું નથી. સંસ્થાનોએ હિંદુ-
સ્થાનને સાચાં પગલાં લેવાની છૂટ આપી છે.
હિંદુસ્થાન સરકારના એકઠી થઇ સંસ્થાનોમાં
ફરી આવનાર ના. શાંતી પણ આફ્રિકાની
પરિસ્થિતિ બેઠ નાસીપાસ થયા છે અને
એમની આજ સામ્રાજ્ય ભક્તિ પણ ચિચિલ
થઇ છે.

આજે “કલાસ ઝેરીઆઝ ખીલ” નામે
પ્રસિદ્ધ થયેલા કાયદો આફ્રિકા સરકાર પોતાની
ધારાસભામાં જમાર કરાવી રહેલ છે. એ કાયદો
પ્રમાણે હિંદીઓથી બેઝરવાતા યોગ્ય હક્કો

ઉપર પણ ત્રાપ પડે છે; એ કાયદાથી શહેર કે
ગામના અમુક નાણી કરી આપેલા લતાઓમાં
તેમને ફરજિયાત રહેવું પડશે એટલે ખીલ લ-
તાઓમાં આવેલી તેમની માલમલકત દંડારો.
સ્મટસ પક્ષનું આજે પ્રધાનમંડળ નથી, અને
નવા પ્રધાનમંડળે આણેલા આ કાયદાનો
સજ્જ વિરોધ સ્મટસ પક્ષ તરફથી થયો છે, પણ
પ્રધાનમંડળે એ કાયદો મંજૂર કરાવવા ફરીને
રજી કર્યો છે એટલે સ્મટસ પક્ષને નમતું પડશે.

આ સંબંધમાં હિંદી સરકાર આફ્રિકાની
સરકાર સાથે સદેશા ચલાવે છે, પણ સદેશા
ચાલુ હોય ત્યારે સદેશાના વિષયમાં કોઇ નવાં
પગલાં ન ભરવાં એવું સામાન્ય ધોરણ પણ
આફ્રિકા સરકારે જતું કર્યું છે. બ્રિટીશ સરકાર
સ્વરાજ ભોગવતા સંસ્થાનોનાં મન ન હાવ-
વાને કારણે દૂર રહે છે, જ્યારે હિંદી સરકાર
બ્રિટીશ સરકારના એક અંગના પણ ઉપાંગની
પરાધીન સ્થિતિ સ્વીકારી લઇ થોડાં દબાણ
કરી શકતી નથી. સાચાં પગલાં લેવાના સા-
માન્ય પરિપક્વો નિર્ણય તે વડી ધારાસભાનો
કરાવ હોવા છતાં અમલમાં મૂકતી નથી. આશા
ઉપર આશા હિંદી સરકાર આપતી જ રહે છે
પણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ વધારે
અને વધારે વિકટ થતી જાય છે, અને સરકાર
લોકોને બેરોસો પડી શકે એવું કાંઇ કરતી નથી.

આ દિવસ નાણી કરીને હિંદુસ્થાને આફ્રિકા
સરકારની નીતિ સામે વિરોધ જાહેર કર્યો છે,
અને આફ્રિકાવાસી હિંદુઓ માટે સહાયતા
દાખવી છે. વધારેમાં તે લોકમત, એક હોવા
છતાં લોકો પોતાની નિર્જનતાથી કમું કરી
શકતા નથી અને સરકાર એને યોડું જ વજન
આપે છે એમ સારી પેઠે ખતાવી આપ્યું છે.

હિંદી પ્રજા આજે નિર્જન છે. પણ એ
નિર્જનતામાં બળનો સંચાર ત્યારે જ થાય કે
જ્યારે એ નિર્જનતાના અંગે ઉભી થતી હાડ-
મારીઓ લોકનગરે હમ્મેશાં રહે, આ કારણે

આવી ચળવળને અમે આવકાર આપીએ છીએ. હિંદી પ્રજા મોટા ભાગે અસાન છે, અને આવી ચળવળ થોડીવાર પણ હીંચી પડે છે કે આગસ કે આત્મસંતોષના કારણે બેદરકાર બની જાય છે. એ અસાન દૂર કરવા દેશાભિમાન જાગૃત કરવા, અને જાગૃત થયે એની જ્યોત સતત જલવંત ગણવા પરાધીનતાની બેડીઓ નગર સામે હરહંમેશ ખખડાવવાની જરૂર છે, ખાદી એ ફક્ત બસ નથી, કારણ કે ખાદી એ અસાન દૂર કરનાર નથી; અસાન દૂર થયે અન્તર્બળ માટે ખાદી જરૂરી છે, પણ હિંદી જનતા અસાનથી માદતમ ઘેરાયેલી છે, અને અંગારા ઉપર ફરી ફરી રાખ વળે અને ઠુંકથી જ દૂર થાય છે તેમ હિંદી જનતાને આવરી લેતા અસાનને દૂર કરવા ચાલુ ચળવળની જરૂર રહે છે.

હ.

હિંદુસ્તાનનો મીલ ઉદ્યોગ.

હિંદુસ્તાનમાં જે કોઈ પણ ઉદ્યોગ મોટા ભાગે દેશી ચાપણુ અને દેશી વહિવટદારશ અને કારીગરોથી ચાલતો હોય તો તે સુતર અને કાપડની મીલોનો ઉદ્યોગ આ દષ્ટિએ એને પ્રાકૃતિક ઉદ્યોગ પણ કહી શકાય છે પણ આ પ્રાકૃતિક ઉદ્યોગને હંમેશાં ખમતું પડતું છે. અચરથી મહેસુલના કારણે લેન્ડેશાયરના કાપડ કંપર જકાત પછી ત્યાંથી આ ધંધાની શરૂઆત હવા છતાં એના ઉપર અન્તર્જકાત નાખી હિંદીઓના હિત તરફની નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ હિંદી સરકારે જાહેર કરી. વર્ષોવર્ષ આ જકાતસામે હિંદી લોકમતે અવાજ ઉઠાવ્યો છે. છેવટે એનો અન્યાય બિંદીશ નોકરશાહીએ સ્વીકાર્યો છે છતાં અન્યાય હજી ચાલુ છે સરકારની બેદરકારી છતાં આ ઉદ્યોગ પગખર થયો અને મહા-પ્રુદ્ધના પ્રસંગે એનું લવિષ્ય બહુ દુર્ગળું જણાયું. પણ મહાપ્રુદ્ધ પછી આવેલી ઉદ્યોગ ધંધાની મંદીમાંથી એ બચી જવા પામ્યો નથી. અન્ત-

ર્જકાત, જાપાનની હરિકાષ, અને હરિકાષની દષ્ટિથી વિદેશીઓએ સોંધા વેચવા કાઢેલા માલની ભરતીએ મીલ-ઉદ્યોગની સ્થિતિ વધારે વિકટ બનાવી છે. આમાંથી આ ઉદ્યોગને બચાવી લેવાનો ફક્ત એક જ ઉપાય, સરકાર, મીલમાલિકો અને પ્રજા વચ્ચેનો સહકાર છે. કોઈ પણ દેશની સરકાર પોતાને ત્યાં ચાલના હુન્નર, ઉદ્યોગની પરિસ્થિતિ તરફ બેદરકાર નહીં શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ એમને દેશમાં તેમજ બહાર આગળ ધપાવવાનાં પગલાં ચોળે છે. હિંદુસ્તાનની વિદેશી સરકારે આવી કોઈ પણ ચિંતા આ ઉદ્યોગ માટે બતાવેલી જણાતી નથી. લોક-મતની ઉપરા ઉપરી માગણી છતાં અન્તર્જકાત દૂર થઈ નથી; રેલ્વેનુર પણ વિદેશી માલને ઉત્તેજન આપવા ગોઠવાયું હોય એમ લાગે છે. વિદેશી હરિકાષ દેશના ધંધાને કેવી રીતે કચડી નાખે છે એની તપાસ થઈ નથી. મીલમાલિકોએ આ ઉદ્યોગ ચલાવવામાં પોતાના જ સ્વાર્થ તરફ દષ્ટિ રાખી છે નહિ કે રાષ્ટ્રહિત તરફ એ મોટા આક્ષેપ એમની સામે છે. એમના વહિવટમાં કેટલીક ખામીઓ બતાવવામાં આવે છે જે જલદીથી દૂર થવાની જરૂર છે. લોકમતે પોતાનો અવાજ મીલ-ઉદ્યોગ માટે ઉઠાવ્યો છે પણ એને સક્રિય સમર્થન તો સ્વદેશી પ્રત પ્રહણ કરીને જ આપી શકાય. આજે હિંદી સરકાર અને મીલ માલિકો એક બીજાના દોષ બતાવી વાગ્યુંદ ચલાવી રહ્યા છે, અમે ઇચ્છીએ છીએ તેઓ નકામે કાળાક્ષેપ આવી રીતે નહિ કરતા ઉદ્યોગને જીવંત રાખવાના વિચારો કરે.

હ.

મુંબાઈની મીલ હડતાળ.

મુંબાઈના મીલ માલિકોએ ધંધાની મંદીને લીધે મજૂરીના દરમાં ૧૨૬ ટકાનો ઘટાડો ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫થી જાહેર કર્યો છે. ઘટાડો જાહેર કર્યા પહેલા મજૂરીનો દર ઘટાડવો કે કામ કરવાના કલાકો કમી કરવા એ સંબંધી મજૂરીનો મત જાણવાની મીલમાલિકોએ તત્પરતા બતાવી હતી. મજૂર મત વીચ જાતું

કાંઈ પણ પગલું લેવાની વિરૂદ્ધ હતો. હિંદુસ્થાનમાં ઉલોમયુગ નવોજ સર થાય છે. લોકોનો મોટા ભાગ અભણ છે, એટલે યુરોપમાં મોટા પાયા ઉપર ચાલતી મશીનોની હિલચાલ આપણે ત્યાં જુજ છે. મુંબાઈના મશીનોમાં સંગઠન નથી. શોહાંદ મશીન મહાજનો હયાત છે, પણ તેના સભ્યોની સંખ્યા બહુજ નાની છેને તે એટલી નાની છે કે મહાજનોને મશીનોનું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું કહેવાય નહિ. લોકદાઝથી કામ કરનારા કેટલાક સજ્જનો છે, તેઓ મશીનોનું દિત જાળવવા તૈયાર રહે છે, પણ તેમનોય કાણુ મશીનો ઉપર નામ નોજ છે. હડતાળના સર્વ કાંઈ ગેરલાભો મશીનોનેજ સહન કરવા પડે છે એમ આ હિતેચ્છુઓ જાણતા હોવાથી એમને હડતાળ વિરૂદ્ધ ખત હતો. પણ ખગારની કાપકુપથી મશીનોની સ્થિતિ એટલી વિરૂદ્ધ બનતી હતી કે સંગઠન અને સંઘનગની મદદ સિવાયના આ મશીનોએ હડતાળ પાડવાનું પસંદ કર્યું છે અને એમને કરવામાં આવેલો અન્યાય લોકદાઝીએ આપ્યો છે. દોઢ લાખ મશીનો આજે નવરા પડ્યા છે, અને અનેક કંપો વેડી ન્યાય માગી રહ્યા છે. હડતાળ અત્યારે તો એક માસથી પણ વધુ લંબાઈ છે અને એનો અંત કળી શકતો નથી છતાં મશીનોએ અજળ શાંતિ જાળવી લોકોની સહનુભૂતિ પોતાની તરફ વાળી લીધી છે. મશીનોના મોટા ભાગ મામડાઓમાં ચાલી ગયા છે.

મહાસુદના સમયે મીલ ઉલોમ ધીકનો ચાલતો હતો અને નફો પણ મોટા પ્રમાણમાં થતો હતો. એ નફોના લાભ ઉઠાવતા મશીનોને હડતાળ પાડવી પડી હતી, આજે મંદીમાંથી જયી જવા એમને જ સહન કરવું પડે છે, મીલોએ સંકટ સંરક્ષણ માટે અસુક ભાગ રાખી મૂકી નફોના વધારે સારો ઉપયોગ કર્યો હોત, પણ એ નફો તો ભાગીદારોને બહેચી આપવામાં આવ્યો અને આજે સંકટ સમયે મશીનો પાસેથી ભોગ લેવાનો પ્રયાસ થાય છે.

આંકડાઓ ટાંકી એમ સિદ્ધ કરી આપવામાં આવ્યું છે કે આ કાપથી મશીનોની જરૂરિયાતો ઉપર ત્રાપ પડે છે. ત્યારે મીલ ઉલોમને કાંઈજ રાહત મળતી નથી, છતાં મીલ માલેકો પોતાના અર્થપ્રાપ્તમાં મક્કમ રહ્યા છે. મીલ માલેકોની અનતજ્ઞતા કાંપી નાખવાની માગણીને સર્વ પક્ષોએ ટેકો છે, પણ મશીનો તરફનું તેમનું વર્તન શોષકારક છે. મુંબાઈના મીલ વલિવડમાં કેટલીય ખામીઓ છે એ દર દરવાની જરૂર છે કારણકે એ દર થયે અખલાવાદની મીલો માફક મુંબાઈની મીલોને મશીનોના દર કાપવાની જરૂર નહિ પડે.

પણ વધારે શોષજનક તો સરકારનું વર્તન છે. પોલીસ બલોજસ્ટન ક્યાં સિવાય વધારે કાંઈ એણે કર્યું નથી, લોકહિત જોવાની સરકારની પહેલી ફરજ છે. પણ દોઢ લાખ માણસની બેકારીથી સરકાર મુંઝાતી નથી. સ્વતંત્ર દેશોમાં માલેકો અને મશીનો વચ્ચેના ઝગડાઓ મંબીર સ્વરૂપ પડે કે સરકાર વચ્ચે પડી થોડાં રસ્તો કાઢવાની પોતાની ફરજ માને છે. પણ અહિં આ તો વિદેશી સરકારે તટસ્થ હિત પકડી છે કારણ કે એની હયાતી લોકમતના લીધે નથી. મુંબાઈના ગવર્નર વારા શરતો મશીનો અને માલેકોને મળે છે અને એમની કંદેશી સ્થિતિમાં શબ્દોથી જેટલી સદાનુજ્ઞિત બતાવી ચકામ તેટલી બતાવે છે હિંદી સરકારે તો મિલ માલેકોના દોષો બતાવવામાંજ પોતાને સર્વ સમય રોડી રહી છે. મશીનો સર્વ હુખ સહન કરી રહ્યા છે.

હડતાળ પડ્યા પછી વખારમાં ભોગો થયેલો માલ ખાલી થતો જાય છે અને કાપડના ખાવમાં તેજ પણ દેખાય છે પણ આથી મીલ માલેકો પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવા માગતા હોય એમ દેખાતું નથી. મશીનોએ સપ્ટેમ્બર માસનો પગાર કાપેલા દર પ્રમાણે લેવાની પહેલાં તો ના પાડેલી પણ તંગીના માર્ગે એમને નવા દર પેસા લેવા પડ્યા છે. છતાં કામે નહિ ચલવાનો એમનો નિશ્ચય આજ દેખાય છે.

જેઓ પત્રો અને ઉદ્યોગવાદમાં જ હિંદુ-સ્થાનની ઉન્નતિ જુએ છે એમનું ધ્યાન ફરી ફરી ઉભી થતી આવી પરિસ્થિતિ તરફ અને ખેંચવા માગીએ છીએ. યુરોપના ઉદ્યોગવાદનો ઇતિહાસ આવી લડતોથી ભરપૂર છે સુડીવાદનું સામાન્ય મજૂરોને કેવી રીતે કચડી નાખે છે અને એમાંથી મજૂરચળવળ ઉત્પન્ન થઈ સામ્યવાદ (communism) અને બોદ્ધશૈલીઝમ માં કેમ પરિણમે છે અને વર્ગો વર્ગો વચ્ચેના કલહને લીધે સમાજ કેમ છિન્નભિન્ન થાય છે વિગેરે તરફ આપણે ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. ઇતિહાસનો ધડો લઈ ખીજ સ્થળે થયેલી ભૂલોથી બચી જવા ઉપદેશ અપાય છે પણ એજ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે એવી ભૂલોમાંથી કોઈ પણ બચી જવા પામતું નથી. અને ઇચ્છીએ છીએ હિંદુસ્થાન આનો ગંભીર રીતે વિચાર કરે.

નહેરુ કાળાઓ અને એમની વ્યવસ્થા

જે કોઈ કાર્ય વૈયક્તિક નથી પણ સાર્વજનિક છે, જે એક માણસ પોતે નિભાવવા ધારે તો પણ નિભાવી શકે એમ નથી એવા કામો માટે નહેરુ શાળાની જરૂર પડે છે અને તે ઉભા કરવામાં આવે છે. સરકારી મહેસુલ, ધર્મક્ષેત્રોની આવક એ નહેરુ શાળાના જૂના જુદા પ્રકાર જ છે. સરકાર કાપદાની રૂએ મહેસુલ ફરજિયાત ઉધરાવી શકે છે, ખાનગી સંસ્થાના સભ્યો મરજિયાત બંધન સ્વીકારી કાળા આપે છે અને કાર્ય પરત્વે લોકની સહાનુભૂતિ જગાડી એમની પાસેથી મરજિયાત કાળો મેળવે છે. નહેરુ શાળાઓની વ્યવસ્થા પ્રામાણિક અને વિશ્વાસુ વહિવટદારોના હાથમાં હોવી જોઈએ, એના જમા ખર્ચનો હિસાબ વખતો વખત પ્રકટ થવો જોઈએ એ કાળાના અંગે મહત્વના સિદ્ધાન્તો છે. કોઈ સરકારી ખાતામાં ગોટાળો થવાથી સરકારની જરૂર નથી એમ આપણે કહેતા નથી; ધર્મક્ષેત્રની આવક વેડફાઈ જતાં

ધર્મનો વિરોધ આપણે કરતા નથી પણ ગોટાળો કરનાર અમલદાર કે ઉડાઉ મહંત ઉપર આપણે શેષ ઉતરે છે, તેમજ કાળાઓની ગેરવ્યવસ્થાના પ્રસંગે આપણે શાળાના ઉદ્દેશોની શંકા ઉઠાવવાની જરૂર નથી. પણ અપ્રામાણિક વહિવટદારને શિક્ષા કરવાની જરૂર છે. વહિવટદારો એ સમાજના પ્રતિનિધિ છે અને સમાજના શુભ-દોષ સામાન્યરીતે એમનામાં પ્રતિબિંબિત થયા હોય છે. માટે ગેરવ્યવસ્થાના પ્રસંગે વહિવટદારોના વર્તન માટે સમાજ કેટલો જવાબદાર છે એ પણ કેટલીક વખતે જોવું જરૂરી છે. ગેરવ્યવસ્થાના કારણે કાળાના ઉદ્દેશો સ્વીકાર્યા પછી એમાં પોતાનો હિસ્સો નહિ આપ્યા કરતાં યાગ્ય વહિવટદારો નીમવા તરફ લોકોનું લક્ષ જાય એમ અને ઇચ્છીએ છીએ.

ટીળક સ્વરાજ કાળો, અખિલ ભારત દેશ-બંધુ સ્મારક ફંડ વિગેરેના ઉદ્દેશો બહાર પડેલા છે. એ ઉદ્દેશો દેશહિતને ઉપકારક છે એમ સર્વ કોઈ જોઈ શકશે. આ કાળાઓ તરફ અવગણના ઉત્પન્ન કરાવવાની વૃત્તિ અને જોઈએ છીએ માટે અને લોકોને દેશહિતની દૃષ્ટિએ ચેતવીએ છીએ. એમાં જેટલી રકમ મરવામાં આવે તેટલી જોઈ છે માટે અગે લોકોને બને (?) સાચે સાચે એના વહિવટમાં રસપૂર્વક ભાગ લઈ એના ઉદ્દેશો સફળ કરવા વિનવીએ છીએ.

શાંતિ સંબંધી માસિકોને થોડીક સૂચનાઓ

શુજરાતમાં શાંતિની ઉન્નતિ માટે અને તે સંબંધી માહિતી આપવા માટે અનેક માસિકો કે નિયતકાલિકો દાલ ચાલે છે. પણ દરેક પેલપેલાની મરજી પ્રમાણે અને કેટલાંક તો કોઈ પણ ચોક્કસ યોજના વિના ચાલે છે. બધાં માસિકોને લાગુ પડે તેવી કોઈ યોજના બતાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી પણ સર્વ માસિકોને લાગુ પડે તેવી કંઈક સૂચનાઓ કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

પ્રથમ તો એ કે દરેક શાંતિના માસિકે પ્રામાણિક અધીમાંથી ઉતારા લઈ પોતાની શાંતિના ઇતિહાસ વિશે ચર્ચા કરવી જોઈએ. ઘરડા માણસો પાસેથી જે કંઈ જૂની વાતો મળી જાય તે પણ તે કહેનારનાં નામ ઠામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. આમ કરવામાં ખોટા શાંતિ અભિમાનથી તથા ઇતે કેવળ કપોતકદિપત ગપાટા મારવા ન હોવાતાં, યુદ્ધિ, પરીક્ષા કરી ગ્રહણ કરી શકે તેવા ઇતિહાસ તારવીને આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જૂનાં રીતરિવાજો જે હવે ધસાતા જાય છે તેને ઐતિહાસિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ લખવા જોઈએ.

આ શોધખોળને ઉપકારક થાય તેવી રીતે નોંધના જે જે કુટુંબોમાંથી મળી શકે ત્યાંથી જૂનાં સાતસો હજાર વરસનાં પેઢીનામાં પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઈએ. જે કોઈ કુળ કે શાંતિના વિભાગ એક ગામથી બીજો ગામ ગયાની કે દેશાન્તર થયાની હકીકત પણ પેઢીનામાંથી મળી આવે તો તે પણ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી માત્ર શાંતિનાજ નહિ પણ દેશના ઇતિહાસ ઉપર અને સામાજિક રચિતિ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

દરેક શાંતિના માસિકે પોતાની શાંતિનું વસ્તીપત્રક પાંચ કે દશ વરસે કરવા યોજના કરવી જોઈએ. તેમાં સરકારી વસ્તીપત્રકમાં આવતી સર્વ હકીકત ઉપરાંત ગોત્ર, કુળ કોરે પણ આપવી જોઈએ. અને તે હકીકત ઉપરથી મળી આવતી રચિતિ ઉપર નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરીને શાંતિ સમક્ષ મૂકવા જોઈએ. કેાંઈ શાંતિમાં સ્ત્રી પુરુષોની સંખ્યા ઘણી વિષમ હોય છે પણ તે સંબંધી નોંધ રીતસર કે જવાબદારીથી કશો વિચાર કરતી નથી અને શાંતિની વ્યક્તિઓ ગમે તેવી છૂટ લે છે તે ઉપર નોંધના પ્રશ્નો બિના ચર્ચા, લેકો ખાનગી દેષ કે કેવળ પ્રપંચની યુદ્ધિથી તાણાતાણુ દરે

છે અને છેવટે તડ કે ઘોળ પડે છે. આનું કારણ માત્ર નોંધના બેદરકારી અને બિનજવાબદારી તથા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની બીજાના છે. અને તે સર્વનો દોષ, ખાનગી રીતે પગલે રેતી વ્યક્તિઓને માથે નહિ પણ સમસ્ત શાંતિ ઉપર મૂકવો જોઈએ.

શાંતિમાં વસ્તીપત્રક કરવાની ગોઠવણ ચક્ર શકે તો સરકારી વસ્તીપત્રકમાંથી આંકે લઈને પણ રજુ કરવા જોઈએ. વળી, દરે માસિકે સરકારી વસ્તીપત્રકો બહાર પડે ત્યાં ખાસ અંકો દાદી તેમાંથી શાંતિને ઉપયોગ હકીકત તારવી યુજ્જરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. તેમાં માત્ર પોતાની શાંતિની જ નહિ પણ બીજી શાંતિની પણ જાણવા જેમ સ હકીકત મૂકવી જોઈએ જેથી શાંતિઓની શાંતિની સરખામણી થઈ શકે.

તે ઉપરાંત દરેક માસિકમાં બીજી શાંતિઓની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એક ખા વિભાગ રાખવો જોઈએ. તેમાં બીજી શાંતિ માસિકોમાં કે તેમની ગહેરસભામાં કે મંડળ ઓમાં જે જે શાંતિ-વિષયક કરાવો, અહેવાલો સર્વ શાંતિઓને જાણવા જેમ બહાર પડ હોય તે રજુ કરવા જોઈએ. આ બરાબર થ શકે તે માટે, સાહિત્યનાં માસિકોના તંત્રીને જેમ એક બીજાનાં માસિકો બદલામાં મોકલ છે તે પ્રમાણે મોકલવાં જોઈએ. એમ કરવા શાંતિનું અભિમાન કે માસિકની રચિતિ બાધ નીવડવી જોઈએ નહિ. બધી શાંતિઓ એક સમાજનાં અંગ છે અને તેમણે સહકાર કે વાનો છે અને હજી પણ અણધારેલા અને પ્રદેશોમાં સહકાર કરવો પડશે એ યાદ રાખ સર્વ તરફ સમભાવ રાખી એક બીજાનો સહકાર સાધવો જોઈએ.

દરેક સમાજ કે સમાજનું અંગ જેટલું અંશે નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ કાર્યકાર અને તેટલે અંશે જ તે જીવતી રહી શકે. એ

રીતે જો શાંતિ સંસ્થાએ જીવતી રહેવું હોય તો હાલના સઘળા સામાજિક પ્રશ્નો-અને રાજપ્રકરણી પ્રશ્નો પણ સામાજિક પ્રશ્નો જ જ છે-ઉપર ગંભીરતાથી ઊઠાપોહ કરી પોતાના વિચારો મતો અને અભિપ્રાયો બાધવા જોઈએ અને તે પ્રમાણે કાર્ય આદરવું જોઈએ.

શાંતિનાં માસિકો માત્ર શાંતિઓના જ પ્રશ્નો ચર્ચા શકે એમ અમારું માનવું છે. ઉગતા લેખકો કે સાહિત્યકારોને તક આપવા કે કેળવવા કે આગળ પાડવાનું તેનું કામ નથી. એ માટે તો સાહિત્યનાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ રીતે સ્પર્ધા કરીને જ દરેક વ્યક્તિએ આગળ પડવું જોઈએ. માસિકને વિવિધતા માટે કોઈ સાહિત્ય વિષયક લેખો જોઈએ તો તેના ઉતારા કરી લેવા એ જ વાજબી છે. નહિતો શાંતિનાં માસિકોમાં અન્ય લેખકોને સ્થાન ન હોવાથી અને વાંચનારાને પોતાની શાંતિના લેખકો તરફ સ્વાભાવિક પક્ષપાત હોવાથી, શાંતિનાં માસિકોનું ધોરણ ધણું નીચું ઉતારી જવાનો સંભવ છે અને અત્યારે એ સ્થિતિ થઈ પણ ગઈ છે.

૨૧.

અમદાવાદમાં વ્યયામ પ્રચાર.

પ્રજાના શરીરનો ધસારો અને એના અંગે આવતી કમતાકાત સર્વત્ર જોવાય છે, જૂનાં મુખખાણા ખૂંધે ચર્ચા એની સાથે શૌચની અભિરચિ પણ નહીં થઈ, પ્રિદીદા સંસ્તનતથી સુસેહશાંતિ અને હથિયારખંધીના કાવદાએ નામદાંધ આણી, કેળવણીની ગેરસમજથી ઉભા થયેલા શરીરશ્રમ પ્રત્યેના અચુગમાએ એને

પોષી. પણ સદ્ભાગ્યની વાત છે કે વસ્તુસ્થિતિ ખરા સ્વરૂપમાં સમજાઈ અને પાછા વળવાનો અવાજ ઉઠ્યો છે.

ગૂજરાતને વ્યાયામ પ્રચાર માટે પુરાણી ભાઈઓના હમ્મેશાં ઋણી રહેવું પડશે એ ભાઈઓના પ્રયાસથી ગૂજરાતના કેટલાક ગામેને અખાડાનો લાભ મળ્યો છે, એમાં હમ્મેશાં વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા છે, અને અખાડાની અસર એમના જીવનમાં સર્વવ્યાપી થઈ છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો વ્યાયામ પ્રચારને પોતાનું જીવનકાર્ય સમજી એનો ઝુંડો ગામે ગામ ફરકાવવાની આશાથી એના માટે મહેનત કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદમાં છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી આ કાર્ય સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે; અને એના ફળ રૂપે આપણે ‘અમદાવાદ વ્યાયામ મંડળ’ ની સ્થાપના જોઈએ છીએ. ઉદ્દેશો સંબંધી અમારે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. અમે અમદાવાદીઓ પાસે માગી લઈએ છીએ કે આવા પ્રયાસને નાણાંની તંગી ન પડવા દે એટલું જ નહિ પણ તેઓ પોતાના બાળકોને એનો લાભ આપી એના ઉદ્દેશો સફળ કરવામાં સહાયજૂત થાય.

૨૨.

અમે તો આખા ગૂજરાત માટે આવા એક મંડળની જરૂરિયાત જોઈએ છીએ, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે જુદા જુદા ગામોમાં કામ કરતી સંસ્થાઓનો વિકાસ ગૂજરાત વ્યાયામ મંડળની સ્થાપનામાં થાય.

૯.

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

પુસ્તક ૧

માગશર, ૧૯૮૨

અંક ૨

પ્રભુ જીવન દે*

પ્રભુ, જીવન દે, હૈં જીવન દે.
વિપદો નિતનિત્ય નવીન નડે,
ડગડું ભરતાં કુહરે જ પડે,
કંઈ ગુમ લયો મહોંથી ઉપડે,
વનકંટકથી તન રક્ત ઝરે,
પણ તો ય ન અશુ કદાપિ ખરે
દગ, એ પડોને ફરોંથી ઉપડે
પગ, એટલું હે પ્રભુ જીવન દે;
પ્રભુ, જીવન દે, નવજીવન દે.

* રાગ સારંગ, તાલ ત્રિતાલ અગર ઢેરવા.

પ્રભુ, ગંધનમાં જકડાઈ ગયો,
 મુજ દેહ બધો અકડાઈ ગયો,
 અવ ચેતન દે,
 નવ ચેતન દે.

સઉ એક જ ધાર્યો હું તોડો દઉં,
 તલ ગાઢ અહંત્વનું ફેડો દઉં,
 તુજ વારિ વિશાલ મહીંથી ઉઠે,
 લઘુ પામરતા ગધો માંહો છુટે,
 જલ એ ઉલરી અભર્યું જ ભરે,
 પ્રભુ, એ જલમાં ઝીલવાનું જ દે,
 પછો દહેર દીર્ઘ રવે જ ભલે,
 દિનરાત ડરાઉં ડરાઉં કરે,
 પણ નિર્ભય મુક્ત અસીમ જલે
 ઝીલતાં જનશું મળવાનું જ દે,
 પ્રભુ, ચેતન દે, નવચેતન દે.

યદિ એ નવ દે,—
 પણ જીવનઝોટ ન ખાળો શકું,
 મુજ જીવનઝોટ ન વાળો શકું,
 હજવે મુજ જીવનહાસ થતો,
 અમ નિર્ભયનો ઉપહાસ થતો
 જગ ટાળો શકું
 નહિ, એવું ન દે. પ્રભુ, એ કરતાં,
 મુજ આયુષશેષ ય સંહરતાં,
 ધરો યૌવન જીરજી અંગ તું દે,—
 પ્રભુ, જીવન પુણ્યવિના ગઈ છે,
 પણ ક્યાં તુજ એ કરજી ગઈ છે ?—
 ખોળું ના કંઈ તો ખસ આટલું દે,
 જગપાપશું કે લડવાનું જ દે,
 હરો પાર અને મરવાનું જ દે,
 હસો મૃત્યુમુખે ધસવાનું જ દે,
 ધસો મૃત્યુમુખે હસવાનું જ દે,
 જીવવા નહિ તો
 મરવા કોઈ ભવ્ય પ્રસંગ તું દે;
 ધરો એ ખસ જીવન યૌવન દે;
 પ્રભુ, યૌવન દે, નવયૌવન દે.

શેષ

ભાવ અને રૂઢિ

આપણે આપણા સમાજમાં અનેક હાનિકારક રૂઢિઓ જડ ધારી ગયેલી જોવામાં આવે છે. સમાજની કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ તેનાથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે છતાં મુક્ત થઈ શકતી નથી, અથવા તે રૂઢિથી મુક્ત થવાને માટે જોટલું સહન કરવાની જરૂર હોય છે તેટલું સહન કરવાની શક્તિ સામાન્ય રીતે ધરાવતી નથી. તેથી એક એવો મત ફેલાવા પામ્યો છે કે સમાજમાં રૂઢિ જ ન હોવી જોઈએ. રૂઢિનું બંધન એ જગતીયજ્ઞાનું ચિન્ન છે. સંસ્કૃત સમાજમાં રૂઢિનું બંધન ન હોય અને તેથી, એવી અવસ્થા માટે દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે રૂઢિઓને તોડી નાંખીએ એટલે થયું, કૃતકૃત્ય થયા, પછી કશું કરવાનું રહેતું નથી. રૂઢિનો સ્વીકાર એ જ શુભાશી છે અને રૂઢિને તોડવી એ જ ખરેખરી મુક્ત દશા છે.

આ બધા વિચારો ઉતાવળથી અને કંઈક અધીરાઈથી કંઈક કામરતાથી બાંધેલા હોય છે. આપણે આ વિચારો સ્વીકાર્યા પહેલાં માનવજીવનમાં, સમાજજીવનમાં રૂઢિનું સ્થાન અને રહસ્ય શું છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

સમજી માણસ જે કાંઈ કર્મ કરે છે તે કર્મ એક બાજુ જેમ બાહ્યવેદાત્મક હોય છે તેમ તેને બીજી ચેતસિક બાજુ પણ હોય છે. કોઈ માણસ બીજાને મારતો હોય તો તે કર્મની એક બાજુ લાકડી મારવાની બાહ્ય ક્રિયા છે અને બીજી બાજુ મારનારનો ગુસ્સો કે દ્વેષ છે. ગુસ્સો કે દ્વેષ એ એ કર્મનો ચેતસિક અંશ છે. શિક્ષક શિષ્યને સજા કરતો હોય તો તેમાં પણ બાહ્ય ક્રિયા એની એ જ છે પણ તેની ચેતસિક બાજુમાં શિક્ષકનો શિષ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, દરજ બળવવાની વૃત્તિ, શિષ્ય તરફનો દાર્શિક ગુસ્સો કે કંટાળો વગેરે છે. માણસના દરેક કર્મને આવી ચેતસિક બાજુ કે અંશ હોય છે. તેને આપણે ભાવ કે વૃત્તિ કહીશું.

આવા ભાવ કે વૃત્તિઓ દરેક વ્યક્તિને લગભગ અસંખ્ય હોય છે. એક વ્યક્તિની બધી વૃત્તિઓ બીજી વ્યક્તિની વૃત્તિઓ જેવી જ અવસ્થા હોતી નથી. છતાં કેટલીક વૃત્તિઓ લગભગ બધી વ્યક્તિને સમાન હોય છે. જેમ દરેક માણસનો આકાર જુદો જ હોય છે છતાં માણસપણું દરેક માણસમાં સમાન હોય છે તેમ એવી કેટલીક વૃત્તિઓ છે જે દરેક વ્યક્તિમાં વિશિષ્ટ હોવા છતાં આપણે બ્યવહારમાં એમ કહી શકીએ કે એ વૃત્તિઓ બધા માણસમાં સમાન છે.

માણસની બધી વૃત્તિઓ શુભ કે હિનકર હોતી નથી. કેટલીક હિનકર હોય છે કેટલીક અહિનકર હોય છે. વૃત્તિઓ હિનકર કે અહિનકર એ રીતે હોય છે. એક વ્યક્તિને હિત કે અહિત કરી એ રીતે પરાક્ષ રીતે સમાજનું પણ હિત કે અહિત કરે. અને બીજી સમાજનું હિત કે અહિત કરી પરાક્ષ રીતે વ્યક્તિનું હિત કે અહિત કરે. આ બેદ એટલો બધો ચોક્કસ ન સમજવો જોઈએ. વ્યક્તિને હિત કે અહિત કરનાર ઘણી ખરી વૃત્તિઓ સમાજનું પ્રત્યક્ષ રીતે પણ હિત કે અહિત કરે છે. પોતે ગંદાં રહેવાની વૃત્તિ ગંદાં રહેનાર

વ્યક્તિને તેમજ સમાજને બંનેને પ્રત્યક્ષ રીતે નુકસાન કરે છે. પણ અધ્યશ્રદ્ધાથી દાન કરવાની વૃત્તિ સમાજને પ્રત્યક્ષ હાનિ કરે છે અને વ્યક્તિઓને પરોક્ષ રીતે હાનિ કરે છે. બીજા કોષ્ટકવાર બીજાના વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ હાનિ કરે છે અને ઘણીવાર તે વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ હાનિ ન કરતાં સમાજને નિર્જળ બનાવી પરોક્ષ રીતે તેની બધી વ્યક્તિઓને હાનિ કરે છે.

તેવ પછી એ માણસનો સ્વભાવ છે. બીજાં પ્રાણીઓને પણ ક્રિયાના અભ્યાસથી તેવ પડે છે પણ માણસમાં આ શક્તિ વિશેષ છે. કોઈ પણ ક્રિયાના અમુક અભ્યાસથી, પછી તે તે ક્રિયા ખાસ પ્રયત્ન વિના એમ ને એમ ક્યો જાય છે. આ સ્વભાવનો, વ્યક્તિ ઘણીવાર બુદ્ધિપૂર્વક લાભ લે છે અને ઘણીવાર આ સ્વભાવની સંભાળ નહિ રાખવાથી માણસને ખરાબ ટેવો પડી હાનિ થાય છે. શાંતિથી વાંચવા માટે કે તંદુરસ્તી માટે કે એવા કોઈ પણ પ્રયોજન માટે માણસ વહેલાં જાહેરાતી તેવ પાડી શકે છે, એ તેવ પાડતાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે ઘણીવાર ક્લેશ પણ થાય છે પણ તેવ પડ્યા પછી એ ક્રિયાને માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. જેમ સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ એની મેળે થયે જાય છે તેમ જ આ તેવથી પણ ક્રિયાઓ એની મેળે થયે જાય છે. તેથી ઉલટું આ સ્વભાવ ધ્યાનમાં ન રહે અને માણસ શરે નાટક તમાશા જોવાનો કે દારૂ પીવાનો અભ્યાસ અમુક વખત કરે તો તે ક્રિયાઓ તે તે વખતે હમેશાં કરવાની તેને તેવ પડે છે, અને પછી તેમાંથી મુક્ત થતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

આજ સ્વભાવને લઈને જેમ વ્યક્તિ પોતાને માટે તેવ પાડે છે તેમ સમાજ પોતાને માટે શ્રદ્ધા ધરે છે. વ્યક્તિની ને વૃત્તિ સમાજને હિતકર હોય અને તે સાથે સાથે તે વૃત્તિ, ઉપર બતાવ્યું તેમ, સમાજની વ્યક્તિઓને સમાન હોય તો તે વૃત્તિને કાર્યમાં મૂકવા માટે તે શ્રદ્ધા ધરે છે. આ શ્રદ્ધા ધરાવતું કામ કાંઈ દરેક વખત બુદ્ધિની સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞાથી થતું નથી. જેમ આપણે ફરવા ગયા હોઈએ અને કોઈ જગાએ બેસવાનો વિચાર કરીએ ત્યારે, બધાએ એક બીજાનું મોઢું જોવાય તેમ, વાતચીત કરી શકાય તેમ, સગવડથી બેસાય તેમ બેસવું એવું કોઈ સ્પષ્ટ રીતે કહેતું નથી પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વ આટલી સગવડો સાચવીને બેસે છે તેમજ ઘણી શ્રદ્ધા સમાજમાં એની મેળે ધરાય છે. એતવનો એ સ્વભાવ છે કે પોતે પોતાની મેળે સ્થિતિને અનુકૂળ થાય અને આ શ્રદ્ધા બાંધવામાં પણ એતવન પોતાનો માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જ શોધી લે છે. ઘણીવાર આવી શ્રદ્ધા કોઈ એક વિભાગમાં સ્વાભાવિક રીતે બંધાય ગઈ હોય તો પછી બુદ્ધિપૂર્વક તેનો પ્રચાર પણ થાય છે. ઘણીવાર અમુક શ્રદ્ધા દિતાવડ લાગતાં તેવી શ્રદ્ધા ધરાવતા માટે કાલજાનું બંધન પણ કરવામાં આવે અને એ રીતે સમાજમાં એ શ્રદ્ધા બંધાય. યોજનાં રહેલું એ સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, દાંત સાફ કરવા એ એનું એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાકરણ છે અને એ વૃત્તિ હિતકર હોવાથી આપણા સમાજે એની શ્રદ્ધા કરી તેથી દરેક માણસ કોઈ પણ ખાસ માનસિક પ્રયત્ન વિના સવારે દાંતણ કરે છે. આ રિવાજ આખા હિંદી સમાજમાં કદાચ એક સાથે અસ્તિત્વમાં નહિ આવ્યો હોય, કોઈ જગાએ તે સ્વાભાવિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે અને બાકીના સમાજે પછી બુદ્ધિપૂર્વક તેને પ્રદણ કર્યો હશે, પછી સ્મૃતિઓએ એનો વિધિ કર્યો હશે અને અત્યારે આપણે આપણાં બાળકોને તે નાનપણથી જ પ્રદણ કરાવીએ છીએ. પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવું એ વ્યક્તિની સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, તે વૃત્તિથી, મોટાં વાહનો ચાલતાં

હોય તેવા રસ્તા પર કોઇ ચગદાય નહિ એવી રીતે માણસોએ ચાલવું અને વાહનો ચલાવવાં જોઇએ અને એમ થવા આવશ્યક, અમુક બાબત ચાલવું અને અમુક બાબત હાંકવું, એવી રીતે કાયદાથી આપણે લાવીએ છીએ. પણ કાયદો ઘણી ઓછી રીતે દાખલ કરી શકે છે અને કેટલીક રીતે જો સમાજ પોતે ધડવી જોઇએ તેના કાયદો ઘડાવાથી સમાજ ચેતનરહિત અને જડ બને છે.

રૂઢિ ઘડાવાનું એક બીજું પણ મહત્ત્વનું કારણ છે. માણસના ઘણા ભાવો માત્ર પ્રકટ થવાથી કૃતાર્થ નથી થતા પણ તે ભાવો બીજી કોઇ વ્યક્તિને પ્રકાશિત કરવાના પણ હોય છે. હવે આ ભાવોના પ્રકટીકરણનું જો કોઇ પણ સર્વજ્ઞાત રૂઢિ સ્વરૂપ ન હોય તો એક વ્યક્તિ બીજાને દર્શાવવાના ભાવો દર્શાવી ન શકે. આવી રીતે જેમ ભાવ દર્શાવવાને ભાષા એક વાહન છે તેમ જ રૂઢિએ નિર્માણ કરેલું સ્વરૂપ પણ એક વાહન છે. એક માણસ બીજાને મળે અને 'જય જય' શબ્દો ઉચ્ચારે તેથી તે બીજાને ઉત્કર્ષ ચાહે છે એ ભાવ પ્રગટ થાય છે અને રૂઢિ વિના એ ભાવ વ્યવહાર્ય થઈ પણ ન શકત. એ જ ભાવ 'જેમ શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે તેમ એ હાથની અંજલિ કરવાથી કે એવી નિશાનીથી પણ વ્યક્ત થઇ શકે છે અને ત્યાં પણ રૂઢિ જ, ભાવ પ્રદર્શિત કરવાનું સાધન બને છે. કોઇ આપણને કંઈક પણ સમજડ આપે ત્યારે તેના ઉપકાર માનવાને આપણા વ્યવહારમાં કોઇ રૂઢિ નહોતી, ત્યારે માણસો અનેક પ્રકારે ઉપકાર માનતા હશે પણ આ ઉપકારપ્રદર્શનની વૃત્તિ એટલી સામાન્ય છે કે તેને માટે એક જ રૂઢિ સ્વરૂપની જરૂર હતી અને તેવું સ્વરૂપ અંગ્રેજી ભાષામાં Thank you શબ્દોમાં મળી જતાં વ્યવહારમાં તે એકદમ સ્વીકારાયું અને તેનાં સમાનાર્થ વાક્યો ગૂજરાતીમાં પણ વપરાવા લાગ્યાં.

એક પ્રશ્ન કદાચ અહીં ઊઠશે. જે રૂઢિથી વ્યક્તિને પોતાને પ્રત્યક્ષ કાયદો ન હોય એવી રૂઢિ વ્યક્તિ શા માટે સ્વીકારતી હશે? આનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિને લાંબા અભ્યાસથી સમજાઇ ગયું હોય છે, કે સમાજનું હિત એ પણ પોતાનું જ હિત છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું હિત એક બાબત રાખી સમાજનું હિત સાધવાની પણ વ્યક્તિમાં વૃત્તિ હોય છે, સમાજની દરેક વ્યક્તિ જે કરે તે પ્રમાણે કરવાની પણ એક વૃત્તિ હોય છે અને રૂઢિઓ વંશપરંપરા વારસામાં જતરતી જાય છે; આવાં કારણોથી સમાજમાં રૂઢિઓ સહેલાઈથી બંધાય છે.

રૂઢિની સામે સૌથી મોટો આક્ષેપ એ છે કે રૂઢિથી વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય કચરાઇ જાય છે. ઘણી વ્યક્તિઓની વૃત્તિ એવી વિશેષ પ્રકારની હોય છે કે ચાલતી રૂઢિમાં પ્રગટ થવું તેને અશક્ય બને છે અને પછી પ્રગટ નહિ થવાથી એ વૃત્તિ છૂંદાઇ જઇ વ્યક્તિનો વિકાસ અટકે છે. આ દલીલમાં ગર્ભિત રીતે એમ પણ માની લીધેલું હોય છે કે આવી વિશેષ પ્રકારની વૃત્તિવાળી વ્યક્તિ સમાજની સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ઉત્કૃષ્ટ અને વધારે પ્રગતિશાળી હોય છે. આ દલીલનું એક પરિણામ એ આવે છે કે દરેક માણસ પોતે વધારે પ્રગતિશાળી છે એમ માનવા અને મનાવવા પોતાને રૂઢિ ફાવતી નથી એમ પણ માનવા લાગે છે અને રૂઢિનિંદા અને રૂઢિમંડ એ એક પ્રકારની ફેશન બને છે. માટે આ દલીલની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તો એ કે રૂઢિથી વ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતા યોધી થાય છે. એ ખરું નથી. ઉલટું રૂઢિથી વૃત્તિને રક્ષણ મળે છે. માણસમાં અનેક વૃત્તિઓનું મુદ્દા આવે છે. તેમાં ઘણી વૃત્તિઓ હિતકારક વૃત્તિઓને આડી આવી પ્રવૃત્તિ થવા દેતી નથી. મવારમાં બીડી દાતણ કરવાની ટેવ ન હોય તો ઘણીવાર માત્ર પ્રમાદ આડો આવી એ સાદું કાર્ય પણ ન કરવા દે. નાનાં છોકરાંમાં ખાવાની વૃત્તિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તેને લીધે દાતણ કરવા જેટલી પણ ધીરજ તેઓ રાખી શકતાં નથી. પણ રૂઢિ આ વખતે આવી એ વૃત્તિનું રક્ષણ કરે છે. તળાવના પાણીનું જેમ તેની પાળથી રક્ષણ થાય છે તેમ રૂઢિથી જીવનની વૃત્તિનું રક્ષણ થાય છે. તળાવનું પાણી જેમ દિનારા સામે અથડાતું દેખાય છે તેમ જીવન ધણીવાર રૂઢિ સાથે અથડાતું દેખાય છતાં એકંદરે એ રૂઢિ એ જીવનની વૃત્તિનું રક્ષણ કરતી હોય છે. લગ્નસંસ્થા અર્થાત્ એક પુરુષે એક જ સ્ત્રી સાથે જન્મરતના સંબંધથી બેઠાવું એ બધા સુધરેલા દેશોની રૂઢિ મનાય છે. તેનાથી દાંપત્યપ્રેમ, મુત્રવાત્સલ્ય અને કુટુંબપ્રેમના ભાવો પ્રગટ થાય છે. દરે આ ભાવોને પાશવ કામવૃત્તિના સખ્ત ભય છે. કામ વૃત્તિનો આવેશ એવો જખરો છે કે આ બધા ભાવોને તે ઘડીમાં છુટાવી નાંખે અને એકસો નિરંકુશ યૃષ પ્રવર્તે પણ લગ્નરૂઢિ આ સમયે એ ભાવોનું કામવૃત્તિથી રક્ષણ કરે છે. કામવૃત્તિથી રક્ષણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ લગ્નરૂઢિ સાથે સાથે કામવૃત્તિને પણ નિયમિત રીતે અવકાશ આપે છે. કામવૃત્તિથી એ રક્ષણ ન મળે તો દાંપત્યપ્રેમ વગેરે ઉત્તમ ભાવોને અવકાશ જ ન મળે કારણ કે કામવૃત્તિ ઉત્ક્રાંત યૃષ વ્યક્તિવિવેક વિના દેશાય છે અને એક વ્યક્તિના અનન્ય સંબંધ વિના દાંપત્ય પ્રેમ અસ્તિત્વમાં આવી શકતો નથી. આ રીતે એક જ રૂઢિ વિરોધી ભાવ કે વૃત્તિઓને અવકાશ આપે છે અને તે સાથે એક ભાવનું બીજાથી રક્ષણ કરે છે. કવિએ બરાબર કહ્યું છે કે—

ઓ ! રસતરસ્યાં બાલ ! રસની રીત ન ભૂલશે;

પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પુણ્યથી.

દાંપત્ય પ્રેમમાં આ પાળ તે લગ્નરૂઢિની છે. એ પાળની અંદર જ ‘રસસાગર’ રહી શકે. એ પાળ તૂટે તો એ રસ જ ન રહે !

એક વિશેષ રૂપક કે દશાંતરથી માંડે વસ્તુત્તર સ્તુત કરે. આપણે જાણીએ છીએ કે કાવ્યમાં શબ્દ અર્થને વ્યક્ત કરે છે. વર્ણ શબ્દ જ અર્થનું રક્ષણ કરે છે કારણ કે પાણી વિના વિચારો યદ્ય શકતા નથી અને યાદ રાખી શકાતા નથી. તેમ જ વર્ણ અર્થનું વ્યવહાર્ય સ્વરૂપ તે શબ્દ જ છે. આજ રીતે રૂઢિ અને ભાવોનો સંબંધ છે. રૂઢિ ભાવને વ્યક્ત કરે છે-કાર્યમાં પ્રગટ કરે છે, રૂઢિ એ ભાવનું રક્ષણ કરે છે અને રૂઢિ એ ભાવનું વ્યવહાર્ય સ્વરૂપ છે. જેમ શબ્દ રૂઢિ હોવા છતાં વ્યક્તિને પોતાના વિવિધ ભાવો દર્શાવવાની છૂટ અને સગવડ શબ્દોમાં રહેલી છે તેમ રૂઢિ ચોક્કસ હોવા છતાં વ્યક્તિને તેમાં રહીને પોતાના ભાવો વ્યક્તિવાદી છૂટ રહેલી હોય છે.

અને છતાં રૂઢિઓને બદલવી ન પડે. એમ માંડે રહેવું નથી. જેમ શબ્દ અર્થનો વ્યવહાર હોવા છતાં અમુક શૈલી પ્રબળ યદ્ય જતાં શબ્દ અર્થ ઉપર અત્યાચાર કરે છે અને અર્થને પ્રસન્ન રીતે વ્યક્ત થવા દેતો નથી તેમ રૂઢિ પણ કોઈવાર ભાવને પ્રસન્ન રીતે વ્યક્ત થવા દેતી નથી. આવી પ્રસન્ન શૈલી અને રૂઢિ બંને બદલાય છે-બદલાવી જોઈએ.

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ભાવ કાવ્યમાં પ્રગટ થવા બહારની વસ્તુસ્થિતિનો આધાર લે છે. વીરરસ વ્યક્ત કરવા મધ્યકાલીન કવિતા પોતાના સમખી વસ્તુસ્થિતિનું આલંબન કરી બે રજપુત રાજાના કે એક હિંદુ અને એક શ્વેચ્છ રાજાના યુદ્ધનું વર્ણન વગેરે કરે. આવાં વર્ણનોથી ધીમે ધીમે એક વીરરસની શૈલી બંધાય. પણ એ જમાનો આદ્યો જન્મ વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જતાં એ શૈલી કેવળ અર્થહીન નીવડે. એજ રીતે પ્રગ્ન કે સમાજ પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવાને બાજુ વસ્તુસ્થિતિનું આલંબન કરે છે અને તે વસ્તુસ્થિતિમાંથી નીપજાવેલા અમુક સ્વરૂપથી પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે અને જ્યાં સુધી વસ્તુસ્થિતિ એજ રહે છે ત્યાં સુધી એ શ્દિ એ ભાવને વ્યક્ત કરે છે અને તેનું રક્ષણ પણ કરે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ બદલાતાં એ શ્દિ એ ભાવને પ્રતિકૃત થાય છે અને જો નવી શ્દિ ન ધડાપ તો વારંવાર થતા પ્રતિબંધથી એ ભાવનું બળ ઘટતું જાય છે અને એટલે અંશે જીવન ઓસરતું જાય છે. આ રીતે ન્યારે વિવધ સંસ્કૃતિઓવાળી અને સંસ્કૃતિની અનેક પ્રકારની ક્રોડિઓવાળી જુદી જુદી જાતો હિંદમાં હશે ત્યારે સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે અને કદાચ દાંપત્યપ્રેમના પણ રક્ષણ માટે અમુક એકજ સરખી ક્રોડિના માણસોમાં લગ્ન કરવાનો પ્રચાર થઈ નાતો બંધાય હશે પણ અત્યારે એજ નાતના બધાં માણસો સંસ્કૃતિની એકજ ક્રોડિનાં નથી અને જુદી જુદી નાતની અનેક વ્યક્તિઓ એકજ ક્રોડિએ છે તેમા લગ્ન થઈ શકતાં નથી તેથી એ શ્દિ અત્યારે લગ્નભાવને પ્રતિબંધક થઈ છે અને જૂની લગ્નશ્દિમાં ખરો દાંપત્યપ્રેમ પ્રગટ થઈ શકતો નથી.

આ સ્થિતિનો અર્થ એવો નથી કે હવે લગ્નની શ્દિજ નહિ જોઈએ. શ્દિ તો જોઈશે જ પણ નવી શ્દિ દરવી પડશે. અને તે પ્રગ્નએ પોતે ધડવી પડશે. શ્દિ પ્રગ્નમાંથી ઊગે છે બહારથી લાગતી નથી અને જેમ નવું પાદું ઊગી જૂનું ખરી પડે છે તેમ નવી શ્દિ આવતા જૂની ખરી પડે છે; જૂની શ્દિની સામે કાંઈ કટક લાઈ ચડતું પડતું નથી પણ નવી શ્દિની શરૂઆત કરવાની હોય છે.

અને આ બે શ્દિઓનો સંધિકાળ બહુ સાચવવા જેવો હોય છે. આપણે જોઈ ગયા કે શ્દિ એ હલકી વૃત્તિઓથી ઉચ્ચ અને હિતકર વૃત્તિઓનું રક્ષણ કરે છે. આ સંધિકાળમાં શ્દિનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી અને તેથી એ કાળમાં હલકી વૃત્તિઓ વધારે વ્યાપારમાં આવવાનો સંભવ વિશેષ છે.

જૂની લગ્નશ્દિથી માખાપો પોતાની પ્રગ્નને પરણાવી દેતાં હતાં ત્યારે કામવૃત્તિનું નિયમન એક રીતે થઈ રહેતું હતું, પણ હવે સંવનનપૂર્વક લગ્ન કરવા તરફ પ્રગ્નની વૃત્તિ વળે તો પ્રથમ અનવસ્થા થવાનો સંભવ છે. સંવનન કેમ કરવું, સંવનનમાં પણ પશ્ચિમના દેશો જે વિવેક અને મર્યાદા રાખે છે તેને માટે આપણાં પાસે પરપરા નથી, આપણાંમાં એવી જૂની પરંપરા હશે તે તૂટી ગઈ છે અને જૂલાઈ ગઈ છે તેથી અત્યારે સંવનન સમયે જીવનને નિયમિત કરવાને કશું સાધન નથી. તેથી આ પરિસ્થિતિમાં અમુક વૃત્તિઓ ઉચ્છૃંખત થવા ધણે સંભવ છે. માટે જ આવા સંધિકાલમાં ધણા જ સંપત્તિ અને સહનશીલતાની જરૂર છે. અને નવા પ્રગ્નના પહેલ સંયમીએ જ કરવી જોઈએ. એમ ન થાય અને પ્રગ્નમાં ઉચ્છૃંખતા આવે તો તેથી માખાપો બહુજોને બેવડા આચર્યથી જૂની શ્દિનો આશ્રય લેતાં

યષ્ઠ જાય, અને ઘણાં સુધરેલાં મંદબોમાં એમ બનવા પામ્યું છે. જેમ કાવ્યમાં જૂની શૈલીમાંથી નવી શૈલીની પહેલ કરનાર વાલ્મીકિ ઉપર અદ્ભુત પ્રભુત્વ ધરાવનાર કોઈ સમર્થ મહાકવિ હોય છે તેમ નવી પ્રથા પાડનારને પણ આત્મા ઉપર ઘણું પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ. નહિ તો બંનેમાં અનવસ્થા થાય અને હીન રસશક્તિનું સામ્રાજ્ય આવે.

માનવ જાતમાં જ્યાં સુધી ઉચ્ચ અને નીચું વૃત્તિઓ છે અને જ્યાં સુધી નીચરતિ-ઓથી ઉચ્ચનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા રહેશે. શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રગલ્ભતામાં બહારથી આવેલી ચીજ નથી. શ્રદ્ધા એ જીવનથી મિત્ર કોઈ વસ્તુ નથી. શ્રદ્ધા ખરાબ હોય તો તેનો એટલોજ અર્થ છે કે એ સમાજ ખરાબ છે. સમાજ એ વસ્તુ છે શ્રદ્ધા એ વિચારની સગવડ માટે કરેલ 'વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ' abstract notion છે. અને શ્રદ્ધા ખરાબ હોય તો સમાજ સુધારવાથી જ શ્રદ્ધા સુધરે તે સિવાય કોઈ અન્ય ઉપાયથી શ્રદ્ધાનો વિરોધ થઈ શકતો નથી. જેમ અમુક ભાવ પ્રથમ અમુક શૈલીમાં વ્યક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં ધણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે અને એકાદ પ્રયત્ન એવો થાય છે કે એ ભાવ ખરાબર એ શૈલીમાં વ્યક્ત થઈ રહે છે, પછી વસ્તુરિચિતિ બદલાતાં પણ જૂની શૈલીનાં રસહીન અનુકરણો એ ભાવને ક્લેશ આપે છે, છેવટે એ શૈલી તૂટી બદલાયેલી વસ્તુરિચિતિને અનુકૂળ બીજી શૈલી ધડાય છે તેમ જ અમુક ભાવ અમુક વસ્તુરિચિતિમાં વ્યક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં સંપૂર્ણ વ્યક્ત થઈ એ સિદ્ધ થાય છે અને પછી વસ્તુરિચિતિ બદલાતાં પણ તેનો મોહ માણુ રહે તો એ ભાવને હાનિ કરે છે, અને ત્યારે નવી શ્રદ્ધા ધીમે ધીમે બંધાય છે.

શૈલી અને શ્રદ્ધા બંનેમાં આ સામ્ય છે તે માત્ર દર્શાવતું કે રૂપકનું નથી પણ એક જ જીવને બંનેમાં પ્રગટ થતું હોવાથી થયેલું છે. જીવનના રહસ્યની દૃષ્ટિએ એ શૈલી અને આ શ્રદ્ધામાં ઓછો ભેદ નથી પણ આ નિબંધમાં એ વસ્તુ પ્રસ્તુત નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક.

વેપાર વધ્યો, પણ હિંદ તલંગર બન્યું ?

નીચે ૧૮૬૪થી ૧૯૦૬ સુધીના હિંદના આયાત નિકાશના વેપારનાં આંકડાં આપ્યા છે.
સાલ. (લાખ રૂપિયામાં)

		આયાત.	નિકાશ.	ચાક્રી નિકાશ
૧૮૬૪-૬૫ થી	૧૮૬૮-૬૯ નો સરેરાશ.	૩૧,૭૦	૫૫,૮૬	૨૪,૧૬
૧૮૬૯-૭૦ થી	૧૮૭૩-૭૪	૩૩,૦૪	૫૬,૨૫	૨૩,૨૧
૧૮૭૪-૭૫ થી	૧૮૭૮-૭૯	૩૮,૩૬	૬૦,૩૨	૨૧,૬૬
૧૮૭૯-૮૦ થી	૧૮૮૩-૮૪	૫૦,૧૬	૭૯,૦૮	૨૮,૬૨
૧૮૮૪-૮૫ થી	૧૮૮૮-૮૯	૬૧,૫૧	૮૮,૬૪	૨૭,૧૩
૧૮૮૯-૯૦ થી	૧૮૯૩-૯૪	૭૦,૭૮	૧,૦૪,૯૬	૩૪,૨૧
૧૮૯૪-૯૫ થી	૧૮૯૮-૯૯	૭૩,૬૭	૧,૦૭,૫૩	૩૩,૮૬
૧૮૯૯-૧૯૦૦ થી	૧૯૦૩-૦૪	૮૬,૬૮	૧,૨૪,૯૨	૪૦,૨૪
૧૯૦૪-૦૫		૧,૦૪,૪૧	૧,૫૭,૭૨	૫૩,૩૧
૧૯૦૫-૦૬		૧,૬૨,૧૧	૧,૬૧,૮૪	૪૬,૭૩
૧૯૦૬-૦૭		૧,૧૭,૨૯	૧,૭૭,૦૩	૫૬,૭૨
૧૯૦૭-૦૮		૧,૩૬,૬૫	૧,૭૭,૪૮	૪૦,૮૩
૧૯૦૮-૦૯		૧,૨૮,૭૯	૧,૫૩,૧૪	૨૪,૩૫
૧૯૦૯-૧૦		૧,૨૨,૬૫	૧,૮૭,૯૮	૬૫,૩૩
૧૯૧૦-૧૧		૧ ૩૩,૭૦	૨,૦૯,૯૬	૭૬,૨૬
૧૯૧૧-૧૨		૧,૪૪,૦૫	૨,૨૭,૯૯	૮૩,૯૪
૧૯૧૨-૧૩		૧,૬૬,૬૩	૨,૪૬,૨૨	૭૯,૬૯
૧૯૧૩-૧૪		૧,૯૧,૩૧	૨,૪૯,૦૧	૫૭,૭૦
૧૯૧૪-૧૫		૧,૪૪,૯૩	૧,૮૨,૧૭	૩૭,૨૪
૧૯૧૫-૧૬		૧,૩૮,૧૭	૧,૯૯,૪૮	૬૧,૩૧
૧૯૧૬-૧૭		૧ ૬૦,૨૫	૨,૪૭,૩૬	૮૭,૧૧
૧૯૧૭-૧૮		૧,૬૪,૩૫	૨,૪૪,૯૦	૮૦,૫૫
૧૯૧૮-૧૯		૧,૮૮,૫૬	૨,૫૫,૩૨	૬૬,૭૬
૧૯૧૯-૨૦		૨,૨૧,૭૦	૩,૩૬,૦૨	૧,૧૪,૩૨
૧૯૨૦-૨૧		૩,૪૭,૧૪	૨,૬૭,૭૭	-૭૯,૩૭
૧૯૨૧-૨૨		૨,૮૨,૬૦	૨,૪૮,૬૬	-૩૩,૯૪
૧૯૨૨-૨૩		૨,૪૬,૧૯	૩,૧૬,૦૭	૬૯,૮૮
૧૯૨૩-૨૪		૨,૭૭,૧૮	૩,૬૩,૩૮	૧,૨૬,૨૦

* આમાં સરકાર દસ્તક અને વેપારી દસ્તક ચૂકવી વસ્તુઓની જ આયાત અને નિકાશની કિંમતોના આંકડા આપ્યા છે. નિકાશમાં આયાત-નિકાશ(re-exports)આની ભય છે. ઘણાખરે આંકડા અસપક ખુલાવે તો સાદના Trade Tariff and Transport માંથી લીધા છે.

લોકોમાં એવી માન્યતા સામાન્ય હોય છે કે વેપારીનો વેપાર જેમ મોટો તેમ તેની સ્થિતિ વધારે સમૃદ્ધ અને એ રીતે હિંદના આંકડાથી કોઈ માને કે હિંદની સ્થિતિ વેપારથી સુધરતી જાય છે. આ આંકડામાં કંપની સરકારના સમયના આંકડા તે નથી પણ આંકડા જે સાલથી આપ્યા છે ત્યારથી અત્યાર સુધીનાં આંકડા જોતાં વેપારે બમણો ત્રણ ગણો તેથી પણ વધારે વધ્યો છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આ વધારાથી સ્થિતિ સુધરે; પણ આપણો વેપાર અસ્વભાવિક રીતે વધે છે અને તેથી વેપારના વધના સાથે આપણી સ્થિતિ હલતી બગડતી જાય છે.

આટલો બધો વેપાર આગળ કોઈ દિવસે ન હતો. કંપની સરકાર આવી તે પહેલાં વેપાર બહુ જ નિયમસર અને કુદરતી પાયા પર ચાલ્યો હતો. આ દેશ, પોતાની જરૂરિયાત કરતાં જ વધુ માલ હોય તો જ અગર તો પોતાની ખાસ બનાવટ હોય તો જ તે વસ્તુની નિકાશ કરતો અને જે વસ્તુ પોતાને ત્યાં ન હતી શકે તેમ હોય તેની જ આયાત કરતો. એટલે વેપાર મોટે ભાગે કિંમતી વસ્તુઓમાં થતો હતો. અને આ વેપાર બહુ મોટા પ્રમાણમાં હોઈ શકે નહિ.

આ પ્રકારનો આપણો વેપાર છેક જૂના જમાનાથી વાપવ્ય દિશા તરફના દેશો સાથે તેમ જ પૂર્વ દેશો સાથે જમીનમાર્ગે તેમ જ જળમાર્ગે હતો. અલગત જળમાર્ગ તે બરહસ્થાનો માર્ગ ન હતો, પરંતુ કિનારે કિનારે હોડકાઓ માલ લાવતાં, અને લઈ જતાં. મોટે જ યુરોપ સાથેના વેપાર મોટે ભાગે પહેલાં તો જમીનમાર્ગે જ ચાલતો હતો. આમાં માલ લાવનાર અને લઈ જનાર તરીકે આરબ લોકો જ આગળ પડતો ભાગ લેતા. આપણો ધણીખરો યુરોપ સાથેના વેપાર જમીનમાર્ગે અને આ લોકોની મારફતે જ ચાલતો હતો. પણ પાછળથી યુરોપના ખ્રિસ્તી લોકો અને આ મુસલમાન લોકો વચ્ચે ધાર્મિક અણકાઓ શરૂ થયા અને તેને પરિણામે યુરોપમાં હિન્દની વસ્તુઓ મેળવવાની મુશ્કેલી પડતા લાગી. જમીનમાર્ગ નવો બેળવો અશક્ય અને ભય ભરેલો લાગ્યો. અને તેથી જળમાર્ગની શોધની યુરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજા તરફથી શરૂઆત થઈ.

તેમાં પોર્ચુગીઝ લોકો સદૃઢ નિવડ્યા. તેમનો રસ્તો કેલપ આંધ્ર ગુડહોપ મારફતે હતો. ડચ, ફ્રેંચ અને ઇંગ્લેજ પાછળથી આવ્યા. તે સદૃઢને હિન્દ સાથે વેપારી વહેવાર બાંધતા પહેલાં અરબી સમુદ્રમાં વહાણવડું કરનારા મુસલમાન લોકો સાથે લડવું પડ્યું અને તેમને હરાવી તેમનું વહાણવડું તેમણે છીનવી લીધું, ત્યાં સુધી આ બધા ભેગા રહ્યા હતા. પાછળથી તે અંદર અંદર પણ લડ્યા અને તે બધામાં છેવટે ઇંગ્લેંડ સર્વોપરી નિવડ્યું. તેમની મુખ્ય વેપારી સંસ્થા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની જ હતી. પણ તેણે ધીમે ધીમે વેપાર તરફ બેદરકારી બતાવી, હિન્દની તે વખતની રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજી જઈ, દંડ બેદની નીતિ આદરી ધીમે ધીમે રાજ્ય સ્થાપના માંડ્યું. અને ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં તો તેણે પોતાનામાંથી વેપારી તરફ જ કાઢી નાખ્યું. તે એક વેપારી પેઢી નહિ પણ એક રાજકીય પેઢી બની ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૫૭ પછી તેની બધી રાજકીય સત્તા ઇંગ્લેંડના રાજાના હાથમાં આવી.

આમ આ વેપારી પેઢીને અંત આવ્યો. પણ એનો અર્થ એ નથી કે હિન્દનો પરદેશો સાથેના અને ખાસ કરીને યુરોપ સાથેના વેપાર પણ તેની સાથે બંધ થઈ ગયો.

ઉલટા તે તો વધતો જ રહ્યો છે. પેઢીએ પોતે વેપાર કરવો બંધ કર્યો હતો પરંતુ તેના ગુમાસ્તાઓએ તે વેપાર ચાલુ રાખ્યો હતો અને તે ઉપરાંત બીજા ધણા વેપારીઓ અહીં આવ્યા હતા જેમણે પોતાનો વેપાર બહુ સારા પાયા પર વધાર્યો હતો.

છતાં ત્યારે પણ દાકના જેટલા મોટા પ્રમાણમાં તો તે વેપાર ન જ હતો. આનાં ધણાં કારણો હતાં. તેઓ આવીને કિનારે જ વસ્યા હતા. દેશની અંદરની સ્થિતિથી શરૂઆતમાં તેઓ વાકેફ ન હતા. માલ લાવવા લાઇ જવાનાં સાધનો અને માર્ગો વિષે તેમને પ્રેરની માહિતી ન હતી. અને તેથી જેટલી વસ્તુઓ કિનારા પર આવતી તેટલી જ તેઓને મળી શકતી. દેશની અંદરનાં રાજ્યો તે વખતે એટલાં સંગઠિત હતાં કે ઇંગ્રેજ અગર તો બીજા કોઇ પણ પરદેશીની આગળી સરખી પણ તેમાં ખુચી શકતી નહિ. રાજ્યોની દયા ઉપર વેપારી તરીકે જ રહેવા તેઓ બંધાયેલા હતા. અને તેથી શરૂઆતમાં તો તેઓને જે કાંઇ મળતું તેટલેથી જ સંતોષાવું પડતું.

પણ પાછળથી જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં અંદર અંદર ખટખટ શરૂ થઇ ત્યારે તો જે વેપાર હતો તે પણ તૂટવા માડ્યો. જે વસ્તુઓ આ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને કિનારા પર રહ્યાં રહ્યાં મળતી તે મળતી બંધ થતી ગઇ. માલ ક્યાંથી મેળવવો તે સવાલ તેમને માટે બોલો થયો. એટલે દેશીરાજ્યોને સહાય આપવાના પાના હેઠળ ઇંગ્રેજ વેપારીઓ કિનારાનો પ્રદેશ વટાવી અંદર ધુસ્યા. તેમની સાથે ફ્રેંચ અને બીજા યુરોપની પ્રજાઓ પણ ધુસવા ગઇ. પણ ઇંગ્રેજોની નીતિ આગળ તેઓ ન ફાળ્યા.

એક વખત ધુસ્યા એટલે પછી તેમણે તેમનો વેપારી પ્રદેશ ખૂબ વધારવા માંડ્યો. અલગત શરૂઆતમાં તેમને મુશ્કેલીઓ તો નહીં જ હતી. તેમનાં વહણોને હિન્દ આવવા આખો આફ્રિકા ખંડ ફરવો પડ્યો. આ રસ્તો ધણો જ લાંબો છે અને વળી તે આગળના દિવસોમાં તો ચાલીયા તથા બીજા હરિફ વેપારીઓના પંજામાંથી છટકવું મુશ્કેલ હતું. પણ આ અંતર મ. સ. ૧૮૬૯ માં મુએઝની નહેર ખોદાવાથી એકદમ ધરી ગયું છે. અને તેથી વખતનો પણ ધણો જ બચાવ થયો છે. સાથે સાથે રેલ્વેના આગમનને લીધે પણ આપણા વેપારનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે. રેલ્વે જે કે આવી હતી તો લશ્કરી કારણો- નર પણ શાંતિના સમયમાં માલ લાવવા લાઇ જવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. અને તેનો ઉપયોગ તેમ કરવામાં આવ્યો એટલે આપણા વેપારનું પ્રમાણ પુષ્કળ વધ્યું.

આમ વેપાર વધ્યો. પણ હિન્દ તવગર બન્યું? તે બાબત હવે આપણે તપાસીએ. વેપાર વધ્યો છે-ને હીક છે. પણ તે કેવી રીતે વધ્યો છે અને કઇ દિશામાં વધ્યો છે તે જાણવા વિના આપણી સ્થિતિ સુધરી છે કે કેમ તે આપણે કહી શકીએ નહિ. અલગત વેપાર વધ્યો છે, પણ તે એવી રીતે વધ્યો છે અગર તો વધારવામાં આવ્યો છે કે જેથી હોદ્દે સરવાળે હિન્દને જ નુકસાન આવે અને ફ્રિજંડ તથા બીજા પરદેશોએ તે ફાયદો થાય. તેમની આખી નીતિ છેક, અત્યાર સુધી આ વેપાર વધારીને હિન્દને યુક્તવાની જ છે. આગળનાં પાનાં પરથી આ બાબત વધુ ચોક્કસ થશે. અત્યારે તો આપણે તેને એક જ દાખલો લઇએ.

“વેપાર વધે એ દરેક દેશ માટે બહુ સારી વાત છે. વેપાર વધવાથી દરેક દેશ બહુ સમૃદ્ધિવાન બને છે” વગેરે વગેરે બાને તેમણે હિન્દનો વેપાર અપ્રતિબદ્ધ બનાવી દીધો. “વેપાર તો વધારવો જ છે. અને જે વધારવો હોય તો તે તદ્દન અપ્રતિબદ્ધ હોવો જોઈએ.” એ સત્તરમી સદીનો સહેલો સિદ્ધાન્ત ઓગણીસમી સદીમાં હિન્દમાં બહુ જ ગંભીરતાથી એમણે પોકાર્યો. એ સિદ્ધાન્તે યુરોપને પાપમાલ કર્યું હતું. તે બાણવા છતાં એ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર અહીં પણ કામ લેવામાં આવ્યું. વેપાર પર કશું જ નિયમ ન રાખ્યું. હિન્દમાં આવતી ચીજો પરની જકાત જે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ૨૦ ટકા હતી, તે ત્યાર પછીથી તેમણે ઘટાડવા માંડી. ૨૦ ના ૧૦, ૧૦ ના ૭૬, ૭૬ ના ૫ ટકા રહ્યા, અને છેવટે આવ્યાત જકાત ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં સમૂળગી કાઢી નાખી, બાતું હિન્દનો વેપાર વધારવાનું હતું, પણ ખરી હેતુ તો ઇંગ્લેન્ડના કારખાનાઓમાં બનેલો માલ કુસારવાનો હતો—

હવે થોડાંક છંદાં વર્ષોના આંકડા આપણે જરા વધુ ગ્રીણવટથી તપાસીએ. નીચેના કોષ્ટકમાં આપણે ક્યાંથી માલ મંગાવીએ છીએ, અને ક્યાં મોકલીએ છીએ, તથા કેટલા પ્રમાણમાં તે ખતાવેલું છે.

આવૃત્તા ટકા.

દેશ.	૧૮૧૩-૧૪	૧૮૧૮-૧૯	૧૮૨૦-૨૧	૧૮૨૧-૨૨	૧૮૨૨-૨૩	૧૮૨૩-૨૪
યુનાઇટેડ કિંગડમ.	૬૪.૧	૪૫.૫	૬૧.૦	૫૬.૮	૬૦.૦	૫૭.૮
અવસ્ટ્રા.	૫.૮	૬.૬	૪.૮	૯.૦	૫.૬	૬.૨
પર્શિયા.	૨.૬	૧૯.૮	૭.૯	૫.૩	૬.૦	૬.૧
ઈ. સ્ટે. અ.	૨.૬	૯.૫	૧૦.૫	૮.૩	૫.૬	૫.૬
અર્જેન્ટી.	૬.૯	—	૧.૫	૨.૬	૫.૨	૫.૨
મેક્સિકો સામ્રાજ્ય.	૭૦.૦	—	૬૬.૦	૬૬.૫	૬૬.૯	—

નિકાશના ટકા.

દેશ.	૧૯૧૩-૧૪	૧૯૧૮-૧૯	૧૯૨૦-૨૧	૧૯૨૧-૨૨	૧૯૨૨-૨૩	૧૯૨૩-૨૪
યુનાઇટેડ કિંગડમ.	૨૩.૪	૨૯.૨	૨૧.૯	૨૦.૦	૨૨.૧	૨૫.૦
જાપાન.	૯.૨	૧૨.૧	૯.૫	૧૪.૦	૧૩.૪	૧૪.૧
યુ. સ્ટે. અ.	૮.૯	૧૩.૮	૧૫.૦	૧૦.૯	૧૧.૪	૯.૪
જર્મની.	૧૦.૬	—	૩.૭	૬.૯	૭.૭	૬.૯
મીસર.	૦.૯	૬.૧	—	—	—	—
ઇટલી.	—	—	—	—	—	૬.૦
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૩૮.૦	—	૪૨.૫	૩૯.૪	૩૯.૦	—

આ કોષ્ટકથી સમજાશે કે આપણે લગભગ દરેક દેશ સાથે વેપાર કરીએ છીએ. આફ્રિકાની મુખ્યમાં કોષ્ટક દેશ હોય, અગર દૂરના દક્ષિણ અમેરિકાનો કોષ્ટક દેશ હોય—અધાની સાથે આપણો વ્યવહાર ચાલુ છે. છતાં એ તો છે જ કે ઍસ્ટ્રેલિયામાં સારા ધોડા અને તાંબુ ન થતું હોત, અમેરિકામાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં ખતીર તેલ ન નીકળતું હોત, અને આફ્રિકાના મોરિશિયમમાં આટલી ખાંડ ન બનતી હોત તો આ ત્રણેની સાથે આપણો વ્યવહાર બહુ જ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોત. તેમનાથી કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં એશિયા સાથે વેપાર છે. હિન્દ એશિયામાં આવેલું છે એટલે આપણા નજીકના અને દૂરના પાકો-શિયો સાથે વ્યવહાર હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. પણ નવાઈ જેવું તો એ છે કે એશિયા કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં વ્યવહાર યુરોપ સાથે છે. જેટલા પ્રમાણમાં યુરોપ સાથે આપણો વ્યવહાર છે તેટલા પ્રમાણમાં ખીજા કોષ્ટક સાથે નથી એકલા યુરોપમાંથી જ આપણે આપણી કુલ આયાતના ૮૦ ટકા જેટલી વસ્તુઓ મગાવીએ છીએ, અને આપણી કુલ નિકાશના ૫૦ ટકા જેટલી વસ્તુઓની આપણે ત્યાં જ નિકાશ કરીએ છીએ.

અને યુરોપમાં યે આપણો વ્યવહાર મોટામાં મોટા પ્રમાણમાં તો યુનાઇટેડ કિંગડમ સાથે જ છે. ખીજા દેશો તેની પછી આવે છે. આનું કારણ શું ?

આનું કારણ એ નથી કે દુનિયામાં આના જેટલા ઔદ્યોગિક અને વેપારી બાબતમાં આગળ વધેલા દેશોનો અભાવ છે. તેના જેટલા જ બધે તેનાથી પણ ચડિયાતા દેશો છે. મુજબંડ કરતાં પણ વધુ સરના ભાવે આપણને માલ ખૂદા પાડી શકે તેવા દેશો છે. તો પછી શા માટે આપણો વેપાર તે લોકોની સાથે મોટા પ્રમાણમાં નથી અને યુનાઇટેડ કિંગડમની સાથે છે ?

એનું કારણ એ છે કે હિન્દ, ઇંગ્લેન્ડના કબજામાં છે. બહારથી તો એમ જ જણાવવામાં આવે છે કે હિન્દને એ તે દેશ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ છે. પણ અંદરમાં એવી નીતિની નજી પાંચેલી છે કે જેથી હિન્દનો વેપાર ઘણું મોટો બને 'સુનાઇટ કિંગડમ' સાથે જ હોય. તેનો માલ ખીજ દેશો કરતાં મોંઘો પડતો હોય તેપણુ તે માલ અહીં ખંપાવવા માટે આપણી સરકાર બહુ કાળજી લે છે. ખીજ દેશોનાં એન્જીનો સસ્તાં પડતાં હોય તો પણ ઇંગ્લેન્ડનાં મોંઘાં એન્જીનો ખરીદવાની આપણા હાથ કમિશનરી દ્વારા છે એમ કહેવો માને છે ! અને જે હાથ કમિશનર તેણું ન કરે તેને પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપણું પડે છે. આવી સ્થિતિ આપણી છે. અને તેથી જ મને કે કમને આપણો વેપાર એક જ દેશ સાથે આટલા મોટા પ્રમાણમાં સંધાયેલો છે.

મતલબ કે આપણી પરાધીન સ્થિતિને કીધે જ એક જ દેશ સાથે આપણો આટલો બધો વેપાર છે. ખીજ પણ એ કારણ છે. એક તો એ છે કે શરૂઆતમાં 'ન્યારે' ખીજ દેશો ઉદ્યોગમાં બહુ આગળ વધેલા ન હતા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ ખંપાથી આગળ હતું અને તેથી તેમના કરતાં પૈસાદાર પણ ઇંગ્લેન્ડ જ પડેલું બન્યું હતું. એટલે પાછળથી ઉદ્યોગો વગેરેની ખાલવણી માટે જ્યાં જ્યાં મુડી નોંધેલે ત્યાં ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ તે ધીરી ચકતું; અને ત્યાં ત્યાં પોતાના જ દેશમાં બનેલો માલ ખંપાવવાની તેઓ કાળજી રાખતા. આમ જ હિન્દમાં પણ જે ઇન્ડીસ્ટ્રી પોતાની મુડી રોકેલી તેમણે પોતાના દેશનો માલ હિન્દમાં ધુસાડવા પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને તેને પરિણામે જ અત્યારે આપણો વેપાર સુનાઇટ કિંગડમ સાથે આટલા મોટા પ્રમાણમાં છે.

ખીજું કારણ એ છે કે લડાઈ પહેલાં ઈનિયાનું વહાણવું ઇંગ્લેન્ડ જ મોટા પ્રમાણમાં કરતું. એટલે પોતાના દેશમાં માલ લાવેલા હોય અથવા ત્યાંથી લઈ જવો હોય તો તેનાં નર એજાં રાખી પોતાના દેશનો વેપાર તેઓ વધારી શક્યા હતા. આમ પણ સુનાઇટ કિંગડમ સાથે મોટા પ્રમાણમાં આપણો વેપાર રચાયો.

એક વખત એવો હતો કે ન્યારે ઈનિયાનું બહુ વહાણવું સુનાઇટ કિંગડમ જ કરતું, અને યુરોપને નોંધેલા માલ નોંધેલે તેટલો તે પોતાના વહાણો વગેરે જ પૂરો પાડતું. પૂર્વ એશિયા અને યુરોપ વચ્ચે પણ વહેવારીયાનું તે કામ કરતું. પણ સુએઝની નહેર ખોદાઈ ત્યાર પછી તેના આ વેપારને જાજર શંકો પડ્યો છે. ઈનિયાના બધા દેશોને અને ખાસ કરીને ફ્રાંસ, રુસ, જર્મની, ઇટલી, ગ્રીસ વગેરે દેશોને આ નહેરથી પુષ્કળ શંકો થયો. પણ ઇંગ્લેન્ડને ધણું જ નુકસાન થયું. અને ખીજું આ જ નહેર ખોદાવાને કીધે સુનાઇટ કિંગડમ સાથેના આપણો વેપાર ધીમે ધીમે ઓછો થતો ગયો અને તેના બેગે ખીજ દેશો સાથે વધવા લાગ્યો.

સુનાઇટ કિંગડમ સાથેના વેપારના આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે તે દેશમાં આપણે નિકાસ કરીએ છીએ તેના કરતાં ત્યાંથી આપણે વધુ પ્રમાણમાં કરીએ છીએ. એકલા તે જ દેશની બાજતમાં આવી સ્થિતિ છે. તેનું કારણ શું છે તે આપણે હમણાં જ જોઈ ગયા. ખીજ દેશોમાં સરતો માલ બનતો હોય છતાં તે ખરીદવાની હિન્દને છૂટ નથી. છેક છેવટેની બેતનું આ બંધન "સાધાન્યે પક્ષપાત" ના સ્વરૂપે આપણું છે. ન્યારે ઇંગ્લેન્ડને એમ લાગ્યું કે મારો વેપાર હવે ઘટતો જાય છે ત્યારે તેણે આ નવી તદ્દપાર સોધી કાઢી.

ઇંગ્લંડમાંથી આપણી આયાત મુખ્યત્વે સુતરાઉ કાપડ, લોખંડી સામાન, સંચાકામ વગેરે છે. આમાં સુતરાઉ કાપડની બાબતમાં એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે ને હિન્દના આ ઉદ્યોગને પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થવામાં આવ્યો હોત તો ઇંગ્લંડના આ ઉદ્યોગ ક્યારેય અર્થે થઇ ગયો હોત. તેના આ ઉદ્યોગમાં અત્યારે મુશ્કેલ હરિશ્ચંદ્ર છે અગર ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ છે. એક બાબતથી જાણના આ ઉદ્યોગ ધમધામર વધારતું જાય છે. તે પોતે પગલર થઇ ગયું છે અને હિન્દમાં હિન્દના કાપડ સામે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે અને હુંક સમયમાં ઇંગ્લંડના કાપડ સામે પણ ટક્કર ઝીલવા માંડશે. અને બીજી બાબતથી હિન્દ પોતે પણ આ બાબતમાં સ્વતંત્ર થવા અથવા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ આ બાબતમાં લાખો રૂપિયાના ભોગ આપી રહી છે, અને કોઇ પણ રીતે કોઇ પણ જાતની વેરવૃત્તિ જમાડ્યા વિના કાપડની બાબતમાં સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે. લોખંડી સામાન અને સંચાકામમાં જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને બેલ્જિયમ તેના સજ્જડ પ્રતિસ્પર્ધી છે.

યુનાઇટેડ કિંગડમની ઔદ્યોગિક જીવાની જતી જાય છે અને તેની વૃદ્ધાવસ્થા ધીમે ધીમે આવતી જાય છે. તેની નિશાનીઓ ક્યારેયે જણાય છે. તેના પડ્યા હિન્દના વેપારમાં પણ પડ્યા છે. તેના ભોગે જાપાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા એ જાને ફાવી ગયા છે. લડાઇ પડેલા તે જાનેમાંથી કોઇ આટલા મોટા પ્રમાણમાં આગળ વધેલું ન હતું. પણ લડાઇ દરમ્યાન ઇંગ્લંડ લડાઇમાં મુકાયું એટલે આ જાનેએ હિન્દમાં ઠીક પગપેસારો કર્યો. પણ આ જાનેની સાથેના વેપારમાં ફેર છે.

જાપાન સાથેના વેપાર ધર્મખર્ચે આપણી રોજની ઉપયોગી વસ્તુઓમાં છે. અને તેથી ભવિષ્યમાં આપણી પોતાની અને જાપાનની વચ્ચે જાજર હરિશ્ચંદ્ર થવાનો સંભવ છે. આપણી રોજની જરૂરી વસ્તુઓ માટે કેટલો વખત પરદેશ પર આધાર રાખવાના? એટલે હુંક સમયમાં આપોઆપ આ પ્રકારના ઉદ્યોગો તો અહીં જ ખીલવાના. ઉચ્ચત બીજી કેટલીક જાતના માલમાં પણ જાપાનને બીજાની હરિશ્ચંદ્ર વેંતી પડી છે. તે જેટલાં રમકડાં અને લોખંડી સામાન હિન્દમાં મોકલતું હતું તે બધી જાણતોમાં જર્મની આગળ આવ્યું છે અને જાપાનનો આ વેપાર તેણે હાથ કરી લીધો છે. બાકીનાં શું થશે તે કંઈ કહી શકાય નહિ. છતાં જાપાની પ્રજાને આપણને અનુભવ છે કે જાપાની સુધી પોતાની સ્થિતિ તે તદ્દન ખરાબ નહિ થવા દે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા સાથેના વેપાર જાપાન સાથેના વેપારથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે. તેના વેપાર તેની ખાસ જાતવટોમાં છે; અને તેથી તેમાં બહુ હરિશ્ચંદ્ર થવાનો સંભવ નથી. ધર્મ ખર્ચે, જ્યારે જ્યારે તે નિકાસ કરે છે ત્યારે તે નિકાસ તેની વધારાની વસ્તુઓની જ હોય છે.

જાવામાંથી ખાસ કરીને આપણે ખાંડની આયાત કરીએ છીએ. અને તે આયાત આપણે ક્યાં સુધી કરીએ તેના આધાર આપણા પોતાના પર રહેલો છે. ને આપણે ખાંડનો ઉદ્યોગ આપણે મોટા અને સજ્જ પાયાપર સ્થાપીએ તો આ આયાત ઘટી જાય. જર્મનીના વેપારનું ભવિષ્ય હજી પણ અચોક્કસ જ કહી શકાય. તોપણ એ તો દેખીતું જ છે કે તે પોતાનો વેપાર બહુ જ ઝડપે હાથ કરતું જાય છે. અને ભવિષ્યમાં કેટલા પ્રમાણમાં હોય દેશે તે કંઈ કહેવાય નહિ.

એટલે ભવિષ્યમાં યુનાઇટેડ કિંગડમના આમાંથી ત્રણ જગરા હરિફે નિવડવાના-જાપાન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને જર્મની, અને એ પણ ચોક્કસ છે કે હિન્દની ઇંગ્લેન્ડ સાથેના વેપાર વર્ધપ્રતિવર્ધ થતો જાય છે અને થતો જશે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના પણ વેપાર થતો જાય છે. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી એક યુનાઇટેડ કિંગડમ બાદ કરીએ તો આપણા વેપારની આબતમાં બીજા નંબરે સિંથોન અને સાયુથ્યુનીનાં સંસ્થાનો છે. પણ આ તો આપણા પાડોશીઓ જ છે; એટલે તેમની સાથે તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હોય કે નહોય તો પણ વેપાર રહેવાનો. એટલે તેમના વેપાર પર કાંઈ ખાસ અસર નહિ થાય, પણ બાકી તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના વેપાર થતો જ જવાનો. જોવાનું એ છે કે આ વેપાર જેટલો થઈશે—એટલે કે જેટલા પ્રમાણમાં યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી આપણે ઓછા માલ આયાત કરીશું તેટલા પ્રમાણમાં હિન્દ પોતે પોતાના ક્ષેત્રોમાં સ્થાપીને તે વસ્તુઓ બનાવશે? કે એકના પંજમમાંથી છૂટીને બીજાના પંજમમાં ફસાશે?

પણ એતો, ભવિષ્યમાં શું થશે તેની વાત થઈ. હાલની વાત પરથી તો એટલું જ સમજાય છે કે આપણો વેપાર મોટો ભાગે યુનાઇટેડ કિંગડમ સાથે છે, ત્યાંથી આપણે ખૂબ આયાત કરીએ છીએ, અને પરીણામે આપણે મરીય બતતા જઈએ છીએ.

અને વળી તે ઉપરાંત આપણી આયાત મુખ્યત્વે પાટા પદાર્થોની છે, આ સ્થિતિ એકલા યુનાઇટેડ કિંગડમ સાથેના જ વેપારની નથી પરંતુ આપણો આખો વેપાર તપાસીશું તોપણ તેજ સ્થિતિ માણુમ પડે છે.

તે સ્થિતિ સમજવા માટે અમુક વર્ષોના વેપાર લઘુ, તેમના આંકડા અને બધી વિગતો છૂટી પાડીને જોઈશું કે આ વેપાર કેટલા પ્રમાણમાં આપણા લાભમાં છે, નીચેના કોષ્ટકમાં હિન્દની આયાત તથા નિકાશ કયા પ્રકારની વસ્તુઓની કેટલા પ્રમાણમાં થઈ હતી તે બતાવેલી છે.

વસ્તુઓ.	આયાત.				નિકાશ.			
	૧૯૦૮-૦૯ થી ૧૯૧૩-૧૪ નો સરેરાશ (કરોડ રૂ.)	૧૯૦૮-૦૯ થી ૧૯૧૩-૧૪ નો સરેરાશ (કરોડ રૂ.)	૧૯૨૨-૨૩ (કરોડ રૂ.)	૧૯૨૨-૨૩ (કરોડ રૂ.)	૧૯૦૮-૦૯ થી ૧૯૧૩-૧૪ નો સરેરાશ (કરોડ રૂ.)	૧૯૦૮-૦૯ થી ૧૯૧૩-૧૪ નો સરેરાશ (કરોડ રૂ.)	૧૯૨૨-૨૩ (કરોડ રૂ.)	૧૯૨૨-૨૩ (કરોડ રૂ.)
ખોરાક, પીણું અને તમાકુ	૨૨	૧૫૦	૩૧	૧૩૪	૬૩	૨૮૭	૬૯	૨૩૨
કાચા પદાર્થો	૧૦	૬૯	૧૮	૭૮	૧૦૩	૪૬૭	૧,૫૭	૫૨૭
પાકા પદાર્થો	૧,૧૨	૭૬૫	૧,૭૯	૭૭૨	૫૨	૨૩૬	૭૦	૨૩૫
વસ્તુઓ	૨	૧૬	૪	૧૭	૨	૧૦	૨	૭
કુલ.	૧,૪૬	૧૦૦૦	૨,૩૨	૧૦૦૦	૨,૨૦	૧૦૦૦	૨,૮૮	૧૦૦૦

+ આ કોષ્ટકમાં ફક્ત વેપારીઓ હસ્તક થયેલી આયાત અને નિકાશના આંકડા આપ્યા છે. નિકાશમાં આયાતનિકાશ નથી આવી જતી.

આ ઉપરથી જણાશે કે આપણી આયાત મુખ્યત્વે પાકા પદાર્થોની અને નિકાશ મુખ્યત્વે કાચા પદાર્થોની તથા ખેરાકા વગેરેની છે. આ જ આપણી હાલની પંજાત સ્થિતિ બતાવે છે. પાકા પદાર્થો, જે કાચા પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં આવે છે તે જ કાચા પદાર્થો મેલકની પાકા પદાર્થોની આપણે આયાત કરીએ છીએ. આમળના વખતની સ્થિતિ માથે સરખાવતા હાલની સ્થિતિ તદ્દન ઉલટી છે. આમળ આપણે પાકા પદાર્થોની નિકાશ કરતા દા. ત. રેશમ, મસાલા, ગળી, સુતરાઉ કાપડ, હાથીદાંત વગેરે તેમની નિકાશ અત્યારે લગભગ બંધ થયા જેની છે ઉપરાંત ખાડ, કેસુડા, લાખ વગેરે વસ્તુઓની, નિકાશની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા ધણી ઘટી ગઈ છે. અને તેને બદલે જે વસ્તુઓની નિકાશ વિષે આમળ કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવી શકે તેવી વસ્તુઓની આપણે નિકાશ કરીએ છીએ. દા. ત. અનાજ, રૂ, સુતર, પાટ, તેથીમીયા, કાચા ચામડા અને ચામડીઓ, રબર, વગેરે વગેરે. આ બધી વસ્તુઓ અનાજ તથા કાચા પદાર્થો છે. અને તેમની આપણે નિકાશ કરીએ છીએ, નહિ કે આપણે ત્યાં તે વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. ખરી વાત તો એ છે કે હિન્દનો વેપાર તદ્દન અપ્રતિમદ્દ બનાવી દીધાથી, પરદેશમાં આ વસ્તુઓના ઉચા ભાવ મળતા હોવાથી, તથા હિન્દીઓની ગરીબાઈને લીધે, આપણે તેમની નિકાશ કરીએ છીએ. આપણા લોકો ધકકને બદલે જુવાર મકાઈથી ચલાવે છે. એટલે છેવટે એના એ જ અર્થ નીકળી શકે છે કે આપણે ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ઘણા જ પંજાત છીએ અને તેથી કાચા પદાર્થોની નિકાશ કરીએ છીએ.

આ તો આપણે જુદા જુદા પ્રકારની વસ્તુઓ વિષે વાત કરી પણ બધા જ પ્રકારની વસ્તુઓના ભેગા આકડા લઈએ તો આપણને જણાશે કે લગભગ હમેશા આપણી આયાત કરતા નિકાશ વધુ હોય છે પણ આ બાબત વિષે આપણે વધુ ઉઠાણમાં ઉતરીએ તે પહેલાં એ જણાવી દેવું જોઈએ કે આયાત અગર નિકાશની દિશામાં આકડાઓ પરથી કોઈપણ પ્રકારનો ખ્યાલ બાધીએ તે વખતે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે હિન્દી સરકારની નાણા અને હુદીયામણની નીતિ કોઈ દિન સ્થિત ન હોવાને લીધે તથા હમેશા ઇંગ્લંડના જ લાભો જળવડાવે રીતે એ નીતિ ફેરવાની હોવાને લીધે આ આકડાઓ આપણને પૂરા ખ્યાલ આપી શકતા નથી તોપણ આમળ આપેના કોષ્ટક પરથી જણાશે કે દર વર્ષે આપણી આયાત કરતા નિકાશ વધુ હોય છે અને જે વર્ષે તેમ ન હતું તે વર્ષે સ્થિતિ અપવાદરૂપે હતી.

અલબત્ત બ્રિટિશ અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં પણ માલની આયાત અને નિકાશના આકડા આવા જ હતા. અર્થાત્ હિંદ આયાત કરતા વધારે માલની નિકાશ કરતું, પણ તે બે સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. પહેલાં આપણે નિકાશ કરતા તે વધારાના માલની કરતા અને બીજાઓને ગરજ હતી માટે લઈ જતા, અને તેની કિંમત આપણે સોનામાં લઈ શકના, અને દેશ એ રીતે સમૃદ્ધ થતો. અત્યારે માલની વધારે નિકાશ કરીએ છીએ એ માન આપણે વધારાનો નથી, આપણી કરીગરી કે હોશિયારીનો નથી પણ આપણી અનિર્વાહ જરૂરિયાતો છે છતાં આપણે તે નિકાશ કરીએ છીએ, આપણે જરૂર ખાંધને ઘઉં નિકાશ કરીએ છીએ, આપણે રૂતુ સુતર નથી બનાવી શકતા, આપણું રૂ વગેરે દુનિયાના બજારના માથે આપણો દેશ ખરીદી નથી શકતો, એટલે તે માલ પરદેશ વેચવાની આપણને ગરજ પડે છે, એને એ જ કાચા માલ પે બનાવટ પાછી આયાત કરવા પે પણ આપણને ગરજ પડે છે. એટલે નિકાશમાં અને આયાતમાં બન્નેમાં આપણે ગરજ પડે

હોમ્સ છીએ અને બંને વેપારમાં નુકશાન આપણને જાય છે. આપણી પરાધીન સ્થિતિને લીધે સામાવાળા આપણી પાસેથી વધારે છીનવી શકે છે. આપણે એક પ્રકારની પરદેશને ખંડણી જરીએ છીએ.

આ ખંડણીમાં ઘણી બાબતોના સામાવેશ થઈ જાય છે. તેમાં વિલાયતમાં આપણે માટે થતું ખર્ચ^૧ અને આપણા માટેની તેમની મહેનતનો જલ્દો એ બે બાબતો મુખ્ય છે. નીચેના કોષ્ટકમાં આ જાતના તેમના લેણા પેટે ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં આપણે કેટલું મોકલી આપ્યું તે બતાવ્યું છે.

ખાતું

૧૯૨૧-૨૨

(હજાર પાઉંડ)

રેલ્વે ખાતે	૧,૦૧,૪૨
પેન્શન વગેરે ખાતે.	૨૧,૭૮
આપણા દેવા ખાતે.	૩૩,૨૬
લશ્કર ખાતે.	૭૩,૧૭
ટપાલ, તાર ખાતે.	૮૦,૧
પગાર વગેરે ખાતે ^૨	૭,૭૦
	<hr/>
	૨,૬૬,૩૪
ખાદ પરચુરણ આવક	૧,૨૦
	<hr/>
આપણું ચોક્કસ દેવું.	૨,૬૫,૧૪

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા ખાતાઓ હેઠળ ઉત્તરે આપણે ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં ૨,૬૫,૧૪,૦૦૦ પાઉંડ અગર તો લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા આપ્યા હતા, અને આખું તો ૬૨ વર્ષે બને છે. હિન્દના માણસ દીક જાગ્રમ સવા રૂપિયા પરદેશ જાય છે.

આપણે આ ખાતાઓ જરાક વધુ ઝીણવટથી તપાસીએ. પહેલું રેલ્વે ખાતું. આ ખાતા હેઠળ હિન્દી સરકાર ઇંગ્લંડમાં દેવું કરે છે; અને આ દેવું દરેક વર્ષે^૩ કરવામાં આવે છે. તેમજ આપણે જે આગળના વખતોમાં દેવું કરેલું છે તેવું વ્યાજ આપવાનું હોય છે. એટલે દરેક વર્ષે તેના બદલામાં તેટલા પ્રમાણમાં આપણે, વધુ નિકાશ કરવી પડે છે. પણ આ દેવાની વાત આગળ ઉપર.

પેન્શનો, હિન્દી સરકારના જેટલા જેટલા વિલાયતી અમલદારો અહીં આવી નોકરી કરી પાછા જાય છે તે બધાને આપવામાં આવે છે

લશ્કરી ખાતું પણ જાણવા જેવું છે. હિન્દના લાભાર્થે ઇંગ્લંડમાં લશ્કર અને નૌકાબળ રાખવામાં આવે છે ! તેનું ખર્ચ આપણે અહીંયાંથી આપવું પડે છે. તેમજ હિન્દી મહાસાગરમાં તથા અન્ય સ્થળોમાં સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે બ્રિટન જે નૌકાબળ રાખે છે તેના ખર્ચનો કેટલોક ભાગ આપણા માથે પડે છે. આને પેટે આપણે વધારાની નિકાશ કરવી પડે છે. ટપાલ અને તાર ખાતાં પણ આવાં જ છે.

1. Home Charges. -

૨. Civil Administration,

છેલ્લા ખાતા હેઠળ ઇ. સ. ૧૯૧૯ સુધી હિન્દી વજરના અને ત્યાર પછીથી હાઇ-કમિશનરના કાર્યાલયોના ખર્ચો હિન્દની તિબેરીમાથી અપાય છે ઇ. સ. ૧૯૧૯ પહેલાં હિન્દી વજરના કાર્યાલયને લગતુ બધુ ખર્ચ આપણે આપવું પડતુ, અને ત્યાર પછી હાઇ-કમિશનરનું આપવું પડે છે.

આમ, આ બધા હિન્દી સરકારને આપવામા આવતા પૈસાના આકાશ છે. પણ તે ઉપરાંત પ્રાન્તિક સરકારને પણ વિલાયતમા ચતા આવા ખર્ચ પેટે કેટલાક પૈસા મોકલવા પડે છે.

ઉપર જણાવેલી બાબતો સિવાય બીજી કેટલીક બાબતો માટે પણ આપણે વધુ નિકાશ કરવી પડે છે. જે પરદેશી અહીંયા આવે છે અને ધંધ રોજગારમા પડે છે અગર તો નોકરી કરે છે તે પોતાની બચત પોતાના દેશમા પોતાના કુટુંબકીલી માટે મોકલી આપે છે એટલે તેટલા પ્રમાણમા પણ હિન્દમાથી વધુ નિકાશ થાય છે.

વળી હિન્દી સરકાર આગણા માટે પૈસા ઇંગ્લંડમા ઉછીના લે છે અને હિન્દને માથે દેવુ વધાર્યા કરે છે તે ઉપરાંત પરદેશીઓ પોતેજ પોતાની મુડી સહિત અહીં આવીને રહે છે, ને મુડી અહીંયા રાકે છે. અને તેમાથી જે નફો અગર તો વ્યાજ મળે છે તે બધુ અહીંયાથી પોતાને દેશ મોકલે છે. આ માટે પણ આપણે વધુ નિકાશ કરવાની હોય છે.

અને તે ઉપરાંત જે પરદેશી વહાણો આપણું વહાણવટું કરે છે તેમને પણ નૂર પેટે આપણે કાઢક આપવુ પડે છે. પરદેશીઓ હિન્દની સફર અર્થે આવે ત્યાં તેટલા પ્રમાણમા આપણી આયાત વધે અને હિન્દીઓ પરદેશોની સફર જાય તેટલા પ્રમાણમા આપણી નિકાશ વધે.

વળી આ બધા ઉપરાંત આપણા દેવાના પેટે જે વ્યાજ આપવું પડે છે તે દર વર્ષે વધતું જ જાય છે. હિન્દી સરકાર હિન્દના લાભના બાને દરેક વર્ષે ઇંગ્લંડના બજારમા નાણા ઉછીના કર્યાજ કરે છે, તેમનુ વ્યાજ ભરવા માટે પણ આપણે વધુ નિકાશ કરવી પડે છે તે આપણે જોઇ ગયા છીએ સાધારણ સ્થિતિમા આની સામે કાંઈ કહેવાનું ન હોય શકે. લડાઈ પહેલાં તો મુનામ્બેડ રેલ્વેસ ઓફ એમેરિકા આ જ સ્થિતિમા હતું, પરદેશોની ધણી મુડી ત્યાં રોકાયેલી હતી અને તેનું વ્યાજ અને તેનો નફો બધો પરદેશ ધસકાઇ જતો. પણ હિન્દની સ્થિતિ તેનાથી જુદા પ્રકારની છે. આ મુડી માટે જે પૈસા પરદેશથી ઉછીના કરીને લાવવામા આવે છે, તે, હિન્દમાથી મુડી મળી શકશે કે કેમ તેની તપાસ કર્યા વિના લાવવામા આવે છે ધગમા છે કે નહિ તે જોયા વિના દેવું થયા કરે છે. પરિણામે જે નફો વગેરે ગહે છે તે પરદેશીઓને મળે છે. અને વળી પરદેશીઓની જે મુડી હિન્દમા રોકા ચેલી છે તે બધી કાંઈ હિન્દના લાભ માટે નથી એટલે, આ પ્રકારની મુડીની આયાતથી આપણને નુકશાન જ છે.

આ બધા સ્પષ્ટીકરણ ઉપરથી સમજશે કે શકત વસ્તુઓની આયાત અને નિકાશ ઉપરથી જ આપણો દેશ સમૃદ્ધિવાન બનતો જાય છે એમ માનવુ એ ભૂલ છે. આગળ આપેલા કોષ્ટક અને તેની દીકા ઉપરથી સમજાવું દરો કે આપણે ધણી વસ્તુઓની અદ્ય વ્યાયાત કરીએ છીએ. તેમાથી બહુ બહુ તો પહેલી અને બીજી બાબતના પૈસા હિન્દ પા-

મેથી લઈ શકાય-રેલ્વે ખાતાના અને પેન્શનના બાકી તે સિવાય બીજા બાતે જેટલા પૈસા હાથમાં હિન્દમાંથી ખેંચી લઈ લઈ છે તે, હાંક પીછોટો કરીને આપણી પાસેથી લેવાની ખાતરી જ છે.

હિન્દમાંના કોઈ દેશની આ બાબતમાં હિન્દ સાથે સરખામણી થઈ શકશે નહિ. હિન્દ જેની વિચિત્ર સ્થિતિ તે કોઈની નથી. દેખીતી રીતે વધુ નિકાસથી દેશ સમૃદ્ધિવાન બનતો હોયો જોઈએ અને છતાં તે જ વધારાની નિકાસ હિન્દમાંથી કેટલું અને શું ચૂસાય છે તે બતાવે છે.

આટલેથી જણે હજી પલ્લું ન હોય તેમ વચ્ચા વહેવારીઆ તરીકેનું કામ પણ તેમના હાથમાં છે; અને તેને અંગે મળતો બધો નફો તેમના જ હાથમાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે આપણા ઘણા ઉદ્યોગો પરદેશીઓના હાથમાં છે-ગુણપાટનાં કારખાનાં; કોશી અને રબરનાં વાવેતરો; સિંધ અને પંજાબની કેટલાક પ્રમાણમાં ખેતી; આમડાં કેળવવાનાં અને તેમની વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં; કેટલેક અંશે લોખંડ અને પોલાદની કારખાનાં; ખનીજ પદાર્થોની ખાણો વગેરે વગેરે પ્રકારના ઉદ્યોગો તેમના હાથમાં છે. એટલે આ કારખાનાં વગેરેના માલિકોને આ વસ્તુઓની નિકાસ કરવી હોય ત્યારે પરદેશી નિકાસ કરનારાઓને જ તે કામ સોંપે. આવું મોટે ભાગે બંગાળમાં બનેલું છે, અને તેથી ત્યાંના નિકાસ કરનારા, આમલ કરનારા, દલાલો, આહલીયા વગેરે સઘળા મોટે ભાગે પરદેશીઓ જ છે. મુખ્ય બાબત પરદેશીઓ આ વેપારમાં બહુ મોટા પાયાપર ધુસી ચડ્યા નથી, તેમણે ત્યાંથી થોડાક વેપાર તો તેમણે હાથ કળે જ છે.

ઉપરાંત આપણે જે માલ પરદેશ મોકલીએ તેનો વીગો ઉતારનાર, માલ લઈ જનાર, આપણી હુકીયો વાટનાર એ સઘળા પણ મોટે ભાગે બધે પરદેશીઓ જ છે. પરદેશો સાથેના હુકીયામણનો ધંધો કરનાર દેશીઓ જવલેજ મળી આવે છે.

આ ઉપરથી સમગ્રનું હશે કે વેપાર વધ્યો છે, પણ હિંદ તવંગર નથી બન્યું. ઉલટું તે તો ગરીબ બન્યું છે. સિકાની ગણતરીએ લોકોની આવક વધી હશે પણ તે સિકાને બદલે મળતી વસ્તુઓનાં પ્રમાણ ધૂન ઘટ્યાં છે. એટલે, એમાંથી આપણને કાંઈ લાભ થયો નથી. ઉપરાંત હિંદના જૂતા ઉદ્યોગો નારા પામ્યા છે; તેની અગ્રવા લેનાર નવા ઉદ્યોગો હજી થોડા પ્રમાણમાં જ ખીલ્યા છે. રાન્ય ઉદ્યોગો ઉછેરવાની બાબતમાં બેદરકાર છે; અને દર વર્ષે તેને જોઈતા પૈસા તો કરવેરા નાખીને લીધાજ કરે છે. આખા દેશની દૃષ્ટિએ આ આપણે વેપાર આપણી ગારબાઈનું પ્રતિબિંબ છે, અને વેપાર વધે એટલે દેશ તવંગર બને એ સામાન્ય સિદ્ધાન્તનો હિન્દ, એ એક જ અવગણ છે-તેની પરત્વેતાને લીધે.

અંહીલાલ દલાલ.

હિંદુસ્તાનના બાંકા.

ગૂજરાતીમાં ‘બાંકા’ ‘બંકા’ શબ્દ વપરાય છે અને તેના અર્થ આપણે મિળાજી, મિળાજથી વાંકા-પંકા એવો કરીએ છીએ. આત્મવિકાસનામા હલકા લોકો પોતાને બાંકા-બંકા કહેવાય છે. તે ઉપરાંત જૂની ગૂજરાતીમાં ‘ફાખી’ ‘ફાંચી’ ‘ફાંકડેરાવ’ ના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. ‘ફાખંકા રડોડ’ અને ‘બળહડ બંકા દેવડા’ વગેરે રજસુ-તોનાં બીરોમાં પણ એ શબ્દ વપરાયેલો નજરે પડે છે. પણ મોગલ શહેનશાહની પડની અને અયોધ્યાની ક્ષણિક ગઢોજલાલીના ઇતિહાસના વિસારે પડેલા એક પાનામાં બાંકાની એક વિચિત્ર-સંસ્થા પણ મालુમ પડે છે. આ વર્ગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને કયારે આવ્યો તેની માહિતી મળતી નથી પણ જેટલી મળે છે તેટલી આશ્ચર્યજનક અને રમૂજી તો છેજ.

આ સંસ્થાને પ્રકારમાં લાવવલું માન હિંદુ ભાષાના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથા-કાર લખનોના મોલવી અબ્દુલ હકીમ શરૂને ધટે છે. તેઓ દિલ્લિશાહી નામનું એક માસિક કાદના અને તેમાં તેમણે ઇતિહાસની ઘણી હકીકતો પ્રકારમાં આણેલી છે. આ લેખ તેમના એક લેખને + આધારે લખેલો છે.

આ વર્ગ પોતાનું આખું જીવન સીપાહીના ધોરણપર ધડતો અને તેના નિયમો બહુ જ બીજીવટથી અને આગ્રહથી પાળતો. હરના શરતાં ઊંઘતાં બેસતાં બેઠતાં ગમે તે વખતે પણ તેઓ પોતાનાં હથિયારો સાથે રાખતા. કોઈ એકજ જાત કે રંગ કે ઢબ કે રિવાજને બાંકા પોતાને માટે પસંદ કરતા અને પછી તેને જીંદગીભર એક સિદ્ધાંત તરીકે વળગી રહેતા. તેઓ એકજ જાનનું હથિયાર રાખતા પણ તે ઉપગત દરેક વ્યક્તિ પોતાને માટે એક ચિન્હ પસંદ કરતો અને પછી તેના કદી ત્યાગ કરતો નહિ. એકનું ચિન્હ બીજો રાખી શકતો નહિ અને કોઈએ રાખ્યું હોય તો સાંખી શકતો નહિ. એકજ ચિન્હવાળા બે બાંકા ભેગા થાય તો બેક લડીને એક મરે ત્યારેજ એ પ્રજનો નિવેડો આવે.

ઇતિહાસમાં આ વર્ગનું પ્રથમ દર્શન મહમ્મુદશાહ રંગીલાના સમયમાં થાય છે. કેટલાક બાદશાહોને લશ્કરમાં વિચિત્ર ટુકડીઓ રાખવાનો શોખ હોય છે. જર્મનીના ફ્રેડરિક ધ. ગ્રેટ પાસે ઊંચા કઢાવર પુષ્ટ બળવાન પુરુષોની એક ટુકડી હતી અને આ ટુકડીના તેને ગ્રેટશો શોખ હતો કે તેને તે લડાઈમાં પણ ધીરતો નહિ. રુશિયાના છેલ્લા ઝાર પાસે એક સ્ત્રીમાં નાકંવાળાઓનીજ આખી ટુકડી હતી. મહમ્મુદશાહ રંગીલા પાસે આવી રીતે એક હીમડાઓની ટુકડી હતી અને એક આ બાંકાઓની હતી. હીમડાઓ લડતી વખતે પણ સ્ત્રીઓની પેઠે “ઓ હે” કહીને ધા કરતા. ઇતિહાસની વિચિત્ર ઘટના એવી છે કે નાદિર-

શાહ ચડી આવ્યો ત્યારે તેની સામે ચનારી માત્ર એજ દુકડીઓ હતી—એક આ હીન્ડા-ઓની અને બીજી બાંકાઓની ! આ દુકડીકત ઉપર તે આપણે હસવું કે શરમાવું કે દિલગીર થવું તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.

દિલ્હીની શહેનશાહત છેક નબળી પડી અને કોઇની કદર કરી શકે એવી પશુ ન રહી. ત્યારે રાજ્યના આશ્રિત ક્ષત્રીસલ્લાવાળા માણસો લખનૌની ઉગતી જ્વહારલાલી તરફ વળ્યા. અને ત્યાં તેમનો સત્કાર થયો. આ સમય પછી બાંકાઓ આપણને ફ્રેન્ચાઇઝ અને લખનૌની સડકો ઉપર ફરતાં નગરે પડે છે. અને ત્યાં તેમની સાંખ્યામાં પશુ દિવસે દિવસે વધારો થતો જણાય છે.

દરેક બાંકા પોતાના વ્યક્તિત્વને નવી રીત અને નવા રંગદંગથી વ્યક્ત કરતો. બાંકા-ઓ શરૂઆતમાં તો માયાના વચલા ભાગ સુધી મુશવતા અને બંને તરફ વાળના શુભ્ધ લટકતા રાખતા. એમાં એક તરફનો શુભ્ધો કાન સુધી આવતો અને બીજી તરફનો બાંધ સુધી જતો. કોઇ કોઇ વખત આ શુભ્ધોએને ચુંચી છાતી પર લટકતા રાખતા. વખત જતાં નવી નવી ફેશનો ઉત્પન્ન થવા લાગી. દરેક બાંકા પોતાપોતાના માટે નવી નવી નિશાનીઓ શોધી કાઢવા લાગ્યા. કોઇ બાંકા પોતાની એક તરફની મુજ એટલી બધી વધારતો કે શુભ્ધાની એટલીને સુખન કરતી. કોઇ ફેંટાનો છેડો પીઠ ઉપર નાંખવાને બદલે ખજા પર નાંખતો. કોઇ બાંકા સુરવાળનો એક પાછલો જમીન સાથે ધસડાય તેટલો નીચો રાખતો, તો બીજી બાજુનો હીંચણ સુધી ઉંચો રાખતો, કોઇ બાંકા પગમાં, કોઇ બાંકા કમરમાં અવાજ કરતી લોહાની સાંકળ બાંધી ફરતો, કોઇ એથી પણ આગળ જઈને ફીપીયાની સાંકળ બનાવી પહેરતો. એટલે કે જેટલા બાંકા હતા તેટલી ઢેબો હતી. આજ પ્રમાણે તેમના હયાકારોમાં પશુ નવી નવી ઢેબો હતી કોઇ હંમેશાં બેધારી નાગી તલવાર પકડતો અને તેનાથી હંમેશાં હવા સાથે લડતો રહેતો. કોઇ બાંકા હનુમાનની ગદા જેવી બારે ગદા રાખતો, તો કોઇ બાંધા ઉપર તખ્ત રાખતો.

આ લોકોમાં અભિમાન પણ અપાર હતું. દરેક બાંકા આખી આલમને પોતાની આગળ નજીવી સમજતા અને દરેક ઉપર કડંવી નજર રાખતા હતા. તેમનાજ જેવું ચિહ્ન ધારણ કરેલું હોય તેવો કોઇ માણસ તેમને મળતો તો તરતજ તે તેને શંકતો અને કહેતો “આવો આપણે બંને હાથ મીઠાવી લઈએ, કે જેથી આ ચિહ્ન કાંતો આપણું રહેશે કાંતો મારું રહેશે.” આથી પણ વધારે શુદ્ધ એ હતો કે, આ બાંકામાઠાઓની ચાલવાની રીત, વિચિત્ર રંગદંગ, અને એમની ખાસ નિશાનીઓ વગેરે વિચિત્રતાઓ જોતાંજ માણસને હસવું આવી જાય. તોપણ કોઇની એવી શક્તિ નહોતી કે તેમની સામે જોઇને હસી શકે, જો કોઇને હસતો જોયો તો તરતજ તલવાર પર હાથ નાંખીને જો. જો આવે વખતે કોઇ સહનશીલ બાંકા હોયતો મારી માગવાની જાણે અવસર મળે, નહિ તો તે સામાના પેટમાં તલવાર મારી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જાય.

બાંકાઓની લોકો ઉપર એટલી બધી ધાક બેઠેલી હતી કે કોઇ બાંકા સાદેજ કોઇ મંદ-જમાં બેસી ગમે તે ગપ્પાં માર્યા કરે તો પણ કોઇની મગદુર નહિ કે તેને ટાણી શકે અથવા તેના પર આલેખ મૂકી શકે. તેઓ ગમે ત્યાં ગમે તેવાં ગપ્પાં ફાંટના, અસત્ય બોલતા અને ખેટી બડામના પુલ બાંધ્યા જ કરતા. તેમનાં ગપ્પાં સાંભળતાં કોઇનાથી હસાય નહિ કે કંઈ

બોલાય નહિ આ વાત પ્રખ્યાત છે કે, એક વખત એક બાકા સાહેબ કેટલાક સારા લોકો ની મહેશીલતા કહેવા લાગ્યા કે, —જ્યારે ક્ષણિક રાજ્ય ઉપર અમેએ સો માણસો સહિત હુમલો કર્યો ત્યારે અમારા દરેક સીપાઇના ગળામાં પાય પાય તો ઢોલ હતા આ અમાણે પાયસો ઢોલ વગાડતા વગાડતા અમે ચક્રાક્ર કરી હતી ” કોઈએ આ વાતની ના પાડી નહિ, પણ આખર એક નવજુવાનથી બોનાઇ જનાયુ કે—આ વાત તો ઠીક છે કે દરેકના ગળામાં પાય પાય ઢોલ લટકાવેલા હતા, પરંતુ દરેક માણસ પાય પાય ઢોલ જ્યાં લાગેથી વગાડતો હતો ? ” આ સાંભળતાજ બાકા સાહેબ લાલપીળા થઇ ગયા, તલવાર ખેંચી ધમધમી ઉડ્યા કે શું અમારા ઉપર આરોપ ! શું અમે જુદા છીએ ? ” ત્યાં બેઠેના માણસો તેને શાત કરતા કહેવા લાગ્યા, સાહેબ આપને જુદો કહેનાર પોતે જ જુદો છે. આ તો નાનો અણસમજુ છોડો છો, એ વડીલોની શું કદર કરી શકે ? આપ અમારી જ સાથે વાત કરો આમ કહી તેને શાત પાડ્યો.

કેટલાક ઉચ્ચ દરજ્જાના બાકાઓ પોતાની ધૂત ઉપર એટલા મક્કમ રહેતા કે કોઈનાયે દનાણું ને ગણકારતા નહિ, તે એટલે મુખી કે બચબચા બાદશાહ કે મોટા અમલદારનો હુકમ ભને ને હોય નવાબ સમ્બાદતઅલીના જમાનામાં દિલ્હીથી આવનાર બાકાઓમાં એક મીરજી જહાંગીર બેગ નામનો પ્રખ્યાત બાકા હતો. આ વખતે મીરજીબેગ ભરજુવાનીમાં હતો તેના પિતા નવાબના દરબારમાં નોકર હતો. નવાબ સમ્બાદતઅલીખાન મીરજી જહાંગીર બેગના તોફાનોની હકીકત ઘણીવાર સાંભળતો, પણ તેને ગણકારતો નહિ આખરે તેના બપોર તોફાનોએ નવાબની શાંતિ તોડી ઉઠે તેના પિતાને નનાબે ઘણા ગુસ્સાથી કહ્યું “આપના સાહેબ-ઝાદાના તોફાનોએ હવે તો હદ વટાવી દીધી છે એણે આખા શહેરમાં કોળાકળ મચાવી મુક્યો છે આપ એને કહેજો કે જો તુ તારૂં બાદશાહી (knight mood) નહિ જુલે તો તારે બપોર શિક્ષા સહન કરવી પડશે, તે એટલે સુધી કે વખત આવે જો તારૂં નાક ન કપાવી દઉં તો મારૂં નામ સમ્બાદતઅલીખાન નહિ ” બાપ પણ પોતાના દીકરાના કમોથી કટાગી ગયો હતો. તેણે કહ્યું “ એના તોફાનોથી યુવાન પણ અકળાઇ ગયો છે. તેને હજારો વખત સમજાવ્યો છતાં સમજતોજ નથી. ટદાય હજુરની આ ધમકી સાંભળી સુધરી જાય ” આ પછી તે ઘેર આવ્યો અને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું. “તમારા સાહેબઝાદાના કમોથી એણે મને જાણાવ્યું પણ કટાગો આવે છે, શી ખમત તે નાલાયકના કુકર્મોથી આપણી શી વને થશે ? ઇચ્છે તો એવી થાય છે કે નોકરી છોડીને કોઈ જગ્યાએ ગુરુત્વ ચાલ્યો જાઉં ” આ સાંભળી એની સ્ત્રી બોલી ઉઠી કહે તો ખરા થયું છે શું ? એણે કહ્યું કે આજ બાદશાહ સમ્બાદતઅલીખાન ઘણા ગુસ્સામાં બેઠા હતા, મને જોઇ બોલ્યા કે તમારા દીકરાને કહેજો કે વખત આવે જો નાક ન કપાવી દઉં તો મારૂં નામ સમ્બાદતઅલીખાન નહિ એટલામાત્રો જહાર ગયેલ મીરજી જહાંગીર બેગ આવી પચેચે એ તો માતાએ તેને કહ્યું કે, બેટા જુદા માટે તું તારા તોફાનો છોડી દે, તારા પિતા તારા માતા કમોથી ઘણા પરેશાન છે. મીરજી જહાંગીર બેગે જવાબ આપ્યો ‘માની હૂન દેખાડશો કે એમને એમ તહોમત ચૂક્યાજ કરશો.’ આ સાંભળી તેની માતાએ કહ્યું કોઈ એક જુન હોય તો હું દેમાકુને, ત્હે તો આખા શહેરમાં તોફાન મચાવી મૂક્યું છે આજે તારા પિતાને નવાબ સાહેબે કહ્યું કે, તમારા દીકરાને કહેજો કે તમારૂં

નાક કપાત્રી ન દઈં તો માઈ નામ સચાદતઅલીખાન નહિ. આ સાંભળતાં જ મીરજાને ગુસ્સો ચઢ્યો. તરત જ પોતાનું નાક કાપી પોતાના બાપ તરફ ફેંકી દીધું અને કહ્યું આ જ નાક કપાત્રી લેવાની નવાજ સાહેબ ધમકી આપતા હતાને! હો આ નાક એમને આપી દેજો. આ બતાવ જોઇ માથાપ બને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયાં. જ્યારે તેના પિતાએ નવાજ સાહેબ આગળ આ નાક ભેટ તરીકે મૂક્યું ત્યારે તે નવાજ પણ હેરાત પામી ગયો અને માથી માગતો કહેવા લાગ્યો “ભાઈ આ મારી મરજી નહોતી. હું તો સમજતો હતો કે આ ધમકીથી તે સંધિ થઇ જશે.” બાપે જવાબ આપ્યો, હજુર. તે એવો નાલાયક અને ધૂતી છે કે એના ઉપર કોઇનું કાંઈ ચાલતું નથી. જેને છાંદગી અને આગરના વિચાર જ હોતો નથી એવા માણસને કોણ કાંઈ કહી શકે? આ બતાવ પછી મીરજા જહાંગીર બેગ ‘નકશા’ તરીકે મશહુર થયો. આગળ જતાં તે એટલા ઈચ્છા દરજ્જાવાળો અને સર્વ-દવાળો બાંકો થયો કે શહેરના બધા બાંકો તેનાથી દબાતા રહેતા. સેંદડો બાંકોએ તેમના શાગરીદ, હુકુમના તાબેદાર અને તેના યોગામાં સામેલ રહેતા. આ ટોળાથી આખું શહેર ધ્રુજતું હતું.

એક વખત એક પ્રખ્યાત બાંકે નવાજ સાહેબની આગળ તેમની બેઅદબી બરફી મરકરી કરી. નવાજ સાહેબે કહ્યું, જો કે, મને તું જે ઇચ્છે છે તે કહી શકે છે. પણ જો તું મીરજા જહાંગીર બેગની મરકરી કરે તો હું તને ખરો જાણું. બાંકે જવાબમાં કહ્યું, હજુર હું મરકરી કરું પણ મને બચાવી લેવાનું જો વચન આપો તો. નવાજ સાહેબે વચન આપ્યું. બે ચાર દિવસ પછી નદી કાંઠે મીર જહાંગીર બેગ બધાં દુધીયારો સાથે બેઠો હતો. એટલામાં પેશ્વા બાંક નદીમાંથી બહાર આવ્યો. તેને જોતાં જ મીરજાએ કહ્યું તમે કોણ છો? સાચા તો છો ને? આ સાંભળી બાંકે સલામ કરી તેની સામે જમીન પર બેઠો. ધીરે રહી મીરજાના મુખ તરફ હાથ ઊઠાવી કહેવા લાગ્યો “ખુદાવંદ, આટલું તો દયામ્ન ગયું છે અને જે આ બાકી છે તે પણ દયામ્ન જશે.” આ સાંભળતાં જ મીરજાને એટલો ગુસ્સો ચઢી આવ્યો કે તે દિગ્મૂઢ બની ગયો, હાથમાંથી તલવાર સરી પડી. બાંકે તો તેનું આવું સ્વરૂપ જોતાં જ પાણીમાં કુદી પડ્યો અને હુજીઓ મારતો મારતો અલોપ થઇ ગયો. પરંતુ મીરજાના માણસોએ તેનો ઠેકો લીધો અને જો જાણે તો તેને મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ નવાજ સચાદતઅલીખાને તે બાંકને બોલાવી મીરજાના પગેમાં નમાવ્યો અને મીરજાને કહ્યું, “ભાઈ બાંકની વાતમાં શું બોલું” લાગણું. આ તો મને પણ ન કહેવાનું કહી નાખે છે” એમ કહી તેને માથી અપાવી. આ પ્રમાણે શાહીના હેવટના જમાના સુધી આ લોકોનું ધણું જોર હતું.

પરંતુ એ જમાનામાં બાંકપણની આખર પણ વિશેષ હતી. ઘણા ઈચ્છા કુટુંબોના નથી-રાઓ કે જમને સીપાહીગીરીનો શોખ હોય તેઓ બાંકો બની જતા હતા. રાજવ્યવસ્થા અને રાજશક્તિ સાથે જો તેમનો મેળ થઇ શક્યો હોત તો આ લોકો રાજશક્તિને મજબૂત કરત અને તેમનાથી કામ અને દેશને ઘણો ફાયદો થાત. પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે જ્યારે બાંકોઓનો વર્ગ ખરેખરે અસ્તિત્વમાં આવ્યો ત્યારે દિલ્લી અને અયોધ્યાની સદન-નતો ધણી શક્તિદીન અને અવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હતી. અને જે બાંકોઓ ચઢતી અને

ઉત્તરિનું સાધન થઈ ચકત તે હવે પડતીનું સાધન થતા ગયા. રાજ્ય તેમને દાખમાં રાખી શકતું નહોતું ને એમનાં તોફાનોથી શહેરના બહાર રસ્તાઓ પર લડાઈ ટૂંટી થયા કરતા હતા. આ લોકોથી જે લોકોને તુકસાન થતું તેમને સંસ્તનત પણ ઇન્સાફ આપી શકતી નહોતી. એમણે પોતાનાં ટાળાં એવા મોટાં મોટાં બનાવી દીધાં હતાં કે રીસાલદારને પણ તેમનાથી ડરવું પડતું હતું. એમનામાં જે કે ઝાંડું અભિમાન હતું, તેા પણ તેઓ લગભગ કેવળ હિંદુસ્તાન માં જ નહિ પરંતુ આખી પ્રાચીન દુનિયાના સીપાહીઓ (Knights) માં વધારે સુધરેલા અને ખાનદાન સીપાહીઓ હતા. બે સાચા મિત્રો વચ્ચે જે ઉમદા નીતિની વર્તણૂક હોય છે, એવીજ વર્તણૂક આ લોકો પોતાના દુરમનો સાથે રાખતા હતા. કોઈ હલકા કે નિર્બળ માણસ સાથે લડવામા પોતાને હીણપત જેવું સમજતા. તેઓ શરીર અને ઉચ્ચ ખાનદાન દુરમનો સાથે જ પ્રસંગ આવે લડતા છતાં તેમની સાથે વર્તણૂક તેા ખાનદાની ભરેલી રાખતા. ઘણીયે વાર બાંકાઓને પરસ્પર લડાઈ થતી, પરંતુ તે લડાઈ સમયે દરેકને આ વાતનો પૂર્ણ વિચાર રહેતો કે, કોઈ કાર્ય દુરમનની ઇજ્જત આપરને બદ્દે લાગે તેવું થાય નહિ. લડાઈ કરતા શરૂઆતમાં એક કહેતો કે “આપ ધા કરો” બીજો કહેતો, એમ ન બની શકે, પહેલાં આપ ધા કરો” આ પછી જે એમાંથી કોઈ એક કમજોર માલમ પડે તેા બીજો લડાઈમાંથી તરત જ હાથ પાછો ખેંચી લેતો અને પછી તે ધાયલની દુનિયામાં કોઈ નકરે તેટલી બરદાસ કરતો. તેના ઘણા સાચા મિત્ર થઈ જતા અને તેને ઘેર પહોંચાડવા માટે મદદ કરતા. ઘણીયે વાર રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં એવા બનાવ બનતા કે એક કહેતો “આપ આગળ ચાલો” બીજો કહે તેા નહિ નહિ આપ આગળ ચાલો.” બાંકાઓમાં કેટલાક એવા બનાવ પ્રખ્યાત છે કે, એક બાકો લડાઈ પછી જખમી દુરમનને તેના ઘર સુધી પહોંચાડવા ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં જખમી બાંકાએ કહ્યું “શું આપ એકના જશો, એમ ન બને” એમ કહી તે પેલા બીજા બાંકાને ઘર સુધી પહોંચાડવા ગયો. તેને ઘેર સુધી પહોંચાડી પાછો ફરતાં, ફરી પેલા બાકો ઘર સુધી વળાવવા પાછો આવે છે. આમ એક બીજાને ઘેર પહોંચાડવાના વિવેકમાં સવાર થઈ ગયું.

કેટલાક બાકાઓ એક અંગરખા પર બીજાનું કાંઈ પહેરતા નહોતા. લડાઈમાં ખપ્તર પહેરવું અને ઢાલ રાખવી તે તેઓ બાચલાપણું અને નિર્બળતા સમજતા હતા. લડાઈમાં દુરમનના ખુશી છાતી પર ધા ઉપર ધા ઝીંઘા જતા પરંતુ મ્હોડેથી જરાયે ચીસ પાડતા નહિ. ઠંડી શરદી એક પ્રાતળા અંગરખા ઉપર પસાર કરતા હતા. ને ઠંડીથી આપણી માથે તેઓ ધ્રુજતા કે સી સી અવાજ કરતા નહિ. કેટલાક બાંકાઓ તેા જેમ જેમ ઠંડી વધારે પડતી તેમ તેઓ વધારે અકડ ચાલતા અને પોતે પ્રાતળા પહેરેલા એક અંગરખા પર વાસી ઠંડું પાણી રેડાવતા.

એમની છેવટના વખતની ફેશન ને રીતરિવાજ દેખાડવા માટે અને એક બાંકા સાહેબનું અમારા વાચકોને દર્શન કરાવીએ છીએ. જેમને મારી બાસ્તાવસ્થામાં બંડ પછી ૧૩ કે ૧૪ મે વરસે સુડીયાપુરજ (કલકત્તા)માં સદ્માએ પ્રત્યક્ષ જોવા હતા. આ બાંકા સાહેબ રાણીદાગના સુઅવગેશે પૈકી એક હતા અને બંડમાં ગણી જગ્યાએ લડ્યા હતા. જ્યારે અંગ્રેજોએ દેશ પર સંપૂર્ણ કબજો મેળવ્યો ત્યારે તેઓ પોતાનાં કથીઆરો તથા સંતાતા ફરતા હતા. છેવટે તેઓ શાઈને બાકીનું જીવન વાજીઅલીની શરણમાં ગાળવા

માટે કલકત્તે આવ્યા. જો કે તેમના સ્વરૂપમાં, તેમની ફેશનમાં ફેર પડ્યો નહોતો. તેઓ એક પાનંગા કંચા ધોળા રંગના માણસ હતા. કપાળથી ચોટડી ધૂંધીના માથાનો મધ્ય ભાગ મુંઝાવેલા રહેતો. અને શાલુના વાગના હુમખામાં એક ઝુમખું મોઢું ને એક નાનું હતું. આ ઝુમખાં બે બાજુ હરકતાં રાખી મથે. ટોપી કે પાંચડી પહેરતા. લાંબી ટાંટી અને કંચી મુંઝે રાખતા. શરીર પર દીપી નીચે તેણે લાંબું 'અંગરખું' અને ઝીંચોળી માફક લાંબો કચીદાર પાપ-લમો પહેરતા. ખમ્બે એક કમાલ અને હાથમાં દંમેશાં એક પંખો રાખતા. તેમની મરતીના સૌથી મોટા પુરાનો એ હતો કે બધાંય કપડાં એકજ રંગની છોટનાં હતાં. જે છોટું અંગરખું હતું તે જ છોટની પાંચડી, ટોપી, કમાલ, પાપલમો અને પંખો પણ તે જ છોટનો હતો. અને તેના પર પણ તેવીજ છોટ મટેલી હતી. અને નથી દેરી રહેતા કે તે વખતે બધા બાંકાઓની આવીજ ફેશન હોય. એ સમય છે કે આ જુઓંગ આવી ફેશન રાખી હોય. આ બાંકા નાહુંજ મુડીયા જુરુખમાં બધાં બધાં આવતા સ્વરૂપમાં ફરતા નીચે ત્યાં આંગળીઓ ચીંધાતી અને હોડો આથળ પાખી ડીખવ કરતા એમને લાડી લાડીને નિદાગના અને દસવા. અંગ્રેજી શબ્દમાં તો બાંકા સાહેબની તાકાત નહોતી કે કોઈનું હાસ્ય અટકાવી શકે. "દમાએલી બીલાડીનો કંદર પણ કાન વીધે" એ અનુસાર બાંકા સાહેબ પોને જ આંખો નીચી રાખી પહાર ચા. હોડો ગમે તે બોલે કે ફરે તે મણકાઈ વખર ચાલ્યા જતા. આ છતાં પણ અકસાઈ અને રોર તો પહેલાં નેવાંજ હતાં. કોઈ મહેરીકમ્મ મપાં માગતા હોય ત્યારે એમ જણાવું કે બધા કંપર તે દુઃખન ચલાવી રહ્યા છે અને જલ્દે પોતાની આગળ કોઈ કંઈ સમજતો જ નથી એમ વર્તતા. એક વખત વાહાજબીખાને ક્યું "છોટખાન (તેમનું નામ હતું) હવે જમાનો બદલાયો છે. દુનિયામાં બહુ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. જુઓને અને પણ પહેલા જેવા રહ્યા નથી અને તમે પણ તેવા રહ્યા નથી, તેથી જેમ અમારી ફેશન અમેએ બદલી નાંખી તે પ્રમાણે તમે પણ બદલી નાંખો." તેમણે અજબ દરી જુદાવંદ, હવે થોડીજ છાંંચી રહી છે, એટલે તેને આજ રીતે પસાર ચલા દે. પરંતુ બહારાદે મોમંદ આપી આથલ પૂર્વક ક્યું "જે ધવાનું હતું તે થઈ ગયું પણ હવે તો નવા જમાના પ્રમાણે ફેરફાર કરવો જોઈએ" તે પછી બહારાદે એક ખવાસને દેવારો દર્શો એટલે તેણે એક મુંદર દુધાલો બાંકા કંપર જોડાડી દીધો. બાંકા સાહેબને આમ બીજા જાનનું કપડું જોડાડવામાં આવ્યું તે તેને ક્યું નહીં. તેઓ લાયાર થઈ મયા અને અજબ બજારીને દુધાલો લઈ થેર આવ્યા. પરંતુ આ પછી ત્યારે ધરથી બહાર નીકળતા ત્યારે તેમના શરીરપર સફેદ કપડાં દેખાયાં હતાં. થોડા સમય પછી મુડીયાનુર-જમાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યો. હું સમજું છું કે એમના મૃત્યુ સાથે નહિ પણ તેમની ફેશનના બદલાવા સાથેજ જુના બાંકાઓનો અંત આવ્યો.

એમાં શંકા નથી કે ત્યારે બાંકા જનવાનો મોજ વધ્યા જતો હતો ત્યારે હંચ અને નીચ બધાંય વર્ગોમાંથી બાંકા કંપર ચલા લાગ્યા. સરેરાશ બાંકાઓની સંખ્યા ત્યારે વધી ગઈ ત્યારે તેમાં એવા પણ કેટલાક નજરે પડતા હતા કે જેઓમાં અસલ બાંકાઓ માફક ખાનદાની અને બહાદુરી નહોતી નજરે પડતી અને પ્રસંગ આવે તેમની નિર્ભયતા જાહેર થઈ જતી. પરંતુ અસલ બાંકાપણ (Knighthood) એ તો ફેશ અને કોમના એક ધણ જ હોય. દરજ્જાની ખાનદાનીનો અંત હતો. જે છેલ્લા દિવસોમાં સુલકમાનો ઉપાંત ધણ

હિંદુઓથી પણ જાહેર થયું હતું. આવા એક ઉંચી કોટીના ભાવનો હિંદુસ્તાનમાં નાશ પામવો એ તેના ઇતિહાસનું એક શોકદર્શક પાનું છે.

અમે કબુલ કરીએ છીએ કે બાંકાઓની મોટી સંખ્યા અને તેમનો બંધન વગરનો હાથીઆરોનો ઉપયોગ દેશની સલાહ શાંતિમાં વિધન પાડતો હતો. તેમનાથી શહેરોમાં હંમેશાં લડાઇઓ થતી, રસ્તાઓ ઉપર લાસો તરફડતી નજરે પડતી. આટલું જ નહિ પણ દિવસે દિવસે એ પણ સાબીત થતું જતું હતું કે બાંકાઓ અંદર અંદરની લડાઇઓમાં-એક બીજાને મારવા કાપવામાં જેટલા કાબેલ અને બહાદુર હતા તેટલા જ પરરાજ્યોના હુમલા રોકવામાં અને લડાઇના મેદાનોમાં દેશના માણસો સાથે ઉભા રહી લડવામાં અયોગ્ય અને સંદોષ હતા તેપણ અમે એટલું તો કહીએ છીએ કે આ બહાદુર વર્ગ નાશ પમાડવાને યોગ્ય નહોતો. પરંતુ તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાની જરૂર હતી.

મુનિરુદ્દિન ૨. ગવર્સી.

જક્ષણી

હું ભાતું કરતી હતી, ત્યાં એમના પગ સંભળાયા. હું એમના પગ બરાબર વરતું છું. ક્યારે ગમગીન હોય છે, ક્યારે ઉત્સાહમાં હોય છે ક્યારે વિચાર કરતા કરતા ટેલતા હોય છે એ બધું વરતું છું. એમના પગ ઉત્સાહથી ઉપડ્યા નજીક સંભળાવા લાગ્યા, અંદર આવીને કહે “કેમ ?” પણ મને ભાતું કરતી જેમ અચકાઈ ગયા “કેમ આ શું આદર્શ છે ?”

મેં કહ્યું “ભાતું કરું છું. બપોરની ટ્રેનમાં જાઉં છું.”

“પણ ક્યાં ? શા માટે જાય છે ?”

“મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા.” એક વખત હું લાંબે વખતે ગળી, મારા મનમાં એમ કે એ શું શું કહેશે, ત્યારે ધીમે રહીને કહે કે ‘જુદાં રહેવાથી ફાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે કારણ કે સ્ત્રીઓ તે દરમિયાન કાગળો લખે છે તે સિવાય નેમને લખવાનો મહાવરો થતો જ નથી.’ અને હું બેગી હોઈ ત્યારે લગભગ હમેશા જ ફરિયાદ કરે કે મારે લીધે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

“પણ મારા ખાત્રા કરવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો ? આ મોતી શું કરશે ?” મોતી અમારી ફેરવી હતી. મોતી જેવી સફેદ, સુવાણી, સુંદર.

મેં કહ્યું : “હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાત્રા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ ફેરમાં, કપડીઓ, મોકોડા, માંકડાં, માંકડાં એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઇની ચિંતા થતી નથી.”

“બસે જવાની ના નથી. પણ ક્યાં જવું છે?”

પૂરીઓ વણતાં વણતાં જ મેં કહ્યું “છૂપી પોલીસો અને ગુન્હા પકડવાની વાતો લખો. છો ત્યારે એટલું તમારી મેજે જ શોધી લેજો.” કદાચ મારા નીકળ્યા પહેલાં એ ન આવ્યા હોય માટે મેં ચિટ્ટી લખીને તેમના જોવામાં આવે તેમ એમની અધૂરી લખેલી વારતા ઉપર દખાવીને મૂકી હતી.

“તારી આંખમાંથી તો કાંઈ એકસ—”

“ગુજરાતીમાં બોલો.”

“ક્ષ-કિરણો નીકળે છે!”

મેં પૂરીઓ તળતાં જવાગ આપ્યો “ક્ષ નહિ, એથી જરા આગળ, ચ-કિરણો નીકળે છે.”

“ત્યારે એ ચ-કિરણો વડે જરા પ્રેમાનન્દનાં નાટકો કોનાં છે તે કહોને મારાં સર્વજ્ઞ બાપ! બિચારા ચ ધણા વખતથી મહેનત કરે છે તેમને મદદ થશે. તે દહાડે આપ્યાં પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ?”

“ચાલો મેં પીરસ્તું. જમતા જમતા વાત કરો. તમે કહેતા હતા કે પ્રેમાનન્દની કૃતિઓ સ્ત્રીબાલવૃદ્ધ સર્વને ગમે તૈવી છે. આ નાટકો અમને ગમતાં નથી તો એ પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ સાબીત થયું કે નહિ? હવે તમે ખુશીથી કહો ચકો કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી.”

“હું એમ પ્રસિદ્ધ કૃં કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં નથી માટે એ પ્રેમાનન્દનાં નથી! વાહ!”

મેં કહ્યું “વાહ કેમ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરનાં શરમાણો? તમે તો એવા ને એવા રહ્યા અને પેલા બાપએ ગાંધીજીનું મોઢું ગમે કે નહિ એ પોતાની બેરીને પૂછીએ લીધું અને એ પ્રસિદ્ધ પણ કહ્યું! તમે તો કાંઈ મહાજન વિશે મને પૂછ્યું પણ નહિ!”

“લે હું પણ એક અગત્યના મ્હેણા વિશે મૂકું.”

“પૂછો.”

“મારું મ્હેલું તને ગમે છે?”

“પણ તમે મહાજન છો?” મેં કહ્યું.

“એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીવાચ પાસે કહેવરાવે છે કે ઇંગ્લેન્ડનો પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારો ધણી કોણ છે એ મારે વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે, તો મ્હેણાની આગળમાં તો કોઈ બીજાના મ્હેા કરતાં મારા મ્હેણાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો ખરો કે ના!”

મેં કહ્યું “અને ના પાડીશ તો શું કરશો?”

“તું જે કહીશ તે.”

“ત્યારે તમારું મ્હેલું આ પંદર દિવસ નહિ ગમે અને હું હું આગાની ટિકિટ લઈ આપો.”

એકદમ ગંભીર ચમ્ર પૂછ્યું: “કેમ કમગારે હીક નથી?”

મેં કહ્યું “કંઈ ગંભીર નથી પણ આપરેયન દરાવું પડશે એવો તાર છે. જનાના ઇસ્તિનાય એટલે આગંધી મળી પણ નહિ ચકાચ હું એટલા દિવસ કમળા સાથે રહીશ.” એકા દંપતી અમારાં રનેહી હતી.

જગતમા પત્ની વિનાના સ-ધુરની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે એટલી બધી વિચિત્ર છે તેને માટે શબ્દ પણ નથી જડતો સ્ત્રી પગ્ણી ન હોય તો કુમારિના ધણી જીવતો હોય તો સૌભાગ્યવતી ધણી પ્રનાસે ગયો હોય તો પ્રાપિતભર્તૃકા, મરી ગયો હોય તો વિધવા કુમારિકા એ સુખ સૌનાગ્ય શ્રગારનું આલમન, સૌનાગ્યવતી વાતમન્યનું પ્રાપિતભર્તૃકા વિયોગના શ્રગાન્ન વિધવા કરુણનું પુરુષ પરણ્યો ન હોય તો ? વાઢો પરણ્યા પછી ? વગી પછી શુ-પણેનો, ધણી સ્ત્રી પ્રનાસે ગઈ હોય તો ? તેનું નામ જ નહિ. ગાંઢ્યા પછી નિધુર મિત્રારો કોઈ પણ રસનું આલમન નહિ. વાઢો એટલે જગત બદારનો પરણ્યા પછી જો સ્ત્રી તગ્ન આસક્ત હોય તો પોમલો, એમ ન હોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય અને મદાને માટે સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય સ્વાતન્ત્ર્ય હરી લેનારો. ધણી એટલે જ મૂર્ખ નિધુર એટલે બીજવાર પરણવાનો ઉમેશ્વાર, કાકા મારનાર, સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને ન મળે તો વાઢો સ્ત્રી પ્રનાસે ગઈ હોય તો ? તો શુ કંઈ એક દિનસનું છે, કોને ઘેર જનાય ? અથવા થોડા દિવસ મળે ત્યા કાઢી નાખશે પણ કોઈ દિવસોજ ધરાવે નહિ દિનગીર દેખાવા જઈએ પણ કોઈ દિવસગીરીનું કારણ જ સ્વીકારે નહિ.

સ્ત્રી ન હોય તો થઈ શુ ગયું ? શુ તમને ખાવા નથી મળતું ? પહેરવા નથી મળતું ? પૈમા નથી મળતા ? શુ નિરાધાર થઈ ગયા ? તમને શી ખોટ છે ? ઉનડું વિ-ધુર એટલે થોડો વખત ધુરા-ધોસરી નીકળી ગઈ. મને લાગે છે કે પુરુષને ધોસરી ઉપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે ધોસરી વિના તેને ખડ્ડુ લાગે છે હું એકનાર ગાડામા મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે સાથે એક મૈકરાણી અધમણીની જામચીવાળી દેશી બધુક લઈ સાથે આવતો હતો. મે કહ્યું “જમાદાર, બધુક ગાડામા મૂકી દો કંઈ ભો જેવું નથી” જમાદાર કહે “એ બોજસે ફીક ચલા જના હૈ” પ્રેમાનન્દ કહે છે તેમ ધણી સુરભિસન છે તેને ધોસરી વિના ખાતી ચાલવું મનનું નથી.

મદવાડમાથી જાંઢ્યા પછી ઝોઝનો છોકરો એક દિવસ જમવા બેઠો હતો જમી રહ્યો, કમળા કહે જાંઢે મો ઘોઈ, કીકો જાંઢો થયો અને રડવા લાગ્યો કહે ‘ચલાતું નથી પગમા કૈક ચાય છે, કાઠા વાગે છે.’ બેઠેલા બધા હમી પડ્યા તેને પગે ખાતી ચડી હતી સ્ત્રી જાન્ય છે તેથી બીજું કાંઈ થતું નથી હૃદયને ખાતી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા જરા કાઠા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે. મધા સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષસ્વાતન્ત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે વિષ્ટ જનતો જાય છે.

હવે કરવું શુ ? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રાપિતભર્તૃકા, વિધવા સર્વના કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાન્ત ઉપર કરાવેલો છે, પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી પુરુષ પ્રાપિતપત્નીક હોય ત્યારે તેણે શુ કરવું શુ ન કરવું ? ન્હાવું નહિ ? પાણી ગરમ કર્યો વિના ચલાવી લેવું ? રોડ ન પીતી ? ખરામ કરીને પીતી ? બહાર ખાવું ? ઘેર ખાવું ? હજમત ન કરવી ? વાળ ન ઝાળવા ? આદિસમા વખનસર ન જવું ? રાતે દોવો ન કરવો ? ખુશીમા જાંવું ? રાતે જાગી દિવસે જાંવું ? શુ કરવું ને શુ ન કરવું ? અરેખર જગતે પુરુષની ધણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે ભૂખ લાગી. ભૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન સૂઝે ત્યારે પણ એ સૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં. ઊંઘ્યો, ક્રમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂંછું હવાવતી હવાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અત્યાર સુધી ગમગીન ચઢતે બેઠી હતી. વિરહમાં કાવ્ય રફૂર છે, મને પણ તીચેતું કાવ્ય રફૂરું.

कच्चिद् भर्त्याः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्याः प्रियेति *

તેનો શુભરાતી અનુવાદ પણ તરત જ રફૂરું.

धखियाखीने स्मरछकनि तुं व्हाखीं तेनी हती ते ?

તમને આમાં દોષો લાગશે. પણ મોતી તો આ સમજી ગઈ. મેં તેને યાજ્ઞીને ખુશી ઉપર બેસાડી ક્રમાડ વાસ્યું.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીથીની ઝોળખાણુ કરી હતી ત્યાં ગયો. જરા મોઢું થયું હતું પણ હજી વીથી ચાલતી હતી. મદારાજ નવો આવેલો હતો પણ જાણે ધણાં વરસથી મને ઝોળખતો હોય તેમ કહે “અહો ! સાહેબ ધણે દિવસે આવ્યા ? આવા દુખગા કેમ પડી ગયા ? અહીં જન્મતા ત્યારે તો સારા હતા સરીરે ?” હું તેની પ્રગલ્ભતાથી ધણો ખુશી થયો. મને જાણે વિચાર કરવા, રમવા એક નવુંજ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું “હા મદારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જન્મવા આવવાના હું. પીરસો.”

‘જે હી’ નવરો દીનેનાથ ’ તે હી’ મદારાજને ધડયો હશે. તેનો પણ ધોળો હતો, બટારાને બાકીને જાણ કાઢી નાંખીએ એવો ધોળો, અને તેની ઉપર કાળા રાતા પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લયઝખયડ અંજો જાણે ધસી ન પડે એટલા માટે, કાઠીઓ સૂરજ બટારાં માંતડીમાં બાંધે તેમ, કાળા ઝીણી મોતડીથી બધ બાંધી બાંધેલાં હતાં. પેટ મોઢું હતું પણ આ બધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જતાઈ પરસવાથી ચોટી મળું હતું. જોતો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંઠ વિનાનું જિટ જેવું પડતું. મોઢામાં જાણે નીચલા જડખામાં એક નહિ પણ દાંતની બે દારો જેવું અથવા આખા જડખામાં જાણે દાટોજ હોય તેવું જણાતું હતું, અને બહા ધડીને એટલા ખુશ ચઢી ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે યાજ્ઞચો હશે-કપાળ તરફ માથું એટલું ઢગલું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો.

મદારાજ પીરસતા હતા એટલામાં મેં મારી સાથે જન્મવા બેઠેલા ભાઈ રેવાશંકરનું ઝોળખાણુ તાળું કરી લીધું. તે મદારાજનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હતા. મદારાજ પીરસી લીધું એટલે રેવાશંકર કહે “મદારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો.” મદારાજ પીરસી રહ્યા હતા પણ પાછા રસોડામાં ગયા, ધીની વાડછી લઈ આવ્યા અને કાંઈ પણ જરૂર વિના મને બે ચમચા અને રેવાશંકરને બે ચમચા ધી પીરસ્યું, અને પછી અમારી બેની સામે પગપર પગ ચડાવી બેસીને, પગનાં તળેઆંખર, ડોલનાં ડોલનાં હાથ ફેરવતા ફેરવતા બોલવા લાગ્યા.

* कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति । मेवमुत.

“મારે તો જીવ મોટો. અમે તરવાડી કોઇ દી લોભ ન કરીએ આશંક છે ને શેઠ, એ પંડયા, એમનો જીવ જરીક જેવડો. અમારી નાતમા પાશર તાબાનુ નામ પાડી અરધા બાર ઓગ લોટાનુ લાણું કર્યું હતું. અમે તો લોટો સાચી ગમ્યો છે, ભલે ને અહીં નોકર હોઇએ પણ નાતમા સદે સરખા, એમ કોઇની સાહીયાર ન રાખીએ. નાન વચ્ચોવચ્ચ સભાગી દઇએ. હું તો શેઠ હોય તો ય નગર ચુકાવી ધી પીગસી દઉં. બહુ કહે તો આ તારી નોકરી, જ નથી કરતા. બ્રાહ્મણના દીકરા છીએ, હાથમા ઓળી લઇ માગી ખાતા કાંઈ શરમ ઓછી જ લાગવાની હતી. કેમ હે ?”

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઇ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો “આ પંડયા તમારી નાનના છે ?”

“હા સાહેબ, એ અમારી નાતમા દલકા ગણાય. એ તો કન્યા કોઇ નહેાતું આપતું તે મેં આપીને મોટા કર્યા. મારી બાણીજનો આ સગે હાથે આદશે કર્યો છે પણ મારા લગન માટે તેણે મેં વેણેય કોઇને કલ્લા નથી.”

મેં રેવાશંકર સાંતુ જોઇને કહ્યું “બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે ! એમને જલ્લણીની વાત કહું ?” રેવાશંકરે હા પાડી તે પહેલા મહારાજ બોલી ઉઠ્યા “જલ્લણી કોણ ?”

મેં કહ્યું “મારે ઘેર એક જલ્લણી છે. સાક્ષાત મહામાયા જોઇ લ્યે. રાતે અંધારામા જુઓ તો મેં આખો દીરા જેવી ઝગારા મારે જે માનતા માનીએ તે રૂળે એવા છે.”

“ત્યારે મને એકવાર દર્શન કરવા લઇ જાઓ ને.”

મેં કહ્યું “અરે ! અરે ! એ શું જોશ્યા ! એ તો કોઇને મળતાજ નથી. બસ દિવસ આખો ઘરમા બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યા કરે. એમ લોકોને મળવા દે તો પછી લોકો એમની માનના માની માનીને એમને જાંપવા પણ દે કે ? અને આપણા લોકો માગે, તે અપ્રલ વિનાનું માગે. નસીબમા ન હોય એવું માગે. એક બાઇના નસીબમા છોકરો નહિ ને માગ્યો તે આધજો છોકરો આપ્યો. બોલો !”

હું બોલતો હતો તે દરમિયાન મહારાજના મુખ ઉપર હર્ષ ચિન્તા ઉદ્ભવ વગેરેની રેખાઓ આવી આવીને ઉઠી જતી હતી. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી મહારાજનો જીવ કંઈક હેડો બેડો અને જોશ્યા. “પણ મારા નસીબમા તો છે. મારૂં સગપણ તો ભરતે ત્યાં થઇ ગયું છે. પણ કન્યા જરા નાની છે. પણ નાની છે પણ રૂપાળી બહુ છે હો ! અને નાની છે પણ મુઠ અત્યારથી બધુય સમજે છે. હું જાઉં તો કહેશે મારા સારું શું લાગ્યા ? અને પાણી મગાવુ તો ધમ ધમ કરતી લાજ દાદીને ચાલે.” છેવટે વાક્યો બોલતા મહારાજના હૃદયનો રસ મુખમા આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેના શીકરો ઉડવાની બીતિ રહેતી હતી. મેં શાક માગ્યું મહારાજ ઝપાટામધ ઉઠી શાક લઇ આવ્યા અને મને અને રેવાશંકરને બંનેને પીરસ્યુ. શાક અને ધી મહારાજની પ્રમજનાના ખાસ ચિન્હો છે

મેં કહ્યું “ત્યારે તો તમારે જલ્લણી માતાનું કાંઈ કામ નથી.”

મહારાજ ઉઠા વિચારમાં પડી જોશ્યા “તમે વૈડ જાણો છો ?”

“ ના, ”

“ હું મહેતા ડેપુટી સાહેબને ત્યાં નોકર હતો. એ નવી બાઇડી પરણ્યા હતા તેને સંધતાં નહોતું આવડતું તે મને રાખેલો. મારા હપર બાઇ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ”—નાની બૈરીના ધણીને નોકર રાખવામાં જે દીર્ઘદષ્ટિ અને ઝીણવટ રાખતી પડે છે તેને માટે આ અચાત ‘ડેપુટી’ તરફ મને ધણું માન થયું— “ બૈરી નાની તે વેદને પૂછીને તેમણે ટોપડું ખવરાવ્યું તે બૈરી તો મોટી આવડી યશ ? ” મહારાજે કાળા હાથેના પંજે પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેક્યો. “ હું એકવાર સાંભળું તો જાણું નહિ. મેં ખવરાવવા માંડ્યું છે. પણ હજી બીજી નથી યશ. ઝોંમ કાઢું કર્યું છે, પણ હજી દીકે નીચી લાગે, ”

મેં કહ્યું “ ત્યારે ખીજ બાઇડી જાણ્યો છે ? ”

“ ના, ના, ખીજ આવી ન મળે. જક્ષણી માતાને કહીને ઝટ મોટી ચાચ એમ કરો. અને મારે ઘેર બૈરી સુખી ચાચ હોં. જુઓ કશું કામ છે ? રાંધું પણ હું, તેને દાળ મોખા પીણવા પડે. અને હું રસોયો ખરો પણ બાર વાગે છુટો. ગામમાં નીકળું તો મને કોણ રસોયો ન જાણે. હજામત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના તો બે આઠ આના. ને માથામાં તેલ અત્તર પોમેટમ. મહિનામાં એક જે વાર નાટક સીનેમા તો ખરાં જ. બૈરી દુખી ન ચાચ હોં. ” મહારાજે ધણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણાવી છેવટે કહ્યું “ ત્યારે હું જક્ષણી માતાનાં દર્શન કરવા આવું ? ”

મેં કહ્યું “ ના એમ તો નહિ. એ તો હું ન હોઈ ને તમે જાઓ તો ફેતરી થઈને વળજે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ. ”

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરતજ બાણું તૈયાર કરી મને ખમર આપી. મેં કહ્યું “ એ રાત્રે તો જમનાં નથી. સવારે છોડરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો. ફક્ત ચાર રોટલી. ભાત દાળ શાક નહિ. ઘી પણ જરાકજ. હું પૈસા આપીશ. એ મફત ખાતાં નથી. પણ વખતસર કરું. ”

મહારાજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અને ખીજ દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યા કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર ઉધાડ્યું. સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક હોવાથી ઘરની ફંચીઓ અમો બન્ને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઈ. મોતી પૂછડી હલાવતી હલાવતી સામી આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર એજ બરાબર હતી. પાછી જ્યાં જોઈ ત્યાં ધૂળ. પુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ, ચોપડીઓ પણ, એમ ને એમ પડેલી. ટેબલ પર પણ ધૂળ અને કાગળબણ્ણીઆ તીચે મેં ચિટ્ટી ચૂકેલી એમની એમ ! આ પુરુષો તે ભગવાને કેના વડયા હશે !

મેં બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેબલ પર જઈ કાચમાં જોયું. રસ્તાના ચાક અને આ ધૂળ ! મનમાં થયું લાવ માથે નાહી લઉં. માથું છોડ્યું. ત્યાં કમાડ ખખડ્યું. મને થયું કે

કદાચ એ આવ્યા હશે. સાક્ષીનો છેડો ગળા ફરતો લઇ એમ ને એમ જઇ કમાડ ઉઘાડ્યું. આ કેણુ !

એક ધણેજ કદરેયો માણુમ, કાળો કોટ પહેરેલો, તાજ વાળ કપાચી હાથમત કરાવેલો, વાળમા ખૂબ તેલ અને પોમેડ, ઉપર તેલથી રીડી થઇ ગયેલી કોરવાળો કાળી ફેટની ટોપી, પાતળી ચીપી ચીપીને પાટલી વાળેલી મિલની ઘોતલી પહેરેલો, કાચમાં દાતણ અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો. હું ખસી ગઇ. મેં કહ્યું “અલ્યા કેણુ છે ? કેમ આવ્યો છે ?”

“જક્ષણી માતા ! ખમા કરો ! સેવકના ઉપર મહેર કરો.”

મેં કહ્યું “પણ હું જક્ષણી કે દાડાની ?”

“હમૈશ નીકળતો પણ ઘર બહારથી બંધ; આજ જ તાણું નથી એટલે દરશન કરવા આવ્યો છું. મારા મનના મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનતા માનીશ.”

“ભાઇ તને કોઇકે બરમાલ્યો છે, હું જક્ષણી નથી.” કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડ્યું તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે “માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોટરનું તે સામું તો ગુઓ !” હું ચીકાઇ ગઇ “વળી તું ખાવાનું મોટલનાર કેણુ ! જાણ છે કે નહિ કે આ ઘોકણું લગાવું ?” અને અંદરથી મોતી ધુરંદી. મેં લગાવ્યું જ હોત પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાછું મૂક્યું. તે વળી બોલ્યો “માતાજી, મારા નસીબમાં બેરી છે. મારે નવી નથી જોઈતી. છે તે જ મોટી યાય એટલું કરો.” હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ઘોકણું લીધું. “હરામખોર” કહી મારવા જતી હતી ત્યાં “ચંડી, કોપ ન કરો” કહી મને અટકાવી, ચેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેઢા. મને શરી કહ્યું “ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ.”

કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્વ

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૧ થી ચાલુ)

સંસ્કૃતમાં અને વેદમાં પણ આવી પંક્તિઓ મળી શકશે.

સોહમાજન્મશુદ્ધાનામાફલોદયકર્મણામ્ ।

આસમુદ્રક્ષિતીશાનામાનાકરયવર્ત્તનામ્ ॥

તેમાં આ સ્વરથી એકતા સધાય છે.

હાથો માનુષીયુ આ । યશઘક્રે અન્નમિ આ । અર્દમાકમુદરેયુ આ ।
જન્મે દાખલામાં વ્યાકરણનાં એકસરખાં રૂપોથી પણ એકતા સધાય છે એ ખરૂં છે. પણ
વ્યાકરણ વિના પણ—

યુયાયુગન્યાયતચાહુરંસલઃ

કપાટપક્ષાઃ પરિણદ્યક્ષ્વરઃ ।

અને

અય પ્રજ્ઞાનામધિપઃ પ્રભાતે

જાયાપ્રતિગ્રાહિતગન્ધમાલયામ્ ।

વનાય પીતપ્રતિવદ્વત્સામ્

યશોધનો ધેનુમૃપેર્મુમોચ ॥

આ દાખલાઓમાં આ થી એકતા સધાઈ છે. ગૂજરાતીમાં આવા ઘણા દાખલા મળશે.

પ્રાતઃકાલે ઉદયિ ભગવાન્ શ્રી વિવસ્વાન્ પ્રવર્ષે

x

x

x

અમે એવા બધા ધેવા પ્રભુની પાઠશાલાના

અમારામાં કશે ના માલ

અમે તો મૂર્ખ તે કંગાલ

હતાંએ બાલકો હતાંએ પ્રભુની પાઠશાલાના.

x

x

x

સાતમે માથ અટારીએ કાંઈ આજી વાય સમીર

હમી મહારી હેલે ચડી મહારાં બૂલે અજાં મધીર

મારા સાવજશરૂ નાથ હો ત્હારે દેશ દેશ પરદેશ.

જૂનાં કાવ્યોમાં પણ આવા દાખલા મળશે.

સારમાં સાર અવતાર અમળા તથો ને બલે બળીમદ્ર વીર રીએ

પુરુષ પુરુષાત્મ શું કહું હે સખી નેયી નહિ નાહરે કાજ સીરે.

ખીમ સ્વરો પણ આવી રીતે આવે છે.

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને
અહા મૂર્તિ મનોહર માણુકની

એમાં છંકાર ચમત્કારક છે. *

આ શોભાને જૂનાં કવિઓ ઘણું માન આપતા. માત્ર દાખલાજ આપીશ. શરદુત્સવો બધે ચાલે છે તો પ્રથમ શરત્પૂર્ણિમાના રાસનું વર્ણન લખશ.

સાંભળ સહીઅર વાતડી ઉત્તમ આશો માસ
શરદ પુનમની રાતડી ચંદ્ર ચંદ્રો આકાશ.
વળતાં વળતા ચંબીઆં નદીઓ કેરાં નીર
વચ્છને બાળ વિલંબીઆં પીતાં પીતા ખીર.
વાન વળ્યો વનવેલનો પ્રકટ થયાં ફળફૂલ
લોઢ લળ્યો રંગ રેલનો, આનંદ અતિ અનુકૂળ.

છેલ્લી પંક્તિઓમાં લ ઢ ણ ર બધા નિકટના વ્યંજનો છે એ પણ જોવાનું છે.

દેખો, સખી! ડાલરીઓ, કાલંદરીને કાઠે ઉત્તો છે.

પહેલા બે શબ્દોમાં 'ખ' બીજી આવી બેવડાય છે, છેલ્લે 'ક' પહેલો બેવડાય છે 'દ' બેવાર આવે છે અને 'ડ' તેને મળતો છે એમ આ પંક્તિનું સંગીત સુશ્લિષ્ટ બને છે.

કારતક રસની કુંપળી નયણમાં ઝળકાય
અંગ સમારે રાધિકા મનમય રહ્યો સોહાય.

'અંગ' અને 'મનમય'માં બીજી રચના રહેલા અનુનાસિકા ચમત્કારમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

ફાગણુ આવ્યો હે સખી, કેશુ કુલ્યાં રમણ,
હૃદે ન ફૂલિ રાધિકા, ભરમર કનૈયોલાલ.

અદ્ય આયુષ્યમાં કદવના મનુષ્યની, આજ કીધું વળી કાલ કરવું,
શાસનો શો વિશ્વવાસ ! નહિ નિમિષનો, આશ અધુરી અને એમ મરવું.

હુહા અને સોરઠા વગેરે લોકસાહિત્ય ઘણું સાદું છે અને તે ઉપરથી એમ મનાય છે કે તેમાં આવી વર્ણોની ઝીણવટની કેાછએ દરકાર નહિ રાખી હોય. પણ પ્રાચીન કવિઓ જટલીજ એ, અનામી કવિઓએ પણ આ શોભાની દરકાર રાખી છે તે એટલે સુધી કે હુહા સોરઠામાં તો એક ચરણમાં એક વર્ણ બેવડાવો જોઈએ એ લગભગ નિયમ છે.

ખાણું ખોષમાં, ખૂખ વિનાં જાવે નહિ,
ફહો દિલમાં, હલોટ વિનાં આવે નહિ.

જાણે આ નિયમ અભિમાયારી હાય તેમ એક જગ્યાએ પાકોતર સાંભળ્યું તે પણ ગાણું ગણામાં, ઉલટ વિના આવે નહિ.

*

.....સૌન્દર્ય ઘણા

ડાલે લોટ અલિ મૃદુપદે, વાય આ વાયુ તેવો

તેમાં 'ઘણો' 'ડાલે' 'લોટ' 'તેવો' માં રહેતાં એઓ એઓ એઓ સ્વરયુગ્મો યચ્છોનો શ્લેષ સાથે છે

એમ હતું.

પાટણ ઘોડા પાય, મગરે રહે મેવાડરે,
આભા હાડળમાં, ધારે તો લે ધીરતો.
મરધર ને મેવાડ, પુનાં લગ દ્રાહાં પડે,
લલકતે કમાડ, ચારી દ્રાકે જડિયાં ધીરતા.

x x x
સાજણ જતાં સહ, કોઈ આંખો આંસુડે બરે;
જે દી લોચન વરસે લોહી, તે દી સાજણ સાચાં જાણીએ.

મીરાંબાઈએ સતમામાના રસણામાં આ નિયમ ઘણી ચીવટથી પાળ્યો જણાય છે. તે વાંચતો નથી. + પણ અબણ ભોજલની થોડી લીટીઓ વાંચવા લલચાઈ હું.

હે કળકળમાં કાચખી ફૂટી રામૈયાની રીત છે રૂકી રે,
ઘણીનો આશરો ધારે, તેને મારો સાહ્યો તારે રે.

અને છેલ્લી કહી—

કેશવજીએ કરુણા કીધી, મોહ્યા મેઘ મહાર,
અધવચથી ઊગારી લીધાં લેશ ન લાગી વાર.
ભોજલ બરોસો જેને, ત્રિમજ તારશે તેને.

કવિ ન્હાનાલાલનું કાઠિયાણીનું ગીત જોશો તો તેમાં આ વર્ણુચમત્કૃતિ લગભગ દરેક ચરણમાં જણાશે.

સંસ્કૃત કવિઓએ વર્ણુરચનાનો અતિપ્રયોગ ચિત્રકાવ્યોમાં અને યમકોમાં કરેલો છે, પણ એ અધમ કાવ્ય છે. મદિદનાથે રીકામાં પણ પ્રાયશો યમકે ચિત્રે રસજુદિર્ન મુગ્યતે કહ્યું છે. અને હું એની ચર્ચા અહીં કરવા માગતો નથી. દંડીએ બતાવ્યું છે, કે એક જ વર્ણુનાં અતિ નિકટ ઘણું પુનરાવર્તનો કરવાથી બન્ધ સિધિત થાય છે.

શિયિલં માલતીમાલા લોલાલિકલિલા યથા અને ગૂઝરાતીમાં આવા પ્રયોગો હવે નથી થતા. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે અસુક વર્ણુ જણે માપી માપાને મૂક્યો હોય તેમ દેખાવાથી પણ આ દોષ આવે છે.

સ્મરઃ સ્વરઃ સ્વલઃ કાન્તઃ કાયઃ કોપધ નઃ કુશઃ
જ્યુતો માનોધિકો રાગો મોહો જાતો સર્વો ગતાઃ ।

આવી રીતે વર્ણુસામ્યનો આગ્રહ પણ સર્વ સુંદર ચીજોની આશક દુરાચલ થઈ જવાની દહેસત છે જ. પણ એ સવળ છતાં કણલ કરવું જોઈએ કે વર્ણુલાસિત્ય વર્ણુસંગીત અને વર્ણુસંવાદ એ પદ્ધતિનો અલંકાર છે અને પદ્ધતિના બંધમાં દહતા લાવવાનું. અમેય સાધન છે. અગ્રેજીમાં આ અલંકાર આપણા જેટલો આવી શકતો નથી અને અગ્રેજી

+ ધીરજની વાતો ધરથી જણી નહિ રે લોલ, પ્રીત કરીને પરવરા કીધા પ્રાણને;
કાળજડાં કારીને બીંતર બેઠિયાં રે લોલ, મીઠહલીમાં માર્યાં મોહનાં બાણને.
જણ્યું જણ્યું—દેત વખાંડે ભેદવા રે લોલ,

કાવ્યોથી ઘડાએલી રસવૃત્તિને આ અલંકાર તરફ કાંઈક સૂચ હોય એવું જણાય છે પણ આપણે જાણવું જાઠએ કે દરેક ભાષામાં સુંદરતાની ભિન્ન ભિન્ન સામગ્રી હોય છે. ગૂજરાતીમાં વર્ણચમત્કૃતિ એવી સામગ્રી છે. અને સારો કવિ એ સહજપ્રાપ્ત સામગ્રીનો ઉપયોગ કરશે તેને નિંદશે નહિ. અલગત તેનો અતિ ઉપયોગ નિન્દ્ય છે જ.

વર્ણથી નિષ્પન્ન થતો એક ચમત્કાર અન્યથામક કે પ્રાસ છે, તેને અજના વિધવાની બહાર રાખી વર્ણ અર્થનિષ્પત્તિને કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે સુદા ઉપર હવે આણું છું.

આ સુદા ઉપર આવતા મારે જણાવવું જોઈએ કે આપણા કાવ્યના અભ્યાસમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ નિષ્કારણ ઉપેક્ષા પામ્યું છે. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી શિક્ષણની ઊંચી કોટિએ પડાયે છે ત્યારે જ કે યાચ્યાસત્ત્વ આ દૃષ્ટિબિન્દુ, the sound follows the sense; the sound echoes the sense જાણવા લાગે છે. પણ આપણા કાવ્યોમાં આ અભ્યાસને માટે પૂછેલા સુંદર સામગ્રી છે. મારા પ્રયોજનને અનુકૂળ અર્થ કરીને કહી શકું કે આપણા કાવ્યમાં

ઋષીણાં પુનરાચાનાં વાચમર્થોનુધાવતિ

(આઘ ઋષિઓની વાણીની પાછવાડે અર્થ દોડે છે)

સ્વીકાર્યું છે તેની પહેલાંજ

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થ ઘાનુવર્તતે

(લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્થની પાછળ પાછળ ચાલે છે)

એમ સ્વીકાર્યું છે અને કાવ્યના સંપૂર્ણ ઉપભોગને માટે આ દૃષ્ટિ આવશ્યક છે.

આ સંબંધમાં પ્રથમ કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બતાવેલો કાલિદાસનો એમ શ્લોકલઈ.

અસ્ત્યુત્તરમ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

પૂર્વાપરો તોયનિધો વગાહ્ય સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ડઃ ॥

અહીં હિમાલયનું વર્ણન છે. અને આખી પૃથ્વીને માખી નાખે એટલા તેના વિસ્તારનું વર્ણન કવિએ આ સ્વરના પરિવર્તનોથી કર્યું છે. એવીજ વિશાળતા—બાહ્ય અને આંતર-બન્નેની આ સ્વર વડે ગૂજરાતીમાં દર્શાવેલી છે.

આડા ન આવે ઝાડવા એવા લાખા લાંબા રંધ

એમાં ઠાકિયાવાડની ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરની ભોંયપરના લાંબા પંથો સ્પષ્ટ જણાય છે. અને એવીજ રીતે

દેવતા ધામના જેવું હૈહુ જાણે હિમાલય.

અને

દેવાના હોજમાંથી આ શુ પાણી છલકાય છે ?

એ પંક્તિઓમાં ભાવનો વિસ્તાર પણ એજ સ્વરથી જણાવાય છે.

દૂર દૂર સુદૂર એ

એ પંક્તિ જ દૂરતાનું બાન કરાવે છે. કાલિદાસની

કથમપ્યુન્નમિતં ન ચુંબિતં તુ

એ પંક્તિમાં મ્હે માંડ માંડ જાયું થઇ શક્યું તેની મુશ્કેલી ઉચ્ચારમાં પણ છે એ આપણને ‘અનાર્ધ’ નામધારી ગીવાણીના વિચારણા દીકાકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એવીજ રીતે પ્રોડા ટેકા ખડકે રૂઢાણ વધત વધત ધોધ વત વાધે
મમ મન મનમય મયતો ચતધા સંયોગના વાંધે,
આ આર્યામાં પણ, ખડકમાં માર્ગ કરતા ધોધનો પડછંદો પ્રથમાર્ધમાં છે અને દ્વિતી-
યાર્ધમાં મથાઇ જતા મનનું ચિત્ર છે.

વધે પગ પડે કઠોર પડ્યા પદાધાનના
એ પંક્તિમાં પડધાનું વર્ણન છે અને ‘પડ્યા’ શબ્દનો જ જાણે પડધો ‘પદાધા’માં સંબળાય છે.

મંદ મંદ સમીર મ્હે તરુકુંજમાં બહુ મ્હાલતો
ગિરિ ગર્જરે અથડાઇ મીઠા સ્વર મૃદુ આલાપતો
એમાં પ્રથમ પંક્તિમાં સમીર સરલ રીતે વહે છે અને બીજીમાં ‘ગર્જરે’માં ખરેખર અથડાતો જ લાગે છે.

ગંભીર ધર્ષર રવે સ્મરિતા રવે છે
તેમાં ધ અને રથી નિષ્પન્ન થતી અક્ષર સહ અનુબંધી શકે તેની છે. એજ અક્ષરોના કેટલાક બીજા દાખલા—

ધોરે જેવો મહાધોરે ધેરો તોશનતો ધ્વનિ
સમસ્ત જીવન કરો ધોરે એવો મહા ધ્વનિ.

*

*

*

ખરા પંથો સર્વે અજમ પ્રીતિનો પંથ અવળો
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ધટ ધેરોજ અધરો

*

*

*

કદી ધેરે ધેરી હૃદય વિપદોની ધનધરા,

સહજત કાન્તનું આશાનું ગીત જીવ્યો. જાણે આશાના દીર્ઘસ્વરો લઇનેજ કાવ્ય બનાવ્યું ન હોય!

અદા તા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પેરે, આશા.
બળેજો આત્મ એ રો એ સ્વરસ્થાને કરે, આશા.
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં દેવી
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા.

દીધ સ્વરો અને મહાપ્રાણ અક્ષરો અર્થની વિશાળતાને પુષ્ટ કરે છે.

હવે વર્ણો રસને કેવી રીતે પુષ્ટ કરે છે તે જોઇએ. આ સંબંધમાં સંસ્કૃત આલંકારિકાએ બહુ ચોક્કસ નિર્ણયો કર્યા છે તે વિચારી જોવા જોવા છે. તેમણે કાવ્યમાં વર્ણથી થતા માધુર્ય અને જોગસુ એવા બે ગુણો માન્યા છે. ચૂગાર, કરુણ વિપ્રસન્ન અને શાન્તરસમાં માધુર્ય ધટે છે અને વીર, ખીમત, રૌદ્રમાં જોગસુ ધટે છે. જેમ સંગીતના અમુક રાગોમાં અમુક સ્વરો વર્ણ્ય હોય છે તેમ, માધુર્યમાં, ટ ઠ ઢ ઢ-વર્ણો વર્ણ્ય છે. ખાકીના વર્ગના

વ્યંજનો પૂર્વે તે વર્ગનો અનુનાસિક આવે ત્યારે તે રચના માધુર્ય ગુણવાળી ગણાય. વ્યંજનોમાં અધોષ કરતા ઘોષ સુંદર છે કારણ કે તેનો રજુકાર સુંદર છે અને ઘોષોમાં પણ અનુનાસિકનો રજુકાર સૌથી સુંદર છે માટે તે વ્યંજનો માધુર્યને આવશ્યક ગણાય છે. ૨ અને ૯ આમાં હ્રસ્વ હોવા નોંધજો. ગૂજરાતીમાં પણ આ નિયમ લગભગ બરાબર પળાયો છે.

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ધન વને

ભમે કુંજે કુંજે રસવિવશ શોધંત હરિને.

જે ચરણમાં 'વસંતે' 'વાસંતી' 'અંગે' 'કુંજે' 'શોધંત' એટલા અનુનાસિકો છે.

મંદ મંદ સમીર વહે તરુ કુંજમાં બહુ મ્હાલતો,

આના વધારે દાખલા આપવાની જરૂર નેતો નથી.

ઝોજસૂને માટે માધુર્યમાં વર્ણ્ય ગણેલા ટ ઠ ડ ઢ વર્ણો આવે છે. તે ઉપરાંત ર થી યથેલા નોડાક્ષરો તેમ જ એક જ વર્ણના નોડાક્ષરો પણ આવે છે, અને શ ષ આવે છે. આ નિયમો કેટલા સ્વાભાવિક છે તે બતાવવા અને ખાસ કરીને શ ષ ની અસર બતાવવા પહેલાં આવેલી બે વૈદિક પંક્તિઓ ફરી યાદ દેઈ છું.

આશુઃ શિશાનો વૃષભો ન મીમો

ઘનાઘનઃ ક્ષોભણશ્વર્પણીનામ્ !

ગૂજરાતી ભાષામાં બલ નથી એમ ધણી કહે છે પણ ઉપરના જ વર્ણોના ઉપયોગની સફળતાના ધણી દાખલા આપી શકાય.

વર્સે શું વહનિ કરશે નયન પ્રજળતા વજ પંજે અંગજે

એમા સંયુક્ત વર્ણોથી ઝોજસૂ ગુણુ સિદ્ધ થાય છે.

યદ્ય ગદ્દં જંગમા મદ્દં હક્ક નિજ માગે

એમા પણ નોડાક્ષરોની ઝોજ અસર છે. શ્રી બળવંતરાયનું 'એક તોડેલી ડાળ 'નું આપું' અને ખાસ કરીને

બચાવો ફૂગોના મુઠીબર હલીલા જણુ થકા,

ટકાવો કિણના ભુખ તસ્સ વ્યાધિર્થો ન ડગી;

અને

મોઢા ખત્ત ખલેજા ગાઢ સરખેા કંખતરેા ઘાપે.

જાણે મેધવિધટનારવ રલેા વ્યાપી બધે કાનને

એ આપું કાવ્ય ઝોજસૂના સુંદર દાખલા છે.

અહીં વિશેષ દાખલાઓ આપવાને બદલે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં ભાષામાં એક થતા જતા ફેરફાર તરફ આપનું ધ્યાન દોરૂં છું. સંસ્કૃતમાં જ્યાં જ્યાં અનુનાસિકનો ઉપયોગ છે ત્યાં ત્યાં ગૂજરાતીમાં અનુસ્વાર કેમળ થતો જાય છે અને કેમળ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેટલો સુંદર નથી. ઝોડકાર નહીંનો ઉચ્ચાર ઝોંકાર થતાં ઉચ્ચાર ગુણુપ્સા કરાવે છે. અને લગભગ બધા શબ્દોનું એમ બને છે

સંસ્કૃતમાં મમ તેર્જોડશસંભવમ્ અને

પંચસ્ત્રીતોંકું પંચયોન્યુગ્રવકાં

પંચપ્રાણોમિ પંચવુદ્ધચાદિમૂલાન.

એમાં પાણીથી ભરેલા ધડાના જેવા જે સુંદર ગંભીર સંવાદી હિચ્ચાર થાય છે તે ગૃજરાતીમાં મળવો અસક્ય છે. પંચનું પાંચ ચતાં હિચ્ચારની ઘણી ખૂબી આવી જાય છે. તત્સમ શબ્દોનો સર્વત્ર બહિષ્કાર કરતાં આ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેજ પ્રમાણે જોના-ગુણને આવશ્યક જોડાક્ષરોનું પણ છે. જોડાક્ષરો પ્રથમ સમ ચમ પછી સંયુક્ત મટી આગલા સ્વરને દીર્ઘ કરી આવતા થાય છે. વિસર્ગો પણ પ્રથમ જોડાક્ષર થઇ આજ રીતે આવ્યા જાય છે. કર્મનું કર્મ અને પછી કામ ચમ તેમાંથી ચડાક્ષરો આવ્યો જાય છે. આ રીતે માધુર્ય અને જોજસ્ બન્નેની સામગ્રી થતે છે.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ હૃદયાનિ વ્યદારયત

ક્યાં “હૃદયાનિ વ્યદારયત” અને “ક્યાં હૃદાને ચીરી નાંખ્યાં” ?

પણ આ અનુનાસિકોની સામગ્રી જોણી ચતાં આપણી કવિતાએ વધારે કામલ ધોય વ્યંજનોથી આ માધુર્ય સાધ્યું છે. અંગ્રેજીમાં I r અને કવચિત્ m n પ્રવાહી વ્યંજનો ગણાય છે. ગૃજરાતીમાં બધા ધોય અને અર્ધસ્પષ્ટોની જોજ અસર થાય છે અને આપણા કવિઓએ આ વર્ણનો ઘણા દૌરલથી ઉપયોગ કર્યો છે. માત્ર દાખલા આપતા બસ થશે એમ ધારે છું.

વાહાવાણતે પ્રેહે ચમ હું ઘેલીજ,
મળવા હમ્મું મોહનને પેહેલીજ;
મેળવ મુજને સુષુ સાહેલીજ,
ચડ તું વાહારે વેહેલી વેહેલીજ.

જાણે આજ પ્રાસને સુધારતી હોય તેવી પ્રેમાનંદની લીડીઓઃ—

ભૂપ મેં દીડી ગર્વધેલડી,
મખી જે મધ્ય ઉમી અલભેલડી;
કદળી સ્થંભ જુગલ સાહેલડી,
વચ્ચે વેંદર્ભી કનકની વેલડી.*

* * *

લલિત લવંગલતા મલયાનિલ નર્તી યનન નચાવે,
ગાન નવલ મોલલ લલકારે; મધુકર ખીન બળવે;
નદર મદમર બર ઝાતુરાજે.

* * *

ને ખીડલાં કમલ મટી બધાઇ સૌલ્યધેસો
ડાહ્યે લોટે અલિ મૂડ પડે વાય આ વાયુ તેવો.

* * *

* ૮ ૬ ૬ ૬ માધુર્યમાં વચ્ચે છે પણ આ લઘુતાવાચક અને શબ્દમાં અનાદિ આવતો ૬ લગભગ ૨ લ ળ ની નિકટનો હોઇ મધુર છે. આંખડી, આંખડીમાં આવતા લઘુતાવાચક પ્રત્યયો આ રીતે માર્દવ બતાવે છે. શસ કે ગરબીઓમાં આપતો લોલ પણ આ રીતે માધુર્યનો પોષક બને છે.

કવચિત્ કેસડાંની નવકલિ કુસુમાંજલિ ભરી
 શુલાલે હે બાલે । અમલ અલકે રંગનિ ભરી.
 વસતે એકાતે રમણિય વનાતે નિરજને
 રમ્યો તો હે કાતે ? સરસ નવ શગે તુજ કને.

* * *

તરે જે શોભાથી વન વન વિશે ખાલ હરિણી
 સરે વા જે રીતે સુર સરિતમાં સૌમ્ય કરિણી:

આ સર્વ દાખલામાં અધોષ વર્ણોથી માધુર્ષ સધાયું છે. ભાવનું માર્દવ અને તે સાથે
 વિશાલતા ધોષ મહાપ્રણે અને દીર્ઘ સ્વરોથી સધાયાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે.
 થોડા નીચે આપું છું.

દેવેના ધામના જેવું હેંકું જાણે હિમાલય.

નરસિંહનાં ભક્તિરસકાવ્યોમાં બ ધ ના પ્રયોગો પુષ્કળ મળે છે.

ભૂતળ ભગતી પદારથ મોહું બ્રહ્મલોકમાં નાંહી રે

* * *

ભરતખંડ ભૂતળમાં જન્મી જેણે ગોવિંદના શુભ ગાયા રે
 ધન ધન રે તેનાં માતપિતાને સશ્વ કરી તેણે કાયા રે.

* * *

ભક્તિ કારણ્ય જેને ભૂધરે દે ધરી, ભાવે ભરવાડની ઘાશ પીધી
 શંકર ઉગારીને ભસ્માગ્રહ મારિયો, આવી કૈલાસ ઉભિધારે દીધી.

* * *

ભૂલમાં ભૂલમાં ભક્તિ ભૂધર તણી

* * *

ભક્તિ આપી ભવા ભાવથી ભૂધરા.

આની પડછે મૂઢી શકાય એવી પંક્તિ તે કાતની

સાગરે બાસતી ભવ્ય ભરતી.

આવીજ રીતે અધોષ અને દીર્ઘ સ્વરોથી ઓજસ્ય સધાય છે.

કંકુ વરણી ભોમકા, સરવો સાક્ષે માળ
 નર પટાધગ નીપજે, પડ જેવો પાયાળ,
 કાગો માડળ ઠીક છે. કદી નહિ જ્યા કાળ,
 ચાર પગા ચરતાં ફરે, પડ જેવો પાંચાળ.

જૂની કવિતાએ આ વર્ણોના પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. એવુંજ ઓજસ્ય, નવા જ ભાવને અનુકૂલ
 કરેલું હોય એવું, એક થોડા વખત પર પ્રસિદ્ધ થયેલું કાવ્ય આપું છું.

દિસે છ જડ. શાન્ત આ પણ વિશાલ પૃથ્વી તણું
 તથાપિ રસ રુદ્ર એ પડ તળે ધુમે તાંડવે
 અને ધુમ્મો ધુમ્મો મટે પડ બધાય બેઠી, મહા
 ધ્વજ નભશું ભરે જટિલ, રુદ્ર જવાહામુખી. ૧
 સખે! હૃદય એમ આ જડ સમું બમૂકી ઉડે
 અને ગહન ચિત્તથી અનનુભૂત કાવા જળી
 દહે મૃદુલ ભૂમિકા સદૃશ માનવી ભાવની
 રહે ન અવશેષ કે સ્મરણપદ એકે બચી. ૨

આ રીતે કાવ્યમાં વર્ણુ અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે. બાહ્ય શોભાથી તે અર્થનું
 વ્યંજન અને રસની પુષ્ટિ સુધી તે અનેક પ્રયોજનો જુદી જુદી રીતે સિદ્ધ કરે છે. અને
 તે કાંઈ કૃત્રિમ રીતે નહિ પણ કવિ સ્વાભાવિક રીતે જ બાધા અને બાધ ઉપરના પ્રભુત્વથી
 ભાવાનુકૂલ વર્ણુ પસંદ કરી લે છે. ઉપરના દાખલાથી જોયું હશે કે ઉત્તમ કવિઓ એક
 સાથે જ આ ત્રણે પ્રયોજનો સિદ્ધ કરે છે. આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં કાવ્યના અભ્યાસ
 અને ઉપભોગ માટે આ સર્વત્ર સ્વીકારાયેલાં દૃષ્ટિબિન્દુઓનો નિર્દેશ કરવો એટલોજ
 આજનો મારો ઉદ્દેશ છે. પણ આ બધું કહી રહ્યા પછી મારે કહેવું જોઈએ કે વર્ણુ એ
 કાવ્યને ઉપકારક થઈ શકે છે અને ઘણું ઉપકારક થઈ શકે છે પણ ગમે તેવી વર્ણુ-
 અમરકૃતિથી અકાવ્ય કાવ્ય બની શકતું નથી.*

સામનારાયણ વિ. પાઠક

* આ બાપણુ થઈ રહ્યા પછી પ્રમુખપદથી સાક્ષર શ્રી. આનંદરાવકરભાઈ ને જોલેલા તે
 વસન્તમાં છપાયું છે. તેમાં સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છકચ્છકુહરચ્છાતેતરાંચુચ્છટા એ શ્લોક
 વિશે પ્રમુખશીએ ઉલ્લેખ કરેલા છે તે શ્લોક હું ૫. ૧૦૯ મેં ઉલ્લેખ કરેલા ચિત્રકાવ્યના દૃષ્ટાંતને
 અંગે જોલેલા, મૂળમાં લખેલા નહોતો માટે અહીં લખ્યો નથી.

સુધારા

અમેરિકાના હિંદ હિતૈષી ડોક્ટર સન્ડરલેન્ડે એક પુસ્તક લખ્યું છે અને એમાં મોણ્ટેગ્યુ-એન્સફર્ડ 'સુધારા' વિષે એક પ્રકરણ છે. ડોક્ટર સાહેબ જૂદા જૂદા દેશોના રાજ્યધારણોના અભ્યાસી છે અને એથી એમની આ 'સુધારા' વિષેની ટીકા એક તટસ્થ હિતચિંતકની હોવાથી નાફિરવાદી અને સ્વરાજીય, લિબરલ અને ઇન્ડિપેન્ડન્ટ, તમામ પક્ષોને માટે સરખી વિચારણીય છે :

૧. આ સુધારાની યોજનાના પાયામાં જ ખોડ છે કે એમાં હિંદુસ્તાને માન્યું છે તે નથી મળ્યું, છિટને ધાર્યું છે તે આપ્યું છે, અને હિંદુસ્તાનની મરજી નહોતી છતાં પરાણે આપ્યું છે. આમાં છિટનું હુંપડ છે, છિટનો ગર્વ છે; હિંદુસ્તાનની નામોશી છે, હિંદુસ્તાનનું અપમાન છે. આમાં બધા હક્ક છિટને પોતાના હાથમાં રાખ્યા છે, હિંદુસ્તાનને નથી આપ્યા.

ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ યોજના હિંદુસ્તાન અને છિટને ભેગા બેસીને ઘડવી નેમીતી હતી, એક ખીજના હક્કનો સ્વીકાર કરવો નેમીતો હતો. પણ આ તો એક પક્ષે જ બધી યોજના ધડી છે અને ખીજ પક્ષ પર તે ટોપી બેસાડી છે. આમાં આપણેનું તત્ત્વ જરાયે નહોતું, એકખીજને પછવાપણું પણ નહોતું. માલિકે હુકમ કર્યો અને શુલાભે તે માથે ચઢાવ્યો. છિટને પાચસેંગે મળવેથી સુધારાની યોજના કેંકી અને હિંદુસ્તાનના લોકોએ ધુંટણીએ પડી તે ઝીંચી લીધી.

હું જાણું છું કે મિ. મોણ્ટેગ્યુ આ યોજના ઘડતાં પહેલાં હિંદુસ્તાન ગયેલા અને તેમના પ્રતિનિધિઓને મળેલા આ બરાબર છે, પણ તે પછી શું થયું ? મિ. મોણ્ટેગ્યુ અને છિટનના પ્રતિનિધિઓએ વિલાયત બેઠા બેઠા સુધારાની યોજના ધડી કાઢી અને હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓને દૂર રાખ્યા. આ અન્યાય થયો, છિટને ન છાજે એવો અન્યાય થયો. હિંદુસ્તાન અને છિટનના સરખા પ્રતિનિધિઓએ ભેગા મળ્યા આ યોજના ધડી હોત તો હિંદુસ્તાનના લોકો તે ખુશીથી સ્વીકારત, પણ આ વાતને વિચાર થયો જ નહિ.

૨. આ યોજના સામે ખીજે વાંધો એ છે કે તે પોતાનું જ ખંડન કરનારી છે.

આ યોજનાને ડાયર્કી (Dyarchy) અથવા દ્વિસુખી વહીવટ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ડાયર્કી એટલે બે રાજ્યનો ભેગો વહીવટ, જેવો કે ઇંગ્લેન્ડમાં 'વિલિયમ અને મેરીના' હતો. અહીંમાં અંગ્રેજ અને હિંદીઓનો ભેગો વહીવટ રાખવામાં આવ્યો છે-કેટલાંક ખાતાઓ ટ્રાન્સફર કરી હિંદીઓને સોંપવામાં આવ્યાં છે અને બાકીનાં ખાતાઓ રીઝર્વ (અનામત) તરીકે પહેલાની જેમ અંગ્રેજોના હાથમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. આ

તો વાઘ અને બકરીને સાથે બાંધવા જેવું ચયું-સ્વરાજ્ય અને એની સાથે પરરાજ્ય; પ્રજાનું રાજ્ય અને એની સાથે નોકરશાહીનું રાજ્ય. આ બન્નેનો મેળ કેવી રીતે ખાય ? સામસામી દિશામાં જનાર બે ઘોડા પર એકી સાથે 'ચઢાય' એવું કદિ સાંભળ્યું છે ? લિન્કને કહ્યું છે કે: કોઇ પણ પ્રજા અડધી ગુલામ અને અડધી સ્વતંત્ર ન રહી શકે. ન પણ એ જ આ યોજનાનો હેતુ લાગે છે.

૩. આ યોજનાની સામે ત્રીજો વાંધો એ છે કે એમાં હિંદીઓના નાગરિક તરીકેના હક્કનું રક્ષણ કરનાર કોઇ પણ જાતનું વચન નથી, કોઇ પણ જાતની બાંહેધરી નથી, કે કોઇ પણ જાતનું બિલ ઓર રાઇટલ નથી. વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા, છાપાની સ્વતંત્રતા, સમાજોં બરવાની સ્વતંત્રતા જે દરેક સ્વતંત્ર દેશ બોગવે છે તેમાંનું આમાં કશું નથી. જે દેશમાં ધારે તે માણસને પોલિસ વગર વૉરન્ટ પકડે છે અને જેલમાં નાંખે છે, જે દેશમાં ખેતરોમાં કામ કરનાર સ્ત્રી પુરુષો પર બ્રામ્હોળા વસ્ત્રા છે, જે દેશમાં અમુક ગલીમાં જનાર માણસોને પેટલસણી કંઠી પડી છે, જે દેશમાં શાંતિથી એકઠા ચએકા નિઃશસ્ત્ર માણસો પર ગેળાબદાર થયાં છે અને જે દેશમાં કેદીઓને માલગાદીમાં પૂરી ગુંગળાવી મારવામાં આવ્યા છે, ત્યાં તો નાગરિકના જનભાસના આવા રક્ષણના કાયદાની ખાસ જરૂર છે, જેથી ભવિષ્યના માયકેલ એડવાયર અને જનરલ હાયર સામે 'લોકોને રક્ષણ' મળી શકે, પણ એવી કેઇ કલમ આ સુધારામાં નથી.

૪. આ યોજનાની સામે એવો વાંધો એ છે કે કાયદા ઘડવાની તમામ સત્તા બ્રિટનના હાથમાં રાખી છે, એમાં હિંદુસ્તાનના લોકોનું ઉપજો તેવું કંઈ નથી. સાચું છે કે વાયસરોયની કારોબારી સમિતિમાં હવે ત્રણ હિંદીઓ રહેશે, પણ તેમાં બહુમતિ તો અંગ્રેજોની જ રાખી છે. પ્રાંતિક કારોબારી સમિતિઓમાં પણ અંગ્રેજોની જ બહુમતિ છે, લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં હિંદીઓની બહુમતિ છે ખરી, પણ તેમાં હાથમાં સત્તા કંઈ નથી. બધી બાબતો પર મત આપવાનો પણ તેમને અધિકાર નથી અને કેટલીક બાબતો પર તો ચર્ચા કરવાની પણ તેમને મનાઇ છે. સરકારે ધોડાં બિલ હિંદુસ્તાનના લોકો પસંદ કરે મા ન કરે પણ સરકાર તો પસાર કર્યે જ જાય છે. એવી આ સુધારાની ખૂબી છે અને હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓ બધાંયે તેની સામે પડે તો ચે.તેને અટકાવી શકે તેમ નથી (જેમ કે મીઠા પરનો કર વેરો) કે બેગા મળાને સરકારની મરજી વિરુદ્ધ કોઇ નવો કાયદો કે એક કલમ પણ પસાર કરી શકે એમ નથી. દુકામો, કહીએ તો સુધારાએ યોજેલી આ ધારાસભાઓ ધારાઓ ઘડવાની બાબતમાં સાવ શક્તિહીન છે-નપુંસક છે. ગવર્નર અને ગવર્નર-જનરલને કોઇ પણ કાયદાને બહાલી નહિ આપી. અદર ટંગાવવાની સંપૂર્ણ સત્તા છે. આવી બહાલી નહિ આપવાની સત્તા અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટને પણ છે, પરંતુ તેના મનાઇ હુકમને ઓળંગી અમેરિકાની કોન્ગ્રેસ ચાહે તે કાયદો પસાર કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં એવું નથી. હિંદુસ્તાનમાં તો ગવર્નર કે ગવર્નર-જનરલનો મનાઇ હુકમ એ બહાળો લેખ છે; એને કોઇ મિટાવી શકતું નથી.

અલબત્ત, આ સુધારાની યોજનાથી હિંદુસ્તાનના સોશ્યલિસ્ટોએ હરકોઇ વિષય પર ચર્ચા કરવાની કે બાબત કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ મળી છે અને આથી બ્રિટિશ અધિકારી.

+ A nation cannot endure half free and half slave.

ઓને લોકોની લાગણીઓ અને માગણીઓની ઝાણ થાય છે, પણ તેની અસર શી છે? એક મુખ્ય બ્રિટિશ અધિકારીએ વાન વાતમાં એક અમેરિકનને કહ્યું કે “આ દિવસે ઓને-દેશીઓને બાંધણું કરના અમે ધારામમાં સાંભળીએ છીએ, તેમની સ્વરાજ અને ડેગવણી સંબંધી માગણીઓ પણ ધ્યાન રાખી માંભળીએ છીએ, તેમની ચર્ચા પણ માંભળીએ છીએ—અને તેઓ ખુશ થાય છે અને પછી—We do as we damned Please! —અમારી મરજીમાં આવે તેમ કરીએ છીએ.”

ગવર્નર-જનરલને કેાઇ પણ કાયદાને સર્વિશીકેટ આપી પસાર કરવાની જે મત્તા આપવામાં આવી છે, એથી તે તો ખાસ મોગલ સહેનશાદ જ બની જાય છે અને આખું હિંદુસ્તાન તેના પગ પામે આલોટે છે.

૫. આ યોજનાની મામે પાચમે વાંધો એ છે કે તેમાં દરેક જગ્યાએ નકારના જ સ્થુકાર સંભળાય છે. હિંદીઓને ક્યા ક્યા દફ્ફો નથી, ક્યા ક્યા અધિકારો હિંદીઓને આ યોજનાથી મળના નથી, કથી કથી સત્તાઓ આ યોજનાથી હિંદીઓના હાથમાં આવતી નથી. આ ‘નથી’ના સમુદાયે વારંવાર આગળ ધરવામાં અને તેના પર દરેક ડમ્બે ને પગથે બાર દેવામાં જ આ યોજનાની લેખનકળા ખર્ચાઈ છે. કેાઇ જર્મન શહેરમાં ‘વર્બોટન’ (Verboten) શબ્દ એટલો પ્રસિદ્ધ નહોતો જેટલો ‘નકાર’ (forbait) શબ્દ આ યોજનામાં પ્રસિદ્ધી પામ્યો છે. આપવાનો નહિ પણ નકારવાનો આ યોજનાનો હેતુ લાગે છે. ત્યાં કેાઇ સરસ આપવા જેવી ચીજ આવે છે ત્યાં ‘નકાર’ તુરત સામે આવતો કત્રો રહે છે—કેટલીક વાર આ ‘નકાર’ ને reservation—મર્યાદાનો બુર્ખો ઝોડાડો છે પણ આ બધી મર્યાદાઓ હિંદુના હિતની નથી હોતી, બ્રિટનના જ હિતની હોય છે.* અરે, હિંદીઓને સોપાયેલાં (ફાન્ડ્સ) ખાતાઓને પણ દોરી લગાવેલી છે. રખેને બ્રિટનની ઇનજનિયર ઝાખી પડી જાય, એના કાંઈ દક્ક જતો રહે, એની કોઈ સત્તા ઝોછી થઈ જાય એ જ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે; હિંદુસ્તાનને એના દફ્ફો મગશે કે નહિ એની જરાયે કાળજી રાખવામાં આવી નથી. માત્ર અણ્ણને વખતે હિંદુસ્તાન પરનો પોતાનો પંજો કાયમ રાખવાને ખાતર જ આ યોજના ઘડવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને અસંતોષ ઝોહો કરવાને ખાતર, તેમની દીનતાનો દંચ દળવો કરવાને ખાતર, તેમના ધાયલ અભિ-માનનું દર્દ દમી કરવાને ખાતર આ અશીષુની બાળાગોળી આપવામાં આવી છે અને એ રીતે હિંદુસ્તાનની વફાદારી જાળવી રાખવાનો ઉપાય અજમાવ્યો છે. આ યોજનાને બ્રિટન તરફની હિંદુસ્તાનને એક મોટી નવાનિય હોય એવું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પણ આ પાંચ વરસની અજમાયશ પછી એ રૂપકનો બેદ ખુદી ગયો છે અને હિંદુસ્તાનને દંડુ પાડી બ્રિટનના પંજામાં વધારે સમય રાખવાની આ એક કરાગત જેવું લાગે છે. આમાં નવાનિય જેવું કંઈ નથી. માત્ર મેધનુષ્યને છેડે સોનાની દોરી હિંદુસ્તાનના લોકોને બનાવી છે.

૬. આ યોજનાની સામે છઠો વાંધો એ છે કે એમાં હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ ક્યારે મળશે તેની મુદત જ આંકી નથી. એ મુદત આખી પોલી જ રાખી છે, કેાઇ વખતે બવિ-

* જેમકે, લશ્કરને જલીવટ, દેશપરદેશ સ્થાનેના અંગ્રજ વગેરે ધારાસભાની સભાની બંદાર રાખવામાં આવેલ છે.

ધર્મમાં મળશે, ખ્રિસ્તની ધર્યા યશે ત્યારે મળશે એવો કાંઈ ઝીણો ઝાંખો આભાસ આપવામાં આવ્યો છે.

પણ આ આભાસ તો વિનાશક છે, ઘાતક છે. આથી તો યોજનામાં આપેલાં બધાં વચનો ફેડીની કિંમતનાં યજ્ઞ જાય છે. કાલદાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર અલગદખું પણ જાણે છે કે હું કોઈને અસુક રકમ આપવાનું લખી આપું પણ તેમાં હું કયા તારીખે તે રકમ આપીશ તે જણાવું નહિ તો મારું તે લખાણ નકાસું છે, ફેગટ છે. એથી મારી ઉપર સામા માણસનું કાંઈ ચાલી શકે નહિ. અથવા તો હું એવું વચન આપું કે એ રકમ હું મારી મરજીમાં આવે ત્યારે આપીશ તો એ વચન પણ નકાસું છે. મારે જો એ રકમ આપવી જ હોય તો હું તે ક્યારે આપીશ તે મારે જણાવવું જોઈએ. એવું જ આ સુધારાની યોજનાનું છે. સ્વરાજ આપવાની તારીખ તેમાં નક્કી કરી જ નથી, પોત્તી રાખી છે. ખ્રિસ્તી સરકાર મરજીમાં આવે તેમ તે તારીખને આધે ને આધે ધકેલી શકે એમ છે. એમાં કાંઈ વચન જ નથી, બંધન નથી.

પણ એક બીજી તારીખ સુધારાની યોજનામાં નક્કી થયેલી છે, તે તારીખ હિંદુસ્તાનને ક્યારે સ્વરાજ મળશે તે નથી. પણ ક્યારે સ્વરાજ તરફની તેની ગતિ અટકારી દેવામાં આવશે અને આજે તે જે જરા સરખું સ્વરાજ ભોગવે છે તે પણ ક્યારે તેની પાસેથી ધીનથી દેવામાં આવશે તે તારીખ બરાબર નક્કી કરી છે. દશ વરસે હિંદુસ્તાનની પરીક્ષા લેવા માટે હિંદુસ્તાનને શુભામ બનાવનાર પ્રજાનું એક કમિશન બેસશે અને હિંદુસ્તાન સ્વરાજ માટે લાયક છે કે નહિ તેની તપાસ કરશે. આથી હિંદુસ્તાનના લોકોને. આ યોજના વિષે જરાયે વિશ્વાસ ન રહ્યો હોય તેમાં શી નવાઈ ? ૧૯૨૨ માં લોર્ડન્યોન્સે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હિંદુસ્તાનને સંબંધાવી દીધું છે કે 'ખ્રિસ્તની નોકરસાહી'નું 'સોખ'ટી બોણું' તો રહેવાનું ને રહેવાનું જ. હુંકામાં, આ યોજનાથી હિંદુસ્તાનને હજાર વરસે પણ સ્વરાજ મળે એની ખાતરી મળતી નથી.

રશિયાના કેટલાક જુદામુદા વિષે ટાંસરાયે કહેલું કે તેઓ લોકોને માટે બધું કરવા તૈયાર છે, માત્ર તેમની પીઠ પરથી ઉતરવા માગતા નથી. હિંદુસ્તાન પણ ખ્રિસ્ત પાસેથી એટલું જ માગે છે કે એની પીઠ પરથી તે ઉતરી જાય.

બોઅર લડાઈ પછી ખ્રિસ્તે દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વરાજ આપી. ખ્રિસ્તી ગવર્નમેન્ટનું દોસ્ત બનાવ્યું. યુરોપની લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપી તેને પણ એ સોનાતી સાંકળથી બાંધવાની એક સરસ સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ખ્રિસ્તે તે શુભાવી. 'હજી પણ તે જાગશે ? અતિ અસૂકું ન થઈ જાય તે પહેલાં જાગશે ? તોફાનનાં ચઢી આવતાં વાદળાં ગડગડાટ શરૂ કરે અને વિજળી ચમકાર કરે તે પહેલાં હિંદુસ્તાનને અપનાવશે ? કે અમેરિકાની બાબતમાં જન્યું તેમ અહીંમાં પણ too late-અતિ અસૂકું-એ શબ્દોની ઇતિહાસમાં યુગરણતિ કરશે ?

લોકચર્યા

કાળીપરજનું દુઃખ

કાળી પરજનું નામ શુભરાતમાં હવે અપરિચિત નથી. સુરતથી નાસિક સુધી નકશામાં લીંટી દોરીએ તો તે કાળી પરજની ભૂમિના મધ્યમાંથી પસાર થાય. તેમનો કેટલોક ભાગ જે પેતીવાડી દરનારો છે, તે જાતિએ કાળી પરજ હોવા છતાં ખીજ બધી રીતે દેશના ખીજ ખેડુતો જેવો જ છે. કેટલોક ભાગ જંગલમાં રહેનારો છે તે પહેરવેશમાં, રીતભાતમાં, સમજણમાં સાધારણ ખેડુતો કરતાં જૂના તરી આવે છે.

આ પ્રજા આજે ગરીબ અને દુઃખી સ્થિતિમાં છે, ભૂતકાળમાં પણ કોઈ વખતે તેઓ સારી સ્થિતિમાં હોય એવાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. તેમનામાં કેટલાક પ્રતાપી જમીનદારો અને પટેલીઓ. યશ્ન ગયા છે અને આજે પણ કેટલાક છે એ ખરું. સોનગઢનો કિલ્લો સાંભળવા પ્રભાણે કોઈ સોનીયા નામના પરાક્રમી પટેલિઆને નામે ઓળખાય છે. આજે કેટલાક બહોળા જમીનના ધણીઓ કયાંક કયાંક એવામાં આવે છે. જેમના વડવાઓની દાક વાગતી હતી અને રીતસરની રાજ્યસત્તા ચાલતી હતી, ગાયકવાડો જ્યારે અંધાધૂંધીમાંથી ધીમે ધીમે પોતાનો પગ શુભરાતમાં રિયર કરતા હતા ત્યારે આ વર્ગે તે વખતના રાજકારણમાં ભાગ લીધતું પણ જણાય છે. આજે રાજ્યસત્તા તો કોઈની જ પાસે રહી નથી. જમીન, ધન અને લાગવગથી કેટલાક મોટા છે ખરા, પણ બહુજ આંદીધૂંટીથી અધરાં અનેલાં નવાં રાજકારણોમાં ભાગ લેવા જેટલા તેઓ કેળવાયેલા નથી.

પરંતુ ઉપર જે વર્ગની વાત કરી તે તો દરિયામાં ખસખસ છે; અને ભૂતકાળમાં પણ એવો વર્ગ મોટો હોય એમ લાગતું નથી.

કાળી પરજ વસ્તીનો મોટો ભાગ આજે ગરીબ છે અને ભૂતકાળમાં પણ તેવો જ હતો. પણ આ લેખમાં હું એમ બતાવવા માગું છું કે આજે તેઓ દુઃખી છે તેવા ભૂતકાળમાં કદિ દુઃખી નહોતા.

પહેલાંના વખતમાં જે જંગલમાં તેઓ જન્મેલા તે જંગલની અને તેમની પોતાની વચ્ચે પરમેશ્વર સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. જંગલનાં ફળમૂળ, જંગલનાં લાકડાં, જંગલનાં જનાવર વિગેરેના તેઓ માણીક હતા. જરૂર જેટલું અનાજ પકાવવા માટે જંગલની જમીન તેમને માટે ખુદી હતી. આજે એ પરિસ્થિતિ નથી. આજે તેમના જંગલના માસેક કયાંક અંગ્રેજ છે, કયાંક ગાયકવાડ છે. કયાંક ખીજ રિયાસતો છે. એ રાજ્યોના ફતો જંગલની ઝીણમાં ઝીણી પેદાશનો સમ્પત્ત પહેરો રાખે છે. જંગલનું નાતું સરખું ચડિયું કોઈ બાળે તો તેમનો ખરડો ફાટી જાય. જે ચીજો તેઓ પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જંગલમાંથી લઈ

શક્તિ અને વાપરી શક્તિ તે આજે લે તો તેઓ ચોર ગણાય છે. પહેલાના વખતમાં એ જંગલો ઉપર કોઇ રાજ્યસત્તાના અમલ નહિજ હોય એમ કહેવાની મતલબ નથી, પરંતુ એ રાજ્યસત્તાને જંગલમાંથી પોતાને સારું મંગળ કરવાનો, જંગલને કાપીને કપાસના ખેડાણ કરવાનો કોશ નહોતો એ વિષે શક નથી. જંગલની પ્રજા જંગલનો માલ વાપરે એમાં પ્રતિબંધ કરવાનું કોઇને સૂઝતું જ નહિ. માણસ ગરીબ હોય તેને મોજશોખ ન હોય તે એને માટે અસહ્ય નથી, પરંતુ જંગલમાં કિપન થવા છતાં, પરાપૂર્વથી ધર ગણીને તેની બંધી ઉપજ થયેલ વાપરવાની પ્રથા હોવા છતાં એજ ધરમાં જ્યારે ચોર થઇને રહેવાનું આવી પડે ત્યારે માણસ ખરેખરે દુઃખી થાય છે. તે માર્ગો માર્ગો ફરે છે, પહેલાં સ્વાભાવિક રીતે ચોરી કરે છે, પછી જાણીએછને કરે છે, પછી લાંચસ્વતંત્રી યુક્તિએ ખોળતાં શીખે છે, કેટલાક સિપાઇસપરાની દોરતી બાંધીને પોતાના દુઃખી થઇ પડેલા જાતિભાઇઓને વધારે દુઃખી કરનારા પણ નીકળે છે.

જે વર્ગ ધણા વખતથી જંગલમાંથી ખદાર નીકળીને ખેતીના ધંધે વળગેલો છે. તેમની કઠાણી આથી ચે કશ્ચાજનક છે. તેમને દુઃખી રહેવાનુંજ કાંઈ જ કારણ નહોતું. લગભગ બધાની પાસે ખપ પૂરતી જમીન હતી, કેટલાક બહેળી જમીનવાળા પણ હતા. જમીન સારી, વરસાદપાણી પણ સારાં. જંગલમાંથી તાજી નીકળેલી જાતિ ચરોતરના ખેડુ-તોની માફક જમીનની રૂબરૂમાંથી જવાબ મેળવવાની શ્રુતિવાળી તો ન જ હોય. તેઓ જરૂર જોયું અનાજ ઉગાડીને સંતોષ માનતા હશે. પણ એમાં એમને દુઃખ નહોતું. આ વર્ગના હાલના દુઃખનું કારણ તેમનો એક શોખ નિવસ્યો છે. તાડીનો અને દારૂનો શોખ તો આ જાતિ પ્રાચીનકાળથી કરતી આવી છે, પણ જ્યાં સુધી તેમનો એ શોખ રાજની અને ધનિક પટ્ટાશીની નજરે ચડ્યો નહોતો ત્યાં સુધી તેઓ સુખી હતા. ધરતી જમીન ઉપર તાડ હોય, ખજુરીઓ હોય, મહુડાં હોય. વાર તહેવારે તાડી પીએ અને ખાસ પ્રસંગે મહુડાં ગાળીને દારૂ પીએ. કેટલાક વધારે પડતું પીનારા નહિ હોય એમ નથી. પણ મોટા વર્ગ કેવળ વાર તહેવારેજ આ શોખ કરેના. લોભી રાજાએ અને ધનિક પટ્ટાશીઓએ જોઇ લીધું કે દારૂ ક્વચિત્ ક્વચિત્ વપરાય છે તેમાં દારૂનો ચે વાંક નથી, તેમ પીનારાઓનોયે વાંક નથી વાંક માત્ર તેની દુર્લભતાનો છે. તેમણે ઘેર ઘેર એ ચીજને સુલભ કરી મૂકી. પીનારાઓનું પ્રમાણ અપાઝાટી વધ્યું. દારૂએ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો, તેવું કરી કરીને લોકોએ પીધો. તેવું વધી પડ્યું એટલે જમીનો મૂકી મૂકીને પીધો, જમીનયે ન રહી ત્યારે મજુરી કરી કરીને પીધો, મજુરીયે ન થઇ શકી ત્યારે તેમની આછી રાખડીમાં કાચ મૂકી મૂકીનેયે પીધો, અને એયે ખૂટી ત્યારે દારૂવાળાઓની ખુશામત કરીને પોતાના જાતિભાઇઓનો નાર કરવામાં દારૂવાળાઓના અને સિપાઇસપરાના હાથમાં હથિયાર બનીને ચે પીધો.

આજે આ વર્ગની શી સ્થિતિ છે ? જમીનના માલિક મટીને ધણાખરા મજુર બની ગયા છે. મોટા જમીનદારો હવે દુકાનાના માલિક રહેલા બેવામાં આવે છે. પોતાની માલિકીની જમીનમાં આજે તેઓ અર્ધ સાજો કે મજુરીએ કામ કરે છે અને એ જમીન ઉપર એમનું કુંપકું પણ નવા માલિકની મહેરબાની હોય ત્યાં સુધી જ રહી શકે છે. દારૂ વેચનાર પારસીઓ હજારો લીલાંના માલિક બન્યા છે, નાણાં ધીરનાર વાણીયાઓ પણ

હજારો વીધાના માલીક બન્યા છે. આ પરિવર્તનમાં એક બોળો પ્રજા કેવા દુઃખના દરિયામાં ફસાઇ પડી છે એ કાં તો નજરે નેહું નેહુંએ કે કાં તો કંપના કરી લેવી નેહુંએ. આ બધું હજી તો તાલું તાલું છે. ઠેર ઠેર એવાં માણસો નેવામાં આવશે, જેમની જમીનો હજી હમણાં હમણાંમાં જ પારસી કે વાણીઆ શાહુકારની બની ગઇ છે. અને જ્યારે તેઓ પોતાની જમીન વિષે મમતાની સાથે વાત કરે છે, જેમાં માલીક તરીકે ખેડુતો, માલીક તરીકે રહેતા તેમા મજૂર તરીકે હવે રહેવું અને ખેડવું પડે છે. એની વાત નીતાસા સાથે કહે છે ત્યારે પત્થર પણ પિગળે એવું દ્રવ્ય બને છે. અને આ બધું દુઃખ પણ જે એકલું આવ્યું હોત તો પણ બહુ અફસોસનું કારણ નહોતું. પરંતુ આ તો દારૂબાજીની સાથે સંકળાયેલું દુઃખ છે. દારૂબાજી એવી ચીજ નથી કે જે દુઃખ વધે તેમ પોતે ઘટતી જાય. એ તો દુઃખ કરતાં હમેશાં બે ડગલા આગળ જ રહેનારી અને વધારે ને વધારે ઊંડી ખાઇમાં ટોરી જનારી વસ્તુ છે. અને દારૂબાજી કદિ એકલી તો આવે જ નહિ. તેના બોડે કળિયુગનું આખું લરકર સમજી જ લેવું નેહુંએ.

દુઃખનો ડુંગર અત્યંત મોટો થઇ ગયો છે. કદાચ એથી જ હમણાં હમણાં ઇશ્વરકૃપાનાં મીઠાં ઝરણાં ક્યાંક ક્યાંક કુટતાં નેવામાં આવે છે. દારૂના દરેક ઉપાસકોએ કેાઇ માને પણ નહિ એ રીતે પોતાના હૃદયમા દારૂ સામે યુદ્ધ કર્યું છે અને વિજય મેળવ્યો છે. તેમનો એપ ધીમે ધીમે કરતાં સારી સંજ્યામાં ફેલાયો છે. કોમના હિતનો વિચાર કરનારા અને આપણે લોકો માની પણ ન શકીએ તેટલો શારીરિક અને આર્થિક ધસારો વેગીને કોમની સેવા કરવા નિકળી પડનારા આજે ઠેર ઠેર નેવામાં આવે છે. ખરેખર આ ઇશ્વરકૃપા જ કહેવી નેહુંએ. દારૂબાજીનું સીધું પરિણામ જે આપણી બુદ્ધિ વિચારી શકે તે તો કેવળ આખી જાતિનો નાશ જ હોઇ શકે. પરંતુ પરમેશ્વરની રીતો આપણા જેરી તર્કશાસ્ત્રથી બંધાયેલી જણાતી નથી. નાશની અણીને ટાંકણે જ તેણે કાળી પરજ ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી છે. ઉજળી પરજમાં ઉજળી પરજના હિતનો વિચાર કરનારાનું જેટલું પ્રમાણ છે તેના કરતાં કાળી પરજમાં કાળી પરજના હિતનો વિચાર કરનારાનું પ્રમાણ વિશેષ છે એમ મેં નેહું છે. તેથી મને વિશ્વાસ છે કે એ જાતિને પોતાની અધમ દાલતમાંથી ઉપર ચડનાં હવે વાર લાગશે નહિ, અને તેમને કાળી પરજ કહેતાં આપણા લોકો પોતાની મેજે લગવાશે.

જીગતરામ દવે

પહેલે દિવસે ગિજુભાઈ તથા નૃસિંહપ્રસાદનાં વ્યાખ્યાનો તમે સાંભળ્યાં હતાં? પ્રમુખશ્રીની ચૂંટણી માટેનું શ્રી. તારાભાઈ મોડકનું વ્યાખ્યાન મને સૌથી વધારે ગમેલું; કારણ કે તેમાં પ્રમુખના સદ્ગુણનું તેમજ આ સ્થાન માટેની તેમની યોગ્યતાનું ઘણું સચોટ દર્શન હતું. આજે ત્રણ દિવસે મને ખાતરી થાય છે કે પ્રમુખશ્રીએ તેમના સ્થાનને ઠીકાનું હતું. પણ હું આડો ઉતરી ગયો. આ સંમેલન માટે ઝાંઝ નામ શોધવાનું મને ઝાંઝ સોંપે તો હું જરૂર તેને કુમારસંભવ કહું. પાર્વતીએ જ્યારે કઠોર તપશ્ચર્યા કરી, અંતરને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ કર્યું, જીવનમાંથી કામને બસ્ત્રમાંથી કઢી ત્યાંનું અવલંબન કર્યું ત્યારે કુમારનો જન્મ થયો. આપણાં બાલકો જન્મ્યાજ કરે છે, તે અકસ્માત અને અપલક્ષણ બનેનું પરિણામ છે. જો કુમાર જગત ઉપર અવતરે તેની ગંભીરતાનું આપણને જ્ઞાન હોય તો મ્હને લાગે છે કે આપણે પણ ક્રમજની માફક એમજ કહીએ કે ચાલો આપણે આપણાં બાળકો માટે જીવન યોજીએ. મોન્ટેસરી પદ્ધતિ એ ક્રમજના સિદ્ધાંતોની પૂર્તિ જેવી છે. ક્રમજની દૃષ્ટિ પિતાની છે; તેના તો સિદ્ધાંત વધારે મહત્વનો છે; પણ પદ્ધતિ તો મોન્ટેસરીની વધારે વિકાસકારક થઈ શકી છે. ગિજુભાઈએ મોન્ટેસરી પદ્ધતિ માટે તપસ્યા કરી તેમાંથી જ કુમારસંભવ થયો.

પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન તમે સાંભળેલું. સાંભળ્યા પછી હું તે એકવાર ફરી વાંચી ગયો, મ્હને લાગે છે કે સૌથી ગંભીર અને મનનયોગ્ય ભાષણ તે હતું. તેમના આખા ભાષણનો ઝાઝ નીતિ તરફ ખાસ કરીને વ્યાવહારિક નિયોગોમાં કૃતવ્યતાના જ્ઞાન તરફ હતો. અને જો કે તેથી મોન્ટેસરીના અભ્યાસે વ્યવહારના વિચારો સાથે તેમનો સંવાદ નથી છતાં માખાપ કે મોન્ટેસરી શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ માટે તેમાં અતિશય ઉંચો આદર્શ હતો. એ આદર્શયોગ્ય જે પુરૂષ હોય તે તો પદ્ધતિનીયે પર હોય.

સંમેલનના બીજા દિવસના કાર્યક્રમમાં તમને રસ પડે એવું યોજાઈ હતું. આગલે દિવસે ચંચાલેશ શ્રી. કોલેલકરના બે બોલ પછી બીજાં લખાણો શુદ્ધ લાગે એમાં નવાઈ નથી. છતાં નાનાભાઈનો મોન્ટેસરીનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ કરવાની હીમાયત કરતો લેખ, દરભાઈનો કોલેલકર પ્લેન ઉપરનો, ગિજુભાઈનો હિન્દુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ ઉપરનો, એટલા લેખ મહત્વના હતા. પ્રમાણમાં વધારે સારા લેખો તો ઘણા હતા પણ સારા અને નફારાને સરખામણી કરીને નક્કી કરવાનું મને ગમતું નથી. એ ઉપરાંત એક રસિક વ્યાખ્યાન થયું હતું તે સર પ્રભાશંકરનું, એમને ઘણા લોકો સર પટણી કહે છે તે સાંભળીને હસવું આવે છે. તેઓ પોતાની જિંદગીમાં કરેલ પહેલી અને છેલ્લી એક જ બૂલનું સ્મરણ કરતાં ગદ્ગદિત થઈ ગયા. અને એ અનુભવ પછી મોન્ટેસરીના સિદ્ધાંતો રાજકીય અને કૌટુંબિક નિયોગોમાં કેટલે અંશે અને ક્યારે ઉપયોગી થાય તે તેમણે કહ્યું.

ત્રીજા દિવસનો કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે મોન્ટેસરી પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરનારાઓની મુશ્કેલીઓ અને ગુંચવણો ઉઠેલવા, બાલમંદિરનું શિક્ષણ કાર્ય જતાવવા, તેમજ બચ્ચતાં બાલકોના બેલ બજવી જતાવવા, સ્નેહસંમેલન ભરવા વગેરે માટે હતો.

પણ ત્રણે દિવસમાં સર્વોદ્દૃષ્ટ વાત મ્હને બે લાગી. બાળકોનું સંગીત, એમનાં વિશુદ્ધ સ્વરો અને એમનું અચૂક તાલજ્ઞાન હજી મ્હારા કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે. અને બીજી વાત પ્રમુખના ઉપસંહારના ઉદ્ધા શબ્દો. આ આખા સંમેલનમાં બધા બાલકોનાં શિક્ષણ માટે

વાત કરવામાં જ એટલા રોકાઈ ગયા હતા કે વક્તા અને શ્રોતા બંને બાજકોને ભૂલી ગયા હતા. સરલા બહેને ઉપકાર વાક્યોમાં બાજકોનો પણ ઉપકાર માનીને સંમેલનની ભૂલ સુધારી અને વિચાર થયો કે બીજાં કોઇ પ્રમુખ હોત તો તેને આ ભુલ સૂચન કે નહીં. બાજકો તરફ આ પ્રકારનું વલસલ્ય વૃત્તિદયને જોઈતું સુચન છે તેટલું વિનંદિત થયે નથી.

એકંદરે શિક્ષણની પલટાની દિશા: અન્યથા આ સંમેલન એક સૂચક ચિહ્ન હતું. એક મોન્ટેસરી સંઘની સ્થાપના થઈ ત્યારે કુમારસંભવ હતું છું, શિક્ષણશાસ્ત્ર માટે દર્શાવાયેલા વિચારો આજ ત્રીસ વરસ પહેલાં મુજબની ભાષામાં પહેલી વાર ઉતર્યા હતા. એજ વિચારોની અસર પ્રમુખશ્રીના વ્યાખ્યાનોમાં પણ હતી. છતાં ખૂબી એ હતી કે શ્રોતા-એકાએક તેની ખબરે હતી નહીં.

મદાન વિચારો પણ મદાન પુરોની જેમ જનતા પાસે અનુકરણમાં આવે છે અને પરિણામે નિદ્રાધીન માણસો જાગે ત્યાર પહેલાં તે વિચારક જોડે ચાલ્યા જાય છે. હાલ એજ

લિ. સુનિકુમારના વચ્ચે.

બાલ-સ્વરાજ્યનો સમારંભ

બાવનગરમાં બાલમંદિરની ટેકરીની તળેટીમાં બાલશિક્ષણસંમેલન ભરાય ગયું. દક્ષિણમૂર્તિસંસ્થાની ભૂમિ રંગમેરંગી ધબધબી અને ગામ પરગામના શિક્ષણપ્રેમી મહે-માનોથી ત્રણ દિવસ સુધી શોભી રહી હતી. ટેકરી ઉપરના બાલમંદિરમાં માસીના બોળામાં બેઠેલા એક બાળકે ફરફર થતી એ રંગરંગની ધબધબીને જોઈને ‘કુલ કુલ’ એવા ઉદ્ગાર તેની ઢાલી ભાષામાં કાઢ્યા! બાલશિક્ષણ સંમેલનની શોભાનું વર્ણન બાલવાણીમાં આપી શકું ત્યાં સુધી મારી વાણી શા માટે વાપરું?

સંમેલનમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી બાલશિક્ષણ વિષે વિચારણા ચાલી. સંગીત, વ્યાખ્યાન, સંગીત, નિબંધ, રાસ, ભાષણ, રમતો, શંકાસમાધાન, સંગીત, નિબંધ, કાંડિયા, નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનું પ્રદર્શન, વગી પાઠ બાળક, પાઠ શંકાસમાધાન, પાઠ ભાષણ અને સંગીત. આમ એ ત્રણ દિવસના કલાકોના દૂંદા તાણામાં ગીતોગીત કાર્યક્રમના વાણી કાંસોને પૂરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ સંમેલન કેંઈ ત્રણ દિવસનો તમાસો જ નહોતું. કાંઈ સાહેબે લખ્યું હતું તેમ તેના પાયામાં બાલમંદિરનાં પાંચ વર્ગની તપશ્રવણ રહેલી હતી. અને બાલમંદિરનો એટલે કોની? પેલા ઉઘાડે માથે બેસીને બાલ શિક્ષકોની શંકાઓનું સમાધાન કરતા ગિજુભાઈની; પેલાં તારાબહેન મોહકની, જેઓ ત્યાં બાળકોને મધુર કંઈ ગરબા ગવડારી રહ્યાં છે, પેલાં નર્મદાબહેનની, જેઓ બાળકોને આસપાસ બેસાડીને વાર્તા કહી રહ્યાં છે, અને બીજાં અનેકની, જેમનાં નામ અહીં ક્યાં ગણાવવા બેમુ? એમને મોટે ન્યારે જાઓ ત્યારે બાલમંદિરની જ વાન, મોન્ડીસોરીની જ વાન. સૂતાં એ, બેસતાં એ, ઉઠતાં એ, ખાતાં એ, પીતાં એ. તેથી જ સંમેલન શોભ્યું અને પાર ઉતર્યું, આ ત્રણ દિવસના ઉત્સાહથી જ નહિ.

+

+

+

+

+

સારી સંખ્યામાં શિક્ષકોએ સંમેલનનો લાભ લીધો. બધા ગિરનારુ બચાવના નતા. પશુને માણસ બનાવનાં બનાવનાં પોતે જ દંડાળીને અરેના પશુ થઈ ગયેલા શિક્ષકોને અડધી કંઈક નવો કામિયો પ્રાપ્ત પાતી આશા હતી. કામિયો મળ્યો હશે કે નહિ તે તેમને જ કહી શકે, પણ પશુને માણસ બનાવવાની અથક જવાબદારી તેમને માગે છે નહિ એટલી નગર તો દરેકની ખુશી હશે એમ હું માનું છું.

દરબારાટ કરતાં બાળકોના ટોળાથી ત્રાસેલા શિક્ષકોને અહીં શાન્ત અને હાલમાં બાળકોનું વ્યવસ્થિત સંગીત સાંભળવા મળ્યું. બાળક એટલે અગાની પશુ એવા ખ્યાલવાળાઓએ અહીં બાળકોમાં રહેલા જ્ઞાનભીજનું દર્શન કર્યું. રમતાં બાળકોને હસાવીને તેમને કેપડીમાં વડગાડનાર શિક્ષકોએ અહીં જોયું કે રમનામાં અહીં તો કોઈ બંગાણ પાડતું નથી, પણ અહીં તો રમત જ જણી કે ભણતર હોય એવો તાલ દેખાય છે.

જે બાળકો રોજ પેન બોવાનો અને હાથવારે પાટી ફેલાવતો અપગ્રાધ કરે છે તેમના જ હાથમાં અહીં કાગળો અને રંગબેરંગી સીસાપેનો મુકાવી લેઈ. કોકો ધૂંટવાની ચે લાલકાત જેમનામાં દશુ આવી નથી તેવાં છોકરાંઓ અહીં કાગળમાં લીટાં જેવાં ચિત્રો દોરે છે, છતાં તેમને શેકવાને બદલે ગિમ્મુભાઈ મગરૂરીની સાથે એ ચિત્રો બધાને બતાવે છે ! બાળકોના ઉપર કસપ રાખનાતું મુક્તિને અહીં તો ગિમ્મુભાઈ ને રાખડેન ને નર્મદાબહેન અને એમનું બધું લરકર નાનકડાં છોકરાં જોડે રાસમાં ઉતરે છે ને ઠેકડા મારે છે ! અમને બધું વિપરીત જ ચતારવાની જાણી જોઈને તૈયારી કરવામાં આવી છે એમ શિક્ષકોને લાગ્યું હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. પણ આ બધા વિપરીત દેખાવોમાં રહેલા સિદ્ધાન્તનું હાર્દ પ્રેક્ષકોના હૃદયોમાં ઉતરતું હતું એમ સ્પષ્ટ દેખી શકાતું હતું, ધણીને થયું છે કે આવાં બાલમન્દિર અમારે ગામ કાઢીએ. ધણીને થયું છે કે અમારી નિશાળમાં નાનાં બાળકોને ગિમ્મુભાઈની રીતે ભણાવીએ, ધણીને થયું છે કે હવેથી બાળકના ઉપર તેના ભક્ષાની ખાતર પણ હાથ ન ઉપાડીએ. પ્રેક્ષકો ઉપર પડેલી અસર ને સફળતાનું માપ હોય તો આ સંમેલન સંપૂર્ણ સફળ થઈ છે.

+ + + + +

સંમેલનમાં એક સૂર નિકળતો હતો તે ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતો નહોતો. એ સૂર મુખ્યતઃ પ્રમુખ સ્થાનેથી ઉદ્ભવ્યો હતો. એ સૂચવતો હતો કે મોન્ટીસેરી પદ્ધતિ કોઈ જાદુ નથી, કોઈ અલૌકિક વસ્તુનો ચમત્કાર નથી તેના મૂળમાં માતા જેવું હૃદય છે, બાલપ્રેમ છે, બાલશ્રદ્ધા છે. એ સૂર નવી પદ્ધતિના વખાણનાર છે, પણ ઉપર જણાવેલી વસ્તુ વગર પદ્ધતિમાં જીવ શી રીતે રહી શકે એમ વિચારનારો છે.

એ સૂર સાંભળીને ધણીએ છુટકારાનો દમ છોડ્યો નવી પદ્ધતિમાં રહેલો ખારીક વૈજ્ઞાનિક વિચારપ્રવાહ જોઈને જોએ હેતુનાઈ ગયા હતા એવા શિક્ષકોએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. હૃદય માતા જેવું પ્રેમાળ રાખીયું તો બાલમાનસના પૃથક્કરણમાંથી, પદ્ધતિના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસમાંથી સદ્ગતિથી ઉગરી જઈયું એમ ધણીએ માની લીધું પણ એવા અદ્યપસંતો-પથી ખરેખરો છુટકારો થોડો જ થાય ? માતાના હૃદયની વાત થઈ ખરી, પણ માની માતાના હૃદયની એ વાત હતી. બાળકને મીઠાઈ ખરવાની ખવડાવીને માંદું પાડી નાંખતી પ્રેનાંધ માતાના હૃદયનાં વખાણ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની સમામાં નહોતાં જ થયાં. આ સંમેલનને પ્રમુખ-સ્થાને પ્રેમાળ માતાને એસાડવામાં આવી હતી પણ પ્રેમપૂર્ણ હૃદય એ એકલું આ સ્થાન

છે તે જાળવીને તમને સ્વરાજ્યના સમુદ્રમાં ધકેલી દેશે. તેમાંથી તમે જાણશો નહિ તે રીતે ખાદી અને રેડિયો તમારે ગળે વળગશે, અને અંત્યજ તમારા ઘરમાં ઘુસશે. એ બધું કેમ બની શકે એ સૌ પોતપોતાની મેળે વિચારી લે. પણ સ્વતંત્રતા, સ્વયંશ્ચ્છતિ છ' ની વાતો ન્યાં થતી હ્યાં ભારે જોખમનું કામ છે એટલું તો આગળથી ચેતવું જ જોઈએ.

જીગતરામ દવે

ઘોઠાનો મેળો

મેળાઓની પ્રથા એ હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સંસ્મરણોના એક અવશેષ રૂપે હજી ટકી રહી છે. બી. એ. ના ક્લાસમાં શીખવાતા પહેલાંના એક અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં એક સ્થળે હિંદીઓને જંગલી જેવા ગણી કાઢ્યા છે. અને લખ્યું છે, હિંદીઓના જીવનમાં નથી રસ કે નથી હિતસાહ, જીવનને રસમય કેમ કરવું તેની આવડત હિંદીઓમાં નથી. તેમના આનંદ અને મજા એટલે જગત !

પરંતુ જાત્રાના ખરા રહસ્યને વિદેશી અંગ્રેજ પ્રયત્નકાર શું સમજી શકે? હિંદીઓનું રસવંતુ જીવન છે કે નહિ તે જોવા-જાણવા માટે આવા પ્રયત્નકારે હિંદુસ્તાનના મેળાઓનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. સંસારની પદ્મચક્ષેથી કંટાળેલા લાખો મનુષ્યો આવા મેળાઓને લાભ લે છે. ગરીબ, તવંગર, બાળ, વૃદ્ધ, યુવાન સર્વે અહીં અનેક ખોા આનંદમાં જીભરી પોતાના જીવનને પ્રાણવંતુ કરી શકે છે. ધરીખર તો જંગમમાં મંગળશ્ચ્છિ બને છે.

કેટલાંય વરસોથી મેળાની મજા લેજોખરો મહેનતુ વર્ગ જ માણી શકે છે. મારા નિરીક્ષણને અંગે મને એમ જણાયું છે કે, મહેનતુ વર્ગ સારી રીતે રસને ઝીંજે છે, પોષે છે અને પીરસે છે. અને તેથી જ આવા વર્ગની રસભાવનાનું સુંદર રજ એ રસમયી લોકગીતો છે.

પૌઠા એ ઘોળકા તાલુકાનું ઘોળકાથી પાંચ માઈ દૂરનું એક ગામડું છે. ગામની કેાઠ ખાસ વિશેષતા નથી. ડક્ત ત્યાં ઘોળકાના શંકરાચાર્યના એક અતિ જીર્ણ મઠ છે. અને એક નાનું શિવામય છે. આપણા ભરાતા મધજા મેળાઓમાં ધર્મભાવના પ્રધાન હોય છે. આ મેળાનો ઉદ્ભવ પણ તે જ ભાવનામાંથી થયો છે. ગામથી અર્ધા માઈલ પર કહેવાતો સમસરિતા સંગમ છે. સંગમમાં દેખાતી રીતે તો સાબરમતી અને વાત્રક એ બે નદીઓ ભેટે છે. પરંતુ સાબરમતીમાં એક અને વાત્રકમાં ચાર એમ બીજી પાંચ નદીઓ પ્રથમથી મળેલી હોય છે. તેથી આ સ્થાનને સમસરિતા સંગમ કહેવાય છે. જો કે નદીઓનો પટ વિશાળ છે પરંતુ પાણી ટીંચણીથીએ જોઈું વહે છે. આ સ્થળે ન્હાવાનું માહાત્મ્ય કેાઠ પુરાણશાસ્ત્રમાં જણાતું નથી. તપાસ કરતાં માત્રુમ પડ્યું છે કે, આ મેળો લગભગ સો વર્ષથી જ ભરાય છે. શિવાલયમાં વસતા કેાઠ સંન્યાસીએ આ પ્રથા શરૂ કરી લાગે છે.

ગંગાસાગરના મેળાની માશક જ અહીં આવેલા હજારો મનુષ્યો નદીના બહાની રેતીની અંદર નાની મોટી રાવડીઓમાં, નાના મોટા પાલમાં, નાના મોટા તંબુમાં કે ત્રણ ચાર એરંડાની લાકડીઓ ઉપર વચ્ચાજીવનથી જનાવેલી નાની મહુડીઓમાં અને ગાંધાઓમાં એમ વિવિધ રીતે કારતક સુદ ૧૩ થી પડાવ નાખવાનો શરૂ થાય છે. ચૌદશની

રહ્યાં સુધી તો આ સ્થળે વિદ્યાળ બજારની સેંકડો દુકાનો, સીનેમાના તંબુઓ, ચક્રોળો અને નાની નાની નાટકશાળાઓ સિવાય બીજા યાત્રાળુઓની સંખ્યા થોડી હોય છે. પણ ચણાનવે જેમ એક રાતમાં રમ્ય નગર અને મંડપો બાધી દીધાં હતાં, તેમ અહીં પણ ચૌદશની રાતમાં ભૂગર્ભમાંથી જાણે એક મહાન અલગેશ્વર નગર ઉપસી આવ્યું હોય તેમ પુનમની સહવારના રમણિય દેખાવનું દર્શન થાય છે.

મેળામાં આવનાર લોકો ધાર્મિક ભાવના કરતાં વિનોદ અર્થે વધારે આવે છે. મેળાઓના વિનોદનાં સાધનો બે પ્રકારનાં હોય છે. એક પ્રકારમાં લોકગીતો, હુલોઓ, રાસડાઓ અને ભજનોનો સમાવેશ થાય છે. અને બીજા પ્રકારમાં સીનેમાઓ, નાટકમંડળીઓ, ચક્રોળો, જુગાર, દારૂ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ મેળામાં ભાગ લેનારાઓમાં હિંદુની દરેક શક્તિ, દરેક સંપ્રદાય અને શુજરાનના ઘણાખરા વિભાગના મનુષ્યો હોય છે. અહીં આવેલા સમાજની સાંસ્કારિક ભૂમિકાનું નિરીક્ષણ કરતા આખા શુજરાતની સંસ્કારિતાનું માપ માપી શકાય છે. જે વસ્તુ શહેરો કે ગામડાંનું લાંબા વખત સુધી નિરીક્ષણ કરતાં મળી શકે તે વસ્તુ અહીં સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે.

મેળાઓના વિનોદનો જે પ્રથમ પ્રકાર ગણાવ્યો છે, તે નિર્દોષ આનંદ છે. આ વિનોદથી દરેકના પ્રાણ આનંદથી નાચી ઉઠે છે. પુણિંમાં અમૃતભર્યાં તેજથી છળકાષ્ટ રહી હોય છે. મીઠી શીતલતા વ્યાપતી જાય છે. દિવસનો ધોંધાટ બંધ પડી ગયો હોય છે. આ સમયે સ્ત્રીપુરુષોમાં ઝીંજાતા રાસાંગે, વિનયશાળી થવા માટે સુવાનોમા વરસતા વિવિધ હુલોઓ, ક્યાંક ક્યાંક ભજનમંડળીમાં ચાલતી રમઝટ, આ મર્વે વિશુદ્ધ વિનોદો ગ્રામ્યસંસ્થાના છે. આ વિનોદથી નૈતિક જીવન બગડવાનો બહુ ઓછો સંભવ રહે છે.

પરંતુ બીજા પ્રકારના વિનોદના જે સાધનો ગણાવ્યાં છે, તે શહેરોમાંથી ઉતરી આવેલા હોય છે. અસભ્ય અને નિર્માણ્ય પ્રયોગો રજુ કરતા સીનેમાઓ, ઢાઢ પણ જાતના આદર્શ વિનાનાં નાના નાના નાટક પ્રયોગો વગેરે અનેક શહેરી વિનોદોથી બોળું, નિર્દોષ ગ્રામ્યજીવન કલુષિત થતું જાય છે. આદર્શ સ્થળે આવી જીવનને પ્રાણવંતુ કે રસવંતુ કરવાને બદલે રિપમય બનાવીને બીયારા અજ્ઞાન ગામડીઓને આધ્યા જાય છે. પહેલાં જે મેળાઓ પવિત્રતાનું, પ્રેમનું, નિર્દોષ આનંદકેન્દ્રીઓનું વાતાવરણ બહુ કરતા, તેને બદલે અત્યારે ચોરી, વ્યભિચાર, જુગાર લડાઇટા આદિનું કેન્દ્ર થઇ પડ્યા છે. પહેલાં જે વિશુદ્ધ વિનોદનાં સાધનો હતાં તે પણ કલંકિત થયા છે. ચક્રોળોમાં બેટી લગ્નકારાના હુલોઓ ગિમત્સ, બૂંડી મરકરીઓથી નરેલા હોય છે. ગવાતા રાસાંગો કે લોકગીતો પણ પ્રધાનતઃ ઉઘાડા શૃંગારવાળાં હોય છે.

મેળાઓમાં જુગારની અને દારૂની બધી બધી જાડી ગયેલી હોય છે. આનંદ મેળવવાનાં બદલાને આવેલા ગામડીઓએ જુગારવી પાપમાલ થઇ, દારૂથી બાન જીવી, પણ જેવા બની ધરે જતા જ્યારે જોડેએ છીએ ત્યારે મંચકરી પ્રેક્ષકને ક પારી છુટે છે. આથી પણ બધું જ બદલે બદલે છે. શ્રીઓ અને મનની લેવડદેવડના સાકારનું બજાર અને તેના દલાલો પણ ધણા હોય છે. ગણતી દલકરી કોમોમા આ મોડો કંડો કંડારેલો છે. અને આ સાકારમાં ભાગ લેનાર મોટે ભાગે મોરમી, વાકાનેર, લીંબડી, ભાવનગર અને સુરત તરફનો

હોય છે. વળી હલકી કસો પોતાના વેરનો બદલો ખૂન કરી, મારફાડ કરી આ સમયે ચૂકાવી લે છે.

અમર પણ હુંટાર શહેરી વેપારીઓનું બનેલું હોય છે. એ આને શેર ભજ્યાં! હોટ-શેની હલકી ચા, ખાંટ અને હલકા ચોપડની બનાવેલી ખરાબ મીઠાઇ આ બધું પશુ જેવા કંપી ગામડાના માણસો માટે બનાવેલું હોય છે.

મેળામાં હિંદુઓનું ખીચુ પણ એક જગલીપણું દેખાય છે. ગંદકી કરવી એ તો બધે હિંદુઓનો જન્મસિદ્ધ હક્ક! પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે મુંડન કરાવાથી સ્વચ્છ નદી પર ન્હાં ત્યાં વાંચોના ઉડતા ઢગલા, જ્યાં ત્યાં ફેંકાયેલી અસંખ્ય દાતણુની ચીરી, લીંટ, બળખા, ખીડીઓનાં ખોખાં, લુચ્છિટ પતરાળાં અને પડીયાઓનો ઢગ તથા વિદ્યાના પોદરોનો વગેરે હિંદુઓના સંસ્કારી જીવન માટે શંકા ઉત્પન્ન કરાવે છે.

આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ વિનાશ કરતાં બદોઓની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. આ બધંકર બદો-ઓમાંથી પોતાના જાતભાઈઓને છોડાવવા એ શિક્ષિતોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અસહકારની ચળવળની સાથે સાથે કેટલાક ભાઈઓનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાયું. ચાર પાંચ વરસથી કેટલાક સ્વયંસેવકો ચોડા સમય માટેની પરંતુ બહુ ફળદાયી સેવા માટે આવે છે. તેમના કષ્ટ-સાધ્ય પ્રયત્નોથી ઘણીખરી બદોઓ શાયિલ થવા લાગી છે. પરંતુ સદાને માટે બદોઓ દૂર કરી ગૂજરાતમાં કોઇ પ્રેરણા પ્રગટાવવી હોય તો એક વિશાળ વ્યવસ્થિત સ્વયંસેવકોની મંડળી રચવી જોઇએ.

વૌઠાના મેળાની વ્યવસ્થા કરનાર એક વૌઠા ફેર કમિટી છે. આ કમિટી પાસે સાફ ફંડ છે. બગરમાં જે દુકાનો વગેરે થાય છે તેનું ભાડું સારી રીતે ઉપજે છે. પરંતુ જનતાને સગવડો કરી આપવામાં સરકાર ખેદરકાર છે. વૌઠે જવાના ધોળકા તાલુકાના રસ્તાઓ એટલા બધા ખરાબ છે કે તેનું વર્ણન ન થઇ શકે. મેળામાં દોનાબતી સારી સંખ્યામાં જોઇએ. જાનર સાત જોઇએ. પોલીસ પણ જનસમુદ્ધની સેવા કરનાર અને તેને સગવડ કરી આપી શકે તેવી જોઇએ. પરંતુ મેળાની રાસ્યાતથી ગરીબ લોકો ઉપર વેડનો જુલમ ચુગરતો હોય છે. પોલીસ પણ તણુ હકુમતની હોવાથી કેસો પકડતાં બહુ વાર લાગે છે. નિસ્વાર્થી સ્વયંસેવકો પાસે કોઇ જાતની સત્તા નહીં હોવાથી પકડાતા કેસો ધુળધાણી થઇ જાય છે. આ બધું વ્યવસ્થિત કરવા માટે સમાજહિતચિંતકોએ જલદી વિચાર કરવો જોઇએ.

આપણું સચિત્ર માસિકોનાં ચિત્રો

હમણું હમણું ગુજરાતમાં સચિત્ર માસિકો યોજાઈ પ્રગટ થવા માંડ્યાં છે. તેના ખાસ પ્રણેતા સ્વ. હાજી મહમ્મદ અલારખીયા શિવજી. એમને એવું માસિક કાઢવાનું સૂઝવું વિલાયતમાં પ્રગટ થતાં “રૂઝ-ઝ” ‘વિંડજર વગેરે માસિકો પરથી. અને એમનો હેતુ પણ એ માસિકોની જેમ લોક સમક્ષ ભારે નહિ તેવું સાહિત્ય ‘લાઘટ લીટરેચર’ આકર્ષક ચિત્રો અને સુદ્રશ્યમા આપવાનો હતો. તેમણે આખી જીંદગી આ ધ્યેયને સમર્પણ કરી. એ પોતે કલારસિક હતા. ચિત્રોની પસંદગી કરના તેમને આવડતી. એમણે ‘લીસમીસડી’નાં લગભગ દરેક પૂંકાં વિલાયતી માસિકો પરથી સંયોજેલાં હતાં. ઉપરાંત તેઓ પોતે ચિનારાને અમુક ચિત્ર કેમ ગોઠવવું તેવી સૂચના કરી શકતા. એમને ત્યાં એમના હેતુ સાધવાને માટે પૂરતી સાહિત્યની તેમજ ચિત્રોની લાઘજેરી હતી. જે વડે તે ગમે તે પ્રસંગનું ચિત્ર ગમે તે શૈલી — કે દેશમાં થયેલ ચિત્રો પરથી દોરાવી શકતા અને તેને સુયોગ્ય રીતે સુદ્રશ્યમાં મૂકી શકતા. એટલે તેઓ વિલાયતના અનુકરણમાં ધણે અંશે સફળ થયા. એ આપણને જરૂર કંઈક નવું કરી બનાવત ત્યાં તો તેમનો અને તેમના માસિકોનો અંત આવ્યો. પછી ગુજરાતમાં આ વિલાયતના અનુકરણના અનુકરણ રૂપે સચિત્ર માસિકોનો રાફડો ફાટ્યો છે.

વિલાયતનાં એ માસિકોમાં ખરેખર “લાઘટ” હજીવુંજ સાહિત્ય આવે છે. તે કોઈ કોઈવાર તો એટલું હળવું સાહિત્ય આવે છે કે જે કૂંક ભેળું ઉડી જાય. આપણે ત્યાંનાં માસિકો એ વિલાયતી માસિકોના સાહિત્યની તુલનાએ કેવા ગંભીર તે પ્રશ્ન એક બાજુ રાખીશું. પણ ચિત્રોમાં અને સુદ્રશ્યની શૈલીમાં એ ધણાંજ ઉતરતાં છે, એટલું તો ચોક્કસ છે.

કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિની કસોટી અને તેના ઉત્કર્ષનો આધાર તેની લલિત કળાઓ પર જ રખાય છે. એટલે આવાં સચિત્ર માસિકો કહાડનારાઓ અચિત્ર માસિકોના કહાડનારાઓ કરતાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિને દોરવામાં બેવડી જવાબદારી બેઠે છે.

ગુજરાતમાં આપણે ‘લાઘટ’ સાહિત્યજ, લોકરચિત્રને ગમે તેવું સાહિત્ય જ આપવાનું આ માસિકો કહેતાં હોય તો તેમાં આવના ચિત્રો કદાચ નબાવી લઈએ પણ આ માસિકો ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છે! ગુજરાત, નવચેતન, સમાલોચક, પછી ચારદા પછી ગુણસુંદરી અને હવે સુવર્ણમાલા, આમ માસિકો યોજાઈ ચિત્રો આપે છે. તેની કલા ઉપર શી અસર થાય છે તે બેવડું બેઠ્યું. આ બેવા માટે આપણે હાલ તો માત્ર દ્રવાણીના અંકો જ બેઠ્યું કારણ કે તે ખારે માસના પ્રતિનિધિ રૂપ હોય છે.

ગુજરાતનાં માસિકોનો વિચાર કરીએ છીએ માટે પ્રથમ ગુજરાત જ લઈએ. સૌથી પહેલું તેનું પૂંકા પરનું ચિત્ર પ્રસાધારમિતાનું નજરે પડે છે. ચિત્રની ઝોળખાણ આપતાં જણાવ્યું છે કે ભૂતિની અખો ઉઘાડવાની છૂટ લીધી છે. છૂટ તો ખીજ બાજુમાં પણ ઘણી લીધી છે, એ જવા દઈએ, પણ છૂટ ક્યારે લેવાય? ખીજાએ કરેલા કાવ્યની લીટી-

ઓમાં યોડા અક્ષરો ફેરવવાની છૂટ ક્યારે લેવાય ? “રાત્રિરેવં વ્યરંસીત”માં પહેલું અનુસ્વાર કાઢી નાંખવાની છૂટ [લેવાઈ હોયતો] શા માટે લેવાઈ ? એ અનુસ્વાર કાઢી નાંખ્યાથી એ વક્ષમાણુ બાવ અનેક ગણો વધારે બક્ત થાય છે માટે. શું પ્રવાનું સ્વરૂપ એ પ્રાચીન. મૂર્તિવિધાયક કરતાં આપણા ચિત્રકાર વધારે સમજ્યા અને એ સ્વરૂપ વધારે મારું પ્રકટ કરેલા તેમને આ છૂટ આવસ્યક જણાઈ ? કે ના, આ નવીન ચિત્રકારને માત્ર આમ કરવાનું કૌતક થયું માટે આટલો ફેરફાર કર્યો ? અને ગુજરાતકાર એટલી ‘છુટ’ નિર્વાણ છે એમ ગણે છે. ચિત્રોમાં માનવમૂર્તિ સૌથી વધારે બંધ છે અને માનવશરીરમાં પણ આંખ સૌથી વધારે બંધ છે એ સત્ય તો આપણા ચિત્રકાર જાણતા જ હશે. પ્રવાની અસલ મૂર્તિમાં આંખો બંધ રાખી છે તે વિધાયકને ઉઘાડતાં આપડી નહિ માટે, એમ તો એ નહિ જ માનતા હોય ! પણ તેણે જગતને જોઈ લીધું છે અને જોઈને આંખો બંધ કરી છે. પ્રજા આંધળી નથી. તે જગતને જોઈ શકે છે. પ્રવાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ, પાર પામેલું સ્વરૂપ સમાધિસ્થ, અંતરુપ છે એ જોતો અર્થ છે. એ બંધ આંખોને, એ સમાધિને, અનુકૂળ તેનો આંખો દેહ અને સર્વ અંગો છે, અને એ સમાધિનું ગાંભીર્ય, તેનો પ્રસાદ, આંખો બંધ કરેલા ગુપ્ત ઉપર જોઈ શકાય છે. એ ગાંભીર્ય પ્રસાદ કોઈ બીજો જોઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ પ્રવાને આત્યંતિક ઉપેક્ષા છે. હવે આંખો ઉઘાડો. પ્રથમ તો એ આંખો શું જુએ છે એજ પ્રશ્ન થાય છે. તેને જોવાનું તો કંઈ રહ્યું જ નથી. તેમ છતાં કંઈ જોતી હોય તો એ આસન જ જોવાને અનુકૂળ નથી. કે, ના, કંઈ જોતી નથી, માત્ર ખોતે સુંદર છે, બીજાઓ દર્શન કરવા આવવાના છે, તેમને બતાવવા માટે ઉઘાડી રાખી છે ? અને છતાં આંખો ઉઘાડવાની માત્ર ‘છુટ’ લીધી છે ! વૉટસની આશા આંખો ઉપરથી પાટો છોડી લેવાની ‘છુટ’ લેવાય ખરી ? અમને લાગે છે કે પ્રજાપારમિતાનો મૂળ વિધાયક જે સ્વર્ગમાં હશે તે સ્વર્ગમાં રહ્યાં રહ્યાં આપણા કલાધોની ‘છુટ’ લીધાથી તેની પણ આંખો ઉઘાડી જ મઠ હશે.

ખીંજું ચિત્ર Peace ‘શાન્તિ’, ‘સુલેહશાન્તિ’ નું છે. શાન્તિનો પહેરવેશ અને તેનું અને બાલકોનું મોં દેશી છે એટલે એટલું તો નક્કી કે આ ચિત્ર આપણા દેશની કલાનું કરવાનો અભિપ્રાય છે. છતાં શાન્તિની છટા, તેનો અને બાલકોનાં અંગોનો વિન્યાસ, ચિત્રની સર્વ વ્યક્તિઓનાં ચલનવચન પરદેશી છે, યુરોપીય છે. અને તેના હાથમાં કબૂતર આવવામાં તો ચિત્રકારે કતાની અવધિ કરી છે. યુરોપમાં કબૂતર એ શાન્તિનું પ્રતીક છે. પણ આપણે ત્યાં એ કદી શાન્તિનું પ્રતીક મનાયું નથી. આપણે ત્યાં કબૂતરનો જો દેશી અર્થ થઈ શકે તો તે માત્ર પામર સત્ત્વકીન વિષયકોલુપતા જ થાય. પણ આ દસાંમિશ્રણ કદાચ ગુજરાતીઓ માટે નહિ હોય. નીચે Peace એ શબ્દ અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે અને અંગ્રેજોની કદર કરવાને માટે જ આ કદાચ હશે !

તે પંજી મૂળ પછાડે પડેલા દુબ્યન્તનું ચિત્ર છે અને ચિત્ર ઓગળવા તેની સાથે શાકુન્તલનો એ મૃગવર્ણનનો સ્પેશ પણ મૂક્યો છે. આપણા સાહિત્યકારો પણ પોતાના કલાવિધાનમાં મથાર્થ અતિહાસિક ભોંય બનાવી શકતા નથી, હજી ઇતિહાસ પણ એટલો સ્પષ્ટ થયો નથી. એટલે એ દષ્ટિ જવા દઈએ. પણ દુબ્યન્તના મોં ઉપર દુબ્યન્તનો પ્રભાવ, મૃગયાની ઉત્કંઠા, સર્વ દેખાય છે ? વળી એ જોવાનું છે કે મૃગવર્ણનમાં મૃગ દેખાવો : જોઈએ

એટલે સ્પષ્ટ દેખાય છે ?-વર્ણન પ્રમાણે દેખાય છે ? મૂળ વર્ણન એવું છે કે મૃગના અતિ-શય વેગને લીધે તેની પૂંઠ તેના અગ્રમાગમાં જળે પેસી ગઇ હોય એમ દેખાય છે. આ દૃશ્ય, જોનારની આંખની સીધી લીટીમાં મૃગ દોડતો હોય તો જ શક્ય છે. ચિત્રમાં, ચિત્ર જોનારની કે કુખ્યન્તની કોઈની આંખની સીધી લીટીમાં મૃગ જતો જણાતો નથી. જળે શુભ શુકન કરાવતા રથના રસ્તા આડો ઉતરતો હોય એમ જણાય છે. એ એ શાકુન્તલનો મૃગ જ નહિ.

તે પછીનું ચિત્ર પણ શાકુન્તલનું જ છે. તેમાં કુખ્યન્ત શકુન્તલા પાસે ક્ષમાયાચના કરે છે. ચિત્રકારની કૃપના સામાન્ય વાયક કરતાં વધારે કોકોતર અને વધારે વિશિષ્ટ હોવી જોઈએ અહીં કોઈ પણ શાકુન્તલના વાયકની પોતે કદોષે દૃશ્ય આંખથી જોવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થતી નથી. ચિત્રની ભોંય પરદેશી છે. આખું ચિત્ર નાટકી છે. જળે વ્યક્તિઓમાં સાચો ભાવ નથી પણ કૃત્રિમ અભિનય કરતી હોય એમ જણાય છે. આપણાં ધણાંખણં ચિત્રો નાટકી બનતાં જાય છે એ ખરેખર શોચનીય છે. આ ટીકા ધણાં ચિત્રોને લાગુ પડે છે.

૧૨૩ મા પાના પરનું ચિત્ર જુઓ. ચિત્રમાં એક વ્યક્તિ ખીજને કહે છે, “ કે તમે બહુ બપું કરે માણસ છો.” એવો અભિપ્રાય એમને વિશે કોઈએ કહેલો. સાંભળનાર એકી જાય એ સમજાય છે પણ કહેનાર પણ શા માટે એવા દેખાય છે ? બન્ને શા માટે મૂર્ખ દેખાય છે ?

૫. ૧૨૫ મા સામેનું ચિત્ર રા. નરસિંહરાવના ‘આવાહન’ દાખ્યને ઉદ્દેશીને લખાયું છે. તેમાં ‘સિધુ મધ્યે ધણી જના પર્વતે દિવ્યદૂત કે ઉત્તો ઉચ્ચ સ્વરે ગાતો’ દૃષ્ટેલો છે. ચિત્રમાં દેવદૂત ઊભો છે તે પર્વત લાગતો જ નથી, માત્ર ટેકરા છે અને આખા દૃશ્યમાં એ ગીતની અભિપ્રેન દિવ્યતા પ્રતીત થતી નથી. પણ ખીજે પ્રશ્ન વધારે મંબીર છે. ચિત્ર નીચે દાખ્યની પહેલી કડી મૂકી છે, “ આવો આવોને વ્હાણાં સચરે ! ચઢો દિવ્ય વિમાને ! ” વગેરે. આ પહેલી જ કડી બોલાતી વખતે આ માણસો એકાં ચયેલાં હતાં ? એ માણસોને એ દિવ્યદૂત ત્યાં આવવાનો છે એવી પહેલેથી ખબર હતી અને તેથી પહેલેથી ત્યાં સાંભળવા તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં ? કે માણસો ત્યાં પહેલેથી કોઈ ખીજ કારણસર ભેગાં ચયેલાં હતા અને દિવ્યદૂત ત્યાં પોતાનું આવાહન પહેલચાલવા માટે ગયેલો એવો અભિપ્રાય છે ? અને ટોળું ઊભેલું બનાવેલું છે તે ત્યાં જવાની જરાપણ ચેષ્ટા કરતું જણાતું નથી. સ્થિર, માત્ર જળે ગીત સાંભળવા જ ઊભું હોય એમ લાગે છે. અને તો પછી આ બધાની સાથે છેલ્લી કડી.

ગીત બંધ પડ્યું ને ત્યાં માનવો દોડનાં ગયાં;

ભેગો હું દોડતો જતો,—મધું એક વિમાન ક્યાં ?

શી રીતે સંગન કરેશ ?

ગુણસુંદરીના દીવાળીના અંકનું રાધાનું રસણું જુઓ. એવું ચિત્ર જોઈને કોઈને પણ કૃષ્ણને માટે સારો અભિપ્રાય બંધાય ? સુવર્ણમાળાના પૂંઠા પરનું ચિત્ર કો. એનો હેઠ સમજાતો જ નથી. કોઈ દેવી ઉપરથી ઉતરી પાણી ઉપર પડે છે અને તેથી પાણીના છાંટા

છો 'છે અને તે ગ્રીષ્મી ફરફરમાં મેઘધનુષ્ય દેખાય. 'છે' એવો કંઈક અભિપ્રાય લાગે છે. પણ એ મેઘધનુષ્ય ફરફરમાં થતું જણાતું નથી પણ જાણે ત્યાં અલગ હલું કરેલું હોય તેવું દેખાય છે. જ્યાં ચિત્ર જ સમજાય નહિ ત્યાં મ્હો ઉપર આવતી તો આશા જ શી રાખતી. તેનું. શરદચિત્ર શરદ શી રીતે ગણાય એ સમજાતું પણ એટલુંજ દુર્લભ છે. નવચેતનના મુખપટ પર પ્રખ્યાત ધુરંધરની પીછીનું કામ છે. કામ ઘણી ગ્રીણવટવાળું છે. પણ અર્થ સમજાય છે ? તેની નીચે નામ પણ નથી. નવચેતને કાણ જાણે શા હૃદયથી લીધું છે !

સાહિત્યનાં માસિકો જ્યારે સાહિત્યમાં આવતાં કોઈ દરેક માટે ચિત્રો આપવા માગે ત્યારે પ્રસંગની પસંદગી બહુ વિવેકથી કરવી જોઈએ. આપણું જૂનાં નાટકોમાં જેમ અમુક અંતરે ગાયન આપતું જોઈએ એ સિદ્ધાંત પર એટલે અંતરે પાત્રો ગાયન ગાવા માંડતાં, તેમ માસિકોમાં પણ ચિત્રનો વખત ચાલે એટલે માસિક ચિત્ર આપવા માંડે છે જ્યાં સાહિત્યનો ભાવ ચિત્રકળા વધારે દૃઢ રીતે વ્યક્ત કરી શકે અને એ ભાવ સાહિત્યની એ કૃતિમાં ચિત્રકળાથી વ્યક્ત થવાથી એ સમસ્ત કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પડતો હોય ત્યાં જ ચિત્રને રચાવ હોઈ શકે. છાયાપુસ્તકની વાર્તામાં હસનનિગમીનો રોષ જતાવવા ચિત્ર આપેલું છે. પણ વાર્તામાં એ ગૌણપાત્ર છે. એનું ચિત્ર આપવાથી વાર્તાના નામક કેસવ વિશે કશો વિશિષ્ટ સંસ્કાર પડતો નથી. આવી ખોટી પસંદગીના દાખલા તો ઘણા આપી શકાય.

માસિકોમાં ચિત્રો આપવાનો બીજો હેતુ હું સુંદર ચિત્રોનો પરિચય કરાવવાનો ગણું છું. કોઈ સારા ચિત્રકારનું ઉત્તમોત્તમ ચિત્ર તેના ગુણદોષ વર્ણવીને આપવું. આ આપણા જ દેશનું હોય તેમ નહિ, બહેને પશ્ચિમના દેશનું હોય. પણ ચિત્રકળાનો બોધ મળે અને ચિત્રકળા શીખનારાને તેના તત્ત્વોનું શિક્ષણ મળે તેવા હેતુથી આવાં ચિત્રો આપવાં જોઈએ માઈર્ન રિલ્યુમાં ઘણાં વર્ણનોથી આપું 'અમેરિકા' ચિત્ર આવ્યા કરે છે. -પણ તેમાં તે ચિત્રનું વિવરણ કે ગુણદોષની ખીમાંસા આવતી નથી. તો પણ એમના આવા અધુરા પ્રવાસથી પણ ત્યાં તેમણે પસંદ કરેલી શૈલીનો એક વર્ગ કેળવણી રહ્યો છે. આપણે ત્યાંનું કોઈ માસિક આ વાત સ્મરજતું જ નથી.

ત્રીજો હેતુ દેશની ચિત્રકળાને સંરક્ષવાનો તથા સંશોધવાનો હોઈ શકે. શોધખોળ કરી કોઈ પંથ શૈલીનું કોઈપણ શિષ્ટ ગુણો ધરાવાનું ચિત્ર મૂકી તેનો ઇતિવાસ અને તેની ચર્ચા આપવી. આધુનિક ચિત્રકારોનાં પણ સુંદરમાં સુંદર ચિત્રો એ રીતે સંચલવાં જોઈએ. જેથી કરીને ભવિષ્યની પ્રજાને એક કિંમતી વારસો આપણે સોંપી શકીએ.

ચોથી રીતમાં હું ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવાના હેતુથી અપાતાં ચિત્રો ગણું છું. આવાં ચિત્રો કંઈ જ્યાં માસિકના તંત્રીઓ આપી શકે તેમ માઈ જરાય કહેવું નથી. પણ ચિત્ર આપવામાં જો માસિકનો હેતુ ચિત્રવિદ્યા વિશે વિશિષ્ટ કે સામાન્ય બોધ આપવાનો હોય તો તેમણે આ હેતુ વિસારવે જોઈએ નહિ. એમાં પણ કેળવણીનાં માસિકો જેવાં કે— બાળક, બાળમિત્ર, બાળજીવન અને કુમાર એમણે તો જરૂર આવાં ચિત્રો આપવાં જ જોઈએ. જેમાં ચિત્ર કેમ દોરવાં તેની માહિતી પ્રયોગ સાથે સમજાવેલી હોય. આપું કામ કોઈપણ સામાન્ય કે કેળવણી આપનારું માસિક કરતું નથી. દક્ષિણામૂર્તિ માસિકમાં પણ એ આવી શકતું નથી—એનું કારણ એ છે કે સારા ચિત્રશિક્ષકો મળતા નથી, ને મળે છે તેમાંના પણ ઘણે ભાગે પોતાની કળા માત્ર પ્રત્યેજિત સમજ્યા હોય છે. તેને સખાણ કે

બાપા વડે કેમ સમજાવવી એ આવડતું નથી હોતું, હિંદુસ્થાનની ધણી દળા દયોદી પર જ રહેવાથી જોવા જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં તે વારસામાં ઉતરતી નથી અને એમ છેવટે તેના હાસ યદ જાય છે. આ દિશા માત્ર “કુમારે” દામમાં લીધી છે. કુમાર નીકળ્યા પહેલાં બાળમિત્રમાં આ પ્રકારનાં ચિત્રો કોઇ કોઇ વખત આવતાં હતાં. આટલાં બધાં માસિકો સચિત્ર થવા લાગ્યાં છે, છતાં પણ આ હેતુથી ચિત્રો નથી અપાતા કે નથી આવતાં, એ બતાવી આપે છે કે આપણે ત્યાં દળાની કેળવણી ઠેરી હલકી અપાય છે. જાણે અગાળે પણ ઊંડે ઊંડે માસિકોના મનમાં એવું છે કે તેઓ ચિત્રો આપીને ગુજરાતની ચિત્રકળાને ખીસવી રહ્યા છે. પણ અત્યાર સુધીના મારા બધા મુદ્દાઓનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એમના ચિત્રોથી કરો કાયદો થતો નથી.

ચિત્ર આપવાના આ બધા હેતુઓ માત્ર એક કુમાર જ જાળવે છે. એ એક કેળવણીનું માસિક છે એટલે દલાય ચિત્રોના બધા હેતુઓ ન સાધી શકે પણ કુમાર પોતાને કમે જ્યારે સમગ્ર જીવન પર નજર નાખતું થશે ત્યારે જરૂર એ ગુજરાતની ચિત્રકળાને કાયમનો કાયદો કરશે. એની દરેક કૃતિ જ્યાં જ્યાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે ત્યાં તેણે અત્રે બતાવેલા ચિત્રો આપવાના હેતુઓ સાર્થક કર્યા છે. વીસમીસદીમાં આવતી ચિત્રકળામાં બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલ બદોઓ જો વીસમીસદી અને તેના તંત્રી રહ્યા હોત તો કુમારના ચાલક જરૂર દલાવી નાખત. અને તેને એક આદર્શ સચિત્ર માસિક કરી શકત. પણ વીસમીસદી પછી નીચેજો માસિકોએ એમના અનુભવનો કરો લાભ લીધો લાગતો નથી.

હવે રથાં ફોટો ચિત્રો. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો સમજાવવા માટે પ્રયોગોના ફોટાઓ, નાટકનાં દશ્યો, સ્થાપત્યના દશ્યોના ફોટાઓ પણ આવે. વૈજ્ઞાનિક લેખોને સચિત્ર કરવાની રીત મૉડર્ન વિશ્વમાં “ગ્લોબીસ” ના મથાળા નીચે મળશે. આવા લેખો ભરપુર ચિત્રોથી આપવા જોઈએ. આપણા માસિકોમાં આવા લેખો કોમ્પેક્ટ જ વાર આવે છે, પણ તે પૂરતા સચિત્ર નથી હોતા. જ્યારે આખું માસિક નકામી ચિત્રકળાથી ભરેલું હોય છે. કોઇવાર આવા લેખો ચિત્રોના અભાવે જ છપાના નથી અને નકામી ચિત્રો અને નકામી વાતો આપ્યાં કરે છે.

નાટકનાં દશ્યોનાં ફોટો ચિત્રો આવે છે એમાં માત્ર ગુજરાતની રંગભૂમિ જ નહીં પણ દક્ષિણની બંગાળની રંગભૂમિના દરયો લેવાય તો એક સારી તુલના નજરે પડી શકે. જો કે જો દશ્યોની પસંદગી કળાની દૃષ્ટિએ તો ઘણીવાર ખોટી જ નજરે પડે છે. આ દૃષ્ટિનું વિવરણ કરતાં નાટકની અભિનયકળા પર જવું પડે એટલે એને આટલેથી જ બસ કરીએ.

ચિત્રો કેવાં લેવાં જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જોવા છે. સામાન્ય રીતે માસિકોના તંત્રીઓ લેખોની પસંદગી જે મુદ્દાઓથી કરે છે તે જ મુદ્દાઓ ચિત્રોની પસંદગી માટે છે. જેમ કે ચિત્ર એના કર્તાનું જ હોવું જોઈએ, એટલે કે કોઇ બીજાના ચિત્રમાંથી નકલ કરેલ હોય તો નકલ છે તેમ જણાવવું જોઈએ, ને નકલ શા માટે કરી છે તે સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. નકલ હોય તો તે મૂળને બરાબર અનુરૂપજ હોવી જોઈએ. એને દુપિન કરનારી તો ન હોવી જોઈએ. મૂળનેજ દર્શાવવા જોઈ શકી હોય તો તેમાં જરાય ફેરફાર ન કરેલો હોવો જોઈએ. તેમાં કોઇ ‘છુટ’ ન લેવી જોઈએ.

કોઇવાર જ્યારે માત્ર આખી કૃતિ કોઇની નકલ રૂપ હોય છે ત્યારે કોઇવાર ચિત્રનાં કોઇ કોઇ અંગ કેવાગ કોઇ બીજા ચિત્રમાંથી ચોરી લીધેલાં હોય છે. જેમ કે ગુજરાતના લીલાંગી.

ના અંદમાં આવેલા દુર્યંત શકુંતલાના ચિત્રમાં ચિત્રની લોંચ (બેક ડ્રાઈન્ગ) ઇંગ્લીશ છે. એમનું પીસતું ચિત્ર પણ ગોઠવણમાં અને વલણમાં ઇંગ્લીશ છે. શારદાના દરર મા પાના પરનું ચિત્ર બુદ્ધો. તેની લોંચ કોઈ અંગ્રેજી ચિત્રપરની છે. ગુજરાતના સ્ત્રી કાંઈ કબૂતરો રમાડતી ન હોય. એમ અંગ્રેજી ચિત્રોની એમની એમ ઉઠાડગીરી કરવાથી કલાકારના સર્જનમાં એક અસત્યનું મોટું દ્વંધ્ય પેસવા સાથે ચિત્રનું વસ્તુનિરૂપણ કાંઈ રીતે સધાતું નથી. આમ ખોટી નકલોને ખોટી રીતે ઘટાવવા કરતાં જે ચિત્રકારો ખરેખરી સાચી નકલો જ મૂકતા હોય તે તેમ જળાવી દેતા હોય અને મૂળ ચિત્રની ખુબી સમજવતા હોય તો તેમણે કંઈ ચિત્રકળાની સેવા કરી ગણાય, નહિ તો તેઓ ચિત્રકળાને બગાડે છે તે પોતાના આત્માને છેતરે છે.

માસિકકારોએ આ ચિત્રોની નકલખાણ તપાસ્યા પછી તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય જોવું જોઈએ, એટલે એ ચિત્રની વસ્તુ જે સમયની હોય તે સમયને તાદરશ કરી શકે તેવા સાહિત્યો તેમાં દેખાઈ આવવાં જોઈએ. શકુંતલાનાં દરરો કે “રાધારમણ” “અષ્ટકુડેટ” પહેરવેશમાં કે હમણાંના ચહેરોની પશ્ચિમની રચના વચ્ચે ન મૂકવાં જોઈએ. ચિત્રકારોએ ઐતિહાસિક ચિત્રો કરવાને માટે ધણીજ તૈયારી કરી જોઈએ. તેમાં ચિત્રો તો જે તે સમયના પૂરા અવ્યાસ અને પૂરતા મનન પછી જ વણ શકે. પરંતુ માસિકવાળાઓ “લોકરચિત્રે અનુકૂળ” થયા અને ચિત્રની પસંદગીના અજ્ઞાનમાં અને સ્પર્ધામાં અસમ્ય ચિત્રો મૂક્યા જ કરે છે. અને ચિતારાઓ ખ્યાતિ કે કમાણીને માટે ઘડાઘડ એવાં ચિત્રો પૂરાં પાડ્યા કરે છે.

આ જ પ્રમાણે આપણાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો આલેખવામાં ઘણી જ ભૂલ થયાં કરે છે. એને માટે તો આપણા ધર્મને પૂરા અવ્યાસ, દેવો તરફની સંપૂર્ણ ભક્તિ અને પોતાની કળાને માટે સમાધિની જરૂર છે. આ તૈયારી વિના દેવોનાં અસત્યનાં ચિત્રો કે મૂર્તિઓની પ્રતિકૃતિ પણ અસાધ્ય થઈ પડે અને એનું તાજું દષ્ટાંત, પ્રગાપારમિતાની નકલ દર માસે આપીને ગુજરાત બતાવી રહ્યું છે.

કોઈવાર આખા ચિત્રનું કે તેનાં અંગ ઉપાંગનાં અનુકરણ નથી હોતાં ભારે ધણીવાર ચિત્રકાર પોતે પાનેલી કેળવણીના પરિણામે ચિત્રો અંગ્રેજી અંગોમાં કરી બેસે છે. ગુજરાતના ‘પીસ’ અને શકુંતલાના પુનર્મિલાપમાં ધડીબર માની લઈએ કે ચિત્રકાર પશ્ચિમની નકલ નથી કરી તો પણ એમાં પશ્ચિમનું જ વલણ છે. કુકડા, ગરડની ધન્યો તથા પરશુરામની ફરશી બતાવનાર ગુજરાતના પ્રતીકમાં ઇંગ્લીશ દ્રવ્ય છે. એ કોઈ રીતે ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં રહેલ વિનય, વિવેક, સમ્યક્તા બતાવતું નથી. પછી ભલેને તેમાં પરશુરામ તથા સિદ્ધરાજની ખજા મુદ્રાઓ હોય. ગુજરાતી કાવ્ય જે અંગ્રેજી છંદમાં કે રીતિમાં ન ચાલે તો ગુજરાતનું ચિત્ર પણ તેવું ન સ્વીકારવું જોઈએ. આવાં તો અસમ્ય ચિત્રો આપણા માસિકોમાં દર-રોજ ઉભરાયા કરે છે.

આ ઉપરાંત ચિત્રો વિષય પસંદ કરવામાં પણ ચીવટ હોવી જોઈએ. જે વિષયને ચિત્રની જરૂર જ ન હોય તેને માટે ચિત્ર દોરાય છે. એટલે એક તો વિષયની પસંદગીનું અની.

ચિત્ર અને પછી સંવિધાનનું અનોચિત્ય એમ બે અનોચિત્યો બેમાં થવાથી ગમે તેવા સરસ લખાણનું પણ જોડ કમી થાય.

એક તરફ ચિત્રની વિષયપસંદગીમાં જ્યારે ભૂલ થાય છે, સારે ખીજ તરફ કોઇ પણ વિષય રકુટ જ ન થતો હોય તેમાં ચિત્રો લેવાય છે. એના દાખલા મહે' અગાઉ કલા તે પ્રમાણે સુવર્ણમાળા તથા નવચેતનનાં પૃથ્થાં પરનાં ચિત્રોના છે.

અહીંયાં મહે' ચિત્ર પસંદગીના મૂળ સિદ્ધાંતોની જ ચર્ચા કરી છે. પણ ચિત્રની સંયોજના, તેના પાત્રોની યોગ્યતા, તેના રંગોની મીલાવટ અને તેના વિષય નિરૂપણને પુષ્ટ કરવાના નિયમો એટલા સૂક્ષ્મ અને પારિભાષિક છે કે તેમને અત્યારે ચર્ચવા વધુ પડતું ગણાય.

માસિકોએ આપેલાં આવાં સાહિત્ય અને કલાનાં કળેકાંઓએ બહુનારા પુવકોને પણ હસ્તલિખિત સચિત્ર સામયિકો દાઢવાને છંદ લગાડ્યો છે. આ એ સચિત્ર માસિકોએ ઉપજાવેલું તાલું પરિણામ છે. કોઇ પણ કળા પ્રસિદ્ધ થવા ખાતર કે તેના સરજનદાર પોતે એક કલાકાર છે એમ માની એવી માન્યતા હોય કલાની કૃતિઓ કરવા લાગે ત્યારે તે કલાનું અને તેના સર્જકનું અધઃપતન થાય છે. કવિને જ્યારે પોતે કવિ છે એમ લાગવા માંડે એટલે એની કવિતાનો વિકાસ અટકે જ. આ જ નિયમે આવાં હસ્તલિખિત માસિકોએ આવી એક દંભી વર્ગ ઉત્તો કરી દીધો છે. અને એણે ભાષા અને કળા ખતે ખતે ખગાડી દીધાં છે. કલાકાર થવાને માટે તો પૂરતો અભ્યાસ, મનન અને સમાધિની જ જરૂર છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો શ્રવણ મનન અને નિદિધાસન કહે છે તે સર્વથા ખરૂં જ છે. " પ્રસિદ્ધિ " " પ્રચાર " અને " સ્પર્ધા " એ ચીજોને કોઇ દહાડો ખીસવા નહિ દે. અને માસિકો જે ગુજરાતમાં સંસ્કારિતા ખીસવવા ઇચ્છતાં હોય તો એમણે ધર્મશાસ્ત્રની આ ત્રણે આસાઓ કલામાં પાળવી જોઇએ.

ગજનન પાઠક

નોંધ

આવતી ગુજરાતી પરિપદ

આકાંક્ષી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આવતા ઇસ્ટરના તહેવારોમાં એટલે ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ માસમાં બરવાનો નિર્ણય થયો છે. અને તેના કાર્યની વ્યવસ્થા માટે કારોબારી મંડળ તથા મંત્રીઓ નીમાઇ ગયા છે અને તેમણે પોતાનું કામ ચરૂ કરી દીધું છે. નોંધમાં છેલ્લે પ્રગટ કરેલી પત્રિકા પ્રમાણે લેખકો અને ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો તેને સજ્જ કરવા પોતાનો ફાળો આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

આવતી પરિપદના કાર્યની રૂપરેખા દર્શાવવાથી, કૌનયાલાલ મુનશીએ તા. ૨૨-૧૧-૨૫ ના રોજ એક સાર્વજનિક સભામાં બાપણુ આપેલું છે અને તેમાં પરિપદનો જન્મ કેમ થયો, તે માત્ર સંમેલનમાંથી સંસ્થા કેવી રીતે થઇ, છેલ્લી પરિપદના ઠરાવ પ્રમાણે તેનું મંડળ રજીસ્ટર ચક્ર તે કાયમી સંસ્થા કેવી રીતે બની વગેરે ટૂંકમાં પરિપદનો ઇતિહાસ આપી, તેના કાર્યપ્રદેશ હવે શો હોવો જોઇએ તે સામાન્ય શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. આ પરિપદનાં મુખ્ય કાર્યોમાં પ્રથમ પરિપદનું બંધારણ સુદૃઢ કરવાનું તેઓ જણાવે છે તે વાસ્તવિક છે. ખીજા કાર્ય સંબંધી તેઓ કહે છે કે પરિપદનું કાર્યકર ખાતું તો હમેશને માટે એક જ જગ્યાએ રહે અને મંડળનું મથક વર્ષે વર્ષે અધિકારીઓ નક્કી કરે ત્યાં રહે એવી વ્યવસ્થા જોઇએ. પરિપદ હાલ કેએસો ભરાય છે તેમ જુદી જુદી જગ્યાએ ભરાતી જોઇએ એમાં તો સર્વ સંમત હોય એમ અમારું માનવું છે. પણ જ્યાં પરિપદ ભરાય તે સ્થળે આખું વરસ તેનું મથક રહે. અને કાર્યકર ખાતું કાયમી જગ્યાએ રહે એવી ને કાર્યની વહેંચણી થાય તો તેથી

કદાચ અગવડ પડે એવી અમને શંકા છે. પણ શ્રી. મુનશીની સૂચના હજી ઘણા સામાન્ય શબ્દોમાં છે, અને એમની સૂચના પરિપદે વિચારની જોઇએ એવો અમારો પણ મત છે. ત્રીજો પ્રશ્ન જોડણીનો અગત્યનો છે. અત્યાર મુંબઈમાં આ પ્રશ્ન ઝીણામાં ઝીણી શાસ્ત્રીયતાથી તે ટૂંક ખીમાં ગોઠવનારની સગવડના દૃષ્ટિબિન્દુ મુંબઈની સર્વ દૃષ્ટિઓથી ચર્ચા થૂક્યો છે. અને છતાં તેની ગાંઠ હજી છૂટતી નથી. પણ છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદ પછી આ પ્રશ્ન વધારે નિર્ણય સમીપ આવ્યો છે અને આવતી સાહિત્ય પરિપદ તેને આગળ વધારે સાફ સ્વરૂપ આપશે, કોઇ પણ પક્ષ તેને વિશેષ ખેંચીને બગાડશે નહિ એમ આશા રાખીએ છીએ.

ચોથો પ્રશ્ન સાહિત્ય પ્રકાશનનો છે. શ્રી મુનશી, જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ છુટા છવાયા પ્રકાશનના પ્રયત્નો આદરી રહ્યાં છે તેને પરિપદ એકત્રિત કરે એવી સૂચના કરે છે. કોઇ પણ કાર્યમાં સફલકાર થાય તો તે હમેશાં ઇષ્ટ છે. પણ સાહિત્યનો વિકાસ વ્યક્તિના ઉદ્ગ્રાસ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે અને વ્યક્તિઓને તંત્રના સંચામાં નાખ્યાથી તે વધારે ખીલે એ અમને શક્ય લાગતું નથી. અત્યારે પણ એક જ કે એક જ પ્રકારના સાહિત્યના પ્રદેશમાં કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ પોતાની મેજે ખાનગી રીતે સફલકાર કરી લે છે. આ બાબતમાં પરિપદતંત્ર વિસ્તારથી કામ કરે તેના કરતાં બધા કાર્યકર્તાઓને સહબાવ પૂરક આવકાર આપી બંધુતા કેળવવાની તક વધારી આપે તો તેથી ઇષ્ટ સફલકાર સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થશે. આ દૃષ્ટિ પણ પરિપદે ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. પરિપદનું

પોતાનું કામ પણ અમુક ઉચ્ચ પ્રતિનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું હોય અને તેમાં અન્ય સંસ્થાઓમાં કામ કરનારા નિષ્ણાતોના સહકાર તે મેળવી શકશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

પરિપદનું સૌથી અગત્યનું કામ તો ક્રાન્સમાં છે તેની સાહિત્યની 'એકોરોમી' કે સાહિત્ય-સંઘ કે દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસમાં જેને 'સંગમે' કહ્યા છે તેવો સંગમ સ્થાપવાનું હોઈ શકે. અત્યારે આપણા સાહિત્યમાં, અન્ય કાર્યપ્રદેશોમાં પડ્યાં છે નેમ, તડો પડ્યાં છે અને આ તડોનો બેઠ કોઈવાર તરવનો હોય છે તો કોઈવાર માત્ર અંગત આગ્રહનો જ હોય છે. આ એક જાતની અરાજકતા ગણાય. આવી સ્થિતિમાં મધ્યસ્થ કોઈ સાહિત્યસંઘ હોય તો તેથી સમનોલપણું વધારે સચવાય પણ અત્યારે તો એવો સંઘ પણ પક્ષાપક્ષીનું કદાચ વધારે પ્રયત્ન સાધન અને છતાં આ બધા વિચારો સાહિત્યપરિષદ સમક્ષ હોય તો કોઈવાર તેનું પરિણામ પણ આવે; એ સ્થિતિ ન આવે ત્યાં સુધી તો સાહિત્યપરિષદે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જ વધારવી જોઈએ. એ પ્રતિષ્ઠા બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા ન કરી શકે એવાં હતમ પ્રતિનાં પુસ્તકો અનેક વ્યક્તિઓના સહકારથી પ્રગટ કરવા એ છે. ગુજરાતી બાપનો કોપ, વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, ઐતિહાસિક શોધખોળ, તેની સામગ્રીનો સંગ્રહ વગેરે કાર્યોનાં ક્ષેત્રો ધણાં વિશાળ છે અને હજી તેમાં ઘણું કરવાને અવકાશ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આવતી સાહિત્ય પરિષદના કુશળ કાર્યકર્તાઓ, સર્વ પ્રશ્નો છૂટથી ચચાઈ નિર્ણય હપર કે નિર્ણય સમીપ આવે એમ કરવામા સફળ નીવડશે.

૨૧.

મુવક સમાહ

આ નોંધ લખાય છે ત્યારે હજી મુવક સમાહ ચાલે છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજના અને ગૂજરાન મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી-

ઓએ વિદ્યાર્થીસંઘ સ્થાપ્યો છે અને તેમણે સંઘ તરફથી આ સમાહનો ઉત્સવ શરૂ કર્યો છે. કાર્યક્રમ સર્વ રીતે રસિક અને વૈવિધ્યવાળો છે. તેમાં પ્રદર્શન, ભાષણો, સંવાદો, સંગીત, પરિપદ્યર્થો, લોકગીત, લોકવાર્તા, અખાડા અને રકાઉટની રમતો વગેરેને સ્થાન મળ્યું છે. સમાહનો ઉત્સવ ગાંધીજીએ ભાષણ કરી શરૂ કર્યો હતો અને તે પછીના કાર્યક્રમમાં દરેક દિવસને માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓને અધ્યક્ષસ્થાન આપ્યું હતું. સ્થલ સંકો અને લઈને અમે લ'બાણુથી લખી શકતા નથી પણ અસહકારી અને સહકારી સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો તથા અન્ય ગૃહસ્થોએ જે સહભાવથી આ સમાહમાં ભાગ લીધો છે તેથી સર્વેને વિદ્યાર્થીઓ વિશે અને તેમના ભવિષ્ય માટે જરૂર થઈ અને શુભ આશા ઉત્પન્ન થઈ છે એમ અમારું માનવું છે. અમારે આ સમાહને માટે સમસ્ત વિદ્યાર્થીસંઘને અને તેના કાર્યકર્તાઓને માત્ર ધન્યવાદ જ આપવાનો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ અનેક રીતે ચાલુ હીલચાલોના અને લોકજીવનનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક મેળવવા પ્રસંગો લે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

૨૧.

આધુનિક પુરાણીઓ

સમય પ્રવાહ સાથે ચાલવું અને બદલાતી વસ્તુસ્થિતિને પોતાની વિચાર સરણી પર અસર કરવા દેરી એ પુરાણીઓના સ્વભાવથી પર છે. એમના વિચારો ગમે તેવા જૂના થઈ ગયા હોય, એનાં કારણો અદરશ થયાં હોય છતાંય તેઓ તો એ વિચારમાં જ મક્કમ રહેવાના અને એમના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ વારંવાર જતાવવાના.

હકન એન્કુકેશન સોસાયટીવાળા 'ડૉ. ગ્રાન્ડપેને આ પુરાણીઓની કોટિમાં મૂકવાને અમે લલચાયા છીએ. તેમનો નિવાસ દર-

સમિતિને અંગે હાલ બેંચોરમાં છે. મેંસુર-
વાસીઓને અવારનવાર તેમના વિચારોનો
પ્રસાદ મળે છે. પ્રત્યુદ્ધ ભાષા સંઘના સભ્યોને
એક મુલાકાત દરમિયાન તેમણે જણાવ્યું હતું
કે દેશી ભાષાઓને શિક્ષણનું વાહન બનાવવાને
અત્યારે સમય અતુલ્ય નથી. હિંદી ભાષા
રાષ્ટ્રભાષા બને એથી પોતે વિરુદ્ધ છે. કારણ
કે એમની દૃષ્ટિમાં એ રાષ્ટ્રહિતને અપકારક
અને બેહુકું લાગે છે. અંગ્રેજ ભાષા જ
આપણને સંગઠિત કરે છે. ધર્મ ઐક્યથી પણ
એમ યદ્ય શક્યું નથી. આપણે અંગ્રેજ
છોડી શકીએ નહિ. આજે તો એ જગત
ભાષા બની રહેલ છે, વધારેમાં તો હિંદી
સાહિત્ય કાંઈ વિશાળ નથી, સાંસ્કારિક પણ નથી.
પ્રાંતીય દ્રેષના કારણે બીજી કાંઈ ભાષાને રાષ્ટ્ર-
ભાષા બનાવી શકાય નહિ. એ કરતાં ફ્રેન્ચ કે
જર્મન ભાષા શીખવી વધારે લાભદાયી છે.

ડૉ. પ્રાંજયેના ત્યાગ, નિખાલસતા અને
નિઃસ્વતા માટે અમને માન છે. એમની પાસે
બહુનાર હમરે વિદ્યાર્થીઓને એમના જીવન-
મૃત્યુ પ્રેરણાઓ મળી છે. પણ એમનો પાશ્વર્યો
અને પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિ માટેનો મોહ કાંઈ
દિવસ છૂપો રહ્યો નથી. પાશ્વર્ય વિદ્યા સાથેના
સંસર્ગના આદિ કાળમાં આવો મોહ નવીન
હતો. પાશ્વર્ય કેળવણી એટલે અમુક નવીન
વિચારસરણી, રૂઢિ બંધનોથી જઠરાયેલ હિંદી
મનનું જૂદી જ દિશામાં પ્રસ્થાન. આ કાર્ય
પાશ્વર્ય કેળવણી માટે તે સમયે યોગ્ય હશે-
યોગ્ય હતું. પણ હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ
છે. નવી જ સંસ્કૃતિ સાથેના સંઘર્ષથી
જૂનામાં પ્રાણ આવ્યો છે અને એનું પ્રેરક
અને જીવંત સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે. પણ
પ્રાંજયે સાહેબ તો એમ માનનારા છે કે પ્લોટો
અને એરીસ્ટોટલના અભ્યાસ સિવાય રાજકા-
રણમાં પ્રવેશ જ ન થઈ શકે. એમનું સ્થાન
રાષ્ટ્રસેવકોમાં આગળ પડતું છે. પણ એમની

સેવા દેશને પોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન
આપી એને આધાર રચાને રાષ્ટ્રી આગળ
વધવા માટે નથી. તેઓ તો પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિ
ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને આજની જગતનું
કારણ પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિ જણાવી એને જ
વળગી રહેવા કહે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય
એમને ઇષ્ટ છે, પણ સંસ્કૃતિમાં તો
પાશ્વર્યોનું જ આધિપત્ય તેઓ સ્વીકારે છે.
તેઓ અનીશ્વરવાદી છે, એટલે ધર્મ પ્રત્યે તેમને
માન ન હોય એ સમજી શકાય છે. પણ “ ધર્મ
ઐક્યથી પણ એમ યદ્ય શક્યું નથી. ” એમ
કહેતાં તેઓ ભૂલી જાય છે કે હિંદુસ્થાનમાં
અંગ્રેજ ભાષા દાખલ થઈ તે પહેલાં પણ
વિચારો અને રહેણી-દરણીનું ઐક્ય હિંદુસ્થા-
નમાં હતું, રેલ્વે, તાર, ટપાલના દિવસોમાં
વિચારો જેટલી ઝડપથી નથી પ્રસરતા તેથી
પણ વધારે ઝડપથી એ પહેલાના સમયમાં
લોકોમાં ફેલાતા. હવે એમ કહી શકાય
કે અંગ્રેજ કેળવણીએ જૂદાઈ આણી છે.
અંગ્રેજ શીખેલાઓ પોતાને જૂદી જ દિશામાં
પ્રાણી માને છે. જનસમૂહના ભાવો અને
ઈર્ષ્યો એમને સમજતાં નથી. જેમ તેઓ
મુખેથી જૂદી ભાષા બોલે છે તેમ અંતરથી
પણ જૂદી બોલતા થયા છે. અંગ્રેજ બહેલા-
ઓના વ્યાખ્યાનો તાર મારકે તે દેશના જૂદા
જૂદા ભાગમાં ફેલાઈ છાપાઓમાં પ્રસિદ્ધ થાય
છે, પણ જનસમૂહના અંતરમાં તે સોંસરો
હવેરી જતાં નથી. અંગ્રેજ ભાષાએ આણેલું
ઐક્ય એકજ દોરડાથી હાથ પગ બાંધી બીધે
આવતા ઐક્ય જેવું છે. એ ઐક્ય છે, પણ
એમાં બંધન છે, પરતંત્રતા છે. અંગ્રેજ ભાષાનું
સાહિત્ય વિશાળ છે, સાંસ્કારિક છે. પણ એટો
ફ્રેન્ચ, જર્મન, રસીઅન જેવી બીજી યુરોપીય
ભાષાઓ માટે કહી શકાય. અંગ્રેજ પ્રજાને
ચોડા જ સમય પહેલાં ફ્રેન્ચ ભાષાનું આધિ-
પત્ય સ્વીકારવું પડતું. આજે અંગ્રેજ ભાષાએ

ખેડાણુથી પોતાનું તેવું સ્થાન જમાવ્યું છે. હિંદની દેશી બાપાઓ માટે પણ એ એટલું જ સાચું છે. શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને સ્વીકારતાં કેવી માહી અસરો થઈ છે એ જણાવવું પડે એમ નથી. ઉપર ટપકે જોનારની દૃષ્ટિએ પણ એ જણાઈ આવે છે જ્યાં સુધી શિક્ષણના વાહન તરીકે દેશી બાપાઓનો ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એમનો એવો ઉપયોગ થવાનો સમય આવવાનો નથી. કલકત્તા યુનિવર્સિટી જે કરી શકે, આદ્ર યુનિવર્સિટી માટે જેટલા વિચાર એની ઉત્પત્તિ સાથે જ કરવામાં આવે તે બીજી યુનિવર્સિટીઓ કેમ અમલમાં મૂકી ન શકે? જે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય માટે ડૉ. પ્રાન્નપેને આવડું માન છે તેની પૂરી સમજણ માટે પણ આ આવશ્યક છે.

રાષ્ટ્રબાપા માટે હિંદીનું બવિશ્ય અમે ઉજળું જોઈએ છીએ. જે ભાષા વ્યવહાર ચલાવવા માટે તેમ જ લોકોને સમજવા સજ્જ કરી પ્રજા પણ જાણુરી આવશ્યક માને છે, જેનું કામપૂરતું જ્ઞાન પણ મેળવી લેવા પરદેશીઓ તત્પર રહે છે, જે શીખવા રાણી વિકટોરી-આએ રજાવરયામાં પણ જહેમત ઉઠાવી તે માટે ડૉ. પ્રાન્નપેનો આવડો શો દ્રેષ? અંગ્રેજીનું મૂલ્ય અમે ઉતારી પાડવા માગતા નથી, પણ હિંદુસ્થાનમાં રાષ્ટ્રબાપા તરીકે એને કોઈ સ્થાન નથી એમ અમે જરૂર માનીએ છીએ; અંગ્રેજી પહેલાં પણ વ્યવહાર ચલાવવાની કોઈ દિવત મુશ્કેલી પડી નથી એનું કારણ એકથી વધારે પ્રાંતીય બાપાનું જ્ઞાન હતું. હિંદી આજે ચોડા ધણા અંશે દેશના મેટા ભાગમાં પરિચિત છે અને સર્વ દેશી બાપાઓનું મૂળ એક જ હોવાથી ચોડા જ પ્રયાસથી અવગમ્ય છે. કોઈ પણ સાહિત્ય ખેડાણે જ સમૃદ્ધ બને છે, અને હિંદી

સાહિત્ય વિશાળ અને સાંસ્કારિક બનતું જાય છે એમ અમે માનીએ છીએ.

ડૉ. પ્રાન્નપે સાથે પુરાણીઓની હરો-લખા જઈ બેસે એવા બીજા તે મી. ઝીણા, તેઓ ધંધા પ્રસંગે અમદાવાદમાં આવેલા ત્યારે શુજરાત કલ્પના સભ્યો સાથે તા. ૩૦-૧૦-૨૫ના રોજ મુલાકાત થઈ હતી. તે સમયે થયેલા કેટલાક સવાલ જવાબો નીચે આપ્યા છે.

“સ:—સરકારને જવાબદાર શી રીતે બનાવી શકાય ?

જ:—આપણો આ દેશ છે. સરકાર તેને બચાવી પડી છે. આપણે તેની પાસેથી તે લેવાનો છે...આપણા ઈજવાએલાનેજ સંગઠિત કરો અને તેમના બળથી ધારાસભામાં જઈ સરકારને પજવો, હંફાવો. ધારાસભામાં આ પછી બહુમતિ છે. લેવાય તેટલું લો. લી કમી-શનનો દાખલો લો. તેમણે દોઢ કરોડ સર્નદી નોકરો માટે લીધા પણ ૫૦ ટકા નોકરી હિંદીઓને આપવા ક્યુંથું, આ નોકરીઓ આપણે લેવી.....તો જે આપે તે લઈ બાકીના માટે લડવાનું રહ્યું.

સ:—આપણે ગામડામાં જવું કે નહિ?

જ:—ના, તે જોખમભર્યું છે. ગામડામાં જઈને આપણે ખેડુતોને શું કહેવાના છીએ? તે શું સમજશે? શહેરમાં જ હું ધારાસભાની બાબત સમજાવવા સભા ભડું છું ત્યારે ભાગ્યે જ ૨૦૦ માણસ આવે છે. પહેલાં આપણે જે સમજી શકતા હોય એમને સમજાવવા.

એક અવાજ—તેવું કામ ૧૯૧૭-૧૮ માં થયું હતું.

જ:—હા, હોમરૂઝની સાખાઓ ગામે ગામ સ્થપાઈ હતી, એમને વગર ભાગ્યે દબરો રૂપીઆ મળતા. એઓએ ગામે ગામ લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપી હતી અને પગારદાર બાપજીકર્તાઓ

મોક્ષતા, તે વખતે સરકાર નાસી જવા તૈયાર હતી એમ કહેવાય નહિ, પણ અમને તરછોડતાં એ વાર વિચાર કરતી. ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલનો વાંધો પડ્યો હતો, સર્વિન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા ગયા. મી. ગાંધી ગયા. બધા એક હતા તો સરકારને નમવું પડ્યું.

(પ્રજાપંથુ તા. ૨-૧૧-૨૫)

મી. ઝીણાના રાજકીય ચળવળ સંબંધી ચેડાક ખ્યાલો આપણને આ સવાલ જવાબ ઉપરથી સમજાય છે. મી. ઝીણાને મન રાજકીય ચળવળ એટલે ગણ્યા ગાંધ્યા બચેલાઓની ચળવળ એમ જણાય છે. નોકરશાહીને ભારતીય જનતાના માખાપ હોવાનો દાવો તેઓ શું આપી ખરે નથી કરી આપતા ? સરકાર આપે તે એમને લેવું છે અને તે ગમે તેટલા ભોજે. સરકારે આપેલા સુધારા સામેનો મોટામાં મોટો આક્ષેપ એ છે કે હિંદનો આર્થિક આવ પાછો ભર પણ એથી અટક્યો નથી. દોઢ કરોડના ભોજો સન'દી નોકરીનો ૫૦ ટકા જેટલો ભાગ મી. ઝીણાએ સ્વીકાર્યો; પણ દોઢ કરોડ આપવા એ જ સાચી વાત જણાય છે. સન'દી નોકરીમાં થયેલી છેલ્લી બરતી ૫૦ ટકાનું ધોરણ સાચવતી હોય એમ દેખાતું નથી. વધારેમાં સન'દી નોકરીનો લાભ મળવાનો કેળવાએલાને, એનો વધારે ખર્ચ ઉઠાવવાનો, કારભાર નીચે આપારે જ કચડાઈ ગયેલા લોકોને. આ કેવો સુંદર શ્રમ વિભાગ ! ! લાભ હું ઉઠાવું, ખર્ચ તું કર. મી. ઝીણા ગામડાઓને ચળવળમાંથી મુક્ત રાખવા માગતા હોય એમ જણાય છે. ધારાસભાઓ જ એમનું સર્વસ્વ છે. ધારાસભાની બહુમતિનો અનુભવ લેવો હજુ એમને બાકી છે ? કેટલા ફરાવો ધારાસભાએ બહુમતિથી કર્યો ? કેટલા સરકારે માન્ય રાખ્યા ? હોમરૂલ લીમની વાત કરી ગામડાઓનું મહત્ત્વ સ્વીકારતા મી. ઝીણા દેખાય છે. ખેડાની જીત, બધા એક મત થયા એ કારણને આભારી નથી. સરકારે

તો પોતાનાં શસ્ત્રો ખેડુતો સામે અજમાવ્યાં. પણ તે પ્રજા ગમે તે દુઃખ સહન કરવા તૈયાર થઈ, પોતાની માલ મીઠકત જમ થવા દીધી અને પોતાના મતલબમાં મક્કમ રહી એના લીધે છે. ભારસહ સત્યાગ્રહની સફળતા માટે તો બધા રાજકીય પક્ષોનો એકમત કારણભૂત ન હતો. આ જીત તો લોકચળના લીધે જ છે. ધારાસભાની ચળવળ ચેડાને બોલતા કરી ચક્રો પણ એથી કેાધ વધારે પરિણામ એમાંથી નીપજવાનું નથી. ફેરસાને કસત કરાવે સરકાર દારી નાશી જવાની નથી. એના માટે અન્તર્જલ પ્રકટ કરવાની જરૂર છે, અસહકારની ચળવળે દિંદી જનતામાં પ્રાણ ફૂંક્યાં, વર્ષોની બેદરકારી યોડીક દૂર કરી. અને જીત હાથમાં આવેલી જણાઈ તો એ ચળવળ પાછળ રહેલી લોક સંખ્યાનું બળ કારણભૂત હતું. આવેલી જીત ચાલી ગઈ અને ચળવળ આજે નિષ્ફળ જણાઈ છે તો એનું કારણ એ ચળવળને સમજનારાઓ માણેલો આપભોગ ન આપી શક્યા એ છે. ધારાસભાઓ માટે મળતી સભાઓમાં શહેરના લોકો પણ હજી નાની સંખ્યામાં હાજર રહે છે, એનું કારણ ધારા સભાઓથી એમનાં દુઃખ શીટ્યાં નથી એ છે. બાકી રાજકીય ચળવળને અધુરું સમય પછી શાબ્દિક રૂપ છોડી કાર્યમાં પરિણમવું આવશ્યક છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મી. ઝીણા લોકમાનસ સમજવાને જનસંમુદ સાથે વધારે પ્રસંગમાં આવે, અને પોતાના પુરાણા ખ્યાલો છોડી દે. આ જમાનામાં આવું રાજકીય પુરાણીપણું હાથપાત્ર જ છે.

હ.

નવા વાઈસરોય:

મી. એડવર્ડ રીન્ને વુડ હિંડુસ્તાનના નવા વાઈસરોય નીમાયા છે, તેઓ "Young Tories" (જુવાન ટોરીઓ) નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા મંડળના સભ્ય છે. આ મંડળમાં કેટલાકો ઇંગ્લાંડની બિવિધની ઝાંખી કરે છે. હુરોપના

છેલા મદાવિગ્રહમાં ઇંગ્લાંડને ઉત્તારવામાં અને એને ચલાવવામાં આ ટોરીઓનો સારો હાથ હતો એમ કહેવાય છે. મી. વુડ ૧૯૨૧-૨૨ માં સંસ્થાનોના ઉપમંત્રી હતા ત્યારે કેનીયામાં હિંદીઓ સંબંધી વુડ વીન્ટરટન નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ કારર કરવામાં તેમણે ભાગ લીધો હતો એ સિવાય હિંદુસ્થાન અને હિંદીઓ સંબંધી વધારે કંઈ જ્ઞાન ધરાવતા હોય એમ જણાયું નથી. ૧૯૨૪ માં તેઓ કેળવણીના પ્રધાન હતા. હમણાં તેઓ ખેતીવાડી સંબંધે છે.

તેઓ ઇંગ્લાંડના રાજપુરુષોની પ્રથમ પંક્તિમાં ગણાતા નથી. એટલે હિંદુસ્તાનના નવા વાઇસરોય પહેલી પંક્તિના ક્લી શકાય નહિ. પણ હિંદુસ્થાને હવે વાઇસરોય અને ગવર્નરોનો વ્યક્તિગત વિચાર કરવો છોડી દીધો છે. કારણકે રાજતંત્રની જે પ્રથા અમલમાં છે તેમાં તો સર્વ સરખાજ નીવડે છે. પણ તેમના વિચારો ઉપરથી એમના કાર્ય સંબંધી કોઈક અટકણ બાંધી શકાય દિંદુનું કયું દિન તેઓ સાધી શકશે એ નક્કી કરવું અશક્ય છે. કારણ કે હિંદના કિતનો આધાર એમના એકજ ઉપર નથી. પણ અદિતનો બધ ક્યાં ક્યાં છે એમે વિચાર કરી સંવેગી એતવું એ આપણા માટે આવશ્યક છે.

મુખામતના જુના ગવર્નર લોર્ડ બ્લેન્ફોર્ડે લોખંડના તેઓ મિત્ર છે અને બનેએ સાથે મળી “The great opportunity” (મોટો અવકાશ) નામે લેખ લખી પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. ઇંગ્લાંડની સંપત્તિની ઉત્પત્તિ મોટા પાયા ઉપર વધારી વિલાયત વાસીઓ માટે કામ શોધી આપવાના તેઓ દિમાયતી છે; કારણકે ઇંગ્લાંડની સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતીનો આધાર લોકોના ધંધામાં રોકાણ ઉપર અવલભે છે એમ તેઓ માને છે લોર્ડે લોખંડે મુખામતની ખીલવણી, અને સફરની નહેરોની ખર્ચાળ યોજનાઓ દાય ધરી ઇંગ્લાંડ-વાસીઓને કામ શોધી આપ્યું છે. સફરની નહેરોની મદદથી ફળદ્રુપ બનતી જમીનો પણ વિદેશી મુડીવાળા માટે તૈયાર છે. આપણે જોવાનું છે કે એમના મિત્ર મી. વુડ પોતાના દેશી બાઇઓને શું નવો ધંધો શોધી આપે છે?

હમણાં અંગ્રેજ રાજપુરુષો હિંદુસ્થાનની ખેતીમાં એકદમ રસ લેવા લાગ્યા છે. હિંદી વજીર લોર્ડ બર્કે નહેરુ કે વાઇસરોય લોર્ડ રીડીંગના વ્યાખ્યાનોમાં એના સંબંધી હજારો હમણાં થાય છે. ખેતીવાડી માટે શાહી કમીશન નીમવાના જણકાર સંબંધાય છે. મુખ્ય પ્રધાન મી. બાલ્ડવિને મી. વુડની નીમણુંક સંબંધી બોલનાં જણાવ્યું હતું કે મી. વુડ ખેતીવાડીની ખાસ સંભાળ લેશે અને ગામડાંઓની પરિસ્થિતિ તપાસશે. હિંદુસ્થાન એ ખેતી પ્રધાન દેશ છે; અને એના ગામડાંની સંખ્યા ૭ લાખ જેટલી છે. એની વસ્તીનો ૯૦ ટકા ભાગ આજીવિકા માટે ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે. પણ અંગ્રેજ અમલના ૧૫૦ વર્ષ દરમિયાન ખેતીમાં આવો રસ તો આજેજ દર્શાવાય છે. ખેતી સંબંધી મદાવિગ્રહના સમયમ ઇંગ્લાંડને કડવા અનુભવ થયા છે. ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ઇંગ્લાંડ પોતાની ખેતી જતી કરી છે. એને કાયા માલ તેમજ ખોરાકની વસ્તુઓ માટે ખીજ ઉપર અવલંબવું પડે છે એટલે લડાઇમાં જર્મન સખમરી નોને કારણે ઇંગ્લાંડ બારે સંકટામયમાં આવી પડ્યું હતું. એટલે લડાઇ પછી લાં ખેતી ઉપર વધારે ધ્યાન અપાય છે. પણ હિંદુસ્થાન માટે આવી કામ પારમાર્થિક વૃત્તિ જણાતી નથી. ઇંગ્લાંડના ઉદ્યોગોને કાયા માલની જરૂર છે, ઇંગ્લાંડની મુડીને રોકવાની જરૂર છે; અને એ માટે અંગ્રેજોને હવે હિંદુસ્તાન તરફ જ જોવાનું પડે છે. અંગ્રેજ મુડીલરો હિંદુસ્થાનમાં આવી ઔદ્યોગિક કારખાનાઓ રચાપે છે, અને કાયા માલની નાગને પહોંચી વળવાને ખેતીને ઉત્તેજન આપવાની વાત છે. હિંદુસ્તાનનો ખેડૂન ગરીબમાં ગરીબ છે. પોતાની મહેનતનું ફળ એ પુરા પ્રમાણમાં આપી શકતો નથી. એટલે એની સ્થિતિ સુધારવા જે પગલાં લેવામાં આવે એ જરૂર આવકાર પાત્ર છે. પણ ઔદ્યોગિક વિકાસના યોગે ખેતીમાં સુધારણા થતી હોય તો એ અનિષ્ટ છે. આ ઉદ્યોગમુગમાં ખીજ પ્રજાઓની મરસાઈમાં કિંમત રહેવાને દિદે પોતાના ઉદ્યોગ ખીલવવા આવશ્યક છે. ઔદ્યોગિક નિકાસ

અને ખેતીની સુધારણા એ બંને આજે સરખા મહત્વના પ્રશ્નો છે, અને બંનેમાં સાથેજ પ્રગતિ થવાની જરૂર છે. ખેતી, સુધારણા ઉપર કેવા કારણે ભાર મૂકાય છે એ જોઇ આપણે ખીજા પ્રશ્ન તરફ બેઠરકાર ન બનીએ એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ઉ.

સ્વરાજ પક્ષમાં ભાગલા:

મી. તાંબેએ મધ્યપ્રાંતની કાર્યવાહક સભાનું સંબંધપદ સ્વીકાર્યું એ, બનાવની અસર સ્વરાજ પક્ષ ઉપર ધાર્યો કરતાં વધારે થઇ છે. એથી સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓ વચ્ચેનો મતભેદ બહાર આવ્યો છે. મી. તાંબેનું વર્તન વખોડવા નાગપુર મુકામે ભેગી મળેલી સ્વરાજ પક્ષની કાર્યવાહક સભામાં સમાધાન થયું જોઇ દરેક દેશપ્રેમીને આનંદ થયો હતો, પણ એ આનંદ ક્ષણિક હતો, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ સ્વરાજ પક્ષ તરફથી જૂઠા જૂઠા પ્રતિભા ચળવળ ચલાવવા નીકળ્યા છે. એમના મુખા-લના ભાષણથી મી. જયકર અને મી. કેલકર ચીંટાયા, અને પ્રતિયોગી સહકારનો ઝુઝો ફર-કાવવા બહાર પડ્યા. મી. જયકર અને મી. કેલકરે સ્વરાજ પક્ષની કાર્યવાહક સભામાંથી રાજીનામાં આપ્યાં અને મી. અન્ને અને મી. લોઆરેએ એમને સાથ આપ્યો. બંને પક્ષો વચ્ચે હવે શાંતિદંડ મુદ્દા શરૂ થયું છે. સરકાર સામે ધારાસભાઓમાં સતત વિરોધ કરવાના ઉદ્દેશથી ઉભો થયેલો સ્વરાજ પક્ષ કેવી રીતે પ્રતિયોગી સહકાર તરફ ઘળતો ગયો છે એ મી. કેલકરે 'અને મી. જયકરે બતાવી આપ્યું છે અને પ્રતિભા મંત્રીપદ સ્વીકારવાની એમની માગણી છે. પંડિત નેહરુ બહુમતિના અભાવે સ્વરાજ પક્ષનો કાર્યક્રમ કેમ પડતો મૂકાયો એ સમ-જાવે છે, અને સરકારનું વલણ વિરુદ્ધ હોઇ, મંત્રીપદ સ્વીકારવાની ના પાડે છે. બંને પક્ષો તરફથી પથરાતી શબ્દ જાળમાંથી એમની વચ્ચેનો મતભેદ કેટલો ગંભીર છે તે નહીં કરવું આજે સુરકેલ છે. એમનાં કાર્યો જોવાની તક મળ્યા સિવાય એમના સંબંધી આજે કોઇ અભિપ્રાય બોધી દેવો એ અમને ઉતાવ-ળાયું પગલું ભાસે છે.

અમને તો ફક્ત એક જ સ્થિતિ શાય-નીય લાગી છે અને એના તરફ અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ. વિદેશી રાજ અમલ આજે દેશને કચડી રહ્યો છે. એના સામે ફરિયાદો પારાવાર છે. એવા સમયે એનો સરળ વિરોધ કરવા અંકુશની જરૂર છે. પણ એકમતો અભાવ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. હિંદુ-મુસ્લીમના કોમી જવડાઓ હજુ શરૂઆતથી ત્યાં સમજા લેખાતા રાજકીય પક્ષમાં આવી રીતે તૂટ પડે છે, એક જ ધ્યેયવાળા, અને એ ધ્યેયને અચૂક પદ્ધતિથી પાર પાડવા માગતા વ્યક્તિઓથી રાજકીય પક્ષો બને છે. પક્ષનું સંઘર્ષણ પક્ષના કાર્યક્રમને સરળ કરવામાં મદદગાર થાય છે. એકાદ વ્યક્તિથી જે સાધી નથી શકાતું તે એક પક્ષ સાધી શકે છે, પણ પક્ષના સભ્યોમાં તંત્રનિકાતો ખ્યાલ ભારે હોય તો જ આ પ્રમાણે બની શકે છે, કોઇ પણ પક્ષના સભ્યો વચ્ચે નાના મતભેદો ન હોય એવું તો ન જ બને, પણ આવા નાના ભેદોને ગંભીર બનાવી સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ આપી પક્ષમાં વિખવાદ ઉત્પન્ન કરવો એ શાયનીય છે. અસહકાર પહેલાંના દિવસોની મહાસભાને મોટી ચર્ચાપરિપદ કહી શકાય. ઠરાવો પસાર કર્યા સિવાય ત્યારે મહાસભાને કોઇ વધારે કરવાપણું હતું નહિ. ત્યારે વિચારના જ કારણે જ પક્ષો પડ્યા હતા, પણ ૧૯૨૦ ની સાલ પછી મહાસભાએ અમલી કામ હાથમાં ધર્યું કે રાજકીય પક્ષોની જૂઠાઇ એક-દમ તીવ્ર થઇ પડી, વિનીતો મહાસભામાંથી ખસી ગયા. અને અસહકાર પક્ષમાં એવા કેટલાક રહ્યા કે જેમને એના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા નહિ હતી છતાં એનો સાથ કર્યો. બહાર કરતાં છૂપો વિરોધ વધારે ભયંકર છે, અને આવો છૂપો વિરોધ અસહકારને નિષ્ફળ બનાવવાને કેટલો કારણભૂત હશે? ગોંધીજીના જીવવાસ પછી સ્વરાજ પક્ષ બહાર આવ્યો, ધારાપ્રવેશ એ સામાન્ય તત્ત્વ, પણ ધારાસભાની કાર્ય-પદ્ધતિ સંબંધી વિચારો જૂઠા. સતત વિરોધનો કાર્યક્રમ સ્વીકારાયો, પણ બહુમતિના અભાવે એ સહકાર તરફ ઘળતો દેખાયો કે પ્રતિયોગી સહકારના હિમાયતીઓએ માથું ઢચક્યું.

મી કેન્દ્ર પોતાને પહેલેથી જ પ્રતિયોગી સદમરી નરીકે ઓળખાવે છે ત્યાં મનએ ત્રીન હોય ત્યાં વિનિતો મારું દૂર થઈ જઈ અથવા તો સ્વનત્રી મારું તરફ રહી જાય ખતાવવી એ વધારે પ્રામાણિક નથી શું હામ માન્યતા સમયનો મહારાષ્ટ્ર પણ પ્રમુખ હતો, એની ધાક સાગ હિંદુસ્થાનમાય પડતી, અને એની તરફ લોકો માન અને આશાની નજરથી જોતા આજે એ પણ હિતભિજ્ઞ

યથેચ્છા જોઈ ઠાણ દિલ્હીની નહિ શાય ફેવાઈ અને સ્વરાજ પણ એના પહેલાં બે તરફ પડ્યા અને હવે પ્રતિયોગી સદમરીને નામે એમા વધારો થશે. વિરોધીઓ પોત પોતાના સ્થગતા નિર્ભય બની ખુશીથી જોઈ રહ્યા છે અંગ્રેજ નોકરશાહી હશે છે, અને સામેના સરમરીમા બગાણ પાડવા માટે લોર્ડ રીડિંગની આગુરી અને કુનેહખાજના વખાણ કરે છે.

હ.

પત્રિકા નં ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પહેલેવહેની સન ૧૯૦૫ માં અમદાવાદમા લોકવિખ્યાત સસ્ત્રવતી ચંદ્રના કતા સદગત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી આ પરિષદની બીજી બેઠક સન ૧૯૦૬ મુખ્ય હતા રા બા કે હા હુવના પ્રમુખપણા નીચે થઈ હતી પરિષદની બેઠક ગુજરાતમા જુદે જુદે સ્થળે થતી આવી છે અને સાદુથી છેલ્લી બેઠક ૧૯૨૪ માં ભાવનગરમા સદ્ ગુજરાત રા બા કમળાચંદ્ર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે થઈ હતી તે વખતે આગામી બેઠક અંગ્રેજ ભરવા સંબધી અંગ્રેજી સાહિત્ય સંસદ તરફથી તેના પ્રમુખ આપણા જાણીતા નવલકથાકાર નેશાવાલ મુનશીએ નિમત્રણ આપ્યું હતું અને તેનો સ્વીકાર પરિષદ તરફથી કરવામા આજો હતો

આગામી બેઠક ભરવા સંબધી ચાલવણ કરવા ગુજરાત ૯-૧૦-૨૫ ને દિવસે નવદેસના ભાલા-વવામા આવી હતી અને તેમા કારાભારી મહાશય નીમણુક થઈ હતી ત્યાર બાદ મદિયારી મહાજે પોતાના અધિકારીઓની તથા વ્યવસ્થાપક આદિ જુદી જુદી સમિતિઓની નીમણુક કરી પ્રથમનો સરઆત કરી લીધી છે અને પરિષદની બેઠક આવ તા ઇસ્તરના તહેવારોમા ભરવાનું નહીં થયું છે

આમ સમસ્ત ગુજરાતના વિદ્વાનો એકત્ર કરી તેમને સત્કાર કરવાનો પ્રસંગ મુખ્યધને પ્રાપ્ત થયો

છે મુબારક ઇલાકામાજ નહીં પણ અખિલ હિંદુસ્થાનમા પ્રથમ પત્રિતુ શહેર છે અને અમારી ખાતરી છે કે પોતાના નામને જોમે એવી રીતે આ પરિષદની બેઠક ચરાસ્વી કરવામા અને સાહિત્ય સંસદના તથા સવારીઓના સહાર કરવામા પાછો પાત્રી કરશે નહીં વળી પરિષદને અંગ્રેજ પ્રમુખ પુસ્તક તથા વસ્તુઓનું તેમજ લલિતકલાનું પ્રદાન ભરવાની પણ યોજના કરવાનો વિચાર આવે છે આપ જાણો છે કે પરિષદ યથસ્વી નીવડે તે અર્થે કાર્ય કરનારા ઉપરાત નાણામી જરૂર છે

સત્કાર મહાજનુ લવાજમ કે ૧૦ સખવામા આજો છે તે અથવા અન્ય સર્વ પ્રકારની ખતરી મદદ સૌ કોઈ ચલાવકામી નીચેને સરનામે ચોકલી આપશે કારણ કે ઉચા પ્રકારના સાહિત્ય વિના કોઈપણ પ્રજા કે દેશની કદી ઉત્તિ થતી નથી, અને સાહિત્ય પરિષદ જેવી પ્રતિ વિના પ્રજાને સમીન અને ઉચ્ચ સાહિત્ય પુર પાડવાનું તથા તેને લોકપ્રિય બનાવવાનું મામ સર્વથા અસાધ્ય છે

સાહિત્ય પરિષદ આખી ગુજરાતી ભાષાની સર્વ પ્રજાનું કેન્દ્ર છે એ રાજકીય સામાજિક ને ધાર્મિક ભેદ વિના આખા ગુજરાતને એકતા અનુભવવાનું સ્થાન છે અને આજા છે કે મુબારક ઉત્સારી ગુજરાત આ તકનો લાભ લઈ, ગુજરાતને યોગ્ય આદર આપશે

સાહિત્યપરિષદ કાયાલય

નં ૧૦-૧૪, જેન્ડાડેસ હેન,
કોટ, મુબાદ

કુજલાલ મોહનલાલ જલેરી

પ્રમુખ, કારાભારી મહાજ

વિશ્વનાથ પ્રજારામ વૈદ્ય,

નદાંગીર જમશેદજી પીમાદલાલ,

ઉપપ્રમુખ, કારાભારી મહાજ

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૧

પોપ ૧૯૮૨

અંક ૩

પિતા પર્વન્ય

અપાડે આલ્યો ને દિન કંઈ ગયા શ્રાવણ તણા,
તથાપિ એનો એ સુરજ તપતો શ્રીધમ ઋતુનો;
અને પૃથ્વી માતા! તવ હૃદય સૂકું થઈ ગયું,
પિતા પર્વન્યે ના તદપિ કરુણાદષ્ટિ થ કરી.

x x x x

ઘટા મેલો કેરી અણુમતી નલે, રાસ રમતું,
દિશાથી દિશાગે વિજળીલલનામંડળ ધુમે;
પિતાનો શબ્દો, મા! શ્રવણ કર આશા ધરી હૃદે,
નહિ એ તછોડે શરણ અમ સંતપ્ત જનનું.

x x x x

અમારી આશાનાં પુર ઉછળતાં મેઘ નિરખી,
ધસ્યો વેગે વાયુ સકલ નભ બાણે અલિત છે;
'પિતા આઘ્યા, આઘ્યા, પવનગતિથી આવી મળશે !'
પિતા આલ્યા, ના'લ્યા, પવનગતિથી આલોજ ગયા.

મૃસિકાર

વૃક્ષારોપણ

[શ્રીકૃત ક્ષિતિમોહન રોન ગયા આસોમાં કોસિંદ્રા ગયેલા ત્યારે તેમને હાથે પાંચ વૃક્ષો રોપાવેલા તે સમયે તેમણે કરેલું આ પ્રવચન છે. આ પછી કચ્છમાં ગાંધીજી ગયા ત્યારે આપણા પ્રતિભાશાળી વનરક્ષણશાસ્ત્રજ્ઞ શ્રી જયકૃષ્ણ ઈન્ડિયને તેમને હાથે કચ્છમાં વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું હતું, અને તે પછી વિશાળીક પદ્મીદાન સમારંભ સમયે મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ પણ ગાંધીજી પાસે વૃક્ષારોપણ કરાવેલું હતું. એ બનાવો એક જ વિચાર ઓચિતો જ સ્વતંત્ર રીતે અનેક જગ્યાએ ફેલી રીતે કાર્યમાં પરિણામ પામવા માંડે છે તેના ચમત્કારિક દાખલા છે. સમારંભચિહ્ન રાખવાને આના કરતાં વધારે સુંદર, શ્રેયસ્કર અને સર્વસુદાયી બીજું કોઈ સાધન નથી.]

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ પંચમહાભૂતોમાં પાર્થિવ-જલને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. કારણ એના ઉપર જ સર્વ સંકલિતો આધાર છે. એ પરમ ભૂત-પાર્થિવ ભૂતને એક છેડે માટી છે, બીજે છેડે મનુષ્ય છે. આ નિર્જલ પૃથ્વી સજીવ પ્રાણીઓને અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવ જાતને અન્ન આપે છે. એ જીવન વિહીન પૃથ્વી અને પ્રાણી વચ્ચેના સેતુ વનરક્ષિત-ઔષધિ અને વૃક્ષ છે, સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વીનો રમ લઇને જ જીવે છે. પણ એ બધો રસ વનરક્ષિત-ઔષધિ દ્વારા મળે છે. જો વનરક્ષિત દ્વારા એ રસ એને ન મળે તો સીધી રીતે પૃથ્વીને ચુસીને પોતાનું જીવન નિભાવી રહે એવી પ્રાણીઓની અને મનુષ્યોની શક્તિ નથી. ફળ, મૂળ, ઘાસ, ગાયનું દૂધ એ બધાની ઉત્પત્તિ વનરક્ષિતમાંથી છે. વનરક્ષિત ભૂમિમાંથી પ્રાણ વહન કરે છે. અને તેથી જ એને પૃથ્વી માતાનાં સ્તનરૂપ કહેલી છે. પૃથ્વીમાતાની પ્રાણરસ, વનરક્ષિત દ્વારા લઇને, જીવ પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

પરંતુ એ વનરક્ષિતો આપણે આદાર દ્વારા જ નહિ પણ ખીમ્મ અનેક પ્રકારનાં સંસાર કાર્યોથી નાશ કરીએ છીએ; અને એ નાશના પ્રમાણમાં આપણે એના ઉછેર કરતાં નથી. આપણું ધન, હંકન વગેરે વનરક્ષિતોથી જ નેજાથી છે. જે જે દેશોમાં અરણ્યો નહિ થયા છે તે તે દેશોમાં શ્રદ્ધિ ઓછી થઇ છે. અમેરિકામાં કૃત્તિશક્તિવામાં અને સ્વીડન-નોર્વેમાં વનરક્ષિતના નાશ પછી વરસાદ કોઇ દેશોને ત્રીજા ભાગનો અને કોઇ દેશોને ચોથા ભાગનો થઇ ગયો છે. એ દેશના પંડિતોએ તેમને ચેતાવેલા કે તમે વનરક્ષિતો ઉછેર કરો નહિ તો વરસાદ ઓછો થવાને લીધે સમસ્ત દેશ મરુભૂમિ થઇ જશે, એ તમારું મૃત્યુમંકટ છે. એમણે આ મૃત્યુમંકટ ટાળવાના ઉપાય તરીકે ત્યાંના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વર્ષે અડકેક વૃક્ષ રોપવાની સૂચના કરી અને પ્રગ્ભાના દરેકને હિતસવ પ્રમોગે એડકેક ઝાડ રોપવાનો નિયમ કરાવ્યો. આમ અનેક પ્રકારે વનરક્ષિતની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા ચરાથી એ દેશમાં વરસાદ પાડો વધવા લાગ્યો છે. આપણે પણ અભ્યારથી સાવધાન નહિ થઇએ નો આપણું મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે. કારણ રાજપુતાનાની પામેનું બ્રહ્માવર્ન-સરસ્વતી અને દયા-હતીની વચમાંનું-પદલાં નદી અને વનરક્ષિતથી બનેલું હતું. અને તેથી જ બ્રહ્માવર્નને આપ્યો.

વર્તનું મુખ્ય સ્થાન ગણેલું છે, સમસ્ત તીર્થોમાં આદિતીર્થ ગણેલું છે. પરંતુ જંગલનો નાશ કરવાથી તે જ બ્રહ્માવર્ત આજ મરુભૂમિ થઇ પડ્યું છે. એ રણે મહેસાણા અને કલોલ પર્યન્ત આક્રમણ કર્યું છે. અને અહીં પણ ધીરે ધીરે જીવિ કમી થવાથી રણ આગળ વધે છે. આ અવસ્થામાં મનુષ્ય ઉપર પ્રાણપ્રતિમા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય વનસ્પતિને ઉછેરવાનો છે. કેટલાયે દેશ મનુષ્ય ઉપર વિજય મેળવવાને કમ્બર કસીને મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમાં કેટલાકે વિજય મેળવ્યો છે. જે ભારતવર્ષમાં ઋષિઓએ વનસ્પતિને આશ્રયે જ આશ્રમો અને મંદિરો સ્થાપેલાં અને સાધના કરેલી અને જે દેશમાં વનસ્પતિ પૂજ્ય ગણાય તે પવિત્ર પ્રાચીન દેશ વનસ્પતિ ઉછેરવામાં પાછળ પડશે !

આપણા દેશની પ્રાચીન સભ્યતાને અરણ્યની (તપોવનની) સભ્યતાને નામે ઓળખવામાં આવે છે. અને કવિવર રાધિકનાથ દાશોરે પ્રાચીન ભારતવર્ષના વિશ્વવિદ્યાલય વિષે યૂરોપમાં કહેલું તેને “Message of the Forest”-“અરણ્યનો સંદેશો”-એવું નામ આપેલું છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું છે, કે દિવસે સૂર્ય દ્વારા દય્ય થયેલી પૃથ્વી ફરી રાત્રિના અંધકારમાં શાન્ત થઇ પુનર્જીવન પામે છે. અંધારી રાત્રિના ગર્ભમાં કૂત્ર-જન્મ તે દિવસે સૂકાય અને રાત્રિએ પુનર્જીવન પામે તેથી જ આપણા પ્રાચીન આચાર્યો બ્રહ્મચારીને દીક્ષા આપતી વખતે કહેતા કે “અરણ્યની મધ્યે પુનર્જીવની જેઠે વિકાસ પામે અને શુદ્ધસ્થાન-શ્રમમાં-સમાજમાં જ્યારે કર્મદ્વારા તમારું જીવન શુદ્ધ થાય ત્યારે ફરી વાનપ્રસ્થ બની, અરણ્યમાં વાસ કરી નવજીવન મેળવો.” એથી જ ઋષિઓએ નવજીવન પ્રાપ્ત કરવા અરણ્યમાં જ વનસ્પતિ નીચે બેસી સાધના કરી હતી. આપણા પ્રાચીન યોગીઓએ કહ્યું છે, કે વનસ્પતિ પાસે લણું શિખવાતું છે. પોતે દિવસે સૂચના તાપ ગ્રહણ કરે અને મનુષ્યોને છાયા આપે. જીવનમાં પોતે દુઃખ સહી બીજાને સુખ આપતું એ મહા-વ્રતની વનસ્પતિ દીક્ષા આપે છે. સ્વાર્થ-મૂઠ મનુષ્ય પોતે સુખ લઇ બીજાને દુઃખ આપે પણ વનસ્પતિ ઉલટા જ મોઢા આપે છે. વનસ્પતિ-શુરેના ચરણ તળે બેસીને એ સત્ય આપણે સર્વે મેળવીએ.

પૃથ્વીમાં જે રસ રહેલો છે તેમાં કોઇ જલનો રંગ નથી, રૂપ નથી, ગંધ નથી, માધુર્ય નથી. એ રસને પૃથ્વીમાંથી લઇને વનસ્પતિ કોઇ ઠેકાણે સુંદર, સુગંધી પુષ્પ રૂપે, કોઇ કોઇ ઠેકાણે સુમધુર ફળરૂપે, કોઇ ઠેકાણે ધાસરૂપે દે છે. જે માણસ નીરસ જીવનમાંથી ઘનતું સરસ વ્રત મેળવતો નથી તે માણસ વનસ્પતિના ચરણ તળે બેસી પોતે દુઃખી થઇ બીજાને સુખી કરતાં શીખે.

વનસ્પતિમાં જે કાષ્ટ છે તે અંતરમાં અગ્નિ ધારણ કરે છે. મનુષ્યની પાસે જે અગ્નિ છે તે કાષ્ટમાંથી મળે છે. વનસ્પતિ પોતાના અંતરમાં અગ્નિરૂપ મહાશક્તિ ધારણ કરવા છતાં બહારથી કેટલી શાન્ત, મધુર, ફળ કુદે શીખે છે ! જે સક્રિયકીન મનુષ્ય બહાર દંબ અને ઉચ્છ્રંખલતા રાખે છે તે મહાશક્તિશાળી છતાં સંયમશક્તિવાળા યોગીના જેવી વનસ્પતિ પાસે આ પાઠ શીખે.

વનસ્પતિનાં મૂળ ચિદ્રિદિ મારી નીચે અદશ્ય સેવા કરે છે. તે નિઃશબ્દ અને ગોપન સેવા કાઠનાં મૂળ સિવાય દુનિયામાં આટલો સરસ રીતે બીજું કોઇ કરતું નથી. જે મૂળને કોઇ દિવસ લોકપ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છા થાય અને બહાર આવે તો વનસ્પતિનું સમસ્ત જીવન નષ્ટ થઇ જાય. એથી જ આપણા પ્રાચીન આચાર્યો અને ઋષિઓએ કહેલું છે કે વનસ્પતિની નીચે બેસી મૂળ જેમ દેખાયા સિવાય રજ-કુદ, શાખા-પ્રશાખા સર્વમાં

રસ બહેવરાવી નિશબ્દ અને નિષ્કામ સેવા કરે છે, તેમ મનુષ્ય પણ નિષ્કામ સેવાધર્મ શીખે તેથી જ ભગવાન શુદ્ધ તપશ્ચર્યા માટે બોધિવૃક્ષ નીચે બેઠેલા, જ્યારે આલાર કાલામ અને નમપુત્ર જેડક જેવા આત્માઓ પાસેથી પણ પૂરો બોધ પામી શક્યા નહિ ત્યારે વનરૂપિને ચરણે બેસીને પૂરેપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું.

પ્રાચીન ભારતવર્ષની મહત્વતાનો વિસ્તાર કરવા માટે બીજા દેશોમાં ધર્મસંસ્થાનો જે સાધુપુત્રોએ સ્થાપેના - તેઓએ એ સમયતાના ચિન્નરૂપે બોધિવૃક્ષની અમ્બેક સાખા લઈ જઈને રાપેની તેથી જ ભારતવર્ષે જાણે પોતાની સમ્પત્તિના વનરૂપિત્વદ્વારા અન્ય દેશોમાં મોકલી કાઢિશ્વસે દેવ તપોવનનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં ગૌરીએ પોતાના સ્તનચરસ અને કુબરસચી વનરૂપિતનું પોપણ કાર્તિકેયની માફક ધર્યું હતું.

અહીં આજે પાંચ વૃક્ષ મે રોપ્યા છે અહીંની ગૌરીપુત્રન કરનારી માતાઓ પણ એ પ્રમાણે પોતાના સતનોત્તી મારફત એમને એકસથા પાણી સીંચે અને પેલે એવી મારી આશા છે.

અહીં આજે મે મગ્ધૂમિ અને અનાટ્ટિ ઉપર વિજય મેળવવાનું, દુઃખનો જાતે સ્વીકાર કરી બીજાઓને સુખ આપવાનું, અતરમા મહારાક્તિ ધારણ કરી બહાર સુદર શાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું અને નીરમ છત્રવર્તે દાનથી સરસ બનાવવાનું એક ચિન્ન આ પાંચ વૃક્ષ રોપીને રાખ્યું છે સૌની દૃષ્ટિની બહાર-પેની પાર અને લોકની પ્રશસાથી પણ પાર-નિશબ્દ સાધનાની પવિત્ર ભૂમિમાં તપશ્ચર્યા કરવાનું એક ચિન્ન આ પચવગી રક્ષાપિત ધર્યું છે.

ભારતવર્ષમાંથી બોધિવૃક્ષની એક સાખા લઈને એક પ્રાચીન ઋષિ ચીન દેશમાં ગયેલા, તેમનું એક મહાન મે ત્યાંથી આવેલું છે તે એક નાના ગામડામાંથી ચીનમાં ગયેના તેમની પત્નીના યિષ્મ મહાને એક મહાન મારી દ્વારા ભારત વર્ષમાં પાછું મોઘ્યું છે તે હું અહીં લઈ આવ્યો છું એ ઋષિ ભારતવર્ષની વાણીરૂપે બોધિવૃક્ષની એક સાખા ત્યાં લઈ ગયેલા તે જ બોધિવૃક્ષ નીચે બેસીને એક સાધુ પુત્રને બસો વર્ષ પહેલા સાધના કરેલી એમની ઇચ્છા એવી હતી કે એમની એક જન્મમાળા ભારતવર્ષમાં સર્વ તીર્થોમાં ફરે જવું એ સિદ્ધ પુરુષ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેથી તેમનાથી જાતે અવારોહ નહિ, પણ દહી ગયેલા કે ભારતવર્ષમાંથી જે મોઘ પ્રવાસી સાધુ પુરુષ અહીં આવે તેને તે જન્મમાળા આપવી અને તે માગાને તીર્થ પરિક્રમણ કરાવે તેના અત્યારના યુગ્મ પુરુષે ને માગા મને આપી અને ધર્યું કે એને બધા તીર્થોની યાત્રા કરાવજો પહેલા એ જન્મમાળાને હું બોધિવૃક્ષ નીચે લઈ ગયો તે પછી અનેક તીર્થ જમણ કર્યું આજે અહીં પચવગીની સ્થાપનાથી જે ભૂમિ પવિત્ર બની છે ત્યાં પણ આ માગા લાવ્યો છું વનરૂપિને એ આપણે માટે કેટલી મહત્વની પ્રાણદાયક ચીજ છે, એ મહાર રોપીને અંત માં એની ઉપશેગિના અને મહત્તા ધારણ કરીએ એ આજનું મારું વસ્તવ્ય.

ક્ષિતિમોહન મેન

* અમુ પુર પદ્યમિ દેવદાર પુત્રીવૃત્તોડ્મો વૃષભધ્વજેન ।

યો દેમકુમસ્તનનિ સ્ત્રીતાના સ્વન્દસ્ય માતુ પયસા રમશા ॥ *

• આ સામે જે દેવદારનું ઝાડ વૃદ્ધ છે તેને જન્મવાન વૃષભધ્વજે પુત્ર પેઠે સંબેડુ ઉ અને કાર્તિકેયની પેઠે તમાના દેમકુમસ્તનના (દેમકુલ જેવા સ્તનના અને દેમકુલશયી સ્તનના) પયસે તે (દુધનો અને પાણીનો) રસ છે.

કાનપુર

આવામી કોંગ્રેસનું અધિવેશન સ્થાન

ઉત્તર હિંદમાં રામના ભક્તોને માટે અયોધ્યા, કૃષ્ણના ભક્તોને માટે મથુરા અને શિવના ભક્તોને માટે જેમ કાશી તીર્થસ્થાન છે તેમ લક્ષ્મીના ઉપાસકોને માટે કાનપુર જેવું પવિત્ર સ્થળ કોઈ નથી.

પ્રાચીનકાળમાં લોકોનો મત એવો હતો કે લક્ષ્મીની કૃપા અકારણે થયા કરે છે. અગ્રેજીમાં પણ એને પીટરો (ચંચકા) કહેલી છે. પણ જેમ જેમ જમાનો આગળ વધે છે તેમ તેમ લોકોનો એ ભ્રમ દૂર થતો જાય છે. હવે આપણે માનીએ છીએ કે સંસારમાં જેટલા બનાવ અને છે તેનાં અવસ્થ કોઈ ને કોઈ કારણે હોય છે. કાનપુરની ઉત્પત્તિ અને સમૃદ્ધિનાં પણ કારણો છે.

ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેની ભૂમિ હિંદમાં પોતાની કળદ્રૂપતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંનો ખેત્ર સાધારણ ઉપજવાળો જમીનમાં પણ વર્ષમાં ત્રણ ત્રણ પાક ઉતારે છે. કાનપુર એ ઉપજાઉ ભૂમિનો ઝાંપો છે. ત્યાં જેટલી વસ્તુઓ પેદા થાય છે તે બધી કાનપુરમાં એકઠી થાય છે ને ત્યાંથી પછી બહાર જાય છે. સગવડ ખાતર કાનપુર રેલ્વેઓનું એક મોટું કેન્દ્રસ્થાન બની ગયું છે. પાંચ પ્રસિદ્ધ રેલ્વે લાઈનો અહીં મળે છે; એટલે વ્યાપારની વૃદ્ધિ થવાથી પંજાબ, મારવાડ અને ગુજરાત કાઠીઆવાડના સાહસિક વ્યાપારીઓ અહીં આવી વસ્યા છે.

જ્યારે રેલગાડી નહોતી ત્યારે વ્યાપારનું કામ પ્રાયઃ બેલગાડી દ્વારા ચાલતું. એ સમયે આ નગર ખાતે એક ગામકું હતું. જે હજી પણ “પુરાણી કાનપુર” ને નામે ઓળખાય છે. પશ્ચિમમાં થોડે દૂર વસેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ લગભગ અહીં એક જાવણી નાખવામાં આવી. જાવણીના સીપાઈઓની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે ડુકાનો વસવા લાગી. આમ ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં કાનપુર હાલની આશ્ચર્યકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યું.

આજ કાનપુરની સ્થિતિ શું છે તેનું નિરીક્ષણ કરવા ગંગાને સામે પાર ઉભા રહીએ તો એક અત્યંત વિચિત્ર દ્રશ્ય નજરે પડે છે. પ્રાસે જ કતારવ કરતી ગંગા વહી રહી છે. કિનારો વૃક્ષોથી ઢંકાયેલો છે. ક્યાંક ક્યાંક બૃગલાઓની ઉજ્જવળ દિવાલો વૃક્ષોની આડમાંથી ઝાંખતી નજરે પડે છે. કાળો છુમાડો છહાડતી સેંકેડો મીસેની ચીમનીઓ નવીન દ્રશ્યની ઉત્સુક આંખનું સ્વાગત કરી રહી છે.

શહેરનો અંદરનો ભાગ

જોવા માટે સૌથી મુંઝા માર્ગ, મોટી ગાડી હસ્ટ ઇન્ડિયન રેલ્વેના સ્ટેશને ટ્રામમાં બેસી સરસપલા ઘાટની ટીકીટ લેવી એ છે. અમદાવાદ દાકીઆવાડના મુસાફરો બાંદીકમ, આગ્રા, હુંડલા થઈને આ મોટા સ્ટેશને ઉતરે છે. ત્યાંથી ટ્રામની સડકે ચાલતાં પહેલાં તો મીથો અને છૂટાં છવાયાં ઘરોનું દેખાવ છે. પણ થોડે દૂર ઉતરમાં જતાં રેલ્વે લાઇન પરનો મોટો પૂલ આવે છે. એના ઉપરથી પસાર થતાં જમણા હાથ તરફ એક સ્ટેશન દેખાય છે તે હોટી લાઇનનું લખ્ખનૌ સ્ટેશન-કે ઝાંસી સ્ટેશનને નામે જોગબાય છે. લખ્ખનૌ અને ઝાંસી વચ્ચે દોડતી ગાડીનું સ્ટેશન એ છે. મુંબઈથી આવનાર મુસાફરો ત્યાં ઉતરે છે. તેમ જ મથુરાં થઈને આવનારાને માટે પણ એ જ સ્ટેશન છે. પૂલ ઉતરતાં શહેરનાં પ્રથમ દર્શન થાય છે. પણ એમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં એક બીજો નાનકડો પવ પસાર કરવો પડે છે. આ પૂલ ગંગાની નહેર ઉપરનો છે અને ત્યાંથી પસાર થતાં એ લાંબી નહેર-તેને બન્ને કાંઠે આવી રહેલાં ઝાડનાં ઝુડો અને મકાનોની દારો અને દાણામળરનો કોસાદલ આંખને આકર્ષી રહે છે. નહેર પસાર કરી એટલે ગામમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમજવું. તેમાં શરૂઆતમાં જ જમણા હાથ પર કોતવાલીનાં દર્શન થાય છે જ્યારે ડાબા હાથ તરફ અનાજની બજાર ભરાય છે. આ લતાને દલેકટરમંજ કહે છે. અહીંનો કોસાદલ અદ્ભૂત છે. નીલિન આગંતુકને અહીં ગૂજરાતી ભાષણોનાં પ્રથમ દર્શન થશે. ગૂજરાત દાકીયાવાડના સેંકડો સાદસિંહો વ્યાપાર ખેડવા અહીં આવી વસ્યા છે. ઝાંઝે ભાગે તેઓએ અનાજ કે કાપડના વ્યાપારમાં અંપલાખું છે. આ લતા અનાજના વ્યાપારીઓને માટે ખાસ છે-જ્યારે આગળ ચાલતાં-શહેરની મધ્યમાં આવતાં-જનરલમંજનું નાકું-બાદશાહી નાકા-આવે છે. જનરલમંજ એ કાપડ બજાર છે. મુંબઈ અમદાવાદની ધણી ખરી મીથોની આડન કે દુકાન અહીં છે. રંગના વેપારીઓ પણ જનરલમંજમાં જ બેસે છે. એ વ્યાપારીઓ બાદશાહી નાકાને હાથે પડખે-તરફારી મંડી-ચાક માઈટ પાસે રહે છે.

આ બે ગીચ લતાઓને પસાર કરી આગળ ચાલ્યા કે એક મોટો ચોક આવે છે. તેને મૂલમંજ કહે છે. એ મેસ્ટરનેડનું એક તરફનું નાકું છે. આની આ ટ્રામ પરીડ થઈને ફરતી ફરતી એ મેસ્ટન રોડ (અથવા એ. બી. રોડ) ને બીજો નાકે પણ નખે ઉતારે છે. આ મેસ્ટન રોડનો દેખાવ મુંબઈના લતા જેવો છે. દરેક કેશનેબલ મીનેટી, દવાવાગાઓની, સાઇકલવાગાઓની, ચામડાના સામાનની દુકાનો આ લતા પર છે. દુકાનો અને રસ્તો સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત છે. દાનપુરના સારામાં સારા રસ્તાઓમાંનો આ એક છે. તેની મધ્યમાંથી એક રસ્તો જરા રંગાઈને "ચોક" માં જાય છે. અહીં હોઝીબરી અને સ્ટેશનરીની દુકાનો આવી રહી છે. અહીંનું જવેરી બજાર પણ આ ચોકમાં જ છે. એની પેળી મેર-એક નાની ગલીમાં જૈન લોહનું ઘણું જોવાલાયક કામનું મંદિર છે.

મૂલમંજનું નાકું હોડીને આગળ ચાલ્યા કે કોસાદલ ચોહો થતો દેખાય છે. વરંતીનો ઢંગ પણ બદલાય છે. મુસલમાન વસ્તી આ તરફ વધારે છે. ગીરદી ઝોઝી દોવાને લીધે સડસડા ચાલતી ટ્રામ તમને છેક પરીડ સુધી લઇ જાય છે. અહીં સામે જે મોટું બાપ્ડ દેખાય છે તે ટ્રામનો તબેલો અને વીજળીક પાવર હાકલ છે. મુંબઈ-અમદાવાદની જેમ

કાનપુરમાં પણ વીળળીક રોશની છે; પણ જ્યારે અમદાવાદ જેવા શહેરમાં એ ટ્રામ પોતાઠ નહિ ત્યારે કાનપુરમાં વીળળીક ટ્રામની સગવડ સારી રીતે મળી રહે છે, એ જ અહીંનાં ઔદ્યોગિક જીવનનું માપ સૂચવે છે.

આ પરેડને નાકે વાહનોનું એક રેન્ડ પણ છે. નવા આગતુંકને કોંગ્રેસના મંડપમાં જવા વાહન અહીંથી લેવાં પડશે. અહીંથી પશ્ચિમમાં એ માઇલ દૂર નવાબગંજ નામનું એક પડું છે. તેને રસ્તે જતાં અધવચમાં કોંગ્રેસનો પ્લેજ રોપાયો છે. પરેડને નાકે શનિ, મંગળ, કે ગુરુવારે સાંજે ઉતરશે તો એક અદ્ભૂત દૃશ્ય જોશે. અમદાવાદની “ગુનરી” જેમ અહીં અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત ખગર બરાય છે. લગભગ દરેક ચીજ એ વખતે ત્યાં મળી શકે છે. આસપાસને ગામડેથી સેંકડો લોકો ખરીદી કરવા ત્યાં આવે છે. મુંબઈનું “ગ્રોર બજાર” પણ ત્યાં જ બરાય છે.

પરેડ છોડીને આગળ આત્મા કે ટ્રામ દિશા બદલી પૂર્વ તરફ વળે છે. ડાબા હાથ તરફ એક મોટું મેદાન છે, જેની ધરતી જળણી ભરી લીધી છે. દર વર્ષે અહીં નવરાત્રના દિવસમાં રાજ રામલીલા થાય છે અને દશેરાને દિવસે રાવણ મરાય છે. એ રાવણ એટલે આતશબાજીથી ભરેલો. કાગળનો એક કદાવર રાક્ષસ. દશેરાને દિવસે એને બાળી પ્રચંડ આતશ-ત્યોતી ફેલાવવામાં આવે છે. મેદાન મૂકું કે ડાબા હાથ તરફ ધરપીતાલનાં મકાનો આવે છે. અહીં એક સીવીલ સર્જન અને લેડી સર્જન પણ રહે છે. ધરપીતાલ પૂરી થાય છે પછી ત્યાં જમણા હાથ તરફ જે દેખાય છે તે મેસ્ટન રોડ. એ રસ્તાને બીજે નાકે આપણે આવી પહોંચ્યા. મેસ્ટન રોડમાં દરિ નાખતાં ડાબા હાથ તરફ જે પહેલું મોટું મકાન દેખાય છે તે આર્થ સમાજનું મંદિર છે. હવે ટ્રામ ડાબે હાથે કાટખૂણે વળે છે અને એક મોટા ચોકમાં આવી પહોંચે છે.

અહીં પ્લેઝા, બન્ને બાજુ જુલોની હારથી ઘેરાયેલી, મુંબઈનાં કોટનાં મેદાન પાસેની રસ્તા જેવી દેખાતી જે સડક પસાર કરવામાં આવે છે તેનું નામ “હંડી સડક”. ઉત્તર દિશાનાં મોટાં શહેરોમાં આવી એક “હંડી સડક” હોય છેજ. ઉન્દાળાના પ્રખર તાપમાં પણ એ સડકને પાણી છાંટીને ખરેખર હંડી રાખવામાં આવે છે. સાયંદાજે એ સડક પર શરવાથી ખરેખર હંડક વળે છે, માત્ર એક બાજત આપણું હૃદયને ખૂંચે તેવી છે. રોજ સાંજના ચારથી રાતના નવ સુધી એટલે કે ફરવા નીકળવાના વખત દરમિયાન એ હંડી સડક પર કોષ પણ એકાએક જવા આવવાની છૂટ નથી. એકાગ્રાડીઓને પણ રબ્બરટાયર-વાળાં પૈડાં હોય છે અને ઘોડા જોડાય છે; પણ હંડી સડક પર સાંજને વખતે એને જવાની છૂટ નથી. જે મ્યુનિસિપાલિટીમાં આવેા નિષેધ ટકા રહ્યો છે તેને માટે શો અભિપ્રાય બાંધવો !

આવો જ એક બીજો નિષેધ આપણને ખૂંચે તેવો છે. તે કાનપુરનો “મેમોરીઅલ વેલ”. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના મથદર જળવાનું એ એક સ્મારક છે. એ સમયે બળવો સળગ્યો હતો બારકપુર અને મીરટમાં, પણ એનું બચાવ સ્વરૂપ તો કાનપુરમાં જ દેખાયું હતું. એક અગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે “The horrors of Cawnpore surpass by far those which occurred at any other station.” એનું

કંઈક કારણ એ કે કાનપુર અંગ્રિજોનું એક મુખ્ય મથક હતું અને ખીન્નું એ કે બળવાની નેતા નાના સાહેબ અહીંથી ફક્ત સોળ માઇલ દૂર બિહાર નામના ગામમાં વસતો હતો. આજે એનાં મકાન બિહારમાં મોજુદ છે અને મરાઠા લોકો ત્યાં વસે છે. જ્યારે બળવા ચોતરફ ફેલાઈ ગયો ત્યારે કાનપુરના અંગ્રિજોએ નાનાસાહેબને પ્રાર્થના કરી કે અમને અસ્હાબાદ પહોંચાડી દો. નાના સાહેબે એ માટે અનુમતી આપી. ત્રણ નાવ પર ચઢીને એ લોકો અસ્હાબાદ જવા નીકળ્યાં. યોરે દૂર મંગાતીરે નાના સાહેબના સીપાઇઓનું એક થાણું હતું. કોઈ અચાત કારણથી એ સીપાઇઓએ આ નાવો પર ગોળી ચલાવી. એટલે હોડીના લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો અને હલચલથી હોડીઓ તાંજ ઉઘી વળી ગઈ. જે ઘાટ પરથી ગોળીઓ ચલાવવામાં આવી હતી ત્યાં આજે એક સ્મારક સ્તંભ છે અને એને “મેસેકર ઘાટ” કહે છે. એમ કહેવાય છે કે નાના સાહેબે એ હુમલા અંગ્રિજોનાં ઓ બાળકોને, નિર્દયતાથી હતલ કરી* એક કુવામાં ભરી દીધાં જે કુવો આજે “મેમોરીયલ વેલ” ને નામે ઓળખાય છે. આજે ત્યાં કંઈ કુવો નથી. કુવોને ચણી લઈ ઉપર એક રસક દેવતા-*Amoghini* નું પૂતળું ગોઠવ્યું છે અને શ્રતી દિવાલ ચણી લઈ દેવળ જેવું કર્યું છે. એ મકાનની આસપાસ વિશાળ બગીચો બનાવ્યો છે અને ત્યાં શાંતિ ભળવવા માટે સખત કાયદો ઘડ્યો છે. જે દિલને ખૂબે તેવો નિષેધ કરેલો તે આ મેમોરીયલ ગાર્ડનમાં પ્રવેશવાની છે. અંદર જવું હોય તો પહેલાં તો તમે તમારો વેશ પલટો-વિદેશી બનો-માથે હેટ મૂકો, કોટપાટણન પહેરો. દેશી પોશાકમાં અંદર જવાની મના છે-ગાંધી ટોપી વાગાની તો વાતજ શી? આટલું ઠપ્પો પછી પણ દલેકટર સાહેબનો પરવાનો મેળવો તોજ અંદર જઈ શકાય. બહુ મોટું મંડળ હોય તો શાંતિભંગ થવાનો સંભવ-એટલે રજા ન મળે. આટલા નિષેધ છતાં કોઈ સ્વામિભાની પુરૂષ અંદર જવાની ઇચ્છા રાખે કે નહિ એ વિચારણીય છે. ઘણે ભાગે અહીંની પ્રજા તો એ બગીચામાં ન જતાં એની પાસેજ આવેલા “કુલબાગ” માં ફરવા જાય છે. આ કુલબાગમાં કુલો બહુ ચોડાં છે, એક સમર દાઉસ છે. પણ હોકરોને રમવાનું ખુલ્લું મેદાન ઘણું છે. વચમાં ટાઉન હોલ છે જ્યાં હિંદી સાહિત્ય સમ્મેલન જેવી સભાઓ ભરાય છે, અને કોઈવાર સાંજે બેંડ વાગવાની પણ વ્યવસ્થા હોય છે.

પણ આ તો આપણે ઘણે દૂર નજર નાખી આવ્યા. ચાલો, દ્રામ તરફ પાછા ફરીએ. મેમોરીયલ ગાર્ડનથી ઠંડી સડક પર દ્રામ તરફ શરતાં કેટલીક મોટી ઓશીસો આવી જાય છે. તાર ઓશીસ, કરન્સી ઓશીસ, ઇમ્પીરીયલ બેન્ક, અસ્હાબાદ બેન્ક-અને દ્રામની પેલી બાજુ મોટી પોસ્ટ ઓશીસ પણ આ ઠંડી સડક પરજ છે. એથી એ દૂર પશ્ચિમમાં આવ્યા જઈએ તો કાનપુરની મશહૂર “લાલીમલી” વૃદ્ધનમીસ્ટ પાસે થઈને કેંગ્રેસ મંડપને રસ્તે આપણે નીકળીએ.

આ મોટા ચોક વટાવી દ્રામમાંજ આમજ વધીએ તો હવે ઢાળમાં ચાલતી દ્રામ સૂચવે છે કે ગંગાનો કિનારો પાસે આવ્યો. એક બાજુ ટ્રેઝરી અને સીવીલકોર્ટસનાં મકાનો હોટી જરા આગળ ગયા કે ડાબા હાથ પર ઉંચી દિવાલ આવી તે કાનપુરની જલ છે. એથી થોડા આગળ વધ્યા કે નાનાં નાનાં મંદિરો દેખાય છે-ને જરા વારમાં તો દ્રામનું

* કોઇ ઇતિહાસ સંરોધકે આમાં ઘણી અતિશયોક્તિ દોવાનું પણ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

ટર્મીનસ આવી પહોંચે છે. ઉતરી થોડાં પગલાં ચાલીએ એટલે આ સરસ ધાટ આપ્યો નમણા હાથ પર સ્ત્રીઓ માટે અલગ જનાના ઘાટ છે. પુરોના ધાટ પર વચ્ચે ઉતારવાને માટે એટલી બધી પાટથો પડી હોય છે કે તેમાંથી ચાલવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ધાટ પર ઉભા રહી પતિતપાવની ગંગાનું અદ્ભુત દ્રશ્ય નિહાળી આત્મા તમ થાય છે. આજનો આ શાંત પ્રવાહ જોતાં કેણુ કલ્પના કરે કે એજ ગંગા વર્ષાઋતુમાં ઉન્માદિની બની અસંખ્ય જીવોના સંહાર કરે છે—અસંખ્ય નાનાં ગામડાંઓ નાશ કરી ધસડી જાય છે ?

કારખાનાંઓ

કાનપુર જેમ આપારનું મથક છે તેમ હુગર ઉદ્યોગનું પણ એક મુખ્ય મથક છે. ઉદ્યોગોમાં સુતરની અને જીનની મીલો, ચામડાં કેળવવાનાં કારખાનાંઓ અને સાકરની મીલો—એ મુખ્ય છે.

અહીંની “લાલ ઇમલી” મીલ એશીયામાં જીનનાં કપડાં બનાવતી સૌથી મોટી મીલ છે. એમાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં ૫૪૯ શાળો ચાલતી હતી અને ૩૫૨૨ મજૂરો કામ કરતા હતા. મીલના કામદારોને માટે એક ખાસ અલગ મહોલ્લો મીલના સ્વર્ગવાસી અધિષ્ઠાતાના નામ પર Mac Robert Gunj (મૅક રૉબર્ટ ગંજ) ને નામે બંધાયેલો છે. શેઠ કમલાપતિજીએ પણ હમણાં એક નવી જીનની મીલ કઢાડી છે પણ હજી તે ઉછરતી રીયતિમાં છે.

કાનપુરની આસપાસ પેદા થતું ૩ બધું કાનપુરમાં આવે છે. અહીં કાનપુરની કૉટન-મીલમાં એ શુદ્ધ થઈ કંતાય છે અને એનાં મ્યુર મીલ, વીક્ટોરીયા મીલ કે એશીયન મીલમાં કપડાં વણાય છે. આ બધી મીલો અંગ્રેજોના હાથમાં છે. અને થોડાક અપવાદો સિવાય મોટા પગારના નોકરો પણ બધા અંગ્રેજો અથવા યુરોપીઓ છે. મીલો જોવાને માટે પણ બહુ સહેલાઈથી પાસ મળતો નથી.

કપડાંથી બીજા નંબરે ચામડાંનો ઉદ્યોગ આવે છે. ચામડાં કેળવનારાં કારખાનાંઓમાં “ફૂપર એલન્સ,” “નોથ વેસ્ટ ટેનરી” અને “હલીમ્સ ટેનરી” ને મૂકી શકાય. એ કારખાનાંઓનો ચામડાંનો માલ સારા હિંદુસ્તાનમાં મચ્છર છે. તે ઉપરાંત ગવર્મેન્ટની એક “હાર્નેસ એન્ડ સેડલરી” નું કારખાનું પણ સૈન્યનો સામાન બહુ સારા રૂપમાં બનાવે છે. જોડા બનાવવાનાં નાનાં કારખાનાં તો ગલીએ ગલીએ નગરે પડે છે. આ ધીકતો ધંધો પ્રાયઃ અંગ્રેજો અને મુસલમાનોના જ હાથમાં છે.

સાકરનાં કારખાનાંઓ આ પ્રાંતમાં ઘણાં છે. એ બધાં દેશી ગોળ ખરીદીને તેમાંથી શુદ્ધ સ્વદેશી સાકર બનાવે છે. જ્યારે પાછળ રહેલ કચરાને ગાળીને કોઈ કોઈ કારખાનામાં દાઢ પણ બનાવે છે. અનેક સાકરની મીલો જેને હસ્તક છે એવી “એગ સધલેન્ડ” કંપનીનું મથક અહીં છે, તેમ અહીં સુનીઅન ઇન્ડીઅન અને કાનપુર સ્યુગર મીલ વગેરે પણ છે. આ મીલોએ ગોળનો ભાવ ધીરે ધીરે એટલો વધારી દીધો અને જાવાએ સાકરનો ભાવ એટલો ઘટાડી દીધો કે આજે ખાંડ ને સારો ગોળ એક ભાવે વેચાય છે અને સાકરની મીલો હાલ તરત તો ઘણી ખરી બંધ પડી છે.

આ ઉપરાંત કેટલીક તેલની મીલો પણ અહીં છે. તેલનાં બીયાંનો પાક આ તરફ પુષ્કળ થાય છે. તેમાં સરસવ, અજસી અને મહુડાં મુખ્ય છે. પ્રીમીઅર ઑઇલ મીલ,

જુદી આંધ્ર મીલ વગેરે મીલોમાં હાઇડ્રોલીક પ્રેસ વડે એનાં તેલ કઢાય છે. કેટલાંક નાનાં સાધુનાં કારખાનાં પણ છે.

ચોડાં વર્ષ પર અહીંની કેટલીક મીલો એકત્ર યથા અને એક ખ્રીડીય ઇન્ડિયા કોર્પોરેશન ઉછું થયું છે. લાવીમલી, કૂપર એલ્મ્સ, અને કાકોમી (કાનપુર કૉટન મીલ્સ) એ સંસ્થાના કારખાને નીચે આવ્યાં છે. એ સંસ્થાએ લોદાનો માલ ખનાવવાને “ એમ્પાયર એન્જનીયરીંગ ” નામનું કારખાનું પણ બે વર્ષથી ઉઘાડ્યું છે.

કારખાનાંઓનો અહેવાલ બધે કરતાં પહેલાં આંધ્રનાં કારખાનાંની તોંધ લેવી જોઈએ. એ કારખાનાંમાં ભાર્ગવ આંધ્રસ દેક્ટરી મુખ્ય છે. આ કારખાનાની દિશ્મત જેણે અહીંનો ઉન્દાગો અનુભવ્યો હોય તેજ આંધ્રી શકે. સોહાવાંદર ખનાવવાનાં તેો નાનાં નાનાં અનેક કારખાનાં છે.

વિધાલયો

ઉદ્યોગ અને વ્યાપારનું એક મુખ્ય મથક હોવા ઉપરાંત કાનપુર કેળવણીની વ્યાખનમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યું છે. અહીંની કેળવણીમાં કંઈક વિવિધતા છે અને વ્યાપાર અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનું તે આ કેન્દ્રસ્થાન છે. જ્યારે નવી નરી યુનિવર્સિટીએ સ્થાપવાનો પવન વાયો હતો ત્યારે-સર હારકોર્ટ બટલર અહીંના લેશ્ટેનન્ટ ગવર્નર હતા એ વખતે-ચિંતામણી જેવો પ્રધાન અને વિનાયક નંદશંકર મહેતા કાયરંકર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ હતા એ અનુકૂળ સંજોગોમા સરકારની તિજોરી તર રહી હોત તેો કાનપુરમાં આજે “ ટેકનીકલ યુનિવર્સિટી ” સ્થપાઈ પણ ગઈ હોત અને હજી પણ ભવિષ્યમાં કોઈ અનુકૂળ સંજોગોમાં અહીં એવી યુનિવર્સિટી સ્થપાય તેો નવાઈ નહિ; કેમકે એને માટેનાં સર્વ સાધનો અહીં અત્યારે પણ તૈયાર છે.

ગામની અંદર તેો માત્ર બે જ કૉલેજો છે. તેમાંની એક-કાષ્ટરટચર્ચ કૉલેજ મીશનરી-ઓની સ્થાપેલી-એક જૂના વખતની સંસ્થા છે. તેમાં આર્ટ્સ અને રસાયણનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાય છે. બીજી દયાનંદ આયુર્વેદિક કૉલેજ-એ આર્થસમાજની સંસ્થા થોડા વર્ષથી સ્થપાઈ છે. કૉલેજનું પોતાનું મકાન હજી નથી પણ બે મુશોભિત છાત્રાલયો તૈયાર થઈ ગયાં છે. અહીં આર્ટ્સ, પ્રાથમિક રસાયણ અને વ્યાપાર-ત્રણે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે. અધ્યાપક તેમજ વિદ્યાર્થીઓમા સાદાઈ એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. શારીરિક કેળવણી માટે મુશ્કેલી એક ખાસ ગ્રેડેસર પણ જોલાવવામાં આવ્યા છે.

બાકીની બધી કૉલેજો રાહેરથી દોડ બે માઇલ પશ્ચિમ-દક્ષિણમાં પથરાયેલી છે. કોંગ્રેસના મંડપને રસ્તે આગળ ચાલ્યા જશો તેો એમાની ઘણીખરીનાં દર્શન થશે. પહેલાંજ આવશે સરકારે ચિંતામણીના વખતમાં સ્થાપેલું ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ એટલે કલામવન. વરોહના કલામવનમા જ્યારે ગ્રેડીકેને લેવામા આવે છે ત્યારે અહીં રસાયણના ગ્રેન્યુ-એટોનેજ દાખલ કરવામાં આવે છે બેંગલોરના ટાટા ઇન્સ્ટીટ્યૂટ જેવો દરજ્જે આનો ગણાય. ગ્રેન્યુએટોને આર્કિવાને થોડી છાત્રશક્તિઓ પણ અહીં અપાય છે. અત્યારે તેો તેલના ઉદ્યોગો, ચાગડાના ઉદ્યોગો, અન્ય રાસાયણિક ઉદ્યોગો શીખવવાનાં ત્રણ મુખ્ય ખાતામાં એનું શિક્ષણ બેંચાય્યું છે. પ્રયોગાત્મક કામ શીખવવાને માટે એક કારખાનું પણ છે. બીજી બાજુ ઔદ્યોગિક શોધબોજ પણ એમાં ચાલુજ છે.

એ ચોક્કસ બીજેજ નાકે એક અતિ મુંદર બાગ રાઈ થાય છે. એને કંપની બાગ કહે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતે એ છે. સાંજે રસ્તાને માટે એના જેવું રમણીય-

શાંતિપ્રદ સ્થળ કાનપુરમાં ખીજું એક નથી. જેવા રમ્ય એ ખામ છે તેવુંજ એની અંદર આવેલું કૃષિ કૉલેજ (Agricultural college) નું મકાન છે. સરેક આસપાસથી ચણાવડું અને લાંબા પટમાં ફેલાયલું એ મકાન જોનારના હૃદય પર કંઈક ઓરજ પ્રતિભા પાડે છે. આ કૉલેજ ગવર્મેન્ટે ઘણું વર્ષોથી સ્થાપી છે. એના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે ખામમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઝોડા વાવ્યાં છે અને ખીજા બાજુ પ્રયોગને માટે ખેતરી રાખેલાં છે; જ્યાં આધુનિક સાધનોથી ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પણ હિંદનો ગરીબ ખેડુત આતો કશોએ લાભ ઉઠાવી શક્યો હોય એમ હજી સુધી તો સાંભળું નથી. એ કૉલેજને ખીજે દરવાજેથી બહાર નીકળશો તો નવાબગંજનું પડે આવશે. અહીં પાસેજ તમને વ્યાપારિક શિક્ષણ આપતી “સનાતન ધર્મ કૉલેજ ઓફ કોમર્સ” નું ભવ્ય મકાન દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થશે. આ સંસ્થા અહીંના સનાતન ધર્મીઓની છે. થોડાંજ વરસમાં એણે ઘણી સરસ પ્રગતિ કરી બતાવી છે. એ કૉલેજનું સ્થળ ઉત્તમ છે એમાં શક નથી. ગંગાની ઉંચી ભેખડો પર જ એના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના વાસ છે. મંગા ઉપરથી વહી આવતી સ્વચ્છ હવામાન એના વિદ્યાર્થીઓ ખેલે-કુદે-ને ભણે છે. વ્યાપારનાં શિક્ષણ ઉપરાંત એમાં ધાર્મિક શિક્ષણ પણ સાફ અપાય છે. આવી રીતે વ્યાપાર અને ધર્મનો મેળ તો સનાતનીઓનીજ કલ્પનામાં જુદાં.

હવે અહીંથી કાં તો પાછા વળો અને નહિ તો પુરાણ કાનપુરમાં યધને સોંસરા નોંધવેસ્ટ ટેનરી પાસે નીકળો. અહીંથી ગામમાં જવું હોય તો ગ્વાલ ટોલી નામના પરામાંથી તમને વાહન મળી રહેશે. પણ એ તરફ સીધા ન જતાં કાબે હાથે ઉતરશો તો તુર્ત ખુદશા ચોગાનમાં બાંધેલાં સીમેન્ટનાં મકાનો દેખાશે. એમાં ગવર્મેન્ટની બે શાળાઓ વસી છે. ઉપરને માળે ગવર્મેન્ટ લીવીંગ સ્કૂલ—જે હજી ગમે વર્ષે જ ઉધરી-પણ જોના પ્રીન્સીપાલ એક ગોરા છે તે, અને નીચેને માળે છે તે ગવર્મેન્ટ હાઈગ એન્ડ પ્રીન્ટીંગ સ્કૂલ, જે ઉપરની સ્કૂલ કરતાં ઘણી જૂની છે પણ જોના પ્રીન્સીપાલ એક હિંદુ-ગૂજરાતી-છે તે. એ બન્ને શાળાઓનાં કારખાનાં અને છાત્રાલયનાં મકાનો પણ ત્યાં પાસે પાસેજ છે. આ ઉપરાંત ચામડાંની ઝીંજે બનાવતાં શીખવાની એક શાળા—“ગવર્મેન્ટ લેધર વર્કીંગ સ્કૂલ” પણ છે. આઠલાં સરસ સાધનો ઉપર એક સ્વતંત્ર ટેકનીકલ-ઔદ્યોગિક-યુનીવર્સિટી ચલાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? વળી જુનાર ખીજા ઇલાકાઓમાં ઈસ્ટરીજનાં ખાતાં ખુદ્યાંજ નથી અથવા નામ માત્ર ખુદ્યાં છે ત્યારે અહીંનાં એ ખાતાંએ ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રચાર કેટલો આગળ વધારી દીધો છે એ જોતાં ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી.

સ્કૂલોમાં ગવર્મેન્ટની સ્કૂલ પરેડ પાસેજ ગામને ઝાંપે છે. તે સૌથી મોટી છે. પણ તે ઉપરાંત લોકોના સાહસથી ઉભી થયેલી નિશાળો પણ ઝોડી નથી. તેમાં મુખ્ય પૃથ્વીનાથ હાઇસ્કૂલ-જે ગવર્મેન્ટ સ્કૂલની સ્પર્ધા કરતી પરેડ પરજ ઉભી છે તે, અને ખત્રી લોકોની યુરનારાયણ ખત્રી હાઇસ્કૂલ-જે બે મુખ્ય છે. આજે જ્યાં ખત્રી સ્કૂલ છે ત્યાં પહેલાં થીઓ-સોશીની સ્કૂલ હતી. પણ થીઓસોશીનું જોર અહીં કંઈક નરમ છે એટલે એ સંસ્થા ટકી શકી નહિ. આ ઉપરાંત મારવાડી લોકોનું એક વિદ્યાલય છે તે પણ મેટ્રીક સુધી ખેંચી જાય છે. પ્રાયઃ એમાં વ્યાપારિક કેળવણી ઉપર લક્ષ્ય દેવાય છે. કન્યાઓના અભ્યાસને માટે ઠંડી સડક પર એક લાખની માન્ટથી બંધાયેલું “બાલિકા વિદ્યાલય”નું મકાન તમે જોશો.

કાનપુરના ગૂજરાતીઓ

વ્યાપારને અર્થે આવેલા ગૂજરાતી બાપ્તિસ્ટોએ અહીં પોતાનો અહો જમાવ્યો છે. રા. રા. કાકેરના “બૃહત્ ગૂજરાત”માં કાનપુરનું સ્થાન આગળ પડતું છે. ગૂજરાતીની વસ્તી તો હજારેકને આસરે હશે પણ એમનું અસ્તિત્વ એના કરતાં દસગણા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે એટલી એમની પ્રતિભા છે. વ્યાપારનાં બજારોમાં ગૂજરાતીની દાઢ વાગે છે. એમનાં બાળકઆને ગૂજરાતી કેળવણી મળે માટે એક એએલો ગૂજરાતી નિશાળ પણ ધણા જૂના વખતથી સ્થપાયેલી છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં મુગ્ધના શેઠ ચતુર્ભુજ સિવજીએ એ નિશાળને સુંદર મકાન બંધાવી આખી કાયમનું મોટું ફંડ કરી આખું ત્યારથી નિશાળ એમને નામે ઓળખાય છે. ગંગાની નહેર પરની એ નિશાળમાં આશરે સો બાલક-બાલિકાઓ સહાધ્યાય કરે છે. પંડિતશાંજી એક ગૂજરાતી લાઇબ્રેરી છે, જેમાં પુસ્તકોના મંથક ઉપરાંત રોજનું વાંચન પણ સાફ મળી રહે છે. ગૂજરાત કાઠીયાવાડનાં દરેકે દરેક પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર અને માસિક એમાં આવે છે. આ ઉપરાંત એક બીજી લાઇબ્રેરી, ગેસ્ટહાઉસ અને ધર્મશાળા પણ છે. કોએમની યાત્રાએ આવનાર ગૂજરાતીને અહીં ઉલટ બપો સહાર મળવાની વધી છે. દક્ષિણી લોકોએ પણ અહીં પોતાનું એક “મહારાષ્ટ્ર મંડળ” સ્થાપ્યું છે. ઉત્તરદિશમાં તો દક્ષિણી, ગૂજરાતી અને પારસી બાપ્તિસ્ટો એક બીજાના બહુ મળી જાય છે.

રાજનૈતિક

અધીક્ષતોને દોરે એવી કોઇ પણ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ કાનપુરમાં નથી. જે છે તે બીજી કે ત્રીજી પંક્તિના માણસો છે. આને પરિણામે કોઇ પણ પક્ષ અહીં સજાગ રૂપમાં દેખાતો નથી. અમલદારીઓમાં ડોક્ટર મુરારીલાલ અને પ્રનાથ પ્રેમરાજા ગણેશશંકર વિવાદી ગણાવી શકાય. મધ્યમઃસ્થમાં - મોહરેત્તમાં-આણુ ચિત્રમાજીત સિંહ અને બાણુ આનંદ-સ્વરૂપ-એક સનાતન ધર્મી અને બીજા આર્યસમાજ-ને મૂકી શકાય. આમ છતાં સ્વરાજ્ય પક્ષ કે અસહકારીઓનું જોર કંઈક વિશેષ દેખાય છે. પણ તેનું કારણ કાનપુર ટગના નેતાઓ કરતાં પંડિત મોલીલાલ અને જવાહીરલાલ નહેરુને વિશેષ આભારી છે.

સારાંશ એ કે, જે કે દિલ્હી કે આગ્રાની માફક અહીં ઐતિહાસિક સ્થાનો કે બંદીયે-રાનું આકર્ષણ નથી, તેમ ગયાની પેઠે અહીં તીર્થનું સ્થાન પણ નથી છતાં કાનપુરમાં કોએમની યાત્રાએ આવનારને જોવાનું તે જનજીવનનું પણ મળી રહેશે એમાં શક નથી. જ્યારે ઐતિહાસિક સંદેશમાં “ઐતિહાસિક” મમૃદ્ધિ જ જોઇ શકાય છે, ત્યારે કાનપુરમાં આધુનિક સમૃદ્ધિ અને જીવંત પ્રગતિ જોઇ શકાય છે. વિષયના મદામંદપમાં જીવંત પ્રગતિ કે સંકેતનું સ્થાન અનેક હોય છે. અને કાનપુર એમાનું એક છે. એ પ્રગતિમાન સંદેશની કોએ-સમાંજ એક વિશેષ પ્રગતિનું પગલું બરાબ છે અને પહેલીજ વાર એક સ્ત્રી-આધાર-ને પ્રમુખપદ અપાયું છે. કેટલીક વાર સ્ત્રીનું સાલિધ્ય માંડાને પણ ડાબા બનાવે છે, ઉદનને પણ શાંત બનાવે છે, હતાવળાવાને ધીર ને કાયરને મૂર બનાવે છે; આ કરિયિત્રીના સાલિ-ધ્યમાં પણ એવું કંઈક પશ્ચિમ આવે એવી કિટક આસા રાખીએ છીએ.

નવાગર્જન
કાનપુર,
તા. ૫-૧૨-૨૫

હરિલાલ મૂળશંકર મુલાણી

આપણા મીલમાલીકો અને મીલવ્યવસ્થા

હું થોડા સમય પહેલાં સાંજના બહાર ફરવા ગયો હતો. રસ્તામાં મહારા એક વડિલ મિત્ર જે જૂના તથા અનુભવી વેપારી છે તે મળ્યા. અમે બન્નેએ આગળ ચાલવા માંડ્યું. સાધારણ વાતો ઉપરથી વેપારની મંદી તથા મીલોની સ્થિતિ ઉપર આવી પડ્યા. મીલોની પડતી દશા વિષે મહે' તહેમને થોડા પ્રશ્નો પૂછ્યા. અધાતો જવાબ તહેમણે બેજ શબ્દોમાં આપી દીધો:-“ જો મીલોની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો જે વસ્તુઓ જવી જોઈએ; એક જગત તથા ખીજું કમીશન. ” જગત એટલે સરકાર તરફની આડખીટી અને કમીશન એટલે મીલ ઉદ્યોગ ઉપરનો અંદરની વ્યવસ્થાનો બોજો. હવે જગત તો બંધ કરવામાં આવી છે એટલે આ કમીશન વિષે જ વિચારવાનું રહે છે.

‘ કમીશન ’ એટલે મીલની વ્યવસ્થા કરવા બદલ કંપનીના આહતીયાઓને આપવું પડતું મહેનતાણું. પરંતુ આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે આ કમીશનની ઉત્પત્તિ જે સમજવી જોઈએ.

કંપની ઉભી કરવાની આપણા દેશની રીત ખીજ દેશો કરતાં તદ્દન જુદી છે. બ્યારે કોઈ કંપની ઉભી કરવી હોય ત્યારે તે કામ અમુક લાગવગવાળી પેઢી તરફથી કરવામાં આવે છે. ધારે કે અમદાવાદમાં અમુક ગાંડાભાઈ ઘેલાભાઈની લાગવગવાળી પેઢી છે અને તેમને વિચાર એક મીલ કાઢવાનો થયો હવે આ પેઢી કંપની સ્થાપવાની બધી તૈયારીઓ કરવા માંડશે. તેને લગતું મેમેરેન્ડમ તથા આર્ટીકલ્સ, સોલીસીટર અથવા વકીલ દ્વારા લઢાવશે; અને તેના ઓળખીતા, સગા તથા સરકારના માન ધલકાવવાળા માણસોમાંથી ડીરેક્ટરોનું મંડળ બનાવશે. પછી કંપનીને રજીસ્ટર કરાવી તેની મુડી મેળવવા શેરો તથા પ્રોસપેક્ટસ કાઢશે. મુડી વધારે ખાત્રીબંધ રીતે ઉભી કરવા માટે અમુક શરારેત્રિ અન્ડરરાઈટિંગ કમીશન આપવાની ગોઠવણુ કરશે તેમજ શેરો ભરાવી આપવા બદલ શેર બજારના દલાલો તથા ખીજ લાગવગવાળા માણસોને કમીશન આપવાની ગોઠવણુ કરશે. આ પ્રમાણે લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવી શેરનું બંડોળ એકઠું કરશે. બંડોળના પૈસામાંથી કંપની ઉભી કરવા બદલ મહેનતાણું તથા ખર્ચના પૈસા પેઢી લઈ લેશે. ખીજ દેશમાં કંપની ઉભી કરનારાઓ (company promoters) હોય છે અને તેઓ કંપની ઉભી કર્યા પછી મહેનતાણું મેળવી તેની સાથેના સંબંધ બંધ કરે છે. ત્યાર પછી કંપનીની વ્યવસ્થા ડીરેક્ટરો કરે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં આ પેઢીઓ મહેનતાણું મેળવ્યા ઉપરાંત સદાને માટે કાયમી દાવો નાંખી દે છે અને કંપની જીવે ત્યાં સુધી તેને ચૂસ્યા કરે છે. આપણે ત્યાં વ્યવસ્થા ડીરેક્ટરો કરતા નથી, પરંતુ ડીરેક્ટરો કંપનીની વ્યવસ્થા આ પેઢીને આહતીયા તરીકે સોંપી દે છે અને કંપનીની વ્યવસ્થાના સર્વે હક્કો તેમને સ્વાધીન રહે છે. અર્થાત આપણે ત્યાં ડીરેક્ટરો વ્યવસ્થા કરતા નથી પરંતુ આ ઓળખી સંપૂર્ણ સત્તા સાથે કંપનીનું વહાણ હંકારે છે.

આપણને કદાચ એમ થાય કે હીરેકટરો શું કામ આ પ્રમાણે બધી સત્તા તથા વ્યવસ્થા એજન્ટોને સોંપતા હશે? પરંતુ હકીકત તો એમ છે કે કંપની ઉભી કરનારી પેઢી ન્યારે વકીલ દ્વારા કંપનીના આર્ટીકલ્સ તથા મેમોરેન્ડમ લખાવે છે ત્યારે તેની અંદર તે પેઢી માટે વ્યવસ્થાના હક કંતો ૯૯ વર્ષને માટે અથવા માવચ્છંદિવાકરો લખાવી લે છે અને હીરેકટરો તો ૧૧૫ શેરુગાર રૂપે તથા કાયદાની કલમને સંતોષવાને ખાતર જ રાખવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે આવી કંપનીઓ સારા વખતમાં અર્થાત્ ન્યારે દેશમાં પૈસો વધ્યો હોય તેવા વખતમાં કાઢવામાં આવે છે અને તેમ કરવામાં આ એજન્ટો ઝોળા બાવે મીલ-કત લઈ ધણુ ઉઘા બાવે તે મીલકત કંપનીને વેચી કંપનીને પ્રથમથી જ નિર્માલ્ય કરી લોકોના પૈસા છૂટી લે છે; તથા પહેલાં પોતે અમુક શેરો લઈ બજારમાં પ્રીમીયમ થાય ત્યારે તે શેરો વેચી મારી ઉઘા બાવના શેરો લોકોના ગળામાં નાંખે છે એ હકીકતનું હું ૧૬૫ સૂચન જ કરીશ.

ઉપરની હકીકતથી આપણે સમજી શક્યા હૅછીએ કે કમીશન એટલે મીલ ચલાવવા બદલ મળતું આડતીયા તરીકેનું મીલ એજન્ટનું કમીશન; અને આ આડતીયાઓ તે આપણા મીલ માલીકો. આડતીયાને બદલે કયા ન્યાય અથવા ધૃષ્ટિથી તેઓ તેમની જાતને મીલ-માલીકો કહેવડાવે છે તે હું સમજી શકતો નથી. મદારા મત પ્રમાણે તો કરારના કાયદાની રૂએ આડતીયાને બદલે માલીક કહેવડાવવા બદલ તેમની સામે કાયદેસર પગલાં શેરહોલ્ડરો લઈ શકે. આવા આખાખાઉ, સંકુચિત દષ્ટિવાળા, અને સ્વાર્થી આડતીયાઓના હાથમાં મીલ ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય છે અને ન્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા પદ્ધતિ બદલાઈ નથી ત્યાં સુધી આપણો મીલ ઉદ્યોગ બીજા દેશો સાથે હરિદ્રાધમાં ઉભો રહી શકશે જ નહિ.

સરકારે જાણત બંધ કરી છે પરંતુ તેટલેથી જ ઉદ્યોગ સુધરવાનો નથી. તે માટે આડતીયા પદ્ધતિ રૂપી ને કીડો ઉદ્યોગના ક્ષેત્રને અંદરથી ફેરી રહ્યો છે તેને નાબુદ કરવો જ જોઈએ. મીલ ઉદ્યોગ એ આપણો એક જ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ છે અને તેને સ્વાયત્ત રાખવો હોય તથા સમૃદ્ધ કરવો હોય તો જનસમાજની તથા દેશનેતાઓની ફરજ છે કે વ્યવસ્થામાં જોડતા સુધારા તેઓ કરાવે અને આ ગરીબ દેશના એકના એક ઉદ્યોગને નાબુદ થતો અટકાવે.

ઉપર્યુક્ત કમીશન આંકવાની રીત ત્રણ પ્રકારની હોય છે. મુંબાઈની મીલોની બાબતમાં મુખ્યત્વે કરીને કંપનીના વાર્ષિક નફાના અમુક ટકા કમીશન તરીકે લેવામાં આવે છે. ને કે તે ઉપરાંત તેમની કુકાન દ્વારા વેચાણ કરતા હોવાથી વેચાણ ઉપર ૧% ટકા કમીશન તરીકે તેઓ કમાય છે. અમદાવાદની મીલોને લગતાં કમીશન બે જાતનાં હોય છે. ફેટલીક મીલોમાં વાર્ષિક વેચાણ ઉપર ચાર ટકા લેવામાં આવે છે અને ફેટલીકમાં વાર્ષિક ઉત્પન્ન ઉપર દર સ્તલ દીઠ ચાર અથવા પાંચ પાઈ લેવામાં આવે છે. એટલે મીલને નફો થાય યા ન થાય, શેરહોલ્ડરોને લાભ મળે યા ન મળે, પરંતુ તેમનું તરમાણું તો ભરાવાનું જ. મુંબઈમાં કમીશન ઉપરાંત ધાર્યાલય ખર્ચ (office expenses) ખાતે અમુક રકમ લેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ ધારીશું કે મીલની વ્યવસ્થા તથા વહિવટનો ખર્ચ આડતી-યાઓ તેમના કમીશનમાંથી જ આપતા હશે પરંતુ હકીકત તેમ નથી. કમીશન ઉપરાંત મેનેજર તથા સેક્રેટરી તથા હિસાબનીસ તથા બીજા ફરકુનોના બોજો મીલને જ સહન

કરવાનો હોય છે. ખીજા દેશોની સાથે હરિશાષ્ટમાં ઉભા રહેવા માટે આપણે વ્યવસ્થામાં કસ્ટસર કરવી અગત્યની છે અને આ બમણા બોલો પ્રથમ જ આપણે દૂર કરવો જોઈએ. ખીજા દેશોમાં મેનેજર તથા ડીરેક્ટરો મીલો ચલાવી શકે છે અને પરદેશમાં પોતાનો માલ ધુસાડી શકે છે. જ્યારે આપણે ત્યાં સસ્તી મજૂરી તથા ૩ નજીક હોવા છતાં અમલદારોના ઉચા પગાર ઉપરાંત મીલ એજન્ટોના કમીશનના બોનમથી આપણા ઉદ્યોગ ક્યકાષ નય છે અને અડધી સદીની જીંદગી પછી પણ પગમર થઈ શક્યો નથી. આ ઉદ્યોગ શરૂઆતમાં આડતીયાની પદ્ધતિને લીધે ઉછરી શક્યો એ કદાચ સત્ય હશે પરંતુ હવે તે પદ્ધતિ તદ્દન જુની અને અવ્યવહાર થઈ ગઈ છે માટે તેને નાબૂદ કરી આપણી બેન્ડો ચાલે છે તે પદ્ધતિએ અનુભવી તથા બાહોશ ડીરેક્ટરો અને મેનેજરો દ્વારા આપણે મીલ ઉદ્યોગ ચલાવવો જોઈએ. આ કમીશનના બોન ઉપરાંત આડતીયા પદ્ધતિને લીધે સીધી તથા આડકતરી રીતે ઉદ્યોગને કેટલું શોષણ પડે છે તે આપણે તપાસીશું.

આડતીયા પદ્ધતિના દોષોનું નિરૂપણ કરે તે પહેલાં મહારે એટલું જણાવવું જોઈએ કે જે દોષો હું નીચે બતાવું છું તે સાર્વાત્રિક ન પણ હોય અર્થાત્ તે બધી મીલોના આડતીયાઓને લાગુ ન પડતા હોય અને કેટલાક આડતીયાઓએ તેમાં સુધારા પણ કર્યા હોય. પરંતુ નીચેની દ્રષ્ટિકોણ ધણીખરી મીલોમાં જેવામાં આવે છે અને તેમની પદ્ધતિને લીધેજ તે સ્થિતિ ઉભી થાય છે. એટલે હું તે બતાવવા માશું છું.

૧. ખીજા દેશોમાં મીલના સંચાલકને ફક્ત એકજ સ્વાર્થ અને તે મીલનો સ્વાર્થ જ હોય છે જ્યારે આપણે ત્યાં આપણા આડતીયાઓને ઘણા સ્વાર્થો હોય છે અને તે બિન્ન બિન્ન સ્વાર્થોના વિરોધને લીધે મીલને સહન કરવું પડે છે. આપણા આડતીયાઓ મીલને લગતા કાચા માલ તથા સંચાઓના વહેપારી પણ હોય છે અને તેઓની દ્વારા ૩, રેટર્સ, કેલસો, મશીનરી, વિ. વસ્તુઓ ખરીદવામાં આવે છે. આ વસ્તુઓના વહેપારી તરીકે તેમની બને તેટલી ઉંચી કિંમત લેવામાં તેમનો સ્વાર્થ રહેલો છે, જ્યારે મીલના સંચાલક તરીકે જેમ અને તેમ બોલી કિંમતે માલ લેવામાં મીલનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે ખાનગી વેપારી તરીકેનો સ્વાર્થ જીતે છે અને મીલને ઉચે બાવે માલ ખરીદવો પડે છે. ઘણુંખરે ઠેકાણે તો તેમનીજ ફુકાન દ્વારા મીલને બધો માલ તથા મશીનરી પૂરી પાડવામાં આવે છે: એક વખત હું મહારા એક વેપારી મિત્ર સાથે અમુક મીલમાં ટેલો (Tallow) વેચવા ગયો હતો. માલ તથા ભાવ મીલ એજન્ટને પસંદ પડ્યા, ઓર્ડર આપ્યો, પરંતુ બરતીયું તેમની ફુકાનદારા મોકલવાનું ફરમાવ્યું, કારણ કે મીલમાં આવતા દરેક માલ ઉપર તેમની ફુકાનનું કમીશન ચઢવું હતું. જે ઠેકાણે તેમની ફુકાન દ્વારા અમુક માલ હાખણ તરીકે ૩ અથવા કેલસો ખરીદવામાં ન આવતો હોય ત્યાં મીલને ખરચે ઉપકાર કરવાની દૃષ્ટિથી પુણ્યમતીયાઓ અથવા અર્પજ સમાંઓ દ્વારા તે ખરીદવામાં આવે છે અને તેને લીધે માલની જાત તથા તેની કિંમતમાં મીલને સોસવું પડે છે. તેઓ વીમા કંપનીના આડતીયાઓ તરીકે કામ કરે છે અને તેમની મીલનો વિમો તેઓ પોતાની જ વીમા કંપનીમાં ઉતરાવે છે. ત્યાં પણ સ્વાર્થવિરોધ થવાનો સંભવ રહે છે. આ ઉપરાંત મીલ એજન્ટો શરણની પેઢી પણ ચલાવે છે અને તેમની પેઢીદાર

ગંભીરતા : (રંજનાં સામી જોતી) કેમ શું છે ?

રંજના : કંઈ નહિ.

(સરત કામ હાથમાં લે છે, ગુચે છે. ગંભીરતા એને જોતી જોતી નય છે. થોડી વારે રંજના અસ્વસ્થ મને હોં છે અને આમ તેમ કરે છે. પછી મોટા હારથોનીઅમ પાસે જઈ સુરદાસની ગાય છે.)

(રાગ બિહાજ.)

મુને નીંદ ન આવે—

નીંદરિયા ન આવે, નયનાં ન ખીંચાયે

તું ક્યારે આવે સખી મુને નીંદ ન આવે.

(અસ્વસ્થ મને પાછી હો છે. ગીતના પ્રતિધ્વનિનું અનુકરણ કરતી હોય તેમ ગાતી ગાતી ખારી પાસે નય છે.)

રંજના : (બહાર જોતી) અરૂર આજે જ પહેલવહેલું પેલા છોડ પર ગુલામ ખીંચું હતું, એ કોણે ચુંટી લીધું ?

(રુદ્રમુખ પાછળથી આવે છે. એની ચાલ સરલ છે, અંગો ખીલેલાં છે, પણ દેખત ક્રોધ લાગે છે.)

રુદ્રમુખ : (પાછળથી રંજના પાસે જતાં) એ ગુલામ મેં ચુંટ્યું.

રંજના : (ચમકે છે.) કોણ ? (પાછળ જોતાં) શા માટે ?

રુદ્રમુખ : શા માટે ?—મને માળીએ કહ્યું કે આ પહેલાં ખીંચું એક ગુલામ તમારા બગીચામાં ખીંચું હતું, તે કોઈ અનવ્યયે માણસ આવીને ચુંટી ગયો, પણ આ—

રંજના : (રુદ્રમુખના બોલવાનો અર્થ કળા મથતી હોય તેમ) પણ તમે આને શા માટે ચુંટ્યું ? લોકો છોડ પરના કુલ ચુંટે એ મને નથી ગમતું.

રુદ્રમુખ : એ તમને આપવા હું લાઇ આવ્યો છું.

(ગુલામ ધરે છે રંજના એમ ને એમ ઉભી રહે છે.)

રુદ્ર : કેમ તમે નહિ લ્યો ?

રંજના : ના, તમે એને પાછું છોડપર મૂકી આવો. એ લોકે ત્યાં જ કરમાઈ ગયો.

રુદ્ર : તમે જુલો છો. જે કંઈ સૌન્દર્ય જગતમાં છે તેનું સાર્થક્ય ખીંચીને અર્પણ કરવામાં જ સમાએલું છે. (થોડી વારે) તમે ચપો ખોલ્યો છે ત્યાં આ ગુલામનું રચાત છે.

(રંજના વિચારમાં અચકાઈને ઉભી રહે છે.)

રંજના : તમે સૌન્દર્યનું સાર્થક્ય શામાં કહ્યું ?

રુદ્ર : ખીંચીને અર્પણ કરવામાં.

રંજના : (સત્તાલ પૂછાઈ જતા હોય તેમ) કેને અર્પણ કર્યું હોય તો સાફ ?

રુદ્ર : એનાથી જે ખીંચું વિશેષ સુંદર હોય તેને. જેને એ ખરા દિલથી ચાહતું હોય તેને !

રંજના : પણ આ ગુલામ તો—

રુદ્ર : હા એ ગુલામ પણ જાણે છે કે જેના કેશમાં એ બિરાજશે તે એના કરતાં અધિક સુંદર—

(રંજના આફ્રું જુએ છે.)

રંજના : ના રે તે નું આપણું આરોપણ જુએ છે, પડ્યો હોય તેમ રુદ્રમુખ જરા ગોઠે છે.)

(ગંભીરા હાથમાં લીલા ચંપાતું કુલ લઈ આવે છે. રંજના બોલતી બંધ પડે છે. ગંગા વાળના છેડા ચુંધી રહી છે.)

ગંભીરા: કેમ ગંગા ઓળી રહી ? ત્યારે નીચે જઈને પાણી ગરમ મૂકજો. સ્વસ્થ થવા ગયા છે તે હમણાં આવશે.

(ગંગા નય છે. ગંભીરા રંજના પાસે આવી એના ફેરા જીએ છે; આગળથી જરા સચા કરે છે, અને ચંપાતું કુલ ખોસે છે.)

રંજના: બેન, હવે ક્યાંક સુધી મને ચંપો ને ચંપો આપશો ? આજે જ પહેલવહેલું આપણી વાડીમાં પેલું ગુલાબનું કુલ મેં જોયું હતું—તે—

ગંભીરા: (રંજનાને સમજાવતી હોય તેમ હેતુશૂરક બોલતી) હું તને ચંપો એટલા માટે આપું છું કે તારું પુરુષો સામે રક્ષણ થાય !

રંજના: શું ? પુરુષો સામે ?

ગંભીરા: ચંપા પર કદી જ ભરેા બેસતો નથી, અને આપણે સ્ત્રીઓ દંધ કુલ નથી તોય ધંધાયા માણસો પોતાને બરમ ધારીને આપણી પાસે આવે છે, અને—

રંજના: (ધ્યાન દઈ સાંભળતી હોય તેમ) હં—

ગંભીરા: અને ધડીબર આનંદ આપી આપણું દિલ ચોરી લઈ, આપણને છેતરીને દુઃખી કરે છે.

રંજના: પણ એવા તે કેાણ હોય ?

ગંભીરા: કેટલાક પુરુષોને દેવ જ પડી ગઈ હોય છે કે સ્ત્રીઓ પાસે એમને મીઠું મીઠું લાગે એમ બોલી રમન કરી, એમને દુઃખી કરવી, અને પછી પોતે દૂર ખસી જવું.

રંજના: પણ બેન, એવા તે કેાણ હોય ?

ગંભીરા: એવા ધણાય હોય છે.

રંજના: પણ—

ગંભીરા: પણ શું—? (રંજના સામું એના વિચાર ઠળવા મથતી હોય તેમ જીએ છે.)

રંજના: પણ જો કેાઇ માણસ આપણને સારો લાગતો હોય તો ?

ગંભીરા: એ જ છે તો. એવા લોકો ઉપર ઉપરથી બહુ સારા લાગે છે, પણ અંદરથી—એવાની જોડે તો—

રંજના: ત્યારે હું પુરુષો સાથે બોલીશ જ નહિ.

ગંભીરા: ના, બોલવું ખરૂં પણ આપણું હૃદય એમને કદી જ આપણું નહિ; અને એમને બહુ પાસે આવવા દેવા નહિ. પછી વખત આવશે ત્યારે હું જ તને કહીશ અને પછી આ ચંપાને જદલે તને ગુલાબ આપીશ.

(રંજના ચંપાને યથા જથ્થા જરા રોકું હલાવે છે.)

ગંભીરા: સીક ત્યારે આટલું બરતકામ તું પૂરું કરી નાખજે, અને પછી ચાસ્તરે તને જે નવું ગીત આપું છે તે તૈયાર કરજે.

રંજના: (ચુંચવાતી) પણ આજે તો એ નથી આવવાના ને !

ગંભીરા: તોપણ તું તૈયાર તો કરજે.

રંજના: (વિચારમાં) હં—

ગંભીરા: (રંજનાં સામી જોતી) કેમ શું છે ?

રંજના: કંઈ નહિ.

(ભરત કામ હાથમાં લે છે, ચુપ્ત છે. ગંભીરા એને જોતી જોતી નય છે. થોડી વારે રંજના અસ્વસ્થ મને હટે છે અને આમ તેમ ફરે છે. પણ મોટા હારમોનીઅમ પાસે જઈ સૂત દબાવી ગાય છે.)
(રાગ બિહાગ.)

મુને નીંદ ન આવે—

નીંદરિયા ન આવે, નયનાં ન મીંચાયે

તું ક્યારે આવે સખી મુને નીંદ ન આવે.

(અસ્વસ્થ મને પાછી હટે છે. ગીતના પ્રતિધ્વનિનું અનુકરણ કરતી હોય તેમ ગાતી ગાતી ખારી પાસે નય છે.)

રંજના: (બહાર જોતી) અરૂં! આજે જ પહેલવહેલું પેલા છોડ પર ગુલાબ ખીણું હતું, એ કોણે ચુરી લીધું ?

(રુદ્રમુખ પાછળથી આવે છે. એની ચાલ સરલ છે. અંગો ખીણેલાં છે, પણ દેખત કોમળ લાગે છે.)

રુદ્રમુખ: (પાછળથી રંજના પાસે જતાં) એ ગુલાબ મેં ચુર્યું.

રંજના: (ચમકે છે.) કોણે ? (પાછળ જોતાં) શા માટે ?

રુદ્રમુખ: શા માટે ?—મને માળીએ કહ્યું કે આ પહેલાં ખીણું એક ગુલાબ તમારા બગીચામાં ખીણું હતું, તે કોઈ અજાણ્યો માણસ આવીને ચુરી ગયો, પણ આ—

રંજના: (રુદ્રમુખના બોલવાનો અર્થ કળતા મચતી હોય તેમ) પણ તમે બાને શા માટે ચુર્યું ? લોકો છોડ પરના ફુલ ચુરે એ મને નથી ગમતું.

રુદ્રમુખ: એ તમને આપવા હું લઇ આવ્યો છું.

(ગુલાબ ધરે છે. રંજના એમ ને એમ લલા રહે છે.)

રુદ્ર: કેમ તમે નહિ લ્યો ?

રંજના: ના, તમે એને પાછું છોડપર મૂકી આવો. એ બહે ત્યાં જ કરમાઈ નય.

રુદ્ર: તમે બૂઝો છો. જે કંઈ સૌન્દર્ય જગતમાં છે તેનું સાર્થક્ય ખીજીને અર્પણ રવામાં જ સમાએલું છે. (થોડી વારે) તમે ચપો ખોર્યો છે ત્યાં આ ગુલાબનું સ્થાન છે.

(રંજના વિચારમાં અચકાઈને લલા રહે છે.)

રંજના: તમે સૌન્દર્યનું સાર્થક્ય શામા કહ્યું ?

રુદ્ર: ખીજીને અર્પણ કરવામાં.

રંજના: (સવાલ પૂછાઈ, જતો હોય તેમ) કોને અર્પણ કર્યું હોય તો સાફ ?

રુદ્ર: એનાથી જે ખીજીનું વિશેષ સુંદર હોય તેને. જેને એ ખરા દિગ્ધૃષ્ટી આહતું ય તે !

રંજના: પણ આ ગુલાબ તો—

રુદ્ર: હા એ ગુલાબ પણ જાણે છે કે જેના કેશમાં એ ગિરાજરી તે એના કરતાં અધિક સુંદર—

(રંજના આહતું જુએ છે.)

રંજના: ના રે ના એવું વસ્તુઓમાંનું આપણું આરોપણ જુદું છે,

(પહેલી વાર કોઈ તરફથી ફટકો પડ્યો હોય તેમ રુદ્રમુખ જરા ચોકે છે.)

રંગના: અને આ ગુલાબ તમે કોઇને માથે ચડાવો કે ન ચડાવો તે પશુ કરવાવાનું તો છે જ.

રૂઢિ: હા, પણ એકમાં સાર્થક્ય છે, અને બીજામાં નથી,

રંગના: એકમાં સાર્થક્ય-અને બીજામાં નહિ—!

(વિચારમાં પડે છે.)

રૂઢિ: અને કોઇને અર્પણ કર્યા વગરનું આપણું જીવન પણ નિર્-અર્થક છે. (યોડી વાર અટકે છે, રંગનાના મુખપરના બાન જુએ છે.) અને શું તમને કદી જ એમ નથી થયું કે જે આ તમારું બધું છે તે બધું તમે કોઇને અર્પણ કરો? દૂર સંધ્યાના પાણીમાં પડતા પ્રતિબિંબમાં કે કોઇ સ્વપ્નના આરે ઉમેલાં એવાં તમે પોતે બિચાં છો, અને દૂરથી કોઇ-કોઇ તમારે માટે કુલની માળા શુદ્ધીને લાવે, અને એ માળા સાથે એને પણ ગ્રહણ કરીને તમે પૂર્ણ બનો.

રંગના: (જરા અસ્વસ્થ રીતે યોડી વારે) પુરુષોને બોલતાં આવડે છે, અને એ સોકો આમ અમારી જાડી જાડી અભિલાષાઓ કહી દઇને અમને છેતરે છે. પણ ખરી સ્ત્રી કોઇ દિવસ છેતરતી નથી.

રૂઢિ: એટલે શું હું—?

રંગના: અમારાં કુમળાં હૃદયની અંદર પેસી, યુદ્ધી, એને ધૂળમાં રંગદોળી અમારી હાંસી કરવાની કેટલાકને ટેવ પડી હોય છે.

રૂઢિ: (આવેશમાં આવી જતાં) આટલી ઉમરે આ બધું હૃદયપણું તમારું ન હોઇ શકે. એ તો કોઇ જેને એવો નિષ્કુર માણસ મળ્યો દરો, એણે જ તમને આમ કહ્યું દરો. નહિતર તમારી વયમાં-જ્યારે હજી જીવનનો આદર્શ તમારે ધડવાના છે, ત્યારે હજી નવીન આસાઓના રંગ તમારે આકાશમાં પૂરવાના છે, ત્યારે જીવનને છેદી એને ફાંટી સૂકું બનાવી દે એવું હૃદયપણું એ તમારું ન હોય.

રંગના: (યોડી વારે વિચારમાં) તમે જીવનના આદર્શ વિશે શું કહ્યું?

રૂઢિ: કંઈ નહિ.

રંગના: કેમ બોલોને! તમે આમ વાત કરો છો એ મને ગમે છે.

રૂઢિ: બસ ગમે છે એટલું જ!

રંગના: (જરા અસ્વસ્થ થતાં) કેમ નહિ બોલો?

રૂઢિ: હું શબ્દે શબ્દે મારા પ્રાણ પાયરું, અને એ માત્ર તમને ગમે-! તમે અમારે માથે દોષ નાંખો છો, પણ મેં પણ આટલી ઉમરે થઇ તેમાં સ્ત્રીઓને જોઇ છે, અને સ્ત્રીઓ વિશે વાંચ્યું પણ છે. એ દોષ તમારો છે. અમારામાંથી જો સારામાં સાઈ તમે કાઢી ન શકો, તો પછી અમારી નિર્ધનતા કે નિષ્કુરતા એ બધાંનું કારણ તમે જ છો. હા-તમને કેટલાંકને પેસી જોઇએ, કેટલાંકને આજુપણુ, કેટલાંકને વિલાસ, કેટલાંકને એથી પણ વધારે ખરાબ-તા, ના—

રંગના: પણ ધારો કે માર્ગ એકને એમાંનું કશું ન જોઇતું હોય તો,—

રૂઢિ: હા, તો એવી—, હા, જો મને એવી એક સ્ત્રી આવી મળે, તો—(અટકી પડે છે.)

(રંગનાનું સ્તરીર જસ-કંપે છે.)

રંજના: અત્યાર સુધીમાં શું તમને એવી કોઈ જ—

રુદ્ર: ના, ના. અત્યાર સુધીમાં—? (તિરસ્કારમાં હસે છે.) અત્યાર સુધી તો મેં કશું તેરી માત્ર—અને હું તમને રુએ એમ તેમની સાથે હસતો, ખેસતો, ખેલ કરતો અને ત્યાં માત્ર બે ધડીની ગમ્મત હતી.

રંજના: જો તમે આટલી ગમ્મતમાં જીંદગી ગાળી છે, તો પછી તમે આટલા ગમગીન કેમ છો?

રુદ્ર: (હાડા વિચારમાં) જોનામાં બીજાઓ કરતાં કંઈક વધારે શક્તિ છે, તેમને તો એવી ગમ્મત ઉલટા વધારે ગમગીન બતાવે છે. જીવનના આજી નીરમાં જ હાસ્યનાં મોજાં વધારે ઉછળે છે.

રંજના: તો પછી તમે એવી જીંદગી ગાળતી જ બંધ કરોતે!

રુદ્ર: એ પરદેશમાં શક્ય નહોતું, અને એટલે જ હું અહીં આવ્યો, અને તમને મળ્યા પહેલાં મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે—

રંજના: શો?

રુદ્ર: કે દુનિયાના આજી નીરના માણસો સાથે સંબંધ બાંધ્યા કરતાં એકલાં—પણ જો તમે મારી સાથે—

(રંજના રુદ્રમુખના મોં પરનો આવેશ જોઈ રહે છે.)

રંજના: જો—હું—શું?

રુદ્ર: તો હું મારી એકલવાઈ જીંદગીને ફરી વાર ધડું અને—(અટકી પડે છે.)

રંજના: અને શું?

રુદ્ર: મેં કશું તે જ. (થોડી વારે) મને ખબર છે તમે જ્યારે સવારમાં આ બગીચાના લતાકુંડોમાં ફરતાં ત્યારે ધણી વાર કરાની શોધમાં ખચકાઈને કંઠાં રહેતાં, અને બધે ફરી વળતાં, પણ તમને ખબર નહોતી કે તમારે રાત્રી જરૂર છે. તમારો આખો દિવસ દશા આસ્થાસન વગર એકાકી-નિર્જનતામાં જતો, અને કંઈક અધૂરું છે એટલી જ માત્ર તમને લાગણી રહેતી.

રંજના: હા. હું સમજતી નહોતી, પણ તમે કહો છો ત્યારે મને લાગે છે કે મને એમ જ થતું.

રુદ્ર: એ અધૂરી જીંદગી આપણે જન્મે મગીશું તો પૂર્ણ થશે.

(રંજના ચિન્મિત મેત્રે બદાર જોઈ રહે છે.)

રંજના: એમ—?

(તીવ્રથી ગંભીરા બોલાવે છે.)

રંજના, જો રંજના, જો ભરતકામ પૂરું થયું હોય તો નીચે આવજો.

(રંજના રુદ્રમુખ સામે જોઈ રહે છે.)

રુદ્ર: બસ જરૂર!—તમારે ઘેર આવેલ મહેમાનને જૂઠી ન જતાં, અને આ ગુલાબ—

(કુલ આગળ ધરે છે. રંજના બદાર એટી હતી છે. રુદ્રમુખ પાસે જાય છે. રંજનાનાં શરીર જરા ઠંડે છે. રુદ્રમુખ રંજનાની પાછળ જઈ એના માથામાંથી ચપો કાઢી લઈ એની જગ્યાએ ગુલાબ ખોસે છે, અને રંજનાના વાળની લાંબી સેરને હાથમાં લઈ ચૂમે છે. રંજના રુદ્રમુખની રમ લેટી હોય તેમ પાછળ એક દિશિ નાંખી જાય છે.)

રુદ્ર: (એકલો) મેં ઘણી ઓઝોને જોઈ છે, પણ મને આવું કદી થયું નથી. રંજના ! રંજના ! હું ગાંડે બધું તને આપીશ.

(બૂધર આવે છે. આંખમાં જરા કઠોરતા છે.)

રુદ્ર: કેમ કાઢા ? નિરંજના અહીંથી હમણાં જ ગયાં.

બૂધર: નિરંજના ? હું—રંજના.

રુદ્ર: મારાથી જુલથી એમ બોલાય જવાયું.

બૂધર: (રુદ્રમુખ સાથે જોતાં) હું કંઈ રંજના માટે નથી આવ્યો. મારે તારું કામ છે.

રુદ્ર: (જરા ગમરાએસે આવ્યો) મારું કામ—શું ?

બૂધર: મારે તને એટલું કહેવાનું છે, કે તું રંજના પાછળ બહુ ઘેસો ન થતો. હજી તારો સ્વીકાર થયો નથી, અને તે પહેલાં જો તું તારી જાત કાપુમાં નહિ રાખે તો તારે ડુઝી થવું પડશે.

રુદ્ર: કેમ ? પણ શું મંજીરાને ખબર નથી ? અને આટલે આવ્યા પછી પાછાં વળવું—એ હું કેમ કરી શકું ?

બૂધર: તને મેં અહીં બોલાવ્યો એ જ મારી જુલ થઈ. આજે મને જે ખબર પડી છે, તે પરથી મને લાગે છે, કે તું માત્ર ફસાઈ પડ્યો છે.

રુદ્ર: શું—? પણ એ કેમ બને ? અત્યાર સુધી હું અદર લટકી રહ્યો હતો, અને આજે જ્યારે પહેલવહેલું એના માથામાં મારે હાથે મુલાખનું કુલ—અને મહુ દૂર ગયાં છીએ, અને હવે એને મારી પાસેથી લઈ લેવામાં આવે તોપણ જે રસ્તે હું આવ્યો તે રસ્તે કેવી રીતે પાછો જઈ શકીશ ? મારા સમસ્ત આત્માને એકત્ર કરીને મેં એને—

બૂધર: જો રુદ્રમુખ, આપણો કોઈ માણસ તરફનો અણગમો જેટલો અંધ છે તેટલો જ રતેદ પણ અંધ છે. જેમ આપણે પોતે પરીક્ષા કરીને આપણા અણગમાને ઘોષ નાંખી શકીએ છીએ, તેમ જ આપણે જ્યારેથી શરૂઆત કરી હોય ત્યારેનો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણે આપણા અંધ એવા પ્રેમમાંથી પણ મુક્ત થઈ શકીએ.

રુદ્ર: એ કેમ બને ? સારી દુનિયા એના હારે મારી પાસે આવતી મને લાગે છે. જો એ જાય તો તો આ સઘળું પાર્થિવ જગત પણ મારી પાસેથી નાસતું લાગે છે. એ જાય તો સઘળી દુનિયાનો હોપ ચનો મને લાગે છે—અને પછી તો બધું ઢિલજાઈ થઈ રહે. અને શું આપણા અણગમા કરતાં પ્રેમમાં કશું જ સ્થાયી તત્ત્વ નથી ?

બૂધર: મને ખબર નહિ કે તને આટલે સુધી ગયાં હો. (વિચારમાં થોડી વાર અટકે છે.) પણ આ તારો ખોટો મોહ છે, ખરો રતેદ નથી. તું કેમ ભૂલે છે કે એના ગયા પછી પણ આ વિશાળ પૃથ્વી અને અનંત આકાશ અને એ બધાનો ઉપાદેશ હૃદય એ બધું કાયમ છે. આટલું જો તું જોઈ શકે તો રંજના રુદ્રમુખને પરણે કે કોઈ ખીજને એ બધું સરખું છે.

રુદ્ર: પણ એ આકાશ અને પૃથ્વી બધું મનના પટ પરથી જુસાઈ જતું હોય તો ?

બૂધર: તું જરા વિચાર કરી જો. જરા હું તારી દૃષ્ટિ ખોલ, અને જોને તું આ એક જાંઘી માટે જ તારામાં પૂરી રાખવા માગે છે, તેને મુક્ત કર. (થોડી વારે દરેક શબ્દ પર માર મૂકતાં) જોને આપણે સૌથી વધારે આહતા હોઈએ, એ આપણી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ

ધક્કરને સમર્પી દેવી એનું નામ જ ખરો ધર્મ છે. તો જ તારા મનને સુકિત મળશે, અને નહિ તો તો મોઢમાં તારૂં મન રગદાળાયા કરશે.

રુદ્ર: તમે કહો છો, તે હું સમજું છું, પણ એ મારાથી નહિ અને.

ભૂધર: લાગણીની આટલી લિટકેટાએ પહોંચ્યા પછી જો તું આ એક પગલું ભરે તો તારામાં નવી શકિત ઉગશે.

રુદ્ર: એ શકિતએને હું શું કરું ?

ભૂધર: એનો ખ્યાલ તને અત્યારથી કેમ આવે ? જે લોકોએ પોતાની તિમમાં તિમ લાગણીને દબાવીને વશ કરી છે તેઓ સાધારણ મનુષ્યો કરતાં કોઈ ખીણ જ કોટિના થઈ રહે છે.

રુદ્ર: અને એમ કેમ નહિ કે જે લોકોમાં એ લાગણીનું પૂર સતત વહે જાય છે, તેઓ પણ કોઈ જુદીજ કોટિમાં વસે છે.

ભૂધર: (વિચારમાં) વાહ! હું તો તને એતાવું છું પછી તારી મરજી, આટલું કહું છું કે જે હૃદય કોટિ પર જઈને હું તને એનો ત્યાગ કરવાનું કહું છું, એ જો તું માત્ર સંજોગોને વશ થઈને કરીશ, તો તેમાં તારૂં પોતાનું અધઃપતન થશે. એમાં શાન્તિ નહિ મળે.

ગંગા: (આવીને) મસ્તર સાહેબ, જામ સાહેબ આપને બોલાવે છે.

(ગંગા જાય છે. રુદ્રમુખ વિચારમાં રૂપી જાય છે. ભૂધર કહે છે.)

ભૂધર: જેવા એના સંસ્કાર ! (જાય છે.)

રુદ્ર: (એકલો) રંગના ! રંગના ! હું તને કેમ છોડી શકું ?

[પડો પડે છે.]

(અપભ્રંશ)

લોકચર્યા

ગામડાંના કેટલાકે પ્રશ્નો

આપણી પ્રગતિય ઉત્તિ તથા સ્વરાજ્ય-સિદ્ધિને અર્થે ગામસંગઠન બહુ મહત્વની વસ્તુ ગણાય છે. ગામસંગઠનનું કાર્ય કરનારે અથવા કરવા ઇચ્છનારે ગામડાંના નીચેના કેટલાક પ્રશ્નો વિચારવા જોવા છે.

૧. ગામડાંનું દારિદ્ર્ય—કવિઓ ગામડાંની સાદાશ, ગામડાંનો વૈભવ, ગામડાંની ઉદારતા, ગામડાંની પ્રમાણિકતા, એનાં પૂત્ર વખાણ કરે છે. ગામડાંમાં કેવળ રાજકીય અસ્થિતા નથી, જાહેર જુસ્સો નથી, ચાલુ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી ગામડાંના લોકમાં એ લાવીએ, એટલુંજ કામ ત્યાં જમ આપણે કરવાનું છે એવા વિચારથી કોઇ ગામડામાં જાય તો નિરાશ થવાનો સંભવ છે. રાજકીય અસ્થિતા તથા જાહેર જુસ્સાનો અભાવ તો ત્યાં છે જ. પરંતુ તે ઉપરાંત તો ઘણી દષ્ટ વસ્તુઓનો ત્યાં અભાવ છે અને અનિષ્ટ વસ્તુઓનો ભાવ છે. ગામડાંનો વૈભવ તો માત્ર હાલેવતમાંજ રહ્યો છે. આપણા દેશમાં અત્યારે ચાલતી વેપાર પદ્ધતિને લીધે ગામડાંમાંથી અનેક પ્રકારનો કાચો માલ પાણીને મૂલે ગામડાંમાંથી બહાર ખેંચાઇ જાય છે. તનતોડ મજૂરી કરીને પકવેલું સાઈં અનાજ ગામડાંના લોકોને ભાગ્યેજ ખાવાનું મળે છે અને ઘરમાં મળે તેટલાં દોર હોવા છતાં ઘણીયે વાર બાળકોને દૂધનો ઘૂંટો પણ મળતો નથી. આટલેથીજ ગામડાંની લૂંટ અટકતી હોત તો તો સાઈ આજે તો ધનની સાથે યુદ્ધિ પણ ગામડાંમાંથી સહેર તરફ ધસાય છે. જરાક સાહસિક કે યુદ્ધિમાન માણસ હોય તે ગામડાંથી શહેરમાંજ જમને વસે છે. કેળવણી, સંસ્કારિતા, ઈગા એ બધું આજે શહેરી સમાજની સેવામાં જ જાણે રોકાઈ ગયું છે. હા, ગામડાંમાં કુદરતી વૈભવ છે ખરો, પણ તે ભોગવવા જેટલાં જ્ઞાન અને સંસ્કાર જોઈએ તે ? કુદરતે સ્વચ્છ હવાના ભંડાર ખુલ્લા મૂક્યા હોય, પરંતુ લોકો તો ધરતું એકેએક બારીબારણું બંધ કરીને, અંદર ધાસતેલનો ખડિયો બળતો રાખી, શિયાળાને દિવસે તો સઘડી પણ ધખતી રાખી, વર્ષા તેમાં દોરને પણ પોતાની સાથેજ ઘરમાં પૂરી તેમની સાથે સુપ્ત રહેવાના. સૂર્યનાં કિરણોનો અસ્ખલિત પ્રવાહ આસપાસના પ્રદેશને ધાવન કરી રહ્યો હોય છતાં મોટે ભાગે રસોડાં પાણીવારાં અને કોઠો એવી હોય છે કે જ્યાં સૂર્યના કિરણે મહાન બધાયા પછી પ્રવેશન ન કર્યો હોય ફરજિયાત આવી પડેલી નિર્ધનતામાં તથા આવા બંધ અને અધારા વાતાવરણમાં જ્ઞાન, સંસ્કાર કે હૃદયના બીજ હંચા શુભો ક્યાંથી ખીસે ? આજે તો એ કવિની કલ્પનામાં જ છે.

૨. બીકજુપણું—આવી પરિસ્થિતિને લીધે લોકોમાં પાર વિનાનું બીકજુપણું આવી ગયું છે. જેનામાં પોતાનું બધું અથવા ખૂંડ કરવાની શક્તિ હોવાનું તેઓ માનતા હોય તેનાથી તે ડરે છે. અતિશય દીન દશાને લીધે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ અથવા

વિચારમા પણ જોખમ ખેડવાની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઇ છે. સરકારી અમલદારથી તો લોકો ડરેજ, પણ જાતરમાતર કરનારા બૂવાથી, વરદાન અથવા શાપ આપવાની શક્તિ પોતાનામાં હોવાનો ડોળ કરનારા બાવાથી, વિવિધ દેવદેવીઓથી તથા બૂતજેનથી લોકો ડરે છે. આમાના કોઇનો ડર બતાવીને લોકો પાસેથી કામ લેવું બહુ સહેલું છે, પરંતુ દવીનથી કે સમગ્રવીને બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરાવવું અતિશય કઠણ છે.

૩. ગામડાંમાંથી બહાર વસતા લોકો આ બધું છતાં ગામડાના લોકોએ જીવનનો પોતાનો આદર્શ બદલી નાખ્યો ન હોત તો સુધારણા અને સંગઠનનું કામ ઘણું સરળ હોત. ઉપર નિર્ધનતાને જાણે દોષરૂપે વર્ણવી છે. જે પોતાની સામે ગરીબાઇનો આદર્શ રાખે છે તેને તો તે દોષરૂપ નથીજ. પરંતુ આજે ગામડાનો આદર્શ એવો સાદો નથી રહ્યો. શહેર તેમની આગળ આદર્શ રૂપે રહે છે. પૈસાનો મોહ એટલે મોનારપાના સિકાનો મોહ એવો વળગ્યો છે કે તેની ખાતર લોકો પોતાના અને પોતાના વચ્ચેના શરીર, ધર્મ અને નીતિ ખુવાર કરતા અચકાતા નથી. સમાજને છિન્નભિન્ન કરી નાખનાર શહેરી મોજશોખોના તથા પૈસાના મોહનો ચેપ લગાડનાર ગામડાના બહાર જઈને વસતા લોકો છે. ગામડામા જમીન ધારણ કરનાર અને શહેરમા મ્હી એ જમીનની મલ્લોન ઉપર જીવનાર જમીનદાર ન્યારે ન્યારે ગામડામા રહેવા આવે છે ત્યારે ત્યારે નવરા માણસોમા પોષાતા દોષો ગામડામા દાખલ કરે છે. કેટલીક વખત એક બાપને ચાર છોકરા હોય અને ચારેને પોપણ આલી શકે તેટલી જમીન ન હોય ત્યારે એક બે છોકરા આપણા દેશમાજ શહેરમા નોકરી કરવા જાય છે અથવા આફ્રિકા કે એવા ખીજા કોઇ પરદેશ જાય છે. આ લોકો થોડુંક ધન કમાઇ લાવી કુટુંબની સપ્તિમા વધારો કરે છે ખરા, પણ એટલા થોડા ધનની સાથે એટલી પાર વિનાની કુટુંબો લાઇ આવે છે કે એમનું કમાઇ લાવેલું ધન બહુ મોઢું પડી જાય છે. ગામડામાંથી શહેરમા જનાર વિદ્યાર્થી પણ શહેરમા ગામડાની સાદાઈ કે ઉદ્યોગપરાયણતા કે શ્રમશીલતા લઇ જવાને બદલે શહેરના મોજશોખ અને વિલાસ ગામડામા વધારે લાવે છે. ગામડામાંથી મિલકત કે ખાણમા કામ કરવા જનાર મજૂર પણ શહેરના મેલ ગામડામા દાખલ કરે છે. પરદેશી કાપડ, ચાદ, ખાદ, ધાસતેલ એ બધાનો ગામડામા પ્રવેશ આ લોકોને આભારી છે.

આ ઉપરાંત આનારોગ્ય ટેવો, ખોટા સામાજિક રીવાજો, એવા ધણા પ્રશ્નો ગામ-સંગઠનને અંગે વિચારવા જેવા છે ઉપરના પ્રશ્નો બધા ગામડામા સામાન્ય હોય છે. પણ આપણે જેને ગામડા કહીએ છીએ તે બે પ્રકારના છે. એક પ્રકારના ગામડા એવા છે, જ્યાં દાખલ થતા તમને ચોખ્ખા બે વિભાગ દેખાશે. એક તરફ પાકી બાધણીના ઘરો તથા શરીર ઉપર બહે મેલા હોય પણ પૂરતા કપડા પહેરેલા અને કેમકે ઘરેણા ધારેલા એવા લોકો દેખાશે અને બીજી તરફ તદ્દન નીચા ધાસ, પાલા તથા માટીના ફાગ અને અર્ધનિશ દશાવાળા લોકો દેખાશે. પહેલો વર્ગ જમીન ધારણ કરે છે અને તે ઉપર પોતે થોડું કામ કરે છે, પરંતુ મોટે ભાગે તો પેલા મજૂરો પાસે કામ કરાવે છે. આ વર્ગને ખેડૂત કહેવા કરતા સુકદમ નામ આપવું વધારે યોગ્ય છે વળી પોતાને ખોરક માટે જોઇએ તે વસ્તુઓ પકવવા કરતા બજારમા જતા નાણા વધારે ઉપજો એવી જાતની માલ પકવવા તરફ તેનું લક્ષ વધારે હોય છે એટલે કેટલેક અંશે તે વર્ગ વેપારી જેવો પણ છે. બીજા વર્ગ

પાસે મુદ્દલ જમીન નથી હોતી. મજુરી મેળવવા માટે પહેલા વર્ગ ઉપર તે અવલંબિત હોય છે. આ મજુર વર્ગ દારૂતાડીના વ્યસનમાં રહે તથા અજ્ઞાન રહે તેમાં પોતાનો લાભ છે એવું દૂષ્ટ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પહેલો વર્ગ માને છે. જમીનની પેદાશ ઉપર બન્ને વર્ગનો આધાર છે. પરંતુ મજુરીની વહેંચણીમાં વધારે મહેનત પેદા બીજા મજુરવર્ગને ભાગ આવે છે અને પેદાશની વહેંચણીમાં વધારે લાભ પેદા પહેલા જમીનના માલિક કહેવાતા વર્ગને મળે છે એવો અભિપ્રાય અહીં પ્રચલિત છે. ન્યાં સુધી બીજા વર્ગ પાસે ખેતી કરાવીને ખેતીમાંથી કાંઈ પણ પોતે ફાળવે પાડી શકે છે ત્યાં સુધી આદ્ય વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર પહેલા વર્ગને રચનાનોજ નહિ. એ વર્ગને પ્રમાણમાં નવરાશ મળતી હોવાથી ચહેરના મોજશોખ ગામડાંમાં આવે તો તેને ઝટ રવીકારી લેવા તે તત્પર હોય છે. પોતાની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ હોય તમારી ગ્રામસંઘનની વાત સાંભળવા તે બહુ તૈયાર નથી. બીજા વર્ગને તો પહેલેથી જ લગભગ અસહ્ય છે. તે પહેલા વર્ગના સંપૂર્ણ દાણમાં છે, અને પહેલો વર્ગ તે સુધેરે એવું ધ્વજીતો નથી.

જો કે જરાક દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરે તો ઘુરત સમજી શકાય એવું છે કે જમીન ઉપર કામ કરનાર મજુરને કેવળ મજુરજ રાખવો, જમીનમાં તેનો હિતસંબંધ ન બાંધવો એ પરિણામે લાભદાયી નથી નીવડવાનું. જમીનમાંથી કેટલું પાકે છે, જમીનનો કસ વધે છે કે ઘટે છે વગેરે બાબતોમાં મજુરનો કશો હિતસંબંધ ન હોય તે બહુજ બિનજવાબદારીથી કામ કરે છે, અને પરિણામે તેની મજુરી મોંઘી પડે છે. પહેલા વર્ગના કેટલાક માણસો આ સમજવા લાગ્યા છે અને તેઓ વિચાર કરતા પણ ચમ્પ ગયા છે. પરંતુ આવા માણસોની સંખ્યા બહુ નાની હોવાથી આજે કશું ચમ્પ શક્યું નથી. આ વર્ગ દિનપ્રતિદિન મોટો થતો જાય એમાં આવાં ગામડાંનું શ્રેય છે.

બીજા પ્રકારનાં ગામડાં એવાં છે જ્યાં દરેક કુટુંબ જમીન ધારણ કરે છે. જો કે જમીનનું પ્રમાણ બહુ થોડું હોય છે. દરેક કુટુંબ પોતાનાજ ખેતરમાં ઝૂપડું બાંધીને રહે છે, પોતાની જમીન ખેડે છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં કેટલાંક ધારાળાનાં ગામ, પંચમહાલ જિલ્લામાં નાવલ તથા બીજાં લોકોનાં ગામ અને સુરત જિલ્લામાં ચોધરા, ઢોડિયા વગેરે કાળીપરજ કહેવાતી વસ્તીનાં ગામો આવા પ્રકારનાં છે. આ લોકો બધાજ જાતે મજુરી કરનારા છે, અને તેથી તેઓ પહેલા વર્ગના ગામડાંના જેવા ખોટા મોજશોખ, વિલાસ અથવા કેટલીક ખોટી કુટેવોથી મુક્ત રહ્યા છે. પરંતુ દારૂતાડીએ આ લોકોની અનદક પામમાડી કરી છે. પરંતુ કોઈ અન્ય યોગથી દેશમાં ચાલી રહેલી નવી પ્રવૃત્તિનો સંદેશ આ લોકોને પહોંચી ગયો છે અને દારૂનિષેધનું કામ મોટે ભાગે તેમની કોમતાજ માણસોએ સ્વયંચાલિતી ઉપાડી લીધું છે. આ ઉપરાંત બીજા સેવામંડળ કાળી પરજ સંકટ નિવારણ મંડળો વગેરે મંડળ તેમની વચ્ચે કામ કરીજ રહ્યાં છે. રેલિયાની પ્રવૃત્તિ પણ આ કોમોમાં દાખલ થઈ છે. તેનો પ્રયોગ બહુ નાના ક્ષેત્રમાં શરૂ થયો છે, પરંતુ આટલા નાના ક્ષેત્રમાં જે સુંદર પરિણામો આજ્યાં છે તે ઉપરથી આ કામમાં રેલિયો બહુ જલદીથી પ્રસરશે એવી આશા બંધાય છે. નવી હિજરાલના સ્વયંસેવકોને આ ગામડાં વધારી સેવા તૈયાર છે અને દેશના કિયાનની આશા આવાં ગામડાંઓ પર વિશેષ છે.

ગ્રામસંગઠનનું કાર્ય કરવા ઇચ્છનાર આગળ આવા આવા પ્રશ્નો છે. કેટલીક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભવિષ્ય ખૂબ અંધકારમય લાગે એમ છે. છતાં જે ઉત્સાહથી ગામડાના લોકો આત્મશુદ્ધિ કરવાને ઉત્સુક થઇ રહ્યા છે તે જોતાં ખતીલા અને ધીરજવાન સ્વયંસેવકને નિરાશ થવાનું જરૂરથી કારણ નથી આવા આવા પણ આપણાં ગામડા મારફતજ દેશની ઉન્નતિ સાધવાની છે. કારણ, ઉપર જે મેલ અને સરો વર્ણુઓ છે તે બધી ઉપર ઉપરની છારીજ છે. તેની નીચે શેલું પ્રજાશરીર હજી સાબુત છે. હજી તેમાં આત્માનો વાસ છે. જ્યારે શહેરોમાં ઉપર ઉપરની આકૃતિ કદાચ દેખાય તો પણ આત્મા ઉડી ગયેલો જાણે છે.

રેંટિયો તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જે બહુ વ્યાપક અર્થમાં લઇ તેમાં બાળકો માટેની શાળાઓ તથા મોટાએતે માટે શૈક્ષિકશુલ્કનો સમાવેશ કરવો ઘટે છે-એ ગ્રામસંગઠનના મુખ્ય સાધનો છે. શૈક્ષિકશુલ્કમાં લોકોને આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાન, ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તથા આજના આર્થિક પ્રશ્નોની માહિતી એ મુખ્ય હોવાં જોઇએ. પરંતુ ઉપાયો ચર્ચાવાના આ લેખનો ઉદ્દેશ નહિ હોઇ અહીં તેનો નિર્દેશ માત્ર બસ ગણુ છું.

સ્વરાજ આગ્રમ
સરભોણુ
તા. ખારડોની

નરહરિ પરિખ

ગંદકી અને અસ્પૃશ્યતા.

અમદાવાદ શહેરની ગંદકી જગજહેર છે અને અમદાવાદમાં મરણપ્રમાણુ ખીળ' શહેરો કરવા વિશેષ છે. એ શહેરને સાફ કરવાનું મહાભારત કાર્ય લાંબી સુધરાઇએ (મ્યુની સીપાલીટીએ) ઉપાડી લીધું છે અને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇએ કાર્યના ચુકાદમ (મુખ્ય આદમ) બન્યા છે. અમદાવાદમાં ૧૫૦૦ પોલો છે અને તેમાંથી ૫૪૦ પોલો આજ સુધીમાં સાફ થઈ છે. પોલોની ગંદકી અને તેની સાદાઇને વિષે વિગતવાર હકીકત “નવજીવન” મા છે. જે માણસોનો સ્વભાવ નિરૂત્સાહી હોય છે અથવા જેમની પરોપકાન્નૃતિ ખીલી નથી તેઓ શહેર સફાઈના કામને વખાણી શકતા નથી. એવી ફલોલ સામજવામાં આવી છે કે જ્યારે ૧૦ પોલો સાફ થાય છે ત્યારે ૧૪૯૦માં કચરો એકઠો થયે જાય છે. વળી ડૉ. હરિપ્રસાદ પોતે લખે છે તે પણ ખરું છે કે જે પોલો આજે તદ્દન સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે ત્યાં આવતી કાલે કચરાના ઢગલા પડ્યા હશે. એમ ધારો કે શહેર સરાઇ માત્ર તાત્કાલિક છે, લાંબુક છે, તો પછી તેમાં સુસારો શી રીતે કરવો? અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીએ જે કામ ઉપાડ્યું છે તેનાથી કેટલો ફાયદો થશે તે તપાસવાની જરૂર છે. જે પોળ અથવા ચોગાનને ચોકડ્યું થયું છે તે જગડના વાર નહિ લાગે પણ રોડીઓને જે પદાર્થપાક મળ્યો છે તેની અસર તદ્દન ભૂંસાઇ જાય એવું અમે માનના નથી. ચોગાનની અંદર જે માણસો થાય છે તેની અસર ન થાય પણ જે ક્રિયા સહેરીઓએ નજરે જોઇ છે, જગતી અવરથાયાં જોઇ છે તેની અસર થયા વિના રહેજ નહીં. જે ચીજની આપણને ટેવ પડી જાય છે તેનું બાન થતું નથી. પરિચિત દાદર ચલતી અમર ઉતરતી વખતે આપણે પગથીઆં જોતા

પણ નથી અને તેનું ભાન થતું નથી. દરરોજ સ્વપ્નારે ભંગી ગાડું વાળતો હોય તેનું પણ ભાન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ જ્યારે આપણી પોળાને વાળતે 'માજતે સાફ કરવામાં આવે અને સુધરાઈના કાર્યકર્તાઓ ઉપદેશ અથવા સૂચના કરે ત્યારે કેટલીક હકીકતની હાડી અસર થવા વિના ન રહે. અમદાવાદની સુધરાઈ તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રગ્નને જે પદાર્થપાઠ શીખવી રહ્યા છે તેને અમે આવકારવાયક અને આવશ્યક માનીએ છીએ

મ. ગાંધીજી જે ટીકા કરે છે તે ખરી છે કે “ અત્યારે તો અજ્ઞાન, ઉદાસીનતા અને વિરોધની સામે યુદ્ધને કામ થાય છે. ” અજ્ઞાન અને ઉદાસીનતાની સામે લડતું રહેલું છે પણ અર્ધદૃઢ ભણેલા અને કઠાક્ષના જેવો બરેલા ઉત્સાહ-ભંગીઓની સામે યુદ્ધને કામ પાર પાડવામાં આપણી શક્તિનો વ્યય થાય છે. આજે તેનો બીજો ઉપાય નથી.

જે હિંદીઓને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણ્યા છે તે ગંદો ધંધો કરે છે. વાઢકાપ શાસ્ત્રીઓનો (સર્જન) ધંધો પણ ધણો ગંદો છે. અસ્પૃશ્ય લોકો મરેલું માંસ ખાય છે. શરીર અને કપડાં સાફ રાખતા નથી, પણ જો તેમની રહેણીકરણી સુધરી જાય તો તેમની અસ્પૃશ્યતા પણ દૂર થઈ શકે. અમારે એક તદ્દન સ્થિતિરક્ષક શાસ્ત્રી જોડે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વિષે વાત થઈ ત્યારે તેમણે ક્યુલ કર્યું હતું કે અસ્પૃશ્ય ગણાતી પ્રજા જેમ જેમ સારા સંસ્કારો પચાવતી જશે તેમ તેમ તે હિંદુઓમાં ગેજાઈ જશે.

પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના અને બીજા દેશોના લોકો જે આપણા હિંદીઓની જોડે રહ્યા છે તે કહે છે કે હિંદી લોકોની રહેણી અસ્વચ્છ છે, અને આ આરોપ ધણે અંશે ખરો નથી ? આપણાં જાજર તથા મોરીની શી દસા હોય છે ? મદાત્માજીએ આ બાબતમાં સેંકડો વખત લખ્યું છે, દક્ષિણ આફ્રિકાની ગેરી પ્રજા હિંદીઓને લગભગ અસ્પૃશ્ય ગણવા લાગી છે. તેમનો વિરોધ સ્વચ્છતાને ખાતર નથી પણ આર્થિક દરિદ્રાઈને લીધે છે એમ કહેવામાં કંઈ ફાયદો નથી. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ચોખ્ખાઈને વિષે અનેક આદર્શો છે તે દલીલ પણ નકામી છે. વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે તપાસો ? આપણાં શહેરો માત્ર નહિ પણ ગામડાંમાં પણ ચોખ્ખાઈ છે ? આગાહીમાં કોઈ પણ ત્રીજા વર્ગનો હખો તપાસો તો જણાશે કે આપણી પ્રજાને સ્વચ્છતા તથા વ્યવસ્થિત ગેઝવણનું ભાન જોઈ છે. આ ભાન જાગ્યે કરવાનો એક જ રસ્તો છે. અને તે પદાર્થપાઠનો પ્રયત્ન ચોખ્ખાઈ કરી બતાવનો.

એક કહેવત છે કે પ્રજાની જેવી લાવકાત અને ઇચ્છા હોય તેવી સુધરાઈ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. લોકો વધારે ચોખ્ખાંઈ માગતા થાય એવી કેળવણી આપવાની છે. એવી જાગૃતિ આણવાની છે, અને જ્યાં સુધી આપણે અસ્વચ્છ જીવન રાખી રહીશું ત્યાં સુધી આપણી કીંમત અસ્પૃશ્ય પ્રજા તરીકે ગણાશે.

સુ. મ.

દમિરક (દમારકસ) અને દરૂઝ કોમ

ફે'ચોના અત્યાચારની ભૂમિ અને તેમનો ભોગ થઈ પડેલી પ્રાચીન કોમ

[પશ્ચિમના કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે યુરોપની પ્રભુ અને સંસ્કૃતિને એશિયાની પ્રભુઓ ભયરૂપ છે. 'ચલો પેરિલ,' 'પીળો ભય' તો ત્યાં ધરમથુ સમ્બંધ થઈ પડ્યો છે; અને કહેવાય છે કે માછ કાચકરને આનો ચિત્તભ્રમ થયો છે, એ વાત સાચી હોય કે ખોટી પણ તે યુરોપના પ્રધાન પુસ્ત્રોની મનોવૃત્તિચલક તો છે જ. પૂર્વની પ્રભુઓ આ પ્રમાણે પશ્ચિમની પ્રભુઓને ભયરૂપ છે કે નહિ તે તો ભાવી ભણે; પણ વર્તમાન તો આજે એમ પૂરવાર કરે જ છે કે યુરોપ પૂર્વની પ્રભુઓનું છવનબળ ભાંગી નાંખવા પોતાની બંદુકને અમાનુષ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં પાછું વળી જતું નથી. અને એ સહજ છે કે અત્યાચાર કરનાર સામા વચ્ચેથી અત્યાચારનો ભય રાખે. હજી પંખળની કાયરશાહીનું પ્રાયશ્ચિત કરતું ઇંગ્લંડને બાકી છે ત્યાં કાન્સ એવું એ પરાક્રમ ફરીથી કરે છે.]

દમિરક અને દરૂઝ કોમ

દરૂઝી કોમ જે ભૂમિમાં વસે છે તેનું પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ 'જળસે હુરાં' છે અને કદાચ તે આ જ નામથી બાઈબલમાં જાણીતી છે. હુરાન એ એક દમિરકના પ્રદેશનો મોટો ભાગ છે અને દમિરકની પશ્ચિમમાં આવેલો છે.^૧ પરંતુ વર્તમાન કાળમાં આ ભૂમિ જળસે દરૂઝના નામથી જાણીતી છે. આની ચારે દિશાઓની હદો આ પ્રમાણે છે: ઉત્તરમાં અરબી, ચમ્પા અથવા શુનરયામ, પશ્ચિમમાં 'અલખલક' અને દક્ષિણમાં 'હયાના' અથવા શરકે અરેબનું રાજ્ય-જે હાલમાં શરીફના પુત્ર અબ્દુલ્લાનું રાજ્ય કહેવાય છે; અને પૂર્વમાં 'અ-સસના' અને જમ્બાહુલ હારહાહ' આવેલા છે. ૧૯ મી સતાબ્દના અંતમાં એમની સંખ્યા લગભગ ૨૫૦૦૦૦ હતી અને આ ઘણું કરીને બધા દરૂઝીઓ છે, જેમાં વસનારી અને બટકતી બને જતોનો સમાવેશ થાય છે. દરૂઝીઓમાંથી ૧૫૫૦૦ માણસો લશ્કરી કામ ઉપર છે.

કબીલાઓ અને ભટકતા લોકો

હાલમાં એમનામાં પોતાની ઇજ્જત અને માનની દૃષ્ટિથી જુદા જુદા કબીલાઓ છે, કેટલાક કબીલાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

અતરિશ, આમિર, હુનીદો, હલબી, નિસાર, અબુઆફ, અબુફખર, હમ્મ્યાની, ગિરામ, લફર, બરબુર, હુલ્લી, અબુઅલી અને શુમરી. આ કબીલાઓ શહેરો અને ગામોમાં વસે છે. એમના સિવાય ઘણા કબીલાઓ ભટકતી જાંઘળી પણ ચુલ્લરે છે અને વિભિન્ન ઝંડુઓ પ્રમાણે જુદી જુદી જગ્યાઓ ઉપર પડાવ નાંખી બઠ્ઠી (ભટકતું) છવન માગે છે. આ કબીલાઓની આજ સુધી ન તો ગણતરી થઈ શકી છે કે ન તો

એમનામાં આજ સુધી સંસ્કૃતિની ગંધ આવી છે. આ લોકોમાંના મોટા મોટા કબીલાઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે. જસ, જવાહરા, હવાસિના, અનાઈકા, શનાખિલા, રલા, મદાદલા, હવાઝમા, તરાશા, સાઅીદ, અસાખેર, શરફાત, અફમાત અને રશીદ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ બધા કબીલાઓ મૂળમાં બાદિશ અને ઝુબીદ કબીલાની શાખાઓ છે.

ગામો

એક જગ્યાએ વસનારા કબીલાઓ જુદા જુદા ગામોમાં રહે છે. તે ગામોની કુલ સંખ્યા ૧૨૮ છે. જેમાંથી કેટલાંક મોટાં અને પ્રખ્યાત ગામોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:— અરી, સરખદ, તખલતા, રયા, કનવાત, સાલી, તુરબા, અરમાં, મહેદ, હવાયા, મોઅલબા, આહેરા, મુજહલ, સજન, લાહતી, નંબરા, શશ, સાસ વગેરે. આ ગામોનું મુખ્ય મથક સવિદા છે અને આ જ જગ્યાએ જળવના અમીર રહે છે.

હુનર ઉદ્યોગ અને સ્ત્રીઓ

દરૂઝીઓના મોટા ગુણ એ છે કે માણસો સાથે સ્ત્રીઓ પણ બધા કામોમાં ભાગ લે છે. એમની કેટલીક સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં પણ ભાગ લે છે. એમના હુનર ઉદ્યોગ મોટા ભાગે સ્ત્રીઓના હાથમાં જ છે. જુદા જુદા હુનરોમાંથી “ પારચાયાની (કપડાં વણવાની કળા) દરીસાઝી (શેતરંજીઓ બનાવવાની કળા) અને લીખાદા વગેરે બનાવવાનું કામ સ્ત્રીઓ જ કરે છે. એમનો સૌથી મોટો હુનર શેતરંજીઓ બનાવવાનો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ત્યારે દરૂઝીઓને સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાથે કોન્સ્ટેન્ટીના પુલ તરફ દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં તેમણે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ શેતરંજી બનાવવામાં પુરતી પ્રવીણતા મેળવી હતી અને પછી પોતાના દેશમાં આવીને આ હુનરને સારી રીતે ફેલાવ્યો. એમની એક કળા “ અતયાક ” પણ છે એટલે કે ધંદુ અને જવ વગેરેમાંથી જાત જાતના ધણા ખુબસૂરત વેલગુદા બનાવે છે, જે તેવાર થઇ દિવાનોના શણગારમાં કામ આવે છે. આ કામ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ કરે છે. એમના વેપારનું મથક દમિરક છે. પરંતુ એમને એમના હુનરકળાથી વધારે શવ્દો પહોંચતો નથી. કારણ કે તેઓ અનહદ ઉડાઉ હોય છે. આથી તેઓ ઘણે વખતે દમિરકના વેપારીઓના દેવાદાર હોય છે.

પુરાતન વસ્તુઓ

જળપ્પેદરૂઝમાં ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ છે. સવિદામાં એક મહેદ નાઅમાન ગુસ્સાનો છે જે ઇ. સ. ૪૦૦માં બંધાયો હતો. પરંતુ હવે એનાં ફક્ત ખડેર રહી ગયાં છે. એવી જ રીતે રોમન લોકોની યાદગારીમાં ત્રણ ઘણા વિચાળ હોજ અને કેટલાક સ્તંભો છે. તેમાં કેટલાક સ્તંભો મીઠાના છે, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. ધાર્મિક પુરાતન વસ્તુઓમાં “ કનવાત ” માં ‘ શમ્શાદીકલ, બાલલીકલ અને મશતરી હીકલ ’ (મોટી મૂર્તિ) છે. આ જ પ્રમાણે “ સરખદ ” એક ઘણો જ પ્રાચીન અને વિચાળ કિલ્લો છે અને કહેવામાં આવે છે કે નગતી અને અરબોની વિખ્યાત મૂર્તિ ‘ લાત ’નો પત્થર પણ કેમ પણ રીતે પહોંચી ગયો છે. આ જ રીતે ‘ શમ્શા ’ અને ‘ ખરગા ’ વગેરેમાં પણ ઘણી પ્રાચીન યાદગારીઓ મળ્યું છે.^૧

દરજીઓની ધાર્મિક સ્થિતિ

ઉપર આવી ગયું છે કે આ જૂમિનું મૂળ નામ 'હુગ' છે અને આ કારણથી લોક તેમને હુગની કહે છે. આ એક પ્રાચીન કોમ અલ્પખેડાપલા ઐતિહાસિક કાળની પહેલાંથી અહીં વસેલી છે. કંપનાઓ કરવામાં આવે છે કે યમનથી જે કોમો વિખરાઇ ગઇ તેમાંથી કોઇ કોમનો આ વંશ હશે. પરંતુ મારું ધારણ એવું છે કે, એ નજતીઓના કુળમાંથી ઉતરી આવેલ છે. રમરા, બચાલ અને મનાતની મૂર્તિઓ આ વિચારની સાખીતીઓ છે. એવું માલમ પડે છે કે બધા નજતીઓના નાચને વખને આ લોકો વિકટમાર્ગી પહાડોના કારણથી મુશ્કેલ રહી ગયા હાશે છે. એમની મૂર્તિઓથી જણાય છે કે, સિંહદસ્તા હુમલાઓની જે પહેલેથી આ કોમ મૂર્તિપૂજક હતી. યહુદીઓ સાથે તેમના વેપારી સંગઠિત હતા, જે બાઇબલની કેટલીક દ્રષ્ટીઓથી જણાય છે. પરંતુ એ કોઇ પણ રીતે જણાવું નથી કે તેમણે યહુદી ધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો હોય. કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓને કારણે હું વિચાર કરું છું કે, બીજી સદી સુધી તેમના ધર્મમાં કોઇ જાણવાનું પરિવર્તન થયું નથી. ઘણું કરીને ઇ. સ.ની ત્રીજી સદીમાં એમનામાં ઇસાઇ ધર્મનો પ્રચાર થયો અને ઇસ્લામના આવવા વખતે લગભગ આખો 'જળસે હુગ' ઇસાઇ હતો અને આ જ નામથી ઓળખાતો હતો. યામ (સીરીયા) જ્યારે ઇસ્લામના હાથતળે આવ્યો ત્યારથી 'જળસે હુગ'માં પણ ઇસ્લામનો પ્રચાર થવા લાગ્યો અને જે સૈદાઓમાં ઇસ્લામના વફાદારો મોટી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થઇ ગયા. પરંતુ આ કદી જૂલનું નહિ જોઇએ કે, આ એક બહાદુર અને પહાડી કોમ છે, જેને ધર્મથીયે સ્વતંત્રતા વધારે પ્રિય છે અને રોમન રાજ્યથી લઇને હંમેશાં આ જ ધૂતમાં મક્ક રહી છે. ૩૦૦ હીજરીમાં અબદુલ્લા મહેદીએ આખા ઉત્તર આફ્રિકા ઉપર સત્તા જમાવી યુગદાદની ખિલાફતથી જુદા થવાનો ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. એના પછી દાયકાએ અમરદશા અને તેના પુત્રોએ એક પછી એક રાજ્ય કર્યું. પછી મોએઝ્ઝીનના સેનાપતિ જવહરે મીસર જતી કોહરા (કેરા) શહેરનો પાયો નાંખ્યો અને એને જ પાટનગર બનાવ્યું. મોએઝ્ઝ પછી અઝીઝ અને પછી હાકેમ જેઅમરીદ્દા મીસર (ઇજિપ્ત)ની ગાદીને ચઢીક થયો. આ બાદશાહ ઘણા શુદ્ધિયાળો અને ધર્મપ્રેમી હતો. તેણે એક ક્ષી મીસનસોજ બનાવ્યું હતું અને લોકોના વર્ગો પાડ્યા હતા. પોતાના નવા ધર્મના પ્રચાર માટે આખી જીંદગી પ્રયત્નમાં ગાળી હતી. એના જ મુસાફરો (રાતના સાથીઓ)માંથી એકનું નામ ઇસ્માઇલ દરજ હતું. એક દિવસે હાકેમે એવો દાવો કર્યો કે પરમેશ્વરે મારી સાથે વાનચીન કરી અને જુમ્મા મસીદમાં આ દાવાની સાગીની ઇસ્માઇલ દરજથી અપાવવામાં આવી. આથી લોકો એને મારી નાંખવા માટે તૈયાર થયા. આથી એણે નાસીને જળસે હુગમાં શરણ લીધું. અને ૪૦૮ હીજરીમાં હમઝાબીન અલીબીન એદમદ હાકેમનો વજીર થયો. ૪૧૧ હીજરીમાં હાકેમ મરાયો. હમઝા એક હંશીવાર માણસ હતો. તેણે વિચાર્યું કે એવું ન થાય કે ઇસ્માઇલ દરજ ફરીથી આવી જાય. તેથી તેણે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો કે ઇસ્માઇલ દરજ ધર્મથી ફરી ગયો છે. ત્યે કે આ વખતે ત્રીજી તે હાકેમનો વફાદાર હુકમ માનતો હતો. આ ચાલચાજથી ઇસ્માઇલને તેના ઉપર વિરોધકર ઉપજ્યો અને બંનેના મંબધો કપાઇ ગયા. ઇસ્માઇલે પોતે ધર્મપ્રચાર શરૂ કર્યો, દરજીઓના કથન સુન્નત આ નવા ધર્મને તેમણે ૪૨૦ હીજરીથી અંગીકાર કર્યો શરૂ કર્યો અને ધીમે ધીમે તેમનામાં આ ધર્મ ફેલાઇ ગયો.

દરજીની નોંધણી લોકો બે રીતે લખે છે. કેટલાક છેવટમાં 'સ' લખે છે એટલે કે 'દરસ' લખે છે આની વ્યુત્પત્તિ એવી કલ્પવામાં આવે છે કે એણે પ્રાચીન ધર્મનો નાશ કરી નવીન કાયમ કર્યો. આથી તેને લોકો દરસ કહેવા લાગ્યા કેમકે 'દરસ'નો અર્થ "નિશાની છુટી નાખવી" છે. પરંતુ આ કલ્પના ત્યારે જ ખરી દરી શકે છે, જ્યારે 'દરસ' શબ્દ એના નામનો જ ભાગ હોય અને એની પહેલાં એ વંશમાં આ શબ્દ આવ્યો ન હોય. જ્યારે એની નોંધણી 'ક'થી થાય એટલે કે 'દરજ' તો તેથી એવું સમજવામાં આવે છે કે આ માણસ હાકેમની દરેક વાતમાં હા છ હા કહેતો; તેથી લોકો તેને તિરસ્કારથી 'હલકો' ને 'નીચ' કહેવા લાગ્યા. કેમકે 'દરજ'નો અર્થ 'એકજન્મતવાન' ને 'નીચ' થાય છે. છેવટે ગમે તે હોય તો પણ વસ્તુસ્થિતિ આ છે કે આ નવીન ધર્મના પ્રચારથી લોકો તેમને 'દરજી' અને 'જખ્કે દુરાં' ને 'જખ્કે દરજી' કહેવા લાગ્યા.

દરજીઓની ધાર્મિક માન્યતાઓ

દરજી પોતાને એકધરવાદી કહે છે. તેમની માન્યતા છે કે ધર્મ એક છે. તેની પ્રશંસા સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકતી નથી. તેની કોઈ જગ્યા નથી, તે ભૂલ કરી શકતો નથી, તેનામાં લાગણીઓ નથી. તેણે એક અવતારોની પરંપરામાં પોતાને ગહેર કર્યો છે, જે અવતારોની સંખ્યા ૭૦ સુધી છે. આમાં હઝરત ઇસા અને યુનાન (ખ્રીસ્ટ)ના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે અને છેલ્લી માણસ અવતારના રૂપમાં હાકેમ એમમરદવા છે. જ્યારે જગત જુલમ અને બ્રહ્મતાઓથી અધકારવાળું થઈ જશે ત્યારે ફરીથી હાકેમ બીજાવાર આવશે અને હુનિયાને પોતાના અજવાળાથી પ્રકાશિત કરશે. એમની માન્યતા એ પણ છે કે માણસોની સંખ્યામાં વધારો થકોડો નથી થતો. હુનિયામાં એક વ્યવસ્થિત પરંપરા પુનર્જન્મની ચાલે છે. સાગ્ર માણસોના આત્માઓ મરણ પછી "ચોની દરજીઓ"ના રૂપમાં ઉતરી પ્રગટ થાય છે અને ખરાબ માણસના આત્માઓ કંઈ અથવા કુતરાઓના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. પહેલાંના બધા ધર્મો સાચા ધર્મોના નમુના છે. તેમનાં પવિત્ર પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો છુપી રીતે કરવાં એકઠા. નવાં માણસોને ધર્મમાં દાખલ કરી શકતાં નથી અને આ કારણથી ધાર્મિક માન્યતાઓ છુપી રાખવી જોઈએ. હું ધારૂં છું કે ધાર્મિક માન્યતાઓને છુપી રાખવાનું કારણ ફક્ત આ જ હશે કે માન્યતા દર્શાવવાથી કોઈ વખતે બધ ઉત્પલ થાય નહિ અને કોમ રક્ષિત રહે. તેથી જ તેમને છુટ આપવામાં આવી છે કે આસપાસના લોકો દરજી ન હોય તો લઘુ સંખ્યાના દરજીઓએ તે વખતે તે રસ્તો અંગીકાર કરવો જોઈએ. આ કારણથી જો કોઈ દરજી મગીદમાં આવી ચડે તો મુસલમાનોની માફક નમાઝ પઢવો પડે અને જો ગીરમ (ચર્ચ)માં ચાલ્યો જાય તો ઇસાઈઓની મારફત પ્રાર્થના કરવી પડે. આ કારણથી કેટલાક લોકોએ દરજીઓને અર્ધા મુસલમાન અને અર્ધા ઇસાઈઓ ધાર્યા છે. અમેરીકન મીશને તો મોટા અંશથી તેમને આખા યુરોપ સમક્ષ ઇસાઈઓ દેખાડ્યા છે. જો કે ખરી વાત તો એ છે કે ન તો કોઈ ચીનમાં દરજી છે કે ન તો કોઈ પ્રાચીન દરજી ઇસાઈ. ફક્ત હાલમાં થોડા માણસોને ઇસાઈઓ જનાવવામાં આવ્યા છે. દરજીઓએ પોતાની કોમને જે વિભાગમાં વહેંચી છે તે જાની ને અજાની. કોમમાં ૧૫ ટકા માણસો જાની હોય છે. જો કોઈ માણસ અજાનીમાંથી જાની બનવા ઇચ્છે તો એક વરસની ખરીદા પછી તે જાની જનાવવામાં આવે છે. આ જાની લોકો એક બીજામાં કોઈ

કોષથી મોટો ગણવામાં આવતો નથી પરંતુ પોતાની પરહેઝગારી, સન્નિવહનનો સિક્કો લોકોના ઉપર બેસાડવાથી તેની મોટાઇ અને ઉચ્ચતાને લોકો માન આપે છે. એમની પ્રાર્થનાગૃહનું નામ ‘એકાંતગૃહ’ છે. આ લોકો પોતાની માન્યતા ઉપર ધણા દૃઢ હોય છે અને વર્તમાન દરજીઓની આ માન્યતા છે કે તે લોકો ચીનમાંથી આવ્યા છે અને તેમનો ધર્મ પણ ચીનનો છે. પાસ્તવિક વસ્તુ તો એ છે કે ચીનમાં કોષ દરજી નથી તેમ જ તેમના મૂંઠાં ને શરીરના આદાર સાથે ચીનીઓને કંઈ પણ મળતાપણું નથી.^૧

દરજીઓનો રાજકીય વિરોધ

આ તો માન્ય થયેલી વાત છે કે ઇસ્લામી છત પહેલાં અહિં ઇસાઇ રાજ્ય હતું. પરંતુ સત્ય અને માતબર ઐતિહાસિક આધારો એવા નથી કે જેનાથી ક્રમવાર રાજકર્તા વંશોની પરંપરા દેખાડી શકાય. સિકંદરના હુમલાઓ પહેલાં આ એક ખુદસુખનાર રાજ્ય ધરાવતા હતા, પરંતુ ન્યારે શામ (સીરીયા) ઉપર યુનાની (ગ્રીક) રાજ્ય સ્થાપાયેલું હતું, ત્યારે માલમ પડે છે કે હીમનાન સાથે દરજી પણ તેની સત્તા નીચે જઈ પડ્યા. અને યુનાની (ગ્રીક) પુરાતન વસ્તુઓ આને સાબીત કરે છે. એમના પછી રોમન લોકોનો યુગ આવ્યો. અને આ વાત સાબીત થયેલી છે કે ધણા કાળ સુધી આ લોકો રૂમીઓના નીચે રહ્યા હતા. તેથી આજ સુધી ધણી રૂમી યાદગારીઓ જખતે દરજીમાં મેળુદ છે. ન્યારે રૂમી રાષ્ટ્ર બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું ત્યારે એરાક (એસોપોટેમીઆ) અને શામ (સીરીયા)નો દાઉમ થ. રસાની બાદશાહ થયો હતો. એણે પણ પોતાના જમાનામાં જખતે દરજીને પોતાના વાવટા હેઠળ રાખ્યો તેથી તેનો મહેલ ‘નોઅમાન મુસ્સાનીના મહેલ’ તરીકે આજે પણ ઓળખાય છે. આ મહેલ ઇ. સ. ચોથી સદીમાં બનાવવામાં આવ્યો હતો. ન્યારે ઇસ્લામી યુગ આવ્યો ત્યારે શામ (સીરીયા) સાથે આ પ્રદેશ પણ મુસલમાનોના હાથ હેઠળ આવ્યો. સીરીયાના એક માસિક “અરરીન્કો” માં એમ લખ્યું છે કે ઇસ્લામી સત્તા ૧૮૫ વરસ, ઇસાઇ અને યહુદી સત્તા ૨૧૪ વરસ અને પછી જુદા જુદા કબીલાઓના હાથમાં ૭૦૦ વરસ સુધી સત્તા રહી. પરંતુ મારા વિચારમાં આ તદ્દન અસસ લાગે છે, કેમકે આ કાળ અખ્યાસી ખલીફાઓની જુવાનીનો કહેવાય છે અને આ વખતે આફ્રિકાથી લઈને સિંધ સુધી તેમની ઉર્જાતિનો ડંકો વાગતો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ખાસ શામ (સીરીયા) નો ઇલાકો ઇસાઇ તો હીક પરંતુ યહુદીઓની રાજ્યસત્તા હોય એમ ધારતું ઐતિહાસિક સાબીતી માટે અપૂર્ણ છે. એટલું જ નહિ પણ જુદીની દૃષ્ટિએ પણ માનવા લાયક લાગતું નથી. આ કારણથી મારા વિચાર પ્રમાણે ૨૫૦ દી. સુધી એ ફક્ત મુસલમાનોના રાજ્ય હેઠળ રહ્યા અને ત્યાર પછી બસરા, શામ (સીરીયા), આફ્રિકા (ઉત્તર આફ્રિકા) વગેરે દરેક જગ્યાએ જખવો ને ટંદાશીસાદ ઉમાં થયાં અને ખુદ-સુખતારીની દવા ચાલવા લાગી. ૨૭૮ હીજરીથી લઈને ૩૭૮ હીજરી સુધી કસમતા પંથનું ત્વેર અરબ, એરાક (એસોપોટેમીઆ) અને શામમાં રચું. આ વખતે થકય છે કે આ સ્વાનંત્રપ્રિય કોમમાં પણ આઝાદીનાં ગોચરો ઊછળતા હોય અને સ્વનંત્રતાનો જૂઠો હાથમાં ઉચક્યો હોય. મારા વિચાર પ્રમાણે ૫ મી શતાબ્દ સુધી આ કોમ સ્વનંત્ર રહી. પછી અખ્યાસીઓનો શામ (સીરીયા) ઉપર પૂર્ણ કબજો થઈ ગયો હતો ત્યારે આ કોમ લગભગ છઠી મી સુધી તેમના કબજામાં રહી હોય. આ પછી ભાગ ધારવા પ્રમાણે ૫૦૦

વરસ સુધી એમની સ્થિતિ જુદી જુદી રહી, કોઈ વખતે આ સ્વતંત્ર રહેતા અને કોઈ વખતે એમના પાડોશીઓ એમના ઉપર કબજો કરી લેતા.

બનીહમદામ

પરંતુ આ અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ અને લડાઈઓના પરિણામે એમનામાં ધણી નિર્બળતા આવી ગઈ અને વસ્તી ઘટી ગઈ. આ ઝગડાઓની સ્થિતિમાંથી શામ (લીબનાન) ના એક અમીર મુસ્તુદીન ખીનઝોએ ૧૫૦ સીપાઈઓથીજ સંવેદને હીન્દી ૧૧૧૫ એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૫માં છત્તી લઈ આ કોમને મુક્તિ અપાવી. અમીર મુસ્તુદીને 'હમદાનુલ હમદાન' ને પોતાનો નામજ (પતિનિધિ) બનાવી પોતે જગલે લીબનાનમાં પાછો ફર્યો. ત્યારે બદલી (ભટકનારા લોકો) એને જગલે દરજમાંની આ નવી રાજ્યકાંતિની ખબર પહોંચી ત્યારે તેઓ હમદાનના દિશા ઉપર ચઢી આવ્યા પરંતુ આ માણસ ધણે હુશીયાર અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. આ વાતને તે પહેલેથી જ સમજી ગયો હતો તેથી પુરી તૈયારીઓ સાથે તે બધીબધાં સંકટોનો મુકાબલો કરવા માટે પુરેપુરો તૈયાર થઈ ગયો. એથી યુદ્ધમાં બદલીએને હાર ખાઈ પાછા જવું પડ્યું. હવે જો કે હમદાન જગલેદરજને તે એકલોજ હોઈ મુકદ્દર થઈ ગયો. પરંતુ જગલેદરજની સ્થિતિ આ વખતે ફક્ત પાંચ સંયુક્ત ગામડાઓના સમુદાય જાળીતું હતું. આ કારણથી હમદાનને આને વિશાળ બનાવવા માટે વિચાર થયો. છેવટે તેણે રાજ્યવિસ્તાર માટે, મુસલ્મીપણથી કેટલાક સિદ્ધાંતો ધડી કાઢ્યા અને જગલેદરજની પ્રગતિનું મૂળ કારણ આજ સિદ્ધાંતો છે, એજ દિવસેથી દરજીઓમાં ઉન્નતિનો આત્મા આવી ગયો અને ઘણે ભાગે પોતાના પાડોશી બદલીઓ ઉપર છાપા મારી મારી પોતાનો રાજ્યવિસ્તાર વધારતા ગયા. હમદાનના ઘડેલા સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે છે.

(૧) પાડોશીઓની માલમીલકત દરજીઓ માટે જાએજ છે. (એટલે દરજીઓ પાડોશીઓની માલમીલકત લૂંટી ચકે છે.)

(૨) દરજીઓનાં ગુજરાનનાં સાધનો અને મીલકત હંમેશાં સુરક્ષિત રહેશે.

(૩) તેમને ખેતી માટે વિશાળ ક્ષેત્ર આપવામાં આવશે.

(૪) દરજી લોકો ધાર્મિક આગેવાનોની નીમણુંક કરશે અને તેમને છેવટના દરજગતું માન આપશે.

બનુદમદાન ઇ. સ. ૧૬૮૫ થી ૧૮૬૯ સુધી જગલેદરજ ઉપર રાજ્યકર્તા રહ્યા. આ વખતમાં દરજીઓને ખીનઝો રાજ્યો અને કોમો સાથે ધણી લડાઈઓ થઈ. જેમાં દરજીઓ મોટા ભાગે વિજેતા અને સ્વામી થયા. અને યોદ્ધા મુદ્દતમાં દરજની ભૂમિ ફળદ્રુપ અને આઘાદ બની ગઈ. વસ્તી ૧૫૦૦ થી વધીને ૧૩૮૦૦ સુધી પહોંચી. એટલું કુદરતી પરિણામ એ નીકળ્યું કે દરજીઓ એક બાજુએ ખેડુત અને બીજી બાજુએ સાહસિક ને બહાદુર બની ગયા. આ કારણથી હમદા યોદ્ધાઓ એમને ત્યાં તૈયાર થવા લાગ્યા અને તેઓ હમદા યોદ્ધાના તો આરાધક છે. બર્કહાર્ટ એક પશ્ચિમી મુસાફર છે તેને પૂર્વના રિવાજો એટલા બધા પસંદ આવ્યા કે તેણે મીસર (ઇજીપ્ત) માં રહેવાનું ને ત્યાંના પહેરવેશ વગેરે રીત-રિવાજો પ્રદર્શ કર્યાં. ધણી પૂર્વના દેશોની મુસાફરી કરનાર આ પહેલો યુરોપીયન છે. મહાત્મા મુસાફરીમાં તે લખે છે કે ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં દરજીઓના એક ટોળાએ પવનવેગી પ્ર. ૧

ધોડાઓ પગ ચઢી દુરાનતા એક અગ્નિ ક્ષીતા ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને હારાની પોતાની ઓવણી સુધી લાવ્યા, ત્યાં એ બદલી બીચારા ઘેગદ ગયા અને એક માણસ મિનાય બધા માર્યા ગયા. તેમનાં એક માણસ પોતાની ઘોડી ઉપર સવાર થઈ દુશ્મનની કનારો કાપી મેદાન તરફ નાઠો તેની પુક ફેટલાક સગદારોએ પકડી મેઝાન, પહાડ, ખાડાટકાઓ આવી મારફત કથાના ગયા પરંતુ દુશ્મનોએ પીઠો છોડ્યો નહિ કેમકે દરજીઓની કોમ ધણી જ વેરીલી છે તેમણે એવું પણ ધારેતું કે કોઈ પણ માણસને જીવતો મૃત્યુ નહિ તેથી આ પુક પકડવામાં કનાકો થઈ ગયા. છેવટે એ ઘોડીની ઝડપ એની પસંદ પડી કે તે પોતાના ગુસ્સાને બુલી ગયા અને તે બદલીને જીવતા ગખવાનું વચન આપી ચોબી જનારું હતું, બદલી રાજ થઈ ગયો દરજીઓએ ઘોડીને સુબન કરી તેને છોડી દીધો અને મથકુર કહેવત શીખામણ તરીકે કહી કે 'પહેલા પોતાના ઘોડાના પગ ધુઓ અને પછી તમે પાણી પીઓ' ૧૮૮ વરસ સુધી હમદાનનું રાજ્ય ખાનદાન રાજ્યકર્તા અને ધાર્મિક આગેવાન તરીકે રહ્યું

અતરશીનું ખાનદાન

ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં આ જ દરજીઓ અને લીખનાનના ઇસાઇઓ વચ્ચે મુદ્દાદ્ય જેમાં દરજીઓ જીતા ઇસાઇઓ ઉપર બુદ્ધિ થયા એ બદલા હુમલો કર્યો સામાન્ય લોકો ઉપર પરંતુ કોઈએ એની દરકાર હીની નહિ એટલે નિષ્ફળ થઈ પાછા રવાના ૨

આ પછી ઇ.સ. ૧૮૬૫ માં ટર્કીના સુલતાન અબ્દુલ અઝીમખાનના સમયમાં ઇમાદીમ પાશા બીન ઇમમાઇડુન અતરશ દરજના મુખ્ય મથક તલેલામાં વિજેતા તરીકે લખન થયા, તે દિવસેથી દરજીઓનું ગભરવ અને ધાર્મિક સત્તા એના હાથમાં આવી ગઈ ઉસ્માની (ટર્કી) રાજ્યની ધણી પ્રખ્યાત લડાઈ ઇ.સ. ૧૭૮૭ માં આના જ વખતમાં થઈ હતી પછી દરજીઓની બીજી લડાઈ ઇ.સ. ૧૮૭૬ 'કરક' થી થઈ પરંતુ આ જ વખતે દરજીઓમાં સંયુક્તવાદ ઉત્પન્ન થયો એટલે અને મજ્દુરોમાં પુરેપુરી એકતા થઈ ગઈ. તે સેકો મુઝીદારી વિરુદ્ધ લડાઈની તૈયારીઓમાં ગુલામો જ્યારે ઇમાદીમ પાશાના સગા ભાઈ સીમની બેકનને ખમગ પહોંચી ત્યારે તે પણ પોતાના માણસો એકઠા કરવા લાગ્યા અને ઇ.સ. ૧૮૮૬ માં એક ખુબી મુદ્દા થયું જેમાં ધણી માણસોના પ્રાણ ગયા છેવટે બનું અતરશ નાઠો તેને 'મજારેદ' નામના ઝિંદામાં રક્ષણ લેવાની જરૂર પડી આ બદમાં સામાન્ય માણસોએ અમીરો અને ઉચ્ચ વર્ગ ઉપર પુરેપુરી જીન મેળી, પરંતુ છેવટે આ બધું સમારી દેવામાં આયુ દજી તો તેઓ પુરી રીતે ચાન થઈ બેગ પણ નહોતા ત્યાં તો એમને ઉસ્માની (ટર્કી) ગભરવ સાથે લડાઈ સગળી હતી અને આમાં જ ઇ.સ. ૧૮૯૦ માં સીમની બેક કેદી થયો તેમને એક ભયંકર લડાઈ પછી દરજીઓએ 'મજારેદ' ઝિંદામાંથી મુક્ત કરાવ્યા ઇ.સ. ૧૮૮૨ માં ઇમાદીમ પાશા મરણ પામ્યા અને સીમની બેક તેમના વાલસ થયા સીમની બેકે પ્રથમ ઇ.સ. ૧૮૯૩ માં એક લડાઈ પછી દરજ સાથે 'હવારતા' માં સુરેદ કરી

ઉસ્માની (ટર્કી) ગભરવ અને જખલે દરજ

આ પછી ઇ.સ. ૧૮૮૮ માં જમને દરજ ઉપર ઉસ્માની દરજના કાગળે થઈ ગયો તેણે ત્યાંના ધણી મોગા મોટા માણસોને દેશપાઠ કરી દીધા આ લોકોના સીમની બેક અને અજુનના નેત્ર આમિર પગ દગા પછી આ મતારોમાં ગેરદારીમ ઇ.

સ. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૫ સુધી જુદી જુદી ૬ લઠાઈઓ થઈ. તેમાં ઉસમાની રાજ્યનો દરૂઝીઓ ઉપર પુરેપુરો કાબુ થઈ ગયો. પછી ઇ. સ. ૧૮૯૭ થી હુકમને ઘણા મોટા મોટા આગેવાનોને દેશપાર કર્યા અને આ દેશપાર કર્યા પછી ત્યાંની હુકમત માટે પુરેપુરી શાંતિ અને વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. આ પછી ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં ત્યાં 'ગંડુ' એક બીજું મોઝું ઉઠ્યું. આ બંદમાં દરૂઝીઓની સૌથી મોટી માંગણી દેશપાર થયેલા આગેવાનોને પાછા લાવવાની હતી. આ પ્રસંગે ઉસમાની રાજ્યને હથિયાર છોડી દેવાં પડ્યાં અને શાહી મજબૂત અને સત્કાર સાથે દેશપાર થયેલા આગેવાનો પોતાના દેશમાં પાછા આવ્યાં. આ પછી ૧૯૦૪ માં શીખસી બેઠકનું મૃત્યુ થયું અને તેમનું સ્થાન તેમના ભાઈ 'યાદયાબેકે' લીધું. એમના વખતમાં ઘણી લઠાઈઓ થઈ તેમાં સૌથી મદતની લઠાઈ અરબ 'ઝમીર' ની સાથે ૧૯૦૬ માં થઈ. વળી 'જુસરા' અને 'અરઝીશામ' ની જીત અને એનાં કિશ્નોને ઘેરા ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં થયો. આ પછી શામી પાશા ફારૂકી ઉસમાની સરકાર તરફથી નીમાઈને આવ્યા. તેમણે રક્ષણ આપ્યા પછી કેટલાક સરદારોને કેદ કરી લીધા અને એમાંથી ઘણાને મૃત્યુદંડ વગેરે સજાઓ કરી. ૧૯૧૪ માં યાદયાબેકે મૃત્યુ પામ્યા અને અમીર સલીમખાન મેદમુદ અતરશ ને યાદયાના ભાઈ દત્તા. તેઓ જખ્મેદરૂઝના સરદાર નીમાયા. એમણે સૌથી પહેલું કામ પોતાના દેશના લાભ અને વ્યવસ્થા માટે જમાલ પાશા ઉપર દબાવ કરી હતું કે દરૂઝીઓને ઉસમાની લશ્કરમાંથી ફરજિયાત લશ્કરી સેવામાંથી મુક્ત કરવામાં આવે.

જ્યારે જગતઆપક મુદના લીધે સંકટોમાં વધતો થયો અને શામ (સીરીયા) અને લીબલાન અને ફક્કસતીન (પેલેસ્ટાઈન) ના લોકો ઉપર જુદમો થવા લાગ્યા, ઘણા લોકો સખ્ત દુકાળની મુશીબતોમાં સપડાયા; ત્યારે હુરાને સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને જખ્મેદરૂઝે શરણાગતો માટે પોતાના દરવાજા ઉઘાડી દીધા અને લઠાઈના અંત સુધી આ માનુષિક કરજને પુરી કરી. પરંતુ આની સાથે એણે ધંધુના બંડારો દરવાજો મુસલમાની સંસ્થાન અને જમાલ પાશા સામે બંધ કરી દઈ ધંધુના તે અસંખ્ય બંડારો શરણાગતો અને શામ (સીરીયા)ના રક્ષકો માટેજ ખાસ રાખ્યા. જો એમના બંડારોમાં ધંધુ ન હોત તો ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં દમિરકમાં દુકાળની તેજ અસર પડત જે બીજા દેશો ઉપર પડી હતી. આ જગતચિનારાક વિગ્રહમાં જખ્મેદરૂઝ જે વિભાગમાં વહેંચાયેલા હતા. એક ભાગ અમીર સલમકલ તરફની સરદારી હેઠળ જે ઉસમાની (તુરકી) સરકારનો પક્ષકાર હતો અને બીજો વિભાગ મુવત્તાન પાશા અતરશની સરદારી હેઠળ, જે મિત્ર રાજ્યો (અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સ) નો પક્ષકાર હતો અને એણેજ શામ (સીરીયા) ના પ્રદેશમાં સૌથી પહેલાં બંડારો વાવેટો કર્યા કરી ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં વિજેતા તરીકે દાખલ થયા. આ પછી ઉસમાની (તુર્કી) રાજ્ય અને ખીત રાજ્યો વચ્ચે થયેલા ધરાશે પ્રગણે એમને સ્વતંત્રતા આપવાનું ફ્રાન્સે વચન આપ્યું.

દરૂઝીઓનું આધુનિક બંદ.

આ મુદનાં બે કારણો છે. પહેલું કારણ ગત મહાન વિગ્રહમાં ફ્રાન્સે તેમને જે વચનો આપ્યાં હતાં તેમાંથી એક પણ બરાબર પાળ્યું નથી. જો કે તુર્કીની વિગ્રહમાં સૌથી પહેલાં આ જ લોકોએ મદદ છાપી હતી અને એમનીજ શક્તિથી દમિરક જીતવામાં આવ્યું હતું. બીજું કારણ, સવેદાના દમિરનરે પોતાના સ્વાર્થ માટે એક હોટલ ઉઘાડી. અને શામી (સીરીયા) કોમ ઉપર એક જુદમી કાયદો નાખ્યો કે કોઈ માણસે પોતાના ઘરમાં કોઈ

મહેમાનને આશ્રય આપવો નહિ. ફેન્સો એ વાત દિલથી સુની ગયા હતા કે આ એક અરમ ઠામ છે. મહેમાનગીરી કરતી એ એમની સ્વાભાવિક રીત છે. મહેમાનોનું અપમાન એમના માટે મૃત્યુના દિવસ કરતાં પણ ખરાબ છે. મહેમાનદારી માટે ઘણી વખતે બે બે કપીલાઓમાં મુદ્દ થઈ જાય છે, તેથી આ હુકમની અમલચી ઓછામાં ઓછી અરમ દરજીએ માટે અશક્ય હતી. તેથી તેમણે પહેલાં તો કમીશનરને વિનંતી કરી કે એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવામાં આવે, પણ તેણે ગચ્છાધિપતિ નહિ. આની પ્રતિવાદ મોટા અધિકારીઓ પાસે લઈ જવામાં આવી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. તેથી દરજીઓના સરદાર શામ (સીરીયા) ના ગવર્નરને મળવા માટે બિદન ગયા પરંતુ ગવર્નરે મળવા માટે ના પાડી. એના નકારતું આ પરિણામ આવ્યું કે એમના દિલ ઉપર નિરાશા ફેલાઈ ગઈ અને અરમની કહેવત 'હેલ્થી વસ્તુ તલવાર છે' એ પ્રમાણે આ મુશીબતોને દુર કરવા તૈયાર થઈ ગયા. જ્યારે આ વાનની જાણ સવેદાના કમીશનરને થઈ, ત્યારે તેણે એમના આગેવાનોને ફેડ કરવા વિચાર કર્યો, પરંતુ આ લોકોએ પોતાના બાગકોને ચરદન નદી પાર મોકલવા દીધાં અને પ્રશ્નોએ લશ્કરી હુકમીઓ રમી હુમલા શરૂ કરી દીધા. એમણે સુવેદા છતી લીધું અને ધીમે ધીમે શામ (સીરીયા) ના પ્રદેશમાં આગળ વધ્યા. ભારતવંશાત્ શામ (સીરીયા) માં ફેન્સ લશ્કર ઓછું હતું તેથી દરેક જગ્યાએ દરજીઓને સંજગતા મળવા લાગી અને તેમણે દમિરક ઉપર હુમલો કર્યો પણ તેમાં તેઓ પાછા દડ્યા. દેશના મુખ્ય ફેન્સોએ વિચાર કર્યો કે જે લશ્કર શામ (સીરીયા) માં દમારી પાસે છે, અને જેમને દરજીઓના અગ્રવાના દારણે મોરબો મોકલી રાખ્યા નહોતા તે ઘણું યોગ્ય છે તેથી દેશીઓ ઉપર સત્તા કાયમ રાખવા માટે સખત હાથે કામ લેવું જોઈએ. તેમણે લોકોના મોટા મોટા આગેવાનોને પકડવા શરૂ કર્યા અને મોટા મોટા માણસો ઉપર ઓછી પહેરો મૂકી દીધો. તેથી લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને ફેન્સો ઉપર લોકોને તિરસ્કાર છુટ્યો. શામી (સીરીયા) ઓના સ્વર્ગન થવાનો વિચાર હતુપજ થઈ ગયો. ફેન્સો ફેન્સોએ શામીઓને પણ જેટલાં વચનો આપ્યા હતાં, તેમાંથી અંગ્રેજોએ માફક એકે પાળ્યું હતું. દમિરક ઉપર જ્યારે ખીજો હુમલો કરવામાં આવ્યો ત્યારે દમિરકના લોકોએ પણ માં બાગ લીધો, તેથી ફેન્સોએ અગાઉ ખચર આપ્યા વગર ઘણી કૂતરાપૂર્વક ત્રણ દિવસ થી દમિરક ઉપર અને રૂંધત ઉપર ઝોળા વરમાવ્યા. આ હુદનાનો અર્થ ઠામ લે નહિ થી ૧૨૦૦ ફેલીઓને કાપી નાખ્યા. દમિરકના નાશમાં મુસલમાનોનો સાપત્તિક નુકસાન ૧ લાખો પાઉન્ડ છે. ફક્ત ત્રણ ખાનદાન કુટુંબની નાશ થયેલી મીલકતનું નુકસાન ૫ લાખ પાઉન્ડ છે. જે દિલ્લા ફેન્સો દરેક જગ્યાએ છે. ત્રણ દિવસ મુંધી એવી ઝોળાટ્ટિ રદી કે નેવાની હેરત પમાડનાર વસ્તુઓમાં ગણાતા દમિરક ચહેરોના નાશ થયો, આજથી ચોટાક વર્ષો પહેલાં ગયેલા મુમાફરને ત્યાં હાલ મોક્ષવામાં આવે તો તે આશ્ચર્ય સાથે જોશે કે તેઓ કેવો નાશ થઈ ગયો છે આવી જાનનો વિનાશ બે એશિયાના ઠામ બાદશાહથી થયો હોય તો આખા મુરોષે તલવાર પકડી રજામાં અંપણવ્યું હોય. આટલી બધી મુશીબતો પૂર્વના લોકો ઉપર વરસે છે, જ્યાં મુરોષમાં ઠામ પણ એવો માણસ નથી, કે જે સમજાવ સાથે આ બુદ્ધિ દાર્ષિ વિરૂદ્ધ વિરોધનો અવાજ ઉઠાવે. શા માટે દરે ?

મોલવી અબ્દુલ નદી,

હિંદુ સ્થાપત્યની ચમત્કૃતિઓ.

પાટડાઓ નાંખ્યા વિનાજ ન્હાના ન્હાના પત્થરોની બનાવેલી

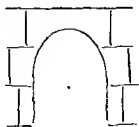
સપાટ છત—‘ સીલીંગ ’

હિંદુ સ્થાપત્યમાં એટલી બધી ચમત્કૃતિઓ છે કે દુનિયાની નવાઇઓમાં આખા હિંદુ સ્થાપત્યને મૂકી દઇએ તો ખોટું નહિ. વળી આ ચમત્કૃતિઓ હિંદુમાં સમગ્ર જગાએ વેરાએલી છે. એટલે કેાઇ પણ જાગ કેાઇ એકાદી ચમત્કૃતિ વિનાનો નથી રહી ગયો. ઉપરાંત આ ચમત્કૃતિઓ એક બીજીથી સાવ અનોખીજ છે !

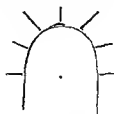
પૂર્વહિંદમાં જગન્નાથપૂરી-કટક-આદિ સ્થળોનાં પ્રચંડ દેવજો છે, તો પશ્ચિમ હિંદમાં યુજ્જનાતમાં ગિરનાર, મોઢેરા અને આખું પર્વત પરનાં દેવગાડાનાં દેવજો છે—પ્રુદ અમદાવાદમાં સીદી સૈયદની જળાઓ જ એક ચમત્કાર રૂપ છે—ઉત્તર હિંદમાં તાજમહેલ છે, તો દક્ષિણ હિંદમાં મદુરાનાં શૈવ પંથનાં પ્રચંડ મંદિરો છે, બીજાપૂરનો ધુમટ છે, અજંટાની શુકાઓ છે. ! !

આ બધાં માત્ર કલાની દૃષ્ટિએ જ ચમત્કારી છે તેમ નથી, પણ તેની રચનામાં પણ કેાઇ એક જાતની અપૂર્વતા છે, જે હજુ અગમ્ય છે. દેવગાડાનાં દેવજોના પત્થર શી રીતે એટલે ઉંચે ચઢ્યા હશે, ત્યાંનું સૂક્ષ્મ કેાતરકામ ક્યાં ટાંકણાંએ ઘડાયું હશે, અજંટાની શુકાનાં ચિત્રોનો રંગ એવો તે શી રીતે બન્યો છે કે હજુ એની બાલક જેવી ને તેવીજ છે ! ! બીજાપૂરના ધુમટની સ્વરવહન શક્તિ “ સીલીંગ ગેલેરી ” ની રચના—એ બધું બલભલા રચનાશાસ્ત્રીને અગમ્ય જેવું ચક્ર ગયું છે, તો પ્રાકૃત જતોને એમાં ચમત્કાર લાગે એમાં નવાઇ શું ?

એ જ રીતે હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનોના ઉપયોગ વિના પણ પ્રચંડ મકાનો થયાં છે એ રચનાશાસ્ત્રીઓ “ એન્જીનીયરો ” ને અજબ કરે તેવું છે. હિંદુસ્થાપત્યમાં ખરેખરી

હિંદુ કમાન.

ખરી કમાન.

કમાન થઈજ નથી. ખરેખરી કમાનમાં ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પત્થરો કમાનના કેન્દ્રથી ફોરજવત્ ગોડવેલા હોય છે—પણ હિંદુઓએ તો જોળાકાર પણ આડાજ પત્થરો ગોડવી

તે રચ્યો છે. જેને આપણે હુમટ કહીએ છીએ, તે પણ આમ આડા પત્થરો ગોઠવાઈને જ થયા છે. આ રચના વડે આપણે ૧૫-થી ૨૦ ફૂટ જેવડી જગા પણ આચ્છાદી શક્યા છીએ. સામાન્ય મનુષ્ય તો આવી રચનામાં જ્યારે ૧૫-૨૦ ફૂટ લાંબો સળંગ પત્થર વપરાયો હોય ત્યારે ચકિત ચાપત. પણ આ રચના બહુ પ્રાચીન અને સાદી છે. એમાં એક ઉપર એક આડા પત્થરોજ ગોઠવાઈ મકાન ઊંચું થાય છે. હજુ પણ રૂઢિચઢિ દિંદુઓ મંદિરોમાં આ જ પ્રાચીન રચના વાપરે. આ રચનાના આટલા બધા સામાન્ય વપરાશથી આધુનિક રચનાશાસ્ત્રીઓ એમજ માનવા લાગેલ કે દિંદુઓને સપાટ કે ગોળ આચ્છાદન ન્હાના ન્હાના પત્થરોથી કરતાં નહિ આવડતું હોય એટલેજ એવડા સળંગ પત્થરોની ભારે યોજના દિંદુઓ કરતા હશે.

પણ રચનાશાસ્ત્રીઓનો આ ભ્રમ પણ બહુ અનુપમ રીતે ભાંગે તેવા દાખલાઓ મળી આવેલા છે. એમાંના એકની વાત “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” ના રચનાશાસ્ત્ર વિભાગમાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે આપું છું.

“ જી. એન. ગોખલે નામના એકઝી. એન્જનીયર એક લેખમાં લખે છે કે અજમેરમાં અન્નાસાગર સરોવર પરના એક બંધ પર એક આરસપહાણનો ૨૦'x૨૦' ચોરસ ચોરસ મંડપ છે, તેની પરતું આચ્છાદન નીચેથી બિંદુકુલ સપાટ છે. છતાં તે ન્હાના ન્હાના પત્થરોથીજ અદ્ધર રહેલું છે. નથી તેમાં લાકડાના કે લોખંડના પાટડાઓ માલુમપડતા કે નથી તેમાં એ પાટડાને બદલે વપરાયો સળંગ લાંબો પત્થર !! વળી આ ન્હાના ન્હાના પત્થરોને એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે તેની ગોઠવણથી થતો ભૂમૈતિક આકાર નીચેની ફરસ-બંધીમાં જડેલા પત્થરની ગોઠવણી સાથે મેળમાં રહે. આ ન્હાના ન્હાના પત્થરો કેવી રીતે સંકળાયેલા હશે-કે કંઈ જાતના મસાલાથી એક બીજાને ચોટેલા રહ્યા હશે-એ બધું જાણવાને ત્યાંના એન્જનીયરોને એવી તિવ્ર પ્રયત્ન થયું કે, એમને એ તોડીને પણ જોવાનો વિચાર થયો. એ પુરાણું મકાન પુરાણુવસ્તુ ખાતાના કાયદા કાનુન હેઠળ આવેલું હોવાથી તેમણે લોર્ડ ઈર્જન સાહેબ પાસે એ મકાન તોડવાની રજા માગી. પુરાણુવસ્તુ-પ્રિંપ લોર્ડ ઈર્જન સાહેબે તેમને લખી મોકલ્યું કે “ જો તમે એમાં આડા લોડાના કે લાકડાના પાટડાઓ નાંખી બિંદુકુલ બેડોળ ક્યાં વિનાજ એ આચ્છાદનને પાણું એવું ને એવું રચી આપી શકો તો બસે તેને તોડી જુઓ ” એન્જનીયર સાહેબો આવી ખાત્રી આપી શક્યા નહિ, અને એને તોડવાનું સુસ્તવી રહ્યું !! ન્હાના પત્થરો વડે નીચે કંઈ પણ ટેકા વિનાજ સપાટ આચ્છાદન કરવાની કળા, એ આચ્છાદનના ગર્ભમાંજ રહી છે !! નથી કોઈ નવો એન્જનીયર શોધી શકતો કે નથી એ પુરાણુવસ્તુ ઘડનારનો કોઈ વંશજ કે જે તે રચના કહી શકે ???

દિંદુસ્થાનની વિધાઓના આવા અનેક ચમત્કારો એ વિદ્યા જાણનારોઓની પરંપરામાં આવી રીતે ગૂંદ રહી ગયા છે, એ માત્ર પરંપરાના અને નવા શિક્ષિતોના સદ્દત્તર ધડેજ સંશોધાઈ દાઘ લાગે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો:—લેખક: અધ્યાપક ચંડુલાલ ભગુભાઈ દલાલ. પ્રકાશક: વિદ્યુલદાસ મગનલાલ કોઠારી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦. વિદ્યાપીઠ પાઠ્ય પુસ્તક ૩૦ મું.

સમર્થ સાહિત્યકાર ભાષામાં અભિનવ ચેતન રેડી તેની શક્તિમાં વધારો કરી શકે છે એ તો બાણીતું છે, છતાં જે ભાષામાં તે પોતાના વિચારો ને સંવેદના વ્યક્ત કરતો હોય તેનો જોડો વધારે વિકાસ થયો હોય તેટલું તેનું ભાષા ધરાવતું કાર્ય વધારે સરસ થાય છે. સમાજશાસ્ત્રી કે ધારાશાસ્ત્રી કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માફક જીવનના અમુક જ પ્રદેશનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં કાલક્ષેપ કરવો તેને પરવાતો નથી. તેને તો સમગ્રદર્શી થવું પડે છે. એટલે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો પર યથોચિત રચી જીવનના તે તે ક્ષેત્રો પુરતો ભાષાવિકાસ સાધવાનું કામ શાસ્ત્રજ્ઞોને ભાગે આવે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે કૃત્ય શિક્ષણ માન્યતા મારફત આપવાનું શરૂ કર્યું છે એટલે ત્યાંના વિદ્વાન અધ્યાપકોએ આ કામ ઉપાડી લીધું છે. આની દર કરતાં આપણા પરિણામપ્રિય ગુજરાતને વાર લાગશે પરંતુ સાહિત્યરસિકો તો આ અપૂર્વ પ્રયોગ તરફ આશાદષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે. એ શુભ પ્રયોગના એક સૂક્ષ્મ તરીકે આ પુસ્તકને વધાવી લેતાં આનંદ થાય છે. ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો રચી શકાય એમ અનેક દલીલોથી સાબીત કરવા કરતાં આનું એક પુસ્તક બહાર પાડવાથી પ્રતિપક્ષી પર વધારે અસર થાય એ તો ખુલ્લું જ છે.

આ તો આવાં પુસ્તકોની ઇષ્ટતાની વાત યદ્ય. હવે પ્રસ્તુત પુસ્તકની વિશિષ્ટતા એ છે કે આપણી ભાષામાં અગાઉ આનું પુસ્તક લખાયું જ નહોતું. પ્રસ્તાવનામાં અ. ચંડુલાલ લખે છે: આ વિષય મારે વિદ્યાપીઠમાં લેવાનો વારો આવ્યો. તે તકનો લાભ લઈ મેં આ વિષયનું પાઠ્ય પુસ્તક કરવા આ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. ચંડુલાલભાઈ વિદ્યાપીઠના સુવાન ને ઉત્સાહી અધ્યાપક છે. મજેલી તકનો એટલા ઓછા જણ ઉપયોગ કરે છે કે એમને તેમ કરવા બદલ અભિનંદન પડે છે. અધ્યાપક જે વિષય શીખવતો હોય તે પર પાઠ્ય પુસ્તક રચે તેથી તેની તેમજ તેની સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધે છે એટલુંજ નહીં પરંતુ પાઠ્ય પુસ્તક લખતી વખતે આખા વિષયને શિક્ષણીય સ્વરૂપમાં કેમ રચી કરવો તે વિચારવાની તેને ફરજ પડે છે, એટલે તેનું શિક્ષણ કાર્ય વધારે સફળ થાય છે. વળી શીખવતી વખતે નવા અનુભવો મળતા જાય તેમ તેમ પોતાના પુસ્તકમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવાની પણ, પછીની આવૃત્તિ કાઢતી વખતે, તેને ફાવટ આવે છે. આથી પાઠ્ય પુસ્તક લખવાનું દુર્ઘટ કાર્ય ધીરેધીરે સુગમ બની જાય છે. આવી ફાવટ શિક્ષકેતર લેખકોને હોતી નથી. આમ યોગ્ય સ્થાનેથી આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તે આવકારપાત્ર છે.

પુસ્તકના પાચ ખંડ પાડ્યા છે પ્રથમ ખંડ વિષયપ્રવેશાર્થે ચોળ્યો છે એ ખંડના પહેલા પ્રશ્નને મથાળે 'આકાશચાત્રનો ઇતિહાસ' એમ બૂલથી જ લખાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે કારણકે અદર આકાશચાત્રનો ઇતિહાસ છે જ નહીં પણ દુનિયાના જુદા જુદા રાજ્યોએ સમાજસ્થિતિ તપાસવાને કેવી કેવી રીતે અકષપદ્ધતિ અખત્યાર કરી તેનો ઇતિહાસ આપ્યો છે બેચાક, પહેલા પ્રકરણમાં આ બાજત આવે તેમા કદા વાઘો નથી પણ પ્રકરણનું ચીર્ષક ફેરવી નાખવું જોઇએ અને સાન્મેલિનો ને મુનમિદખથી માહિતે અત્યાર સુધીના મિત્ર મિત્ર પાશ્ચાત્ય લેખકોએ આ વિષયજ ક્યા ક્યા પુસ્તકો રચ્યા, અસન 'રાજકીય અક ગણિત' તરીકે ચર્ચનારો વિષય કાનકમે 'આકાશચાત્ર' શી રીતે બની ગયો, હાલ એના મુખ્ય વિશાળે કોણ છે ને કેવી રીતે એનો અભ્યાસ તથા ઉપયોગ કરી રહ્યા છે વગેરે હકીકતોથી બરેનુ એક નવું પ્રકરણ પુસ્તકમા ઉમેરવું જોઇએ એ પ્રકરણનું નામ બરે 'આકાશચાત્રનો ઇતિહાસ' રાખવામા આવે પહેલા પ્રકરણનો મુખ્ય શુષ્ક એ છે કે ચક્રગત તથા અકગતના વખનમા આપણા દેશમા રાજ્ય તરફથી આકાશો રખાતા તેનો અદર ઉદ્દેશ કયવામા આવ્યો છે. પશ્ચિમનાજ પુસ્તકો વાચ્યાથી પૂર્વે હિંદુસ્તાનમા કયુ ચતુ જ નહોતુ એવો ખોગ ખ્યાન અપખ વચના વિગ્રાર્થીઓના મગજમા ધુમી જતો અગ્રકે માં આવો ઉત્તેજોની ખાસ જરૂ છે

બીજા પ્રકરણમા, લેખ આકાશચાત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે સામાજિક કે કુળી હકીકતોની અને તેમા વિવિધ કારણોથી વર્તી લકાપ એવા ચના ફેરફારોની ચોક્કસ અથવા આચરે ગણતરી કવાની, ને ગણતરીઓનું પૃથકરણ કવાની અને તેના ઉપરથી અનુમાન કાઢવાની પદ્ધતિને આકાશચાત્ર કહેવામા આવે છે (ટાપાટાપ અદર નથી) અનેક વ્યાખ્યાઓ ચર્ચ્યા પડી આ વ્યાખ્યા પા એઓ આવ્યા છે એ તો બગમર છે, પગ સવાય એ છે કે 'આકાશચાત્ર' એ ચાત્ર છે કે પદ્ધતિ ? આ પર આકાશચાત્રીઓ એકમન નથી* કેટલાક કહે છે કે એ ચાત્ર છે. કાસનો પ્રસિદ્ધ પડિન મો ખ્લોકે તો 'સ્ટેટિસ્ટિક્સ' નામ ફેરવી 'દિમોગ્રાફી' એમ નવું નામ આ ચાત્રને આપવું એમ કસના કરે છે આ વિષયના પ્રખ્યાત અગ્રિજ લેખક મિ બાકીની તેમજ ડૉ ગાઇ ને મર ગૅસન ગૅસન પણ એને ચાત્રની મ્થામા મૂકે છે જર્મન વિશાળે મોરે

* નીચેના ટાચણે ઉપરથી આ મતને દેખા, આચરે

નૅલ ખ્લોકે લખે છે Statistics is the science of living man in society in as much as it can be expressed in numbers and figures' (મૂળકેચત્ર બાપાતર ના મનુસાહ ત્રિવેદીએ કીધું છે)

એલેલિયો બર મતોને ઘટાવે 'Statistics may be interpreted in an extended and in a restricted sense In the former sense it is a method, in the latter, a science'

લડન ટાપ્પસના નાણાવિષયક તરી મિ હૂપર આ લેખથી વિકલ્પ મત દર્શાવતા લખે છે Sir Robert Liffen Las also expressed himself adversely to the continental doctrine that there is an independent science of statistics and this opinion appears to be the correct one.

ભાગે એમ માને છે કે સ્ટેટિસ્ટિક્સ એ મનુષ્યના સામાજિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું એક શાસ્ત્ર છે ને સર્વ શાસ્ત્રને લાગુ પાડી શકાય એવી એક પદ્ધતિ છે. બીજા દેશના કેટલાક લેખકો પણ આ મતને પુષ્ટિ આપે છે. આથી જુદા પડી ડાંસના ધણા અર્વાચીન અધ્યાપકો સ્ટેટિસ્ટિક્સને શાસ્ત્ર ગણવાની ના પાડે છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ પ્રો. ઇન્ગ્રામ, સર રૉબર્ટ ગિરન, તથા મિ. હુપર વગેરે અનેક આ વિષયના નિષ્ણુઓ આ અભિપ્રાય સાથે સંમતિ દર્શાવે છે. એમને મતે સ્ટેટિસ્ટિક્સ એ માત્ર અન્વેષણની એક પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ કહેવું એમ છે કે માત્ર સમાજની સ્થિતિ નીરખવામાંજ આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. જીવનશાસ્ત્ર, વાયુશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિમાં પણ આંકડાઓની મદદથી સત્યાન્વેષણ કરવામાં આવે છે. આ રીતિને આ સર્વ શાસ્ત્રોમાં ફક્ત એક પદ્ધતિજ લેખવામાં આવે છે તો સમાજશાસ્ત્રમાં અંદુષ્ટ પદ્ધતિ દાખવ કરતાંની સાથે સ્ટેટિસ્ટિક્સ એકદમ શાસ્ત્રની કોટિમાં કેવી રીતે આવી ગયું? આનો સૌથી અસરકારક જવાબ એટલેજ આપી શકાય કે ઇતર શાસ્ત્રોમાં તો અન્વેષણ તોખી રીતે કરી, અંકો માત્ર સહાય રૂપે આજીવામાં આવે છે ને સમાજશાસ્ત્રમાં તો સલાન્વેષણની આ એકજ પદ્ધતિ છે. ઉપર ટપકે આ જવાબ ધણો વચ્ચુદવાળો લાગે છે. પણ જરા ઊંડા ઉતરીએ તો આ ખુલાસાનું પોકળ તરત જણાઇ આવે એમ છે. સમાજશાસ્ત્રની સૌથી વધારે ‘શાસ્ત્રીય’ શાખા અર્થશાસ્ત્ર છે. તેમાં આંકડાઓનો પુષ્કળ વપરાશ થાય છે છતાં અર્થશાસ્ત્રને સ્ટેટિસ્ટિક્સના એક ભાગ તરીકે ગણવાની સૂચના સુદ્ધાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિચારકે કાંથી હોય એમ જણવામાં નથી. આનું શું કારણ? સ્ટેટિસ્ટિક્સને શાસ્ત્ર ગણનારે આ શંકાનું સમાધાન કરવું જોઈએ. એ શબ્દમાં હોય ‘ઇકસ’ આવે છે તેથી કંઈ એ સ્વયંસિદ્ધ શાસ્ત્ર થઇ જતું નથી. અ. ચંદુલાલની વ્યાખ્યા તથા એમના થોમ્સના શબ્દ ‘આંકડાશાસ્ત્ર’ પરથી, એઓ સ્ટેટિસ્ટિક્સને શાસ્ત્ર ગણતા હોય એમ લાગે છે, તો ભદ્રે. પણ પોતાના મંતવ્યનું ઉક્ત મતભેદોનો નિર્દેશ કરીને પ્રતિપાદન કીધું હોત તો વિષયના ખરા સ્વરૂપનું પણ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ચાત. સ્થળસંકોચનો બચાવ અહીં ચાલે એમ નથી.

ત્રીજા પ્રકરણનું નામ ‘ઉપયોગ, લક્ષણ ને મર્યાદા’ છે. આ પ્રકરણ જોઈએ તેના કરતાં ટુંકું છે. બે કારણસર, અંદર વધારે વિગતો ઉમેરવાની જરૂર છે. એક તો સામાન્ય વાચકને આજ પ્રકરણમાં વધારે રસ પડે એમ છે. બીજું કારણ તો લેખકે જ ગણાવ્યું છે તે, ‘આ શાસ્ત્ર માટે લોકોને ઘણો અવિશ્વાસ છે.’ આમ હોય તેમાં નવાઈ જોવું કશું નથી. આંકડાઓના જાદુથી અણધારી નિગમનો અજમ સહેલાઈથી આણી શકાય છે, અને પાશ્ચાત્ય જાદુગરો, એ નિગમનો, પાંડિત્યના પૂરા દમામ સાથે, આપણા વિદ્વાનો સમક્ષ મુક્તાં અચકાતા નથી. ત્રીજી સાહિલ પરિવદ આખજ રેવરંડ સ્ટીવન્સને ગંભીરપણે જાહેર કીધું હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી વધારે પ્રસાર પામેલું પુસ્તક તે બાઇબલનો ગુજરાતી તરજુમો છે! હિંદની આર્થિક પરિવદ આખજ પ્રોફેસર હિંમિટને સત્ય પ્રુદિધી સિદ્ધ કર્યું હતું કે બીજા દેશોને સુકાળવે હિંદને માથે કરેનો બોમ્બે જોહો છે! આવી મહાન શોધો નિરખી વિચારશીલ વર્ગ આંકડા તરફ અગ્રદાયી કેમ ન જાય? આ કારણસર મર્યાદાઓ ઉઘાડીને આપીને વિસ્તારથી સમજાવવી જોઈએ. આમ ક્યારી કંઈક અંશે લોકોનો

અવિશ્વાસ ઓછો થશે અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને વિષયપ્રવેશમાં વધારે ગમ પડશે. આ પુસ્તક શિક્ષણશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી નહીં પણ તાર્કિક પદ્ધતિ પુરસ્કર ગ્રંથ છે એટલે વિષયમર્યાદા તો ઉપોદ્ધાતખંડમાં જ આવે. પણ વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમાં તે સમગ્રની કંઠણ પડે છે. આ દોષ લેખકનો નથી પણ તાર્કિક પદ્ધતિનો છે. એ જ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગ્રે. છઠ્ઠું અર્થશાસ્ત્ર રચાયું છે એનો ઉપોદ્ધાન નવા વિદ્યાર્થીઓને બહુ અધરો પડે છે પણ શિક્ષણશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર લખાયેલું ગ્રે. ટ્રિયર્નું અર્થશાસ્ત્ર વધારે સારું છે એમ કંઈ બેધડક કહેવાય એમ નથી. છતાં પાઠ્યપુસ્તકના લેખકે પદ્ધતિદોષ અને તેટલો દૂર દરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ વળી આ વિષયમાં તો મર્યાદા-વિભાગ ધણો રસમય કરવાની ફાવટ છે તો તેનો લાભ શું કરવા ન લેવો ?

પણ હવે બહુ થયું. પાઠ્ય પુસ્તક જોઈને કોણ જાણે ક્યાંથી પાંતુલપણું યુગી નીકળે છે ? જો આ હોત તો હીક ને તે હોત તો માફ એવી યદિપરંપરા ગોઠવતા પહેલાં પુસ્તકનું કદ કેટલું વધી જશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ એટલે હવે એવી મૂલ્યનાઓ કરવી બંધ કરશું. પ્રથમ ખંડનું વિવેચન જગ લાથું થઇ ગયું કાગળ કે ‘એક્ટિવિસની એડી’ જેવો ભાગ એ જ છે. ‘મૂળતત્ત્વો’ નો લેખક પણ એક પ્રકારની મૌલિકતા ખતાવી શકે છે તે ખીન્ન ચાર પારિભાષિક બડો છે તેમાં દેખાઇ આવે છે. વસ્તુસમૂહ, વસ્તુગોઠવણી, વસ્તુદર્શન ને વસ્તુનિરૂપણ એમ ચાર ખડોના નામ રાખ્યા છે આખો વિષય એકવારે વિકાસ પામી શકે એવું આ વર્ગીકરણ છે. સર્વસ્વ આપણા દેશનું દૃષ્ટિબિંદુ નજર બદલ થવા નથી દીધું એ સતોષજનક છે. સિદ્ધાંતના સ્પષ્ટીકરણ માટે, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને જેમાં વધારે રસ પડે એમાં જ લઘુદગ્ધો લીધા છે આકૃતિઓ તેમ જ કોષ્ટકો બહુ ધ્યાન-પૂર્વક તૈયાર કર્યા છે નવો પારિભાષિક શબ્દ આવે તેનો અર્થ આપ્યા પછી જ તેને ઉપયોગમાં લેવાની સંભાળ રાખી છે. પુસ્તકની મુખ્ય ખૂમી તો એ છે કે, આકડાઓ ખી બડકી જીડતો ન હોય અથવા ઘાતાકમળનુના કોષ્ટકો જોઈને ચક્કર ન આવતા હોય તેવો ફેાઇ પણ સંસ્કારી વાચક ધણા પાના સ્વયં વાગીને સમજી શકે એમ છે વિષયનું જ્ઞાન તથા શિક્ષણનો અનુભવ એ બેક ન હોય તો આ ખૂમી આવવી મુશ્કેલ પડે છે

પુસ્તકની લખાવટ ગમે એવી છે બાપા સરળ છે ને શુદ્ધ પણ છે. ‘શારિરીક’ ને ‘સમીક્ષિવાન’ જેવા અર્પપ્રયોગો જોઇ વૈચાકરણિકમરી જરૂર ધુરકી જોડે પણ એવી જુદો બહુ જૂર છે. બાપા ‘વિષયને અનુસરતી’ ગણવાનો આડખર નથી કર્યો. એવી ભાષાને બુદ્ધિ અનુસરી શક્તી નથી એ જાણીતું છે. ‘પાન્થ નિયતનની માફક પાન્થ ને ત્રિપાન્થની વચ્ચેની ત્રેશીનું એડોળપણું કાઢી રાકાય છે’ આવા વાક્યો આવે છે તે અનભિ-જ્ઞાને અગમ્ય લાગે પણ ખરૂં જોતાં એ બધા મુરગમ્ય છે. ઉપગતા વાક્યમાં કિવલતાનો દોષ નથી પણ માત્ર પરિભાષાની આવશ્યક વિપુલતા જ છે આટલા જ માટે આવા પુસ્તકમાં બાપા કટતા પગિભાષા વધારે અગત્યની વસ્તુ થઇ પડે છે. રટ્ટિરિટ્સ માટે દિંદી વૈજ્ઞાનિક કોષમાં ‘રિયનિ’ અને સવાળ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમંદમાં ‘જ્ઞાત’ એ શબ્દો આપેલા છે, તેના કટતા અ મંદુલાવનો યોજોતો ‘આકડાશાસ્ત્ર’ દબર દરબરે સારો છે પણ ઇંડોનોમિટ્મ માટે ‘સપત્તિશાસ્ત્ર’ વાપર્યો છે તે રચિકર થઇ પડે એમ લાગતું નથી. પુરુષાર્થની મિદિ માટે ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર ને મોક્ષશાસ્ત્ર એમ ચારોનું

પ્રાચીન વર્ગિકરણ ચર્ચેલું તેમાંના અર્થશાસ્ત્રથી દાઢવું ઇકોનોમિક્સ જુદું છે એ ખરું, છતાં હિંદો વૈજ્ઞાનિક કોષ તથા સયાજી વિજ્ઞાનશબ્દકોશમાં આપેલો ‘અર્થશાસ્ત્ર’ શબ્દ, જ દીક લાગે છે. અ. ચંદુલાલ પોતે જ ઇકોનોમિક્સ માટે ‘સાંપત્તિક’ નહીં પણ ‘આર્થિક’, શબ્દ વાપરે છે. અર્થશાસ્ત્ર આ રૂઢ થઈ ગયેલો અર્થશાસ્ત્ર એટલો અનર્થકારક નથી કે નવો શબ્દ પ્રચલિત કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય. ઉદાહરણ, સંપત્તિના કારણે તેની કિંવાદ ને બોક્તા એવી જે માનવજાતિ પર અર્થશાસ્ત્રનાં અર્થગીત લક્ષણોમાં બાર મૂકવામાં આવે છે તે પર જો લક્ષ આપીએ તો તો ‘અર્થશાસ્ત્ર’ શબ્દમાંથી જ વધારે અનુકૂળ ધ્વનિ નીકળતો લાગશે. ‘કોસ્ટ એન્ડ લિવિંગ’ નો ‘જીંદગીની આવરણ દાઢતો માટે થતાં ખર્ચ’ એમ તરજુમો કરીએ છે તે જરા લાંબો નથી? ગુજરાત ખર્ચ જેવો ટુંકો છતાં અર્થવાહી શબ્દ બનારીએ તો? પણ આતો અકસ્માત સુઝી આવ્યો. અમુક પારિભાષિક શબ્દ સારો નથી એમ કહેવું મહેલું છે પણ વધારે સારો શબ્દ થોડો આપવો એ એટલું મહેલું નથી, અને સૌને પસંદ પડે એવી પરિભાષા યોગ્યતાનું કામ તો મહા મુશ્કેલ છે. આરી સ્થિતિમાં શબ્દ શબ્દનું પીંજણ કરવા બેસીએ તો ખાર ક્યારે આવે? એટલે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પરિભાષા, ક્ષામાન્ય રીતે સુખમ અને સુવાચ્ય છે તેથી જ સંતોષ માનશું. શ્રી. ચંદુલાલભાઈ આપણી પરિષદની વિજ્ઞાન સમિતિ મારે આ જાજનમાં પત્રવ્યવહાર ચત્રાવશે તો એમનો કંઈક વખત બચશે, સમિતિની કંઈક મહેનત બચશે ને વાચકો એક જ અર્થવાણા અનેક પારિભાષિક શબ્દો યાદ રાખવાની ખટપટમાંથી બચશે. પુસ્તકને અંતે એવા શબ્દોનો કોષ આપ્યો છે. સૂચિ તો આવાં પુસ્તકોનું આવશ્યક અંગ છે તે પણ પુરતી ચોક્કસાઈથી તૈયાર કરીને મૂકવામાં આવી છે.

એકંદરે, પાંચ પુસ્તકમાં બેઠાએ એવા ઘણા યુરો. આ પુસ્તકમાં છે. દોષો છે. પણ બીજી આશ્ચિત્તમાં તેમાંના ઘણા ખરા સુધારી ચકાવ એમ છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે એ લખાણું છે તે તેમને એ ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. આપણાં વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ આવાં પુસ્તકો વાંચે છે કે નહીં તે પ્રશ્ન જાણી તેમને પણ આ પુસ્તક ઉપકારક નીવડે એવું છે. આણું સફળ પુસ્તક રચી, શ્રી. ચંદુલાલભાઈએ પોતાની સુનિષ્ઠા તથા કર્તવ્યપરાયણતાની પ્રતીતિ કરાવી છે તે માટે, માત્ર વિવેકદૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ વિવેચકદૃષ્ટિથી, એમને ધન્યવાદ આપતાં આનંદ થાય છે.

વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી.

શાપગ્રંથમ અને બીજી કવિતાઓ:—રચનાર નર્મદાસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ. પ્રકાશક: ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦. સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિના આ નવમા પુસ્તકને માટે તેના યોગદો અને પ્રકાશકોને અભિનંદન થતે છે. શ્રી બલવંતરાયે ટૂંકા પણ સમર્થ પ્રવેશકમાં સદગત કર્તાની કૃતિઓનો રહસ્થરપર્ણો પરિચય કરાવ્યો છે અને તેમની ઘજના કરેલી છે. કર્તા ઉપર તે સમયના વિદ્યાર્થી જીવનમાં દૈવપરિચિત દલપતરામની, સંસ્કૃત અભ્યાસને અંગે મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિઓની અને તેમના સમયમાં શરૂ થઈ ગયેલી નવીન કાવ્યરીતિની રફુટ અસર છે. પણ આપણે તેમનાં કાવ્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ બેઠ શકીએ છીએ કે તેમના અભ્યાસની સર્વ સામગ્રીથી તેઓ નવીન રીતિ તરફ જ વળના આવતા

હતા. જૂની રીતિમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો પણ તેમનાં કાવ્યોમાં ધણા જણાય છે, તે દરેક પ્રયત્ન કલાની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી દિશામાં છે; પણ કુદરત જેમ અનેક ખોટીવ્યક્તિઓને ધડી ધડીને ભાંગી નાંખે અને તેમાંથી છેવટ એક યોગ્ય સુશ્લિષ્ટ ભાવિ ઉત્પન્ન કરે તેમ કવિ પણ આવા અનેક પ્રયત્નો ભંગારમાં નાંખી તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ એક શૈલી ધડી ઠાકે છે. આવી કોઈ શૈલીનું ઘડતર સિદ્ધ થવા આવ્યું એટલામાં આ ઉઝરના કવિનું અવસાન થયું એ આપણા સાહિત્યને માટે ખરેખર દુઃખપ્રદ બનાવ ગણાય. એમની એવી શૈલી એમના ઉત્તમ કાવ્ય ‘શાપસંભ્રમ’ માં જણાય છે.

સુખવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની,
ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટી મઢી પહાડની.

આ તર્ક મેંજુલ રવરે રમતું વહેલું,
સામે ભયંકર અગાચર ગીચ ઝાડી;
મેદાન લીધું વચમાં પડ્યું વિસ્તરેલું,
ઉમે દિગ્ભાલય તણાં શિખરો રૂપેરી.

આ શ્લોકો સ્પષ્ટ રીતે કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખકના જરૂર લાગશે. અને આ કાવ્ય દાન્ટના અતિ ઉત્તમ ‘વસન્ત વિનય’ ની સમીપમાં સગીપ મૂકી શકાય એમાં શંકા નથી. આપણા કાવ્યનાં આ ખોવાઈ ગયેલાં પાનાં ફરી પ્રકાશમાં મૂકી તેના યોજકોએ ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

વાર્તાનું શાસ્ત્ર—લેખક ગિરિભશંકર ભગવાનજી બધેકા. પ્રકાશક નૃસિંહપ્રસાદ દાલિ-
દાસ ભટ્ટ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવન ભાવનગર મૂલ્ય ૧-૨-૦

આ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં નવીન જ પ્રકારનું છે. હજી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ વાર્તાનું શાસ્ત્ર લખાયું નથી તે પહેલાં શિક્ષકની દૃષ્ટિએ એ શાસ્ત્ર લખવાની પહેલ કરવા માટે દાન્ટે અભિનન્દન ધરે છે. આ પહેલને લીધે દાન્ટે ધણા સામાન્ય પ્રશ્નોમાં ઉત્તરવું પડ્યું છે:—જેવા કે કત્તા શું છે? કલાને અને ઉપદેશને શો સંબંધ હોઈ શકે? કદપનાને અને જ્ઞાનને શો સંબંધ છે વગેરે. આ સામાન્ય ચર્ચાઓ ધણાને લાંબી અને અસ્કુટ લાગશે અને નવી આશ્ચર્યનો પ્રસંગ મળતાં આ ભાગે દર્શાવશે તેમ અમે આશા રાખીએ છીએ. પણ તે પછી દર્શાવેલાં પોતાના વિશિષ્ટ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ખરેખર તેમના અનુભવો, બાલમાનસનો પરિચય, બાલમાનસનો રસ જગૃત કરવાની શક્તિઓ, વાર્તાઓની વસ્તુ, તેની રીતિ, તેનો સમય, જ્ઞાનાની માનસિક ઉચ્ચતાને અનુકૂળ વસ્તુ અને ભાષાની પસંદગી વગેરે અનેક વિષયો ઉપજીને એમની તૈયારી અને પોતાનું વક્તવ્ય દાખલા દર્શાવતી રજૂ કરવાની શક્તિથી વાચક આનંદાદિત થશે એમાં અમને શંકા નથી. બાળકવાળું કોઈ પણ ધર એવું નહિ હોય જ્યાં વાર્તાની જરૂર નહિ પડી હોય. બાળક તરફ ધ્યાન આપનાર અને તેની પ્રગતિમાં રસ લેનાર દરેક માત્રાપ અને શિક્ષક આ રસપૂર્વક વાંચશે અને વાંચીને લામ ગેજવશે એની અમને ખાતરી છે.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૧ લો, ૨ જો અને ૩ જો-સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી મુદ્રક અને પ્ર૦ અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ કિમ્બત ૧-૮-૦; ૧-૪-૦; ૧-૮-૦ (પાકું પૂઠું: ૨-૦-૦)] આ ત્રણેય ભાગોને આ પહેલાં માસિકો તરફથી અને લોકો તરફથી આવકાર મળી ગયો છે તેમાં અને સહભાગી થઈએ છીએ. ત્રણે ભાગો ભેગા જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ ગુણો ઉત્તરોત્તર ચઢતા ગયા છે. છપા-ઈમાં અને મુદ્રણમાં પહેલા ભાગો કરતાં છેલ્લો ભાગ દેખીતી રીતે ચઢતા છે. પહેલા ભાગોમાં માત્ર સંપાદન સંજ્ઞા ક્રેડિટોર ઉલ્લેખ છે પણ આ છેલ્લા ભાગમાં મોરારી સાહિત્યના તત્ત્વમાં ઉતરી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતાં લોકસમાજ, રીત-માત, શૌર્ય, ઔદાર્ય વગેરેના સમર્થ પરિચય દરાવ્યો છે. અને અત્યારની વાંચી જાણતી પ્રજા આથી આ સાહિત્ય તરફ નવીન જ ઉત્સાહથી વળી છે. આ ઉત્સાહ અમને શુભ ચિહ્ન જણાય છે. તેથી આપણા પ્રજાજીવનમાં વહેતા ઊંડા ઉત્સાહપ્રવાહો ઓળખાશે, સાહિત્યને અને સંગીતને નવીનજ વેગ અને દિશા મળશે, આપણું સાહિત્ય વધારે સુરેખ ઇતિહાસની જોડે મેળવશે, એકલા અમુક જ વર્ગનાં પાત્રોમાં રમ્યા કરતું સાહિત્ય પાત્ર વસ્તુ માનસ વગેરેની સામગ્રીથી વિવિધ બનશે અને દુર્લભ પામેલા હલકા ગણાતા વર્ગ તરફ નવી પ્રીતિ અને રસ જાગૃત થશે. પણ આ સર્વ કામદા સાથે અમને કોઈ કોઈ અનિષ્ટ વિચારસર-ણીઓ દેખાય છે તે તરફ વાંચનાર વર્ગનું અમે ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ. લોકસાહિત્ય સુંદર છે, સરલ છે, હૃદયસ્પર્શી છે એ ખરું પણ તેમાં પણ પસંદગી કરવી જ પડે. જેમ અત્યા-સ્તુ બધું સાહિત્ય સાફ નથી તેમ જૂનું પણ બધું સાહિત્ય સાફ ન હોઈ શકે તેમાં પણ કેટ-લીક નિર્બળતા કેટલીક હીનતા હોઈ શકે. શ્રીચંદ્ર આ ક્ષીઆવાદી સાહિત્યથી કાઠિયાવાડની જ

એક કોષ્ટ સર્વથા ભિન્ન સંસ્કૃતિ હતી અને માટે સમસ્ત આર્યસંસ્કૃતિના પુનરજીવનમાં કાઠિયાવાડ માટે કોષ્ટ સર્વથા ભિન્ન સંસ્કૃતિ જોશે એમ માનવા દોરણએ તો તે ભૂલ છે. એમ તો પછી દરેક નાતની, મુન વડોદરા અ-મદાવાદ વગેરે દરેક શહેરની, મોરાર, હાલાર, અમદાવાદ, સુરત, લાટ, કચ્છ વગેરે સર્વ વિભા-ગોની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ ગણાય. જરૂર આ બધાં જુદાં છે, તેમની સંસ્કૃતિઓ જુદી હશે તેટલે અંશે જુદાઈ રહેશે. પણ અત્યારે જો એક સમય સંસ્કૃતિ તરફ ગતિ કરનારાં છે-હોવાં જોઈએ, તે વખતે દરેક ગૌણ ભિન્નતાને માત્ર શોષ કે સ્વભાવની થોડી ભિન્નતાને સંસ્કૃતિનું નામ આપવું એ અવધાર્ય છે, પ્રગ-તિને વિધાતક છે.

પણ આ વિચારદોષોને માટે અમે સંચાલ-કોને કેમ રીતે જવાબદાર ગણતા નથી. આ દોષો વાંચનારના મોઢા અને અસ્મિતાઓથી ચાલે છે. આ લુપ્ત થતું સાહિત્ય એક સાથે જોટું મળે તેટલું પ્રસિદ્ધ કરી સાચવી રાખ-વાની જરૂર છે અને આ ઉત્સાહી સંપાદકે જે અત્યંત અભિનિવેશથી આ કામ હાથમાં લીધું છે તેને માટે તેમને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન જ પડે છે.

પ્રીતમદાસની: વાણી-તંત્રી અને સં. જિલ્લો અખંડાનંદ સ. સા. વ. કા. ૧૯૮૬ મુદ્રક રા. ૧ પાકું પૂઠું ર. ૧૧૧. 'હરિતો આગ છે' શ્લોકો, નહિ કાચરનું કામ જોને' એ સુપ્રસિદ્ધ પદ લખનાર પ્રીતમનાં સર્વ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. નિવે-દન ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જુદી જુદી પ્રતો મેળવીને સારો પાઠ સ્વીકારવાની ચીવટ રાખી છે અને 'મહાત્મા પ્રીતમદાસ'નું જીવન-ચરિત્ર લખવાને માટે સંપાદકે ઉણવેલી મહેનત અને ઉલ્લાસ અને હકીકતમાંથી ઇતિહાસ તા-રથી કાઢવામાં વાપરેલા વિવેકને માટે સંપાદકને

માન ઘટે છે આ લેખથી પ્રીતમદાસના જીવન વિશે ઘણી હકીકત પ્રકાશમા આવે છે.

સ્વર્ગનો ખજાનો—લેખક સ્વ. અ. મુ. પદીઆર પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે આગ્રહિત ત્રીજી મૂલ્ય અમદાવાદમા રૂ. ૧) = પાકું પહું ૧૮ અન્ય રથળે બે આના વધુ

સ્વામી ગમતીર્થ—જીવનકથા તથા ઉપદેશો પ્રયોજક અને અનુવાદક સ્વામી સ્વ. યંજ્યોતિતીર્થ સપાદક અને પ્રકાશક બિંદુ અખ હાર્દ પાકા પૂઠા સાથે (અમદાવાદ) રૂ. બે પો. જુદું અન્ય રથળે બે વધુ

મરાઠી રિયાસત-પૂર્વાર્ધ—અનુવાદ કર્તા જીવજીલાય અમરશી મહેતા છપાવી પ્રસિદ્ધ કુન્નાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. મૂલ્ય એક રૂપિયો. હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીયુત ગો. વિંદ સખારામ સરદેસાઈના આ નામના પુસ્તકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે આપણા

૨૦૦ મૂલ્ય એક રૂપિયો, દેશબંધુના અવમાનના છ માસની અદર આ પુસ્તક મહાર પડે છે તે લેખક અને પ્રકાશક બન્નેનો નિર્ભય બતાવે છે આજ સમયની એક મહાન માર્ગ કર વ્યક્તિના જીવનનો અભ્યાસ પસંદ કરવાને માટે આ જીવન લેખકને અભિનંદન ધો છ પુસ્તકમા દેશબંધુના જીવનની સર્વ કલાઓ-તુડુંબતી વધીલતી, કવિની, ગાજકારણી નેતાની, ભક્તની નિરૂપિત કરી છે ઉપરાંત ૧૮૨૨ ની મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેનું તેમણે તૈયાર કરેલું ભાષણ જે રૂપે પ્રગટ થયું હતું તેનું, તથા ૧૮૨૫ મા બંગાળ પ્રાતિક પરિપૂર્ણ પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણનું ભાષાન્તર આપેલું છે, જેને દાસયામુના સાગર સંગીતનો શ્રી મેધાણીનો અનુવાદ આપેલો છે દેશબંધુના જીવનના અનેક પ્રસંગોના ફોટોઓથી પુસ્તક વધારે આકર્ષક બન્યું છે

અસહકારની હીલચાલમા કૌંસિલમા જનારો સ્વરાજપક્ષ ઉભો કરવાના પરિણામ શા આશ

જ્ઞાનગોચરી

સ્વાહનની ખેડૂતોની નિશાળો

લાલા હરદયાલ સ્વીહનની ખેડૂતોની નિશાળો વિષે 'ધીપત્ર' પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:

સ્વીહનની આ ખેડૂતોની નિશાળોમાં બહુના-
રાઓને મુખ્ય ભાગ ખેડૂતોનો હોય છે. આ
નિશાળોની પ્રથમ સ્થાપના સન ૧૮૪૪ માં ડેન્મા-
ર્કમાં થઈ. સન ૧૮૬૮ માં સ્વીહનનો એક પત્રકાર
મિ. સોલ્લમાન ડેન્માર્ક ગયેલા. ત્યાં એક જાણે
એને મહેલું દીધું કે સ્વીહનના ખેડૂતો ગમાર અને
બુદ્ધિવિનાના છે. સોલ્લમાનને આ હોયોહોડ લાગી
ગયું. એણે તુરત સ્વીહન આવી ડેન્માર્ક જેવી
ખેડૂતોની નિશાળો સ્થાપવા માટે જખરજસ્ત
ચળવળ ઉપાડી અને તે જ સાતમાં ત્રણ નિશાળોની
સ્થાપના થઈ. આ પછી મિ. સોલ્લમાન છ વરસ જ
જીવે પછુ એ છ વરસમાં તો એણે ખેડૂતોની
નિશાળોનો પાથો એવો મજબૂત કરી દીધો કે આજે
એ નિશાળો પ્રત્યેકજણની ખેડૂત અંગ થઈ પડી છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખેડૂતોનાં બાળકોને
લખવા વાંચવાનું જે શિક્ષણ મળે છે તે જીવનના
વિકાસ માટે પૂરતું. નથી અને એથી તે બાળકો
મોટાં યાચ અને બાળકે મરી ખેડૂતો બને ત્યારે
તેમને પોતાના તેમજ પ્રજાના જીવન વિષે વિશેષ
માહિતી મળે એ જરૂરી છે એમ તો હરકાઈ કબૂલ
કરે છે. આવું શિક્ષણ આપવાને માટે જ આ નિ-
શાળોની યોજના થઈ છે. એમાં પરીક્ષાઓ લેવામાં
આવતી નથી. ખેડૂતના દીકરાને ખેડૂત મિટાવી
દેવાનો એનો હેતુ નથી. માત્ર સ્વીટીસ ભાષા,
જર્મન ભાષા, બુદ્ધિમતિ, મુગાજ, ઇતિહાસ, રાજ-
નીતિશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર,
વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન તેમને
આપવામાં આવે છે અને એ રીતે તેમને જીવનની
ઘટનાઓનું સ્વસ્થ સમજવવામાં આવે છે. આ
નિશાળોનું પદેતું સત્ર નવેજ્યમાં રહે યાચ છે
અને તે એપ્રિલ મુધી ચાલે છે. આ સત્રમાં છોક-

રાઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે; છોકરીઓને
મે થી બોગસ્ટના ખીલ સત્રમાં દાખલ કરવામાં
આવે છે. સ્વીહનના ખેડૂતો આપણે અહીંના ન્હા
વિચારના માણસોની માફક મોટી વયનાં છોકરાં-
છોકરીઓ ભેગાં બાણે એ પસંદ નથી કરતા અને
આથી આમ છોકરા છોકરીઓના નોખા સત્રોની
મોકલણ કરવી પડી છે. છોકરાઓનું સત્ર પાંચ
મહિના ચાલે છે અને છોકરીઓનું સત્ર ત્રણ મહિના
ચાલે છે. આનું કારણ પણ ત્યાંના ખેડૂતોના ન્હા
વિચાર છે. હાનુ પણ તેઓ એમ માને છે કે
છોકરાઓ જેટલું છોકરીઓને બાણવાની જરૂર નથી.

આ દરેક નિશાળમાં એક મહેતાજ અને એક
આસિસ્ટન્ટ હોય છે. મહેતાજને મહિને ૩૦૦ રૂ.
પગાર મળે છે અને રહેવાનું મકાન તથા જીવતણ
મફત મળે છે. આસિસ્ટન્ટને આશરે ૨૦૦ રૂપીઆ
પગાર મળે છે. કોઈ કોઈ નિશાળમાં તો બન્ને
આસિસ્ટન્ટ હોય છે. ખીલ સત્રમાં છોકરીઓને
બાણવાની હોવાથી સાત શિક્ષકોને રોકવામાં આવે
છે. ૧૬ વરસથી બોધી વયના વિદ્યાર્થીઓને આ
નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં નથી આવતા. સાધા-
રણ રીતે દરેક નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
૩૦ થી ૫૦ સુધીની હોય છે અને તે બધા ભેગા
એકજ મકાનમાં રહે છે. આ છાત્રાલયના શુદ્ધપતિ
મહેતાજ હોય છે અને શુદ્ધિણી મહેતાજનાં વડે
હોય છે. અહીં આં આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિની
ભાવનાનું મૂલં સ્વરૂપ દેખાય છે; શુરુ અને શુરુ-
પત્ની માતપિતાને સ્થાને હોય છે અને સૌ વિદ્યા-
થીઓ એકજ કુટુંબનાં બાળકોની જેમ સાથે રહે
છે અને સાથે ખાંચેપીએ છે.

પદેલા સત્રમાં મોટી વયના છોકરાઓને વિદ્યા-
થીઓ હોય છે. આમનું મનરંજન કરવા મટિ

મહેતાજીનાં વડુ પાટોરાનાં ગામોમાંથી ઊઠકરીઓને નિમંત્રણ આપી બોલાવે છે અને નાટકો અને મિજબાનીઓ ગોઠવે છે. જીન સત્રમાં ઊઠકરીઓની સંખ્યા વિશેષ હોય છે અને તે વખતે પાટોરાનાં ગામોમાંથી નવજીવનિને મોતરવામાં આવે છે. ઊઠકરી અને ઊઠકરીઓને કોઈક ધરીઠવાથી નિશાળોમાં સાથે દાખલ કરવામાં આવે છે ખરા. પણ તે મઠિ હંજી લોકમતનો વિરોધ પ્રબળ છે. આ નિશાળોમાંની ઘણીખરી તો ખાનગી સંસ્થાઓ જ ચલાવે છે અને જ્યાં આવી સંસ્થાઓ તે કામ હપાડી નથી લેતી ત્યાં સરકાર અને ગ્યુનિસિપાલિટી મદદ કરે છે. રવીડનના લોકો આવા કામોમાં સરકાર પર આધાર રાખવાનું શીખ્યા જ નથી. તેઓ પોતે જ આવાં કામ હપાડી લે છે અને પછીથી સરકાર પાસે ચોરીધણી મદદ ગ્રાન્ટ રૂપે લે છે. સરકાર પણ આ બાબતમાં જેઓ સ્વાસ્થ્યી હોય છે તેમને જ મદદ કરે છે. આ મદદ બદલ સરકારી ઇન્સ્પેક્ટર આ નિશાળોની તપાસ કરે છે, પણ સરકાર પ્રબળીય હોવાથી નિશાળોની આંતર્યાવસ્થામાં કોઈ પણ ભતતી દખલ કે હેરાનગતિ થઈ શકતી નથી.

આ નિશાળોમાં, જે નિશાળોના સંસ્થાપક ડૉ. સોહાભાઈ કહે છે તેમ, જ્ઞાન આપવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનની તૃષ્ણા ભરત કરવામાં આવે છે. પરીક્ષાઓ લેઈને પ્રમાણપત્રો આપી એડ્વોકેટોના ઊઠકરીઓને મોકલે બનાવવાનો આ નિશાળોનો ઉદ્દેશ નથી. આવી પરીક્ષાની પદ્ધતિ સમૂળથી જ કાઢી નાખી છે. એક રીતે જોવાં આ નિશાળો ઘણી જ ખર્ચાળ છે, કારણ કે દર સાત ૮૦-૯૦ વિદ્યાર્થીઓને બસાવવા પાછળ દરેક નિશાળમાં ૬૦-૭૦ રૂપિયા ખર્ચાય છે. પણ પ્રત્યેક સિક્કા આપતી વેળા પૈસા સામે નથી લેવાઈ. હસ્તકરી ખર્ચ પર રવીડન સરકારે દાખ મૂક્યો છે અને એ પૈસા આ નિશાળોની પાછળ ખર્ચાય છે. આવી તો, ત્યાં બાવન નિશાળો ચાલે છે અને દરેક નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જ નય છે.

“એ...રવીડનમાં એવી નિશાળો છે કે ત્યાં બિલકુલ પરીક્ષા જ નહિ, હે’!”

વિદ્યાર્થીઓનું સ્વર્ગ પાસે આવતું નય છે.
“હે રામ! હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓનાં નસીબ ક્યારે ઉઘડશે ?”

ન

ડૉ. સર જમદીયંદ્ર બોએ હીન્દુ યુનીવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભ સમયે તા. ૨૨-૧૨-૨૫ ના દિવસે જે મનનીય બાપણ આપ્યું છે તેમાં નીચેના વિચારો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

‘દુરંતું જીવન આપણા સંધ્યજીવનના રૂપક તરીકે લઈ શકાય. રૂફ જીવ્યાં કરે છે કારણ કે તેનાં મૂળ પોતાની બૂમિમાં ઉઠે ગયેલાં હોય છે, અને એ બૂમિ તે તેનું જન્મ સ્થાન છે. પોતાની બૂમિ જ પોપણ, અને તેના ઉપર પચાસ થઈ ગયેલાં ફેરફાર અને આક્રમણ મોખ’ સામે યવા બળ, આપે છે. ખ્બારના આધારો કઢી પણ તેને મ્હાત હરી શક્યા નથી, ઉલટું તેનાથી તેની ઉગવાની શક્તિઓ જ ખ્બાર આવે છે. તે ખ્બારના ફેરફારને સામા [અંતરંગ] ફેરફારથી જવાબ આપે છે. તેનાં છણું કરતાં પરિણામો શૂદ્ધ પાંદડા તરીકે ખંખેરી નખાય છે. અને બદલાતો સમય તેનામાં નવા સમયને અનુરૂપ થવાની શક્તિને ખ્બાર ઠંડાડે છે. તેનાં બળ અને સદનશીલતા તેના જન્મ સ્થાનમાંથી, તેની સમજવાની અને શીખતાથી ફેરફારને અનુરૂપ થવાની શક્તિમાંથી અને ભૂતકાળની વારમામાં ઉતરેલી સ્મૃતિમાંથી, આવે છે. આ રીતે, જીવનનની પુષ્ટિત થવાની શક્તિ એ બ્રાહ્મ અને તત્સંબંધ બાવોની ઉત્તમ બક્ષીસ છે. આનાથી ભંત રહેલા અને કેવળ પરદેશી વિચાર અને રીત ઉપર કેળવાયેલા બીચારા કમનસીબ મઠિ શું ભાવી દોષ કે મૂલ્ય તેની પુ’ઠે પરે છે અને ધ્વંસ એ એનો અનિવાર્ય અંત છે.’

પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં વસ્તુસ્પર્શી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય વિશે રીકાન કરવાસોળા વિચારોની સમાલોચના: કરતાં ભાર-

* કપિલગુની પ્રણલિકામાં આ વીરમો સદીનો સુધારો છે !

તીય પ્રથા સમજવી તેઓ જણાવે છે કે ‘કોઈ પણ પ્રતિબંધ વિના સંશોધન કરવાની આપણને વારસામાં મળેલી હિતમ બંધિયને બની જઈ નાના વાર્થો વિષે વાતો કરવી એ છલ્હાતાની નીશાની છે’

માનીન ભારતવર્ષમાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ ગઈ પ્રાન્ત > દેશની મયાદાથી સંબંધિત હતી નહિ એ હકીકત પશ્ચિમમાં તક્ષગિવા, ઉત્તરમાં નાવદા, અને દક્ષિણમાં કોણવરમ્ના વિદ્યાપીઠોનો ઉદયેષ કરી, ભારતના વિદ્વાનો પ્રાન્તે પ્રાન્તે અને દેશની બહાર તિબેટ, ચીન અને ફરના ખીત પૂર્વના દેશોમાં ફરતા એ જણાની તેઓ જણાવે છે > ‘તેઓએ હિતિહાસ સાચી રીતે વાંચ્યો છે તેઓ ભારતવર્ષની તે સમન્વય શાન્તિ સમજશે જે વે વણી પ્રજાઓ અને લોકો આ દેશને પોતાનો માનતા થયા અને જાણીયા યનાર વધાર મહાન ભારતવર્ષ પછી તેઓના જ એ નિત પ્રયત્નથી પધાગે’

ભૂતમાજની મોગલ ઉપર જવાની વિનાશ શક્તિનો ઉદયેષ કરી તેઓ જણાવે છે કે ‘આપણા પૂર્વજો સર્વજ્ઞ હતા અને તેમને માટે વશુ જાણુ વાતું’ જાણી નહોતું એવો ખોટો દાવો રવાથી આપણે આપણા પૂર્વજોને માન નથી આપતા વીમે ધીમે જ્ઞાનની ઇમારત બાધવામાં તેમના પ્રયત્નો ૨૦૦૦ સતત હતા એ આપણે સમજીએ ડીએ ?’

વર્તમાન યુગમાં ભારતવર્ષે શુ કરું છે એનો નિર્દેશ કરતા પોતે રની મહાન શોધોના અનુસ વથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન શી રીતે થઈ શકે તે જણાવે છે અને વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાં જીવન- એ ય પ્રવર્તે છે એ પોતે સિદ્ધ કરેલું તત્ત્વ રજું કરે છે

‘૨ વિદ્યાર્થી’ હતા અને હું મે શિક્ષણને ધધા તરીકે સ્વીકાર્યો નથી પણ હિતમ જીવન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારી છે એ મારો વિરલ અધિ જર છે કે આખા ટિન્ડુસ્થાનનો વિદ્યાર્થીજણ મને તેઓનો માર્ગદર્શક અને મિત્ર ગણે છે અને એના બદલામાં ૨ જે ઉચ્ચતમ વસ્તુ જાણુ છે તે તમને હેવી એનાથી કાઢી જોણુ ન કરી શકું ૩ તમારી નબળાઈને ઉદ્દેશીય નહિ પણ તમારા બળને ઉદ્દેશીય તેથી ૫ તમારી આગમ જે સ્ટેલુ છે તે નહિ મું પછી જે અવસરમાં અધક છે તે પસંદ કરવા ૬ બધો આગ્રહ કરીય ભૂતકાળનો વારસો તમને હુમ ચડવાના માર્ગમાં મદદ કરશે, પણ તમા બલ જાળના યુગમાં થવાનું નથી પણ તેના જ્ઞાનના સાચા વારસદાર થવાનું છે’

લાકડા પર કોતરકામ કરનાર મીસ્ત્રી સોમનાથ ભૂધર

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, એનું વ્યક્તિત્વ અને એની પ્રતિભા આપણું શિષ્ય, અને સ્થાપત્યમાં એટલાં બધાં વ્યક્ત થાય છે કે, ન પૂછેા વાત.

દિંદની કલામાં ગુજરાતની કલાની વિશેષતા છે અને કલાપ્રેમીઓએ, એને સંગીતગય કાવ્ય જેવી કહી છે.

જેની આપણી ધિપિમાં સુન્દરતા છે, જેની આપણી ભાષામાં મીઠાઇ છે અને જેવી દ્વારામ કે મીરાંબાઈનાં કાવ્યમાં મનોહરતા છે, એવાંજ સૌન્દર્ય, મીઠાશ અને મનોહરતા, શાહઆલગમાં સરખેજના રોજમાં અને હડીસિંદના દેવળમાં છે,

જેવો આપણી સ્ત્રીઓનેા સર્વાંગ સુન્દર પહેરવેશ છે, જેવા એમના ઘાડીના અલંકાર છે; જેની એમની આકર્ષક કાન્તિ છે અને જેવા એમના મધુર ગરબા છે એવાંજ અલંકાર અને રૂપ અને માધુર્ય અડાળજની વાવમાં, અમદાવાદની લાલદરવાજાવાળી જાળીઓમાં અને દેવલાડાનાં દેવળોમાં છે.

મોગલ સમયની શિલ્પકલા, આરસપદ્માણુને લીધે વિશેષ શોભે છે પરન્તુ એનાયે પેહેલાંની ગુજરાતની શિલ્પકલા બુદ્ધિબળમાં કલ્પનાશક્તિમાં અને પરિપૂર્ણતામાં મોગલ સમયથી જરાયે ઉતરે એવી નથી.

મુસલમાની સમયમાં બધાંએલાં વાવો, તળાવો, રોજ, મિનારા બધામાં હિન્દુ-આર્ય શિલ્પશાસ્ત્રની જ પરંપરા રહેલી છે અને એના ઘાટ ભાવના, યોજના એ સપ્તર્ષિ આપણું જ છે.

સોમનાથમાં, ગુજરાતની શિલ્પકલા અઘૌઘિકે રિયતિએ પહોંચી હતી. બહાની સુદિ જેની-જડ પથ્થરોમાંથી નવી સુદિ ઉપજવનારા, વિશ્વકર્માના બહતો, સોમપુરા બાહણો ભગ્ય મંદિરો, રાણકુદાર ઝોવારા, વિદાળ રાજ્યભવનો અને દેવતાઈ મૂર્તિઓ બનાવતા.

સોમપુરાએએ, પાટણ, મોદેરા, સિદ્ધપુર, વડનગર, આગ્રા અને લલિતપુર તથા ચિતોડનાં મંદિરો, ઝોવારા તથા મહાલયો બાંધ્યાં છે. એમના જ વંશએ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારી સલાટ બન્યા છતાં એમણે પણ એજ જુની વિદ્યા અને એજ ચતુરાઈ ચાકુ રાખ્યાં છે.

જૈન, હિન્દુ અને મુસલમાનોનાં ધર્મસ્થાનો, કાં તો સોમપુરાએએ કે કાં તો સલાટએ બનાવ્યાં છે. ઘણામાં બંને ભેગાયે દરો અમદાવાદના એક સલાટ જે હમણાંજ મરી ગયા એ પથ્થરની સુન્દર મૂર્તિઓ બનાવતા હતા.

પરન્તુ પથ્થર એ મધ્ય ગુજરાતમાં જટ મળે એવી વસ્તુ નથી અને કોતરણીનેા શોખ તો ધર્મસ્થાનોમાંથી રાજ્યભુવનોમાં અને રાજ્યભુવનોમાંથી સામાન્ય ગૃહસ્થ લોકોના ઘર સુધી પહોંચી ગયો હતો. ઈજેટ અસર આપણાં બાંધનમોમાં, ૫૦-૬૦ વર્ષ વિપર બહુ ન્હોતી થઈ તે વખતે કોષ્ટપણુ ઘર કોતરણી વગર કરવું તેમાં અપશુકન ગણવામાં આવતા. આથી જેની કોતરણી પથ્થરોમાં થતી એવી જ કોતરણી લાકડામાં થવા લાગી. પાટણ, વડોદરા અને અમદાવાદમાં હજી ૬૦-૭૦ વર્ષની અગાઉ બધાંએલાં કેટલાંક ઘરો ઉત્તમ લકડકામના નમુના છે.

અમદાવાદનું સ્વામીનારાયણનું મંદિર, હરકેર શેઠાણીની હવેલી, મોહનલાલ શેઠનું હોશી વાડાની પોળનું ઘર એ હજી સુનાર લોકોએ પણ ગુજરાતની કલા લાકડામાં કોતરીને કેવી દીપાવી હતી તે દર્શાવતાં હતાં છે.

ભૂધર મીસ્ત્રી આવાજ કોષ્ટ કલાધર સુનારના પુત્ર હતા. સ્વ. કેવીશ્વર દસપતરામ ડા. લાભાઈ એમને ઓગળતા. કારજસ સાહેબની રાસમાળાના “બ્લોક્સ” એમણે કર્યા હતા.

એમની વિદ્યા ઉપર તે વખતના અમદાવાદીઓ એટલા બધા મોદ પામ્યા હતા કે એમણે પાંચપડી કાળુપુરમાં ન્યાં ભૂધર મીસ્ત્રી રહેતા તે ખ્યાાનું નામ ભૂધર મીસ્ત્રીનેા ખાંચો એવું પાડેલું તે હજી એ જ નામે ઓગળાય છે. સોમનાથ મીસ્ત્રી આ ભૂધર મીસ્ત્રીના

દીકરા. એમની ઉમ્મર હવે ૬૫ વર્ષની થઈ. મીસ્ત્રી સોમનાથ બૂધર અમદાવાદની લાકડ દરવાજાની મુપ્રસિદ્ધ જાગીઓ લાકડામાં ઉતારે છે. એમણે ઉત્તમ રોનરણીના સાગ અને સીસમના લાકડાના સુંદર પડદા કર્યા છે અને ૧૦૦૦, ૧૦૦૦ રૂપિયાની જેના ઉપર એકલી મજૂરી થઈ છે એવા હિન્દુ અને મુસલમાન ઘાટના ગોખો બનાવ્યા છે. ઘર પર કારીગીરી કરાવવાની પ્રત્યની તાકાત જતી ગઈ ત્યારે સોમનાથ મીસ્ત્રીએ પોતાની વિદ્યાનું આ રીતે રક્ષણ કર્યું છે.

એમના જેવા એમના સમેાવડિયા કેતરકામ કરનાર અમદાવાદમાં બે ત્રણ જણ હતા એમનાં સ્મરણ રૂપે એકાદ લાકડી અને એક ટેન્કલ એમનાં ઘરોમાં ધૂળ ખાતાં પડ્યાં છે! અને સોમનાથની પણ હવે પાકી વય થઈ; એમની ચીજો, જેમાં એમણે પોતાનો આત્મા રેડ્યો છે તેનું એમની પાછળ શું થશે તે કું નથી જાણ્યો.

એમનો એકનો એક દીકરો જે આ દુકા સજીવન ગામન તે પ્લેગમાં મુજરી ગયો એટલે સોમનાથ મીસ્ત્રીની દુકા એમની સાથે જવાની. તેમ છતાં હમ્મરો નિરાશામાં દુકા એકજ આસા હજી છે, એમના ગાનિશાઝઓમાંથી બે ત્રણ જીવંતો મીસ્ત્રીના નકશા પ્રમાણે કામ કરી ચકે છે.

જે ગોખ એમને ત્યાં પડ્યા છે તેની ઉપર દિનારીઓનું કેટલુંક કામ બાકી છે. મીસ્ત્રી એ કામ આ જીવાનો પાસે પૂરું કરાવવા કહેતા હતા.

પરન્તુ મીસ્ત્રી શિવાય બીજુ કોમ, આવું કામ પેલા બાકીઓ પાસે કરાવનાર નથી. એ બિચારા વાંસલા લઈ મુનારી કામે જાય છે અને રોજના બે ત્રણ રૂપીઆ કમાઈ સતોષ માને છે. કેતરકામમાં એટલું પણ એમને હજી કોઈ આપનાર હોય તો એ કામમાં એ વધારે રસ લે એમ કું માનું છું.

હાલમાં મીસ્ત્રી પાસે બે ગોખ, અને દુકા એક છામડી પડ્યાં છે. જાગીઓ હતી તે ૧૫૦-૧૫૦ ની કીમતે (પડતર ખર્ચે) એમણે પોતાના એક પારસી મિત્રને આપી દીધી. છામડી તો કોમને આપવા ના પાડે છે. “મારી યાદગીરી રૂપે મારા ઘરમાં એ છો રહી. એ તો કું કોમને નહીંજ આપુ આ પાંચ વર્ષનો મારો પૌત્ર છે એ બિચારો મોટો થશે ત્યારે જાણશે કે મારા દાદા આપુ કરતા હતા” એમ ગગગળા થઈને મીસ્ત્રી કહે છે. અને ખરે જ આપણે પણ આવી સુંદર દુકાની આખર દસા બેઠા ગગગળા થઈ જઈએ એવું છે?

આખી જીંદગી મીસ્ત્રીએ, આ દુકા મારફતે પોતાનું પોષણ નથી કર્યું. તેમ એમની દુકાથી કોમ હિન્દુ મુજરાતીએ, ઉત્તેજનના બે શબ્દો પણ ઉચ્ચાર્યા નથી!

એમની ઘણી જાગીઓ, પડદા અને ગોખ રેફેના એક સાદેમ માગ્રહત વિલાયત ગયાં છે અને કંઈક સામાન સ્વ. શેઠ નવરોજજી પેસ્તનજીએ નાનાલની બેઠ રૂપે વિલાયત મોકલ્યો છે. આ બંને દુકા બર્થ અમદાવાદમાંથી મીસ્ત્રીની દર દરનાર હતા, બાકી લક્ષ્મીને બોળે રમતું અમદાવાદ, ચીનાઈખાનાં ને દાચના મુમરોથી તથા વિલાયતી રાચરચીત્રાંથી પોતાનાં દીવાનખાનાં શોભાવે ગયું છે.

અમદાવાદમાં નગરજનો કોઈ સંચરદરવાજા બનાવે તો મીસ્ત્રીની આ બે ત્રણ મીઝે ખાતર પણ બનાવવા જેવું છે. કોઈ કક્ષામુવન કંડોડે તો પેલા બે ત્રણ જીવંતો હજી રોજના ત્રણ ત્રણ રૂપીયા પેટે, સુંદર કેતરણીના અદ્દહુન નમુનાઓ તૈયાર કરી ખીલ વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવે એમ કું ધાઈ જુ અને મીસ્ત્રી સોમનાથ બૂધર, આવા દુલામુવનના જીવે ત્યાં સુધી મહત્તના પ્રીતીપલ થયા ખુશી છે.

પોતાની દુકાની ખુશી, એથી થતો આનન્દ વગેરેની વાતોથી મીસ્ત્રી કદી ચાલતા નથી. નાનાં મોટાં પ્રદ્યોતો મારે ધણીતાર કું એમના ગોખ લઈ આવ્યો છું અને એમની સાથેની પીઝન તે મારા જીવનની એક અમૂલ્ય વસ્તુ ગણું છું. “જે જે વેમવચાળું છે તે કું છું.” એ પ્રમુનું વચન સત્ય માનીએ તો સોમનાથ મીસ્ત્રીનાં અને એમના જેવાં કામ મુજરાતે શુભાવવાં બેઠાં?

દરિપ્રસાદ યજ્ઞરાય દેસાઈ

નોંધ

આજની પરિસ્થિતિ:—

આ અંક વાંચકોના હાથમાં આવશે, ત્યારે મહાસભાના ચાલુ વર્ષના અધિવેશનનું કામ પૂરું થયું હશે. પણ મહાસભા કેવી પરિસ્થિતિમાં મળે છે અને કયા કયા પ્રશ્નો એની પાસે પડ્યા છે, એ જોઈ જવાનું આપણને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગયા વર્ષે બેલગામની મહાસભા પ્રસંગે સર્વ રાજકીય પક્ષો એકત્રિત કરવા હિલચાલ શરૂ થયું હતી. એક વખતે પરિપક્વ મળી હતી, પણ તેનું કાંઈ સુપરિણામ આવ્યું નથી, બેલગામનો સ્પષ્ટ મતાધિકાર એનું કારણ મનાયો હતો, પણ પટણામાં એ રદ થયો છે એટલે એક વચ્ચે એક કારણ દૂર થાય છે. બેલગામમાં મહાસભાએ ખાલીને પ્રધાન પદ આપી, મહાસભાથી અલગ સ્વરાજ પક્ષ દ્વારા રાજકીય કામ ચલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. પણ પટણા સુકામે મહાસભાએ રાજકીય વૃત્તિ સ્વીકારી છે, અને સ્વરાજ પક્ષના કાર્યક્રમને આધાર ગણી તેમાં અનુકૂળ ફેરફાર કરી આ કામ કરવાનું માથે લીધું છે.

સતત વિરોધ કરવાના ઉદ્દેશથી હોય. થયેલો સ્વરાજ પક્ષ પોતાના ઉદ્દેશથી દૂર જતો જાય છે, અને એનાં કારણો જૂઠાં જૂઠાં અપાયાં છે. સ્વરાજ પક્ષનો એક ભાગ એ વચ્ચેને ખુલ્લુંમતિના અભાવને લીધે માને છે, ત્યારે મદારાબૂર વિભાગ એને પ્રતિયોગી સંસ્કાર તરીકે જાળખાવવા તૈયાર છે. મદારાબૂર વિભાગ પ્રાંતોમાં પ્રધાનવડાં સ્વીકારવા તૈયાર છે, ખીજે વિભાગ એવા અધિકારો લેવાની વિરૂદ્ધ છે. આ બે વિભાગો વચ્ચે તુરંત શાબ્દિક પુરૂ શરૂ

થયું હતું અને સ્વરાજ પક્ષમાં ફાટ પડશે એમ દેખાતું હતું પણ સુભાગ્યે એનું સમાધાન થયું છે. સ્વરાજ પક્ષમાં હિંમત થયેલા ત્રિપ્લવાદનો લાભ લઈ એક નવો પક્ષ ઉભો કરવાનો પ્રયાસ થયો હતો, પણ હાલ તો એ મુદતવી રહ્યો છે.

કાનપુરમાં મહાસભાએ આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી પોતાનો રાજકીય કાર્યક્રમ ઘડવો પડશે. મહાસભા બહારના રાજકીય પક્ષોની ઇચ્છાઓ જાણી લઈ ખતી રહે તો એમને પણ મહાસભામાં સ્થાન અપાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ; પણ જ્યાં ધ્યેય એક છતાં કાર્યપદ્ધતિ અને મનોવૃત્તિમાં મોટો તફાવત રહ્યો છે ત્યાં એકત્રિતો સંભવ અમને યોડે લાગે છે.

ડૉ. ખીસાંટ ઇન્ડિયાની સરે જમ આબ્યાં છે અને ત્યાં હિંદુસ્થાનની સ્વરાજની લડત મારે તેમણે અયાગ પ્રયાસ કર્યો છે, એમની મહેનતથી “કામન વેદ્ય ઓર ઇન્ડીયા ખીલ” પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થવા પામ્યું છે. આ ખીલ ઉપર મહાસભાને તેમજ ખીજા રાજકીય પક્ષોને પોતાનું વલણ જાહેર કરવાની જરૂર છે.

ગયા વર્ષે ગાંધીજીના વિપવાસના કારણે હિંદુમુસ્લીમ એકત્રિતો વિચાર પરિપક્વ અને સમિતિ મારશત થયો હતો. હિંદુ-મુસ્લીમ અવડાઓ રાષ્ટ્રીય લવાદો મારશત ચૂકવવાની વાતો ચર્ચા હતી. પણ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું જાય છે, અને હિંદુ મહાસભા, તંજીમ અને તંજીમની અળવળો કોમી ભાવથી પોપાય છે.

આજણુ આજણેતર અવડાઓ ચાલુ છે.

ને કે બ્રાહ્મણેતર ચળવળનું જોર કમી થયું છે. બ્રાહ્મણેતરને તંદ્રામાંથી જગાડવાનું, રા-
ષ્ટ્રમાં એમનું પણ હિત અને હક્ક રહેલા છે એનું ભાન ઠરાવવાનું અને કેળવણી વિગેરે દ્વારા ઉત્તતિ માર્ગે વાળવાનું રચનાત્મક કામ, આ ચળવળે કર્યું છે, આવા રચનાત્મક કામને હમ્મેશાં સ્થાન છે, પણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેની વેર બુદ્ધિથી પોષાતી એ ચળવળની બીજી પ્રવૃત્તિઓ અનિષ્ટ અને હાણજીવી છે અને રાષ્ટ્રહિનની વિરુદ્ધ જાય છે. કેટલાક બ્રાહ્મણેતરોને આનું ભાન થયું છે અને એથી ચળવળનો વેરાગિન મંદ પડ્યો છે.

હિંદુસ્તાન બહાર હિંદુઓની સ્થિતિ દિન પર દિન વિકટ થતી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકા આજે નજરે પડે છે, પણ કેનિયા વગેરે પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશોમાં મામલો ગંભીર છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકાના નિર્જીવની અસર એ પ્રદેશો ઉપર થયા સિવાય રહેવાની નથી દક્ષિણ આ-
ફ્રિકાના હિંદીઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ મહાસભા પાસે પોતાની દુરિયાદ દાખલ કરવા આવ્યું છે. મહાસભાએ પરદેશવાસી ભારતવાસીઓ વિશે વિચાર કરવો પડશે જોકે આજની લાચાર અને પરતંત્ર દશામાં બહુ થઈ શકે એમ નથી.

ખાદી પ્રવૃત્તિ મહાસભાથી અલગ થઈ છે; ગાંધીજી સોતાતો સર્વ સમય કાલપુર જઈ એની પાછળ રોકવા માગે છે એમ સંભળાયું છે. પણ દેશને એની કિમ્મત સમજાઈ હોય અને એને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના સાધન તરીકે સફળ કરવાની ઇચ્છા હોય તો આજે જતાવાય છે એનાથી અનેછાણા ઉત્સાહથી એ પ્રવૃત્તિને વધાવી લેવી પડશે.

અસહકારની ચળવળે ઉત્પન્ન કરેલો જુસ્સો આજે નષ્ટપ્રાય થયો છે. નિરાશાનાં વાદળ સર્વ દિશાઓમાં ધ્રુવાય છે, અને લોકો મોટા ભાગે સ્વહિતનો વિચાર કરના થઈ પડ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કાનપુરની મહાસભા મળે

છે. એનો નિર્ણય કેવો આવશે એ અસ્પષ્ટ છે, લોકનાયકો પણ એ ભાખી શક્યા નથી. મહાસભાએ રાષ્ટ્રહિતની ઉપકારક તેમજ અપ-
કારક સર્વ વસ્તુઓનો વિચાર કરી નિર્ણય પર આવવાનું છે. નિરાશાનો અંત ત્યારેજ આણી શકાય કે જ્યારે પ્રજાને કોઈ ચોખ્ખી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયે આશા સ્ફુરે, અસહકારની ચળવળે વિનંતિઓ અને માગણીઓની નિ-
ષ્ફળતા સમજાવી છે અને એની મનોવૃત્તિને દૂર કરી છે, સ્વાત્ત્ર્ય તરફ લોકો વળ્યા છે, દરેકોઈ ચળવળને સફળતા માટે શબ્દોમાંથી કાર્ય તરફ વળવું પડે છે; અને આપણી સ્વા-
તંત્ર્યની લડત આજે એ સ્થિતિએ પડેલી છે. શબ્દો અને વ્યાખ્યાનો દલે લોકોને ભભાવે એમ નથી. કાંઈક અમલી કાર્યની જરૂર છે. અસહકારની લડતે મોટા ભાગ માણો હતો; એ ત્યાગ આપવા ધણાય નીકળ્યા પડ્યા હતા અને હક્કના મુખે કારાગૃહવાસ સ્વીકાર્યો હતો એજ સાધન આજે પણ છે. એનો જથ્થોય કેવી રીતે કરવો એ જ નક્કી કરવાનું છે. અને એ નિર્ણયમાંજ મહાસભાની સફળતા રહી છે.

હ.

ચલણનું શાહી કમીશન.

હિંદુસ્તાનનો અંગ્રેજ સાથેનો સંબંધ જ્યારે જ્યારે વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે એ સંબંધની આર્થિક બાબત બહુ બિચારા રહે એમ નથી. હિંદુસ્તાનના આર્થિક સ્ત્રાવ તરફ દેશનાયકોએ દિંદી તેમજ અંગ્રેજ પ્રજાનું ધ્યાન લાંબા સમયથી ખેંચ્યું છે, ધારૂસભાઓમાં તેમજ બહાર એ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાઓ છે છતાં એ સ્થિતિમાં ૨૯૧ પણ રરક પડ્યો નથી. હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રધાનશ્રી વખતેનાવખત સુધારા થયા છે, પણ આર્થિક કમજોરે તો વિલાયતના વાલમાં જ રખાયો છે, હિંદુસ્તાનના વાસીપણનો દાવો કનાર અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુસ્તાનને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપવા

જરાય ખુશી નથી. હિંદી સંસ્કૃતિ અને રાજતંત્ર નેટલાજ મહત્વનો આર્થિક પ્રશ્ન છે. બહુ એથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે આર્થિક નીતિનાં પરિણામો તાત્કાલિક જણાઈ આવે છે, હિંદુસ્થાન કાયો માલ ઉત્પન્ન કરી, એને પર-દેશ મોકલી તેવાર માલ આયાત કરે છે, અંગ્રેજ રાજઅમલના કારણે ધણા અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં અધિકારીઓ છે. એટલે આના બદલામાં દર વર્ષે હિંદુસ્થાનને પરદેશ ધણું નાણું મોકલવું પડે છે, પણ પરદેશનું ચલણ મુખ્યત્વે સોનાનું છે જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં રૂપાનું છે; એટલે સોના-રૂપાના ભાવમાં વધઘટ થયે હિંદુસ્થાનને હુમ્મેશાં ખમવું પડે છે, હિંદી સરકારની તિબેરી પર તેમજ વ્યાપારવણી ઉપર હુંડિયામણની માહી અસર થાય છે; અને વિલાયતના દિત તરફ જ ધ્યાન રાખનાર હિંદી સરકારે હુંડિયામણનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બનાવ્યો છે. આ પરતુસ્થિતિ ચર્ચવા કમીશનો નીમાઇ ચૂક્યાં છે. હિંદી ચંકણ સોનું બનાવવા, હિંદમાં સોનાનાણું પાડવા બહામણો પણ થઇ છે. પણ હિંદુસ્થા-નના દિતની આવી વાતો એક કે બીજા કારણે જતી કરવામાં આવી છે, હિંદી સરકાર હુંડિયામણનો ભાવ કૃત્રિમપણે નક્કી કરી એને નભાવવા પ્રયાસ કરે છે, પણ એની મહં-નત વૃથા જાય છે, અત્યાર સુધીનાં બધાં કમી-શન ઇંગ્લાંડમાં જ નીમાયાં છે, અને ઇંગ્લાંડમાં જ ખુખાની લઇ એમના હેવાલ રખૂ થયા છે; એટલે હિંદી દરિબિંદુને કેટલું પ્રાધાન્ય આ-પવામાં આવતું હશે એ સદ્જ સમગ્રાય છે, ઉદ્ધા કમીશનમાં પણ એજ રિયતિ હતી. સર દાદીશા દલાલ એ કમીશનના એકજ હિંદી સભ્ય હતા, અને એમને પોતાનો હેવાલ જૂઠો લખવો પડ્યો હતો. પણ અંગ્રેજ બહુમતિ-ની જ ભક્ષામણો સ્વીકારવામાં આવી અને સર-વાને હિંદુસ્થાનને મોટા નુકસાનમાં ઉતરવું પડ્યું. આર્થિક પ્રશ્ન એ હુમ્મેશાની ચર્ચાના વિષય

થઇ પડ્યો છે. ધારાસભાની દરેક બેઠકમાં એ સંબંધી કાંઇક ઉદાપોદ થાય છે, પણ હિંદી-મત અત્યાર સુધી અરણ્યરૂપે જોવા જ રહ્યો છે. ગયા જાન્યુઆરીમાં મહાપ્રયાસથી વહી ધારાસભામાં હિંદને અનુકૂળ ચલણ અને હં-ડિયામણનો પ્રશ્ન ચર્ચવા પૂરતા અને કાર્યસાધક (Adequate and effective) હિંદી પ્રતિનિધિવંવાળી સમિતિ વગર વિલંબે નીમ-વાનો કરાવ પસાર થયો હતો.

એ પછી વાઇસરોય અને હિંદી ખગ્ગનચી વિલાયત જઇ આવ્યા. આ પ્રશ્ન સંબંધી ભારત મંત્રી સાથે એમને મંત્રણા થઇ અને આગસ્ટ-માં સમિતિ નહિ પણ શાહી કમીશન નીમાયાનું જાહેર થયું. પણ એના સભ્યોની મોટી સંખ્યા અંગ્રેજોની છે, અને હિંદી સભ્યોમાંથી એકના ઉપરજ હિંદી પ્રજા વિશ્વાસ મૂકી શકે એમ છે કારણ કે બીજાઓએ આ સંબંધી પોતાના અભિપ્રાય બાંધી દીધા છે અને તેઓ હુમ્મેશાં અંગ્રેજ પક્ષ તરફ ઢળતા જણાયા છે. આમ હિંદી પ્રજાને આ કમીશનમાં વિશ્વાસ નથી. આવો પ્રજામત વહી ધારાસભામાં ઓ-ગસ્ટ માસમાં જ જાહેર કરાયો હતો અને સર્વ પક્ષોએ સાથે મળી કમીશનમાં અવિશ્વાસની લાગણી બહાર પાડી હતી. અને કમીશન ઉપર સ્વતંત્ર વિચારવાળા વધારે હિંદીઓ નીમવાની માગણી કરી હતી. આ કમીશન હિંદનું દિત નહિ પણ વિલાયતનું દિત જાળવવા નીમાયું હોય એમ જણાય છે કારણ કે એના પ્રમુખ કમાન્ડર હીલ્ટન યંગથી સંપાદિત થતા “શીને નરથ્ઝ ટાઇમ્સ” માં બહાર પડ્યું છે કે “લંડનનું દરિબિંદુ આ પ્રશ્નને અંગે રહેલું છે. હિંદી દરિથી જે કાંઇ નક્કી કરવામાં આવે એનો વિચાર લંડનની દરિએ કરવો જોઇએ.” આવી પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજ બહુમતિવાળા કમીશનમાં હિંદના દિતને કેટલું પ્રધાનત્વ મળે છે એ સંશયાર્પદ છે. દેશના મોટા

ભાગ્યું વલણ એક સમયે આ કમીશનનો બહિષ્કાર કરવા માટે હતું, મદ્રાસના હિંદી વ્યાપારી મંડળે એનો બહિષ્કાર કર્યો પણ છે. મુંબાઇના હિંદી વ્યાપારી મંડળનું વલણ શરૂઆતમાં એવાજ પ્રકારનું હતું. અને એન્ડ્રો-ઇન્ડિયન છાપાઓએ બચ્ચીત બની વધારે હિંદીઓ નીમવાની લાગણીને ટેકા આપ્યો હતો. પણ મુંબાઇના હિંદી વ્યાપારી મંડળનું વલણ કાંબ્રેક મલ્ટુ પ્રેરણાથી અલગતાં એજ છાપાઓ હિંદી પ્રગ્ન મતની અવગણના કરવા બદલ પડ્યાં.

કમીશનના હિમાયતીઓ હિંદીમન કમીશન આગળ બરાબર મૂકવા આગ્રહ રાખે છે, અને એ રીતે હિંદી પ્રગ્નને કેળવવા માગે છે. પણ હિંદી પ્રગ્નમતને કચડી શરૂ થતા કમીશને એ મતની અવગણના ચાલુજ રાખી છે. કમીશનના અંગ્રેજ સભ્યો હિંન્ડુસ્થાનમાં આવ્યા પછી આ મામલો એનું કામ શરૂ થયું છે. કમીશન તરફથી બહાર પડેલી પ્રજાવસી આજની વસ્તુસ્થિતિ કાયમ રાખવાના ઉદ્દેશથી ઘડાઇ હોય એમ જણાય છે, કમીશને જુમાની પણ બંધખારણે લેવાનું રાખ્યું છે કે રખેને હિંદી લોકો પોતાના હિતની વાત જાણી જાય. જાહેરાત આવા શક્તિ કમીશનને અંગે મુખ્ય વસ્તુ છે; પ્રગ્ન પ્રજાની સર્વ બાજુએથી જાણે છે; અને એ લક્ષમા રાખી યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવી શકે છે. પણ પડત પાછળ કામ કરનાર કમીશને લાકખીછેડાની નીતિ અખત્યાર કરી છે. આપણે જોવાનું રહે છે કે પ્રગ્નકીય લડતનું શું ફળ આવે છે, બાકી હિંદુ ન્યાં સુધી સ્વતંત્ર નહિ થાય ત્યાં સુધી એક કે બીજા માર્ગે એના ધનનું અપહરણ ચાલુજ રહેશે.

હ.

કાપડ ઉપરની અત્તર્જાત:

છેવટે અત્તર્જાત દૂર થઇ છે અને ત્રીસ વર્ષનો અન્યાય બંધ પડ્યો છે. હિંન્ડુસ્થાનના

વાણસરોય લોર્ડ રીડિંગ ખાસ આદાપત્ર બદલ પાડી ૧ લી ડીસેમ્બરથી તથા માસ સુધી ઉત્પન્ન થતા કાપડ ઉપર આ જઠાત નહિ ઉધરાવવાનું ગાહેર કર્યું છે અને એમ માનવાને કારણ છે કે પછી એ સદંતર બંધ રશે. અત્તર્જાત સામેની પ્રગ્નકીય લડત એના જેટલી જ જૂની છે. લેન્ડેશાયરની આદાપી દાખલ થયેલી આ જઠાત લેન્ડેશાયરના ગમરાઇ સાથે નીકળી જાય છે અને એનાં જુદાં જુદાં કારણો મનાય છે, મુંબાઇના મીલમાલેક મંડળના પ્રમુખ મી. વાડીઆએ વિલાયત જઇ જપાનની દરિયાઇ સામે લેન્ડેશાયરના મીલમાલિકોની અત્તર્જાત દૂર કરાવવા મદદ માગી હતી અને એમને પ્રયાસ આતો કારણજૂત મનાય છે. આ માન્યતા એ સાચી હોય તો જ્યારે એ તરફ બધી દષ્ટિથી જોઇએ છીએ કારણ કે લેન્ડેશાયરના મીલમાલેકોએ આવી મદદના બદલામાં લેન્ડેશાયરમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડ ઉપરની જઠાતમાં અત્તર્જાત જેટલોજ ઘટાડો માગ્યો છે; અને આ માગણી જુર્તજ અમલમાં આવે તો નવાઇ નથી.

કેટલાક હડતાલને કારણ તરીકે ગણાવે છે. અંગે પોતે મજૂરોને એમના વિનય માટે અને અત્તર્જાત દૂર થવા માટે અભિનંદન આપીએ છીએ. પણ જે મરકાર આટલો લાંબો સમય દોડ દોડ લાગ મજૂરોની બેકારી અને દુ:ખ પ્રત્યે જેદરકાર રહી એ સરકાર એટલાથી ત્રેરાઇ હોય એમ માનવાને તૈયાર નથી. મીલ ઉદ્યોગ એ મુંબાઇનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે, એની અસર ખીજા ધંધાઓ ઉપર વાય છે. હડતાલને કારણે મીલ ઉદ્યોગ બંધ પડવાથી એની અસર નાણાં બનર ઉપર થઇ અને મુંબાઇની પચીસ શરણી પેટીઓની સ્થિતિ કંદારી થઇ પડી. આ શરણી પેટીઓનો મોટો ભાગ વિદેશી છે અને વિદેશીઓનું આર્થિક હિત વિદેશી સરકારને હૈયે રહેતું હોવાથી આ પગલું લેવાની

એને ફરજ પડી છે. વર્ષની અધવચમાં જે વસ્તુ બની આવવાનું હિંદી સરકારે અસંભવિત જણાવ્યું હતું તેજ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાની ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે.

ગમે તે કારણે અન્તર્જાત દૂર થઇ હોય પણ એનું તાત્કાલિક પરિણામ હડતાલને અંત છે અને અમે એક અન્યાય લાંબા સમયે પણ દૂર થવા માટે બધાની સાથે ખુશાલીમાં નોડાઇએ છીએ. પણ અન્તર્જાત દૂર થવાથી કાપડ ઉદ્યોગની સ્થિતિ સુધરી જતી નથી. જાપાનની હરિકાઇ એવીને એવી જ ચાલુ છે, અન્તર્જાત દૂર થવા પછી જાપાને પોતાના કાપડના ભાવમાં એટલો જ ઘટારો જાહેર કર્યો છે; માટે આ હરિકાઇને વિચાર કરી એના સામે પગલાં લેવાની સરકારને જરૂર છે. હિંદી હુડિયામણુનો પ્રશ્ન પણ આ ધંધાની સ્થિતિ કંટોળી બતાવી રહ્યો છે, લડાઇ પહેલા હુડિયામણુનો દર ૧ રૂપીઆના ૧૬ શીર્લીંગ પ્રમાણે હતો આજે તે ૧૮ શીર્લીંગ કે તેથી પણ વધારે છે, એટલે પરદેશી વેપારીઓને હિંદી બજારમાં હિંદી વેપારીઓ કરતાં ૧૨૩ ટકાનું વળતર વધારે રહે છે અને એ પ્રમાણે વિદેશી માલ સોંપો વેચાય છે, આજ કારણે ચીન વગેરે પૂર્વના દેશોમાં થતી કાપડની માગ તૂટી પડી છે. હુડિયામણુનો પ્રશ્ન આજે ચર્ચાઈ રહ્યો છે, અને ધંધા ઉપર એની થતી માહી અસર શાહી કમીશનને નજરે લાવી અત્યુક્ત નિર્ણય લાવવા પ્રયાસ થવાને છતાં એમ અમે માનીએ છીએ. મીલ ઉદ્યોગના આન્તર્વહિવટમાં પણ ઘણા સુધારાની જરૂર છે એમ અમે માનીએ છીએ, અને આજ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એ વિષયના લેખ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ, લડાઇના સમયમાં બીજા દેશોની યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરવાની શકાણુને લીધે હિંદી હિંદમાં

તેમ જ પૂર્વના બીજા દેશોમાં પોતાના કાપડ માટે બજાર મેળવી હતી અને મોટો નફો પેદા કર્યો હતો; મળેલી બજારો ટકાવી રાખવાને નફાનો ઉપયોગ થઇ શક્યો હોત પણ હુંડી બુદ્ધિના કારણે એમ ન બન્યું તો આજે છે તેટલું જાળવી લેવા મીલ માલિકોએ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

હ.

મીલ મજૂરોના વિનય:

મુંબાઇની મીલ હડતાળ ૧૧ અઠવાડિયા ચાલી બંધ પડી છે; અને મજૂરોને વિનય-માળા યોગ્ય જ આરોપાઇ છે, પણ હાલકાઓના અન્યાય દૂર કરાવવામાં આ હડતાળ જ મુખ્યત્વે કારણભૂત છે, અને જે વસ્તુ મીલ માલિકે જેવા સાધનસંપન્ન અને વગદાર લોકો ન કરાવી શક્યા તે વસ્તુ મજૂરોની ગરીબાઇ અને તપોબળમાંથી આપોઆપ બની આવી છે, અન્તર્જાત દૂર થવા માટે મીલ માલિકો મજૂરોના હમ્મેશના ઝણી રહેશે.

મજૂર હિતેચ્છુઓને પણ જેનો ખ્યાલ નહિ હતો એટલી હિમ્મત, વ્યવસ્થા અને સંઘનથી ચાલેલી આ હડતાળ જોઇ અમે મુંબાઇના મીલ મજૂરોને અભિનંદોએ છીએ; અને હડતાલનો લાભ લઇ મીલ મજૂરો પોતાના મહાજનો બાંધી લે એમ ઇચ્છીએ છીએ, હડતાળ એવી સરસ ચાલી છે કે આવી લાંબી હડતાળ માટે મજૂરોએ પહેલેથી જ તૈયારી કરી હશે એમ જરૂર દલી શકાય. સંસ્ક્રાતથી જ મીલ મજૂરો શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા અને બીજા ધંધે લાગી ગયા. આ લડત અમુક સિદ્ધાન્ત માટે જ લડાઇ છે, અને કાપડુપથી પોતાને કંઇ સહન કરવાનું છે એમ જાણતાં છતાં બીજા ખાતર જ હડતાળમાં નોડાઇ કેટલાક મજૂરોએ પોતાનો બાધ્યારો બતાવ્યો છે એમ સાંભળી અમને આનંદ થાય છે.

દેશ દેશના મજૂરો સુબાઇના મીલ મજૂરોની બહારે ધાસા હતા સુબાઇના મીલ મજૂરોને મહાજનના લાભ એટલેથી જ સમજતો. બ્રિટીશ મજૂર મહાજનોના સથે તેમજ આ-મજરમખા આવેલા મજૂર મહજનોના આતર રાષ્ટ્રીય સથે નાણાની મદદ મોકલી પોતાની સક્રિય સદાનુભૂતિ દાખવી હતી આતર રાષ્ટ્રીય સથે તો જગતભરના મજૂરોને સુબાઇના મજૂરોને આર્થિક મદદ કરવા પિન તિપત્રો બહાર પાડ્યા હતા. અને હિંદુસ્થાનમાંથી જેટલી આર્થિક મદદ મળી હતી એનાથી વધારે પહેરશથી આવી હતી. હડતાલના છેલ્લા દિવસોમાં મજૂરોની સ્થિતિ દિન પરદિન વધારે દેફાડી ચતી જતી હતી. મોટો ભાગ બહાર ચાલી ગયો હોવા છતાં પાંચ રહેના મજૂરોમાં ભૂખમરો રેલાવાના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતા હતા અને મજેથી આર્થિક મદદનો ઉપયોગ મહાજરવા માગતા મજૂરોને બાંહે આપવામાં, ખાનીનાં ધંધા શોધી આપવામાં, અને જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં થતો હતો. મજૂરોની દગાલ સ્થિતિ થી ગ્રેસાઇ સુમાઇની પ્રગ્ન તરફની સહાનુભૂતિ મુખ્યાઇ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને બતાવી હતી સુડીવાળાઓનો વિગંધ છતાં કોર્પોરેશનમાં મજૂરોને રોજી આપવા માટે નવા કામો ખોલવા એક લાખ રૂપિયાની રકમ ખાસ મજૂર ચઇ હતી.

વિલાયતના સુડીદારો સમયોમમય હિંદના મજૂરોની રોકજનક સ્થિતિ માટે જે ચિંતા બતાવે છે અને એ સ્થિતિ સુધારાને મોજના-ઓ સૂચવે છે એ માટે શકા હઠાનની સકારણ છે હિંદના તર ઉઘોચો સાથે તેઓ ત્રિશક કરે છે, માટેજ તેઓ સારધાન ગ્રહે છે કે હિંદી દુનર દયોગને એમના જગતા પ્રેમ વધુ સવડ ન હોય મજૂરો સામે આગળ કરવાનું કારણ નથી. સુડીવાદના ભય અને ત્રાસ એમણે અનુ બળ્યા છે એને એમાંથી હુનિયાગરના મજૂરો

મુકત રહે એમ તેઓ માગે છે. કલકત્તાના સણુ ઉદ્યોગના મજૂરોની સ્થિતિ અવલોકના ઠીથી આવેલ પાર્લામેન્ટના મજૂર સભાસદ મી. જોહનસ્ટન અને એમના જોડીદાર મી સાઇએ હિંદુસ્થાનના મજૂરોની દગાલ સ્થિતિનો મારો ખ્યાલ આપ્યો છે, કલકત્તામાં ૯૦ થી ૧૨૦ ટકા જેટલો નફો કરનાર સણુ ઉદ્યોગના મજૂરોની સ્થિતિ કેટલી દગાલ અને દીન છે એ તેમણે જણાવ્યું છે મુખ્યાઇ તેમજ કલકત્તાના મજૂરોના લતાઓની મુતાકાત લઇ કેવી મદી અને દુખદ સ્થિતિમાં મજૂરો રહે છે એનું ચિત્ર ખડુ કર્યું છે અને ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં વિલાયતના મજૂરોની આજના હિંદના મજૂરોની જેવીજ દીન અવસ્થા હતી એમ જણાવી હિંદી મજૂરોને ઠેળવણી અને મજૂર મહાજનો દ્વારા ઉન્નતિ સાધવા પ્રેર્યા છે.

મજૂરોનું આ આતર રાષ્ટ્રીય બહુત્વ અ મારામાં ખૂબજ આશા ગ્રેરે છે. બવિધ્ય માટે અમારી નજર એના ઉપર પડે છે. સુમેદશાતિ અને પાગમાર્થિક દારણે જે વિશ્વબહુત્વ ઉપદેશાય છે એના કરતાં એકજ જાતના અને એકજ વર્ગ તરફથી ઉભા થતા દુખો સામે લડવાના તારણે ઉભું થતું વિશ્વબહુત્વ વધારે રચાયી જણાય છે. વિશ્વબહુત્વને રાષ્ટ્રવાદનો ભય છે અને રાષ્ટ્રસદ જાણે પહેલાં પ્રકારનું વિશ્વબહુત્વ અગ્નિ પાસે મીથુની મારક એમણી જન્ય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનું કાષ્ટક ટકર ઝીતે છે. કેટલીય લકાઇઓ મજૂરોએ પોતાના વિરોધથી અટકાવી ઠરેલે દરેક સરકાર દરેક આદર્શ અસુ પરિસ્થિતિમાં જનમે છે, પોષાય છે અને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી જન્ય છે આજનો યુગ એ ધનિકો અને સુડીદારોના નથી દેખાતો અર્થો હિંદુસ્થાનના ધન એ દાન આપના માટે, એ ભાવના અસુક સમયે ધનિકોને ગ્રેગતી હશે, પણ અર્થપ્રાપ્તિ એજ એમનું આજે એકાન્તિક ધ્યેય હોઇ, એ

ઉપર અભ્યાસ કર્યાનું જાહેર કર્યું હેમ ન્યાયાધિશીના ચુકાદા પ્રમાણે પક્ષકારો સિરાયના બીજાએનો સર્વાનુમતિ નિર્ણય પક્ષકારોને બધનમ્તો છે લાયકનગ, સમિતિના હેવાલ પહેલા એકમત નહિ હતો એ હેવાલથી એકમત ઉભો થયો અને બ્રિટિશ મરદાગી ઇરાક ઉપર હકુમતની મુ ૧૯૨૮મા પૂરી થાય છે તે બ્રિટન બીજા ૨૫ વર્ષ લાગે તે મોસલ ઇરાકને સોંપના જાહેર થયું

બ્રિટને પ્રજામત વિરુદ્ધ હેવા છતાં પણ હકુમતની મુદત લાગુવાનું સ્વીકાર્યું છે અને મોસલ હાથ કરવા ધાર્યું છે સામાન્યવાદી રાજ્યો એક કે બીજા કારણે પગપેસારો કરે છે અને પછી ત્યાં હમ્મેશાનાજ રહે છે ઇરાક માં કરવા પડતા ખર્ચને કારણે એની જવાબદારી સ્વીકારવા નાખુશ છતાં ઇંગ્લાંડ ત્યાં ગહેવા માગે છે તુર્કી પ્રજાસંઘના આ ડરાવથી અસંતુષ્ટ છે, અને જરૂર પડેતો યુદ્ધ મ્મવા પણ તૈયાર છે આવી પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્લાંડનું પ્રધાનમંડળ તુર્કીને સમજાવવા માગે છે અને પ્રજાસંઘના નિર્ણય સ્વીકારી બંને દેશ વચ્ચે સમજુત થઈ શકે કે કમ તે જોવા માગે છે આમ બ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે લડાઈનું કારણ ઉભું થયું છે જોવાનું રહે છે કે એનું શું પરિણામ આવે છે

શુજરાતી વૈદ્ય સમેલન.

શુજરાતના વલોમાં જાગૃતિ આણવા માટે અને તેમનામાં અધ્યાપન તથા અભ્યાસને માટે સારી વ્યવસ્થા થાય એટલા માટે પરિષદ જગતની આનંદ્યકતા હતી ધણી વર્ષના પ્રયાસને અ ને વૈદ્યોનું સમેનન થઈ ગયું છે અને તેમાં જે ડરાવો પસાગ થયા હતા તેના અમલ કરવાને માટે સ્થાયી સમિતિ નીમાધ છે આ સમિતિ કેટલા ખત અને ઉદ્યમથી કામ કરે છે તેના ઉપર શુજરાતી વૈદ્ય સમેલનની પ્રગતિનો આધાર રહે છે

સ્થાગત મંડળના પ્રમુખ શેઠ બાલાબાઈએ દીકરું દર્પું કે “વૈદ્ય સમાજે પોતામાં રહેલી અપૂર્ણતાને દૂર મ્મવા અનેક સદ્ગત સહન કરવા નેમ્મએ અને આત્મબોગ આપવો નેમ્મએ, એમ થશે તે આવા સમેલનો સફળ થયા જણાશે” પણ ધણી વૈદ્યો તે એવા છે કે જેમનાથી આયુર્વેદ અપૂર્ણ હોય એવો વિચાર સહન થઈ શકતો નથી મ ગાધીજીએ કલકત્તામાં જે દીકા કરી હતી તેની સામે વૈદ્યોએ ખુબ વિરોધ દર્શાવ્યા છે, તે છતાં એ દીકા અક્ષરશ ખરી છે

સમેનનના પ્રમુખના બાધણમાં ત્રિધાન તથા ત્રિદોષ (જેના સિદ્ધાંત ઉપર આખો આયુર્વેદ રચાયો છે) તેને વિષે કાઈ પણ જાણવા જેવું કશું નથી આયુર્વેદની મહત્તા એના સિદ્ધાંતોના ખરાપણાથી પુગ્નાર કરવાનો બદલો બે ત્રણ લગભગ અજાણ્યા વિદેશી દાકતરોના અભિપ્રાયથી કરવાનો પ્રયાસ કુખ ઉત્પન્ન કરે છે મગ્ગ અતિસારમાં અતિવિષથી શયદો થાય છે એ હકીકત હિંદી વૈદ્યોને હજારો વર્ષથી માલુમ છે અને પાશ્ચાત્ય વૈદ્યો હજી હમણાજ જાણતા થયા છે, એવી દલીલથી આયુર્વેદનું મહત્ત્વ બતાવી ન શકાય તેજ પ્રમાણે કૃમિતત્રને વિષે ચરકના વિગ્ગાન રચાના જે સ્ત્રોક છે તેના ઉપરથી એવું અનુમાન ન મરી શકાય કે આજના વૈદ્યોએ કૃમિતત્ર (bacteriology) નો અભ્યાસ ચરકમાંથી કરી લેવા એકદરે અમારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે જે દાકતરને બંને વૈદ્યકીય પદ્ધતિનો અભ્યાસ અને અનુભવ હશે, તેમને બંને પદ્ધતિને અન્યાય કર્યો છે એમ લાગશે બંને પદ્ધતિના શુભમદ્દતા તથા વિશિષ્ટતા બતાવી શક્યા નથી અને બંનેના દોષ કેવી રીતે દૂર કરવા અથવા આયુર્વેદના દોષ અને અપૂર્ણતા કેવી રીતે દૂર કરવા તેના માર્ગ ખરાબર સૂચવી શક્યા નથી

મુંબઈ ઇલાકામાં એક આયુર્વેદીય મહા-વિદ્યાલય સ્થાપનાને માટે સરકારને અરજી કરવાનો હુકમ થયો હતો. તે ઉપરાંત અમદાવાદમાં પણ તેવી સંસ્થા ખાનગી રીતે કાઢવાને માટે યોજના કરવાનું કામ એક સમિતિને સોંપાયું હતું. આવી સંસ્થાનો અભ્યાસક્રમ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તેનો અભ્યાસ ખારીકામથી કરવાની જરૂર છે. એક બે વેદોને યોગ્ય સમય માટે રોજીને વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ ચાર પુસ્તકોનું પઠન કરાવવામાં આવે તેવી સંસ્થાને મહાવિદ્યાલય ન કહી શકાય. “આયુર્વેદની પરીક્ષામાં ઉપયોગી થાય તેવા વિષયવાર ગ્રંથોની યોજના કરવાનો હુકમ થયો છે તેનો જો અમલ થાય તો વૈદ્ય સંમેલને વિદ્યાર્થીઓની તથા આયુર્વેદની અમૂલ્ય સેવા કરેલી ગણાશે; પણ એવાં પુસ્તકો લખવાને માટે યોગ્યતાનો પુરેપુરો વિચાર થવો જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા પંચાયતો તરફથી જે દવાખાનાં કાઢવામાં આવે છે તે આયુર્વેદીય દવાખાનાં હોવાં જોઈએ, અને તે ઉપરાંત એવી વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ કે જે ગામમાં-મડાંની પ્રજા દેશી દવાખાનું માગે ત્યાં અગ્રેજ દવાખાનું કાઢી નાખીને આયુર્વેદીય ઔષધાલય સ્થાપવું જોઈએ.

સુ મ

આમામી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ

મુંબાઈમાં ભરાવાની સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ કોને મળવું જોઈએ એ ધરત ગૂજરાતી ચોપાનીઆમાં ચર્ચાવા માંડ્યો છે. આ હુકમ ઉપાડી શકે એવા હુરંધર સાક્ષરો ગૂજરાતમાં સુભાગ્યે દુર્લભ નથી. પણ મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખમાં અત્યાર સુધીના પ્રમુખોના ગુણો ઉપરાંત અમુક વધારે ગુણોની અપેક્ષા રાખવી પડે છે. તેમનામાં વિદ્વત્તા હશે, ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સાચો પ્રેમ હશે, તેની ખોટા અને વિશેષતાઓ સમજતા હશે-

આ બધું તો હશે જ. પણ આ ઉપરાંત તેમનામાં વિવિધ પ્રકારના માણસો પાસેથી કામ લેવાની કુનેહ, અને ઉપવક્ત્રીય પદ્ધતિ આગળ શાસ્ત્રીય અને સાચા તત્વોનો અભિમત ન થઈ જાય એમ વર્તવાની દૃઢતા એ બે ગુણો મોટા પ્રમાણમાં હોવાની જરૂર રહેશે. આવા કાર્યકુશલ વિદ્વાન અમારી દૃષ્ટિએ પીન્ડીપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ છે. તેમની પ્રૌઢ વિદ્વત્તા આપણા પ્રાંતમાં-કદાપિ આખા મુંબાઈ ઇલાકામાં-અદ્વિતીય છે. સાહિત્યની બધી શાખાઓ સંભાળી શકે એવી આપણામાં એ એક જ વ્યક્તિ છે. એમની કાર્યકુશળતા તો એમણે જે રીતે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનું સુકાન સંભાળ્યું છે એ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. અમે માનીએ છીએ કે ભાવનગરની પરિષદે પસંદ કરેલા પણ સમયની અગવડથી પ્રમુખ ન થઈ શકેલા વિદ્વાન શિરોમણિ આનંદશંકર ધ્રુવને પ્રમુખપદ આપી મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદની સ્વાગત કમીટી કૃતકૃલ થશે.

૨

હિન્દુ મહાસભાની પ્રાન્તિક પરિષદ

હિન્દુ મહાસભાની મુંબાઈ ઇલાકાની પરિષદ મુંબાઈમાં ડીસેમ્બર તા. ૫-૬-૭ ના રોજ પ્રસિદ્ધ દેશનાયક લાલા લજપતરાયના પ્રમુખપદે મળી હતી. જે પરિષદ આવા સમયે દેશહિતેન્નુના પ્રમુખપદે મળે એની પાસેથી સારા ફળની જ આશા રાખી શકાય. પ્રમુખે પોતે જ તેમના ભાષણમાં અનેક વાર સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે કે હિન્દુ મહાસભાનું ધ્યેય મુસલમાનોનો દેષ નથી પણ હિન્દુઓનું સંગઠન છે. હિન્દુ મહાસભા ઉપર આક્ષેપ કરનારાઓ એમ જણાવે છે કે એની પ્રવૃત્તિમાં મુસલમાનોનો દેષ વ્યક્ત થાય છે. અમે માનીએ છીએ કે કદાચ દીર્ઘદર્શી લોકનાયક પોતાની પ્રવૃત્તિ આવા નિષિદ્ધ ધ્યેયને ઉદ્દેશીને કરે નહિ. લાલા લજપતરાય એવા દીર્ઘદર્શી લોકનાયક છે, છતાંએ

આ પ્રતિ આવા ગંગાળી અમુકને જાણી
જેવાય છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ

પાપ કર્મો, રાષ્ટ્રહિતની વિરુદ્ધ કર્મો, કેવળ
મુમનમાનો કે કેવળ હિંદુઓ કહે છે એમ કહેડું
એ તદ્દન અવશ્યાર્થ છે. બન્નેમાથી એ રીતે
આચરનારા ઘણા મળી આવે પણ આપણે જૂન
અનિષ્ટના કગનાર ઉપગ્રથી તેની આખી જાનને
અનિષ્ટની કરનાર માનવામાં કરીએ છીએ
અમુક કોમના અમુક માણસો ખરાબ રીતે
વર્તે છે માટે આખી કોમ ખરાબ છે એમ
માનવું એ આપણી બુદ્ધિને હીણપત લગાડે છે
એટલે હિંદુઓને મુસલમાનોનો કે મુસલમાનોને
હિંદુઓનો કોમો તરિકે હાથ કરનાર એકે
પ્રામાણિક કાળજી નથી.

કોઈ કહેશે કે પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
બંને કોમની જવાબદારી સાખીન ન કરી શકાય
પણ એક કોમ બીજી કોમ વિષે એમ ધારવા
શાથી પ્રેરાય છે એનું ઉત્પત્તિકાળ શોધવું
જોઈએ આ પ્રથમ વાસ્તવિક છે એક કોમની
અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ ખરાબ વર્તણૂંક
કરે અને એની સામે થનાર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિ-
ઓ બીજી કોમની હોય તો તે અનિષ્ટ કર-
નારની આખી કોમ પોતાના માણસનો પક્ષ
લેવા પ્રેરાય છે, અને બચાવ કગનારની કોમના
માણસો પોતાના માણસનો બચાવ કરવા આવે
છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો અનુભવ અનેક જગા
વેળા થયો છે અને થાય છે. કોમી દેવની ઉત્પત્તિનું
દારણું પણ આ જ હોય આવા બનાવોમાં જે
કોમ વધારે સંગઠિત હોય તેને તાત્કાલિક વિનય
મળે છે. આમાથી હિન્દુ સંગઠનની ચળવળની
ઉત્પત્તિ છે. હિન્દુઓ એમ માને છે કે પોને
વધારે સખ્યામાં હોવા જના સંગઠિત નહિ
હોવાથી દરેક પ્રમતે તેમને ખમનું પડે છે.

હવે, સંગઠિત થવું એ વિષે બે મન હોય

* કોને જ્યારે બહુમતિથી અમુક કામ કરવા સુખ આપી હોય ત્યાં જામ જવાબદાર છે-એમ કે
પ્રત્યક્ષનાં રાજ્યના સરકારોના કૃત્યો માટે તેની પ્રત જવાબદાર છે

નહિ હિન્દુઓને મંગલિન થવાની જરૂર છે
એટલું જ નહિ પણ હિન્દુ, મુસલમાન આદિ
બંની કોમોએ સંગઠિત થવાની જરૂર છે ત્યારે
જ ખારતગર્જનો ઉદય છે. પણ સગવળ જે
પ્રયોજનથી થાય તે પ્રયોજન શુદ્ધ હોવું જોઈએ.
એક કોમ તરીકે બીજી કોમ ઉપર દના કરવા
કે તેનાથી બચાવ કગના સંગઠિત થવું એ પૂરતું
પ્રયોજન પણ નથી, એક દૃષ્ટિએ એ સાચું
પ્રયોજન પણ નથી. મંગલનના પ્રયોજનમાં
શુભ-અશુભનો વિવેક હોવો જ જોઈએ પોતે
મને તેટની સંગઠિત કોમ હોય તો પણ તેમાની
કાન જ્યક્તિઓ અનિષ્ટ આચરણ કરતી હોય
તો તેનો પક્ષ ન જ લઈ શકાય, અને અ-
નિષ્ટ કરનારની સામે તે અનિષ્ટ કરનાર અમુક
કોમનો છે એ કોમી દેવથી પણ સામું ન થઈ
શકાય આ બન્ને પ્રતિષ્ઠા મંગલનતાની
દરિદ્રતા સૂચવે છે, અનિષ્ટનો વિરોધ કરવો એ
ધર્મ છે, અનિષ્ટકારનો વિરોધ કરવો સાધા-
ગ્ય માથુમ માટે અનિવાર્ય છે-પણ સાચા
ખોટાનો ભેદ જૂની જઠ એ અમુક કોમનો છે
માટે તેનો વિરોધ કે બચાવ કરવો એ
અશક્ય છે.*

ઉદાહરણ તરીકે શ્રીઓની વાજ હુટવનો
દાખલો લઈએ. આવું કામ કરનાર દરેક પુરુષ
પણી જાતે તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન-શિક્ષાને
ચોગ્ય છે. આવા પ્રસંગે આપણે આપણો માણસ
તરીકે વિરોધ કરવાનો ધર્મ જૂનીએ તો આપણે
હીયકાગ જ કહેવાઈએ. પણ પોતાની કોમના
માણસો એવું કામ કરતા હોય તે દગ્ગુલર કરીએ
અને બીજી કોમના જ એ જાનના મુન્દાઓ ઉપર
દૃષ્ટિ રાખી તેમના ઉપર આવેશ લાવી આપણે
ચો કરીએ તો તે અશુભનું જ કહેવાય. માચી
વાન તો એ છે કે આપણામાં અનિષ્ટ સામે
થવાની નીડગના અને વીંગા નથી એટલે જ
આપણે કોમી ગમગાઓ કરીએ છીએ પાપ

અને અનિષ્ટ સામે થવા આપણે સંગઠિત થવું જોઈએ-શા માટે નહિ? અને જેટલે અંશે હિંદુઓનું-અને મુસલમાનોનું પણ-સંગઠન અનિષ્ટ સામે થવા માટે છે તેટલે અંશે સ્વતંત્ર અને અભિનંદનીય છે.

શુદ્ધિનો પ્રશ્ન ધાર્મિક માન્યતાનો છે. પોતાને જે સત્ય લાગતું હોય એ બીજા આગમ મુકવાનો અને તેને પોતાના જેવી માન્યતાવાળો કરવાનો પ્રયાસ કરવાનો દરેકને હક છે. અને તેમાં જે સંપ્રદાયો બીજા સંપ્રદાયોના માણસોને પોતાનામાં લાવવા અથાગ પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બીજા સંપ્રદાયો સામે પોતાની માફક વર્તવામાં વાંધો લઈ શકે નહિ. આ માન્યતાના ફેરફારોમાં બખાલકારને-પણી તે મારવા પીટવા રૂપી પાશવ હોય કે લાલચો આપવા રૂપી નીચ હોય-અવકાશ નથી. આ દૃષ્ટિએ હિંદુઓ અને મુસલમાનો અને બીજા સંપ્રદાયવાળાઓ પોતપોતાના ધર્મની માન્યતાઓને ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરે એમાં શા માટે કોઈએ વાંધો લેવો. અને આવી માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાના ફેરફારના કારણથી હિંદુ, ખ્રીસ્તી મુસલમાન આદિ પોત પોતાને અનુકૂળ ધર્મ સ્વીકારે એ માટે પણ શા કારણથી વાંધો લેવો. આ દૃષ્ટિએ-હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ તત્વોનો પ્રચાર કરવાની દૃષ્ટિએ-હિંદુ મહાસભાની શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિને તેમ જ મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓની તેવી પ્રવૃત્તિને યોગ્ય સહનતા મળે.

રાજકીય ક્ષેત્રોમાં કોમના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ કામ કરવું એ રાષ્ટ્રહિતથી વિરુદ્ધ છે એવું તાત્પર્ય લાલાજીના બાપણમાંથી નીકળે છે; અને છતાં મુસલમાનોએ કોમ તરીકે અમુક હંકો લઈ લીધા છે માટે દવે હિંદુઓએ પણ તેવા હંકો ભાગવા એમ પણ તેઓ કહે છે. અમારી પોતાની દૃષ્ટિએ આ આકાશપુષ્પ માટે લગાઈ છે. બાકી રાજકીય ક્ષેત્રોમાં કોમી સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને કામ કરવું એ એક ભાતો ભ્રમ છે. અને એકે જૂઠું કરી માટે બીજાને કરવી એ લોકઅવહારના ન્યાયને

અનુસરી હિંદુઓ વતે તો એમને કોઈ રાષ્ટ્ર શકે નહિ. પણ એ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર નથી-રાષ્ટ્રને હિતકર નથી એ તો લાલાજીના બાપણમાંથી જ ક્ષિત થાય છે. બાકી આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે મુસલમાનો હિંદુઓ ઉપર વિશ્વાસ કરી પોતાના કોમી સ્વાર્થને રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લઈ હિંદુઓની પ્રવૃત્તિને નિષ્પ્રયોજન કરી નાખે.

કેટલાક લોકો હિંદુ મહાસભાની આવશ્યકતા જ સ્વીકારતા નથી. આનો જો એવો અર્થ હોય કે હિંદુઓમાં અનેક-અનેક અનિષ્ટો નથી અને તેને દૂર કરવા કોઈ તંત્રની જરૂર નથી, તો અમારે જણાવવું જોઈએ કે અમે એ અતના મત સાથે સંમત નથી. અમે માનીએ છીએ કે કોમી બંદીઓ દૂર કરવા કોમી તંત્રો હોય એવી સામે ખાસ વાંધો ન લઈ શકાય. દાખલા તરીકે અરધૂરવતા, કે જન્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર પ્રસિદ્ધ વર્ણ વ્યવસ્થા, કે અમલગાના વટલાવાના ભયમાં ધાર્મિક ભાવનાની પરાકાષ્ઠાની માન્યતા-પ્રત્યાદિ અનેક અનિષ્ટોની સામે હિંદુઓને થવાનું છે-અને તેઓ કુશળ હોય તો હિંદુ મહાસભા દ્વારા તે કરી શકે. પણ અમને લાગે છે કે જે પ્રવૃત્તિઓમાં રાષ્ટ્રની બંધી કોમોનું હિત હોય એવી પ્રવૃત્તિઓ કોમી તંત્રો દ્વારા થાય એ ઠીક નથી. ઉદાહરણ તરીકે અખાડા. અખાડા જેટલા હિંદુઓને તેટલા જ મુસલમાન, પારસી આદિ કોમોને જરૂરનાં છે, બંધી કોમોના સુવકો ભેગા થઈ શા માટે અખાડા ન ચલાવે અને એ દ્વારા બંધુના અને રાષ્ટ્રીયતા ન કેળવે અને એવો બીજા અનેક પ્રયત્નો છે, જેવા કે કેળવણી, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, ગરીબોના હંકોનું રક્ષણ ઇત્યાદિ. અમારું માનવું છે કે જે કોમી પ્રયત્નોનો માટે કોમના તંત્રો હોય અને રાષ્ટ્રીય પ્રયાજનો માટે સ્વાનિક તંત્રો હોય તો સમય રાષ્ટ્રનાં શુદ્ધિ અને સંગઠન બરાબર સાધી શકાય.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પત્રિકા નં. ૨

નિબંધો માટે માર્ગદર્શક યાદી

૧ ભાષા અને વ્યાકરણ.
ભાષાશાસ્ત્ર.
ગુજરાતી ભાષાનો વંશાવતાર.
પ્રાંતિક બોલીઓ.
જોડણી.
લિપિ.
વિદેશી ભાષાશાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા
વિશે વિચારો.
ગુજરાતી વ્યાકરણ. | સંસ્કૃત અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર અસર.
ગુજરાતમાં ઉદ્ભવેલાં ધતર સાહિત્યો.
૩ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન.
સાહિત્યકારોના ધર્મ કે તત્ત્વચિંતન
સંબંધે ચર્ચો.
૪ ઇતિહાસ.
ગુજરાતનો રાજકીય, ધાર્મિક, તથા
સાંસારિક ઇતિહાસ.
ગુજરાતની ભૂગોળ-હિંદુ મુસ્લમાન અને
મરાઠી સમયની.
પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ.
ગુજરાતને લગતું પુરાતત્ત્વ.
૫ કલા.
કવિતા, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, અભિનય, નૃત્ય
૬ રંગભૂમિ.
૭ વિજ્ઞાન. |
|--|--|

૮/૦ સાહિત્ય ત્રેસ.

૧૦-૧૪, બેક્ટાઉસ લેન, મેસોજ સ્ટ્રીટ, કોટ
મુંબાઈ, ૧૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૫.

મહેરબાન સાહેબ,

તા. ૧૦-૧૨-૨૫ ના રોજ આઠમી સાહિત્ય પરિષદની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નીચેના
અગત્યના ઠરાવો પસાર થયાં છે.૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખો નીમવા માટેની સત્કાર મંડળની સભા
તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ ને સનિવારે સાંજના પાંચ વાગ્યાં બોલાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.૨ પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી કરવા માટે સત્કાર મંડળની સભા તા. ૧૫ મી
જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ પછી બોલાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે તો જો ગૃહસ્થાને એ સભામાં
ભાગ લેવાની તથા મન આપવાની છુટ્ટા હોય તેમણે તે દિવસ અગાઉ સાંજના પાંચ
વાગ્યા સુધીમાં લવાઈ રૂ. ૧૦ મરી પોતાનાં નામ નોંધાવી લેવાં.

સત્કાર મંડળના સભાસદ જવાની શ્રી રૂ. ૧૦) છે.

કારોવારી મંડળના સભાસદો સત્કાર મંડળના સભાસદો ગણાશે.

સભાનું સ્થળ—સર વિઠ્ઠલદાસ મેજોરીઅલ

હોલ, બેક્ટાઉસ લેન, કોટ-મુંબાઈ.

લી.

લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ
મંત્રીઓ પતી.

ક પ્રરથ

પુસ્તક ૧

મહા ૧૯૮૨

પ્રાર્થના

ગભીર લવસાગરે સભર તોય માગ્યો
મહાન અગરાજ પાંખ સમતોલ યે ..
છટે સતત વેગ જેમ, વણ મોહ, ધારી દિશે.
પ્રકુલ-સદ તેમ નેહ નિજ માગ્યો એકાથ
સરે સુભગ કાફલા સરલ તેમને, હે પ્રભો !
પ્રસન્ન અનુકૂલ પ્રેરો પવનો જ તો તારો દે.

અપાર લવસાગરે વગર પંથનાં વારિ-ન્યાં,
તહીં દુખડો મારવા રતન મોતો દે મચ્છના
પ્રલોભનથી ને લમે, જમણમાં જ ભૂલા પડે,
ચડે જઈ જહીં કઠોર કડકો જોલા ઘેરોને

ઈશુ ખ્રીસ્ત:

જગતનો પરમ નૈષ્ઠિક અહમ્યારી

આદિ પ્રવચન

અમદાવાદમાં આજે ધર્મોત્સવનું અપૂર્વ પર્વ છે.

જગતસમન્વય, યશે ત્હારે ભારતમાંથી જ યશે. જગતસમન્વયનો એ હુગ આવે છે. આપણા નગરમાં હેના પ્દરોડનું આજ પર્વ છે.

આજ મ્હને પ્રમુખપદ આપવાને માટે અમદાવાદના ધ યંગ મેન્સ ખ્રીશ્ચિયન યૂનિયનનો અન્તરથી આભારી છું.

અમદાવાદ આજ ખ્રીસ્તજન્મન્તી ઉગવે છે.

ભારતમાં ખ્રીસ્તદર્શન એક દિન્દુને થયું હતું: કેશવચન્દ્ર સેનને. અહ્મદનંદ કેશવને સંભાર્યા વિના આજની તિથિ ભારતમાં ઉગવાય જ નહીં.

કેશવનું અદ્ભુત ખ્રીસ્ત દર્શન હતું. ખ્રીસ્તમાં તે પૂર્વપશ્ચિમનો સમન્વય જોતા.

ખ્રીસ્તના પ્રાણજીવનમાં, ખ્રીસ્તના અધિજીવનમાં, ખ્રીસ્તના યોગજીવનમાં જગત સમન્વય છે જ.

પ્રજાપ્રજામાં પાછા રથપાતા સદ્ભાવનું આજનો ઉત્સવ દલ ને સાક્ષી છે. સર્વ પક્ષે એ સદ્ભાવ ચિરંજીવ થાય.

કૃષ્ણજન્મભાષી જેવી આ ખ્રીસ્તજન્મજન્મન્તી The Day of Nativity છે. ખ્રીસ્ત જન્મતિથિ તો ૨૫ મી ડિસેમ્બરે છે. તો આજ ૨૪ મીએ આ ઉત્સવ કેમ ?

નૈમિત્તિક કારણ તો એ છે કે કાલે આ પ્રેમાત્મા હોલ મળે તેમ નથી.

પણ નિમિત્તોમાં યે દરિના સંકેત હોય છે ને ? એ નિમિત્તથી હિન્દમાંની ખ્રીસ્તજન્મન્તીને અવસરે હિન્દુ પ્રથા આજ પળાય છે.

ખ્રીસ્તનો જન્મ ૨૪ મી ને ૨૫ મીની વચલી રાતે.

યુરોપની તિથિ મધરાતથી મધરાતની.

બાહ્યદોષોની તિથિ રડાંઝથી રડાંઝી. એમનો સામાય શુક્રવાર રડાંઝથી સનિવાર રડાંઝ સુધી.

હિન્દુઓની તિથિ સ્થવારથી સ્થવારની.

કૃષ્ણજન્મભાષીનો ઉત્સવ આપણે ત્યાં નવમીએ નહીં, અશ્વમીએ.

એમ ખ્રીસ્તજન્મજન્મન્તીનો ઉત્સવ-હિન્દુ મનુષીએ-આજ ૨૪ મી ડિસેમ્બરે.

આજની ઐતિહાસિક તિથિ છે: એ હજાર વર્ષથી ઇતિહાસ-પ્રાસદ છે.

નવીન અર્થમાં એ આજની ઐતિહાસિક તિથિ છે.

અમદાવાદના હિન્દુ ઇસ્લામી પારસી ખ્રીસ્તી જૈન ધિયોલોજિસ્ટ પ્રાર્થનાસભાનું બહુ સભાનું ખ્રીસ્તજન્ય-તી ઉજવવા આજ રોજે મળ્યા છે.

અમદાવાદનું ઉદારમાવ વિદ્વાનમંડળ આજ તમારી સમક્ષ છે.

ઉદારતાના બોધપાઠ આજ ઉજવાય છે ત્યારે એ ભાવનાઓ રચુરે છે:

એક: આજા મહારી જ્યાં નહીં જાય કે રામજન્ય-તી કૃષ્ણજન્ય-તી ઝરમુઅન્ય-તી મહમ્મદજન્ય-તી બુદ્ધજન્ય-તી ગદાવીરજન્ય-તીના અવસરેએ આજની અખ્રીસ્તીઓની ઉદારતાનો ઓઠામાં ઓઠો આટલો એ ખ્રીસ્તીઓ બહો વાળશે, ને ઉદાર ભાવનાના આ કુમળા છાંડને પ્રકુસાવશે.

બીજી ભાવના: આ ઉદારતાના ભાવ ક્ષણિક ન હોય ને સ્થાયી હોય તે અમદાવાદમાં ગુજરાતની સર્વધર્મપરિષદ નહોતરી, તે Comparative Study of Religions ને માટે A School of Philosophy રચાયો.

બી. એ. માં Philosophy-માર્ટિનો ને કેન્ટ ને એરિસ્ટોટલ શિખતો ત્યારથી બ્રાહ્મણજનનું એ મહાઈ સ્વપ્નું. હજી એ ઇનસાદ અગાહ.

એક વ્યક્તિ તરીકે તો, એક સામ્ય: Eclectic તરીકે તો બિજા બિજા ધર્મોનાં, પૃથક્ પૃથક્ સંપ્રદાયોના અભ્યાસમાં હું તો એ જ કરી રહ્યો છું.

અમદાવાદમાં આજ પરમ ઉદારતાનું પરવ. દલપતરામના દેયામાં રમણું હતું તે, (દલપતરામના પરમ મિત્ર એક ખ્રીસ્તી સન્નજન, એલેક્ઝેન્ડર ક્રિન્કોક કોલર્જી દના એ સર્વવિદિત વાત છે.) નરને વારસામાં મળેલું છે તે સર્વસમન્યપણું સ્વપ્નું મતકિંચિતે આજ પ્રત્યક્ષ થતું નિદાણી હું તો આરુલાઈ છું.

આજના સમારંભને તહેની ઉદારતા વિધાળ ઉદારતાને માટે ધન્યવાદ વટે છે.

ઉપસંહાર

એક વેળા હું પેટલાદ જતો હતો. દાતની આજુબાજી દાદાબાઈ હાઇસ્કૂલ ત્યારે પેટલાદમાં હતો. આજુબાજી કરમસદના કેથોલિક પાદરીનો સંગાથ થયો. વાનગીત નીકળી. મહેં કહ્યું મને તે ઇશિ ખ્રીસ્તને માટે પુન્ય ભાવ છે. એશિયાનો અમારો એ થોગી, એ બહાદિર—પાદરી બાવાએ પૂછ્યું: તમે આર્થસભાનું છો? મહેં કહ્યું: ના.

કરમસદિયાં કેાઇક કેાઇકને એવા અવળા અર્થ ઉઠેલવાની ટેવ કેમ થતી હશે?

પૂર્વે કહ્યું તેમ હું તો Eclectic-સર્વસાર્યાદક છું, મહારો સર્વસાર સંપ્રદાય છે. ચયાટકિતમતિ સર્વ ધર્મમાંથી સાર સારવડ મથું છું. ખ્રીસ્તી ધર્મને એ અળગો નથી ગાળ્યો જેનો, વૈષ્ણવો, દેવીભક્તો, આર્થસભાનુંઓ, અલો, સ્વામીનારાયણીઓ, ઇસ્લામીઓ, પારસીઓ-સંહુની સાક્ષી. આજે ખ્રીસ્તીઓ સાક્ષી પૂરે છે.

ખીનું: યુરોપમાં ને અફ્રિકામાં મેરી ક્રેસ્ટીની પેઠે કેટલાક કહે છે કે Christianity of the Churches is not the Christianity of the Christ or of the Bible: એ તો Churchionity છે. એમ કહે છે નહીં હોય: અને Churches નો અનુભવ નથી. હું આજે બોલું છું તે Christianity of Christ વિશે, Christianity of the Bible વિશે બોલું છું.

પણ મંદિરપત્થીઓના એ ટીકાકારોને એટલું પૂછી લઉં છું કે જગતના કયા મહા-ધર્મને કે શાખાસંપ્રદાયને મંદિર વિના ચાલ્યું ?

અને ત્રીજું: આવો ઉદાર ખ્રીસ્તીજનમંતીનો હિસાબ આજ આમ આવશે મોડો મોડો કેમ ? કંઈક સૈકાઓથી ખ્રીસ્તી ધર્મ દિનમાં તો છે.

ખ્રીસ્ત જે ભાવે વિચરતો તે ભાવે દિનમાં Christianity વિચરતો હોત તો વધારે આદર પામત. હુનિયામાં કેમ કેમના-Racesના, Economics-અર્થશાસ્ત્રના, Politics-રાજનીતિના પ્રશ્નવિરોધો, East અને Westનાં પરસ્પરનાં ભાંડણ ઓછાં હોત તો Christ અને Christianity, હિન્દમાં ને હિન્દ બહાર, હજી અધિકાં સત્કારામાં હોત.

જયારે જયારે બાઈબલ હું વાંચું છું ત્યારે ત્યારે હું તો Christમાં એક પરમ આર્થ Idealનું-આદર્શનું દર્શન પામું છું.

૬૨ પ્રીસ્ત એટલે એક પરમ અદર્શ.

કેટ પાટલૂન ને ટાઇ પહેલાવાયેલા ૬૨ પ્રીસ્તને આર્થિક ઓળખી શકું નથી: અને એ મુક્તિદોષ સારી રીતે સ્મરણ છે.

પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદારે the Oriental Christના અન્યમાં ઓળખ્યો છે એ ખ્રીસ્તને ભારતવાર્ષી ઓળખતું જ આવ્યું છે.

૬૨ તો હતો અમારો કન્યાધારી નેગન્દર.

ખ્રીસ્ત વિશે વિચાર જગતાં જ ચાર વાનાં તરી આવે છે: ખ્રીસ્તજીવન, ખ્રીસ્તધર્મ, શ્રુત, ખ્રીસ્તનાં અદાર મૌનનાં વર્ષો. અને બાઈબલ.

અને એ ચારે ય ઉપર વાળા શો અર્ખંડ વિસ્તરતો સન્ત પુરુષનો-પોળીજનનો પરમ અદરંગ.

વિસ્તાર વિના ચતુર્કિયિત ચારે ય વિચારિયે.

છેલ્લો મુદ્દો પહેલો લઈયું.

બાઈબલ .

બાઈબલ મૂળ હિબ્રુમાં રચાયું. પછી ગ્રીક ભાષામાં બાબાનંતર થયું. પછી લેટિનમાં. પછી યુરોપની ભિન્ન ભિન્ન Vernacularsમાં અને પછી જગતની ધણીખરી ભાષાઓમાં. બાઈબલ લખાયે અઠારસોડ વર્ષે થયાં.

મનુષ્યજાતિનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અન્ય તો ઝગવેદ. પણ આજ મનુષ્યજાતિમાં વધારેમાં વધારે વિસ્તરેલો ને વંચાતો મહાઅન્ય તો બાઈબલ.

યૂરોપઅમેરિકાનો સાહિત્યકારો આજે એને પોતાનો અદ્વિતીય અન્ય ઉચારે છે.

Plato's Republic St Augustine's Confessions, Thomas a Campes's Imitation of Christ યૂરોપઅમેરિકાના જન્મેલા એથી અધિકા Spiritual ગ્રન્થો છે? યૂરોપઅમેરિકાનું જગતસાહિત્યમા એ સર્વોત્કૃષ્ટ Spiritual Contribution યૂરોપઅમેરિકાના થે સાહિત્યગીત્રાસકો કે સાધુમન્તો બાપે છે કે એ માધ્યમ સમોપદા છે?

ઇંગ્રેજી ભાષામા તે The Book એન્ડ ઇ બાઇબલ

ખરેખર! બે-બે હજાર વર્ષથી એક ભાષાન્તર એ એમનો સર્વોત્કૃષ્ટ મહાગ્રન્થ એ જિના યૂરોપઅમેરિકાના સાહિત્યને જોટની ઝખનારી છે એથી થે અધિકી ઇશુ ખ્રીસ્તના મહિમાની ને ગૌરવની તે ઇતિહાસસિદ્ધ પરમ આકર્ષણ છે

આમ યૂરોપઅમેરિકા પોતાનું સર્વજ્ઞ ને મર્સ્વ મથે છે તે એશિયાએ યૂરોપઅમેરિકાને દીધું અમેરિકા યૂરોપ પાસે આજ પોતાનું ટકેલું માગે છે ને યૂરોપ તે વાળના કમ્મર કસી રહ્યું છે. ઇતિહાસ પઠે છે-પૃથ્વીના યોષ્ઠમાથી માનવજાત પૂઠે છે-આકાશ-માથી Angels-દેવો પઠે છે કે યૂરોપઅમેરિકા એશિયાનું એ બે-બે હજાર વર્ષ જૂનું મહાકથુ કંઠાએ ને કેમ વાળશે?

બે-બે હજાર વર્ષથી પવિત્રમા બાઈબલ એવો પરમ ગ્રન્થ શા કારણે?

ધણી કારણો ગણાવવા સમય નથી એ સ્વયં હું

એક તો એ કે: It is a grand spiritual Epic It is the story of a Divine Hero

ઇલિયડમાના મર્વેજમાના કે ક્ષત્રિયતીર્થ ચિત્રોડમા થે કેસરિયા કરતા એમાનું વીરત્વ દેની છે મૃત્યુમુખમા ન્યામે સુખડે પગના માકના યોગીન્દ્રની એ મહાપ્રથા દુરક્ષેત્રના મંદાર સગિખડુ એતુ એક મૃત્યુ ઇતિહાસ વડના઼ લંકાદેવમાના પાપદંડ સન્નિધેડો એનો એક મૃત્યુનણ્યો માનવજાતના વહા પાપદંડ કરનારો

મત્ત ને અસત્યની, પુણ્ય ને પાપની Eternal storyનું એ મહાદાન્ય છે આત્મિક સત્યોનો એ મહારામો છે It is an Epic of Human Sacrifice મત્તના યરામા નન્મેધનું સન્તમેધનું એ પરમ દાન્ય

એમણે ગ્યા જીવનના મન્ત્રો, આપણે લખિયે છીએ જીવનના ભાષ્ય

ને ભાષ્યે કરતું મન્ત્રો ચિન્તી હોય જ ને?

અને બીજું કારણ: પૂર્વની એક ગ્રન્થજૈની છે: પગમ કવિના, પરમ ઇતિહાસ, પગમ દિવસુરીના એકાદ્ય સવાદના સિનાગસમા અલ્લમગીતની ગ્રન્થગૂથણી. ઇલિયડમા મનાઇતિહાસ છે, પગમ કવિતા છે, ગીત કે શાન્તિપર્વ નથી, ગીતાજી એવો યહસિતારનો ગ્રન્થ વિગાટર્વાનમાના કાવસત્ય દિવસુરી ને દર્શિત જગતસાહિત્યમા બીજો કંઠા કંઠા દીધા? એવો જ ઇતિહાસ કવિના ને દિવસુરીનો અલ્લમવાદ શીમહ જાગ્રનમા છે ને તેથી અદ્ધાર પુરાણોની માગનો તે મેર.

એ જ અલ્લમગીતના સિનાગની તથી બાઇબલમા છે.

જે બાઈબલમાની Pastoral Poetry શીમહ જાગ્રત સરિખંડી જ છે.

ઉપનિષદોની Parables-વાર્તાઓએથી શેઠી જે બાઇબલમાં મારી વિકસેલી છે.

એથી એ મહાઅનુભવ શ્રેષ્ઠ.

આને ૨૦ મી સદીમાં નહાનકડી ગીતાંજલિએ જે પુરોપઅમેરિકાને ચમકાવ્યા—જે કીધા : તો બાઇબલ જેવો મહાઅનુભવ એ-એ હજાર વર્ષથી પશ્ચિમના સાહિત્યમાં અદિનીવ રહે એમાં મરતે તો આશ્ચર્ય નથી લાગતું.

અદાર વર્ષનું મૈત્ર

સંકરાર્થજીની પેઠે મ માત્ર તેજીય વર્ષના જ આધુન્યવન્તા ઈશુ ખ્રીસ્તના જીવનના ૧૮ વર્ષની કથા બાઇબલમાં નથી. બાર વર્ષની વયે ઈશુએ યેરુસેલમમાં દર્શન દીધું, પછી અદરય થયો, ને પછી ૩૦ ની વયે પેલેસ્ટાઇનમાં પાછો જોડા થયો. તે વયગાળામાં—૧૨ થી ૩૦ સુધીનાં અદાર વર્ષ ખ્રીસ્ત ક્યાં હતો ? ને શું કીધું ? બાઇબલમાં એના ઉત્તર નથી.

બાઇબલના અભ્યાસીઓ એને 18 Years of Silence કહે છે.

ખ્રીસ્તની જીવનકથા ગાનું ચારે Gospelsનું એ અદાર વર્ષ વિશે મૌન છે,

દેખીતી રીતે જ એ તૈયારીનાં વર્ષો હતાં.

હવેવાય છે, ને કેટલાંક વર્ષો ઉપર એની વાત આવી હતી, કે કોહક રસિયાના મુન્નારને દહાસામાંથી એક અન્ય માંપડ્યો. એમાં એવું વર્ણવેલું છે કે ખ્રીસ્ત ટિબેટમાં ગયો હતો.

જો એ વાત ખરી હોય તો : અને ખ્રીસ્તના જન્મપ્રસંગે, શ્રી કૃષ્ણના દર્શન સિયજી પધાર્યાંતા એમ, the Wise men of the East પધાર્યાં હતા તે હકીકતમાંથી Sermon on the Mountમાંના ધર્મોપદેશના ને બાંહેધારેશના સામ્યમાંથી, તેમ જ બાઇબલમાંના અન્ય કેટલાક સિદ્ધાંતોના, અમરદારોના, યોગજીવનના હિન્દુ સિદ્ધાંતો સાથેના સામ્યમાંથી :

કંપનને રમવાને ચોક્કસી ચન્દની મળે.

બ્રહ્મચર્યનાં બાર વર્ષ : સમાવર્તન પછીનાં ત્રણ ચારેક વર્ષ પર્યટન દેશાટનનાં : ને વર્ષ દોઢેક જતાં આવનાંતું : એમ અદાર વર્ષ થાય.

કાશ્મીર ને કાશ્મીરનો ઉત્તરદેશ, હિમાચલમાંનો ઉત્તરાખંડ, ને એની બે પાંખો રૂપ ગાન્ધાર-કન્દહાર ને ત્રિશુપ-ટિબેટ : રાવત્રીની સમીપમાં તંત્રીશાહી શારદાપીઠ : એ Geography માં ખ્રીસ્ત ભગ્યો હોય એ ઇચિના પૂરતું જે સંભવિત શું નથી ?

કેટલાંક વર્ષો ઉપર આમાંની કેટલીક વાતો વાતવરણમાં હતી. ને ત્યારે બ્રહ્મચર્યથી ખ્રીસ્તને કાન્યાનાયક સ્થાપીને, શ્રીમદ્ ભાગવત સરિખંડું, ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાય સમા મોતના-અદોષ ગોપનના એ અદાર વર્ષનું, કાન્ય રચવાના અનિલાય થયા હતા. પણ સર્વે જે અનિલાય કોઈના જે કડાંકે કલ્યા જલ્યા છે ?

સાંભળ્યું છે કે Nestorian Christians ખ્રીસ્ત સૈકામાં કોમ્પીનીની આસપાસ મલ-બાર કાંઠે આવ્યાંતા, ને ત્યાં ઇશુપુરુષ રચાણું હતું.

એ પુરાણ પ્રચાર પામ્યું હોત તો કુદની પેઠે ઇસુએ આજ હિન્દુઓના ૨૪ અવતારમાં સમાસ પામ્યો હોત.

કોહકે દહારો તો એ અદાર વર્ષ આઠ પડેલા પડા ઉપડશે ને ? ઇતિહાસ ત્યારે કંઈક અન્ય કથની કથશે.

ઇતિહાસદષ્ટિએ ત્યાં સુધી તો એ અદાર વર્ષો મૌનનાં જ છે.

ખ્રીસ્તનું ધર્મામૃત

શ્રી રામી નારાયણનો ગુજરાતમાં પ્રાદુર્ભાવ થતાં પહેલાં શ્રી રામાનન્દ સ્વામીએ કહ્યું હતું કે 'અમે તો દુઃખદુઃખિયુ વમારિયે છીએ, વેશ તો વામે આવે છે.' ખ્રીસ્તના એ પ્રાગટ્ય પહેલાં John the Baptist થયો તે તહેલે પેલેસ્ટાઇન ભરી ઉગ્યાર્યું કે 'આવે છે, તે આવે છે.'

ખ્રીસ્તે બાપ્તિસ્મ કે I come not to destroy, but to fulfil. એટલે ખ્રીસ્તના ધર્મામૃતમાં નવીનતા કરતાં સર્વમંથસ્તાના ચિરંજીવી મસારા વધારે હોય તો આશ્ચર્ય ન થવા જોઈએ.

ક. ખ્રીસ્તી ધર્મના એ પ્રધાન સિદ્ધાન્ત: Fatherhood of God ને Brother-hood of Man. ગીતાશ્રમાં અર્જુને ઉગ્યાર્યું છે કે પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય.

Cow has no soul જેવાં ઈશ્વેશ વાયનખાળાખાના અનર્થકારી વાકયો વિમારીને વિચારતા Brotherhood નું પરમ વિશાલ ideal તો શુદ્ધ ભગવાનનું ને મહાત્મા ભગવાનનું જેને પાછળથી St Francis of Assisi એ પણ અનુભવેલ દીધું કે I feel the very flowers to be my brothers & sisters.

ખ. ખ્રીસ્તી ત્રિમૂર્તિ: God the Father, God the Son, God the Ghost. બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ્વરની દિ'કૃ ત્રિમૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે.

ગ. હિન્દુઓનો અવતારવાદ તો જમ જાણીતો છે.

ઘ. The Golden Rule : Do unto others as you wish to be done by them : એ તો હિન્દુઓના આત્મચત્ સર્વે ભૂતેષુ નો જાણે પાડેલો.

ચ. ખ્રીસ્તનો ભક્તિમાર્ગ છે, સચ્ચોપાસના છે. હિન્દમાં એ ભક્તિમાર્ગ ને સચ્ચોપાસના વેદજૂતાં છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તે બ્રહ્મ; આનન્દરૂપમમૃતં વિ.

છ. અમલકારીનું એ કેટલુંક સામ્ય: પાણી ઉપર ચાલવાની યોગસિદ્ધિ: કુંવારી કુન્તીને કહ્યું જાણ્યો, કુંવારી મેરીને ખ્રીસ્ત જાણ્યો. વિ.

જ. The Sermon on the Mount ને શુદ્ધોપદેશનું જમવિખ્યાત સામ્ય.

ઝ. Bearing the Cross : દુઃખતા-પાપતા જમતમાર હું વહું છું.

ગીતાશ્ર: અનન્યચિન્તયન્તો માં ચે જના: પર્યુપાસતે,
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમ વદામ્યહમ્.

૮. અને વળી

દેવભક્તો દેવ પામે, પિત્રિભક્તો જ પિત્રિને;

ભૂતભક્તો ભૂત પામે, માહરા ભક્ત તો મને.

૯. દસ મહાઆસાણો: હિન્દુઓના ધર્મનાં દસ લક્ષણો.

૩. The Idea of Second Birth: દ્વિજાત હિન્દુઓનું હિન્દુ અને ખ્રીસ્તી એમ ધણા ધણા સિદ્ધાન્તોનું સામ્ય.

૮. અને મહારે મને તો ખ્રીસ્તનો પરમ સિદ્ધાન્ત Atonement-At-one-ment: with God, with Nature: પરમ પુત્ર સાથે, મહામાયા સમોવડી ત્હેની પ્રકૃતિ સાથે.

એ તો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાંનો બીજો સ્વતઃ યોગ જ. યુજ્ to Join. In tune with the Infinite : અનન્તની એકતાનતા.

અને એ જ છે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને બોલેલી.

एषा ब्राह्मी स्थितिः, पार्थ ।

આમ ગીતાજી ને ઉપનિષદોમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો શોધકને સાંપડે.

પણ ખ્રીસ્તનું જીવનામૃત તો ગીતાજી કે ઉપનિષદમાંથી નથી જ સાંપડે.

બાઈબલ કે ખ્રીસ્તના ધર્મામૃત કરતાં ખ્રીસ્તજીવન અનેકધા ઉત્કૃષ્ટ.

મને તો પરમ પૂન્યભાવ છે તે ખ્રીસ્તજીવનને કાજે.

A part from His miracles or His teachings, the story of the life of Christ-to my mind is the Supreme Truth of Christianity.

ખ્રીસ્તનું એ જીવનામૃત જરા વિચારિયે.

ખ્રીસ્તનું જીવનામૃત

ખ્રીસ્તી ધર્મની એ પ્રધાન શાખાઓ, ટેથેલિક કે પ્રેટેસ્ટન્ટ.

અઓએ પરસ્પરને બાબ્યા, કાપ્યા, સંદર્શા, અનેકવા સન્નાપ્યા. એ પ્રતિપક્ષ આજ ઉદ્દેશવાના નથી.

Broadly speaking

ટેથેલિકે ખ્રીસ્તજીવનના અનુસરણના મતનીલ:

પ્રેટેસ્ટન્ટે ખ્રીસ્ત સિદ્ધાન્તના અનુસરણના મતનીલ.

તેથી ટેથેલિક સાધુઓ સંન્યાસીઓ, અને બોંધરામાં કાંટાવાળા ગેરમન્દિરો પોતે પોતાને મારીને થે તપ કરના.

ખ્રીસ્તજીવનમાંથી તરી આવતી ત્રણ વાતો છે, ને એમાં જ ખ્રીસ્તી ધર્મની પરમ વિશેષતા વસેલી છે.

માનુદી પ્રજા તકારે પયગમ્બરોની જનેતા પ્રજા હતી. પસન્તમાં ફક્ત ખીસે એમ ત્યાં પયગમ્બરો પ્રજુલતા.

પહેલી વાત: કેટલાક પયગમ્બરો રાજકુલના. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર રાજકુમારો હતા.

કેટલાક ધનિક: શ્રી કૃષ્ણની એનાની કારિકા; મહમ્મદ સાહેબનાં લક્ષ્મીજી સમા ધનવાન પત્ની.

એમ એમની રાજસત્તા કે ધનસત્તા.

ખ્રીસ્તની ગરીબી: એના એલાઓની થે, ગોપિન્દા, સમેવડી, ગરીબી ને જાનગરીમી.

પરિણામ એ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ પંડિતોના પાંડિત્યપરમમાંથી નથી નિર્જરિયો: સન્ન-જનના દેશમાંની એ અમૃતધારા છે.

ઉપનિષદો કે ગીતાજીમાંની બુદ્ધિની સંસ્કારિતા કરતાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંની દેવાની સંસ્કારિતા વિશેષ.

પ્રીતનું આશ્વજીવન, સંન્યસજીવન, યોગજીવન: એ તો અભાગિ હતા, એ તો યોગીન્દ્ર હતા.

ધૈર્ય યસ્ય પિતા, ક્ષમા ચ જનનો, શાન્તિશ્ચિરં મેહિની,

સત્યં સૂનુરયં, દયા ચ ભગિની, બ્રાતા મન:સંયમઃ;

શરદ્યા ભૂમિતલં, દિશીયિ વસનં, જ્ઞાનામૃતં મોજન-

મેતે યસ્ય કુટુંબિનો, વદ સતે ! કસ્માત્ ભયં યોગિનઃ ?

અને યોગી જનના વર્ણનનો એ શ્લોક જાણે પ્રીત યોગીન્દ્રનું જ વર્ણન કરતો ન હોય ! એ શ્લોકમા જાણે સાક્ષાત્ પ્રીતદર્શન.

પ્રીતનો દિગ્વિજય તે આશ્વજીવનનો, ઋષિજીવનનો, યોગીજીવનનો દિગ્વિજય. શાસ્ત્રનો નહિ, સાધુનાનો દિગ્વિજય. ધનનો નહિ, રૂપાનો નહિ, વૈરાગ્યનો દિગ્વિજય, સંન્યસનનો દિગ્વિજય.

પ્રીત વાત: અન્ય પયગમ્બરોનો જન્મભક્ષિમા, પ્રીતનો મૃત્યુ-મહિમા.

જન્મ ને મૃત્યુ ઉપર Mysteries-પરમ અહાંભેદ છે; એ વિષયદાઓની પાછળ આંખડી પરીવી પરીવીને માનવ જાત ચાકી: ભેદ પાયા નહિ.

અન્ય મહાધર્મો જન્મસંસ્થાપિત છે: પ્રીતી ધર્મ મૃત્યુસંસ્થાપિત છે.

મૃત્યુના અમૃતસાગર વચ્ચે પ્રીતી ધર્મના મહાજી.

કાલોડસ્મિનાં-મહામૃત્યુનાં અધોર જલનાં એ ધર્મવૃક્ષને અખંડ સીંચત ને પોષણ.

પ્રીતી શક પ્રીતની મૃત્યુતિથિથી.

આપણી એવણાઓમાં જિજીવિષા-જીવનની એવણા. પ્રશ્નને મૃત્યુની એવણા હતી. ઇશ્વરે મરી જાયું. ઇશ્વરે તો મૃત્યુને નહોતું દીધું. મહાદેવિ કાલિદાસનું પ્રખ્યાત ચરણ-જીવન તે વિકૃતિ છે, મરણ તે જ પ્રકૃતિ છે-એ હજી લખ્યું સૂઝાયું નહોતું ત્યાં જ ઇશ્વરે સામ્યું કીધું.

દેવીયિ ઋષિએ હાડ દીધાં દેવોને.

અમહાવાદ જ્યાં ચિતારનાન કરે છે એ દેવીયિ ઋષિને આરે મહામાજીએ આશ્રમ માંડ્યો.

પ્રીતે જીવન સમર્પ્ય જમતને.

ગરજવા સન્તસંધનો એ તો હતો મદન.

એ તો મરીને અમર થયો,

એણે તો મરીને અમર કીધાં.

ગોપીઓએ શ્રી કૃષ્ણને કાળે ગાયું છે કે—

જયતિ તેડધિકં જન્મના વ્રજ:

પ્રીતને કાળે જગત્ ગાય છે કે—

જયતિ તેડધિકં મૃત્યુના જગત્.

અને ત્રીજી વાત: પ્રીત હતા જમતને: પરમ નૈશ્ઠિક અભ્યાસી.

જમતના પયગમ્બરો એશિયાળેજે જ જન્મ્યા એ ઇતિહાસનો વિશ્વદર્શનમાં હેતુ રહે જ. ઇતિહાસની એ Mystery તે ઉકેલ પડિતોને જ એાપિયે.

પણ ખીજું એક પયગમ્બરી ઇતિહાસનું પરમ સત્ય:

રામ કૃષ્ણ બુદ્ધ મહામ્હા ઝાંચૂચ મૂના મહાતીર કેનકમુશિયત્ત: મહાધર્મોના સંસ્થા-
પક એ સહુ પયગમ્બરી ગુરુસ્યાઓએ.

ઇશ્વર પ્રીતિ એક જ નૈષ્ઠિક અહ્યારી,

ઇશ્વર પ્રીતિ એક જ આજન્મ અહ્યારી.

ઇશ્વર પ્રીતિ, અને શાખાસંપ્રદાયોમાં શ્રી સ્વામીનારાયણ

(ભાષણ ને અન્તે શાખાસંપ્રદાયોના સંસ્થાપક એ અહ્યારી મહાત્માઓનાં નામ
મહને કહેવામાં આવ્યાં છે. એક પરત્વે વિસ્મૃતિની ભૂલ ને ખીજા પરત્વે અજ્ઞાનની મહારી
ભૂલ કળ્પશી એ નામે આનન્દથી ને ઉપદારથી ઉમેરે છું: ૧૯ મી સદીનાં પરમ અહ્યારી
મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી; અને મહાત્મા સ્વીડનબર્ગ.)

પ્રીતિનો દિગ્વિજય તે અહ્યાર્યનો દિગ્વિજય, આદ્યજી Ideals-આદર્શનો દિગ્વિજય.

પ્રીતિજીવનમાં મહને તો નિરન્તર એક પરમ હિન્દુ Wealનું જ દર્શન થાય છે.

હિન્દુ Mythology-શાસ્ત્રવાર્તામાં હનુમાનજી છે, નારદજી છે, બીજા પિતામહ છે:
હો યે ઇશ્વર પ્રીતિ નથી.

એ તો હતો જગતનો પરમ નૈષ્ઠિક અહ્યારી,

જગતની શાસ્ત્રવાર્તામાં આજે યે અજોડ.

ઓ યુરોપ! ઓ અમેરિકા! ઓ એ માર્ગે જગતનાં જગતના ચોખ્ખંડ! સાંભળજો!
પ્રીતિજીવનનો અહ્યાર્યસન્દેશ!

દન દીક્ષત સત્તા કે સ્વામીત્વ,

વિકાસ ને કલ્યાણ નવાં છે.

પ્રીતિ તો ત્હારે ગાતો, આજે ગાય છે, અખંડ ગાશે કે

અહ્યારી રે હો! અહ્યારી;

અમે અહ્યાંડનાયના અહ્યારી,

અમે નિરુવધિ અહ્યારી અહ્યારી;

અમે અહ્યાંડેવના અહ્યારી;

અમે આનન્દઅહ્યારી અહ્યારી.

એવો હતો જગતનો એ જોગન્દર; એશિયાનો ધર્મપુત્ર, યુરોપનો ધર્મપિતા; એને અમારી
હો હમરો વન્દના.

અન્તે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું હતું એથી અધિકં તો શું ઉચ્ચાર્ય?

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદૃશકૃત્ય:

પુનઃ ભૂયોપિ નમો નમસ્તે

પહેરવેશ અને કળા

મનુષ્યે પોતાની કલાકૃતિને પોતાના ઉપર પણ પુષ્કળ પ્રયોગ કર્યો છે. આજની ધડીએ આપણે કપડાં જેટલે અંશે ટાઢ તડકાથી કે વાલુ વરસાદથી આપણું રક્ષણ કરે છે, તેટલે જ, અંશે કદાચ વધારે પ્રમાણમાં તે આપણી કલાકૃતિને સંતોષ આપે છે. ચહેરે ચહેરે ને ગામડે ગામડે તેમજ યુગ્મ, કલકતા જેવાં શહેરોમાં તો વળી અસંખ્ય કપડાંની દુકાનો મતમતનાં ને ભાતભાતનાં કપડાં વેચી રહી છે અને up-to-date ફેશનના England returned માણસોથી તે ગામડાના સાદાસુદા કૃષ્ણી, માળી સુધીના તમામ માણસોને આકર્ષી રહી છે તે કેવળ ટાઢ તડકાના નિવારણાર્થે કે કેવળ ચરીર રક્ષણાર્થે નહિ જ.

ઉપયોગિતા અને કલા વચ્ચેનો ઝગડો સૈદ્ધાંતી ચાલતો આજે છે. કોઇ કહે ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ પ્રથમ ને કલાની દૃષ્ટિ પછી: કોઇ કહે કલાદૃષ્ટિ પ્રથમ ને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ પછી. કોઇ કહે ઉપયોગિતા એ એક જ દૃષ્ટિ હોઇ શકે. કોઇ કહે કલાની દૃષ્ટિ એ જ એક હોઇ શકે. કોઇ વળી બેનો સમન્વય કરી કહે ઉપયોગી તે જ કલાયુક્ત તો કોઇ કહે કલાયુક્ત તે જ ઉપયોગી.

કપડાંની ખાખતમાં આ બેનો ઝગડો બેવો હોય તો સ્પષ્ટ છે. નિર્વસ્ત્રતાની સ્થિતિમાંથી મનુષ્ય વસ્ત્ર ઉપર આજે, તે જન્ને દૃષ્ટિએ આજે છે. એક તો કાંઇ ઓઢવાની ઉપયોગિતાને લીધે વસ્ત્રો ઉપયોગમાં લેવાયાં હતાં તેમ જ શરીર શણગારાર્થે પણ ઝાડનાં શાન, કૃષ્ણ વગેરેનો વસ્ત્રોરૂપે ઉપયોગ થતો જ હતો: જેમાંથી કદા દૃષ્ટિ પ્રથમ આવી હશે એ જહેવું મુરકેલ છે. કેમકે નિર્વસ્ત્ર સ્થિતિમાં મનુષ્ય રહેતો હશે ત્યારે ટાઢ તડકાથી રક્ષણ કરે તેવી જ તેની ચામડી અને ચામડી ઉપરના વાળ હશે. તે વખતે રક્ષણની જરૂર ન હોય, તો પણ એક શણગાર તરીકે માણસોએ ઝાડનાં પાંદડા ને છાલો ઓઢી હશે તેમ કેટલાએકે ટાઢ તડકામાં જેમ પહોંચેએ માળા આધવાનું શોધી કાઢ્યું તેમ ટાઢમાં ઓઢવાની કે તડકામાં શુકામાં રહેવાની ને માથે ઓઢવાની શોધ પણ કરી હશે.

જો તે દૃષ્ટિ પ્રથમ આવી હોય, આજે એની ઉપયોગિતાનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર છે. પરંતુ કલાની દૃષ્ટિ કાંઇ છેક ભૂસાઇ નથી જ. આજે ઉલટી કલાદૃષ્ટિ ઉપયોગિતા ઉપર ચડી બેસી છે.

બાંધી જકડીને કે મરડી નાંખવાનું પણ બાપી સખતાં નથી. મારવાડણે ગમે તે ઝડપમાં પોતાની બે તાકતો ધાધરા પહેરવાનું છોડે જ નહિ. દક્ષિણી સ્ત્રીઓએ વીસ લાચની સાડીનો બાર વહીને પણ ટાઢ તડકાથી ઓર્ડું રક્ષણ થાય ને શરીરને વધારે બાંધવું જકડવું પડે તે પણ સ્વીકાર્યું; ને પારસણે અર્ધાં ભૂખી રહીને પણ સુંદર કોરો કે બ્લાઉસ પહેરવાની કલા-વૃત્તિને પોષી રહી છે.

એક બાળુ શરીરસુખના ભોગે પણ કલાનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ચાલે છે ત્યારે ખીચ બાળુએ માત્ર ટાઢ તડકાથી રક્ષણ કરવું એ એક જ ધ્યેય રાખીને સાવ ઢંગધડા વગરને બોડાળ પહેરવેશ પહેરીને કલાને હાથપાર કરવાનો કાંઈ ઓછો પ્રયાત્ર થતો દેખાતો નથી.

ઉપયોગિતા અને કલા એનો કલ્પદ આમ આધ્યાજ કરે છે. છતાં આજનો પ્રવાહ બેનો સમન્વય કરવા તરફ દેખાય છે. ઉપયોગી તે જ સુંદર કરીને પહેરવું એ તરફ આજની દેશનનો ઝોક જણાય છે.

આજે ધણાં કપડાં, લેસ, રિબન ફેલેનલ ને હિનમાં બાજકને દાટી દઈ તેને શ્વાસ એવાની પણ સુરકેલી ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીના કપડાંનો શોખ હવે ઓછો થાય છે ને તેની જગ્યાએ ઓછાં, શરીર જકડાઈ ન જાય એ જાતનાં, તેમજ ઝડપ અનુસાર મારક આવે તેવાં કપડાં પહેરાવવાં એ જ દેશન ગણાય છે. દેશન શરીર રક્ષણનાં તરવે સાચરીને કલાને અવકાશ આપતી દેખાય છે. મોટાંઓનાં કપડાંમાં પણ આજ જાતનું ધારણુ ધણે અંશે દેખાય છે. સારાંશ કપડાં ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પહેરવાં જોઈએ ને તેની સાથે જ આંખને સંતોષ મળે, કલાવૃત્તિને અવકાશ મળે એ દૃષ્ટિએ પહેરવાં જોઈએ એવી લોકોની વિચારસરણી દેખાય છે. આ રીતે ઉપયોગિતા અને કળા વચ્ચેનો વિરોધ નીકળતો જાય છે.

હવે ‘કલાની દૃષ્ટિ’ એટલે શું એ જરા તપાસીએ.

કલાની દૃષ્ટિ એટલે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ. આંખને સુંદર લાગે એવાં કપડાં તે કલાની દૃષ્ટિએ ચએલાં કપડાં. પરંતુ આંખને જ સુંદર લાગે છે એમાં ધણી મિશ્રિત ભાવનાઓ ભેગી થઈ જાય છે. જેમાંથી શુદ્ધ કલાને જૂદી પાડવાનું કામ અઘરું છે.

સુંદરતાની કલ્પનામાં મોટા ભાગ બજવાની આપણી સામાજિક કલ્પનાઓ છે. જ્યારે અમુક પ્રકારનો પોશાક સમાજમાં રૂઢ થઈ જાય છે ત્યારે તેનાથી જૂડું આપણી આંખને સુંદર જ દેખાતું નથી.

મારવાડી લોકોની રંગ પસંદગી અને કલા રંગના ધાધરા ઉપર કલા રંગનું છાયલ ઓઢાય એ રંગમેળ સંબંધીના તેમના રૂઢ નિયમો અચ્ચ છે ને તેમની આંખે તે જ સુંદર લાગે છે, જ્યારે ખીબ પ્રાંતના લોકોમાં તે સંબંધે “મારવાડી રંગો” એવો કટાક્ષ કરવાનો સબદ્ધપ્રયોગ રૂઢ થઈ ગયો છે.

મદ્રાસી સ્ત્રીઓમાં અર્ધાં અર્ધાં વાર પહેળા દિનારીનાળા સાડલા તેમને મન પ્રિય છે. દક્ષિણીએનો પોશાક તેમને મન સુંદર લાગે છે, ને મુબરાલી બંગાળી પોતાના પહેરવેશ માટે મગર છે. આ જાતની સુંદરતાની કલ્પનાને આપણે કેળવેલી રચિ કહીએ.

પોશાકની સુંદરતા સાથે બળા ગમેલી ખીચ સામાજિક કલ્પના તે શિષ્ટતાની, દરજ્જાની, વગેરે છે. આખે શરીરે પરસેવો વળતો હોય, અંદરથી જીવ સુંઝતો હોય તોયે મુબાઈની દક્ષિણી સ્ત્રીઓ એવડી બેરંમ શાશ એડીને નીકળે, જે શાલ ન ઓટે તે અશિષ્ટ કે

બિન જાતિનું આકર્ષણ આસ્તે આસ્તે ઝોડુ સ્પષ્ટ થઇને મનુષ્ય ખુદ આકર્ષણમાં આનંદ લેવા લાગે છે. કેન્દુ પશુ ધ્યાન જેવાય, આપણા ઉપર બધાની આખો ફરે એમાં જ સ્વત આનંદ માણવા લાગે છે તે સાધવામાં કપડાનો કૃપયોગ થતી વાગ થાય છે, ને ઘણી રીતે થાય છે.

આ વિદ્યુતિઓ વિશે વિગતગત્પૂર્વક લખવાનું આ સ્થાન નથી.

દરેક કલામાં શુદ્ધ દયા ને નીચાવસ્યા પ્રતિ ખેંચનારી વિદ્યુત કત્તાનો ભેદ પાગખવાનું કામ દરેક શુદ્ધ કલાના ઉપાસકને આવડવું જ જોઇએ. એમાં ઝીણવટથી પૃથક્કરણ ને મનુષ્ય મનસના ડાહ્યા અભ્યાસની જરૂર હોય છે. Sensitive Intuition પણ એ જાનતમાં મારી મદદ આપે છે. દેખીતી ગીતે જ મનુષ્યને લાગે કે એમાં અમુક ભાગ સાગે, શુદ્ધ, સરસ લાગતો નથી.

આજે આ પોશાકનો ગોખ ધગવનાર હક ઠપ માણુઓ પોશાકનો કનાત્મક શુદ્ધ આનંદ અને ખીજી વિદ્યુત જાનતાઓ વચ્ચે ભેદ પાડવા નથી સિંચેલ સ્ત્રીઓ પોશાકનો ખામ ગોખ ધગવે છે. તેઓ આ વિષય વિશે વિચાર કરતી થાય એ જરૂરનું છે.

તાગમેન મોડક.

આપણું હાલનું જહાણવટું

તમામ રીમ નૈવીગેશન કંપનીનો છોડા વાષિઃ અહેવાલ મમા નવેમ્બર મામમાં બહાર પડ્યો છે. એમાં આપેલા સરવૈયા પચી જણાય છે કે તેમની પોણા બે કરોડ રૂપિયાની મુદ્દીમાંથી લગભગ હજાર લાખ રૂપિયા પાણી થઇ ગયા છે આટલી મુદ્દી ઝોઢી કરીને મિલકતમાંથી વ્હાણોની કિંમત લગભગ હજાર લાખ રૂપિયા જોટવી ઘટાડવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત મોટ-મોટી અને ફર્નીચરની કિંમતોમાં પણ હજાર રૂપિયાનો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

આનું શું કારણ? દુનિયાના બધા દેસો લડાઇ બધ થયા પછી પરદેશો સાથેના વેપારમાં પોતાના જ વ્હાણોનો ઉપયોગ કરવા મથી રહ્યા છે. તે દરેક દેશ પોતાને જોડતો માવ અને પોતાને મોકલવાનો માવ તથા પોતાને ત્યાં લાવવાની અને પોતાને ત્યાંથી લઇ જવાની ટપાલ પોતાના જ વ્હાણો મરફતે કરે છે, અને ખાસ કરીને ૧૯૨૦-૨૧ પછી દુનિયાના દરેક દેશે વેપારમાં ઝપલાવા માડ્યું છે. યુરોપના મગીજ બની મથેના ગળ્યો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા તથા જાપાન જેવા ગળ્યો પોતાની સ્થિતિ મજબુત કરવા, દરેક દેશ માથે વેપાર કરવા અને ત્યાં પોતાનો માવ ખપાવવા તત્તોડ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. એટલે કે તેમણે જધાએ વેપાર વધાર્યો છે, અને તેને માટે માવ લાવવા બધ જવાના

જે વ્હાણો જોઈએ તે પણ તે દેશોએ પોતે જ બાંધ્યાં છે અગર ખરીદી લીધાં છે. દુનિયાનું વ્હાણવટું અત્યારે કોઈ એક દેશના હાથમાં નથી રહ્યું. લડાઈ પહેલાં એટ્રિયટન દુનિયાનું વ્હાણવટું કરતું. પણ ધીમે ધીમે તેના આ ધંધો તૂટતો ગયો અને લડાઈ દરમ્યાન જાપાન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ પોતાનાં વ્હાણો બાંધ્યાં અગર જોઈએ તેટલાં ખરીદ્યાં. અત્યારે તો આ દેશો ઉપરાંત જર્મની, હોલંડ વગેરે દેશોએ પણ પોતે વ્હાણો બાંધીને અગર ખરીદીને પોતાનું વ્હાણવટું કરવા માંડ્યું છે. અને તેમનાં વ્હાણો કાંઈ નુકસાને કામ કરતાં નથી. તેમની વ્હાણવટું કરનારી કંપનીઓ ખૂબ નફા કરે છે.

ત્યારે આપણું શું? આપણી કંપનીના પૈસા કેમ પાણી થઈ ગયા? તે કેમ ફાવતી નથી. જો આટલાટલો વેપાર દુનિયાના બીજા દેશોના વધ્યો છે તો આપણો વેપાર નથી વધ્યો? વધ્યો છે. ખૂબ વધ્યો છે. દર વર્ષે પરદેશી સાથેના આપણો વેપાર લગભગ ૭૦૦ કરોડ રૂપિયાનો છે એટલું જ નહિ પણ આપણે ઘણા ઘણા દેશો સાથે વેપાર કરીએ છીએ-દા. ત. યુનાઇટેડ કિંગડમ, જર્મની, જાપાન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા, અને ઇટલી, હોલંડ, ડેન્માર્ક વગેરે વગેરે. છતાં આપણા આ બધા વેપારને અંગે જે માલ લાવવાનો હોય અગર લઈ જવાનો હોય તેને માટે પરદેશી વ્હાણો-ખાસ કરીને બ્રિટિશ વ્હાણો, ઉપર આપણે આધાર રાખવો પડે છે, અને તેમ જ આપણી ટપાલ માટે.

આ તો પરદેશી સાથેના આપણા વેપારને માટે જોઈતાં વ્હાણોની વાત થઈ. પણ આપણા દેશના જ બંદરો વચ્ચે જે વેપાર છે તેને માટે જે જોઈતાં વ્હાણો આપણી પાસે નથી. જ્યારે દુનિયાના એકે એક દેશના દિનારાનું વ્હાણવટું તે દેશનાં પોતાનાં જ વ્હાણો કરે છે ત્યારે હિન્દમાં તો તેમાં પણ પરદેશીઓ ધણે જ મોટે ભાગે પેટેલા છે. આમ આ બન્ને પ્રકારના દરિયાઈ વેપારનું બધું વ્હાણવટું લગભગ તેમના હાથમાં છે. અને તે, તેમને કમરો જ છે એમ તેઓ માની બેઠા છે.

અને તેથી જ જ્યારે જ્યારે આ વ્હાણવટામાં હિન્દીઓએ હાથ ધાલવા પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે પેલા પરદેશીઓ બધા ભેગા થઈ ગયા અને આ પ્રયત્નો તોડવા તેમણે તનેતોડ પ્રયાસો કર્યા. અહીં લાકડાનાં વ્હાણોની વાત નથી. કારણ કે ભર દરિયે વસાળતો ઉપયોગ કરીને જનારાં લોખંડનાં જ વ્હાણો હોય છે, તેથી આ તેમના વાત છે. લાકડાનાં વ્હાણો દુનિયાના બધા ભાગોમાંથી ધીમે ધીમે મોટી મુસાફરીઓમાંથી નીકળી ગયાં છે અને મુખ્યત્વે લોખંડનાં જ વપરાય છે. આવી જાતનાં વ્હાણો વડે વ્હાણવટું કરનાર હિન્દમાં અત્યારે તો કોઈક જ છે. જુદા જુદા પ્રસંગોએ હિન્દીઓએ એમ કરવાના પ્રયત્નો તો કર્યાં છે, પણ દર વખતે પેલી પરદેશી કંપનીઓ સંપ કરીને તેને તોડી પાડતા.

આમ તોડી પાડવાનાં ઘણા ઘણા કિમીયા છે. આપણા બધા પ્રયાસોમાંથી કાંઈક સફળતા મેળવનાર છે તે સીંધીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીને * પણ આવા કિમીયા..

* આખા હિન્દમાં અત્યારે વ્હાણવટું કરનાર મુખ્યત્વે સીંધીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની જ છે. બાકી બધી જાનબી, એકાદ બે જાણની માલિકાની અને જાડુજી નાના પાયા ઉપર કામ કરનારી આગબોટો છે. હાલમાં એક બીજી નવી કંપની—ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીના નામે નીકળી છે. પણ તેને કામ કરતાં હજી ઘણી વાર લાગશે. એટલે અત્યારે તો સીંધીયા કંપની જ મુખ્ય છે. વ્હાણવટીઓના અનુસરો અને દરિયાઈ દર્યાવવામાં તેના જ અહેવાલો ઉપર આધાર રાખ્યો છે.

હતું. આ નૂરના ભાવમાં એકદમ ઘટારો કરવામાં આવ્યો, અને ઘણી ખોટ જાય એવી રીતે દર-રતના ૩. ૬)નો ભાવ ચાલુ વર્ષમાં કરવામાં આવ્યો. કંપનીની સ્ટીમરોને હિન્દના દરિયામાં ચોક્કસપણે ફરતી રાખવા માટે આ કચ્છી નાખનારી હરિદ્વાસની સામે ટકી રહેવાની જરૂર હતી. અને કંપનીની સ્ટીમરોની સર્વિસો હિન્દના કિનારાના દરિયામાં હંમેશને માટે ચાલુ રહે એવા સંગીન પાયા ઉપર મુકવાને માટે કંપનીને મોટા ભોગો આપવા પડ્યા છે. ચાલુ વર્ષની લગભગ આખર સુધી ચાલેલી આ નૂરની તીવ્ર હરિદ્વાસ સામે અને જે મન્યુલ ટકાવ કર્યો તેની અસર એટલી સારી થઈ છે કે બ્રિટિશ ઇન્ડિયા અને આ કંપની વચ્ચે સમંજુતી થઈ છે. અને તેને પરિણામે નૂરની હરિદ્વાસનો અંત આવ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ કેરટા ઉપર નૂરના ભાવ અને કંપનીએ સાથે મળીને નક્કી કરવાનું કચ્છું છે.”

આ ઉપરથી જણાશે કે લગભગ ૧૯૨૩ ની આખર સુધીમાં તો આ કંપનીને ખૂબ જ વેડવું પડ્યું હતું. તે હિન્દના જ કિનારાઓ ઉપર કામ કરતી હતી છતાં તેને આમ ખમતું પડ્યું હતું. પણ હિંમતથી તેણે કામ કર્યો હતું તો તેની અસર એ થઈ કે સામી, ઇંગ્લેન્ડ સંમંજનારી કંપનીને નમતું પડ્યું.

પણ આમાં આપણી સરકાર શું કરે છે? તે શું એમ સમજે છે કે હિન્દી વ્હાણવડાને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર નથી? કે તેની જરૂર હશે તો તે આપોઆપ રથપાશે અને પરદેશી કંપનીઓને હાંકી કાઢશે? અત્યાર સુધી તો તેમનું તેવું જ વલણ જણાયું છે. જ્યારે હુનિયાના બધા જ દેશોએ પોતાના કિનારાનું વ્હાણવડું પોતાની જ આગખોટા કરે એવી જાતનો કાયદો કર્યો છે ત્યારે એકથી આ હિન્દી સરકાર નિરાંતે એમ માને છે કે તેમ કરવાની જરૂર નથી. ગ્રેટબ્રિટન જેવા અપ્રતિબદ્ધ વેપારી દેશોના દાવે કરનારે પણ આમ કર્યું છે; અને તે ધણી વખતથી કર્યું છે, છતાં અહીં હજી તેની જરૂર નથી એમ હિન્દી સરકાર માને છે!

કિનારાનું વ્હાણવડું હિન્દીઓ જ કરી શકે એવી જાતનો તેણે કાયદો કર્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ હિન્દી વ્હાણવડાને દાખી દેવાના જે પ્રયાસો પરદેશી કંપનીઓ કરે તેને માટે તેને જરૂરે લાગ્યું નહતું અને તે તો નિરાંતે જીંધતી હતી, સીંધીયા કંપનીએ ઇ. સ. ૧૯૨૨ ના અહેવાલમાં લખ્યું હતું “હિન્દી સરકારે સદ્દર અને આરાજનક દેશી વેપાર કેળવવા અને ઉત્તેજન આપવાનું જાહેર કર્યા છતાં તેનું આ કંપની તરફનું વલણ નિરાશા બરેલું છે એટલું જ નહિ પણ ચોક્કસ રીતે ઉત્સાહને દખાવી દેનારું છે..... જ્યારે હુનિયાના ઘણા ખરા દેશોએ મુખ્યત્વે કરી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ કેરટાનો વેપાર કાયદાથી પોતાની દેશી કંપનીઓ માટે જ રાખ્યો છે ત્યારે આપણા દેશમાં કેરટાનો વેપાર દેશની કંપનીઓ માટે નથી રખાયો. એટલું જ નહિ પણ પરદેશી કંપનીઓ હિન્દી કંપનીઓ સામે મોનોપોલી ભોગવી રહી છે અને તેનો લાભ લઈ અત્યાર સુધીનાં આ દેશનાં સર્વ સાહસોને તોડી શકી છે.”

હિન્દી સરકાર આ જાતમાં બહુ બેદરકાર રહેલી છે. જ્યારે વડી ધારાસભામાં ૧૯૨૩ ની સાલમાં એક હિન્દી સભાસદ હિન્દી વ્હાણવડાની જાખતમાં તપાસ કરવા અને સૂચના કરવા માટે એક સમિતિ નીમાય એવો ઠરાવ લાવ્યા ત્યારે જ હિન્દી સરકારે ફેસુઆરી મહિનામાં તેમ કર્યું. આ સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ પણ પહોંચાડ્યો, જે કે સમિતિએ જે

જે ભલામણો કરી છે તેમાંની ઘણી, અધૂરી અને ઢંગધડા વિનાની છે, છતાં જે કાંઈ ભલામણો છે તેને પણ આજ વીસ વીસ મહિનાઓ થયાં હિન્દી સરકાર દાખાને બેસી રહી છે. સમિતિ ફક્ત ધારાસભાને સંતોષવા માટે જ નીમણ હશે! સમિતિએ કહ્યું છે કે હિન્દના કિનારાનું વ્હાણુવટું બધું હિન્દી કંપનીઓના વ્હાણુ મારફતે જ થવું જોઈએ. પણ હિન્દી વ્હાણુની જે વાખ્યા તેમણે આપી છે તેને લીધે ઉપરનું કથન બાબતું મોળું પડી જાય છે: તે કહે છે “હિન્દી વ્હાણુ એને ગણી શકાય કે જે હિન્દમાં રજીસ્ટર થયું હોય, જે વ્હાણુ માટેની સુધી મોટે ભાગે હિન્દીઓના હાથમાં હોય અને જે વ્હાણુનું કાર્યવાહકપણું મોટે ભાગે હિન્દીઓના હાથમાં હોય.” આ “મોટેભાગે” એ એણે ચોકસું નથી કહ્યું. એના ગમે તે અર્થ લેઈ શકે. અને વળી વ્હાણુ ઉપર અમલદાર વર્ગ હિન્દી જ હોય એમ પણ તેઓ નથી કહેતા.

પણ આટલુંચે સ્વીકારવા હિન્દી સરકાર તૈયાર નથી. આજ લગભગ બે વર્ષ થવા આવ્યાં છતાં આ ભલામણો ઉપર હિન્દી સરકારે બહુ જ નજરું ધ્યાન આપ્યું છે એમ કહી શકાય*. વચ્ચે એવી વાત આપી હતી કે હિન્દી સરકારે આ બાબતે અમલમાં મુકવા માટે વિલાયતના નૌકા ખાતાને એક માણસ મોકલવાનું લખ્યું છે. અને હિન્દી સરકાર પ્રાન્તિક સરકારોના હાથમાંથી બંદરો પોતાની સત્તામાં લેવા માટે વિચાર ચલાવી રહી છે. આ તેમનાં પગલાં હિન્દી વ્હાણુવટા સમિતિની ભલામણોને અનુસરીને હશે કે કેમ? પણ આમાંયે પોતે શિથિલ છે. આલું આલું કરવાથી એ પોતે બાંજા દેખાવ બણે કરી શકશે. પણ તેમાં હિન્દનું કંઈ વળવાનું નથી જ. અને છતાંયે હિન્દી સરકાર ડૅપી કરે છે કે રખેને તેમ કરતાં હિન્દી વ્હાણુવટીઓ શાંતિ ન જાય!

તો પછી આ સરકાર પાસેથી બીજી તો શી જ આશા રાખી શકાય? ક્યાં જર્મન સરકારની મદતવાંકીલા અને ક્યાં હિન્દી સરકારની સ્વાર્થી નીતિ! જર્મન સરકારે પોતાનું વ્હાણુવટું ખીલવવા માટે કિનારાનું વ્હાણુવટું જર્મનો જ કરી શકે તેવો કાયદો કર્યો ત્યારે હિન્દી સરકાર હજી એમ કરવું કે નહિ તે વિષે વિચાર ચલાવે છે! જર્મન સરકારે, ખીલ દેશનાં બંદરો તેના ઔદ્યોગિક પ્રદેશથી નજીક પડતાં હતાં, છતાં પોતાનાં જ બંદરો ખીલવવા માટે અને પોતાના જ બહુમુદ્રીઓને દરેક જગ્યાએ આપવા માટે રેલ્વેના નૂર એવા રાખ્યા કે જેથી પોતાનાં બંદરો મારફતે જ માત્ર મોકલવો એ સરતું પડે. ઉપરાંત વ્હાણુવટું કરનારી કંપનીઓને, જે માણસોની ખોટ, સુઠીની ખોટ હોય તો સરકાર તેમની મલ્ટે દોડી આવતી.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ પણ આમ જ કરીને પોતાનું વ્હાણુવટું સ્થાપ્યું છે. તેમની આગળોટાને પંદરેશનાં બંદરોએ- મુરકેલીઓ પડતી હોય તો ત્યાં પણ સરકાર

* નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના અહેવાલમાં સીધિયા કંપનીના ડીરેક્ટરો લખે છે:—“હિન્દી સરકાર પોતાની આમાન્ય બેદરકારી કાઢી નાખશે અને ઇડિયન મરકંટાઇલ કમીટીએ કહેલ ભલામણો એમના સાચા સ્વરૂપમાં અમલમાં મુકવાનાં પગલાં એકદમ લેશે એમ જે આશા તમારા ડીરેક્ટરોએ ગયે વર્ષે બતાવી હતી તે ફળીમત થઈ નથી. આ કમીટીનો રિપોર્ટ* સરકાર સમક્ષ રજૂ થયાં વીસ માસ થયે ગયા છે છતાં એ રિપોર્ટ ઉપર વિચાર ચલાવવા અને આ મોટા રાષ્ટ્રીય હિલોગને વિકાસ રવા માટે અને તે વિષે પોતાના સુધા યદવાનો સરકારને સમય નહીં મળ્યો નથી તેમ જ તેમ દરવાનો કચ્છ પણ બતાવતી નથી.”

ધર્મ પડીને જોઈતી સગવડો મેળવી આપતી. અને 'જે પરદેશી' સંસ્કાર તેમ કરવાની ના પાડે તો દેશની આગબોટો પોતાના બહેરાએ આવે ત્યારે તેને માથે કંરવામાં તેઓ કાંઈ બાકી ન રાખતા. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાએ જ્યારે પોતાનાં વહાણો ગ્રેટબ્રિટન મોકલવા માંડ્યાં ત્યારે પાછા આવતાં વહાણોને શરૂઆતમાં ગ્રેટબ્રિટન કાંઈ પથુ' માલ આપતું નહિ. એટલે અમેરિકાએ પંજુ' તેવોજ સામો જવાબ પાઠવ્યો. ગ્રેટબ્રિટનની આગંબોટ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જતી ત્યારે તેને પથુ ખાલી જ પાછી વાળવામાં આવતી.

ક્યાં આ દેશની સરકાર અને ક્યાં હિન્દી સરકાર? હિન્દી સાહસોને પરદેશીઓની હરિકાઈ વેઠવાની હોય છે અને સરકાર કોઈ રીતે તેમને રક્ષણ અગર ઉત્તેજન આપતી નથી. ઉપરાંત તેમનામાં અનાવડત પથુ હશે. અને આ બધાં કારણોને લીધે શરૂઆતમાં તો, હિન્દી આગબોટો મારફતે જે માલ મોકલવામાં આવતો તેનો વીમો પથુ કોઈ નહોતા ઉતારતા. પથુ આ સ્થિતિ ધીમે ધીમે નાબુદ થતી જાય છે. પરંતુ વહાણવટા સમિતિની જેવી તેવી બલામથો ઉપર પથુ સરકાર ધ્યાન આપશે તો જ, અને પરદેશી કંપનીઓની સામે થવાની અને ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ અને ધૈર્યવાળી, સીધીમા જેવી એક નહિ પથુ અનેક, વહાણવટુ' કરનારી કંપનીઓ નીકળી આવશે તો જ, હિન્દુ વહાણવટુ' આપણા હાથમાં આવવાની આશા રાખી શકાય.

અંકુસાલ ભ. દલાલ.

રુદ્રમુખ અને રંજના

(એકાંકી નાટક)

(અનુસંધાન અંક ૫. ૧૭૪ થી)

પ્રવેશ ત્રીજો.

[સમય: જગતી સવાર. સ્થળ: એ જ]

(બાલ સૂચનાં મિત્રો દિવાનખાનામાં પ્રવેશે છે. સામેથી રુદ્રમુખ વિખરાએણે વાળે, અને દલાસીન ચિત્તે આવે છે.)

રુદ્રમુખ: (એટલો) લોકો કહે છે કે સવારનાં સ્વપ્નાં ખરાં પડે છે. (થોડી વારે) કોણ જાણે ?—અમે આખી રાત બે જણાં-એકલાં-પહેલવાંકેલાં કોઈ લાંબે લાંબે રસ્તે જતાં હતાં. નિરંજનાએ મારો હાથ પકડ્યો હતો, અને મને ચાક લાગ્યો; એણે માફ મથું એના ખમા પર લીધું, અને મારો હાથ લઘ પોતાને હોઠે—(અટકી પડે છે.) ના એ હોઠ નહોતા—મારા હાથમાં માત્ર એના વિખરાએણા દેશની યુ'એ જ આવતી હતી—(અર્ધવિરમ્ભત સ્વપ્નના પડછામાં ડૂબી જાય છે, અને બારી પાસેની ખુરશીમાં પડે છે, અને બહાર જોવા દરે છે.)

(અંતીમ આવે છે.)

ગંભીરા: કેમ આજે આટલા બધા મોઢા ?

રુદ્ર: આજે મને હીક નહોતું, ને આખી રાત બધામાં^૧ થયાં હયાં.

ગંભીરા: શરીરમાં કંઈ કસર હશે એટલે એમ થયું હશે.

રુદ્ર: શરીરમાં ? એમ ? હરો !

ગંભીરા: ગંગા, ઓ ગંગા, મોં ધોવાનું પાણી લાવ, અને ગાડીનો વખત થયો છે, ને રમણભાઈ હમણાં આવશે. એ અને રુદ્રમુખભાઈ બન્ને સાથે આ પીશે.

રુદ્ર: (વિચારમાં) એ બાઈ રમણ કોણ ?

ગંભીરા: આ બે ત્રણ દિવસ તમારી સાથે ગાળવા એમને અહીં બોલાવ્યા છે. મને થયું કે તમે છો તો એમને પણ મળ આવશે.

(રુદ્રમુખ વિચારમાં ને વિચારમાં પોતાનું મોં ધુએ છે, ગંગા ચાન: ખાતા મૂકી નંચ છે. રંજના આવીને ચરીસા પાસે જઈ કંસકો લઈ પોતાના કેશમાં ફેરવે છે. રુદ્રમુખ એના દુશ કેસ જોઈ રહે છે.)

ગંભીરા: રંજના અંદર જઈને માથું ઝોળતે.

(રુદ્રમુખ ગંભીરા સામે જોઈ પોતાની નજર ફેરવી શેં છે.)

રંજના: (ખાસી અવાજે બોલાઈ જવાનું હોય તેમ) બેન—

(બહાર ગાડીની ઘંટડીનો અવાજ થાય છે. ગંભીરા હબી થાય છે. એક બાજુ રંજના રુદ્રમુખ સામે નજર ફરીને જાય છે. રુદ્રમુખ અનિમેષ નેત્રે બહાર જોતો બેઠો છે. રમણ પ્રવેશ કરે છે. એનાં અંગ ઉપર મુસાફરીના કપડાં છે હાથમા તાઇ કાંબળી પર શુશ્રાબનું કુલ છે.)

ગંભીરા: આવો, આવો,—આવો. પુશીમાં ? (રુદ્રમુખને) આ અમારા રમણભાઈ અને (રમણને) આ તે રુદ્રમુખભાઈ. (રમણ ઝોળખાણુ ન પડી હોય એમ જુએ છે. રુદ્રમુખ જરા પુશી પરથી ઉભો થાય છે, ગંગા ચાની છીટકી મૂકી જાય છે)

ગંભીરા: એ હમણા જ પરેશથી આવ્યા છે, અને એ અહીં હતા એટલે જ તમને બોલાવ્યા છે.

રમણ: ઘણો આનંદ થયો.

રુદ્ર: મને પણ.

(રુદ્રમુખ નીચું જોઈ હાડા વિચારમાં બેઠો છે. બધે સીસાભાદે સાન્તિ પ્રસરતી હોય એમ લાગે છે. ટાઇ થયું બોક્ષ નથી. ગંભીરા જરા અકચાય છે.)

ગંભીરા: (પાત છેડતી હોય તેમ) એટલે, સાચું તાણું જ શુશ્રાબનું કુલ લાગ્યા હો ?

રમણ: હા, આવતાં આવતાં એક છોકરાએ ગાડી પાછળ દોડીને આપ્યું.

રુદ્રમુખ: (જરા ઉંચી નજર કરતાં) એ કુવ જોઈયું આપણું અંબન સરવ હોય તો કેટલું સારું, નહિ ?

રમણ: હાલનો, પણ આપણે પોતે જ આપણી અંદગી સરવ મંદાડી જરિય ફરીએ છીએ એમાં બીજા કોનો હોય દાદરો ?

રુદ્ર: (વિચારમાં) હા—એમ કેમ નહિ કે આપણી અંદગી સરવ જ છે, માત્ર આપણી દષ્ટિ એ તરફ જતી નથી એટલું જ.

૧ આખી આખી ઉપમા એક સ્વપ્ના આદિ ને જાણી જવાય, જાણી જાય અને, અને બીજાં સ્વપ્ન આવે, એવાં સ્વપ્નને બહાવાં હયાં છે.

ગંભીરા: ના એમ પણ નહિ. કારણ ઘણી જરૂર એમ બને છે કે આપણને લોકો જ સરસ રહેવા દેતાં નથી.

રમણ: ખરૂં છે. મારા એક અતિશય સરલહૃદયી મિત્ર એવી જ રીતે ખરાબ થઈ ગયો ?

ગંભીરા: કેવી રીતે ?

રમણ: એ જ્યેત્રે ચાહતો હતો, તેને ન પરણી શક્યો, પછી એનું બધું સારપણ કાણ બાળે ક્યાં; ચાલ્યું ગયું, અને—

(ગંભીરાના શરીર પરના વાળ હચાચાય છે, એક ધીમો નિશ્વાસ છૂટી પડે છે.)

રુદ્રમુખ: મને પહેલાં એમ લાગતું કે બહારના સંજોગોને લીધે જ માણસ સાફ કે ખરાબ થાય છે, પણ થોડા દિવસથી મને એક વિચાર એ આવ્યો છે કે એમ કહેવામાં આપણે માત્ર આપણી જાતને છેતરીએ છીએ.

ગંભીરા: ના, ના. માણસ જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી બાહ્ય સંજોગોને જ વશ હોય છે.

રુદ્રમુખ: વશ હોય છે એટલે સુધી હું ક્યુલ કરવા તૈયાર નથી, માત્ર બહારના સંજોગોની થોડી ઘણી અસર થાય છે.

રમણ: એટલે કેવી ?

રુદ્રમુખ: સાદામાં સાદો દાખલો—આછી નિદ્રાનું એક નાનુંસૂનું સ્વપ્નું પણ આખો દિવસ આપણા છવતા જાગતા મનને પાછો દીધા કરે છે, અને ન સમગ્રમય એવી ગૂંમગિતી આપણા પર પોતાના કાળા ઓછાક પાથરે છે.

રમણ: વ્યાધિત મન હોય તો એમ થાય ખરૂં.

રુદ્રમુખ: (વિચારમાં) એમ ?

રમણ: મને તો તમારે જ એમ થાય છે.

રુદ્રમુખ: (રમણે તરફ સચોટતાથી જોતાં) વ્યાધિત દશામાં પણ તમને એમ થાય છે તેથી હું તમને સુખારકબાદી આપું છું. જે દટી જ એમ ન થતું હોત તો હું માનત કે તમારામાં એટલી માણસાંધ જ નથી.

(ગંભીરા રુદ્રમુખના દલ્લા બોલથી અતિશય અદભૂત છે. એના હોઠ જરા હાથે છે. ગંભીરા હકે છે.)

(રંજના અંદરથી બોલાવે છે.)

ગંગા ! ઓ ગંગા ! અહીં આવને, મારા વાળની ધુંચ કેમેય નથી નીકળતી—

ગંભીરા: રંજના, અહીં આવ હું ઓળી આપું.

(ગંભીરા રુદ્રમુખ સામે જુએ છે. રુદ્રમુખ બારી બહાર જોતો. રંજનાનાં પગડાંનો અવાજ સાંભળતો બેઠો હોય એમ લાગે છે. રંજના હાથમાં કંસડી લઈ આવે છે. રમણ રંજનાને જોઈ જરા હસે છે.)

રંજના: આ ધુંચ મારાથી કેમેય નીકળતી નથી.

રુદ્રમુખ: (અચાનક ધ્યાન ખેંચાયું હોય તેમ) શાની ધુંચ ?

(રંજના સરમાઈ જઈ નીચું જુએ છે.)

ગંભીરા: (તરછોડતા અસાજમાં) કંઈ નહિ, એ તો વાળની ધુંચ.

રુદ્રમુખ: માર કરતો. મારૂં ધ્યાન બીજું હતું.

(રંજના પોતાના ઝાલી રાખેલા વાળ છોડે છે, એટલી પાણીના પૂરની માફક ફેરા બધા નીચે ટપે છે. ગંભીરા ઝોળીને સમા કરે છે, અને નેખડ શુદ્ધે છે. દરમીયાન રમણ અને રુદ્રમુખ આ પીએ છે.)

રમણ: (ખાંડ લેતાં) આપને કેટલી જોષરો ?

રુદ્ર: બિલકુલ નહિ.

રમણ: કેમ ? આપ નથી લેતા ?

રુદ્ર: આજે લુખી આ પીવાનું મન થયું છે.

(ગંભીરા રંજનાના ફેરા શુંથી રહી છે, અને અંબોડો વાળે છે. રુદ્રમુખ બહાર ભેટા ભેટા આ પીએ છે.)

(ગંગા ચંપાનું કુલ લાવે છે.)

ગંભીરા: કંઈ નથી જોષતું, રહેવા દે.

રમણ: (ઉભાં થતા) જો તમારે વાધો ન હોય તો—

(શુભાખનું કુલ ધરે છે ગંભીરા હસતાં હસતાં કુલ લે છે. રંજના ચંત્રવત્ હસી છે, તેના માથામાં ગંભીરા કુલ ખોસે છે, રંજનાનાં બધાં અંગો સક્રિયાય છે. ગંગા જોષ રહે છે.)

ગંભીરા: (રમણે આ પી લીધો છે તે જોષને) ત્યારે કેમ અંદર જમણું ? હમણાં જ ધરના એક ભાગ નવો કર્યો છે અને રંજનાએ પોતાની બેઠક ત્યાં રાખી છે. રંજના, ચાલ.

રમણ: ચાલો.

ગંભીરા: (રુદ્રમુખને) ચાલો તમે આવો છો ?

રુદ્ર: (હાથમાં હજી ચાતો ખાસો છે તે દેખાડતાં) ના હું અહીં બેઠો છું.

ગંભીરા: ત્યારે અમે જમ આવીએ છીએ. ગંગા એમને કંઈ જોષએ તો આપજો.

(રંજનાને આગળ કરે છે. પાછળ રમણ અને ગંભીરા નીચે છે. જતાં જતાં રુદ્રમુખ વરદે તિરસ્કારની એક નજર કરતી નીચે છે.)

રુદ્રમુખ: (ગંગાને) મારે કંઈ નથી જોષતું, તમે ખુશીથી જાઓ.

(ગંગા નીચે છે.)

રુદ્ર: (એકરો) મેં આ પીધી એટલી પથ્થુ ઠાઠી નાંખું એમ મન થાય છે. (ઉભો થાય છે, અને ખાલામાની બાજી રહેલી આ બારીએથી ફેંકી દે છે.) રંજના ! રંજના ! ફેરા હવે છુટા નહિ રહેવાના ?—એણે આજે અંબોડો વાળ્યો, અને એમાં—એનું શુધા—આ બધું શું ? ચાલ હું એને જમને પુણું. (ઉડે છે. ગંભીરા પાછી આવે છે.)

ગંભીરા: કેમ ક્યા જાઓ છો ?

(રુદ્રમુખ એકદમ સતેજ થાય છે, અને એની સમસ્ત જાત પોતાના કાજમાં આવી જાય છે.)

રુદ્રમુખ: (બેપરવાઈથી) બહાર બાગમાં.

ગંભીરા: ના, બેસો.

રુદ્રમુખ: શું મારું કામ છે ?

ગંભીરા: હા.

રુદ્રમુખ: શું ? જોલો.

ગંભીરા: એક તો એ કે તમારે જાણવું જોઈએ કે આ ધર મારું છે, અને મારા મહેમાનનું તમારે માન જાળવવું જોઈએ. નહિ તો મને પણ તમારું અપમાન કરવું આવડે

છે. અને ખીજું એ કે મને ગઠ કાલે જ ખજર પડી કે તમારું મન રંજના પર ચોંટ્યું છે. કોઈને ઘેર મહેમાન થઈને આવ્યા હોઈએ ત્યારે સારી રીતે વર્તતાં તમારે શીખવું જોઈએ. તમને આશા હશે, પણ હું તમને ચોક્કસ કહું છું કે તમને રંજના નહિ મળે. તમારે જોડલા દિવસ રહેવું હોય તેટલા દિવસ ખુશીથી રહેજો. જસ, હવે બાગમાં જવું હોય તો બંધે જાઓ.

રુદ્ર: (તદ્દન સ્વસ્થ રીતે બોલે છે. એની સ્વસ્થતા ગંભીરતાને જણાવે છે)
તમે મને શીખાવશું આપો તે પહેલાં તમારી દીકરીને શીખાવશું આપો તો ઘણું સારું. અને જો આટલે દિવસે તમને આ ખમર પડી, તો તમારી બુદ્ધિ વિશે મને બહુ દલકો વિચાર આવે છે. તમારે રંજનાને જેની સાથે પરણાવવી હોય તેની સાથે ખુશીથી પરણાવો. એમાં મને કશું નથી. જો યશો તે રંજનાને થશે. એણે એનું હૃદય આપ્યું છે, મેં મારું નથી આપ્યું. —અમે પુરુષો એમ જલદી જલદીમાં હૃદય આપી દેતા નથી. (નિરસ્કારમાં હસે છે) જાઓ રંજનાને પૂછો. (પાછળ જોયા વગર બહાર જાય છે.)

(ગંભીરતાનું મેં દુઃખિત લાગે છે. મેં પર વિશેષી લાગણીઓનાં પૂર ચડકતર કરતાં હોય એમ લાગે છે.)

ગંભીર:—(એકલી) બરાબર એના બાપ જેવો જ! (ચોડી વારે) એક વાર શુભાનમાં મેં એનું અપમાન કર્યું અને (અટકી પડે છે.) ત્યારે રંજનાની પણ શું મારા જેવી જ દશા થશે? —પુરુષો હમેશા પોતાની જાતને કશું અહવા નહિ દેતા હોય ? પહેલાં પ્રતિમાને—અને હવે રંજનાને—ના, હું એમ નહિ થવા દઉં. હું એને સમજાવીશ. (પ્રયાતની ઉડી બારે મને જતાં જતાં) રુદ્રમુખ અહીં ઉભો હતો, બરાબર આજથી છવીસ વરસ પહેલાં આવી જ રીતે શ્રીમુખ—(શરીર કંપે છે; પાછળ દિવાનખાનામાં એક નિશ્વાસ મૂકી જાય છે.)

(ઘોડી વાર દિવાનખાનું ખાલી પડે છે. પણ રુદ્રમુખ આવે છે, અને બારણાને અટકીને ઉભો રહે છે.)

રુદ્ર:—(એકત્રો) મારામાં પહેલાં કદી જ આટલી નયજાણ નહોતી આવી. (આંખ-માંથી આંસુ ટપકે છે.) કેમ દિવસ નહિ ને આ હું રડું છું કેમ ? કેટલું જુદું—અને તેમાં વળી નિરંજનાનું એ કેટલું અપમાન ? જુદું—કે 'મેં' મારું હૃદય નિરંજનાને નથી આપ્યું. રંજના મને ખાતર દરજે. (ઘોડી વારે) પહેલાં હું ઘણી વાર એને મારતો, પણ આ એક વાર મળવું છે, તેમાં આટલું બધું દુઃખ ! રંજના ! રંજના ! (બારી પાસે જાય છે. ધીમે અવાજે) આ હું શું જોઈ છું. રમણ, રંજના, અને ગંભીર—ત્રણે જણ બાગમાં ! જસ એટલી વારમાં જ ? શું સ્ત્રીઓ આવી જ હશે ?

(રંજના ગાતી હોય એમ લાગે છે.)

મુને નીંદ ન આવે

નીંદરિયાં ન આવે, નયનાં ન મીંચાયે;

તું ક્યારે આવે મુને નીંદ ન આવે.

રુદ્રમુખ:—મારે શા માટે સાંભળવું જોઈએ ? મન લલચાય છે, પણ એ એક નયજાણ છે. (બારી પાસેથી દૂર ખસે છે.)

(એક લીલી જાણી જવી હોય તેમ રુદ્રમુખ ગાય છે.)

હું ક્યારે આવે, સખી મુને નીંદ ન આવે.

(તિસ્કારમાં હસે છે.)

રુદ્રમુખઃ—બધું હેર જેવું લાગે છે. (બારીમાંથી જરા બહાર જુએ છે.) શું એ લોકો ગયાં?—રંજના એકલી જ છે ?

(જુએ છે.) એના હાથ પર પેલી વીંટી ! શું આટલી જ વારમાં. હં—એ એકલી છે—અંબોડા વાળેલો છે, અને પેલું કુલ—! બોલાવું ? પણ હવે શું કામ ?

(બોલાવે છે.) રંજના, ઓ રંજના ! કહેને આ શું ? કોને માટે ? બમ ચાલી ગમ ? અને સામું પણ ન જોયું ? અને ના પાડી ? સ્ત્રીઓ આવી અગમ્ય કેમ હશે ? (થોડી વારે) પણ ના એ ખીન્નને માટે એમ કરે જ નહિ.

(આમ તેમ હસિત અને ફરે છે.)

મારા હાથમાં માત્ર એના વાળની ધુઓ આવી હતી !

(રુદ્રમુખ બારણાને બેઠેલીને ડોકો રહે છે.)

[પકડે પડે છે.]

પ્રવેશ ચોથો.

[સમયઃ રાતના દસ. સ્થળ એ જ]

(ગંભીરા અને બુધર એકલાં દેખાય છે. બુધરનો ચહેરો કઠોર અને નિશ્ચલ છે.)

ગંભીરાઃ પણ એમ તમે શા માટે કરો છો ? તમે આટલા વરસના જૂના, અને આમ એકલમ ચાલ્યા જવાનું કહો, તે હું તમારા જેવા ખીન્ન કેને શોધી લાવું ?

બુધરઃ મારે એ વિચાર કરવાનો નથી.

ગંભીરાઃ પણ હું બાઈ માણસ. હું—ના, કોઈ મરદ હોત અને તમે આવી રીતે જવાનું કહેતો તો કંઈ નહોતું.

બુધરઃ બરાબર, પણ જો કોઈ મરદ હોત તો આમ બનવા પામત પણ નહિ.

ગંભીરાઃ આમ શું ?

બુધરઃ આટલા નિર્દોષ યહને કેમ પૂછો છો ? તમે રુદ્રમુખને જોગ—કંઈ નહિ. કેમ શું કાલ્પદો. તમે સ્ત્રીઓ અંદરથી ગમે તેટલા ગરમ હેતુને સેવો તો પણ બહારથી નિર્દોષ સુખ ગ્રાપી શકો છો.

ગંભીરાઃ અને પુરુષો પણ શું એમ કરતા નથી ?

બુધરઃ હા, કોઈ કોઈ. પણ એ એટલા ભયંકર નથી હોતા. કારણ સ્ત્રીને વરેલું હોય છે એટલું નેસર્ગિક સૌદર્ય એમની પાસે નથી હોતું, અને તેથી લોકો એમના તરફ વધારે લલચાતા નથી.

ગંભીરાઃ મને એવો એક મન્યો હતો અને એ જ એ—

બુધરઃ પણ તમે કંઈ એને ચાહતાં નહોતાં. કારણ તમારામાં સ્ત્રીને સ્વાભાવિક જેટલા ગુણો હોય તે પણ નથી.

ગંભીરાઃ હું ચાહતી હતી કે નહિ એ તમે કેમ જાણો ? અને સ્ત્રીને સ્વાભાવિક રીતે જ સુખ મળે તે સુખ મને ન મળ્યું તો પછી તેમાંથી ઉદ્ભવતું સારપણ મારામાં ક્યાંથી હોય ?

ભૂધર: માઈ પણ એજ કહેવું છે, કે તમારામાં કશુંજ સ્વાભાવિક નથી, અને એટલેજ આવા અસ્વાભાવિક ધરમાં મારે પગ મૂકવો નથી.

ગંભીરા: (સ્ત્રીસુત્રમ મીઠાશયી) પણ તમે એમ જતા રહેો એ તો નહિ સાઈં.

ભૂધર: તમે આ રીતે કંઈ મારા મનને નજીવું નહિ કરી શકો. મેં તમને મારી સરત કહી છે એ કપુલ હોય તો મારે ના નથી.

ગંભીરા: શું?

ભૂધર: તમારે ફરી વાર સાંભળવી હોય તો બધે સાંભળો. સરત એ કે તમે રુદ્રમુખને રંગના આપો.

ગંભીરા: તમે શું સરત પળાવીને અહીં રહેવા માગો છો? અને તે પણ શું આવી? આમાં શું બળજેરી હોઈ શકે? કેાઈ કેાઈને જે બળજેરીથી પરણી ન શકે તો પછી પરણાવી તો કેમ શકે જ? અને તમે લગ્નને ઉચ્ચ સ્થાન આપો છો તેમ છતાં જે આમ બોલો છો તે જેમને મને નવાઈ લાગે છે.

ભૂધર: ખરી વાત છે—જે રંગના કે રુદ્રમુખને એક બીજા માટે લાગણી ન હોત તો પણ એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં? (યોડી વાર વિચારમાં અટકે છે.) તમે તમારી લાગણી-એને વશ રાખીને ખરી વસ્તુસ્થિતિને નીકાળો એટલું તમાઈ મન સ્વતંત્ર થયું છે. પણ એ સ્વાતંત્ર્યને તમે ખરાય ઉપયોગ કરો છો, બીજાને છેતરવામાં અને રીજાવવામાં—

ગંભીરા: ગમે તેમ તો પણ હું માઈ અપમાન નહિ સહન કરું.

ભૂધર: એ મારી જાણ બહાર નથી. અપમાન સહન કરતાં તમને આવડ્યું હોત, તો અત્યારે તમે વધારે સાચાં હોત. પણ (યોડી વાર અટકીને) મારા અહીં રહેવાથી જ ખરાય હેતુને પણ મારા શબ્દોમાં મઢીને તમને મૂકતાં આવડ્યું છે. (સ્વગત બોલતો હોય તેમ) હાસ્તો, માથું પોતે જ જે સાઈં ન હોય, તો પછી એનામાં જેટલી વિદ્યા આવે એ બધી—પણ તમને કહે કશો ફાયદો નથી.

ગંભીરા: (અભિમાનથી) ના, કહો ને!

ભૂધર: મને કશી ખબર નથી, અને આ તમે શું કરો છો તે સમજતો નથી એમ ન માનશો. શ્રીમુખ મારો મિત્ર હતો, અને મને બંધી ખબર છે.

(ગંભીરા એકદમ લાંબો પડે છે, અને અસાધ્ય થઈ જાય છે.)

એમાં તમારે કંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. કેાઈ વાતની તમને ખબર હોય અને તમે તેનો જેવો ખરાય ઉપયોગ કરો તેમ હું કરું એમ નથી. (ગંભીરા કંઈ બોલવા જાય છે.) ના મને કહી લેવા ઘો, હં—તમે કદાચ એમ પૂછો કે મને આટલી બધી ખબર હતી, તો પછી રુદ્રમુખને મેં અહીં શા માટે બોલાવ્યો? હા, બરાબર છે. સાધારણ રીતે એ સવાલ થાય ખરો. પણ મને એમ કે આટલા વખતથી તમાઈ મન બટક્યા કરે છે, આટલાં વર્ષથી તમારી જીંદગીમાં આ છોકરાં તમને તમારાં લાગ્યાં નથી, તો પછી તમે જેને આદર્શ હતાં (ભૂધરનો અવાજ લાગણીથી ભરાતો લાગે છે, ગંભીરાનું સરીર કંપે છે, અને બિંમલ મુખે નીચું જોઈ રહી છે.) એના જ પુત્રને તમાઈ આ પુષ્પ જઈને અર્પો તો તમારા પ્રેમનું અને જીવનનું સાર્થક થાય.

ગંભીરાઃ માતર સાહેબ રહેવા ઘો. હું સમજું છું પણ—(આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે છે.)

ભૂધરઃ પણ તમારા અહંકાર તમને ઉલટી દિશામાં તાણી ગયો, અને રૂઝુખને રંજના આપીને તમે અને શ્રીમુખ જે એક ચાલ (ગંભીરાના શરીરના વાળ ઉભા થઇ જાય છે.) તેને બદલે તમને વૈર સૂઝ્યું.

ગંભીરાઃ તે દિવસે તમને હું બધું કહેવાની હતી, એટલા માટે જ મેં તમને બોલાવ્યા હતા, પણ તમે મને દૂરની દૂર રાખી—ક્યા આશ્વાસન વગર મને પાછી દેશી અને—

ભૂધરઃ ના, તમે તો ઉલટાં શ્રીમુખને નિર્દય, નિષ્ઠુર. કુટ એમ કહેતાં હતાં. અને તમે તેનું જે અપમાન કર્યું હતું તે તમને યાદ પણ ન આપ્યું.

ગંભીરાઃ આપણને ઘણું કહેવાનું મન હોય પણ કોઇ વાર બધું કહી નથી શકતાં.

ભૂધરઃ જો તમે તે દિવસે બધું કહ્યું હોત, તો આટલું થવા ન પામત.

ગંભીરાઃ (બધું કશું કરતી હોય તેમ) પણ હવે હું શું કરું ?

ભૂધરઃ હજી શું મોઢું થયું છે ?

ગંભીરાઃ (ણિન અવાજે) મેં રંજનાનું મન મારી છુંડી નાંખ્યું છે.

ભૂધરઃ શું ? એવું શું— ?

ગંભીરાઃ હું બધું એકદમ નહિ કહી શકું. (ગળે ખાશી ધુંટકો ઉતારે છે.)

ભૂધરઃ શું જે મુખ તમને ન મળ્યું એ મુખ તમારી પુત્રીને પણ નહિ લેવા ઘો ?

ગંભીરાઃ (પ્રયત્નથી બોલે છે.) હું કરું છું. (બોલતાં બોલતાં આંખમાં આંસુ ભરાય છે.) મારામાં એટલી કોમળતા રહી નહોતી. કુખે મને દવાદ્ર નહિ પણ ઉલટી નિષ્ઠુર બનાવી દીધી હતી. અને જે લોકોને (ચપ્પે ચપ્પે અટકતી) એ મુખ હતું, તેમના તરફ હું ક્યાં ભાવે નહોતી જોતી, પણ મને તેમના તિરસ્કાર આવતો.

ભૂધરઃ હું સમજું છું. એ તિરસ્કાર જો તમે કાઢી શકો તો જ—

ગંભીરાઃ હા, પણ અત્યાર સુધી આ વાન પૂરેપૂરી મેં કોઇને નહોતી કહી, અને કહેવાનું જો કે જાણ નહોતું, તોપણ મન અંદર ને અંદર અટવાયા કરતું હતું. એટલે જ મારામાં આદત્તા નહોતી આવતી, કોઇ જ મને ગાંડું નહોતું લાગતું, અને તેથી હું વધારે કટાર-નકાર બનતી.

ભૂધરઃ ખરી વાન છે. જ્યાં સુધી આપણને જોઇતું સાન્તવન ન મળે, ત્યાં સુધી આપણે આપણા નિર્ગર્ન એકાત આડે અહંકારની દીવાલો ચણીએ છીએ. (થોડી વાર રહીને) હવે કદાચ તમારામાં ધર્મની લાગણી—

ગંભીરાઃ અત્યારે તો હું કંઈ જ આગળ જોઇ શકતી નથી. (થોડી વારે) હું આટલું જ બોલી છું પણ મને કદી આવો યાદ લાગ્યો નથી. પણ હવેથી હું મારું મન અને ચિદાસ તમને મોંપું છું.

ભૂધરઃ એ તમે કદ્યને સોપો. (કંઈ સાબરું હોય તેમ) પણ રંજના— ?

(ત્યાં રંજના પ્રવેશ કરે છે. રૂખ્ણ પક્ષના ઉત્તમ વંદ્ર એવું એનું ચિત્ર ખરિત, અને મુખ :લાલ અને રીંછું છે. ચંદ્રેકા આસનની પ્રતિમા સદૃશ સ્થપિત છે.)

રંજનાઃ (બેંચે અંવાળે) બેન, પ્રતિમા બેન બોલાવે છે.

(ગંભીરા પહેલી વાર રંજના સામે રહેલીની નજરે જોતી હોય તેમ લાગે છે. ગંભીરાનો આ ફેરફાર જોઈ રંજનાના મુખ પર જીવનનું આકું તેજ પથરાય છે, પણ કાણમાં જાંડી ઉઠાસીનતામાં એ વિલીન થાય છે.)

ગંભીરા: રંજના, ચાલ, અને તમે પણ અંદર આવોને—

(રંજના ટબલ પરનાં કમળનાં કુલોને જુએ છે, અને કંઈ સાંભર્યું હોય તેમ તેમની પાસે જાય છે.)

રંજના: (અર્થહીન અવાજે) મધ કાલનું વાસી પાણી આમાં રહી ગયું છે તે બદલીને આવું છું.

ભૂધર: તમે જાઓ ને રંજના બેન અને હું આવીએ છીએ.

(રંજના પોતાની વાંદી ટબલ પર મૂકી નકસીવાળા કળશમાંથી કમળનાં કુલો લે છે, અને કળશ લઈ બહાર જાય છે.)

ભૂધર: એ વાંદી અહીં મૂકતી મધ—(ગંભીરા સામું જુએ છે.)

ગંભીરા: તમે એને શું પૂછશો?

ભૂધર: હું એને કંઈ જ પૂછવાનો નથી.

(ગંભીરા ખાત્રી ભરી નજર નાંખી જાય છે. થોડીવાર ભૂધર એકસો દિવાનખાનામાં રહે છે.)

ભૂધર: શ્રીમુખમાં પણ આટલો જ લાગણીનો વેગ રહેતો અને રુદ્રમુખનું મન પણ એટલું સવેગ ધર્યે જાય છે કે એને બહારની દુનિયાનું જાન પણ રહેતું નથી. હારતો, ખીજી શું બને ? (નિશ્વાસ નાંખતાં) જ્યાં આપણું મન અને બહારની દુનિયા એ બંનેની ગતિ મને ઉલટી હોય કે ભિન્ન હોય, ત્યાં જ કરુણ પરિણામો આવે છે !

(રુદ્રમુખ હલ્લિન મને આવે છે. ચહેરા પરથી અતિશય અમિત લાગે છે. ભૂધરને જોયા વગર ટબલ પરનાં કમળનાં કુલોથી ખેંચાતો હોય તેમ જાય છે. ત્યાં જઈ રંજનાની વાંદી જોઈ નિશ્વાસ નાંખી પાછો ફરે છે.)

રુદ્રમુખ: અરે—!

ભૂધર: રુદ્રમુખ !

રુદ્રમુખ: (પહેલાં ચમકે છે, પછી ભૂધરને જોઈને આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે.) મને કહેલો-હજી પણ કહેલો ! (નીચે ખેસી જાય છે.)

ભૂધર: રુદ્રમુખ-તું જરા શાન્ત થઈને ખેસ. બોલ જઈએ—

રુદ્રમુખ: આ શંકા ! (થોડી વારે) શું મારે જોઈએ છીએ એ કોઈ જ સ્ત્રી મને નહિ આપી શકે ?

ભૂધર: તારે શું જોઈએ છીએ ?

રુદ્રમુખ: એ હું તમને શું કહું ? નિરંજનાને જોઈ ત્યાર પહેલાં મારા મનમાં ઘણા પ્રશ્નો ઉઠતા, પણ એને જોયા પછી એ બધા સમી જતા, અને મારું આખું જીવન ભરેલું લાગતું.

ભૂધર: અને હવે ?

રુદ્રમુખ: હવે શું છે તે તમે નથી જોતા ? (આંખ ઠોરી કરતાં) મારી બધી ઉપતા ક્યાં મધ એ સમજાતું નથી.

ભૂધર: એનું કંઈ નહિ. એ ઉપતા કાયમ રહેવાને સરજાઈ નહોતી. આ તારાં આંસુ પણ હું ઈશ્વરી બક્ષિત સમજતું છું. રડી શકાય એ પણ એક શુભ છે, એમાં પણ મુખ અને

સાન્તવન છે. પણ-તાશ છૂતના દયમાં જે સ્થાન તેં ઝીને આધું હવું, તે તને અતિશયો-
કિતમય શું નથી લાગતું ?

રુદ્ર: (બેધ્યાન હોય તેમ) હં—શું ?

ભૂધર: હું અતિશયતા એટલા માટે કહું છું કે ધર્મના જોડાના એક આપક અર્થમાં
તારે ઝીની સાથે એકતા સાધવી હતી પણ એ કેમ બને ?

રુદ્રમુખ: હશે ! (લાંબો ચપ્પ મુવે છે.) નિરંજનાના પ્રેમે મારા જીવનને રેશમકેશ
બરી નાંખ્યું, અને એટલું જ જીવનકેશ હવે એ ચપ્પ ગપ્પું છે. જે જોડાણથી હું એને ચાહતો
હતો, ત્યાં હવે કંઈ નથી રહ્યું, મને અધું હાલું હાલું લાગે છે. અને એવા ખાલી જોડાણમાં
કોઈ પક્ષી પાંખો ફફડાવતું નીચે પડે એમ હું પડ્યે જાડું છું. (થોડી વારે) અને આવા
આવા વિચારો હું કરતો નથી, પણ મારા મનમાં ઉમરાયા જ દરે છે. .

ભૂધર: હું સમજું છું. તું નાનો હતો અને જે ગેબી જોડાણ તારી આંખોમાં
તરતું મને દેખાતું, તેનો અર્થ મને ત્યારે નહોતો સમજતો. પણ હવે મને લાગે છે, કે જે
રીતે બીજાના ઉપર આધાર રાખીને તું તારો આદર્શ ધડવા માગે છે એ એક મોદ છે—એ
તારી જૂઝ છે. આપણા સંતોએ ધણી વાર ગાયું છે, કે મનુષ્ય એકસો આવે છે, અને
એકસો જાય છે; તેમાં આ બે ધડીની જાંજીમાં જે ઐક્ય તું બીજા સાથે સાધવા માગે છે
તેવું ઐક્ય કોઈ દિવસ કોઈ એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્ય જોડે મેળવ્યું સાંભળ્યું નથી.

રુદ્ર: તમે કહો છો તે હું સમજું છું, પણ શું થશે એની મને ખબર નથી. (થોડી
વારે) માણસ કેટલા દિવસ ન કહે તેો જાંડું ચપ્પ જાય ?

ભૂધર: હં, આપણે શોકની મૂર્છામાં ધણી વાર નિદ્રાને પાછી દેલવાનો નિશ્ચય
કરીએ છીએ, પણ એ આપણો અહંકાર માત્ર છે. એમ કયું કંઈ થતું નથી. સાફ જ છે
કે ઈશ્વરે આપણને શરીર આપ્યાં છે, અને એ એટલું જાડ છે કે આપણા મનના નિશ્ચય તે
પાળતું નથી, અને—એક રીતે એ હીક જ છે.

રુદ્ર: કાણ જાણે ?

(બધર રુદ્રમુખના માથા પર હાથ ફેરવે છે.)

રુદ્ર: અત્યારે મને ઉંઘ આવે છે—કાણ જાણે ?

ભૂધર: તું અહીં જ સૂઈ જા.

રુદ્ર: (બંધ આંખે) મન લુપ્ત હોય ત્યારે—

ભૂધર: શું ?

રુદ્ર: કંઈ નહિ—

(બધર રુદ્રમુખના માથા પર હાથ ફેરવે છે. રુદ્રમુખ એક બાજગની માફક ઉંધી જાય છે.)

ભૂધર: રંજનાને કેમ આટલી બધી વાર લાગી ? હું જોઉં—

(બધર જાય છે. થોડી વારે રંજના આવે છે; વચ્ચે રુદ્રમુખને મૃત્યુએ જીતે છે. પહેલાં જાણ
ખવડાય છે, પછી આવે છે. દેખાવ પરનાં કમળ લે છે અને રુદ્રમુખ પાસે ધીમેથી બેસે છે. થોડી
વાર અનિચેષ મેલે એને લેઈ રહે છે. પછી કમળની દાંડીમાં લાંબી પહેલી કુલથી એને પવન
નાંખે છે. રુદ્રમુખ ઉપમાં લેરા નિચાટ નાંખે છે, અને જાય છે.)

રુદ્રમુખ: નિરંજના ! નિરંજના ! બોલતે, આ અંબોડો-વોટી-આ બધું કેને માટે ?
(રંજનાનું શરીર કંપે છે. રુદ્રમુખના આંખના ખૂણા પોતાના પાલક વડે છુપે છે.)

રંજના: એ બધું તમારે માટે—(પોતાના કંથ છુટા કરે છે.)

રુદ્ર: (ઉંચમાં) બસ !—બધું ઝેર જેવું લાગે છે.

(રંજનાનાં અંગે સંકેતાય છે.)

રંજના: (ખિન્ન અવાજે) અરેરે !

(થોડી વારનું શાન્તિ. રંજના અસ્વસ્થ મને આમતેમ જોયા કરે છે.)

રંજના: પાસે મઝે ?—પણ મળી જાય તો ?

રુદ્રમુખ: (ઉંચમાં) સ્ત્રીનું હૃદય ! કેટલું ! હં. આટલો કંપ પણ કાઢી નાંખવો ખરું !
કાકા, હવે હું સમજ્યો.

(રંજના પૂરમાં તણાતી હોય તેમ રુદ્રમુખનો હાથ લઈ ચૂકે છે. રુદ્રમુખ ઉંચમાં જ પોતાનો હાથ પાડે ખેંચી લે છે, અને થોડી વારે જાય છે. રંજના કંપતી બેસી છે.)

રુદ્ર: (આમતેમ નગર ફેરવતો અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં) હું ક્યાં છું ?

રંજના: અહીં જ—મારી પાસે.

(રુદ્રમુખ પૃથ્વી નમ્રવ ધાય છે, હસો થાય છે અને ફર ખુશી પર બેસે છે. રંજના ત્યાંની ત્યાં બેસી છે.)

રુદ્રમુખ: (જરા કઠોર અવાજે) તમે શું કહ્યું ? (રંજના ભયભિત અને દીન થઈ રુદ્રમુખ સામે જોઈ રહે છે.) હં—તમારી પાસે ? ના, કંઈ નહિ. પણ તમે અહીં મોડી રાતે શા માટે આવ્યાં છો ?

રંજના: (સ્વગત બોલતી હોય તેમ) હું એમને શા માટે અહીં !

રુદ્ર: તમે મને અડધાં હતાં ?—હા. (કંઈક સંભારતો હોય તેમ) તમે મારા સ્વપ્નામાં ભંગ કર્યો—હં એ શું હતું ? (વિચારમાં પડે છે.) ઝરોઝર, મને યાદ આવે છે. હવે મારા મનનું નિરાકરણ થયું.

રંજના: નિરાકરણ—!

રુદ્ર: એ તમારે જાણવાની જરૂર નથી, અને તમે સમજશો પણ નહિ. (થોડી વારે) મારે વાંધો નથી—શુઓ, આપણા ટુંકા જીવનમાં જે દરેકે દરેક બંધન આવે છે તેણે આપણને વધારે મુક્ત કરતાં જોઈએ. આપણું જીવન જ એવું છે કે જો બંધનો એને મુક્ત ન કરે તો તે જીવન અને બંધનો જન્મેનો હોય ત્યાં પામે—અને (અટકી પડે છે.) આપણા આત્મા એક વાર પોતાની વિશાળ શરીરમાં પર જઈ એક ખીજને અડધા—અને પછી એ બંધ કે સંબંધથી હું પહેલાં હતો તેના કરતાં અત્યારે મુક્ત થયો છું—કદાચ આનો અર્થ કશો નહિ હોય.—કોણ જાણે—પણ હવે મારે તમારી જરૂર નથી.

રંજના:—(ખિન્ન અવાજે સ્વગત બોલતી હોય તેમ) હા, મને કહ્યું હતું કે કેટલા—એક પુરુષો અમને લોભાની અનાદાં હૃદય ચૂંચી નાંખી, એની ચીમગાએલી પાંખડીઓને છૂંદી ફેંકી ? છે !

રુદ્ર:—એમ મહેણાં માર્યો હવે શું સરવાળું છે !

(બાહુમાં બંધન અને ગંભીર દેખાય છે.)

રંજના:—(થોડી વારે) તમે જૂલો છો. તમે ઉંઘમાં લવતા હતા, અને મેં એ બધું સાંભળ્યું છે—અને તોપણ શામાટે આમ ઉંઘું—

રુદ્ર:—હું કંઈ બોલ્યો જ નથી. હવે કંઈ તમારા ચબ્બોથી હું બોળવાડં એમ નથી. અને (અટકીને થોડી વારે) જુઓને, આ તમારી રીતો, ઘડી વારમાં કેશ છુટા, ઘડી વારમાં—ના, કંઈ નહિ.

રંજના:—આ તમે બોલું કહો છો, તમે ઉંઘમાં કહ્યું—નિરંજના ! નિરંજના ! આ અંબોડો—(અટકી પડે છે.) પછી મેં મારા કેશ છુટા કર્યા.

રુદ્ર:—એ તો તમારાં માએ કહ્યું હશે કે કેશ છુટા રાખી—

(ગંભીરા સંકોચાય છે. એ આગળ આવવા જાય છે, ત્યાં ભૂધર અને અંદર લઈ જાય છે.)

રંજના:—ના—ના.

રુદ્ર:—હજી પણ કેમ જાણ્યું ગંભીર અહીં બાજુમાં જ નહિ સંતાપ્યાં હોય, અને આ બંધી એટા—(અટકી પડે છે. થોડીવારે ઊંડા વિચારમાં બોલતો હોય તેમ) આટલા દિવસોનાં દુઃખમાં ને દુઃખમાં મારા મનનો તોડ થઈ ગયો, અને હવે—

રંજના:—પણ આપણો સ્નેહ—

રુદ્ર:—હા, પણ સ્નેહ શું છે તે હું હજી નથી સમજી શક્યો. હા, કેમ વાર કદાચ આ વાત મને યાદ આવશે ખરી. (આવેશપૂર્ણ અવાજે) નવીન વર્ષની વસંતમાં પહેલું ગુલાબનું ફુલ ખીલતું જોઈશ, ત્યારે આ સંભારણનો કાંટો પણ મારા હૃદયમાં ખૂંચશે. પણ આપણું હૃદય એ જ કંઈ સત્ય વસ્તુ નથી, અને એના પડખામાંથી હું—પણ શું થશે તે વિશે અત્યારથી શું ?

રંજના:—તમે જૂલો છો. હું તમને ઓળખું છું. તમે કદી જ આમ નહિ રહી શકો.

રુદ્ર: (દરેક અક્ષર પર ભાર દેતો)—મને કેમ જ નથી ઓળખતું—જુઓ હવે રાત વીતી છે, અને આમ તમારે અહીં રહેવું એ યોગ્ય નથી.

(રંજના કદ્રમુખના પગ પર એક દ્રષ્ટિ નાંખી એના સામે જોયા પછર સીમળાએલે વદને, ધીમે પગલે દીવાનખાનામાંથી જાય છે.)

રુદ્ર:—(એકલો) હે પ્રભુ, હે નાથ !

(ભૂધર અને ગંભીરા પ્રવેશ કરે છે. ગંભીરાના હાથમાં કમળનું ફુલ છે.)

ભૂધર:—રુદ્રમુખ, આ ગંભીરા જેન તને એમનો વડાલામાં વહાલો ખળતો આપવા આવ્યાં છે.

રુદ્ર:—(યીજી ગએલે ચહેરે અને અતિશય શાન્ત અવાજે) શું ? ખળતો !

ભૂધર:—હા, એમને ઘડીબર તને દુઃખી દેવાનો વિચાર આવી ગયો, પણ હવે પોતે અહીં આવી રંજના તને—

રુદ્ર:—આ તમે શું બોલો છો ? મારે કંઈ જ નથી જોઈતું, અને ગંભીરા જેન બંને ખુશીથી—

ગંભીરા: હું નહોતી કહેતી; તમારે મને એ વખતે જ અંદર આવવા દેની હતી.

રુદ્ર: હા ત્યારે તમે અહીં જ ઉમાં હયાં ખડે! મારો સંરાય સાચો પડ્યો,

ભૂધર! પણ એ તો આટલા માટે જ—, અને રંજના—

રૂઢ:—(કોડ પાડતો હોય તેમ અટકાવતાં) જુઓ હું તમને કહું, હમણાં રંજના આહી આવી ગયાં. મેં મારી રિયતિ બને ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમને કહી છે. મારે હવે કોઇની જરૂર નથી અને કાઠા ! માફ મન હવે તદ્દન શાન્ત છે. (બૂધર રૂઢમુખના વિચાર વાંચતો હોય તેમ તેના સામે જોઇ રહે છે.

બૂધર:—(સમજતો હોય તેમ) રૂઢમુખ, તારું મન જો આ રિયતિએ હવે પહોંચ્યું છે, તો પંજી રંજનાનો સ્વીકાર કરવામાં તારે શો વાંધો છે ?

રૂઢ:—શું હવે ?

બૂધર:—હા, હવે જ. અત્યારે ગંભીરા બેન સાથે પૂરેપૂરી વાત કર્યા પંજી પણ, મને એમ રહ્યા કરતું હતું, કે જો હજી તારો મોહ નહિ ટળ્યો હોય, તો તું ત્યાંના ત્યાં જો જ વમજમાં અટવાયા કરીશ, અને—

રૂઢ:—ના, હવે હું એમાંથી છુટો થયો છું.

બૂધર:—અને એટલે જ હવે તારે

રૂઢ:—પણ હવે શા માટે—મને સ્વનંત રીતે, મારા મનને—આત્માને—

બૂધર:—હા, એ હીક વાત છે, પણ હજી તારે આટલા બંધનની જરૂર છે.

રૂઢ:—(વિચારમાં) આ તે સુમાચ કે દુર્ભાગ્ય એ હું નથી સંમત તો !

બૂધર:—એ બેમાંનું એક નથી, અને એ જ તારે બાજવાનું છે. (થોડી વારે) અને જ્યારે આપણને કશાની જરૂર રહેતી નથી, ત્યારે જ આપણને બધું આવી મળે છે.

રૂઢ:—પણ કાઠા, આવી રીતે તમે કહો તેમજ-શું મારે કર્યું કરવું ? ના. (વિચારમાં પડે છે. ગંભીરા જરા આગળ આવે છે. રૂઢમુખ જરા પાછો હઠે છે, એના મુખ પર કોઈ નવું જ તેજ પથરાયું લાગે છે.) કાઠા, હું એમ નહિ કરી શકું ! (ગંભીરાને) મારો અવિનય માફ કરજો. (બૂધરને) અને હવે મારે કશાની જરૂર નથી. (થોડી વાર અટકીને) મારે તમારી પણ જરૂર નથી. તમે તમારી છાયામાં અત્યાર સુધી મને ઉછેર્યો પણ હવે મારા પોતાના વિકાસ માટે મારે તેનાથી દૂર જવું જોઈએ. અને—

બૂધર:—રૂઢમુખ, આ તું ભૂલે છે—છંદગીમાં ફરીને આવો અવસર—

રૂઢ:—છંદગીનો અવસર ! અવસરનો લાભ લેવો હોત તો તો—પણ તમને ક્યાં નથી ખબર કે છંદગીના આવા કદક અવસર મેં સુમાચ્યા છે, અને તેમાંથી જ હર વખત મને કંઈક ને કંઈક સત્ય મળી આવ્યું છે. કોઈ અવસરનો લાભ લેવો કે એને જ તો કરવો એ એમાંથી ક્યું સાઈ છે તે તો કોણ જાણે !

બૂધર:—હા, એ તો યશુ જાણે ?

રૂઢ:—(બૂધરનું બોલેલું મિથ્યા કરતો હોય તેમ) એ તો કોણ જાણે !

(રૂઢમુખ ગંભીરાને અને બૂધરને નમન કરી નય છે. ગંભીરા બસ મને હભા છે.)

ગંભીરા:—(બોલાઈ જવાનું હોય તેમ) આ પુત્ર !!

બૂધર:—(વિચારમાં) આપણે નધારીએ એવુંજ પરિણામ કંઈ રૂઢમુખ હમેશાં લાવી એસે છે. શ્રીમુખમાં પણ એજ ટેવ હતી. ક્યે વખતે શું કરશે એની—એમાં કદાચ સફળતા ન મળે પણ—(રૂઢમુખના બોલેલા ફાલા સમ્બંધે બોલતો હોય તેમ) કોણ જાણે !

(રંજના વીખરાએલે વાળે પ્રવેશે છે; હાથમાં કુલ તથા કંક છે, આંખમાં પેદછ છે, અને બે રાગ બિહાગ અને ભૈરવી ભેગા ગાય છે)

મુને નીંદ ન આવે
એક આયો મોકે જુદે ફલ ચખાયો,
સાવરા તુંને મોરે મન લુખાયો.
નીંદરીઆં ન આવે, મારાં નયનાં
જુદે ફલ ચખાયો.

ઓ ખેન ક્યાં એ ? એ મને કોઈ નહિ ખતાવે ?

(રંજના નીચે ઘેરની નય છે. ગંભીરાનો આંખમાં આંસુ છે. બૂધર જાંઠા વિચારમાં રૂબેસે છે.)

રુદ્ર: (સ્વસ્થ ચિત્તે પ્રવેશે છે. એના ચહેરા પર અનેરું ઓજસ્ છે.) ભલે કાકા તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. હું રંજનાને સ્વીકારું છું.

ગંભીરા: પણ એ ઘેલી-ગાંડી ચમ્મ ગઈ છે.

રંજના: મને કોઈ નહિ ખતાવે ?

રુદ્ર: તેથી શું ?

બૂધર: (લાગણીમય અવાજે) રુદ્રમુખ ! -

(ગંભીરા અને રુદ્રમુખ એક ખીલ સામે જોઈ રહે છે. રુદ્રમુખ રંજના પાસે જઈ એના માથા પર હાથ ફેરવે છે, ગંભીરા અને બૂધરને જવા સાન કરે છે. એક નય છે.)

રંજના: (ગાય છે.)

એક આયો સાવરા, મુને નીંદ ન આવે !

રુદ્રમુખ: રંજના ! રંજના !

રંજના: (સ્વપ્ન દૃષ્ટિથી જોતી) હું ક્યાં છું ?

રુદ્રમુખ: અહીં (રંજનાને ચૂમે છે.)

[પડો પડે છે.]

(સમાપ્ત)

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

રમત વિરુદ્ધ ગમત

[રિચર્ડ વૉલ્ફનાં ચાઇલ્ડ નામે એક સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન રાજદ્વારી પુસ્તક, પોતે ઇટલિમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટના એલ્ચી તરીકેના વસવાટ દરમિયાન ઉપરના વિષય ઉપર એક મનનીય લેખ લખ્યો છે. તે અત્યારની સંધિમાં ઘણો મહત્વનો હોવાથી પ્રસ્થાનના વાચક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.]

સાધરે ક્યુસમાં આવેલી જૂની ગ્રીક નાટકશાળાના ખંડિયરનો વિચાર કરતાં આપણા મનમાં અસુક જાતનો પ્રકાશ આવે છે અને તેમાંથી બોધ ફલિત થાય છે. તેની બેઠકની ઉપલી હારોમાંથી થોડે દૂર મને એક ખીખ મકાનનાં ખંડેરો દેખાયાં—અને તે એક રોમન વ્યાયામશાળા અથવા અખાડાનાં ખંડેરો છે. જદેહું મકાન એક સમૃદ્ધિવાન ગ્રીક સંસ્થાનની યાદ આપતું હતું કે જે સંસ્થાનની સંસ્કૃતિમાં રમત જૂલાઇ ગઇ હતી અને જેનો સમાજ ઉત્સવના દિવસોમાં ગમત મેળવવા નાટકશાળાઓની મુલાકાતે જતો હતો. ખીખું ખંડેર એ કરતાં વધારે જોરદાર સુધારાતું સૂચક હતું કે જે સુધારાએ સાધરેક્યુસને ગ્રીક સંસ્થાના હાથમાંથી ઝૂંટવી લઇ પોતાની સ્થાપના કરી અને ત્યાં એક મકાન તૈયાર કર્યું. જેમાં રમતો ખેલવામાં આવતી હતી અને ત્યાં મનુષ્યની સ્પર્દાની વૃત્તિને કમરત મળતી એટલું જ નહીં પણ રમતમાં ઉપયોગી સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવતાં.

તે વખતે હું એક અમેરિકન અમત્તદાર તરીકે એ સ્થાનની મુલાકાતે આવ્યો હતો અને મારી આસપાસ વીંટાઇ વળેલા છટાલિપન અમત્તદારો મને જણાવતા હતા કે તેઓ જૂનાં ગ્રીક નાટકો ફરી પાછાં જાગૃત કરતા હતા. મારા મનમાં તે વખતે જ એમ થતું કે આ કરતાં તેઓ જૂની રોમન રમતોની પુનઃ સ્થાપના કરે તો એ વધારે ઉપયોગી પગલું ગણી શકાય !

રોમન લોકો માનતા—અને દરેક સશક્ત પ્રજાએ જાણવું જોઇએ—કે મનુષ્યમાં સ્પર્દાની વૃત્તિ એટલાં બધાં હોંડા મૂળ નાખીને બેઠી છે કે તેને દાખી દેવી એ તદ્દન અશક્ય વસ્તુ છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર એવો એકે સુધારો નથી થયો કે જેણે મનુષ્ય સ્વભાવની ખાટલી ઉપર અહિંસાનો યુગ દાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અને તે યુગ ખાટલી ઉપરથી ઉઠી ન ગયો હોય. જે પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના વિગ્રહ બંધ પાડવામાં આવે તો સંમતિ છે કે આપણી સ્પર્દાની વૃત્તિ પ્રજાની અંદર અંદરના કોષ પશુ જાતના આંતર વિગ્રહમાં ફૂટી નીકળે. જે ત્યાં પણ એ વૃત્તિને શેઠામાં આવશે તો તે વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની લડાઇમાં કે ધર્મની લડાઇમાં પ્રકટી નીકળશે; અને ત્યાં પણ તેને અટકાવવામાં આવશે તો તે કુટુંબના માણસો માણસોમાં ફૂટી નીકળી કુટુંબમાં વિગ્રહ પેદા કરશે. અને જે બધેથી તેને શેઠામાં આવશે તો તે વૃત્તિ માણસોના હૃદયમાં ફૂટી ફૂટી પુરશે અને ઓઝોની શક્તિને ડાઘ કરી તેઓને નિર્બળ અને શામલા બનાવી દેશે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં આ વલવાહનું તત્વ (instinct for Conflict) મૂળમાંથી જ છે. તે શરૂઆતમાં કુદરતની સાથે લડવામાં વપરાતું. જંગલો કાપી ફલદ્રુપતા લાવવી, રસ્તાઓ સમારવા, રહેઠાણો બાંધવાં, નદીઓ વાળતી, કુદરતનાં બળોને માણસના ઉપયોગનાં સાધનો બનાવવાં આ બધામાં એ પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ થતો. પણ હવે કુદરત સાથેની લડાઈ ઓછી થઈ છે; અને આ નવા જમાનામાં દોલત પેદા કરવા માટે સ્પર્ધાનું સ્થાન સહકાર પ્રવૃત્તિએ લીધું છે. એટલે હવે મનુષ્યની વલવાહનની વૃત્તિને ઉપયોગમાં લાવવાનું એક જ સ્થાન રમત રહ્યું છે.

પ્રાચીન રોમન પ્રગ્ન બહુ ડાહી હતી; તેમણે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું તેનું મુખ્ય કારણ તે તેમના શૌર્યના જોરહુંજ તેમનું હડાપણ પણ હતું. જ્યાં જ્યાં તેઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી ત્યાં ત્યાં રોમન સત્તાને નિમજ્જલાલ રહેવાની એક માત્ર શરતે; તેઓએ બીજા બાબતોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષી હતી; વળી તેઓ સમજતા કે પ્રજાની રમતની વૃત્તિને અવકાશ આપવાથી વધારે નુકશાનકારક અસ્વસ્થતા દૂર કરી શકાય છે. કારણ કે તેઓ રમત અને ગમત વચ્ચેનો ભેદ સમજતા હતા.

આપણા વર્તમાન સુધારાને એક બધાએ છે કે આ રમત અને ગમતનો ભેદ બુદ્ધી જઈ આપણે રમતને સ્થાને ગમતને સ્થાપી દેશું. રમત અને ગમત વચ્ચે ફેર એ છે કે રમતમાં આપણે પોતે જ કંઈ કરીએ છીએ, બધારે ગમતમાં આપણા મનરંજન માટે બીજા કંઈક કરે છે. આપણી (અંગ્રેજી ભાષા બોલાતી) પ્રગ્નનાં નરનારીઓને જુદે જુદે પ્રસંગે અને જુદી જુદી સંસ્થિતિમાં અવલોકેલાં હોવાથી હું કહી શકું છું કે દુનિયામાં મરદાનગી બરેલ રમતોનો શોખ ઉત્પન્ન કરી આ વધારાની વરાળના બહિષ્કારનાં સાધન પૂરાં પાડનાર પ્રગ્નઓમાં આપણું સ્થાન ઘણું ઉચું છે. છતાં હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું કે આપણે પણ ધીમે ધીમે રમત છોડી ગમત તરફ જઈ મનરંજન આપણી પોતાની પ્રવૃત્તિથી પેદા થવાને બદલે બહારથી મળી શકે તેના તરફ વધારે ને વધારે ઢગળા જઈએ છીએ.

રમત અને ગમત વચ્ચેનો ભેદ બરાબર સમજી લેવો અને પછી તમે તમારા મનને પૂછી જુઓ કે તમે પોતે એ રમતની વૃત્તિનો, બરાબર ઉપયોગ કરો છો કે નહિ? તેના સિવાય તમારી વલવાહનની સશક્ત વૃત્તિ નિરૂપયોગી, નુકશાનકારક અસ્વસ્થતા, ધાસબેલ, દુઃખ, વિચાર અને આચારની અતિશયતામાં પરિણમવાની માટે દરેક જાનના આનંદ લેવાના કામમાં તમારી વૃત્તિ એવી હોવી જોઈએ કે 'ચાલો હુંજ એ કામ કરી નાખું.' ગ્રામો-ફોનની સુડી સાલજવી, કે દોરડાં વગરનાં મેટેસા મારફત ગાયન સાંભળવું એ રમત નથી. તેમ જ સિતેમાના ચિત્રો જોવાં એમાં પણ કંઈ રમતનો અંશ નથી આવતો. ક્રોકેટ કે ફુટ-બોલની મેચ જોવા જવું એમાં પણ રમત નથી. આમાં તમને ગમન આવતી હશે એ વાત ખરી. પણ તેમાં તમે પોતે (અક્રિય) રહો છો અને તેથી તમારામાંથી કંઈ બહાર આવતું નથી. રમતમાં તો તમે પોતે ક્રિયાવાન ચાઓ છો અને તમારું વ્યક્તિત્વ તેમાં દીપી નીકળે છે. અને તે તમારી વધારાની વરાળ કોંઈનાં સાધન થઈ પાડી તમારું વ્યક્તિત્વ સ્વચ્છ બનાવે છે.

ચાલતા જમાનામાં ખરી રમતમાં બાગ લેવાની આપણી શક્તિ આપણે વધુને વધુ બીલપવાની જરૂર છે. માટે દરેક યુવા, સ્ત્રી, ને બાળકે પોતાના મનગી વિચાર કરવો જોઈ

છે કે ખરી રમતમાં જોડાવાનાં સાધનો તે ધરાવે છે કે નહિ. અને જે ન ધરાવતા હોય તેણે તે શોધવાની જરૂર છે. માત્ર ગમત મેળવવી એ રમત નથી.

પહેલાં તો છોકરાંઓને વિચાર કરે. તમે તમારાં છોકરાંઓને રમતમાં જોડો છો કે માત્ર ગમત પૂરી પાડો છો? જે તમે માત્ર ગમત પૂરી પાડતા હો તો તમે તેઓના મગજનો બોજો વધારો છો. પણ તેઓની ક્રિયાશક્તિને કામ આપના તમે કાંઈ જ કરતા નથી.

જુદી જુદી જાતની રમતોમાં વિચારની સાથે ક્રિયા જોડાયેલી હોય છે અને તેથી બાલકોના જ્ઞાનતંત્રોની શક્તિ ખીણે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે અને એ શક્તિના ઉપયોગ માટે સારો માર્ગ ન આપનામાં આવે તો તે ખરાબ રસ્તે દોરાઈ જવાનો ભય છે.

આ વલવાડની જુદી જાતની શરૂઆત કરી સુવાવસ્થામાં ધણી જોરદાર હોય છે. પ્રાણીઓમાં તમે જોશો તો બિલાડી કે કુતરી પણ પોતાનાં બચ્ચાં સાથે ગેલ કરવામાં તેની સાથે કુસ્તી કરશે અને તેને ઢીંકા સામે ઢીંકા કેમ મારવો, સામાનો ધા ઝીલવો અને વળતો ધા કેમ કરવો એ શીખવવા માટે પ્રયત્ન કરતાં હોય છે. જનનવરો પ્રેરણાથીજ જાણતાં હોય છે કે સુવાવસ્થામાં વલવાડની કસરત જરૂરની છે; એથી વલવાડની જુદી જાતની માર્ગ મળે છે અને પરિણામે તેઓનાં શરીર અને મન બન્ને યોગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

મનુષ્ય જાતિનાં માણસોએ તો જે જે રમતોમાં વ્યક્તિત્વ કેળવાય એવી રમતો બાળકો માટે યોજવામાં વધારે યુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિ દોડાવવી જોઈએ. અને છતાં તમે સમાજમાં દૃષ્ટિ નાખશો તો કુટુંબોનાં કુટુંબો તમે એવાં જોશો કે જેમનો એક તરફી બાલક પોતાનાં બાળકો માટે ગમત પૂરી પાડવાનો હોય છે. પોતાનાં બાળકો માટે અત્યંત પ્રેમ ધરાવનાર માણસો પોતાનાં બાળકો માટે ઘણાં મોંઘાં અને જાતજાતનાં રમકડાં પૂરાં પાડશે અને એમ કરી પોતાની ફરજ પૂરી થયેલી માનશે. પણ રમતથી જ બાળકો સહનશીલ થતાં શીખે છે, જુદી જુદી રીતે કામ કરવાની ટેવ પડે છે અને પોતાના શારીરિક અને માનસિક બલને તનદુરસ્ત દિશામાં રોડી વ્યક્તિત્વ કેળવે છે. પણ બાલકપણનો અંત આવ્યે રમતનો પણ અંત આવવો ન જોઈએ. ખાસ કરીને આ નવા જમાનામાં તો રમતની ટેવ મોટી ઉંમરના માણસોને પણ એટલી જ જરૂરની છે.

હાલનો જમાનો એ ઉલોગનો જમાનો કહેવાય છે; તેનું મુખ્ય લક્ષણ યંત્રની મદદ વડે માણસે વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનો વેગ એકદમ વધારી દીધો છે. પરંતુ એ ક્રમમાં માણસ પોતે પણ યંત્રવત્ થઈ પડ્યો છે. થોડા વખત ઉપર હું એક કારખાનામાં ગયો હતો. ત્યાં એક માણસ પોતાના યંત્રની સામે ઉભો હતો આખા દિવસમાં લગભગ ત્રીસ-હજાર વાર પોતાનો હાથ અમુક રીતે હલાવતો હતો. દરેક વખતે અમુક એક જ ક્રિયા કરવાની હતી અને એ કારખાનાનો એક યુદ્ધિમાન ચાલક એવી શોધ ઉપર લાગેલ હતો કે, એ માણસ ૮ કલાકની મજુરીમાં ત્રીસ હજારને બદલે ચાલીસ હજાર વાર હાથ હલાવી શકે. એ માણસને મેં પૂછ્યું કે નોકરીનો વખત પૂરો થયા પછી તું શું કરે છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે તે ઘણું ખર્ચ સિનિમા જોવા જતો અથવા તે અને તેનું કુટુંબ રેડીઓનાં (તારનાં દોરડાં વગર હવામાંથી મોકલવામાં આવતાં,) ગીત સાંભળવા જતાં. હવે વિચારો કે આ માણસ દરરોજ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેટલુંક જતાવે? લગભગ નહિ.

તે અભિપ્રાય હોય, પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે ત્રણ હમર માહવતા વર્ણુલમાં એ એક પ્રજા સ્વરાજ ભોગવે છે. હાર શું એતો તેમણે અનુભવ કર્યો નથી. પરદેશી અમલ નીચે તેઓ આવ્યા નથી, અને દેશપરદેશ વચ્ચેના કાલકરારોમાંથી એકનો પણ તેમણે ભંગ કર્યો નથી. સૈદ્ધાંતોથી તેઓ સંયમની કલા શીખ્યા છે અને જેતો જગતમાં જેટો નથી એવી મરદાનગીની રમતમાંથી તેઓ સ્વાર્થભુતો પાડે પણ બણી ચુક્યા છે. આ રમતમાં તેઓને શિક્ષણ મળે છે કે, કદી નકામી તકવાર ખેંચવી નહીં; અને તકવાર ખેંચવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પછી મારવું કે મરવું એ સિવાય ત્રીજો માર્ગ જ નથી. આ જાપાની પ્રજાની સ્પષ્ટ રિચિતિ છે. તે એક રમતની શોખીન પ્રજા છે. એથી ઉત્પન્ન થીન હતરો વર્ષથી પરદેશી સત્તાઓની નીચે દબાયેલા છે; અને તેથી પ્રજામાં બહારવટીઆની ઘંટિ વારે વારે ઉપડી આવે છે. ૪૦ કરોડ માણસોની વસ્તી દુઃખ અને રોગ અને ગંદવાડમાં સમડે છે અને માત્ર થોડાએક હમર લુચ્યા અમલદારોના શાસનને ટેકો આપે છે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ચીના કદી મરદાનગી ભરી રમતો રમતા નથી. અંગકમરતના ખેલ લગભગ નહીં જેવા ત્યાં થાય છે.

ત્યારે હું ઇટાલીમાં એકચી તરીકે હતો ત્યારે ઘણીવાર નાનાં મોટાં ગામડાં અને શહેરોમાં ફરવા નીકળતો અને ત્યારે જેતો કે કામ પૂરું થયે અથવા તહેવારના દિવસોમાં લોકો પાણીના નળ પાસે એકઠા ઉભા ઉભા કલાકોના કલાકો માત્ર ગપ્પાં મારવામાં ગાગતા. અલખત આ ગપ્પાંઓનો વિષય જુદી જુદી જાતની ફરિયાદો સિવાય બીજો શું હોય! ઇટલીના રાજા સાથે મારે આ વિષયમાં એક દરતાં વધુ વખત વાત થયેલી અને મેં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે ઇટલીના દરેક ગામમાં એક રમત રમવા માટે ખુદ્દું મેદાન તો હોવું જ જોઈએ. હમણાંના ઇટાલીયન પ્રધાન મ્યુસોલિની સાથે મરદાનગી ભરેલી રમતને ઉત્તેજન આપવાની જરૂરીયાત સંબંધી મારે એમાં થઈ છે અને તે પોતે તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર સ્વીકારે છે.

તમે ખુદી પડે ત્યાં ફરો અને ગમે તે ઇતિહાસનાં પાનાં ઉઠેલો, પણ બધે તમને એમ જ દેખાશે કે જે પ્રજાઓ રમવાનું બૂલી ગઈ છે, તે પ્રજાઓ ખંધી નગળી, રડતી મુરત, કજીઆખોર હોય છે. અને વ્યક્તિઓનું પણ તેમ જ છે. ખરેખર આ જમાનામાં સર્વથી મહત્વનો સવાલ હોય તો તે વધારે કુરસદનો વખત કેમ મેળવવો એ નથી. પણ જે કુરસદ અબણુને મળે છે તેનો સર્વથી સારો ઉપયોગ કર્યો છે, એ છે. અને તેનો જવાબ ‘ખરી રમતમાં શુંયાઓ’ એ છે.

હરિલાલ આ. ભટ્ટ.

રશિયાના દુખળાઓ

સૈફ જૂની વાત છે ઝઢાય રશિયાના લોકો આજે મોશ્શવિઝમના જમાનામાં તે ભૂરી ગયા હશે પણ ઈતિહાસના પાત્રે તે નોંધાય છે જ્યારે રશિયામાં ઝાઝાહીનો ઘેર હતો અને જમીન ખેડૂતોની નહિ પણ જમીનદારોની માલિકીની હતી, તે ૪ મનની આ વાત છે જમીન દારોનું ધન તે તેમની જમીન અને દુખળાઓ. દુખળાઓની મંજૂરી એ જ જમીનદારના ધનનું માન એ દુખળાઓ પર જમીનદારની નિરકૃષ્ણ સત્તા હતી ગાય ઘેગના ટોળા પર જેવી રમાગીની સત્તા છે એવી મત્તા આ દુખળાઓ પર જમીનદારોની હતી ગાયઘેગના વાહરડા અને બચ્ચા પર જેવો રમારીનો હક છે, તેવો જ દુખળાઓના સત્તાનો પર આ જમીનદારોનો હક ગણાતો. ગાયઘેગને ગ્યારી મન આડે તો કસાર્દને ઘેર વેચે તેમ આ દુખળાઓને જમીનદારો-દિલ ચાલ ત્યાં વેચી શકતા ગાયમગદનો ખેતી પર ખાવા પૂરતો જ હક તેમ આ દુખળાઓનો તેમની પરમેવાની કમાણી પર એ રોટનનો જ હક હતો, બાકીની બધી કમાણી જમીનદારના ધરમાં જતી માત્ર કોઇ દુખળો પોતાની અઘરે હાથિયારીથી કાઢી હુલ્લર કળા શીખી લે, અને ખેતી સિવાય બીજી કોઇ રીતે મહેનત કરી ધણીને મોગી રકમ ભેટ આપે તો તેને ધણી ખુલી થઇ ‘દુખળાઇ’ માધી મુક્ત કરે એટલી જ હપ્તિયત આ દુખળાઓને હોયતી નોખા પાડતી.

આ વાતને સો વરસો વીતી ગયા છતાં આપણા દેશમાં આજે પણ આવી દુખળાઓ જેવી કોઓ હસ્તી ધરાવે છે પાગી રો અને તેમના ‘માણકો’ વચ્ચેનો મમધ, ધણીખામાં અને તેમના ‘દુખળાઓ’ વચ્ચેનો સંબંધ આજે પણ એ રશિયાના જમીનદારો અને દુખળાઓ વચ્ચેના સૈફજૂના મમવની યાદ દેવગવે છે એટલે એ દુખળાઓના દુખો અને વિનકો, કહાણીઓ અને કથાનકો આપણા માટે આજે પણ બોધવાયક છે આ કહાણીઓનો લેખક મેડો દુખળાઓનો માલિક પ્રિન્સ કોપોલ્ટીન છે તેણે નજરે જે સ્થિતિ નિહાળી છે અને અનુભવી છે. તે જ પોતાની આપનીતીમાં નેધી છે એટલે એમાં અનિશયોક્તિ હોવાનો જગથે સભવ નથી

+ + + +

એક જમીનદારે બીજા જમીનદારને પૂછ્યું “કેમ, સરગ, હમણા તમારે ત્યાં દુખળાઓની વચ્ચી ઓછી છે? તેમને પગથાવો ઝા કે નકિ?”

ત્યારે જ ‘સરદાર’ એમના ગામનું વસ્તીપત્રક મગાડ્યું અને સોળ વરસની ઉંપરની છોકરીઓ અને અઢાર વરસની ઉંપરના છોકરાઓ હતા, તે બધાના નામ પર નિશાની કરી અને લખ્યું બેન એનાને પરણે, પોત પગારકને પગથે, એમ પાંચ જોડા જોડી દીધા

અને દસ દિવસમાં લગ્ન થઈ જતાં જોઈએ એવો હુકમ કાઢ્યો. ગામમાં હાહાકાર મચ્યો, ડોસીઓએ રોકડો કરવા માંડી. એનાની મરજી એમરીને પરજીવાની હતી. પોતાનાં મામાપ દેડોટોફની દીકરી સાથે પોતાના છોકરાને પરજીવવાનો વિચાર કરનાં દંતાં. અને આંલમસરાનો વખત પણ નડોતો-ખેતીનું કામ ચાલતું હતું. દસ દિવસમાં તો લગ્નની કેવી રીતે તૈયારી થઈ શકે? દીકરીનું માથું સરદારને મળવા આવ્યું. તેમની સ્ત્રીએ હાથે વજીરું મુંડે ખંડ લેઈ સરદારની વહુને મનાવતી હતી અને તેઓ સરદારને વિનવતા હતા. પણ સરદાર એકના એ થયા નહિ. સરદારનો હુકમ! દસ દિવસમાં લગ્ન થવાં જ જોઈએ.

દસમે દિવસે વરધેણા નીકળ્યા. સ્ત્રીએ હરખથી ગાવાને બંદે ડગડ ડગડ આંસુ પાડતી હતી. પુરુષોનાં મ્હેં ઉતરી ગયેલાં દંતાં. અને વરધેણાને બંદે જાણે કાઠડી લઈ જતાં હોય એવો શોકજનક દેખાવ લાગતો હતો. સરદાર પોતાના એક માથુસને હસ્તમેકાવ થઈ ગય એટલે ટુરન જ ખમર આપવા અગાઉથી દેવળમાં મોકલ્યો હતો. એ માથુસ દોડતો પાછો આવ્યો અને હાથમાં ટોપી પકડી ફૂજતો ફૂજતો કહેવા લાગ્યો: “પરાસ્કા સાચી ચાલ છે. પોતાને પરજીવાની ના પાડે છે. કાપરેક એને પૂછ્યું: “કેમ, તું આને પરજીવા રાજી છે? પરાસ્કાયે કહ્યું: ‘ના, હું નથી રાજી.’”

સરદાર સાહેબના ગુસ્સાને પાર રહ્યો નહિ: “જા, એ ચોટકાવાળા દારૂડીઆને કહે કે ‘પરાસ્કાને જલદી જલદી પરજીવી દે નહિ તો તારૂં આવી બન્યું સમજાજે.’” હું બિચપને ખમર આપું છું. એના જેવા મુડાલની મારી સામે થવાની મનસ? કહે એને કે દેવળમાં સડીસડીને મરી જઈશ અને પરાસ્કાના આખા કુટુંબને ગામ બહાર કરી દઈશ.”

માથુસે જઈને આ મંદિરા સંભળાવ્યો. પાદરી અને પરાસ્કાનાં સમાંબંધાનાં પરાસ્કાને વીંટળાઈ વળ્યાં, પરાસ્કાની મા ચોધાર આંસુએ રડતી રડતી એના પગમાં પડી અને એ હાથ જોડી આખા કુટુંબને બચાવી લેવા એને આજીજી કરવા લાગી. પણ પરાસ્કા તો ‘ના’ ની ‘ના’ જ કહેતી રહી, પણ એ ‘ના’ તો અરાજ પડેલોના જેટલો રપટ નડોતો, જરા ધીમે હતો. બધાંએ વારાફરતી પરાસ્કાને વિનવણી કરી. પરાસ્કાની ‘ના’ ચાલુ જ રહી પણ ધીમે ધીમે પાતી ગઈ. છેવટે એ ‘ના’ બહુજ ધીમે થઈ ગઈ, પાસે ઉભેલાં પણ તે માંડ સાંભળી શક્યાં, અને પરાસ્કા ચાંત ઉભી રહી. પાદરીએ એના માથા પર લગતો તાજ મૂક્યો. એણે આ ફેરે માથું દક્ષાનું નહિ. માથુસ દોડતો સરદારના મહેલે આવ્યો અને કહ્યું કે: “પરાસ્કા પરજીવી ચૂરી.”

આઠી કલાકે મહેલોમાંથી પાંચે જોડાંઓ સરદારના મહેલ આગળ ઉતરી અને ત્રણ ખંડમાં હાખત થયાં. સરદારે તેમની આગળ દારૂના પ્યાસા ધર્પા અને માનાઓએ રડતી કન્યાઓને એ પ્યાસા નીચા નખી હાથમાં લેવા પાછળથી કાનમાં ટુંક મારવા લાગી.

+ + + +

સ્વાભાવિક રીતે જ આવાં હુકમજરદાદ લખોથી દુશ્મનાઓ કંટાળી ગયા હતા. કોઈ કોઈ મોટી વયના છોકરાને એમ લાગતું કે રજાણી છોકરી સાથે શેડ એને પરજીવી દેવાના છે એટલે એ લાગશે જ એ છોકરીને મળે. અને જો એ જોઈએ પછી જોઈએ પરજીવા સંમત

નહિ પણ એક અધિકારીને ખાતર એમણે સહેજ જોટા વાળ્યો આ વાત ઉપરી અધિકારીનાં જાણુનામા આવી અને એમનું પ્રમેશન અટક્યું. મારા પિતા પાત્રીસ વરસથી લશ્કરી ખાનામા હતા અને જનરલ થવાની તેમની અંતિમ અભિલાષા હતી. આ અભિલાષા પર પાણી ફરી વળેલું જોઇ એમને અનાજ પર પણ અભાવો થયો, એમનું શરીર શીષાવા લાગ્યું. મારી મા પીટર્સબર્ગ દોડી, ત્યાંના મોટા અધિકારીઓને લાખી લાખી, દવામણી અગ્રજીઓ કરી, તેમને રૂમમાં મળી પણ કશુંય વળ્યું નહિ છેવટે ખૂબ મળ્યા કે ફલાણ્ડ્રી આફ્રિકામાં એક નાજર છે એના હાથમા બધી કુચી છે. એ ધારશે તો હુકમ ફેવાવી શકશે મારી મા આ વિષે ખાતમી મેળનના એક મોટા અધિકારીને મળી અને એણે પણ એ જ વાત કહી. “એ છે તો માત્ર નાજર પણ આખા ખાતામા ચલણ જ એનું છે એનું નામ ગેગસીમ ઇવાનોવીચ કુગલોફ” આ વાત ક્રમતા મારી માએ મને કહ્યું. “પીટયા, આપણો ગેરાસ્કા” હું પહેલેથીજ નહોતી કહેતી કે ગેરાસ્કા બહુ હુંશિયાળ છે. હું તો તરત જ એને મળના દોડી અને એને બધી વાત કહી સભળાવી. ગેરાસ્કાએ મિચારાએ બહુ સાબળ્યું અને કહ્યું કે: ‘મારે સરદાર સાહેબ સાથે કાંઈ વેર નથી. એમને માટે મારાથી બનશે એ બધું હું કરી છૂટીશ.’ અને એ પ્રમાણે પણ દુશી છૂટ્યો.” એણે સરસ રિપોર્ટ કર્યો અને મારા બાપા જનરલ બન્યા. લાલ પાટલૂત અને લાલ જોવરકોટ પહેરીને ટોપીમા લાલ પીછું ખોસવાની એમની જે ધણા વરમોની ઉમેદ હતી તે પાંચ પડી, પણ એ કેતિ પ્રતાપ ?

x

x

x

x

ઉનીઆના બાપાની ઓગડીના રસ્તામા અદમ વાળાને ઉભી છે આમળ પગ મૂકનાની કે પાછા જવાની યે એની હિમત ચાલતી નથી છેવટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી એ ઓરડીમા દાખલ થાય છે અને બરાબર માભળી જાય ન શકાય એવા ધીરા અનાજ ગણુગણુ છે કે ચા થઇ રહી છે, ખાડ અધમણુ ગહી છે અને બીજી બધી ચીજો પણ થઇ રહેવા આરી છે. મારા બાપા મજા ઉઠે છે “હુચ્યાઓ! બદમાસો! અને તુ પણ એ હુચ્યાઓની સાથે ભળી છે.” આખું મકાન ગાજી ઉઠે છે. મારી મા ઉડીને સટકી જાય છે, મારા બાપા બૂસ મારે છે “ફોલ, કયા મઘ તાગે શેકાણી? બોલાવ એને,” અને મારી મા ઓરડીમા દાખલ થાય છે કે બાપા એને ઉધડીજ લેઇ નાખે છે “તુ પણ આ બદમાસોની સાથે ભળી છે, તુ પણ એમનું બોલે છે,” અને એવું કંઈ કંઈ સભળાવી દીધું અઘો કલાક આમ ચાલે છે, પછી એ હિસાબ તપાસવા બેસે છે, હિસાબ તપાસતા એમને ઘાસનો વિચાર આવે છે ફોલને એ વાસ તોળવા મોકલે છે અને મારી માને તોળતી વખતે હાજર મહેવા જણાવે છે માગ બાપા આ બધો વખત ઘાસ કેટલું રહેલું જોઇએ એનો હિસાબ ગણી કાઢે છે અને ઘાસ તોળાઇ રહે છે એટલે જબરી ઘટ માલમ પડે છે, મારા બાપા ઉની આનાની હાજરી લેવા માટે છે, બીજી કેટલીયે ચીજો ઘટતી માલમ પડે છે અને ઉનીઆના એ બધાનો કામ ખુલાસો આપી શકતી નથી, બાપા ખુબ ચીડાય છે અને એમનો અવાજ મેડમબીર થતો જાય છે, ઉનીઆના ચચચ કહે છે, એવામા કોચમેન દાખલ થાય છે, એની ગળચી પકડે છે અને બે ત્રણ લગાવી દે છે, કોચમેન બોળા કરે છે “આપ સાહેબે કાંઈ જૂન કરી હતો,” “આપ સાહેબે કાંઈ જૂન કરી હતો.” પણ બાપા તે સાભળતા જ નથી. એ તો એને ઉપગોડિપરી લગાવે જ બંધ છે

બાપા ફરીથી હિસાબ ગણે છે. આ વખતે ઘાસ જોઈએ તે કરતાં વધી પડે છે. બાપા ખૂબો પાડે છે: “સાલા બદમાસ, ઘોડાને લુખ્યા મારે છે, ખવરાવતો જ નથી.” પણ કોયમેન સવળા સંતોના સમ બાપા કહે છે કે એણે ઘોડાને કદિ લુખ્યે માર્યા નથી અને ફૈસલ કોયમેનની વાતને ટેકો આપવા + વર્જનને સાક્ષીમાં બોલાવે છે.

પણ આપાને આથી સંતોષ થતો નથી. એ મકારને બોલાવે છે અને એણે ગયા અઠવાડીઆમાં પાછો પીધો હતો એ વાતની યાદ આપી એને ધમધમાવે છે, આગલે જ દિવસે એણે અડધો ડઝન રકાબીઓ ભાંગી નાંખી છે અને આથી આપાનો મિનમ ટેકાણે નથી. ખર્ જોતાં તો આ રકાબીઓ જ બધા કંકાસતું મૂળ છે. મારી માએ સવારમાં જ આ વધામણી બાપા આગળ ખાધેલી અને એથી જ આપાએ + ઈત્રીઆનાને આજે ઉધડી લેઈ નાંખી.

એકાએક તોફાન શમી જાય છે. કાંઈ અગળ સાંતિ પશ્ચરાય છે, બાપા ટેબલ આગળ ખેસી કાંઈ લખવા માંડે છે અને એક તોફાનના હાથમાં ચીટી આપી કહે છે: “જાઓ, આ મકારને પોલિસ ચોટીએ લેઈ જાઓ, આ ચીટી જમાદારને આપી એને કોબેત મરાતો.”

ઘરમાં સમસમાકાર ફેલાઈ જાય છે. કોઈ બોલતું નથી અને ચાલતું પે નથી. બાર વાગે છે અને બધા નીચે ખાવા ઉતરે છે પણ ખાવાનું કોઈને ગળે ઉતરતું નથી. ખીર એમની એમ ટાઢી થઈ જાય છે. તોફાનો પાછળ હાથમાં થાળીઓ લેઈ ઉભા છે પણ એમાં મકાર જથ્થાતો નથી. હેવટે મા બોલે છે: “મકાર ક્યાં છે? બોલાવો એને.” પણ મકાર આવતો નથી. બીજી વખત મા બોલાવે છે અને મકાર નીચી આંખે, કદરૂપે ચહેરે અને શીકા શરીરે દૂજતો પ્રવેશ કરે છે. બાપા એમની થાળ સામે જ જોઈ રહે છે. “કેમ, છોકરાઓ, ખાતાં નથી? ખીર સારી નથી થઈ?”-મારે ગળે ડુમો ભરાઈ આવે છે અને બધા બાપા ઉડે છે એટલે લાગશે જ હું દોડીને અંધારામાં મકારને ઝાડું છું અને એના હાથને પંપાળવા માંડું છું. પણ એ હાથ ખેંચી લે છે અને કહે છે: “બસ, રહેવા દો. તમે પણ મોટા થશો એટલે એમના જેવા જ થશો.”

“ના, ના. હું કદિ એવો નહિ થાક !”

x

x

x

x

અને આ સાવ સાચું હતું. ખીટર કોપોટકાન “કદિ એવો ન થયો.” એણે તો આ દુખખાઓની સુકિત માટે અનેક કષ્ટો વેડ્યાં, કાગળપત્ર વાસ લેએ, પ્યારો સ્વદેશ તજ્યો અને રખડી રવડીને મૂઓ પણ પોતાને જે અન્યાય લાગ્યો તેમાં શરીર ન થયો તે ન જ થયો. આ બંધી હકીકત વર્ણવવા માટે બીજા લેખની જરૂર છે એટલે તે વાત આવતા અંદ માટે રાખી આપણે અહીં આં વિરમીશું.

નંદલાલ મણિલાલ શાહ

મ. સં. ૧૯૧૩ : બાળમરણ.

(દરદાર નવા જન્મ પ્રમાણે)

ઑસ્ટ્રેલીઆ	૭૨,	હિંદુસ્થાન	૨૦૦,
ડેનમાર્ક	૬૪,	કલકત્તા	૨૭૪,
હંગરી	૯૭,	મુંબાઇ	૩૮૧,
ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ	૧૦૮;	મદ્રાસ	૨૯૩,

ઉપરના આંકડા પ્રમાણે મુંબાઇમાં ૧૯૧૩ માં દર દળરે બાળમરણ પ્રમાણ ૩૮૧ હતું તે જાહેર તંદુરસ્તીના રિપોર્ટ પ્રમાણે ૧૯૨૦ માં લગભગ ૫૫૦ નું થયું. અને છેલ્લાં બે વરસમાં વધીને ૬૫૦ થયું છે. આ ઉપરથી, મુંબાઇ, વેપાર ક્ષેત્રોમાં તો આગળ વધતું હોય કે નહિ, પરંતુ નિર્દોષની કતલ કરવામાં તો આગળ વધે છે એમાં શંકા નથી. તેના માંડવી અને ભાષખલા જેવા લતાઓમાં તો કોઇને કલ્પના પણ ન આવે તેટલાં બાળમરણ માંડવીમાં દર દળરે ૯૮૫ અને ભાષખલામાં ૯૪૫- થાય છે. પહેલાં તો બે બાળકમાંથી એક અથવા તેને બદલે તે લતાઓમાં તો લગભગ જેટલાં જન્મે તેટલાં મરે એવી દશા થઇ છે, એટલે જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુ; ને બદલે જાતસ્ય હિ શીઘ્રી મૃત્યુ; નું સૂત ખરાબર અમલમાં આવ્યું ગણાય.

પરંતુ શહેરો જેટલાં ગામડાં સડેલાં નથી એટલે આખા હિંદુસ્થાનમાં બાળમરણનું પ્રમાણ આટલી હદ સુધી નથી ગયું. સન ૧૯૨૨ ની ગણતરી પ્રમાણે એવા ભાગનાં બાળકો આપણા દેશમાં જન્મ્યા પછી એક વરસની અંદર જ ગુજરી જાય છે. આ પ્રમાણ ખીજા દેશો કરતાં ઘણું વધારે છે અને ઘટવાનાં ચિન્હો જણાતાં નથી એટલે ગામડાઓમાં પણ એ પ્રશ્ન એટલો જ વિચારણીય છે.

આ સ્થિતિનાં કારણો તપાસીએ તો ગરીબાઇ અને અજ્ઞાન એ મુખ્ય જણાશે. ખરાબ ખોરાક, મંદાં રહેઠાણો, ગીચોગીચ વસ્તી, તેને લીધે થતી માથાપની ખરાબ તંદુરસ્તી અને જન્મ પછી બાળકને મળતું સત્વકીન પોષણ-એ ગરીબાઇનું પરિણામ છે. બાળકને, સંતતિ સંબંધી કેટલાક વહેમો, તંદુરસ્તીના નિયમોનું અજ્ઞાન, ગર્ભ રહ્યા પછી સ્ત્રીઓ તરફનું ધાતકી વર્તન, આ વખતે પાળવાના નિયમોનું અજ્ઞાન, સુરાવડ વખતની કદંગી માવજત એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે, આ બંને કારણોની જુદી જુદી તપાસ કરીએ તો જણાશે કે ગરીબાઇ કરતાં અજ્ઞાનનો હિસ્સો વધારે છે; કારણ કે અજ્ઞાન તો ગરીબ અને શ્રીમંત બંનેને પીડી રહ્યું છે.

ગરીબને અજ્ઞાન અને ગરીબાઇ બન્ને વચ્ચે અગદાવું પડે છે. તેમને આખો દિવસ કામ કરવા છતાં નથી મળતો ખરાબ ખોરાક, કે નથી મળતું સાફ રહેઠાણ. તેને લીધે શહેરોના અમુક લતાઓમાં, ખીજા ભાગે કરતાં, મરણ પ્રમાણ કેટલું વધારે હોય છે તે આપણે ઉપર મુંબાઇના દાખલા ઉપરથી જોઇએ, વળી દર દળરે હિંદુ પંચાત વર્ષમાં બાળમરણ ૮૬૦ નું થાય, ચાલુદીમાં ૩૮૪ થાય અને પારસીમાં ૨૪૫ થાય એ પણ ગરીબાઇથી બાળમરણ કેટલું વધે છે તેનો પુરાવો આપે છે. તે ઉપરાંત રહેવાની સગવડ પ્રમાણે મરણપ્રમાણમાં તફાવત બતાવનારા નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી તેનો વધુ પુરાવો મળશે:—

ઈ. સ. ૧૯૨૬ બાળમરણ

(દર દળરે રહેવાનાં મકાનોની સતક પ્રમાણે)

કુટુંબ દીઠ ૧ ઓરડી અને તેથી ઓછા ભાગમાં રહેનારાં—૮૬૦

" " ૨ " " " ૫૦

" " ૩ " " " ૧૦

" " ૪ " " " ૭૭

રસ્તા વિષર રહેનારાં.

—૮

અજ્ઞાનની અવધિષ્ટિ બાળસગ્ન જેવા બધેકર રિવાજોના પરિણામે માયાપના નયનાં શરીરની બાળક ઉપર શી અસર થાય છે, તે શુદ્ધ શુદ્ધ રોગોથી થતા બાળમરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે:—

ઈ. સ. ૧૯૧૫: બાળમરણ,

(એકંદરે શુદ્ધ શુદ્ધ રોગ પ્રમાણે)

બચાવ ૬૪	કુટુંબાવક ૨૧૨	} માયાપની નબળાઈનું પરિણામ.
તાવ ૧૭૦	નબળાઈ ૨૦૨	
જાડો અને મરડો ૫૦૧	જ્ઞાનતંત્રના વિકારો ૧૦૦૬	
	આસેન્ડ્રિયના વિકારો ૨૦૦૬	

આ જગતી રિવાજો અને અજ્ઞાનજનિત રોગો દ્વારા કરવા એ અસાધ્ય તો નથી જ. ગરીબાઈનાં મૂળ તો હાલના ઔદ્યોગિક તંત્રમાં બહુ ઊંડાં ગયાં છે એટલે તેમાં જે દેશદાર ન થાય તો ગરીબાઈનાં જટ નીવડેલાં દાવાય ન આવી શકે. જે કે તેમાં પણ સુધારા થયા થઈ શકે એમ છે તે શી રીતે થાય તે વિચારવું અત્યંત અપ્રસ્તુત છે, એટલે અજ્ઞાન દ્વારા કરવા અને ગરીબોને મદદ કરવાના ઉપાયો જ આપણે અત્યંત વિચારીએ.

અજ્ઞાન દ્વારા કરવા લોકરક્ષણ અને જાહેર મદદની જરૂર છે. તે દામ યુનીસીપાલિટીઓ સંગીન રીતે બચાવી શકે. જાહેર મંડળો પણ વહેમો દ્વારા કરવા ઘણું કરી શકે. તેની સહાયતા, નિયમોની સમજણ પાડનારાં નાના ચોપાનીઆં મૂકી વહેંચીને કરી શકાય. તેમાં લોકોને, પોને જાણી શકે એનાં કરનાં ગોઠા કુટુંબ થવાના ગેરફાયદા સમજાવવા જોઈએ. બાળસગ્ન, સુવાવક વખતની માવજત, ધરની રચના, ચોખ્ખાં દવા પાણી, દૂધ અને ખોરાકની બાળમરણ ઉપર થતી અસરનું જ્ઞાન ફેલાવવું જોઈએ.

યુનીસીપાલિટીઓએ સુવાવકના દામમાં કુશળ નર્સોને પગાર આપીને રાખવી જોઈએ અને તેમને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં વગર શીએ મોકલવી જોઈએ. આ દામ યુનીસીપાલિટી ન કરે તો જાહેર સંસ્થાઓએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. લોકો દેવાલયોનાં ખોખાં ઉમાં કરવામાં દળરો અને લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે તો આવી જીવતા દેવાની દત્ત અટકાવવામાં નાનાં જરૂર આપી શકશે.

જે દેશી દેવળો-દાલ તદ્દન નકામા જેવી અને આ દત્ત માટે અને ખાસ કરીને માતાઓની દત્ત માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર-હોય છે તેમને જ અને તો, તેમના વારસામાં મળેલા ધંધામાં કુશળ કરવા પગલાં લેવાં જોઈએ. દરેક સાર્વજનિક દવાખાનામાં

સુવાવડ માટે ખાસ બાઇઓ રાખવી જોઈએ. કેટલેક ઠેકણે બંધાય છે તેવાં બને ત્યાં સુવાવડખાનાં બંધાવીને પણ ગરીબ કુટુંબોને મફત મદદ આપી શકાય અને તંદુરસ્ત ઘરોમાં ન રહેતાં હોય તેવાં લોકોને-કંઈ શી લઈને-સુવાવડખાનામાં રહેવાની સગવડ થવાથી-બારે મદદ થઈ શકે. બાળકોને માટે ચોખ્ખા દૂધ સાફ ડેરીની સવડ પણ થઈ શકે. આ ઉપગ્રંથ, પ્રદર્શનાથી અને મેજીક લેન્ટર્ન મારફત અજ્ઞાન દૂર કરવા અવકાશ છે.

હાલનાં શહેરો તો તોડી નાખીને નવાં બાંધી શકીએ એવી લોકમનની સ્થિતિ નથી. પરંતુ એટલું તો થઈ શકે કે જે ઘર નવાં બંધાય તે સંપૂર્ણ હવા અજવાળાવાળાં અને તંદુરસ્તીને અનુકૂળ બંધાવવા શ્રમ પાડવી જોઈએ, ઘર સંબંધી સ્થિતિ શહેરો કરતાં ગામડાંમાં એાછી દયાગતક હોય છે પરંતુ ત્યાંય એકસ શરો. મુજબ નવાં ઘર બંધવા અને ગંદકી માટે ચાંપના છત્તાને લેવા અવકાશ નથી એમ નહિ. ગીચગીચ વસ્તીનો અને ગંદા રહેઠાણોનો પવન ત્યાં પણ છે જ. આની બાળમરણ ઉપર શી અસર થાય છે તે સમજવા બહુ આંકડાઓની જરૂર નથી. ૧૯૨૦ માં મુંબાઈ શહેરમાં ૫૫ ટકા અને આખા મુંબાઈ ઇલાકામાં ૧૮ ટકા બાળમરણનું પ્રમાણ હતું એ દર્શાવત ખાતરી કરવા માટે પૂરતી છે.

આ પ્રમાણે પ્રજા ધારે તો એક મોટું દુઃખ અને હાડમારી એાછી કરી શકે. ગામડાઓમાં કામ કરનારા પણ આ બાબતમાં ધણું કરી શકે. સમાજસેવકો અને શહેરોમાં રહેનારાઓને માટે આ સેવાનું નિર્દેશ ક્ષેત્ર છે એ વિષે બે મત ભાગ્યે જ હોઈ શકે. દરેક પોતપોતાના કુટુંબમાં કે પોળમાં કે ગામિમાં પોતાનાથી બનવું કરી શકે છે. ખાસ કરીને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ ધારે તો બધા કરતાં ધણું જ ઉત્તમ કામ કરી શકે. નવરાશના વખતમાં ધણા માણસો એક મરેયામાં ભેગા થઈને લોકમત કેળવી શકે અને મ્યુનીસીપાલિટી જેવી સંસ્થાઓને જોઈતી સવડ પૂરી પાડવા ફરજ પાડી શકે. જેને રાજકીય ચળવળ સામે તિરસ્કાર હોય અથવા તો ખીજ સામાજિક ચળવળમાં રાજકીય પ્રશ્નની મધ્ય આવતી હોય અને છતાં કંઈ સામાજિક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય તેને માટે કદાચ આ કરતાં વધારે સાફ ક્ષેત્ર ખીલું નહિ હોય. જેમને પ્રજાના સીધા સંબંધમાં આવવાની ઇચ્છા હોય તેઓ પણ આ જાતની ચળવળથી લોકશિક્ષણથી ધણું કરી શકશે. તે ઉપગ્રંથ, આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, બાળમરણમાં સામાજિક, આર્થિક વગેરે ધણાં દોષો સમાજેના હોવાથી આવી ચળવળથી મરણ પ્રમાણ ઘટશે એટલું નહિ પરંતુ પ્રજાનું ધણું દુઃખ એાછું થશે, અને અમૂલ્ય લાભ તો એ થશે કે પ્રજા તંદુરસ્ત અને બળવાન થશે. તંદુરસ્ત અને બળવાન પ્રજા કરતાં સ્વરાજ માટે ખીજ સારી તૈયારી શી હોઈ શકે ? ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના શબ્દોમાં કહીએ તો “જે આપણે બહાદુર અને તંદુરસ્ત પ્રજા થઈ શકીએ તો અડધું સ્વરાજ તો આપણને તેથી જ મળી જાય.”

વિદુલ્લદાસ મ. કેહારી

કલાવિવેચક

સાહિત્યનો અભ્યાસી—તમે આ ઉપનિષદોનો સાહિત્યમાંથી કેમ જાહિ-
જાર કરો છો ?

કલાવિવેચક—ખસ, એ સાહિત્ય નથી. હું એ સમજતો નથી, સમજ-
વાનો નથી. એ કલા નથી. એમાં સર્જન નથી.

સાં અં—અરે, પણ આ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણ—

કં વિં—એ એ જ. એ સાહિત્ય નથી. એને કહેવું હોય તો તમારો
ધર્મ કહો, તમારું ધર્મશાસ્ત્ર કહો, તમારું નીતિશાસ્ત્ર કહો. ગમે તે કહો પણ
હું કહું છું એ સાહિત્ય નથી.

સાં અં—સમજ્યો. ત્યારે આ વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે ? જુઓ—

પ્રભાતે મંજનને કહ્યું “ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં ”

વગેરે.

કં વિં—પણ પ્રભાતે કોણ અને મંજન કોણ ?

સાં અં—હરકોઈ બે પુરુષો.

કં વિં—સાહિત્ય ખરું પણ હીન પ્રકારનું. તેમાં કશી છટા નથી,
આકંપણ નથી.

સાં અં—ત્યારે આ—

પ્રભાતે મંજનને કહ્યું “ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં ”

વગેરે. પણ આ વખતે બન્ને સ્ત્રી પાત્રો છે.

કં વિં—કીક છે. પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું નથી. સામાન્ય છે.

સાં અં—અને આમ હોય તો—

પ્રભાતે મંજનને એક આવશ્યક જીવન કરીને કહ્યું “ દુઃ પશુઃ મં. વં પશુઃ છે. પશુઃ માથે
પશુઃ ન મળે તો પશુઃ અપશુઃ રહી જાય !! ”

(પારો પડે છે.)

પ્રભાતે એક સુવાન છે. મંજન તેના મિત્રની સ્ત્રી છે.

કં વિં—અફસુસ ! અપૂર્વ ! સુંદર ! સાહિત્ય ! સર્જન ! કલા !

વર્તમાન

ଓଁ ନମଃ ଶିବାୟ
ଶିବ ଶାସ୍ତ୍ର

સોળ સુંદર ચિત્રો

(રવિશંકર રાવળનાં)

પ્રકાશક : કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. સવા.

મુંબઈ કલાકામાં લગભગ પોણી સદીથી કલાનું શિક્ષણ આપનાર કલાભવન “સ્કૂલ ઓફ આર્ટ” મુંબઈમાં સ્થપાયું છે, અને એના તંત્ર હેઠળ લગભગ પાંચ સદીથી ચિત્ર-શિક્ષણ સાળામાં અપાતું રહે ચૂકું છે; પણ ઠેક આ સાલમાં આ વખતે ગુજરાતને એક સુંદર ચિત્રોનું આદ્યમ જોવા મળે છે. આ પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે કે કાં તો એ કલાભવનનું શિક્ષણ જ એવું છે કે સારા કલાધરો પેદા ન થયા, અને કાં તો ગુજરાતે તેનો લાભ લીધો નહિ. ગુજરાત એટલું અસંભવ ગમે તેમ હોય પણ અમે આ આદ્યમને આદરથી વધાવીએ છીએ, અને તેને અભિનંદન આપતાં એનાં ચિત્રો વિશે અમને જેવું લાગ્યું છે તે કહેવા પ્રેરાઈએ છીએ.

આદ્યમના કર્તા ગુજરાતના જાણીતા ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળ ગુજરાતી આદ્યમના પૂરતા પરિચિત છે, એટલે એમને વિશે અંગત કાંઈ કાઝું કહેવાનું ન હોય. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેઓ જન્મથી જ સંસ્કારી, કેળવણી અને મુંબઈના કલાભવનમાં ભણી પારંગત થએલ દેશહિતૈથી ચિત્રકાર છે. એમનામાં કલા અને સાક્ષરતા બન્નેનો યોગ હોઈ તે અન્ય કલાકાર કરતાં ઘણે દરજ્જે ઉચ્ચ ભૂમિકા પર ગએલ છે. એમણે ગુજરાતની સેવા માટે પોતાની કલા અર્પી છે.

એમની સૌથી પહેલી ઉમેદ તો મોટાં તૈલ ચિત્રોની મનઃકલ્પિત કૃતિઓ લોક સમક્ષ ધરીને લોકરુચિ કેળવવાની હતી. પણ ગુજરાત તેવાં ચિત્રોની કદર કરવા તૈયાર નહિ જણાવાથી તેમણે નાનાં નાનાં ચિત્રો-પોથી ચિત્રો-“જૂદ દલરદેશનસ” કરવાનું શરૂ કર્યું. એની શરૂઆત “વીસમી સદીથી” થઈ. પાછળથી આનાં ચિત્રોની છપામણીની અગવડો અને પરાધીનતાનો અનુભવ વેડયા પડી, એમણે પોતે જ ચિત્રો છાપવાનું એક છાપખાનું કઢાડ્યું, અને જેમ પોતે કલા અને વિદ્યા પામ્યા છે તેમ ગુજરાતને કલા અને વિદ્યા બન્ને સાથે લાગાં આપવાના હેતુથી એમણે “કુમાર” નામનું માસિક કઢાડ્યું; જે અરખલિતપણે એમના જ છાપખાનામાંથી સુંદર સચિત્ર મુદ્રણમાં નિયમિત બહાર પડે છે. આ આદ્યમમાં ઘણે ભાગે એમના ‘કુમારમાં’ અને યોડાંક બીજાં માસિકોમાં પ્રગટ થએલ ચિત્રોમાંથી ચૂંટી કઢાડેલાં ચિત્રો છે. જો કે અમે તો એમ ધારેલ કે તેમાં એમની અપ્રગટ કૃતિઓ જ હશે. આવી જાતનો ચિત્રસંગ્રહ “ગ્રોડર્ન રીઝ્યુ” વાળાઓ બહાર પાડે છે, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાં તો આ પહેલવહેલો જ બહાર પડે છે.

રાવળનાં ચિત્રોમાં ચિત્રણ (ટેકનીકલોજી)ની આતિ ઝીણવટ નથી હોતી, છતાં તેમનું પાત્રલેખન વિવિધ અને સાચું હોય છે. તે એકદેશીય હોતું નથી. તેઓ દરેક

દેશનો મહેરો બતાવી આપી શકે છે. એમની ગુજરાતણુ, કાઠિયાવાડણુ, રચારી, પારસી, હિંદી બધાં જ એમની મુખમુદ્રાથી જ ઓળખાઈ આવે તેવા એ કરી શકે છે. આનો સારો મુકાબલો પ્રખ્યાત ધુરંધરની કૃતિઓ સાથે થઈ શકે. ધુરંધરની કલમમાં આટલું સચોટ પાત્રલેખન થતું નથી. એમનાં-ગુજરાતી મહાંકાં પણ પરબુ જાતિનાં જેવાં જ થાય છે. આ આદ્યમમાં મીરાંબાઈનો મહેરો ચોક્કસ ઉદેપૂર તરફનો જ છે. એકલવ્યનો મહેરો, એનું આખું શરીર ભીલનું જ છે. સરસ્વતીચંદ્રના ચિત્રની બંને સ્ત્રીઓ, તથા છેલ્લું ગુર્જર સ્ત્રી, ગુજરાતણી જ છે.

એમની આ ખુબી અનુભવ્યા પછી બીજી ખુબી એમણે જુદી જુદી ચિત્રશૈલીમાં પોતાની કલમ કેળવી છે, એ છે. એમણે યુરોપીય ચિત્રશૈલી, હિંદી ચિત્રશૈલી, રેખા-ચિત્ર શૈલી, અને છાયાચિત્રશૈલી વગેરે શૈલીઓ હાથ કરી છે. આદ્યમમાંની મીરાંબાઈ, શ્રીમતી, મોહિનીમા હિંદી ચિત્રશૈલી છે, અને શ્રીમતીમાં એમની કૃતેષ છે. પ્રણયખંસરી, દ્વિધીપ અને સિંહ, તથા સરસ્વતીચંદ્ર, યુરોપીય શૈલીનાં કહી શકાય. રેખાચિત્રમાં વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ છે, અને છાયાચિત્રશૈલીમાં અંબોલા રાણી છે. લગભગ દરેકમાં એમનો વિજય છે. આમ શૈલીઓ હાથ કરીને ચિત્રનો પ્રદેશ એમણે પૂરો વ્યાપક કર્યો છે. જ્યારે બંગાળી શાળાએ એને જૂની શૈલીને જ વળગી રહીને ઘણો જ સંકુચિત રહેતા દીધો છે. અને તેમાં પણ બંગાળશાળા અજંઠાની જે વિશાળ માપની ચિત્ર શૈલી પર મંડાએલી છે, તેટલા માપનાં ચિત્રો નહિ કરી શકવાથી, પોથીચિત્રમાં જ રૂંધાઈ રહી છે. એનાથી તો એ ખાસ સંકુચિત થતી જાય છે, અને લોકજીવનને કેળવતી બધું થઈ છે. અમને રા. રાવળને પણ સૂચવવાની જરૂર લાગે છે કે જૂદી જૂદી શૈલી પર હથોડી કેળવાયા છતાં જો એમને મોટાં ચિત્રો કરવાનો પ્રસંગ નહિ આવે તો તેમનો હેતુ સધાતાં ઘણો વખત જાય કે કદાચ ન પણ સધાય. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાત એમને તેવાં ચિત્રો કરવાની તક આપે.

ચિત્રની અંદર આવતી વસ્તુઓની ગોઠવણ પણ એમની સારી હોય છે. કવિતામાં જેવી રીતે મુખ્ય કહેવાની વાતને પ્રાધાન્ય આપી બીજી બાબતોને એને મદદ કરે તેવી રીતે ગોઠવવાની હોય છે, તેમ જ સઘળી કલાકૃતિમાં-ચિત્ર, રચાપત્ર કે ચર્તિવિધાનમાં ચિત્રની મુખ્ય ચીજ કેન્દ્રબૂત અને સર્વથી પહેલાં ચિત્તને આકર્ષે તેવી રીતે અને તેવી જગાએ મકવી જોઈએ. ચિત્રમાં આ મુદ્દો જે ચિત્રમાં ઘણી ઘણી વસ્તુઓ બતાવી હોય તેમાંથી જટ સમજાય. એમના આ આદ્યમમાં આવા વસ્તુબાહુલ્યવાળું ચિત્ર એક જ ગણી શકાય, અને તેમાંથી આ મુદ્દાના ગુણ અને દોષ બંને જોઈ શકાય તેમ છે. ભારત માતાના ચિત્રમાં ભારત માતાનું પાત્ર મુખ્ય છે, તેને પ્રાધાન્ય આપવા માટે આજુબાજુનાં બધાં માણસો તથા પશુઓની ગોઠવણી જ એવી છે કે ભારતમાતા તરફ આપણી નજર ખેંચાય. આપણા આ આકર્ષણમાં હાથી વિશેષ કરે છે તેટલે અંશે એ અસ્થાને છે. બાકીનાં ચિત્રોમાં આ ભૂલ નથી-તો પણ પ્રણયખંસરીમાં રાંધાકૃષ્ણ કુદરત પાસે ઘણાં જ નાનાં છે. આમાં પ્રણયખંસરીના પાત્રો કરતાં કુદરત જ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોવાથી ચિત્રનું નામ કુદરતને સ્પષ્ટ કરતું હોતું જોઈએ.

ચિત્રમાં ઐતિહાસિક સહ જાળવવાની એમને હમેશાં ચીવટ છે. આ જગાએ

‘માનવદેવો ભવ’માં અને શ્રીમતીમાં ચિત્રની કલમની સાથે પોપાક, સ્થાપત્ય વગેરે વસ્તુઓ અને ઉપરકરો જૂનાં કાળનાં જ બતાવ્યાં છે. શા માટે “મા તારાં શુદ્ધ નયન” માં એક સાચો ખાદી પહેરેલો અસહકારી જ મૂક્યો છે. આજ્યમમાં આના એક બે અપવાદ કોણ જાણે કેમ ધુસી જવા પામ્યા છે. એ બે ત્રણ જ છે. પણ એ અમારે બતાવા જોઈએ. પ્રણય-બંસરીમાં રાધાને હમણાંની મખમલની ચોળી, તથા ઘરેણાંમાં પહેરાવી રૂપકડી નાની વહના જેવી ચીતરી છે. આ ચિત્ર ઘણું જ પાર્થિવ થઈ ગયું છે. અમે એ સમજીએ છીએ કે દેવી ચિત્રો કદાચવાં ઘણાં જ મુશ્કેલ હોય છે, પણ રાવળ જેવા ચિત્રકાર પાસેથી અમે તેવાં ચિત્રોની આશા રાખીએ છીએ. દિલ્લોપ પણ એ વખતનો લાગતો નથી. અને સૌથી મોટી ભૂલ અમને ગુજરાત સુંદરીમાં લાગે છે. એ આધુનિક ગુજરાતણું મુસલમાની (મોગલ) કબ્રના ગોખમાં ઉભી છે!! અને ગુજરાતણું હરણીયું ક્યારે પાણું કે પાણશે? પછી ભલે આ ચિત્ર ગુજરાતના પ્રશંસક ન્હાનાલાલ કવિના કાવ્ય પરથી કર્યું હોય. જો એ કાવ્ય પ્રભાણું જ હોય તો અમે કાવ્યમાં પણ એટલો જ દોષ જોઈશું. પણ ના, કાવ્યની “અંતરિક્ષાની અટારી” આટલી પાર્થિવ નથી જ. આમાં એ સ્ત્રી એકલી બેરોબર ચિતરાઈ છે. અમને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે આ ચિત્રોને બદલે તેઓ પોતાની શક્ય બધાંથી ઘણું મૂકી શક્યા હોત કે ગુજરાતના નાયનો કાક, મુંગલ, મંજરી વગેરે મૂકી શકાત. એમનાં મેધકૂતનાં ચિત્રો પૈકી પણ કેટલાંય લઘુ શકાય તેવાં અમને લાગે છે. છતાં પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે આજ્યમનો મોટો ભાગ એટલો સારો છે કે આ દોષો નજરે ન ચડે. જેમ કવિની બધી જ કૃતિઓ સારી જ હોવાનું દમેશાં ન બને તેવું અમે આ ગણીએ છીએ.

આજ્યમનાં ચિત્રોનો મોટો ભાગ ભાવવાદી છે. લગભગ બધા રસો એમાં બતાવ્યા છે, લગભગ બધામાં જ એમની કૃતોદ છે. એમાંનું “સંધ્યાને આરે” ગુજરાતમાં બહુ વખત પ્રગટ થયું અમને લાગતું નથી માટે અમારા વાચકોને બતાવવા અમે એમની પાસેથી માગી લઈએ છીએ.

આજ્યમ માત્ર એ ચિત્રકારનું જ કામ બતાવતું નથી, પણ એમની બહુવિધ પ્રવૃત્તિ માંની એક સાહિત્યકાર તરીકેની કૃતિ ચિત્રોનો પરિચય આપી તથા (એક મુદ્દક તરીકેની) મુદ્દલ કલા પણ બતાવી આપતું હોઈ એમને એ કામ માટે પણ ધન્યવાદ ધરે છે. આવાં સારાં ચિત્રો, અને એટલે જ હોવા છતાં તેની કીમત સવા જ રૂપીઓ રાખી છે, એટલે અમે માનીએ છીએ કે આ આજ્યમ દરેક ગુજરાતીના ઘરમાં જાય.

પુસ્તક પરિચય અને સ્વીકાર

કલાપીના પત્રો પ્રકાશક:—સુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ, કિ. ર. ૧-૦-૦. કલાપીનું જીવન અને કવન ગૂઝરાતને આકર્ષક છે. તેથી તે રાજવી કવિ વિષે જે કાંઈ નવું જાણવાનું મળે તે ગૂઝરાત પ્રેમપૂર્વક વધાવી લે એ સહજ છે. આ પત્રો એ એક એવું નવું સાધન છે. તે પહેલવહેલા કૌમુદીના ૧૯૮૧ ના જ્યેષ્ઠના ખાસ કલાપી અંકમાં રા. સુનિકુમારે પ્રગટ કર્યા હતા. તેમને અન્યથે પ્રસિદ્ધ કરીને રા. સુનિકુમારે યોગ્ય જ કર્યું છે, અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ પત્રો વાંચતાં પહેલી લાગણી એ પેદા થાય છે કે આવા સાચા અને નીખાલસ દીલનો આદમી રાજકુળમાં—કાઠીઆવાડના રાજકુળમાં—ક્યાંથી પાડ્યો? રાગ્નઓ કવિઓ નથી થયા એમ નથી. પણ સાધારણ રીતે આપણે નીખાલસપણું રાજકુળો સાથે કંપતા નથી. તેમાં ક્યાંપિ આપણો જ હોય હશે, પણ આ પત્રો લખનાર કાઠીઆવાડના એક સંસ્થાનનો રાજા હતો તે વાત સ્મરણમાં આવતાં આશ્ચર્ય તો થાય છે જ. અને આ પત્રો હમણાં હમણાંમાં ગૂઝરાતના કેટલાંક ચોપાનીઆમાં જે કૃત્રિમ પત્રો આવે છે એ જાતના નથી. એ પોતાના કાચા પાકા વિચારોની ખીચડી એકવાના સુલભ સાધનરૂપે નથી. પણ એક ભવ્ય આત્માના જીવનવ્યવહારનો એક ભાગ છે. પત્રો એ, વાતચીત હળવુંમળવું આદિની જેમ જીવનવ્યવહારનો જ એક ભાગ છે. આપણને એ સાહિત્ય જેવા લાગે છે, આપણે એને સાહિત્ય સ્થાન આપીએ છીએ એવું કારણ એના લખનારની સંસ્કારિતા છે. કેટલાકનાં ચિત્ત અને કલમ એટલાં સંસ્કારી થયાં હોય છે કે તેમના સહજ વ્યવહારમાં પણ તે સંસ્કારિતા વ્યક્ત થાય છે; કેટલાકની બોલવાની રીત એટલો બધો સુંદર હોય છે કે તે બોલે ત્યારે આપણને એમ લાગે કે ‘પરિત્તવ્રતિ વાડમધુ’, કેટલાકની વાતચીતમાંથી ચતી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ મોટા થોડા વાંચ્યાથી પણ નથી ચતી. આવા સુંદર અને સંસ્કારી આત્માઓના જીવનવ્યવહારના અવશેષો આપણે સાચવી રાખીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે અંગ્રેજ કવિ કૂપરના પત્રો અથવા કવિ-ફિલ્સુફ કૉલરીજની ટેબલટૉક. આ અવશેષો ઘણી વાર સાહિત્ય દહેવાતા લખાણો કરતા વધારે સત્ત્વવાળા હોય છે, અને તેથી તેને તેના યુજના કારણે તેમાં રહેલા આત્માના દર્શનના પ્રમાણમાં આપણે સાહિત્યમાં સ્થાન આપીએ એ હચિત છે; સાહિત્યના સંકુચિત લક્ષણોથી તેને સાહિત્ય બહાર ગણવામાં સાહિત્યને જ હાનિ છે.

આ નીખાલસ અને સાચા દીલના માણસનો ખ્યાલ આપણને તેના કાવ્યોમાંથી મળે છે; કારણ આ કવિનાં જીવન અને કવન એક ધારાએ જ વહેતાં હતાં. પણ તેના કાવ્ય સરોવરમાં તેના જીવનના બધા વહેણો ન ઉતર્યા હોય એ સંભવિત છે. કેવળ તેના કાવ્યો ઉપરથી તેના વિષે બાંધેલી દ્રષ્ટના સમગ્ર ન હોઈ શકે; અને તેથી આપણી તેના તરફની

જાત સાચી ન હોય. કાચો ઉપરથી આ માણસ આખો દિવસ રોતો હોય એમ આપણને કદાચિત લાગે. આપણા એક કવિએ તો એને ‘અશ્વકવિ’ પણ કહ્યો છે. એ પોતે પણ પોતાના એક પત્રમાં લખે છે કે “હું આ શરીરને પુષ્ટ રાખું છું, તે માત્ર સારી રીતે રોષ શકાય તેટલા માટે જ” (પૃ. ૩૦). વધીએને માટે એને ‘રોષક’ નહીં કર્યા માટે આટલો પૂરાવો બસ પણ ગણાય. પણ જીવન વિવિધ વૃત્તિઓનું બનેલું છે, એમાં એક રોવાની વૃત્તિ પણ છે. અને નીખાસસ માણસ તેની કમળાત દરે એથી એ કેવળ અશુભિય માણસ હતો એમ કહેવું ખોટું છે. તેના જીવનમાં જીજ્ઞા અનેક ઉદાત્ત વૃત્તિઓ હોતી જોઈએ અને હતી તે આ પત્રસંગ્રહ ઉપરથી આપણને જણાય છે. આ આખો સંગ્રહ વાંચી જતાં તો કોઈ એક મદાનુભાવ વ્યક્તિની જ છાપ પડે છે. અને તેના જીવનની બધી વૃત્તિઓ વિશે એ પહેલાં તો તેના દેહ પડ્યો-૧૮૭૪ માં આ કવિનો જન્મ થયો. ૧૯૮૦ માં અવસાન થયું. ૨૬ વર્ષ પૂરાં થયાં અને એની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખી કેદારવ અને આ પત્રસંગ્રહ વાંચનારને તેમાં જે આત્માનું દર્શન થાય છે તેથી માન-પૂર્વક આશ્ચર્ય જ થાય છે, અને અઘાલ મૂલ્યુએ એક મદાન આત્મા ગૂંજરાત પાસેથી પડાવી લીધો છે એમ સંબેદ લાગણી થાય છે.

આ પત્રો કલાપીના જીવનની જે વિવિધ વૃત્તિઓ બતાવે છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તો આખો સંગ્રહ વાંચ્યાથી જ થાય; પણ એક પરિચયમાં જેટલો ખ્યાલ આપી શકાય તેટલો આપણા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

કલાપી ભાવવાળો લાગણીવાળો માણસ હતો. એને એની પ્રજાના હિતની દરકાર હતી કે કેટલાક ‘લાગણીમાંદા’ માણસોની જેમ પોતાની લાગણીઓના ધૂમાડામાં ફરજનું બાન ભૂંટી જતો? કુદાળ મનમાં રાખી તે લખે છે, “આપનાં પત્ર મળ્યાં. દર્નલ એટલેકાનું પત્ર પણ વાંચ્યું. મદ્રાસ જવા બહુ ઇચ્છા છે પણ હાલ રિલીફની મોટી પ્રવૃત્તિમાંથી લાઠી છોડી એટલે દરે જતું એ ચોગ્ય લાગણું નથી (પૃ. ૮). અને “આ વખતે રિલીફમાં છસો એક મજૂરી થશે એમ ધારેલું પણ અગીઆસે તો થઈ ગયા અને પંદર રસો થશે એમ લાગે છે. એટલે લાઠીને છોડીને કોઈ પણ સ્થાને બહાર જઈ શકાશે નહિ.” (પૃ. ૯).

કલાપીની ભાવનાઓ એ નિર્ભય માણસની, બહાદુર માણસની ભાવનાઓ હતી. એના પૂરાવા એમના જીવનપ્રસંગોમાંથી મળે છે. એવો એક પ્રસંગ ઘણસીયામ જતાં ઉત્પત્ત થયેલો. “જંગલનો પહાડી રસ્તો હતો. બોમ્બીયા અમને તેમને માર્ગે દોરતા હતા ત્યાં કલાપીથીએ કહ્યું કે નૈસર્ગિક દૃશ્યો વધારે દેખાય, જંગલી પશુ પંખીઓ વધારે પ્રમાણમાં જોવાય તેવો રસ્તો લેવો.....બોમ્બીયાએ ચિંકટ માર્ગ લીધો. માણસો ધણી મહેનતે ચડી શકે તેવો કુંગરાળ પ્રદેશ, વચમાં હિંસક પશુઓની શુરાઓ આવે ને રેમાં વગી ઘેરે દર જતાં સિંહની ત્રાડ સંભળાઈ, ઘોડા આગળ ચાલે જ ચાના? બપોર થઈ ગયેલ. બૂખ પણ લાગેલી એટલે સૌએ પોતાના ભય દાંડવા માટે એવો નિર્ણય કર્યો કે ત્યાં જ મુકામ કરવો.

કલાપીથી સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું “વતરાજનો સત્કાર તો ભય છોડીને, સ્વીકારવો જ જોઈએ.” અને તેઓથી ચાલ્યા આગળ ને આગળ એ રત્નાગત સ્વીકારવા પીચો-પીચી ઝાડીની પાછળ દયાં ગયા તે તરત તો દેખાયું નહિ. અમને દર દરથી તેમનો સંગીન-સ્વર સંભળાતો હતો જે ધીમે ધીમે શુંજતો શુંજતો બંધ થઈ ગયો.

તડકે ગાળી અમે સૌ.....થાકેલાં દુઃસ્વીચ્યામના ઉના કુંડે પહોંચ્યા સારે કલાપી. શ્રી ગાતા ગાતા પ્રકૃષ્ટવદને સામેના ડુંગરમાંથી આવતા દેખાયા. તેમના હાથમાં ફળફૂલાદિ હતી.....” (કૌમુદી ખાસ કલાપી અંક પૃ. ૫૯-૬૦).

ડુંગરમાંથી હાથમાં ફળફૂલ લઈ પ્રકૃષ્ટવદને ગાતા ગાતા આવતા નિર્ભય કલાપીનું ચિત્ર સ્મૃતિપટ ઉપર હંમેશને માટે અંકિત થાય એવું છે. અને કલાપીની નિર્ભયતા કેવળ ભૌતિક સરવોથી હતી એમ નહિ; એ દેશી રાજ્યોને માથે ઝઘમટી એજન્સીસત્તાની પણ પ્રસંગ આવે પરંતુ ન કરતો. અને આ જાતની નિર્ભયતા વધારે વિકસિત ચિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. વાઘથી નહિ જીનારા પોતાના ઉપરીઓ આગળ દુશ્મ પડે છે. પણ કલાપી તો લખે છે કે “રાજ્યમાં કદાચ એક મહોટો ફેરફાર કરવો પડે પણ તેથી શું? એજન્સીમા હું અસ્થિર વિચારતો કદી દેખાઉં તો તેથી પણ શું? એજન્સી ઇન્ધર નથી. એ એક એવી તલવાર છે જે તેનાથી ડરનાર માટે તલવારજ છે અને જ્યારે તેનો ડર ગયો ત્યારે એક નેતરની સોટી પણ નથી” (પૃ. ૭૫). એજન્સીઓના દેશીરાજ્યો એજન્સીથી કેટલા ડરે છે એનો જોરો થોડો ધણોએ પરિચય લશે તે આમાં રહેલી નીડરતા સમજી શકશે.

કલાપી રાજ્ય હતો-પ્રજાતા હિત માટે પોતાના શાખને છોડી દે એવો રાજ્ય હતો-બહાદુર હતો-જના રાજ્યસત્તા ઉપર આસક્ત ન હતો. તે છોડી દેવાનો પણ તેણે અનેકવાર વિચાર કરેલો તે પૃ. ૯ અને ૧૨૭-૧૩૧ ઉપર આપેલા પત્રોથી જણાઈ આવે છે. ‘અપિ પ્રાજ્યં રાજ્યં તૃણમિય પરિત્યજ્ય સહસ્રા’-એ કલાપી માટે અશક્ય નહતું. આ ૧૪૧રી ભાવનામાં મુખાન નહતું, સત્યાઈ હતી. “હું રાજ્ય છોડીને બુદ્ધ જેવો નથી બની શકવાનો તેમ હું રાજ્યમા રહી જનક જેવો નહિ બની શકું..... મહારા આ જન્મમા હું એક ન્હાની વાતનો પણ બરાબર સાચો વિચાર કરી શકું છું એવું મને જ્યારે લાગશે ત્યારે મને કૃતાર્થ માનીશ અને પ્રભુનો બુદ્ધ જ આનંદથી ઉપકાર માનીશ” (પૃ. ૧૨૯-૧૩૦). આ છેલ્લા વાક્યમાં કલાપીનો આત્મા કંઈ દિશામાં વળેલો હતો તેનું સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.

આ રાજ્યએ પોતાની જાતને કેળવવા, વાચનથી સંસ્કારી બનાવવા પણ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને એ પ્રયત્ન મોટે ભાગે સ્વાવલંબી હતો એ એમના રાજકુમાર કૉલેજ વિષેના નીચેના ૧૪૨થી સમજી શકો. “રાજકુમાર કૉલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે. તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કૉલેજ બણાને તેટલું જ બણનાર તો બહુ જ થોડું ભણે છે. આ કૉલેજમાં ભણનારને વિદ્યાથી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશનાં નસીબની વાત છે. હજી રાજ્યોની આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોજાત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મહારો વિચાર મેટ્રીક પસાર કરી આર્ટ્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો હતો. પણ રાજ્યો અને ગરાસીઆઓ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરાઓ છે” (પૃ. ૧૨૨). પણ આ રાજ્ય તો વિદ્યાનો સગો પુત્ર હતો, એ આ પત્રો વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કલાપીનું વાચન વિપુલ અને વિવિધ હતું; અને તેનું ચિન્તન ઊંડું અને મર્મગ્રાહી હતું.

કલાપી કવિ હતા. એટલે એમનાં કાવ્ય અને કવિઓ વિષેના વિચારો ખાસ જાણવા લાયક છે. ઉદાહરણ તરીકે વર્ણવ્યું લઈએ. “તે ખરો મહાત્મા છે અને સુંદર આલા-

પત્ની દરકાર ન રાખી મુંઝો રહી આંમુઘાં ખેપાં કરે છે. તેના ખરો ભોગી જ તેને ઝીલી શકે. તેનું વાચન શરૂ કરો ત્યાં સુધી અમુક જાતની સમાધિમાં જ લીન રહેવું પડશે. શેલી વાંચવો સહેલો છે કારણ કે તે સ્વરચ્છિતનો પૂરો ભક્ત છે અને. તેથી તે વાંચનાં રસ ઉછાળા મારે છે, પણ ઉંડા ઉંડા-અતિ ઉંડા ઉતરશે તો શેલી એક બાળક અને વર્ડઝ-વર્થ એક યુવરોગ સાધુ દેખાશે. દરેક કંકડો તપાસતા જાને અને તેમાં સંસાર, અને વખતે આખા બ્રહ્માંડનું હું મીઠું અવલોકન જોશે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી આ ઋષિ આપ વાચશે... (પૃ. ૬૫). અથવા તેમાં..... "Beggar વાંચશે અને વર્ડસ્વર્થ અને શેલીના હૃદયની સરખામણી કરશે. જ્યારે શેલી Statesmenના માથા પર અને પાદરીઓ પર માછલાં ધેવે છે ત્યારે શાન્ત કોકો ૨૭૪ મે પાને Statesmenને કેવા નરમ ભાવથી બોધ આપે છે! ખરેખાર વર્ડસ્વર્થ જેવી શાંતમૂર્તિ કોઈ જ નથી. અને તેથી જ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે. તે રડે છે કે તે દસે છે, તે દુઃખી છે કે સુખી તે જાણી શકાતું નથી ખસ" (પૃ. ૬૮). "શાન્ત કોકો" વર્ડસ્વર્થને ગૃજરાતીમાં ઝોગખવા માટે ભાગ્યે જ વધારે યોગ્ય બે શબ્દ મળી શકે. વળી આગળ એક ઠેકાણે "વર્ડઝર્થ સાદાઇમાંથી કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે" (પૃ. ૧૩૨).

અથવા કાવ્ય વિષે નીચેના વિચારો જુઓ જેમાં એમના પોતાના કાવ્યો વિષે પણ અભિપ્રાય આવી જાય છે. "કવિતા! મ્હારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો કે મિશ્લન કે શેક્સપીયર હિન્દુસ્તાનમાં હમણાં નથી. અને બહુ કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોઈને કવિ કહેતાં તે શબ્દને જ હક્કે કરવા જેવું છે..... મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી, મ્હારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે. અને મ્હારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવું મેં ચતુર્નયી..... વળી સ્વાનુભવરસિક કવિ અને સર્વાનુભવરસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી જે વ્યક્તિને બરાબર ગાંધ શકે તે શું સમજીતું જ ગીત નથી." ઇત્યાદિ (પૃ ૩૨) અથવા "કવિતા મ્હને નિઃશ્વાસ કે અશ્વ જેવી છે તે જ્યારે આવે છે ત્યારે જ નીકળી જાય છે અને જેવી આવી તેવી નીકળી જાય છે-" પૃ. ૨૭. પોતાની કવિતા દરવાની રીત વિષે "કવિતા કરવાનું સાંભરે અને જે રસનું કાવ્ય હોય તે રસમય જ હૃદય હોય તો ચોવીસ લીટી પાંચ મીનીટનું કામ છે, અને તેવા હૃદયના વેગ વિના હું કવિતા દરતો જ નથી." (પૃ. ૮૨)

સંસ્કૃતનો એમનો અભ્યાસ યોરો દત્તો પણ વિક્રમોર્વશીય વાંચી તે કેવા મુગ્ધ થઈ ગયા હતા તે નીચેના ક્ષરણી સમજાશે. "સંસ્કૃત કવિતા એટલી બધી સુન્દર લાગી છે કે ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાં મને પડતી હતી તેટલી હવે મળ પડશે કે નહિ તે શંકા જેવું છે. વિક્રમોર્વશી વાંચતાં મને શું ચતુર્ હતું તે હું કોઈ પણ રીતે કહી શકું તેમ નથી. હજી તો એ બહુ જ ઉતાવળથી વંચાયું હતું...એમાં મારી જ બધી વાત કેટલી! અને કેવી વિશાલતા! કવિતાની કલા સંસ્કૃતમાં છેક ચિખરપર અત્યારે છે એમ મને લાગી ગયું છે." [પૃ. ૪૧]

કલાપીની કાવ્યની અને જીવનના રહસ્યોની દૃષ્ટના આવે એ માટે દરમારથી વાજસુન્વાળા ઉપરના પત્રોમાંથી નીચે એક લગભગ આપો પત્ર આપીએ છીએ, જે કે અમારે જણાવવું જોઈએ કે એમા દલપતરામ કવિને અન્યાય થયેલો છે.

“કાવ્ય મર્થ્યું. મને જે લાગે તેમ જ લખવા ધાર્યું છે તે તેમ જ કરીશ. બે કાવ્ય મહારા હાથમાં લેધશ. આપનું ગજલ અને આજે મળેલુ વિશ્વવિચાર. બીજી માત્ર અમુક કાર-જીથી (એક રાગમાં કાવ્ય રચેલું એ હેતુથી) થયેલું છે. પહેલાને હું પછી હાથમાં લેધશ. “વિશ્વવિચાર” ને હું એક “શીઘ્ર કાવ્ય” કહીશ. શીઘ્રકાવ્ય એટલે શું ? કહ્યું અને તુર્ત લખવું (બે ત્રણ મિનિટમાં) એટલી જ “શીઘ્રકાવ્ય” એ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂરી થતી નથી. શીઘ્રકાવ્ય એટલે હૃદયના ઉડા નાદ વિના, કાષ્ઠ પણ લાગણી વિના કેટલીક લીટી જેડી કાઢી એને શીઘ્રકાવ્ય લોકો કહે છે. હું તે શીઘ્રકાવ્યને કાવ્ય જ કહેતો નથી લાગણી વિનાનું કાવ્ય એ બને જ નહીં. લાગણી જેમાં નહીં તે કાવ્ય નહીં. દલપતરામ ઘણું કરીને એક શીઘ્રકવિ છે. અને તેથી તે કવિ જ નથી. આપ વિચારો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કવિ (કાલિદાસ કે શેક્સપિયર જેવા શેલી જેવા) મરી ગયા તેથી બીજા અન્યાયા મરી ગયા છે. હૃદયની કેમળતા એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે આમ છે તેથી જ કેટલાએક કાલિદાસ કરતા ભવભૂતિને મોટો કવિ કહે છે. કેટલીક આખતમાં ભવભૂતિના હૃદય જેવું દુનિયાના કેટલાંક કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ મણિભાઈનું ઉત્તરરામનું ભાષાન્તર જરૂર વાચશો. એ ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં એક ઉત્તમ ભાષાન્તર ગણાય છે. આપણે તે અહીં સાથે વાચીશું. ટૂંકું છે. આમ છે તે શીઘ્રકવિ કવિ નહિ અને શીઘ્રકવિતા કવિતા નહિ. કવિતા શું. કવિ શું. આપ જોશો તો લાગશે કે કવિ એ એક આ, આ બીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાય જ નહીં, દરેક દરેકના વિષયમાં ઉત્તમ છે. કાલિદાસ સારો કે શેક્સ-પિયર સારો, શેલી સારો કે વર્ડ્ઝવર્થ સારો એ કાંઈ જ કહી શકાય નહીં. બધા જ સારા અને સરખા સારા. આનું કારણ શું ? કવિ, ખરો કવિ એ એકાન્તિક છે. તે ઉત્તમ છે. દરેકનો વિષય જૂનો છે છતાં એક છે, અને તે ઉત્તમ જ છે. એટલે અમર રહેવાનો. જેમાં કાષ્ઠ નવું છે તે જ કવિ. જેમાં કાષ્ઠ નવું છે તે જ કાવ્ય હવે વિશ્વવિચાર લેજો. આપ કહેશે મને કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સાથે કયા મુકેલો પણ તેમાં અડચણ નથી. ચાર ચાર લીટીનાં અંકો સ્થોક લખનાર અમર પણ મોટો કવિ કહેવાય છે. લાજુ જ લખવું જોઈએ એ કાષ્ઠ કવિતામાં નિયમ નથી. આપના બધા કાવ્યો ઉત્તમ છે. કારણ કે તેમાં કાષ્ઠ નવું છે પણ “વિશ્વવિચાર” માં તે નથી. એટલે તે કાવ્ય નથી. તેની છેદની બે લીટી એ જ કવિતા છે. વળી આપ હમેશા વિશ્વ નમાવું છે એમ માનો છો આ વિચાર બિચકુલ જૂનો છે, ઇશ્વરને આપ આ વિચારથી અપમાન આપો છો. કુદરતની ન્હાનામાં ન્હાની કૃતિ પણ નકામી નમાવી નથી. આપ કુદરતનું (કુદરતમાં જનહૃદય પણ આવી જશે) સોદર્ભ જોતા શીખો. બહાલી અને ન્હાનું પાળક મરણ બાદ પડ્યા ગયેલાના નથી. એ આપણા ગુરુ છે અને પ્રેમ અથવા મોક્ષના ભોગીઆ છે. એક ઝાડ, એક પહાડ, એક કુદકુ, એક ફૂલ એ બધાં આપા ભોગીઆ છે. તે નકામી નમાવા નથી.

આપનું ગજલ તપાસો, ત્યાં પણ તે નિગણ તે શિથિલના લાગરો, દુનિયાને અમાવ ત્યાં પણ રમૂ છે મહારી આ ચાર લીટી જોજો.

તમારા સમ્યક્દારોના
ખૂની ભલકા નથી ગમતા
મતલબની મુરબત ત્યાં
ખુશામદના ખબરના જ્યાં.

મદારો હેતુ એક આલું ખરાબ ચિત્ર આપી કાંઈ સુધારવાનો છે, તેમાં ખરાબ વસ્તુનો તિરસ્કાર છે પણ તેમાં નિરાશા નથી. શેઠીનું હૃદય જોજો તે તિરસ્કારમય કેટલીક વખત તો દેખાશે. કેટલીક વખત નિરાશામય દેખાશે, પણ આ બધા બહારના દેખાવ છે. ઉડી ઉડી તો આશા—અતિ ઉત્તમવળ આશા—તેના કાન્યોમાં ચળકી રહી છે, અને જે તિરસ્કાર દેખાવ છે તે માત્ર માણસ બાઈ છે અને તે ક્રૂર છે કે દુઃખી છે આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકંપા જ છે. અથવા પ્રણયકોષ છે, શેઠી જેવો મનુષ્યજાતિને ધિક્કાર કેમ ? આપ જ્યાં સુધી બ્રહ્માંડનું સૌંદર્ય જોતાં શીખશો નહીં ત્યાં સુધી કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ જોઈ શકશો નહીં.”

કલાપી પોતે લાગણી પ્રધાન કાવ્યોમાંથી મોટા કાવ્યો તરફ કેવી રીતે વળતા હતા તે જટિલ ઉપરના પત્રો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. “ ન્હાના ન્હાના ઉડગારો કરતાં આમાં કાંઈ ખૂદી જ હોર આવે છે ” (પૃ. ૬૧)

કલાપી કવિ હતા એટલે એમના કાવ્ય સંબંધી વિચારો વિસ્તારથી આપ્યા છે. પણ ખીજા વિષયો ઉપરના વિચારો પણ એમનું ઉાંડું ચિન્તન સૂચવે છે. ખાશ કરી સ્વીડનબોર્ગ તેમ જ થાઓસોફી સંબંધી વિચારો (પૃ. ૩૩, ૩૭ છત્યાદિ).

પણ આજના દિવસોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા તો કલાપીના આપણા દેશ સંબંધી વિચારો છે. “ કુસંપનો સજો આપણા દેશમાં શું કરશે તે ધ્રુવર જાણે. હીંદુઓ મસ્જિદને અને મુસલમાનો શિવાલયને કપારે પૂજતા યશો ! અરે હીંદુઓમાં પણ ક્યાં સંપછે ? સ્વદેશીઓમાં વાઘ અને પરદેશીઓમાં બકરાં ! ધ્રુવરની ધારણા તે જ જાણે (પૃ. ૮૭). સ્વદેશીઓમાં વાઘ અને પરદેશીઓમાં બકરાં. આનાથી વધારે સખન’ ફરકાની હિંદુઓને જરૂર નહોત.

કલાપીનું ગ્રેમજીવન એ ગૂજરાતમાં પ્રતિદ છે. તેથી તેની યુનરકિત અમે કરતા નથી.

ગૂજરાતના આ છત્રીશ વર્ષના યુવાન રાજવી કવિના જીવનને જાણવાની અને સમજવાની સામગ્રી પૂરીપાડવા માટે રા. મુનિકુમારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાતી વાચકો તેનો લાભ લેશે*.

૨.

સુશીલાના પત્રો—સંપાદક તથા પ્રકાશક શાહ ચિમનલાલ જ્યેષ્ઠ મુલ્ય રૂ. ૧૧. અબ્યાસમાં કોલેજ સુધી ગયેલી એક આર્યજાળાએ પોતાના પતિને લખેલા પત્રો સંપાદકે આમાં પ્રકાશિત કરેલા છે. સંપાદકે ‘ માત્ર ગોઠવણી પૂરતો અને અહીં તહીં કેટલીક જગાએ

* આ પત્રો “ ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ”થી મળશે.

બાપામાં સુધારો છોધો છે, પરંતુ મૂળ વસ્તુ અને ઘણા પત્રો તો જોમ હતા તેમ જ મુકયા છે.’

આ પુસ્તકથી કેળવાયલી સ્ત્રીના મનમાં આ વિચારો આવતા હશે તે જોવાનો વાંચનારને પ્રસંગ મળે છે. ખરેખરાં પત્ર તરીકે લખેલા પત્રો જ્યારે લેખકની સ્વભાવસિદ્ધ કલાતુર રૂપ લે ત્યારે જ સાહિત્ય ગણાય. તે સિવાય તો તેમાં વિચારની જિગ્રાસા કે હકીકતનું કુતૂહલ જ થાય. પ્રસ્તાવનામાં સૌ. લીલાવતી શેઠે લખ્યું છે તે લેખનની કલા આપણી બાપામાં હજી હમણાં જ ખીલવા માંડી છે એટલે આ પત્રોમાં કલાતુર નહિ પણ વિચારની જિગ્રાસાનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રધાન ગ્રાખ્યું ઉચિત છે. અને એ દૃષ્ટિબિન્દુથી આમાં ઘણું જાણવાનું મળે છે. પણ જે પત્રોમાં લેખકના કેવળ ભાવો જ હોય ત્યાં જે સર્વોપયોગ્ય કલાતુર સ્વરૂપ સિદ્ધ થવા ન પામ્યું હોય તો તો વાંચનારની કેવળ અંગત કુતૂહલ વૃત્તિ કે ટીકાવૃત્તિ જ જાગૃત થાય અને આ પત્રો જે સંબંધમાં લખાયા છે તે સંબંધ આ વૃત્તિઓથી રક્ષિત રહેવો ઉચિત છે એમ તો સંપાદક પણ માને છે, મારે તેવા પત્રો આમાંથી બાદ કરવા જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. ચાલુ જમાનો સ્ત્રીયુગનો ગણીએ કે ન ગણીએ પણ તેમાં સ્ત્રીજનિ સમાજમાં નવું સ્થાન લેવાની છે એ ચોક્કસ છે અને તેથી તેના માનસમાં થતા પ્રશ્નો, ભાવો, ફેરફારો દરેકે જાણવા જોઈએ અને એ જાણવાની સામગ્રી આ પત્રોમાંથી મળશે એ આ પત્રોની વિશેષતા છે. આ પત્રો સચિપૂર્વક વંચાશે એમ અમારું માનવું છે.

હિન્દુસ્થાનના ભવિષ્યના બધારણ માટે આપણે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ રાષ્ટ્રીય જીવનની આવશ્યકતાઓથી થઈ છે. વડાપટ ઠોલ અને સીમલાની હેમા કાંઈ દરમીયાનગીરી (Interference) થઈ નથી. રાષ્ટ્રીય આદર્શોનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં હોય જ જોઈએ.

મહારી માન્યતા છે કે જે સંસ્થાઓથી હિન્દુસ્થાનનું જાહેરજીવન ચાલે છે તેમાં સાફ જાહેર છે કે, હિન્દુસ્થાનમાં રાષ્ટ્રીય આદર્શની આવશ્યકતા બધા લોકો વચ્ચે છે, એ જ ડૉક્ટ્રિસની પ્રતિજ્ઞાની મતલબ છે. પણ એની સાથે હું ધાર છું કે એ પણ સાવ સ્પષ્ટ છે કે જાતીય અને કોમીય સંઘો અને સંસ્થાઓને પણ જગ્યા છે. કેવી રીતે આ બે આદર્શોનો સમાયોગ થઈ શકે તે જ હિન્દુસ્થાનના રાજ દારણનો કોષડો છે.

x x x

સરકારી બધારણમાં એક જાતનું સમાધાન થયેલું છે. એસેમ્બલીમાં બંને સિદ્ધાંતોની ખીચડી છે, અને કાઉન્સિલ બાઈ રોયટમાં અગ્રેજી સંવત્સરે કાયમ ગણવાનો સિદ્ધાંત છે. કાઉન્સિલ બાઈ રોયટ એટલા જ માટે છે કે જે જવાબદારી હિન્દુ-મુસ્લમાની અગ્રેજી પાર્લામેન્ટ પ્રતિ છે તે જવાબદારી પૂરી પડે. હિન્દુ-સમુદાયની જવાબદારી હિન્દુસ્થાનના લોકો પ્રતિ નથી પણ વડાપટ ઠોલ પ્રતિ છે માટે હિન્દુસ્થાનના આધુનિક રાજ્યધારણનો સિદ્ધાંત ખોટો છે ખીજા દેશોના બધારણમાં પણ બે સભાઓ અથવા ત્રિાનો હોય છે. એક સભા એવી હોય છે જેની ચૂંટણી સીધી લોકો તરફથી થાય છે, અને જેની જવાબદારી પણ સીધી લોકોને જ હોય છે એવી સભા ઉનાવળથી જૂનો ન કરે અને માત્ર ઉત્સાહથી કાયમ ન થડે તે માટે ખીજી સભા રાખવામાં આવે છે, જેથી એવી ઉનાવળ અને

ઉત્સાહ ઉપર અંકુશ રહે છે અને લોકેશના વિજયી નીડે છે, પણ ખીજી સભામાં ફરીથી ચર્ચા થાય છે માટે લોકોને વધારે વિચાર કરવાનો સમય મળે છે અને કાયદાઓમાં સુધારા વધારા થઈ શકે છે કાઉન્સિલ બાઈ રોયટ એવી ખીજી સભા નથી. કાઉન્સિલ બાઈ રોયટ લોકેશના અને સરકારી મત વચ્ચે જ્યારે મતભેદ હોય ત્યારે લોકેશના દલાવના માટે છે સરકારી બધારણની ખાત્રીઓનું મૂળ કારણ તે છે જ છે કે લોકેશનાને માન આપવા માટે તે ઘડવામાં આવ્યું નથી પણ ખીજી ખાત્રી કાંઈ એથી ઓછી નથી કે રાષ્ટ્રીય આદર્શોનું તે બધારણમાં ખૂબ થયેલું છે.

x x x

સ્વતંત્ર ભારતના બધારણમાં જે બે દિવાન હોવા જોઈએ તેમાં સાચું સમાધાન થઈ શકે એમ હું માનું છું ખેલો દિવાન, ડૉક્ટ્રિસ જ્યાં ધર્મ અને જાતો પ્રવેશ થઈ શકે નહિ ખીજી દિવાન મુસ્લિમ લીગ, હિન્દુ સભા અને એવી સંસ્થાઓ જાહેરી આજે ડૉક્ટ્રિસ પણ અવગણના કરી શકતી નથી રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત તદ્દન મૂકી દેવો તે દેશનાત છે. જાતીય અને કોમીય સિદ્ધાંતની અવગણના કરવી એ અશક્ય છે આ રીતે જોતાં તે દેશની આજીવન પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર નિગરા અને કુસપ જોવામાં આવે નહિ એક દૃષ્ટિથી આ પ્રવૃત્તિઓમાં હિન્દુસ્થાનના સાચા બધારણનો વિકાસ થતો જોવામાં આવે છે એક તરફ હિન્દુ સભામાં લાલા લજપતરાય કોમીય ચુ ટણીઓને તદ્દન વિરોધ કરી ગયા છે ખીજી તરફ સર અબ્દુલ રહીમે અબીગઢથી ભય કરે બાઈમજોબો ફોડ્યો છે એવી જાતની અતિશયોક્તિઓથી સમાધાન નજીક આવતું જાય છે અસાધ્ય જ બે વાચ્ય કે અતીગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ મદમદઅલી જીન્નાની દનોતો છતાં કોમીય સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રમાં ફગવ પસાર કર્યો છે.

હિન્દુસ્તાનના બંધારણમાં બીજી દિવાનમાં દેશી રિયાસતો અને પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિઓને પણ જગ્યા આપવી પડશે. કદાચ જેવી રીતે મારા મિત્ર પ્રો. ભાડીયાએ economic Conference માં કહ્યું હતું કે આપણે ભારતીય બંધારણમાં ત્રણ દિવાન રાખવા પડે (Trieamerol Legislature) પરંતુ અહીં હું આપું, બંધારણ ઘડવા બેઠો નથી માટે વિગતવાર આ વાતમાં અહીં નથી પડતો.

સમાધાન થયા વગર તો છૂટકો જ નથી પરંતુ અ.ચારે તો રિયલિટી કહોડી છે. કાનપૂર કોંગ્રેસમાં હિંદુ મુશ્કેલી સમાધાન માટે કંઈ થઈ શકે એમ નહતું. સરોજીની દેવીએ આ વિષયમાં કંઈ કહ્યું નહિ એવી ફરીઆદ કેટલાક જાહેર ઘાપાઓમાં હતી પણ આ વિષયમાં ન ઉતરતું એ હદાપણું કામ હતું. સરોજીની દેવીએ પોતાની જવાબદારી સુઢર રીતે ઉપાડી લીધી. તેમનું બાળ્ય પ્રેરણાત્મક હતું. જે કાર્યક્રમ તેમણે બતાવ્યો તે તો પંડિત મોતીલાલનો જ. જ્યારથી મહાત્મા ગાંધીને કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ થયો છે, ત્યારથી કોંગ્રેસના પ્રમુખ કોંગ્રેસના આગેવાન નથી રહ્યા. કોંગ્રેસના પ્રમુખના હોદ્દાનું માનુ જોણું થયું નથી. તેની પ્રતિષ્ઠા પહેલાના જેવી જ છે, પરંતુ હરકોઈ જાણે છે કે કાનપૂર કોંગ્રેસના આગેવાન મોતીલાલ નહેરૂ હતા- સરોજીની દેવી નહિ. કદાચ કોઈ કહે કે બેલગામમાં આમ નહતું, મહાત્મા ગાંધી પ્રમુખ હતા અને આગેવાન પણ હતા, પણ મને તે વાતમાં શંકા છે. બેલગામની પહેલાં જ મહાત્માજીની આગેવાનીનો અંત આવી ગયો હતો.

x x x

હા અંતે જે કાર્યક્રમ કાનપૂર કોંગ્રેસમાં પસાર થયો તેમાં મારો કંઈ વિશ્વાસ નથી. સરકાર ઉપર તે કાર્યક્રમની કંઈ અસર થવાની નથી. બીજી ચુંટણીમાં આ-કરાવને લીધે સ્વ-રાજ્યવાદીઓને વધારે મત મળે તે શક્ય છે-

કરાવમાં તે જ હેતુ રાખેલો છે. એમ બહુ લોકો ધારે છે અસહકાર અને સહકાર વચ્ચે બીજો માર્ગ કોઈ છે જ નહિ. આજે સહકારથી લોકો ખડીએ છે. અને અસહકારથી પણ દૂર બાગે છે.

કરાવના અક્ષરો છોડીને ને આખી કોંગ્રેસ અને બીજી દેશની પ્રજાઓની મનોવૃત્તિ નેમ્મએ તો એમ જણાય છે કે બધા યુવાનો સરકાર સાથે કોઈ પણ રીતે સમાધાન થઈ જાય એમ ઇચ્છે છે, લડત લડવાની મનોવૃત્તિ ચાલી ગઈ છે. પણ સરકાર તો ચોખ્ખું કહે છે “ you will get nothing that you do not ask for with a halter around your neck.” પૂર્ણ પશ્ચાતાપ હિન્દુસ્તાનના અસહકારી આગેવાનો પાસેથી સરકાર માગે છે. આજ સરકારની ખોટી નીતિમાં હિન્દુસ્તાન માટે કાંઈ આશા રહેલી છે. જાહેર અપમાનની વાત ન બોલો, તો મારી માન્યતા છે કે સ્વરાજવાદીઓ સરકાર સાથે સહકાર કરવા માટે થોડામાં તૈયાર થઈ જાવ. પણ સરકારની ઉદ્દતાઈને લીધે કોણ જાણે વળતે દેશમાં નવી મરદાનગી આવી જાય. આજે દેશની અસરણતા કેટલે દરજ્જે પહોંચી ગઈ છે, તે આ ઉદ્દાસરણમાં નેમ્મ શકાય. અમદાવાદ કોંગ્રેસમાં ચાર વર્ષ પહેલાં મહાત્મા ગાંધી એક આખા દેશના સમગ્ર બહાનુ સ્વરૂપ જેવા ઉમા ચંદને વાઇસરોયને આખરી નામું (Ultimatum) આપ્યું હતું કે તમે ને પાપનો પશ્ચાતાપ કરીને સમાધાન કરવા ઇચ્છો તો હું તૈયાર છું. બાર ખુલાં છે, નહિ તો બારણાં બંધ છે, બંધ રહેશે. અમદાવાદ કોંગ્રેસમાં જે કોઈ હાજર હતું, તેને મહાત્મા ગાંધીનું તે સમયનું મંત્રીર. અને બલવાન સ્વરૂપ આખા જીવનમાં રમરણમાં રહેશે. તે વખતે ઇંગ્લાંડ બેવશ હતું. કાંઈ જવાબ આપી શક્યું નહિ. પણ ખરો જવાબ ચાર વર્ષ પછી સમય નેમ્મને લોર્ડ બર્નહેડે આપ્યો. બાજી ઉઘડી થઈ ગઈ. એવા જ અવાજથી બર્નહેડે આખરી નામું આપ્યું કે હું ઇંગ્લાંડનું

બધા પછો તરફથી હિંદુસ્તાનને કહું છું કે જ્યાં સુધી નવ્રતાપૂર્વક આગળ કરવા નહિ આવે અને પૂર્ણ પશ્ચાતાપ કરીને પોતાની લાયકાત સામીત કરવા માટે પરીક્ષામાં નહિ બેસે, ત્યાં સુધી અમે એકના બે થવાના નથી. લોર્ડ બર્કનહેડના શબ્દો હું ટાંકતો નથી, પણ તેમના કથનનો ભાવાર્થ એવો જ છે. હિંદુસ્તાન કાંઈ જવાબ આપી શકતું નથી. જલિયાનવાલા બાગ પછી જે મનમાં અશરણતાનો અનુભવ અને ખેદ થતો હતો, તે જ મારા મનમાં બર્કનહેડના, બાપજી વાચીને થયો. અમૃતસર પછી ગાંધીજીએ રાહ બતાવ્યો, નિરાશાની નિવૃત્તિ થઈ. આજે રાહ જોનાર બહુ છે. પણ બતાવનાર કોઈ નથી. ચાર વર્ષ પહેલાં આપણે સરકારને આખરીનનામાં આપતા હતા, આજે મોતીલાલજી સરકારને પૂછે છે કે વાયસરોયનું બાપજી આખરીન જવાબ છે કે કેમ ?

x x / x

કોંગ્રેસમાં બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન દક્ષિણ આફ્રિકાનો હતો. ડૉ. અબ્દુસ રહેમાન શકિનશાહી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે. કોંગ્રેસ ઉપર તેના બાપજીની ભારે અસર થઈ. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતે જ હરાવ ક્યો હતો, અને તેમના બાપજીમાં સ્વાભાવિક શોભા અને પ્રચુતા હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન અહીંની રિયલિટીમાં છે. હિંદુસ્તાનમાં જે ચળવળ શરૂ છે, તેની એટલી તો અસર પડી જોવામાં આવે છે કે બીજા સુદતવી રાખવામાં આવ્યું છે. ચળવળ વધારે ભારે હોવી જોઈએ. એમ માનીને કે દેશમાં તાકાત નથી માટે કાંઈ થઈ શકે નહિ, એવી અશરણતા ફેલાવવી એ દેશદ્રોહ છે. દેશમાં જેટલી તાકાત છે, તે બધી આ પ્રશ્નમાં ખર્ચી નાખવી જોઈએ. યાદ રાખવું જોઈએ કે તાકાત ખર્ચી નાખવાથી તાકાતમાં વૃદ્ધિ થાય છે. બે વર્ષ બેઝી રહેવાથી વધારે બે અવશતા પેદા થઈ છે.

x x x

સરોજિની દેવીના બાપજીમાં ઐતિહાસિક સૈન્યસ્થાપના કરવાનો ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ એવો કોઈ કરાવ આપ્યો નહિ કે જેથી આ સૂચનાને કાંઈ સ્વરૂપ મળી શકે. પણ કાનપુરના જે ૩૬ કોન્ડરન્સો મળી હતી તેમાં એક સ્વયંસેવક કોન્ડરન્સ હતો. જેનો આત્મા કર્ણાટકના ડૉ. હાર્ડીકર છે. ડૉ. હાર્ડીકર નાગપુરના વાવટાના સત્યાગ્રહ પછી એ જ કાર્યમાં બધો સમય આપે છે. જે સંસ્થામાં એવો એક માણસ હોય છે કે જે પોતાની બધી શક્તિનો પૂરેપૂરો ભોગ આપે છે. તે સંસ્થાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવલ છે. હિંદુસ્તાની સેવાદલ એ ડૉ. હાર્ડીકરની એક જ પ્રવૃત્તિ છે. તેની સાથે મારી સંપૂર્ણ હમદર્દી છે. ગૂજરાતમાં હિંદુસ્તાની સેવાદલની શાખા હજી સુધી ક્યાંય થઈ નથી. ગૂજરાત ત્રિધાર્મીક આ દિશામાં કંઈ પગલું લે, એમ હું આશા રાખું છું. દેશમાં શક્તિની જરૂર છે, કુશળતાની જરૂર છે, ક્ષમતા અને કાયદા (Discipline & rules)ની જરૂર છે. તે વગર સેવા નિષ્ફળ જાય છે. ગૂજરાતમાં વ્યાપાર માટે ઉત્સાહ વધતો જાય છે. વ્યાપારમાં જે રાષ્ટ્રીય ભાવના ભાગ લેનાર છે તેઓને મળીને હિંદુસ્તાન સેવાદલની સંસ્થા સ્થાપન કરવી જોઈએ. સૈન્યનું ઐતિહાસિક બીજું કોઈ સ્વરૂપ દેશના સંજોગોમાં થઈ શકે તેમ નથી.

કોંગ્રેસ સાથે પ્રદર્શન પણ હતું. મેં આશા રાખી હતી કે ત્યાં હિંદુસ્તાનનાં હૃત્તર અને કળા સાથે સારો પરિચય થશે, પણ પ્રદર્શનનો મોટો ભાગ ખાલી પ્રદર્શનનો હતો. તે ભાગ મહત્વનો હતો, તે વગર આજે કોંગ્રેસમાં પ્રદર્શન ભરી શકાય નહિ, પણ સાથે સાથે જો બીજા હૃત્તર અને કળાનો સંગ્રહ થઈ શકે તો વધારે સારું. આરમ્બ હલોગને પણ ખાસ સ્થાન આપવું જોઈએ. બે ચાર માસ થયાં તો હું સીલોનમાં ગયો હતો. ત્યાં મેં જોયું કે સરકાર

અને લોકોના આગેવાનો પ્રામ્ય ઉદ્યોગમાં સુધારા અને વધારા કરવામાં ફીક સફકાર કરે છે. લેક-સનું તથા લેકર (Jacques) નું કામ તથા ચટાઇ, પિતળનું કામ અને અનેક સુંદર ચીજો પ્રામ્ય ઉદ્યોગ સંસ્થાના આશરા નીચે લોકો બનાવે છે. નિશાબોમાં બાળકોને તે ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ત્રણ પીરીઅડ લખવા વાંચવા માટે, અને ત્રણ પીરીઅડ ઉદ્યોગશિક્ષણ માટે કેટલીક નિશાબોમાં રાખવામાં આવે છે. બનેલી ચીજો સંસ્થાઓ મારફતે વેચવામાં પણ આવે છે, જેથી લોકોને સારો ભાવ મળી શકે છે, અને લેનારાને સારી ચીજ મળી શકે છે. ગૂજરાતમાં એવી સંસ્થા રચાવન કરવાની જરૂર નથી ? ક્યાં સુધી આપણે માત્ર સ્વરાજ સમ્બંધે જાણ કરશું ? ગ્રેટેસ્ટ ગેરીસ (Gtates) મને કહેતા હતા કે જેમ અમેરીકામાં સોસીઓલોજીસ્ટ (Sociologists) માત્ર 'એસ' અક્ષરની આસપાસ ફરતા રહે છે. તેમ હિન્દુસ્તાનના લોકો સ્વરાજના 'એસ'ની આસપાસ ફરતા રહે છે. એકે એક દિશામાં ઉદ્યમની આવશ્યકતા છે.

+ + +
હું આ નોટ લખવા બેઠો ત્યારે આટલી બધી વાતોમાં પડવાની મને કાંઈ હજી ન હતી. બાપા ઉપર કાણુ ન હોવાથી કદાચ હું મારા વિચારો ચોક્કસી રીતે જાહેર ન કરી શક્યો હોઉં, વાચક વર્ગ ક્ષમા કરશે, એમ આશા રાખું છું.

અ. ટે. ગીલવાણી

મહારાજ સયાજીરાવ.

વડોદરા રાજનાં નાનાં મોટાં દરેક ગામમાં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ રાજ્યગાદી પર બેઠા તેનો સૂચર્ણ મહોત્સવ ઉજવણી હતો. શ્રીમંત સયાજીરાવનું નામ આખા હિન્દુસ્તાનમાં તથા કેટલેક અંશે યુરોપ અમેરિકામાં મશહુર થઈ ગયું છે. બાર વર્ષની ઉંમરે આ મહારાજને ખાનદેશના એક નાના ગામમાંથી લઈ આવેલા, તે વખતે એ કેવળ અભણ હતા. અઢાર વર્ષની

ઉંમરે તેમણે રાજકારનાર પોતાના હાથમાં લીધો. તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જન્યુન થઈ હતી; તેથી જેટલી માગણીઓ અને જરૂરીયાતો હિંદી મહાસભા બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી કરતી હતી તેનો અમલ પોતાના રાજમાં વગર માગ-ણીએ કરવાની તેમની અભિલાષા હતી. તે પ્રમાણે તેમણે ન્યાયખાતાને કાર્યાવાકક ખાતાથી છુટું પાડ્યું. પ્રાર્થનિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરી. અને જુદા જુદા પ્રકારની પંચાયતો માર્ગે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા કરી. સામાજિક સુધારા દાખલ કરવાને માટે બાળસંસ્થા અટકાવવા કાયદો કર્યો. અંત-જોના શિક્ષણ માટે તેમ જ તેમની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા માટે સંગીત પ્રયાસ કર્યો. શિક્ષણના પ્રયાસને માટે પુસ્તકાલયોની યોજના ઉદાર હાથે અમલમાં મુકાની અને પછાત કોષ્ટોને માટે બોર્ડીંગ હાકસ રચાયાં. ઔદ્યોગિક કેળવણીને માટે એમણે કળામંડળ બેલેકું છે અને આજે ત્યાં છેક બંગાળા, મદ્રાસથી પણ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસને માટે આવે છે.

સારા સારા માણસોને મળીને તેમના વિચારો જાણી લેવાની શક્તિ, તથા મુસાફરી દરમ્યાન સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે તેમના વિચાર ઉત્તમ અને કાર વધા. સ્વમાત્રે ઘણા મહેનતુ અને શરીરે મજબૂત હોવાને લીધે અથાક પરિયત્ર ઉઠાવી શકતા. આમ લગભગ ૧૯૩૨ ની સાલ સુધી તેમણે વડોદરા રાજ્યનો કારનાર ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી એમનું શરીર ઘાટી ગયું, આભશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ અને પોતાની પ્રજામાં તેમ જ અમલદારોમાં કાંઈક અણવિશ્વાસ આવતો ગયો તેથી કરીને છેલ્લાં બાર તેર વર્ષથી એમનું દીવ રાજકારનારમાંથી ઉઠી ગયું છે—હાલમાં ઘણાખરો વખત યુરોપમાં ગાળતા હોવાને લીધે હિંદ દેશમાં તેમજ પોતાના રાજ્યમાં જે સુધારા ઝડપથી થયા છે, પ્રજાની શક્તિ

ખીલી છે અને તેને લીધે પ્રજાની જૂખ ઉઘડી છે તે સયાહરાવ મહારાજ સમજી શકતા નથી. આજના જમાનામાં સુધારા અને ફેરફાર એટલા બધા ઝડપથી ચાલે છે કે, પંદર વર્ષ ઉપરના બહા-દુર આગેવાનોનાં નામ સરખાં રહેતાં નથી. પંદર વર્ષ ઉપરના દુર્ધા આગેવાનોને આજે કોણ સંભારે? હાલનાં દેશમાં છેલ્લા પંદર વર્ષમાં કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો છે? ક્યાં હતું પંદર વર્ષ ઉપરનું અધ્યાપીતતાન અને આજે તેમાં કેટલો ફેરફાર અને સુધારો થઈ ગયો છે. ચીન જેવા વિશાળ અને સ્થિતિચ્યુસ્ત દેશમાં પણ કેટલાયે વિધાનો અને ઉદ્યોગચાલી શરૂ થઈ છે. ગીસદેશમાં પણ નવું વાતાવરણ પેદા થયું છે. યુરોપદેશોના નકશો ફરીથી ચીતરવો પડ્યો છે અને આપણા દેશની અંદર પણ તેવા જ ફેરફાર અને સુધારો થઈ રહ્યો છે. આપણે અહીં જ જુઓ. સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા મહાન નેતા તથા દેશસેવક ત્યારે પ્રગતિની કુચમાં પાછળ પડી ગયા એટલે તેમને દૂર ખેંચવું પડ્યું હતું. મહારાજ સયાહરાવ લાકીને દમ લેવા બેઠા હતા એટલામાં સમસ્ત દિલ્હિસ્તાન અને તેમાં વડોદરાની પ્રજા આજળા ચાલી રહી છે, એટલે મહારાજની સ્થિતિ ઘણી દુઃસહી થઈ છે. એમની નફાદાર પ્રજાએ જે આવ મહેલોસન વખતે બતાવ્યો છે તેવો ભાવ છાંયે જ કોઈ રાજાએ અનુભવ્યો હશે, કૌંસ લાખ માણસની પ્રજા તેમને બેઠી પડી હતી, અને હર્ષના આસુ પાડ્યા હતા.

વયોહૃદ માળાપોએ પૂજ્ય ઉમરના છોકરાને કેવી રીતે સ્વતંત્ર કરવા અને કેવી રીતે તેમનું માન સાચવવું એ જાણવું જોઈએ. મહારાજ સયાહરાવ પોતાના છોકરાઓને કેળવવામાં સફળ નિવડ્યા નહોતા અને પૂજ્ય ઉમર પહેલેથી પ્રજાનો સાથે કેવી રીતે પર્તવું તે સમજે છે કે નહીં તે હવે પારખવાનો વખત આવી રહ્યો છે. અમે આરા રાખીએ છીએ

એમની ઉત્તરાવસ્થામાં જૂતકાળની ઉચ્ચ કાર કીર્તિ ઉપર પાણી ફેરવાય નહીં.

સુ. મ.

શ્રી કે સરસ્વતી

વિદ્યાન પરિષદને અગે ડૉ. પ્રમુદ્ધચંદ્ર રાય જાન્યુઆરી માસની શરૂઆતમાં મુંબઈ આવ્યા હતા. છાપાઓના પ્રતિનિધિને સુલાકાત આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ બંગાળમાં સરસ્વતીની ઉપાસના માટે વ્યાપાર તરફ દુર્લ્ભ થયું છે, ત્યારે મુંબઈમાં સાહિત્ય અને વિદ્યાનો વિચાર થોડો જ ચાલે છે; અને જે થોડું વિદ્યાન જેવામાં આવે છે, તે જાણ મકાનોમાં આવી વસ્યું હોય એમ જણાય છે. એક અંગ્રેજી કેળવણીકારે ટીકા કરી છે કે આ છાત્ર હવે કેળવણી એટલે બાંધકામ ખાતાના આંકડા એવો અર્થ થતો દેખાય છે, મુંબાઈની ‘કોલેજ ઓફ સાયન્સ’ના મકાન પાછળ કોણ જાણે કેટલા પૈસા ખર્ચાયા હશે? કોઈક વીસ લાખ કહે છે, વધારે પણ હોય! અમે બંગાળમાં સર તર્કનાથ પક્ષીત અને સર રામખિદારા ઘોષની ૩૦ લાખ જેવડી મોટી સંખ્યાવતી “કોલેજ ઓફ સાયન્સ” રચાવી છે, પણ મકાન પાછળ તો ફક્ત ત્રણ જ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. સંખ્યાવતો મોટો ખાત કોલેજને અગે સાહિત્ય વસાવવામાં ખર્ચ્યો છે. રસાયણ અને ભૌતિકશાસ્ત્રની અધ્યાપકવૃત્તિઓ માટે વ્યવસ્થા કરી સંશોધન અને અનુસંધાન માટે જાનવૃત્તિઓ રાખી છે સુબામાં ચાલુ ‘ઈટ યુના’ની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ માટે આવરયક સાંધનો હપર કાપ-કુપ કરવી પડે છે. પણ એવું વધારે ખર્ચા પરિણામ તો એ આવે છે કે શહેરના મુલમ મોજશોખમાં અપલાવાતું વિદ્યાર્થીન મન થઈ આવે છે; અને આ વૃત્તિને વિદ્યાર્થીમાં ધર કરી બેસે છે તો મોજશોખ છોડી સખત મહેનત કરી વિદ્યા મેળવવા માટે વિદ્યાર્થી નકામો થાય છે.

મેં કહ્યું તેમ મુંબાઈ અને કલકત્તા સામ-
સામે છેડે છે; આ બન્ને છેડાનો ત્યાગ થવો
જોઈએ. મધ્યમ માર્ગ શા માટે ન સ્વીકારવો ?
વ્યાપારવૃત્તિ અને બૌદ્ધિક વિકાસ વચ્ચે શા
માટે વિરોધ હોય ? ઇંગ્લાંડ કે જ્યાં શૈક્ષ-
ણિક અને મીઠન, ફેરેડે અને ડાર્વિન જેવા
પેદા થયા છે તે ઇંગ્લાંડ વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં પણ
આગળ પડતું છે અને લીવરહુમ અને ઇન્વેષ
જેવા મોટા વ્યાપારીઓ હોવાનું માન
ધરાવે છે.”

ડૉ. રાય એ મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે.
એમના વિજ્ઞાનપ્રેમ જોટલી જ કે વધારે એમની
દેશભક્તિ છે. એમના સહવાસમાં દર ક્ષણે
કંઈ ને કંઈ જાણવાનું મળે જ છે, આ વિચારો
તેઓ આજે પહેલી જ વાર નથી દર્શાવતા.
મુંબાઈ કે ગુજરાતમાં આપા હુમ્મારો તેમણે
વખતો વખત કાઢ્યા છે, આજે આ હુમ્મારો
જનતા પાસે પ્રસિદ્ધ થાય છે; એમાં કેટલું
મોટું સત્ય રહ્યું છે ? ગુજરાતમાં વિદ્યાની ઉપા-
સના અનન્ય દૃષ્ટિએ થાય છે ? એમ હોય
તો ગુજરાત માટે જુદી વિદ્યાપીઠ કાઢવાની
વાત થાય ત્યારે વિદ્યાપીઠ ચલાવવા યોગ્ય
ગુજરાતીઓ નહિ મળે એવો આશ્ચર્ય શા માટે ?
ગુજરાતે લક્ષ્મીની પૂળ પાછળ જીવનને મદ-
તંત્રની એવી અન્ય કેટલીક વસ્તુઓ જતી નથી
કરી શું ? સંગીત, ચિત્ર વિગેરે લલિત કળા-
ઓનો પ્રચાર ગુજરાતમાં કેવો છે ? સાહિત્ય
અને વિજ્ઞાનનું કેવું સેવન થઈ રહ્યું છે ? સર-
સ્વતી અને શ્રીનો અપેક્ષા કવિવૃદ્ધિએ દર્શાવે
છે, પણ એ કંપના વ્યક્તિગત છે, રાષ્ટ્ર
બન્નેનું સાહચર્ય સાધી શકે છે. ગુજરાત બન્નેને
કેમ પહોંચી ન વળે ? કેળવણીની સંસ્થાઓમાં
કેળવણીના બોએ મહાનો પાછળ ચતા પૈસાના
હુમાલનો વિરોધ ડૉ. રાયે બરાબર જ કર્યો
છે. વિદ્યાર્થીના માનસ ઉપર ચતી ભવ્ય મહા-
નની અસર તેમણે સત્ય જ કહી છે. પણ

જરા હાડાણમાં જોયું તો એ વૃત્તિ આખા
સમાજમાં જણાઈ આવે છે; અને દેખાડે મીના
કાચે સમાજજીવન આજે કલુષિત થઈ રહ્યું
છે એમ કહેવાને કોઈ પણ ધરીબર લક્ષ્યાય છે.

૯.

મી. હોર્નિમેન :

સાત સાત વર્ષે મી. હોર્નિમેન દિંદુસ્થાન
પાછો ફરી શકે છે અને એમ બ્રિટીશ નોકર-
શાહીએ કરેલા અન્યાયનો સાંખા સમયે અંત
આવે છે. મી. હોર્નિમેન દિંદુસ્થાનની ભૂમિ
પર પગ મૂકી જ્યાં જ્યાં દુર્ધા છે ત્યાં દિંદી-
ઓએ તેમને એટી અવાજે વધાની લીધા છે;
અને દિંદી નેતાઓએ એમની સેવાની તાતીફ
કરી એમને હાર્દિક આવકાર આપ્યો છે. અમે
એ આવકારમાં જોડાઈએ છીએ. હોર્નિમેન
એક બાહોય પત્રકાર છે, એટલું જ નહિ પણ
સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી અને અન્યાય અને
જુલમના કટ્ટર વિરોધી છે. કલકત્તાના એક
અંગ્રેજી છાપાના તંત્રી મંડળ પર કામ કરવા
દિંદુસ્થાનમાં પહેલા પહેલા આવી, હિંદીઓ
પ્રત્યે પોતાના ભત્રાપણનો તરફથી અભાવમાં
આવતું અન્યાયી વર્તન તેમની નજરે પડ્યું;
બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનો ખરો અર્થ તેઓ
સમજ્યા; અને તેમનું લોહી ઉકળ્યું. ૧૯૧૩ માં
મુંબાઈ કોનીકલ શર થતાં એનું તંત્રીપદ તેમણે
સ્વીકાર્યું અને ત્યારથી દિંદુસ્થાનની સ્વાતંત્ર્ય
માટેની લડતમાં એમણે ભાગ લેવો શરૂ કર્યો.
૧૯૧૩ પછીનું મુંબાઈ ઇલાકાનું બહેરજીવન
ચલવામાં એમનો મોટો ફાળો છે. એમની
વાણી અને લખાણમાં જુસ્સો છે, વેગ છે.
બન્ને દિંદી સેવામાં રોકાયેલા; અને જ્યાં જ્યાં
અન્યાય કે જુલમ નજરે પડ્યા ત્યારે ત્યારે તેઓએ
અકટ દુર્ધા અને વખોડી કાઢ્યા. અધિકારીઓ
એમનાથી દુર્જનતા અને મુંબાઈ કોનીકલ શું
કહેશે એની સર્વ રાહ જોતા આવી ફતેહ
તો એમણે કેટલીય મેળવી છે. એમના હૃદય

યથા પછી જ્યારે જ્યારે એવા પ્રસંગો ઉભા થતા ત્યારે એમનું નામ બહુ જ વ્યક્તિથી સંભારાયું છે. હવે તેઓ યાજ્ઞ શરૂ છે. એમણે જે કાંઈ કંઈ છે એના માટે એમને રેજ પશુ પશ્ચાતાપ નથી; જૂના જ માર્ગે આગળ વધવાની એમને અભિલાષા છે. હિંદી સ્વાતંત્ર્યનાં સ્વપ્નાં એમણે રચ્યાં છે અને એ સ્વપ્નાં સાચા યડતાં સદેહે જોવા મળે છે. જે પત્રની પ્રતિષ્ઠા એમની સેવા વડે બધાં છે એના તંત્રીપદે તેઓ ફરીથી નીમયા છે અને મુંબાઇ કોનીકલના વ્યવસ્થાપકોએ પત્રની નીતિ ઘડવાનું મી. હોર્નમિન ઉપર છોડી એમનામાં પોતાનો તેમ જ હિંદી જનતાનો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો છે. મી. હોર્નમિનને જ્યારે હિંદ મુક્તિલેહ, ત્યારે હિંદ આગળ ધપી રહ્યું હતું, એકતાના સુર સર્વત્ર સંભળાતા. આજે વસ્તુસ્થિતિ ઉલટી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આવો અડગ અને ઉત્સાહી લડવૈયો ગળવા માટે અને હિંદમાતાના મન્યવાદ ગાંધીએ છીએ.

હ.

શોકજનક અવસાનો:

ગં. સ્વ. બાજીગોરી મુન્શીના શોકજનક અવસાનની તોષિ લેવાનું અમને અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુજરાતી મહિલાએ પોતાનો વૈધવ્યકાળ સ્ત્રી ઉન્નતિના કાર્યમાં ગાળા એને દીપાવ્યો છે. સુરત, મુંબાઇ, રાજકોટના વનિતાવિશ્વામો એમના તેમ જ એમની શિષ્યા ગં. સ્વ. નાની બહેન ગજજરના પ્રયાસના ફળ છે. 'દુષ્કાળના સમયમા સંકટ નિવારણ અર્થે' શારીરિક અગવડો વેડી તેઓ ગુજરાત કાઢિયાવાટમા ફર્યા છે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ એમના કેળવણીના કાર્ય માટે એમની હમ્મેશની તકલીફ રહેશે. અને સહનના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ.

શ્રીમંતું અવસાન તે 'બડા દાદા' નામે પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્ર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના ન્યૂન

યુવ અને કવિશ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટા ભાઈ દિન્દેન્દ્રનાથ ટાગોરનું. એમનું જીવન બંગાળી સાહિત્યની અને બ્રહ્મસમાજની સેવામાં અર્પણ ચૂક્યું હતું. એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ શાંતિનિકેતનમાં નિવૃત્તિ નિવાસ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં બેઠા બેઠા તેઓ દેશનું શુભચિંતન કર્યા કરતા. મહાત્માજી પ્રત્યે તેમને બહુ જ માન હતું, અને એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. મહાત્માજીને રૂઝિયા વિગેરે બાળતો સંબંધી અવાર નવાર લખી તેઓ જીવાનોમાં નવી પ્રેરણા ફુંકતા. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ બક્ષે.

હ.

સરકારી ન્યાયનાં કાટલાં :

આજે આજુ હિંદુ-મુસ્લીમ વિખવાદ નોકરશાહીને ગમે છે અને નોકરશાહીના ધોરણથી તે પોષાય છે, એવું કાંઈક મુંબઈ ગવર્નરના ખાનગી મંત્રીએ સીધા હિંદુ એસેસીએશન ઉપર લખેલા બે પત્રોમાં જણાવ્યું આવે છે. સુધારાનો અમલ નોકરશાહી કેવી રીતે થઈ શકે છે તે યજ્ઞ સ્પષ્ટ થાય છે.

સીધા હિંદુઓએ મુંબઈ ઇલાકાની ધારાસભા ઉપર વધારે પ્રતિનિધિઓ મોકલવા માટે કરેલી માગણીનો જવાબ યહેલા પત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઇલાકાની લોકસંખ્યાની ગણતરી પ્રમાણે સીધા હિંદુઓ ધારાસભા ઉપર ૩.૭ પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે. યજ્ઞ પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા જૂની જૂની લોકસંખ્યા વાળા વિભાગો વચ્ચે ગણિત પદ્ધતિથી વહેંચી નથી શકાતી, છતાં સીધી હિંદુઓના ધારાસભા ઉપર ચાર પ્રતિનિધિ છે, સીધાં જો કે હિંદુઓનું સંખ્યાગણ મુસલમાનો કરતાં ઓછું છે, છતાં આખા ઇલાકામાં હિંદુઓની જ વસ્તી વધારે છે. માટે સીધા હિંદુઓને વધારે પ્રતિનિધિ ન આપી શકાય. સીધી હિંદુઓના

ચાર પ્રતિનિધિ ગણાવતાં, સુરત જીલ્લાના પ્રતિનિધિ મી. શીવદાસાનીનું નામ લેવાયું છે, કારણ કે તેઓ સીધી છે, વળી હિંદુ છે. સુરત જીલ્લાનો પ્રતિનિધિ સીધો હિંદુનો પ્રતિનિધિ કેવી રીતે હોઈ શકે એ તો સરકાર જ નક્કી કરી શકે.

વધારે અન્યાયી અને એથી જ વધારે વાંધાવાળો જવાબ તો બીજા પત્રમાં છે. સીધા એ-સોસીએશને સરકારી નોકરીમાં સીધી હિંદુઓને લાયકાત પ્રમાણે નીમવામાં નથી આવતા કે ઉપર ચઢાવવામાં નથી આવતા એવી ફરિયાદ કરી હતી. ગવર્નરના મંત્રીએ જવાબમાં હિંદુઓના પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં સરકાર તરફ કે વિરૂદ્ધ મત કેવી રીતે આપે છે એની યાદી મોકલવાની છે. પહેલી ધારાસભામાં ત્રણે સભ્યોએ સરકાર વિરૂદ્ધ વધારે વખત મત આપ્યા હતા. ૧૯૨૩ માં ફરીથી ચૂંટણી થઈ એમાં બે સભ્યો તો ફરીથી ચૂંટાઈ આવ્યા; પણ ત્રીજા સભ્ય કે જેમણે બીજાઓની સરખામણીમાં સરકારનો વિરોધ થોડો કરેલો તેમની જગ્યાએ મી. અઠવાણી આવ્યા અને સરકારનો વિરોધ કરવામાં આજે તે ત્રણેમાં ચઢી ગય છે. સરકાર વિરૂદ્ધ જે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ મત આપે એમનો સરકાર દ્વારા સિદ્ધ થયો જ ગણાય. માટે સરકાર આવી દ્રોહી પ્રજાના માણસોને ચા માટે નોકરી આપે કે ઉપર ચઢાવે? ખાતગી મંત્રી તો એમ કહે છે કે સરકારનું એવું વલણ નથી પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા માટે ઉપરની હકીકત જણાવવામાં આવી છે.

નોકરશાહી પોતાની કૃપા માટે આટલો બદલો પણ ન મારે? નોકરશાહીના શુભો વિ-રોધીઓ ક્યાં સમજે છે.

હ.

વિનીત પરિપત્ત:

વિનીતોની પરિપત્ત નાતાલમાં કલકત્તા સુકામે મધ્યપ્રાંતની કારેલારી સભામાંથી તુરંત જ નિવૃત્ત થયેલા સભ્ય સર મોરારીજી બેદીના

પ્રસ્તુતરંગને મળી હતી. આ પક્ષના અનુયાયીઓ જૂન છે, પણ એમાંના ધણીપુરાએ હિંદુના રાજકીય તખ્તા ઉપર હીક ભાગ ભજવ્યો હોવાથી એમના વિચારો કાને ધરવા યોગ્ય છે.

પ્રમુખે સર્વ રાજકીય પક્ષોનું ધ્યેય એક છે, પણ પદ્ધતિ જૂદી જૂદી છે એમ કહી સર્વ પક્ષોની આકાંક્ષા આજે રાજકીય પ્રગતિ છે એમ જાહેર કર્યું. વાઇસરોય અને ભારત-મંત્રીની મંત્રણા થયા પછી લોર્ડ બર્કનહેડે કરેલા ભાષણમાં તેઓ આશા અને નિરાશા બન્ને જુએ છે. લોર્ડ બર્કનહેડ સ્વરાજપક્ષની સહકાર કરવાની વૃત્તિનો અભાવ જુએ છે, પણ અસહકાર અને સ્વરાજપક્ષની ચળવળ પાછળ વચન બગીને કારણે ખિટ્ટીશો પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલો અવિશ્વાસ ભૂલી ગય છે. સુધારામાં રહેજા દોષોને કારણે કે પ્રજાના એકનિષ્ઠ સહકારને કારણે સુધારાના અમલની તપાસ દશ વર્ષ પહેલાં કમીશનથી કરાવી શકાય એમ લોર્ડ બર્કનહેડ કહે છે પણ મુડીમેન સમિતિ આગળ બતાવેલા દોષોનો ખ્યાલ તેઓ કરતા જ નથી અને લોકો સહકાર કરતા નથી એમ કહે છે. વિનીતો બીજા પક્ષોની માફક સુધારાથી સંતોષાયા ન હતા, છતાં એમણે સહકાર કર્યો છે અને બીજા પક્ષોનું વલણ પણ ધીમે ધીમે બદલાયું છે. મુડીમેન સમિતિના લઘુમતનું સમર્થન કર્યું છે અને હિંદીઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા સંતોષવા ખાતર નહિ તો મુડીમેન સમિતિની લઘુમતીએ જણાવેલા દ્વિસુખી રાજતંત્રના દૂષણો દૂર કરવા સુધારાની આવશ્યકતા જણાવી છે, કેમકે 'જયકાનુ' બદાનું સરકાર તરફથી રજુ થાય છે એનો રદીઓ આપ્યો છે અને એ જયકા શાંત થઈ શકે એમ છે તેમ જણાવ્યું છે. સરકારનો ટીકાકાર થઈને પણ સહકાર કરવામાં વિનીત પક્ષને ખમંદું પડ્યું છે અને હજી ચૂંટણીની નિષ્ફ

ળનાતું' પણ એ એક કારણ છે. વિનીત પક્ષને બીજા પક્ષો સાથે દુશ્મનાવટ નથી. મનભેદ છતાં સર્વ પક્ષો એક જ ધ્યેયને માટે કામ કરી રહ્યા છે એમ વિનીતો સીકારે છે અને પ્રતિયોગી સહકાર એ વિનીતોતો જ કાર્યક્રમ છે. મહામત્તા જે સચિત્તચર્ચા અને કર નહિ ભરવાની વાતો બધ કરે તો સર્વ પક્ષો એકઠા થઈ શકે એમ છે, અને રાજકીય અંકુશની ખાસ જરૂર છે. વિનીતોએ રાજકીય ચળવળનો જે માર્ગ સીકાર્યો છે એ છેવટે સાચો જણાયો છે, અને વિનીતો એને જ વળગી બંધારણ પૂર્વક સ્વાતંત્ર્ય માટે લડવાના છે. છેવટે જાહેર જીવનમાં આવેલી અસહિષ્ણુતા માટે શોક કરેલો છે.

પરિષદે મુડીમેન સમિતિની બહુમતીથી વિરોધ અને લઘુમતીથી સમ્મતિ દર્શાવે, વાઇસરોય અને ભારત મંત્રીની સુધારા સમંધી વચણથી થયેલી નિરાશા જાહેર કરતો અને વહીવારાસભાએ મુડીમેન સમિતિના હેવાલ સંબંધી કહેલા ઠરાવનું સમર્થન કરતો, હિંદી રાજબંધારણમાં વધુ સુધારા માગતો, સરકારને દેશપાર કરવાની સત્તા આપનાર કાયદાઓ કોમીનલ લૉ. એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ, ૧૮૧૮, ૧૮૧૯ અને ૧૨૭ ના રેગ્યુલેશનો રદ કરાવવા માગતો, ઠરાવો પસાર કર્યા હતા. અન્તર્જાન વિષે, કારોઆરી અને ત્યાગી ખાતાઓ બૂનું પાડવા સંબંધી, અંત્યજને સંબંધી, ઠરાવો પસાર થયા હતા. લી કમીશનના હેવાલ અનુસાર લોકમત વિરૂદ્ધ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલ સીવીલ સર્વિસ બીલનો વિરોધ પરિષદે કર્યો હતો, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદુઓએ વિરૂદ્ધતા દાખવા સંબંધી વિરોધ પરિષદે જાહેર કર્યો હતો અને નવો કાયદો પસાર થાય તો બ્રિટીશ સરકારને એને નામજુર કરવા કહેવા હિંદી સરકારને આપક કર્યો હતો; દેનિયાલી સ્થિતિ વિષે પણ વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

જમીનદાર અને ખેડૂનોના સંબંધ વિષે અને મજૂરોની સ્થિતિ વિષે ઠરાવો પસાર થયા હતા, અને વિનીતમંડળોને સામાજિક કામ હાથમાં લેવાનું સૂચવાયું હતું. લશ્કરની આડ દુકાડીઓમાં જ હિંદી અફસરોની ભરતી કરવાની યોજના સામે પરિષદે આજ્ઞા હાથે દત્તો અને લશ્કરના સર્વ વિભાગમાં હિંદીઓને તાલીમ આપવાની માગણી કરી હતી.

વિનીતોની વિરોધની પદ્ધતિ હતી એવી ને એવી ચાલુ છે. વિરોધથી અન્યથો અટક્યા નથી. વિનીતોતો સહકાર નિષ્ફળ નીચર્યો છે. વિનીતોતો કાર્યક્રમ હિંદી નવપ્રજામાં પ્રાણનો સંચાર કરે એમ નથી

હ.

મુસ્લીમ પરિષદો:

અલીગઢમાં સને ૧૮૭૫ માં સર સેફદ અહમદે મુસ્લીમ કેળવણીનું બીજાપણ કયું હતું. મહોમેદન ઐબ્રાહમ-ઓરીએન્ટલ કોલેજ સાત શિક્ષક અને ૧૧ વિદ્યાર્થીની શરૂ થઈ હતી, આજે એ બીજા કુમીશ્વરીને મોટા વૃક્ષ રૂપે પરિણમ્યું છે, કોલેજનું રૂપાતર વિદ્યાપીઠમાં થયું છે, આજે એના વિદ્યાર્થીઓની ગણતરી હજારોથી થાય છે. અલીગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીને સુવર્ણ મહોત્સવ આ વર્ષે ઉજવવાનો હોઈ, આ વર્ષની સર્વ મુસ્લીમ પરિષદો આ ઉત્સવના સમયે નાતાલમાં અલીગઢમાં જ મળી હતી.

મુસ્લીમ કેળવણી પરિષદમાંથી સ્ત્રીઓને બાન રાખવાનો પ્રયાસ એના મંત્રી નવાજ સદર-મારજંગ તરફથી થયો હતો; પણ મુસ્લીમ સ્ત્રીઓએ મુબાહવાજાં આતીયા બેગમની સદારી નીચે એના સદગ વિરોધ કર્યો હતો. આતીયા બેગમે કેળવણી પરિષદમાં જાહેર બાપણમાં જણાવ્યું હતું કે 'હસ્તામત સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ સ્થાન છે, અને હસ્તામત નારીપ્રતિષ્ઠા માટે પ્રસિદ્ધ છે. અને એવી જ મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ

દ્રવિ, ઓલીયા અને રાજકરનાર તરીકે મચહેર થઈ છે. અલીગઢે મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ માટે કાંઈ કર્યું નથી એ શોચનીય છે, પણ મુસ્લીમ સુવકો પોતાની મા બહેનોને થતો અન્યાય દૂર કરશે ? પ્રમુખ નવાબ સર અબ્દુલ કાસમખાને ખેતીવાડીના અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો અને કેળવણીના વાહન તરીકે ઉર્દૂની હિમાયત કરી હતી. પરિપદે પંજાબ વિદ્યાપીઠની નિયામક સભા ઉપર અર્ધા નિયામકો સુસલમાન હોવા જોઈએ એવો દરાવ પસાર કર્યો હતો. મુસ્લીમ કોમે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ લેવા અને એમાંથી કન્યાઓને ખાતલ નહિ કરવાનો દરાવ ખુબ વિરોધ સ્થળે પસાર થયો હતો.

મુસ્લીમ સ્ત્રી પરિપદે સ્ત્રીઓને કેળવણી પરિપદમાંથી બહાર રાખવાને થયેલો નિષ્ફળ પ્રયાસ વખોડી કાઢ્યો હતો, સુસલમાનો માટે ફરજિયાત કેળવણી માગી હતી અને મુસ્લીમ સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે સારા દેશમાં સંસ્થાઓ ખોલવા સ્ત્રી પુરોગાના બનેલા અધ્યક્ષ મંડળની નરેરિઆત જણાવી હતી.

સુવર્ણ મહોત્સવની ઉજવણી પ્રસંગે પ્રમુખ સંસ્થાને ખીરાજતા નવાબ સર મકમલ મુઝામીલ હલાદખાને એક લાખ રૂપિયાની સખાવત જાહેર કરી હતી, અને સંસ્થાની પચાસ વર્ષની દારકીર્દીનું અવલોકન કર્યું હતું. વિદ્યાપીઠના કુલનાયક સાહેબજાદા આફતાખ અહમદખાને વિદ્યાપીઠના ભવિષ્ય માટે બે કરોડ રૂપિયાની નરેરિઆત જાહેર કરી હતી, જેમાંથી ૨૨ લાખ ઔદ્યોગિક કેળવણી પાછળ, અને ૧૫ લાખ રૂપિયા નવાં છાત્રાલયો પાછળ ખર્ચવાના છે. પંસા એકઠા કરવા માટે ઉત્સવ પૂરા થયે પ્રતિનિધિઓ જૂદા જૂદા પ્રાંતમાં જશે એમ જાહેર કર્યું હતું.

મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી યુનીઅનના આશર તળે આ પ્રસંગે કોમી રાજકીય કાર્યક્રમને રથળે રાષ્ટ્રીય

કાર્યક્રમના તાત્કાલિક સ્વીકારમાં હિંદી પ્રશ્નનો ઉકેલ રહ્યો છે એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી હતી. અને વ્યક્તિ બળવાળી હોવા સિવાય સમુદ્ધ બળવાળો થઈ ન શકે એ દલીલના આધારે કોમી કાર્યક્રમનું મી. જુનાહ, સર મકમલ મુઝામી, સર અલી હમામ જેવા સુસલમાન આગેવાનોએ સમર્થન કર્યા છતાં ઉપરનો દરાવ પસાર થયો હતો. આથી એટલો હર્ષ થાય છે કે જુવાન મુસ્લીમો કોમી અગાડાનાં અનિષ્ટ સમજે છે. અને તેમનું વલણ રાષ્ટ્રીય એકલ તરફ દોરે છે.

મુસ્લીમ રાજકીય પરિપદે તે મુસ્લીમ લીગ. આ સંસ્થાનો ઇતિહાસ જાણવા જોવા છે. રાષ્ટ્રીય મદાસખાના વિરોધી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ, હિંદુ અને મુસ્લીમ એકલ રચાવવામાં એ મદદગાર થઈ. લખનોની સમાધાની રાષ્ટ્રીય મદાસખા અને મુસ્લીમ લીગ વચ્ચેના દરાર છે જે મોન્ટેગુ-મેથસનનું મુધારા વખતે સરકાર તરફથી માન્ય રખાયો. ખિલાફત ચળવળના જોસમાં એનું અસ્તિત્વ જુલાઈ, તે કોમી અગાડા પાછા આવતાં ફરીને નજરે પડે છે. આ બેઠકના પ્રમુખ ઇસ્લીમીટન કમીશનના સભ્ય તરીકે જૂદી નોંધ લખી રવ. ગોખલેના ગોઠિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ સર અબ્દુલ રહીમ હતા. આ વખતે તેઓ નવા પ્રકાશમાં જ બહુડી હતા, અને એના કારણ તરીકે ખગાલ કારોબારી સમાના સભ્ય તરીકે એમનો નોંધરચાહીનો સદવાસ ચનાય છે. એમનું વ્યાખ્યાન કોમી લાગણીથી ભરપુર હતું, અને એમનો કોંઈ હિંદુઓ સામે સળગી ઉઠ્યો હતો. એમણે હિંદુ મુસ્લીમ કોમ વચ્ચે એવા તો બેઠ જોયા છે કે એમને મન આ કોમોનું એક પ્રજામાં સંગઠિત થવું લગભગ અસંભવિત છે. હિંદુ કોમ અને એના કેટલાક આગેવાનો સામે કાઢેલા એમના બખાળાથી અંગ્રેજ છાપાઓ પણ વિસ્મીત થયાં છે અને સર અબ્દુલ રહીમને પોતાના કહેવાને

ભાવાર્થ બદલવો પડ્યો છે. તેમણે મુસલમાનો માટે જ નહિ અંગ્રેજોને માટે પણ કોમી રીતિનિષેધની માગણી કરી છે, અને મુસલમાનોનું હિન્દુ જાત-જનવા પ્રાતિક તેમ જ વડી ધારાસભામાં મુસ્લીમ પક્ષ ઉભો કરવાની હિમાયત કરી છે જેન કથા સિવાય મુસલમાનોના રાજકીય આત્મજ્ઞાન તેઓ જુએ છે. રાજકીય સુચારણા સંબધી તેમની દૃક્તા એ જ સૂચનાઓ છે. એક ઇન્ડિયા કોન્ફરન્સ કાઢી નાખવાની અને ખીજી હિંદુ રાજઅધારણુના કાનુન અનુસાર કરેલા નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની નવારે રાજકીય પ્રગતિની વાતો થતી હોય ત્યાં આ માગણીઓ તો શ્રીક્ષી જ લાગે છે.

સદ્ભાગ્યે મુસ્લીમ લોગ સર પીર અબ્દુર રહીમના અભિપ્રાયથી દોરવાઇ નથી. મી. જી. ન્હાની સૂચનાથી સુધારાનો અમલ કરવા સરકાર સાથે સહકાર કરવાનો લોગે ખાસ ઠરાવ પસાર કર્યો છે, પણ સાથે સાથે રાજકીય પ્રગતિને અર્થે વધારે સુધારા આવવા રોયલ કમીશનને દુરત નીમવા માગણી કરી છે અને અવિધ્યના રાજઅધારણુ માટે નીચેના સિદ્ધાન્તો મૂક્યા છે.

- (૧) દેશમાં ચુંટણીથી બનતી ધારાસભા અને ખીજી સંસ્થાઓમાં નાની કોમોનું પરતું પ્રતિનિધિત્વ હોલું જોઇએ.
- (૨) કોમી પ્રતિનિધિત્વ માટે મતદાર મંડળો જૂદાં જોઇએ. સિવાય કે કોઇપણ મંડળ કોઇપણ સમયે જૂડું મતદાર મંડળ દર કરી સામાન્ય મતદારમંડળમાં ભળી શકશે.
- (૩) પંજાબ, બંગાલ, સરહદના વાયવ્ય પ્રાંતના મુસલમાનોની વધુ લોકસંખ્યા જળવાઇ રહે એવી રીતે જરૂર પડે નવા પ્રાંતો બનાવવા

(૪) દરેક કોમને સંપૂર્ણ ધાર્મિક છૂટ.

(૫) જો કોઇ પણ ચૂંટણીથી બનેલી સંસ્થામાં ખીરાજના કોઇપણ કોમના કૃષ્ટ પ્રાંતનિધિઓ કોમી હિંદુથી વિરુદ્ધ જાય છે એ કારણે કોઇપણ કાયદા કે ઠરાવનો વિરોધ કરે તો એ કાયદો કે ઠરાવ પસાર ન થાય.

કોમી મતદાર મંડળો રાષ્ટ્રહિંદુથી વિરુદ્ધ છે અને એક વખતે સ્વીકારવામાં આવે તો રાષ્ટ્રીય એકમ સંપ્રતામાં ખૂબ સમય થાય છે. ધારાસભામાં સ્વીકારેલા કોમી મતદાર મંડળના સિદ્ધાન્ત પાછળ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં મગાની કોમી પ્રતિનિધિત્વની માગણી રહી છે. હિંદુસ્થાનમાં એવી નાની નાની કોમો વસે છે કે એ કોમધારે તો ઉપર જણાવેલો ૪ થો સિદ્ધાન્ત માન્ય થયે કોઇપણ ચૂંટણી સંસ્થાનું કાર્ય અસાધ્ય કરી મૂકે. હિંદુસ્થાનના હર્દનું ઓસડ કોમી પ્રતિનિધિત્વમાં નથી. મુસ્લીમ લીમો ખીજો મહત્વનો ઠરાવ દક્ષિણ આફ્રિકા માટેનો હતો.

હ.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ :

રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠ આગાખી વૃજસતી સાહિત્ય પરિષદના સર્વાનુમતે પ્રમુખ નીમયા છે. તે માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ અને સ્વાગતકારિણી સમાને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૨.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૧

ફાગણ ૧૯૮૨

અંક ૫

અચલ શ્રદ્ધા

પૃથ્વી

સાનેટ

ન માર્ગ હવે એ દિસે: નવ દિસે જ દીઠેલ કે:
 દિસે અહિંતહીં બધા જ લઘુ કાર્યમાં દૂષતા;
 દિસે અહિંતહીં ઘણા લઘુ ગણી મહેત્ત્વ દૂલતા,
 કુલાય અમથા, વળી અહંત્ત્વ ! કેંક દૂલાવતા.

વહો યુગ જુનો, નહીં યુગ નવો જ ભિયો હજી,
 નિશા જ પસરી બધે અજબ ભૂત-ભડકા સજી:
 નિશાટવિ વિશે ભુલી ભુલવતા ઘણાને મુજી,—
 નવો યુગ ઉગે જ કે ક્ષણ કિહાં, ન બાંધત કે.

અહો યુગયુગાન્તરાલ ધનધોર વાંસે ધ્રુતિ !
 ન માર્ગ દિસતો ભલે: અચલ મ્હારિ શ્રદ્ધા તુંમાં.
 ન માર્ગ દિસતો ભલે, લઘુ મળે જ કાર્યો ભલે,
 ભુલું ન લઘુતા તથાપિ કરું શ્રેષ્ઠ નિશા વતી:
 ન માર્ગ દિસતો તથાપિ લઘુતા ન ઉત્સાહમાં:
 ન સાથ, ગુરુ, શિષ્ય ના: અચલ તોય શ્રદ્ધા તુંમાં.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

સામાજિક વિદ્યાઓના અભ્યાસની પદ્ધતિ વિષે કેટલાક વિચારો

હાલ આપણા દેશમાં સામાજિક અને રાજકીય વિષયોમાં ખૂબ મન્યન ચાલે છે. આમ થવાના અનંક કારણો છે. તેમાં એક કારણ પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિચારફલિઓનું સંઘર્ષણ છે. આપણી આચાર સુધીની સરકાર તરફથી મળતી કેળવણીનું એક ધ્યેય આપણામાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ઉતારવાનું પણ હોવાથી કોઇ પણ વિષયમાં વિચાર કરતા આપણે સ્વાભાવિક રીતે ત્યાના સિદ્ધાન્તોને પ્રમાણભૂત ગણી બીજા વિચારોની કિંમત આંકીએ છીએ. આ મિલ્લ ન્તો જે ખરેખરા સત્યરૂપ હોય તો તેમ કરવામાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કાંઇ વાધો નથી; પણ જે વિષયોમાં એવું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ન જણાયું હોય તેમાં પણ અમુક વિચારો પશ્ચિમમાર્ગ. આવે છે માટે તેને પ્રમાણ ગણવા એ આપણી પરાધીનતાનું સૂક્ષ્મ પણ છુદ્ધિસત્ત્વનું ચાતક પરિણામ છે. મનુષ્યનું સામાજિક જીવન એ એક એવો વિષય છે કે જેની શાસ્ત્રીય શોધ હજી પ્રાથમિક દશામાં છે. ભૌતિક અને પ્રાણિશાસ્ત્રના તત્ત્વો જેટલા વ્યાપક છે તેટલા જ સમાજજીવનના પણ હશે. પણ તેની શોધ થવી હજી બાકી છે. અને એ થાય તે પહેલા પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રના-એટલે કે સંપત્તિશાસ્ત્ર, (Economics), લોકશાસ્ત્ર (Sociology), સમાજશાસ્ત્ર (Politics), શાસન-વ્યવસ્થા (Science of governance) ઇત્યાદિ સમાજજીવનના શાસ્ત્રોના સમૂહના-સિદ્ધાન્તો નિરપેક્ષ દૃષ્ટિથી સ્વીકારી શકાય નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે હજી આ વિદ્યાઓ શાસ્ત્રની કોટિએ જ પહોંચી નથી. અને એનાં મુખ્ય બે કારણો છે. એક એ કે સામાજિક શાસ્ત્રોના આધારરૂપ ચિત્તશાસ્ત્રમા-વ્યક્તિના અને સમાજના-હજી સર્વામાન્ય તત્ત્વોની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ નથી; અને બીજું એ કે તે સામાજિક શાસ્ત્રોમાં સામાન્ય તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતી વખતે જે હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે તે મુખ્યત્વે પશ્ચિમની જ પ્રજાઓની હોય છે^૧. આધુનિક યુરોપીય સમાજશાસ્ત્રીઓ એરીસ્ટોટલના ‘સમાજશાસ્ત્ર’ (Politics) સામે એ વાધો ઉઠાવે છે કે તેની ગવેષણાનું ક્ષેત્ર બહુ સંકુચિત હતું. એની આગળ ફક્ત ગ્રીસનાં જ રાજ્યો હતાં. આ વાધો આધુનિક યુરોપીય સમાજશાસ્ત્ર સામે

૧ માનવવિદ્યા (Anthropology) માં અનેક જંગલી પ્રજાઓ અને તેમની સંસ્થાઓની સમાલોચના કરવામાં આવે છે. તેમાંથી નીપજતા વિચારોનો ઉપયોગ સંસ્કૃત પ્રજાઓની સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં કરવામાં આવે છે. પણ આ વિદ્યા જે વિગતો અને અનુભવો ઉપર આધાર રાખે છે તેની ચર્ચાથી ધણીવાર સંઘ બાંહેલી હોય છે; એટલે તે ઉપરથી કહાડાતાં અનુમાનો ‘સંભવ’ ની કોટિનાં જ ગણી શકાય, જેને ‘નિષ્કૃય’ ગણવા માટે વધારે નિશ્ચિત પૂરાવાની અપેક્ષા રહે છે; એટલે આ ‘અનિર્ણીત નિષ્કૃયો’ વાળી વિદ્યાનો ઉપયોગ બીજાં અનુમાનો દોરવામાં બહુ ન જ થઇ શકે.

હજી પણ યુગી શકાય એમ છે. ત્યાંના ધણાખરા લેખકો સમાજશાસ્ત્રનો અથવા તેના કોઈ એક ભાગનો વિચાર કરે છે સારે યુરોપની જ પ્રત્યેક એમની દૃષ્ટિ આગળ હોય છે.^૨ હા, એ સાચું છે કે તેઓ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા અને સામાન્ય રીતે જાપાન સિવાય એશીયાની બીજી પ્રજાઓને જાગૃતી ગણે છે, પણ હું ધારું છું કે આ જ દૃષ્ટિ તેઓના સમાજશાસ્ત્રના તત્ત્વોને સર્વવ્યાપી, ગણવામાં મોટું બાધક પ્રમાણ છે. આવાં અનેક કારણોથી તે શાસ્ત્રોમાં ચતુર્થ વિષયનું નિરૂપણ ઘણે ભાગે એકદેશીય હોય છે.

આ એકદેશીય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનના સામાજિક અને રાજકીય જીવનને દોરવા પ્રયત્ન કરવો એ સત્યની તેમ જ લાભાક્ષાબની દૃષ્ટિએ અજીવનું છે. જેમ પાશ્ચાત્ય દેશોની આબોહવા અને કુદરતના વર્ણન કેપ્ટની નીપજની ત્યાંની રહેઠી-કરણીના નિયમો પૂર્વે લાગુ ન પડે, તે પ્રમાણે ત્યાંની પ્રજાઓના આચાર—વિચારમાંથી

* ૨ ઉદાહરણ તરીકે આપણા દેશમાં યુનીવર્સિટીઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પ્રચલિત પ્રેસીડન્ટ વીલ્સનનું સ્ટેટ લાઇએ. તેમાં વિષયની મર્યાદા આર્થિકપ્રત્યેકથી આંકી છે (પૃ. ૨). પણ અંધજોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આર્થિકપ્રત્યેક એટલે લેખકને મન પશ્ચિમની આર્થિક પ્રત્યેક જ છે. તેમની જ બુદ્ધિ અને વર્તમાનકાળની સ્થિતિ તેઓએ મોટે ભાગે તપાસી છે. પૂર્વની આર્થિક કે આર્થિક પ્રત્યેકને ધ્યાનમાં લીધી નથી. પ્રકરણ ૧૯-૨૦ માં રૂશિયા અને ટુર્કી તથા જાપાનના સાસનતંત્રોનું વર્ણન કર્યું છે, પણ સામાન્ય સિદ્ધાંતો તારવતી વખતે તે યુરોપની સમજ પ્રત્યેકનો જ અહેવાલ ધ્યાનમાં લીધો છે. ધી સ્ટેટના લેખકના મને હિંદ અને ચીન પ્રત્યેકમાં અટકી ગયેલી, ગોંધાઈ ગયેલી પ્રત્યેક છે. પ્રત્યેકના મહાન પ્રવહણમાં હિંદ અને ચીન 'પાછલાં પાણી' છે. We may say from what we discern of the movements of the nations from their original seats, that the races of China and India were the 'back-water' from the great streams of the migration. Those great streams turned towards Europe and left those outlying waters to subside. પૃ. ૨૦ ૧૯૧૮ ની આદિતિ. આ જાતના વિચારો શાસ્ત્રીય ગવેષણામાંથી નહિ પણ ગર્ભમાંથી પેદા થાય છે. આવા વિચારો ફેલાવવાનું માન (!) પ્રસિદ્ધ જર્મન ફ્રીટુક હેગલને પણ છે. 'અણુ' નામધારી એક આપણા વિદ્વાને પણ હિન્દુસ્થાન વિષે કેટલાક વિવક્ષણ વિચારો હેગલ ઉપર આધાર રાખી યુગધર્મના પેલા અંકમાં જણાવેલા છે.

આમાં અપવાદરૂપ પણ કેટલાક લેખકો હશે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ બીનોયકુમાર સરકારનો ઇન્ડિયન હીસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટર્લીમાં (વૉ. ૧ નં. ૩-૪) Hindu Politics in Italian નામના લેખમાં જણાવેલા લેખકોના શ્રેયઃ—જેમકે Salvatore Cognetride Mieros તું Socialism Antico—'પ્રાચીન સમાજવાદ' નામનું પુસ્તક. આ શ્રેયમાં, પ્રો. બીનોયકુમાર જણાવે છે તે આધારે, હિન્દુસ્થાન વિષે ખાસ પ્રકરણો છે અને જીલ્લા અનેક સ્થાને તે વિષે હૃદયેષો છે; Carlo Formichi ના Sains 'Popoli: Saggio di scienza politica' "લોક હિત—સમાજશાસ્ત્ર વિષે નિબંધ" માં એકીઆલેસી, હોબ્સ અને કામનવિટની તુલના કરી છે. વળી ફ્રેંચશાસ્રમાં લખાએલ Paul Janet ના Historie de la Science Politique dans ses Rapports Avec la Morale 'સમાજશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ સાહિત્યશાસ્ત્રના સંબંધપૂર્વક' માં પચાસેક પાનાં હિંદ અને ચીન વિષે છે. આ ફ્રેંચ શ્રેયની માહિતી મળેલું. અધ્યાપક આણંદભાઈ ઠાકરને તથા આચાર્ય ઓદવાણીને આભારો છું.

ઉપજવેલાં સમાજવ્યવસ્થાદિકનાં વર્ણનો અને નિયમો આપણા દેશને લાગુ ન પડે. હિન્દુસ્થાનની પ્રગતિનો આધાર હિન્દુસ્થાનના સમાજસ્વભાવના ખ્યાલ ઉપર છે. હિન્દુસ્થાનને ઉપયોગી થાય એવાં સામાજિક શાસ્ત્રો તૈયાર કરવા માટે આ જનસ્વભાવ સમજવો જરૂરનો છે. આ જ્ઞાન વર્તમાન સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેમ જ પ્રાચીન વિદ્વાનોએ લોકની પ્રકૃતિ જોઈ સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર જે કાંઈ વિચારો કર્યા હોય તે જાણવાથી થાય છે. સાથે સાથે વર્તમાન સ્થિતિ જોઈ એનું અનુસંધાન કરવાની પણ જરૂર છે. કેવળ શાસ્ત્રની પ્રગતિની દૃષ્ટિએ પણ આમ કરવું જરૂરનું છે.

પશ્ચિમનાં સામાજિક શાસ્ત્રોને એકદેશીય કલાં એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે તેનો તિરસ્કાર કરવાનો છે. તેમાં વાપરેલી પદ્ધતિ આપણને અનેકવાર માર્ગસૂચક થઈ પડે. તેમાં સાબીત કરેલાં કેટલાં તત્ત્વો એકદેશીય રહ્યાં છે અને કેટલાં સર્વદેશીય થયાં છે એ પણ બન્નેની સરખામણી કર્યાથી જ સમજી શકાય. અને સર્વવ્યાપી સામાજિક સિદ્ધાન્તો સ્થાપવા માટે પણ આ જ માર્ગ છે. એટલે આપણે પશ્ચિમનાં સામાજિક શાસ્ત્રો પણ આદર પૂર્વક જાણવાની જરૂર છે. પણ પ્રારંભમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સરકારી કેળવણીના પરિણામે અત્યારે ભય પશ્ચિમની ઉપેક્ષાનો નથી. આપણા ધણુખરા અગ્રેસરો જે હિન્દુસ્થાનમાં સ્વરાજ સ્થાપવા પ્રયાસ કરે છે તેમના આદર્શોની પણ અંગત પરીક્ષા કરીએ તો જણાઈ આવશે કે તેમના આચારની વિચારબુમિકા મોટે ભાગે પશ્ચિમના એકદેશીય વિચારોની બનેલી છે. એટલે અત્યારે બીજી બાજુ ઉપર ભાર મુકવામાં આવે તો ખોટું નથી.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રજાની સામાજિક સંસ્થાઓ અને જરૂરીઆતો સમજવા માટે તે પ્રજાની પ્રકૃતિ સમજવી જરૂરની છે. તેની વર્તમાન સ્થિતિનું નિરીક્ષણ આ બાબતમાં કેટલેક અંશે મદદ કરે છે. પણ પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિ એ સંજ્ઞા વિનાની એકલ વસ્તુ નથી. તેના ભૂતકાળ સાથે આઠ સંજ્ઞા હોય છે. અને ગતસ્થિતિઓ સાથે અનેક રીતે સંકળાએલી હોય છે. એટલે તેના સ્વભાવનો બરાબર ખ્યાલ તેની ભૂતકાળની સ્થિતિઓના જ્ઞાનથી મળે છે. વર્તમાન પ્રજાના વિચારપટમાં ભૂતકાળના અનેક તન્તુઓ ગુંથાયેલા હોય છે. પશ્ચિમના સામાજિક અને રાજકીય આદર્શોનું મૂળ તેના ભૂતકાળમાંથી શોધાય છે;—જેમકે સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ આથેન્સમાંથી આવ્યો, કાયદાકાનુનો અને વ્યવસ્થા રોમમાંથી આવ્યાં; આખી ડુનીઆને એક સત્તા નીચે આણવાની સાર્વભૌમ ભાવના મધ્ય યુગમાંથી આવી; રાષ્ટ્રભાવના પુનરુદ્ભવના (Renaissance) સમયમાંથી ઉતરી; અને મનુષ્ય માત્ર માટે સમાનતા, બંધુતા, અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાઓ ફ્રાન્સની રાજ્યકાન્તિમાંથી આવી.^૩ હાલની યુરોપની રાજકીય ભાવનાઓ આવાં અનેક વિચાર તન્તુઓથી ગુંથાયેલી હોઈ તેનું બરાબર સ્વરૂપ સમજવા માટે જોમ તેના ભૂતકાળના આદર્શો શોધાય છે, તેમ હિંદી સંસ્કૃતિના સામાજિક અને એવા બીજા આદર્શોની કાંઈ કલ્પના આવી શકે તે માટે તેના પ્રાચીન વિચારકોએ આ બાબતમાં શા વિચાર કર્યા છે તે સમજવા જરૂરના છે. આમા પણ પશ્ચિમની પ્રજાઓ કરતાં આપણે વિશેષ કરવાનું છે. યુરોપના આદર્શો અને તેનું જીવન તેનાં ભૂતકાળ અને પરંપરા સાથે સુસંગત છે. તેણે પહારથી બહુ લીધું છે

૩ જુએ. Delisle Burns. Political Ideals પૃ. ૨૩ અને આગળ. આખો અંશ આ મિશ્રપણપદ્ધતિમાં પૂરાવા આપે છે.

પણ તેણે પોતાનું મૂળ કાઠું જંગલી પોતાને અનુકૂળ તરતો લઈ સમન્વય કર્યો છે. કમનસીબ હિન્દુસ્થાન ઉપર આપણી નબળાઈ અને અંગ્રેજ શાસનપદ્ધતિને પરિણામે સર્વવ્યાપી પારતન્ત્ર્ય મુકાતાં રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિનો નાશ થયો છે. એટલે વર્તમાન શિક્ષિત વર્ગના આદર્શો બહુધા પારકાં પીછાં પહેર્યા જેવા લાગે છે. અને આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી આપણને યુરોપ કરતાં એ જૂનકાળનું સ્મરણ કરવાની વધારે જરૂર છે.

૨.

આસામની પહાડી કોમો

અને

તેમનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર

આ દેશની ઇશાન દિશાનો ત્રિકોણાકારનો પ્રદેશ તે આસામ પ્રાંત છે. હાલમાં આસામને ત્યાંના ચાહના બગીચાઓથી આપણે જાણીએ છીએ. પુરાણોના કાળમાં આ પ્રાંત કૌંડીલ્યના રાજા ભીષ્મકની દન્યા રુદ્રિમણીને શ્રીકૃષ્ણ પરણી લાવ્યા, તથા શ્રીકૃષ્ણના યુગ્મ અનિરુદ્ધ બાણરાજની દન્યા ઉવા (અથવા જોખા) ને હરણ કરી ગયા તે માટે પ્રસિદ્ધ હતો. આસામની છેક પૂર્વે સડીયાથી ઉગમણી તરફ કુંડીલ નામે નદી આવે વહે છે, તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ તે કૌંડીલ્યના રાજાનો પ્રદેશ; અને બાણરાજની રાજધાની રોણિતપુર, જે અનિરુદ્ધે જીતી લીધી તે આજનું અલ્પપુત્રને ઉત્તર કિનારે આવેલું તેજપુર શહેર છે. આસામમાં આવે કામરૂપ જીલ્લો છે, તેની મુંદર રમણીએને માટે આવે પણ શુન્દરાતમાં હલદી પ્રતિની દંતકથાઓ ચાલી રહી છે, તે જાણીતી જ છે. આ આસામ પ્રાંતમાં (અસલના કામરૂપ દેશમાં) સિકાઓ થયાં ટિબેટ, અફઘાન અને ચીન દેશ તરફથી મેંગોલીઅન જાતિઓ આવતીને પહાડીઓ ઉપર વસેલી છે. મહાભારત અને પુરાણોમાં પણ તે જાતિઓનો ઉલ્લેખ છે. આવે પણ તે જ જાતિઓ કાંઈક મિશ્રણવાળી અને કાંઈક પોતાની અસલીવાતવાળી મોજુદ છે. પહાડીઓ અને જંગલો મુશ્કેલીને તેઓ અલ્પપુત્રની કે સુરમા નદીની ખાણોના સપાટ પ્રદેશમાં વસતા હિંદુઓના સમાગમમાં આવે છે, તેમ તેમ તેઓ હિન્દુત્વ ગ્રહણ કરતા જાય છે, અને ન જણાય તેવી રીતે જ્યોત્ષ્ણા ધ હિન્દુઓ બનતા જાય છે. પણ મોટા જ્યોત્ષ્ણામાં નાનો જ્યોત્ષ્ણા બળી જાય અથવા જે વાનાવરણમાં આપણે વસતા હોઈએ તેના પરિણામે આપણમાં લાંબે કાળે ફેરફાર થાય, તે જ ન્યાયે આ જંગલોમાં વસતી જાતો હિન્દુ બનતી જાય છે, નહિ કે હિન્દુ ધર્મના આચાર્યો કે અનુયાયીઓના કોઈ ખાસ પ્રયત્નથી કે પ્રસંગે યા પરીણ પ્રચાર કર્યો.

પ્રદેશ અને રાજકીય વિભાગ

આસામ પ્રાંતના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. બ્રહ્મપુત્રા નદીના વહેણનો પૂર્વથી પશ્ચિમનો ૪૦૦ માઇલનો ભાગ છે, તેના ખન્ને કાઠાનો પ્રદેશ તે એક વિભાગ. આ ભાગને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણ અથવા આમામની ખીણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રદેશના ૭ જિલ્લા છે. ગ્વાલપાકા, ડામરપ, દુરગ, નવગોળ સીખસાગર અને લખીમપુર. આ જિલ્લાઓમાં ઇંગ્રેજ તથા બંગાળી જમીનદારોના સાહસથી તથા સરતા દરે માનુરો મેળવી આપનારા અન્યથી કાયદાઓની મદદથી બનેલા ચાહના બગીચાઓ છે. પશ્ચિમ છેડે હુમરીથી ગૌહત્તી સુધી બ્રહ્મપુત્રાને (તર કિનારે ઇસ્ટર્ન બંગાલ રેલવે, અને દક્ષિણ કિનારે ગૌહત્તીથી પૂર્વ છેડે સડીયા સુધી આસામ-બંગાળ રેલવે આ વિભાગમાં જ કરોડોને ખર્ચે બાંધેલી છે. ખીણે વિભાગ તે આ ખીણની દક્ષિણે આવેલો પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલી પહાડીઓનો પ્રદેશ. આ પ્રદેશના ચાર પહાડી જિલ્લાઓ છે અને તેમાં અસલ વતની લોકો, અથવા પ્રચલિત ભાષામાં જેને જંગલી લોકો કહેવામાં આવે છે તેમની મુખ્ય વસ્તી છે. આ ચાર જિલ્લાના નામ ગારોતી પહાડી, ખાસી અને જંટીયા પહાડી, નાગાની પહાડી અને હુશાઇ પહાડી એવા છે. વસનારા લોકોની જાતિના નામ પરથી જ પહાડીઓ તથા જિલ્લાઓ ઓળખાય છે. ત્રીજો વિભાગ તે સુર્મા નદીની ખીણનો પ્રદેશ. સુર્મા નદી નાની છે, અને તે આસામના ખીણ ભાગોથી એટલે બ્રહ્મપુત્રાની ખીણથી જુદી પડેલી છે. બે ખીણોની વચમાં ઉપર કહેલ પહાડોની દાર આવેલી છે, અને તેથી એ બે ખીણોની વસ્તી, ભાષા તથા રીતરિવાજોમાં બહુ જ ફરક છે. આમાં બે જ જિલ્લા છે: સિંહટ અને કાચાર. કાચારનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે અને તેની ગણના પહાડી પ્રદેશના ચાર જિલ્લાઓની સાથે થઈ શકે. સિંહટ ધણે જ મોટો જિલ્લો છે. તેનો વસ્તી રપા લાખની છે એટલે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ અને પંચમહાલ એ ચાર જિલ્લાની વસ્તીના સરવાળા કરના પછુ ત્રણ લાખ વધારે છે. સિંહટ જિલ્લો એ ખૂબી રીતે આસામ કરતા બંગાળનો ભાગ વાન્ગળી રીતે ગણા શકાય. ત્યાંના બધા લોકો બંગાળી ભાષા બોલે છે, આસામી બોલતા નથી. આ જિલ્લો એટલો મોટો છે કે આસામની ધારાસભામાં તે જિલ્લાના સાત હિન્દુ અને સાત મુસલમાન સભાસદો ચુંટાઈને ગય છે. હિન્દુ અને મુસલમાનની વસ્તી લગભગ સરખી છે-મુસલમાનની રહેજ વધારે છે. આ જિલ્લાને આમામભાષી છુટા કરી બંગાળમાં મેળવી દેવાની ઘણા વખતથી ચર્ચાવળ ચાલ્યા કરે છે. ગયા જાનેવારી માસમાં જ આસામની ધારાસભાએ બહુમતીથી આ જિલ્લાને બંગાળમાં મેળવી દેવાની દરખાસ્ત પમાર કરી હતી. મરકાર તેનો અમલ કરે છે કે નહિ તે જોવાનું બાકી જ છે. આ ત્રણ પ્રદેશો સિવાય મણીપુરનું પહાડીદેશી રાજ્ય તે પછુ આસામમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં કેટલાક ઇંગ્રેજ અધિકારીઓના ખુન થવાથી આ પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલું નાનકડું રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, તે જ છે. ત્યાં અસલની જંગલી જાતો પછુ હિન્દુ ધર્મમાં બગી જાયેલી એવી વસ્તી મોટે ભાગે છે. રેલવેનો પ્રવેશ આ રાજ્યમાં દશ થયો નથી. તેનું મુખ્ય સહરે મગલ આગમ-બંગાલ રેલવેના દક્ષિણ વિભાગના એક સ્ટેશનથી આશરે ૮૦ માઇલ દૂર છે.

પહાડી જાતોનું વર્ણન

આમામની કુલ વસ્તી ૮૦ લાખની છે. તેમાં પહાડી જાતોની વસ્તી લગભગ ૨૦ લાખની એટલે ચોથા ભાગની છે. પહાડી જાતોનું આજનું મોટું પ્રમાણ ખીણ કોઇ પ્રાંતમાં

નથી. તેનાથી ઓછું પ્રમાણ-કુલ વસ્તીનું એક પંચમાંશ-મધ્ય પ્રાંત અને વરાડગાં આવે છે. પણ મધ્ય પ્રાંતમાં એટલું મોટું પ્રમાણ આવે છે તે ગોંડ લોકોની એક જ કોમની ઘણી મોટી વસ્તીને લીધે છે. મધ્ય પ્રાંતમાં ગોંડ જાતિની કુલ વસ્તી ૨૧ લાખની છે. ખીજી જાતિઓ નાની નાની છે. પણ આસામમાં એકે પહાડી જાત બહુ મોટી સંખ્યાવાળી નથી. મોટામાં મોટી નાગા જાત, તેની વસ્તી સવાબે લાખના છે. નાની નાની ઘણી જાતિઓના સમૂહવાળા આ પહાડી પ્રદેશ છે; પણ તેમાંની દરેક જાતિની ભાષા જુદી, વેષ જુદો, રીત-રિવાજ જુદો. એક જાતિ ખીજી જાતિ સાથે લગ્ન તો ન જ કરે, પણ શાષા પણ ન સમજે અને કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર જ ન કરે. સૌથી મોટી જાત નાગાની; તેમાં પણ અનેક વિભાગ છે, અને ભાષાઓ પણ પાંચ જુદી જુદી છે. એક ભાષાનો કોઈ અભ્યાસ કરે તો તેથી તેને ખીજી ચારમાથી એક સમજી શકાય નહિ. મુખ્ય જાતિઓ તથા તેની વસ્તી-૧૯૨૧ ની વસ્તીપત્રક પ્રમાણે-તીએ મુજબ છે:—

ક્ષત્રિય	૩,૪૭,૦૦૦
નાગા	૨,૨૧,૦૦૦
કાચારી	૨,૦૭,૦૦૦
ગારો	૧,૬૨,૦૦૦
મુંડા	૧,૨૮,૦૦૦
ખાસી	૧,૨૪,૦૦૦
મીઝોર	૧,૧૨,૦૦૦
સાંતાલ	૮૪,૦૦૦
મેય	૮૦,૦૦૦
કુકી	૭૪,૦૦૦
રાભા	૭૦,૦૦૦
મીરી	૬૯,૦૦૦
લુશાઇ	૬૧,૦૦૦
પાંચ નાની જાતો	૧,૮૬,૦૦૦
પરચુરણ જાતો	૫૪,૦૦૦
	<hr/> ૧૯,૭૮,૦૦૦

ઉપરની જાતિઓમાં જે ક્ષત્રિય જાતિ સૌથી મોટી છે, તે ખરી રીતે પોતાને હિન્દુ ગણાવનારી અનેક પહાડી કોમોનો સમુદાય છે. મણીપુરના પહાડી પ્રદેશની જાતો ઘણા જમાના થયાં હિન્દુ થયેલ છે અને તેઓ પોતાને ક્ષત્રિય લેખે છે. તેમનો આમાં મોટે ભાગે સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત ગયા દસકામાં જાલપાડા જિલ્લામાં લગભગ અર્ધો લાખ લોકો જે આગલા સેન્સસમાં ‘રાજાસી’ તરીકે અથવા ‘કોચ’ અથવા ‘મેય’ તરીકે ગણાયા હતા, તેમણે ૧૯૨૧ ની ગણતરીમાં પોતાને ક્ષત્રિય લેખાવ્યા હતા.

નાગા લોકો ખરા પહાડોમાં વસનારા છે. અંગામી, આસો, સેમા અને દ્વોટા એ નાગાઓમાં ચાર મુખ્ય પેટાજાતિઓ છે. તે ઉપરાંત કચ્છ અને રેંગમા એ બે નાની જાતો.

પણ છે. મુખ્યત્વે કાચાર જીહાના ઉત્તર પહાડી ભાગમાં તથા બ્રહ્મપુત્રાની ખીણના ઉચ્ચ જીલ્લાઓમાં કાચારીઓ વસે છે. તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની ખાસ ભાષા છોડીને બંગાલી પ્રકૃષ્ટ કરતા જાય છે, અને હિન્દુ ધર્મમાં ભળતા જાય છે. ગારો લોકોને મોટા ભાગ પોતાના પહાડી જીલ્લામાં જ વસે છે. તેઓનું વલણ ખ્રિસ્તીધર્મ કે હિન્દુધર્મ તરફ ખાસ દેખેલું નથી, પણ ખ્રિસ્તી મીશનો તેમના પહાડોમાં ચાલ્યાં નાખીને પહોંચ્યાં છે. મુંડામત આસામની નથી, છોટાનાગપુરના રાંચી તથા ખીજ જીલ્લાઓની છે અને તેઓ પોતાના જીલ્લાઓમાંથી ચાલના બગીચાઓમાં મજૂરી કરવા મોટી સંખ્યામાં આવીને રહે છે અને પછી વસવાટ કરે છે, તેથી આસામમાં ગણાય છે. ખારી એ બહુ ચંચળ અને હુથીયાર જાત છે. બધી પહાડી જાતોમાં વેપાર ધંધામાં તેઓ ધણા સ્પર્ધા હોય છે, તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ, પહેરવેશ અને રીતમાત બહુ જ ઝડપથી તેમણે ગ્રહણ કર્યાં છે. ખારી અને જૈટિયા પહાડી જીહાની કુલ વસ્તી (૨,૪૩,૦૦૦) નો છટ્ટો ભાગ અને લુશાઇ જીહાની વસ્તી (૯૮,૪૦૦) નો ચોથો ભાગ ખ્રિસ્તી થઇ ગયેલ છે. આ બે જીલ્લાઓમાંથી અને જાતોમાંથી સેંદ્રો, બરફે હમરો લોકો દર સાલ ખ્રિસ્તી થાય છે, તેમનાં સેંદ્રો બાળકો અને બાળકીઓ હાઈસ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં અભ્યાસ કરે છે અને હિન્દુસ્થાનની સંસ્કૃતિનું અભિમાન છોડતાં જાય છે. મીકીર જાત મુખ્યત્વે જૈટિયા પહાડોમાં અને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણના નવગોંગ અને રીખસાગર જીલ્લામાં વસે છે. મીકીર સૌથી બીજી જાત ગણાય છે અને નવીન સંસ્કૃતિ-હિન્દુ કે ખ્રિસ્તી-ગ્રહણ કરવામાં સૌથી પછાત છે. સાંતાલ મુંડાઓની માફક ખીહારના જીલ્લાઓમાંથી ચાલના બગીચાઓમાં આવી વસેલા છે. લુશાઇની પહાડીના લુશાઇ લોકોમાં તો ખ્રિસ્તી થવાનો પવન વાર્યો છે. હાલ તેમનો ચોથો જ ભાગ ખ્રિસ્તી થયો છે, પણ દરે પછી ૨૦-૩૦ વર્ષમાં તમામ ખ્રિસ્તી થઇ જાય તો પણ નવાઇ નહિ. બીજી બધી જાતો નાની છે, કેટલીક જાતો તો આસામની ઉત્તર સરહદ પસી હિમાલયની તળેટીમાંથી થોડી નીચે ઉતરી આવેલી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર

આસામની પહાડી જાતોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર પત્તનને વેગે ચાલી રહ્યો છે. મૂળમાં આસામમાં હિન્દુઓની વસ્તી જ ઓછી. કુલ ૮૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૪૩૫ લાખ હિન્દુઓ છે, એટલે કે સેંદ્રો પછાત ટકા હિન્દુઓ છે. તેમાં પણ કેટલોક ભાગ તો પહાડી જાતોમાંથી હિન્દુ થયેલો છે, એટલે હિન્દુપણના અભિમાનવાળા તો ઓછા જ. આર્ય-સમાજ જેવી સંસ્થાનું તો નામનિશાન પણ નહિ. કથકતાનું બ્રહ્મસમાજ કાંઈક કામ કરી રહ્યું છે, પણ તે જીવ વિનાનું. વળી પહાડીઓ ઉપર જંગલો ધણાં, જવાને રેલવેની ખામી, તથા આછી વસ્તી, આ બધાં કારણોને લીધે ત્યાં જવાનું સાદસ ખેડનારા અને વસનારા હિન્દુઓ બહુ જ ઘુજ. તેથી તેમની સાધારણ અસર પણ પહાડી જાતો પર થાય નહિ. સપાટ પ્રદેશમાં રહેનાર પહાડી જાતોના લોકો પર હિન્દુધર્મની અસર થોડી ઘણી થાય છે, પણ પહાડીમાં તો શૂન્ય જ. તેને લીધે પહાડીઓમાં ખ્રિસ્તી મીશનોને જાણે હમરો જ મળી ગયો હોય તેમ તેઓ કામ કરવા લાગી ગયા છે અને તેનો શાલ પણ તેમને પુષ્ટજ મળે છે. ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રકના રિપોર્ટમાં દેહેવામાં આનું છે કે ગયા દસકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ (આસામમાં) ખૂબ ઝપાટો માર્યો છે. દેશી ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૧૮૯૧ માં

૧૪,૮૦૦ થી વધીને ૩૩,૬૦૦ ની થઇ છે. આ વધારો મોટે ભાગે લોકોએ સ્વેચ્છાથી ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવાને લીધે થયો છે. વટલાવનારી મુખ્ય સંસ્થા વેલ્થર્ન (કેલવીનીસ્ટીક) મિશન છે. તે પંથવાળાની ૧૮૯૧ માં ૬,૬૦૦ ની સંખ્યા હતી, તે વધીને ૧૭,૦૦૦ ની થઇ. ખ્રીસી લોકોમાં જાતપાત જેવું અથવા ન્યાત જુદાર મુકવાનું કે એવું કાંઇ હોતું નથી, તેમ જ હિન્દુવનો તેમના ઉપર કોઇ પણ જાતનો હાથ પડતો નથી, તેને લીધે બહુ સ્થે-લાઇથી તેઓ ખ્રિસ્તી બની શકે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર બીજો નંબર બેપીસ્ટ મિશન છે. આ પંથવાળાની સંખ્યા ૩,૮૦૦ ઉપરથી વધીને ૧૦,૦૦૦ ની થઇ છે. આ મિશન ગારોની પહાડી, ગ્વાલપાડા, કામરૂપ અને સીતસાગરના જીલ્લામાં કામ કરી રહ્યું છે. નાગાની પહાડીઓમાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ગયા દસકામાં ઘોડી થઇ, પણ હજુ તેની કુલ સંખ્યા તો ૫૬૩ ની જ છે. નાગા લોકો ગારો, ખ્રીસી, તથા જૈનિયા જેટલા ખ્રિસ્તીધર્મ તરફ વળતા નથી. ખ્રીસી લોકોમાં રોમન કેથોલિક મિશન પણ ૧૮૯૧ થી કામ કરવા લાગી ગયું છે અને ૫૫૦ લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા છે.

૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ મુધીની ખ્રિસ્તી પ્રગતિ

આ દસકામાં પ્રગતિ આગલા દસકા જેટલી ન હતી, છતાં મેંકે ૮૫ જેટલો તો વધારો થયો જ હતો. ૧૮૮૧ માં આસામમાં જેટલા ખ્રિસ્તી હતા તેના કરતાં ૧૯૧૧ માં, એટલે ૩૦ વર્ષના અરસામાં, નવગણા એટલે ૬૬૧ હજાર થયા હતા. હિન્દુધર્મની કાંઇ પણ હાયા પહાડોમાં વસતી જતો પર પડી નથી, તેથી તેની જાતોમાં ખ્રિસ્તીધર્મને સ્વાભાવિક રીતે વધારે લાભ મળી શકે. તેમાંથી ખ્રીસી અને જૈનિયા પહાડીમાં કુલ ખ્રિસ્તી-ઓનો અર્ધો ભાગ, એટલે ૩૧,૦૦૦ થી વધારે છે. આ દસકામાં સૌથી મોટો વધારો લુશાઇ પહાડીમાં થયો. ૧૯૦૧ માં ત્યાં ફક્ત ૪૫ ખ્રિસ્તીઓ હતા, તે ૧૯૧૧ માં ૨,૪૬૧ જેટલા થયા. નાગાની પહાડીમાં પણ ૫૬૩ ના વધીને ૩,૩૦૦ થયા. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અબજ થયો હતો એ આ આંકડાથી સાબીત થાય છે, એક વસ્તીવત્કાર અભિમાન સહિત કહે છે તે મયાર્થ છે.

સૌથી વધારે કામ કરતું મિશન તે વેલ્થર્ન કેલવીનીસ્ટીક મેથોડિસ્ટ મિશન છે. તેનું મુખ્ય મથક આસામની રાજ્યધાની શીર્ગંગમાં છે, અને લુશાઇ પહાડીમાં, કાચારમાં અને સીલ્હટમાં તેની નાની શાખાઓ છે. બીજા નંબરનું અમેરીકન બેપીસ્ટ મિશન છે. આ મિશન બ્રહ્મપુત્રાની ખીણના છ જીલ્લા પૈકી પાંચમાં, નાગા, ગારો તથા ખ્રીસીઓની પહાડીઓમાં, અને મહુપુરમાં ધર્મપ્રચાર કરે છે. આ બે મોટા મિશનો ઉપરાંત નીચે જણાવેલાં મિશનો યોડુંપણું કામ કરી રહ્યાં છે.

જર્મન લ્યુથરન મિશન—કામરૂપ, સીતસાગર અને લખીમપુર જીલ્લામાં.

સોસાયટી ફૉર પ્રોપેગેશન ઓફ ગોસ્પેલ—કાચાર, ડારંગ, અને સીતસાગર જીલ્લામાં.

રોમન કેથોલિક—સીલ્હટ, ખ્રીસીની પહાડી, કામરૂપ અને લખીમપુરમાં.

ડી ચર્ચ ઓફ સ્કૉટલેન્ડ મિશન—સિલ્હટમાં,

અલ્લો.	૧૮૮૧	૧૮૯૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧
ગ્વાલપાડા	૫૧૩	૧,૬૩૨	૩,૪૯૫	૫,૨૫૨	૧૦,૩૧૨
કામરૂપ	૩૬૬	૯૪૮	૧,૪૭૯	૨,૫૩૫	૩,૬૮૧
ડારંગ	૩૭૧	૮૪૯	૧,૩૫૮	૧,૯૧૩	૫,૩૧૮
નવગોંગ	૨૫૪	૪૧૭	૫૯૩	૧,૩૭૩	૨,૯૨૫
સીખસાગર	૮૦૪	૧,૩૬૫	૨,૪૮૯	૫,૪૧૦	૮,૩૮૦
લખીમપુર	૮૩૭	૧,૬૦૬	૩,૧૧૨	૪,૭૮૯	૭,૭૩૧
કાચાર (સપાટ ભાગ)	૭૬૫	૮૦૯	૯૫૭	૧,૧૧૭	૧,૬૧૦
સીલહટ	૩૭૬	૬૪૩	૭૪૪	૧,૫૧૨	૧,૭૫૬
કુલ	૪,૨૮૯	૮,૨૬૯	૧૪,૨૨૭	૨૩,૬૦૧	૪૧,૭૧૩
પહાડી જીલ્લાઓ					
ગારો	૬૭૦	૧૧૮૪	૩,૬૪૭	૫,૪૩૯	૭,૬૦૮
ખાસી અને જૈંટિયા	૨,૧૦૭	૭,૧૪૪	૧૭,૩૨૧	૩૧,૧૫૭	૪૧,૧૨૨
કાચાર (પહાડી ભાગ)	૨	૧	૮૩	૬૪	૭૮૩
નાગા	૨૫	૨૩૧	૬૦૧	૩,૩૦૮	૮,૭૩૪
હુશાંગ	૦	૧૫	૪૫	૨,૪૬૧	૨૧,૭૨૦
મણીપુર રાજ્ય	૭	૦	૪૫	૧૩૨	૪૦૫૦
કુલ.	૭,૧૦૦	૧૬,૮૪૪	૩૫,૮૬૯	૬૬,૫૬૨	૧,૩૧,૭૩૭

સપાટ પ્રદેશના આઠ જીલ્લાની વસ્તી ફક્ત લાખની છે, અને પહાડી પ્રદેશની ૧૦૦ લાખની છે. તે ઉપરથી જલ્દીથી કે પહાડી પ્રદેશમાં કેટલો ફેલાવો થયેલો છે.

એટી હિન્દુઓ આંખ ઉધારશે ?

કોઈ જ રાજ્યમાં બધા ધર્મને પોતાનો ધર્મ વિધર્મીઓને સમજાવતો પોતાના ધર્મમાં લેવાની છુટ છે. તેનો લાભ પૂર્વપક્ષે ખ્રિસ્તી તથા મુસ્લમાની ધર્મ ઉઠાવી રહ્યા છે. પણ હિન્દુધર્મ તો પોતાના ધર્મવાળાઓને ધર્મ બદલ કરી શકે, પણ બદલવાળાઓને અંદર કેમ લાખલ કરી શકે? હિન્દુધર્મમાંથી બદલ જવાના બધા દરવાજા ઉપાડા છે, કોઈને અંદર આવવા દેવાની આડે ખંભાતી તાળાં દરવાજાઓને લાગેલાં છે. હિન્દુધર્મીઓ તો ધન એકઠું કરવામાં, મોટરગાડીએ ફરી ફરીયાની મોજમજ મારવામાં, તથા ગાદી માટે ઝગડાઓ કરી તેના કબજા લઈતી પ્રીતિકાવંતી સુધી લડવામાં રોકાયેલા રહે છે. હિન્દુધર્મનુયાયીઓ રસોડામાં જ ધર્મને પુરી રાખીને, સ્પર્શસ્પર્શનો શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં, અને આડવશ્વ, બારવશ્વ, સોળવશ્વ કે દયાનીમાં એવા એવા પેટા ભેદો પાડવામાં ખુચી ગયા હોય છે. તેમને આસામના શી પડી હોય, આસામની પહાડીઓની શી પડી હોય કે નાગા, ખાસી કે એવી જ જંગલી જતોતી શી પડી હોય? પોતાના ધર આગળના લાલ, ચૌધરી, કોળી, ઘોડીયા અને કુમળાને મુધારવાનો તથા ધર્મોપદેશ કરવાનો તો ખ્યાલ આવતો નથી તો પછી ૧૫૦૦ માહત્ત દૂર પડેલા આસામની પહાડી પર મરવા કેણ જાય? ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ઈંગ્લેન્ડ, સ્વીડન, નોર્વે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા વિગેરે દેશોમાંથી પરદેશોમાં,

પરજનોમાં, પરભાષામાં પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવા સેંકડોજેઘ ઉતરી પડે, પોતાના દેશમાંથી લાખો રૂપિયા લાવીને હિંદમાં ખર્ચે અને હજારો હિન્દીઓને ખ્રિસ્તી બનાવે, પણ હિન્દુધર્મને તેમાં શું ? તે તો બહુ બહુ તો સંગઠન કરે, મુસલમાનની મરજદ પાસે વાગ્ વગાડવાના હક્કનો આગ્રહ કરે, અથવા થોડાઘણા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ મુસલમાન થાય તેથી તેમની જોડે જીવસંટોસટની લડાઈ, ટેંટા, હુલ્લડો કરવા તૈયાર થાય. પણ ખાળે હુઆ અને દરવાજા ઉઘાડા છે, તે દરવાજેથી આખી જાતિઓને જાતિઓ ખ્રિસ્તીધર્મમાં આણી જાય છે, તેનો તો કોઈને વિચાર સરખોજો નથી આવતો. આર્યસમાજીઓ પણ થોડા મલકાના કે મોક્ષેસલામોને—જે અર્ધ હિન્દુ તો હતા તેમને હિન્દુત્વમાં આણીને કૃતકૃત્ય થઈ ગયા માને છે. તેઓ પહાડી જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે, તેમને ધર્મ શીખવવા માટે, તેમને માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ તથા દવાખાનાંઓ કાઢી આપવા મિશનો કેમ નેં કાઢે ? સ્વામીનારાયણ પંથનો પૈસો વડીલ બારીસ્ટરોના ખીસામાં જાય છે તે બીલ કાળીપરજની ઉન્નતિના કામમાં કેમ ન વપરાય ?—વહાલાચાર્યના વૈશ્ણવ મહારાજો લાખો રૂપિયા મોજમજમાં તથા છપ્પનમોગમાં ઉડાવે છે, તે પહાડી જાતોને માટે હાઇસ્કૂલો, કોલેજો તથા દવાખાનાં કાઢી આપી તેમને પોતાના ધર્મ તરફ કેમ ન આકર્ષે ? જૈનોના જંડારો પોતાના ધર્મના ઉપદેશમાં કામ નહિ આવશે તો શું લાખો અને કરોડો બ્યાજ ખાવા માટે જ કે પાલીતાણા કે પારસનાથની ટેકરીના દુજીયા લાડવા માટે એકઠા કરે છે ? એક સૈકો થયાં ખ્રિસ્તી મિશનો કામ કરી રહ્યાં છે, આજમીતીએ જપ લાખ ખ્રિસ્તી બનાવી ચુક્યાં છે, છતાં તમારી કુંભકર્ણની ઉંઘ કેમ નથી ઉડતી ? ક્યારે તમારા સુવાનોને મિશનરીઓ તરીકે તાલીમ આપી પર પ્રાંતમાં, પર મુલકમાં તમારી સંસ્કૃતિનો, તમારા ધર્મનો ફેલાવો કરવા મોકલશો ? અરે પરમુલક તો જવા દો, પરપ્રાંત પણ જવા દો, પણ પોતાના પ્રાંતમાં પણ કામ કરવાને જોઇતા માણસો અને દ્રવ્યબળ કાં ન આપો ? હાલ તો હાગડા કુતરાની માફક પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું પોપણ કરીને બેસી રહેવાનું જ તમને બાન છે. ગ્રંથુ તમને ઉંચા વિચાર મુગ્રડો અને મનુષ્યજાતિના દૃશ્યજીવ કાર્યપર નજર પહોંચાડવાની જુદી આપો.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

ત્રાગપુર તા. ૨-૨-૧૯૨૬.

“ યાકયા આવડું જૈરૌથી ? ”—

“ શાને ના સમજે હજી કહ્યો કહી કૂચો થયો જીભનો !
 બુદ્ધો હું બનતાં તને કયમ થયો આ શાખ સ્વચ્છન્દનો ?
 શોધું ત્યાં ન મળે, રહે ભટકતી, પત્તો કયો ના મળે,
 મૂંઝાઈ ફરિ-યાદો કયાં કરવો જ તે યે ન સૂઝે હવે.
 ને કો રાત્રિ જરા હું સ્વસ્થ થઈને ધ્યાને બનું લીન ત્યાં,
 કે કે પુસ્તક લે વિચાર કરવા, કે પેન લે હાથમાં
 બેસું બધાં લખવા, તહીં તું વણબોલાવી જ આવી રહે,
 ને નક્કામો ચોંજોની ટકટક કરી માથું ભમાવી મુકે,
 અસ્તવ્યસ્ત વિચાર સૌ કરો મુકે, સીધી ન રહે સાથમાં.
 મૈત્રી આ કંઈ આજકાલનો નથી, છે જીવ સાથે જડી,
 જૂદાઈ નથી જાણી તુંથો, સઘળી સંપત્તિ સોંપી તને,
 તારાથી કંઈ લોકમાં ય કિરતિ પાગ્યો, પ્રસિદ્ધિ મળી,
 ને તારા પર માત્ર નિર્ભર છું હું, એવા પરાધીનને
 કાં તું હાલ ફજેત છેક કરતી લોકોમડી જાહરી ?
 તે દાંડે નવું મિત્રમંડળ મળ્યું, હોંશિયો મેં સંઘરી
 રાખેલી નવો ચીજ ના જ ધરો ત્યાં, વરોબૂની પાથરી,
 ને જૂની નવો સેળલેળ કરોને જોવી કરી આપદા—
 હાવાં માફ, સખી ! મુરજો ! તુજથી આવ્યો ખરે વાજ હું,
 ચાહે તે કર, જા, ન આવતો લલે પાછી, લલે તહીં જા—”
 “ યાકયા આવડું જૈરૌથી ? ” “ નહિ નહિ, મારી સ્મૃતિને કહું. ”

‘ ભૂલારામ ’

એક બીજા મીસ્ત્રી

ત્રીજા અંકમાં ડૉ. હરિપ્રસાદે મીસ્ત્રી સોમનાથ બૂધર વિષે માહિતી આપી છે. આજે તેવા જ એક બીજા મીસ્ત્રીની માહિતી પ્રસ્થાનના વાચકોને ભેટ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી આપણા દેશ અને જાતિનો પ્રાચીન વારસો, તેમ જ એક રિષયની સતત લગની અને ઊંડાણ જે દરેકના જીવનમાં આવશ્યક છે; તે જોવામાં આવશે.

છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં આ મીસ્ત્રીનો પરિચય મને થયો અને તે અનેકવાર. વિશેષતા એ હતી કે એ મીસ્ત્રી જ્યાં અત્યારે રહે છે, અને કામ કરે છે ત્યાં જ હું રહેતો. આખા દિવસમાં ઘણીયે વાર સાથે બેસું અને તેઓની કારીગરી તથા પ્રાચીન અનુભવો વિષે પૂછું પણ તે વખતે આ પરિચય લખવાની કલ્પના ન હતી તેથી કેટલીક ખામી રહી ગયેલી જે હમણા એક મિત્ર મારફત પૂછારી બણી લીધી. તે ઉપરથી આ ટુંક પરિચય લખું છું. મીસ્ત્રીનું નામ નારાયણદાસ, તેમના બાપનું નામ ધેમામાજી. તે મને વાંઝા સુનાર અને અન્યથા જામનગરના રહેવાસી છે. નારાયણદાસની કિંમત અત્યારે ૭૦ વર્ષની છે. પરિવારમાં તેઓને ૩૬૦ એક પુત્રી છે. જે જીનાગઢ તરફ રહે છે. એટલે અત્યારે તો આ વૃદ્ધ મીસ્ત્રી એકલા જ છે. તેઓને ૬૪ હોય તો ૬૬ પોતાની કારીગરીની જ. મેં વાનગીમાં ક્યારેય તેઓની બીજા પુત્રધેવા લોકોની પેઢે છોડશે ન હોવાની શરિયાદ સાંભળી નથી. જ્યારે એસો ત્યારે તેઓ પાસેથી કારીગરીની જ પ્રસન્ન વાતો સાંભળો.

આઠ વર્ષની ઉંમરે નારાયણદાસે પોતાના બાપ પાસે વાંસદો, કરવત અને સારડીનો પાઠ શરૂ કર્યો ૧૩ વર્ષની ઉંમર થતાં તેઓએ એક બીજા મીસ્ત્રીને શુરુ બનાવ્યા. એ મીસ્ત્રી જાતે શુરુ સુતાર-અને નામે કેસરજી કાનજી જામનગરના જ રહેવાસી. આ મીસ્ત્રી પાસે નારાયણદાસે નકશીનું કામ શીખવા માંડ્યું. આ કામ તેઓ ૨૩ વર્ષની ઉંમર સુધી શીખતા રહ્યા. અને પાંચ વર્ષની પૂર્વ તૈયારી તેમ જ દશ વર્ષનો સતત યોગ, કુલ ૫૬ વર્ષના અભ્યાસને અંતે તેઓ નકશીમાં નિબળાત થયા. જીવનક્ષેત્રમાં પગ મૂક્યો. તેઓએ પોતાની પ્રથમ કૃતિ જામનગરમાં પ્રજનાથ મહારાજની હવેલીમાં બનાવી. એ કૃતિ તે રૂપાનો હિંડોળો, અને સોનાનું પારણું. આ કામ કરવામાં તેઓને માસિક ૧૫ રૂપિયા પગાર મળતો. ત્યાર બાદ રાજકોટ દરજાર માટે ૬ રૂપાની ખુરસીઓ ૧ રૂપાનો કોચ અને એક રૂપાનો છત્રીપલંગ માસિક ૩૨ રૂપિયાને પગારે બનાવ્યા. ત્યાર બાદ જામનગરમાં જ પુરોહિતમ જસરાજ લોટવાળાના મંદિરમાં રૂપાનાં કમોડો, રૂપાનાં સિંહાસન અને હાકુરજીના બે લાકડાના થોડા અને બે હાથી બનાવ્યા. ત્યાર પછી જીનાગઢ દરબારમાં, જજાજામના દરજારમાં, કિસનગઢ દરબારમાં, સોના રૂપા અને લાકડાના નકશીનાળા અનેક નમુના તેઓએ બનાવ્યા. હાથીદાંત ઉપર પણ તેઓએ ઘણું કામ કર્યું છે. કદાચ આજે આમાંના ઘણા નમૂનાઓ વિલાયતમાં અમીરોના મહેલો શોખાવતા હશે. મીસ્ત્રીના લાકડા ઉપરના નમૂનાકામના નમૂના તરીકે અમદાવાદ સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં ગણપતિની મૂર્તિ છે. જેનું મંદિરો પણ તેઓની કૃતિથી ભૂષિત છે.

આને જીંદગીના છેવટ ભાગમાં સમગ્ર અનુભવના પરિપાક રૂપે પોતાની કારીગરી એ મીત્રી એક જૈન મંદિરમાં દાખલ કરે છે. આ મંદિર લાકડાનું અને તેનું બોળું રૂપાનું છે. મંદિર કરાવનાર જામનગરના જાણીતા ગૃહસ્થ સેઠ કેશવજી માણેક છે. એ શેઠ જેવા અર્થરક્ષક મેં બહુ જોયા જોયા છે. છતાં તેઓ અને વારંવાર કહેતા કે આવા વૃદ્ધ અનુભવી મીત્રીની કારીગરી ગમે તેમ કરીને પણ સાચવી જ લેવી, અને એ જ દૃષ્ટિથી મારા રોહાં તે શેઠે આ મંદિરનું કામ કરાવવા માંડ્યું છે. માત્ર શેઠ પોતે જ એકલા ખતીલા નથી પણ તેઓનું આખું કુટુંબ આ મંદિરની રચના માટે મુખ્ય ધરાવે છે. તે એટલે સુધી કે આખું કુટુંબ આ મીત્રીને વૃદ્ધ પિતારૂપે અગર વૃદ્ધ શુરૂપે માની તેઓની બધી પરિચર્યા ઉઠાવે છે.

મીત્રીને માસિક ૧૨૫ રૂપિયા મળે છે. અને ખાનવાન વિગેરેની બધી પૂરી સગવડ-પણ શેઠ જેવા કુશળ તેવા મીત્રી કૃતજ્ઞ. ગયા વર્ષમાં મીત્રીને ન્યુઝોનિયા ગયો, શેઠે પોતાના પિતા જેટલા જ સેવા કરી. એમાં સ્વોપકાર અને પરીપકાર બન્ને હતાં. મંદિરનું કામ હજી ચાલે જ છે. શેઠના સમગ્ર કુટુંબની સેવાથી મીત્રી બચી ગયા. એકનાર મેં પુછ્યું દાદા! પગાર સ્થો થયો છો. તેઓનો ઉત્તર એક મલીર તપસવી જેવો હતો; તેઓએ કહ્યું મારું માસિક તો ૧૨૫ રૂપિયા છે. પણ આ કુટુંબે હમેશાં અને મારી હવેસેષ ખીમારીમાં જે સેવા કરી છે. તે જિત્તા હું કરું જ કરી શકતો નથી. દેલવાડાના પ્રસિદ્ધ મંદિરો ખના વનાર કારીગરોની 'અનુપમા દેવી' એ સવારે શીરો ખવાડવાની અને તાપણી તપાવવાની સેવા દિનિદાનમાં વાંચેલી ઉક્ત શેઠને ત્યાં આ મીત્રીની એ જ સેવા નગરે જોઈ છે.

મીત્રીની આટલી વૃદ્ધ ઉમરે જે કાર્યતંત્ર પરતા છે તે અચ્ચે પગાડે તેથી છે. ગતના બાર બાર વાગ્યા સુધી અન ધણી વાર તો ન્યારે કંઈ 'ઝે' ત્યારે નકશા જ ચિતરતા હોય આગમ કરવાના નમુનાઓ નિયતી ચિતારી કાગળ ઉપર ચોઠવના હોય. સવારે શેઠને બતાવે અને મત મળ્યે કે વળી આખો દિવસ એ ભોંયરામાં ચોનાના જીવન-સાધી કિમતી જોખરો સાથે કારીગરીનો યોગ સાધવા મંડી જાય. મેં ધણી વાર જોયું કે એ કામની ઝંખનામાં મીત્રી કુદ અને જોજન સુદાને વખત ભૂલી જાય.

તેઓનું મંદિર લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે. બધી કુશળતા એમાં જ રેડવાતો મીત્રીનો પ્રારંભ મેં ધણીવાર તેઓને મોઢેથી સાંજલ્યો છે. પણ એ બ્યવહારકુશળ શેઠ ધણીવાર કહે છે કે બહુ જ ઉંડાણમાં ઉતરવા જતાં રહે આ છેલ્લી કૃતિ જેનું મંદિર મીત્રીના વૃદ્ધત્વને લીધે અધૂરું રહી જાય. મીત્રી અને કહેતા કે કોઈ શીખતું જ નથી નહીં તો જે હમ્મે તેને શીખાડાવું. જે આવે છે તે થોડા દિવસમાં જ ધીરજ છોડી ચાલતો ચાય છે. ખરેખર આવી કારીગરી શીખવા ઇચ્છનારમાં સ્થિરતા અને સેવાધરાયણતા હોવાં જ જોઈએ. નહીં તો આ યોગ સાધી શકાય નહીં.

મીત્રીની કારીગરીના ફેટાઓ લેવા જોઈએ અને પ્રસ્થાનના પાકોને ભેટ ધરવા જોઈએ એ કામ હજી બાકી જ છે. મીત્રીની અનેક ન્હાની મ્હોટી કૃતિઓ જે પોતાને ઘેર હતી તે બળી ગઈ છે. હવે તો જે જે મંદિરોમાં, રાજમહેલોમાં અને ગૃહસ્થોને ત્યાં રહી હશે તે જ જોવા લાયક છે. જે માણસ આ કળાનો ખરો શોખી હોય તે એક તરફ પોતાની માથફાડમાં સુકિત મેળવી આવા મીત્રીની ઉપાસના કરે તો હજીયે ખરી પ્રાચીન વસ્તુ સાચવી શકાય તેમ છે. અત્યારે જામસાહેબ અને અન્ય રાજાઓ વિદેશી બહુમૂલ્ય નમુનાઓથી જ પોતાના ભવનો રણભારે છે પોતાના દેશનો જીવો કિંમતી, અને સરતો વારસો આમ નષ્ટ થાય છે. એ જાગૃત કળાજ્ઞકોને માટે હુમ્મલ ખીના છે.

સુખલાલ

સોનાનાં નળીઆં વિરૂદ્ધ માટીનાં નળીઆં

સોનાનાં તથા માટીનાં નળીઆંમાંથી જો મારે પસંદગી કરવાની હોય તો હું જરૂર માટીનાં જ પસંદ કરું. સોનાનાં નળીઆં પતરાંની માફક ઉન્દાળામાં અતિશય ગરમ થઇ જાય અને શિયાળામાં એકદમ ઠંડાં થઇ જાય, જ્યારે માટીનાં નળીઆં ખારે મસ લગમગ સરખી હૂંફ આપ્યા કરે. પણ જનસમાજને સોનાનો એટલો બધો મોહ છે કે સૌને સોનાનાં નળીયાં કર્યા બહુ જ ગમે છે. અને આ મોહ દ્વંત અશિક્ષિત માણસોને જ નથી, શિક્ષિતો તથા પંડિતો પણ સોનાનાં નળીઆં પસંદ કરે છે. દા. તઃ એક વક્રીલ મિત્ર હતા. તેમણે બે ત્રણ વર્ષમાં ત્રણેક હજાર રૂાઆ ખચાવેલા અને તેને સારે ઠેકાણે બાળે મુકવા માગના હતા. તેમને ત્યા શેરબજારમાં કામ કરતો એક અસીલ આવતો હતો અને વક્રીલે તેની સલાહ માગી. ઉત્તર મળ્યો “ ટાટા ડીફડ હ્યો સાહેબ, ન્હાલ થઇ જશો અને સોનાનાં નળીઆં થશે. અને મને પણ યાદ કરશો સાહેબ. ” ખરેખર હજી તે વક્રીલ તેમના સલાહકાર અસીલને યાદ કરે છે. હજારના ભાવે ત્રણ શેર લીધેલા. પરિણામે સોનાનાં નળીઆંને બદલે માટીનાં નળીઆ પણ શુભાવી બેઠા. આ પ્રમાણે છેલા દશ વર્ષમાં સેવિંગ્સ બેન્ક તથા અન્ય સહિસલામત સ્થળેથી પૈસા ઉપાડીને વધુ પૈસા મેળવવાની લાલચમાં શેરો ખરીદનારાઓના હજારો દાખલા મળી આવે છે. પરિણામે ઘણીયે વિધવાઓ અનાશ્રિત તથા નિર્ધન થઇ ગઇ છે અને અસંખ્ય મધ્યમ વર્ગના માણસો તથા વેપારીઓ પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવી બેઠા છે. આપણને સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે આનું કારણ શું હશે ?

એક જ શબ્દમાં કહું તો આનું કારણ શેરબજાર. શેરબજારનું વાતાવરણ એટલું બધું અનિષ્ટ છે કે જે લોકો તેમાં સડોવાય છે તે બધા પાપમાલ થઇ જાય છે. આ સમજવા માટે આપણે શેરબજારનો ખ્યાલ મેળવવો જોઇએ.

જેમ શાકબજાર. દાણાબજાર. રૂપાબજાર વિ. તેમ શેરબજાર. અથવા જ્યાં શેરની ખરીદ તથા વેચાણ થઇ શકે તે શેરબજાર. સામાન્ય રીતે જોતાં આમાં કંઇ અનિષ્ટ લાગતું નથી અને જે માણસો શેરો ખરીદવા અથવા વેચવા માગતાં હોય તેમને તે જરૂરી પણ છે. પરંતુ આ સંસ્થાનો હડહડતો દુરપયોગ કરવામાં આવે છે અને વાસ્તવિક ખરીદ તથા વેચાણને બદલે વાલદાના વેપારના રૂપમાં સ્ટ્રો કરવામાં આવે છે. એટલે આ સ્ટ્રોનું વાતાવરણ ઘણું હાનિકર્તા થાય છે, અચાન માણસો મોહને વશ થઇને તેના ભોગ થઇ પડે છે. પ્રશ્ન થાય છે કે સ્ટ્રો એટલે શું ?

સ્ટ્રો એટલે ભાવોની વધવટ ઉપર કરવામાં આવતો વેપાર અથવા સુધરેલી જાતનો જુગાર. તેમાં પાનાં અથવા પાસાંને બદલે અમુક વસ્તુના ભાવ ઉપર દાવ ખેલવામાં આવે

છે અને બનનેમાં હાર જીતનો સરખો સંબંધ હોય છે. જેમ પાસા નાંખતી વખતે કેટલા દાંણા પડશે તેની જુગારીને ખબર નથી તેમ ભાવ વધશે કે ઘટશે તેની સંતોરીયાને ખાતરી હોતી નથી. જેમ જુગારીને પાસા સાથે સંબંધ નથી પરંતુ તેના દાણા સાથે સંબંધ છે તેમ સંતોરીયા શર તથા તેના વ્યાજ તરફ બેઠકાર હોય છે કારણ કે તે તેના કુટા તેના ભાવની વધઘટ ઉપર જ ધ્યાન આપતો હોય છે અને તેનો આશય શરની લેવડદેવડને બદલે ફક્ત તફાવત આપવાનો અથવા લેવાનો હોય છે. આ સદૃશ પ્રમાણ આપણે ત્યાં વધતું જાય છે, કારણ કે માસિક વાવદા પદ્ધતિને લીધે સદાને ઘણું ઉત્તેજન મળે છે. આખી દુનીયાભરમાં કોઇ પણ શહેરમાં એકથી વધુ શરજીત નથી. જ્યારે થોડાં વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં ત્રણ શરજીત હતાં અને અત્યારે એ શરજીત ચાલુ છે. સદાની દૃષ્ટિએ જોતાં અમદાવાદ આખી દુનીયામાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. આને લીધે આપણે ત્યાં એક આજસુ વર્ગ વધતો જાય છે, જે વર્ગ મહેનદુ વર્ગના બચાવેલા પૈસા ઉપર ગીધની માફક ત્રાપ માર્યા કરે છે.

હવે આપણે કહી શકીએ કે શરજીત એટલે સદા જીત અથવા સંતોરીયાઓનો અખાડો. અને તેનાં પ્રયોગનો એટલાં ગહન હોય છે કે બહારનો માણસ જે તેને વશ થાય છે તે તેના માટે પાથરવામાં આવેલી જાળમાં ફસાઇ જાય છે અને માર ખાઇને પાછો આવે છે. સાધારણ રીતે સંતોરીયાઓનું તથા બહારના માણસોનું નશીબ શરના ભાવ સાથે બાંધેલું હોય છે. એટલે આપણે શરજીતમાં શરના ભાવમાં કેવી રીતે અથવા કયા કારણોને લીધે વધઘટ થાય છે તે તપાસીશું.

સામાન્ય રીતે તપાસતાં શરના ભાવમાં વધઘટ થવાનું કારણ રસ્તે જનાર કોઈ પણ માણસ આપણને બતાવી શકશે. તે કહેશે કે દરેક વસ્તુની કિંમતનો આધાર તેની નીપજ તથા ખપત ઉપર હોય છે અર્થાત્ જો તેની ખપત ઓછીવતી થાય તો તેની કિંમત પણ વતીઓછી થાય. સંપત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ કારણ સત્ય લાગે છે. પરંતુ શરજીતની વધઘટનું કારણ આવક અથવા ઉપાડ નથી હોતું પણ આવક તથા ઉપાડ વિષે સદો કરનારાઓની માન્યતા અથવા અભિપ્રાય હોય છે. જો તેઓ એમ માને કે અમુક શરનો થોડા વખતમાં ઉપાડ વધશે તો તેઓ અત્યારથી જ તે ખરીદવા માંડે અને ખરીદને પરિણામે ભાવમાં વધારો થવા માંડે. અત્યારે ખરીદ કરવામાં તેમનો આશય નીચા ભાવે ખરીદી પછીથી જ્યારે તેમના ધાર્યા મુજબ ઉપાડ વધે અને તેને અગ્રે ભાવ વધે ત્યારે હંચા ભાવે તે શેરો વેચી નાંખી નફો મેળવવાનો હોય છે. અથવા જો તેમને મંદીની રૂબ જોડે તો અત્યારથી હંચા ભાવે શેરોનું વેચાણ કરે અને પછીથી જ્યારે ધાર્યા પ્રમાણે શરના ભાવ ઘટે ત્યારે તે વેચાતા લગ વાવદાના દિવસે તેમની પાસેથી ખરીદનારને આપી દે. આ પ્રમાણે નીચા ભાવે લીધેલા શેરોનું હંચા ભાવે કરેલું વેચાણ તેમને લાભદાયક થાય. આ સમગ્ર વેપારમાં શરની સંખ્યા અથવા ગુણદોષ ઉપર ધ્યાન અપાતું નથી કારણ કે તેમનો હેતુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વધઘટના આધારે વલણને દિવસે તફાવત આપવાનો અથવા ખાવાનો હોય છે. આમ કરવામાં જો તેમની રૂબ સાચી રહે તો તેઓને નફો મળે અને જો રૂબ ખોટી રહે તો તેઓને નુકસાન આપતું પડે. આ વસ્તુ નીચેનાં દાખલા ઉપરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે: ધારો કે આજે એટલે માર્ચની પહેલી તારીખે 'કોહીનુર' નો ભાવ રૂ. ૨૬૦ છે. આનો અર્થ એ

થયો કે વલણના દિવસે એટલે ઠીસેબ્જરનો ૩૦ મી તારીખે આશરે રૂ ૨૬૦) ના ભાવે મળશે. હવે મને એવી ખાનગી ખાતમી મળી છે કે આ મીલ અમુક કારણોને લીધે વ્યાજ વહેંચી શકે તેમ નથી અને તેથી મને મંદીની રૂબ ખેડી. આનો લાભ લેવા હું માર્ચની બીજી તારીખે 'કોહીનુર' વેચવા માંડીશ અને અમુક શરૂ રૂ ૨૬૦ તથા રૂ ૨૫૫) ના ભાવે વેચીશ. પછીથી મારી માન્યતા ખરી છે કે ખોટી તેની રાહ જોઈશ. ધારો કે ત્યાર પછી એટલે માર્ચની ૧૫ મીથી ભાવ ઘટવા માડયા અને માર્ચની ૨૫ મી તારીખે રૂ ૨૨૦ થઈ ગયા. હવે રૂ ૨૨૦) ના ભાવે મેં જેટલા શરૂ વેચ્યા હતા તેટલા હું ખરીદી લઉંશ. પછી વલણના દિવસે જ્યારે પતાવટ થશે ત્યારે રૂ ૨૨૦) ના લીધેલા રૂ ૨૬૦) તથા રૂ ૨૫૫) ના ભાવે આપીશ અને તફાવત નફા તરીકે મેળવી શકીશ. પરંતુ જો મારી રૂબ ખોટી ઠરશે તો ૨૫ મી માંચે મારે હંચા ભાવે શરૂ લેવા પડશે અને નીચે ભાવે આપવા પડશે. આ ઉપરથી આપણે જેમ શક્યા છીએ કે શરૂબજારની વધઘટનું કારણ સદેા કરનારાઓની માન્યતા હોય છે અને જે બાજુ તરફ વધુ બળ હોય તે તરફ ભાવ ધસડાય છે. પરંતુ શરૂના ભાવ ઉપરની સંટોચાઓની અસર કાયમી હોતી નથી. તે અસર પતાવટને દિવસે નાબૂદ થઈ જાય છે. શરૂના ભાવમાં વધુ કાયમી અસર તો બહારના માણસો જ કરે છે કારણ કે તેઓ ખરેખર પૈસા અથવા શરૂ આપીને ખરીદ અથવા વેચાણ કરનારા હોય છે એટલે સંપત્તિશાસ્ત્રનો કાયદો બહારના માણસોથી થતી વધુ કાયમી વધઘટને લાગુ પાડી શકાય.

આ પ્રમાણે શરૂબજારના શરૂના ભાવની વધઘટનાં કારણો તપાસ્યા પછી આપણે મુખ્ય વસ્તુ ઉપર આવીશું અને બહારના માણસો જેઓ શરૂબજારમાં પૈસા રાકવા માગે છે તેઓ તેમ કરવામાં ક્ષમતા નથી તથા નુકસાન ખમે છે તેનાં કારણો તપાસીશું.

૧. પ્રથમ કારણ તો એ છે કે જ્યારે શરૂ બજારમાં ભાવ વધતા હોય ત્યારે આપણે તે હજુએ વધશે એમ માનીએ છીએ અને હંચા ભાવે ખરીદવા તૈયાર થઈએ પરંતુ જ્યારે ભાવ ઘટતા હોય ત્યારે એકદમ ચંકાશીલ થઈ જઈએ છીએ અને હજુએ ઘટશે એમ ધારીએ છીએ. એટલે જ્યારે ભાવ વધતા હોય ત્યારે ખરીદનારા હોય છે અને તેને લીધે ભાવ અસાધારણ રીતે વધે છે અને જ્યારે ઘટતા હોય ત્યારે બધા તેનાથી ગમ-રાતા રૂંદે છે અને ટેકાના અભાવે ભાવ અસાધારણ રીતે પડે છે. આ હકીકત જરા વિચિત્ર લાગે છે. જ્યારે આપણે છુટ લેવા હોય ત્યારે જે વેપારી સસ્તા આપે તેને ત્યાથી ખરીદીએ છીએ અને જ્યારે શરૂ ખરીદવા હોય ત્યારે સસ્તા ભાવે મળતા શરૂ લેતા નથી પરંતુ મોંઘા શરૂ લઈએ છીએ. પણ આ હકીકત તદ્દન સત્ય છે અને તેને લીધે બહારના માણસો હંચા ભાવે શરૂ ખરીદે છે અને પછીથી જ્યારે તેના ભાવ ગગડી જાય છે ત્યારે તેમના પૈસાનું પાણી થઈ જાય છે.

૨. બીજું કારણ એ છે કે બહારના માણસ દરેક વખતે મોડો પડે છે અને તેથી તેને નુકસાન બોગવું પડે છે. એક જવાહરજીથી આ વસ્તુ રૂબ થશે. ધારો કે અમુક સંટોચાઓ શરૂબજારમાં એવી ગપ ઉઠાવી કે અમુક માણસ વિલાયતથી આવ્યા છે અને પાલ્લેમિન્ટના માણસો પાસેથી એવી ખબર લાવ્યા છે કે ચોડા દિવસમાં મીલોના કાયદે ઉપરની જગ્યાત બંધ કરવામાં આવનાર છે. આની અસર મીલોની રિયલિટી સુધારવામાં તથા

વ્યાજનો દર વધારવામાં યશો તેથી ચેન્ને વધારે બજાર ઉડાવવામાં આવી હશે તો એકદમ ધણા માણસો (શરબખરના) મીલોના શેર ખરીદવા તૈયાર થશે અને તેજી વાતાવરણ ઉત્પન્ન થશે. પરિણામે તે દિવસે શેરોના ભાવમાં વધારો થશે. તે દિવસે સાંજના દલાલો તેમના ગ્રાહકોને બજારના ભાવતાલના અહેવાલો મોકલશે અને તેજીના બજાર ખતાવશે. બીજા દિવસે છાપાઓમાં પણ તેવા અહેવાલો છપાશે અને તેથી બહારના ધન રોકનારાઓ તેમાં ભાગ લેવા તથા પૈસા કમાવા લલચાશે. પરંતુ સાવચેતીને ખાતર એક દિવસ થોભી જશે અને બીજા દિવસની રૂખ ઝેશે. પણ સંટોરીઆઓ તો ખરીદ્યાહુ રાખતા હોવાથી ભાવ તો વધે જ જવાના. ત્રીજા દિવસે ધીરજ ખુટવાથી બહારના માણસો શરબખરમાં ખરીદ કરવા આવશે અને અસાધારણ હયા ભાવે શેરો ખરીદશે. આ બધી ખરીદી તેમને સંટોરીઆઓ પુરી પાડશે એટલે સંટોરીયાઓએ જે પ્રથમ જે દિવસોમાં નીચા ભાવે શેરો ખરીદ્યા હશે તે હવે હયા ભાવે બહારના માણસોને વેચવા માંડશે. આ પ્રમાણે સંટોરીયાઓ તેમના લીધેલા શેરો બહારના માણસોને વેચી દઈ નફો મેળવશે જ્યારે બહારના માણસના ગળામાં હયા ભાવના શેરો ભરાશે. થોડા સમયમાં જકાત બંધ થવાની છે તે ગપ ખેટી કરશે અને એકદમ ભાવ પડવા માંડશે. પરિણામે બહારના માણસોના ગળામાં ભરાયેલા શેરોના ભાવ 'સોના સાઈક' થઈ જશે અને સોનાનાં નળીયાં મેળવવા જતાં માટીનાં પણ મુરદેસ થઈ પડશે. ટુકમાં, શરબખરમાં સદાનું અચવા જુગારનું જોર એટલું બધું પ્રબળ હોય છે કે જુગારમાં નહિ માનનારા દરેક માણસે તેનાથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.

કાળીદાસ લગવાનજી

મુસલમાનો અને હિંદુ સાહિત્ય

૧

લગભગ ૧૩૫૭ વરસ પહેલાં જ્યારે હુઝરત મોહમદે અરબસ્તાનમાં પોતાનો ધર્મ શરૂ કર્યો, ત્યારે અરબસ્તાનમાં નિરક્ષરતા અને અમાનતાનું શાન્ય હતું. તે વખતના ધણા મોટા મોટા માણસો પણ વાંચવા લખવામાં શક્તિ અને હીલુપત સમજતા હતા. તેથી હુઝરત મોહમદે તેમનામાં વિદ્યાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ધણા પ્રયત્નો કર્યા. 'વિદ્યા મેળવવી એ દરેક મુસલમાન સ્ત્રી પુરુષની ફરજ છે' એમ બોધ કર્યો; વળી તે સાથે કહ્યું કે જો મીન જેવા પરધર્મી દૂર દેશમાં પણ વિદ્યા હોય તો લાંથી પણ મેળવવી જોઈએ. પેગંબરના શિક્ષણની અસર ઘણી થઈ. એમની જીંદગીમાં જ અરબસ્તાનમાં ધણા માણસો

એવા હતા કે જે સારી રીતે લખી અને વાંચી શકતા. પૈગંબરના હુકમથી એમના જ વખતમાં મુસલમાનો પરધર્મીઓના પરદેશીલોકોના ભાષા, ધર્મ રીતરિવાજો વગેરેના અભ્યાસ કરતા હતા. ખ્રીસ્તીઓની જે સારી વસ્તુઓ હતી તે હજારો પોતે જ સ્વીકારી લીધી હતી આ બધા કાર્યોથી અને પૈગંબરના હુકમથી મુસલમાનોમાં જ્ઞાન મેળવવાનો એકદં શોખ ઉત્પન્ન થયો. હજરતના મરણ પછી ૪૦ વરસની અંદર એશિયા અને આફ્રિકાના ઘણા ભાગ મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો તેથી મુસલમાનો ખ્રીષ્ટ કેમોના ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, વિદ્યા વગેરે સાથે સંસર્ગમાં આવ્યા આથી અને મુસલમાનોએ ઘણો ફાયદો મેળવ્યો. તેમને શરૂઆતથી જ શિક્ષણ મળેલું હતું, કે 'વિદ્યા એ મુસલમાનની શુભ થયેલી વસ્તુ છે તેને જ્યાં જુઓ ત્યાંથી ઉપાડી લો' આ શિક્ષણના પ્રતાપે તેઓ જે ખ્રીષ્ટ કેમો ના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમના દરેક જાતના પુસ્તકોના અરબીમાં ભાષાતરો કરવા લાગ્યા. તે વખતની ખેડાયેલી ભાષાઓમાં યુનાની (ગ્રીક), ફારસી, સુરયાની લેટીન, સંસ્કૃત અને ઇબ્રાની વગેરે હતી. આ ભાષાઓમાંથી સારા પુસ્તકોનું ભાષાતર પહેલા મુસલમાનો ખ્રીસ્તીઓ પાસે કરાવવા લાગ્યા અને પછી પોતે જ તે ભાષાઓ શીખી ભાષાતરો કરવા લાગ્યા. ઇસ્લામના એક ખલીફા અમીર મઆવીયા (હી ૭૦ની અંદર)ના વખતમાં ભાષાતરોની શરૂઆત થઈ. એક ઇસાઈ ઇબનેઆસાફે સૌથી પહેલા યુનાની (ગ્રીક) ભાષામાંથી ખલીફા માટે વૈદ્યકના કેટલાક પુસ્તકોનું અરબીમાં ભાષાન્તર કર્યું અમીર મઆવીયાનો પૌત્ર જે ઘણો મોટો અને વિદ્વાન હતો

જે પોતે જ પર કેમોની ભાષાઓ શીખી કીમિયા ઉપર કેટલાક પુસ્તકો લખ્યા આથીયે- હું ઠામ એ કર્યું કે પરભાષામાંથી એ ભાષાન્તર કરાવવા તરફ ઘણું ધ્યાન આપ્યું ગ્રીક વજાન આ વખતે મીસ્ર (ઇજિપ્ત)માં હતું, ત્યાંથી ખલીફાએ મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને લાવી ગ્રીક અને ખીયતી ભાષાઓમાંથી ભાષાતરો કરવા માટે નીમ્યા. હી ૧૨૫માં મીર મુઆવીયાના કુળમાંથી ગાદી ગઈ અને અગમસી ખાનદાન * ના હાથમાં આવી અલ્યાર સુધી ઇસ્લામને પ્રગટ થયાને સવાસો વગસ થયા હતા, એટલી દ્રષ્ટી મુલતમાં તે મુસલમાનોમાં ઘણી જ વિદ્યા ફેલાઈ હતી અને યુનાની (ગ્રીક) ફારસી, ખલતી વગેરે ભાષાઓમાંથી ઘણા ભાષાન્તરો થયા. એટલું જ નહિ પણ એક એવો મોટો વર્ગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો કે જે પોતે જ ઉપરની ભાષાઓ જાણતો હતો અમીર મઆવીયાના કુળ પછી અબ્બાસી ખાનદાન આવે છે, તે આગળના સાટે ઘણું જરૂરી છે, કેમકે અલ્યાર સુધી મુસલમાનોએ ઘણી ભાષાઓમાંથી ભાષાન્તરો કર્યા હતા પણ સંસ્કૃતમાંથી કંઈએ કર્યું નહોતું. એતું કાણુ એ હશે કે ગ્રીક ને ફારસી ભાષાઓમાંથી ભાષાતરો કરતા હતા તેથી તેમને સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર કરવાની કુરસદ નહિ મળી હોય અને ખ્રીષ્ટુ કારણુ એ કે હિંદુસ્તાન મસલમાનોની રાજધાનીથી ઘણું દૂર હતું અબ્બાસી ખાનદાનને ખીજો પાદશાહ મનસુર હતો. તેના વખતમાં અરબી સાહિત્ય ઘણું વિસ્તૃત થતું ગયું મનસુર પોતે પણ વિદ્વાન હતો એની ખ્યાતિ દૂર સુધી પહોંચી હતી આથી ઘણું દૂર દૂરથી પરકોમને પરભાષાના વિદ્વાનો તેના દરબારમાં આવતા હતા.

એનાજ વખતમાં પહેલવહેલો અરબીમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ભાષાતર થવા લાગ્યા

* જુલકાત વિલાખીકની ધ્યાનમુદામાં જે જાતની મનસુર છે તે જાતુ જ અસલ વાક્ય છે.

અ ખાનદાન એટલે જ

પહેલો ભાગ એ આ લેખનો વિષય છે. અરબ મુસલમાનોએ સંસ્કૃતમાંથી કયાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો કર્યાં, ભાષાંતર કરનારા કોણ હતા અને કયા હિંદુ વિદ્વાનો મુસલમાનોના દરબારો અને ચર્ચા મંડળોમાં હતા, તે શોધી કહાડવું ધણું જ મુશ્કેલી ભરેલું છે અને તેમાં સરળ ચવાનો પુરાવો ઘણો જ ઓછો છે. એનાં જે ત્રણ મોટાં કારણો છે.

(૧) આપણે જે રીતે આ વિષયને લખવા ઇચ્છીએ છીએ તે રીતે આ વિષય અરબી પુસ્તકોમાં એકે જગ્યાએ લખાયેલો નથી. જ્યાં અવ્યવસ્થિત અને છુટું છવાયું છે.

(૨) આપણા વિષય સમ્બંધી જે કંઈ માહિતી મળી શકતી હતી તે પણ ઘણા લાંબા કાળને લીધે અને મુસલમાનોની પડતી યથ ત્યારે આ વિષયનો શોખ રહ્યો નહિ, તેથી તેનો ઘણોખરો નાશ થઇ ગયો છે.

(૩) જે કંઈ હાલ મળે છે તે પણ ઘણું ગુંચવણ ભરેલું છે. કેમકે સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારો અરબીમાં આવી તદ્દન બદલાઇ જાય છે. તેથી જે ચોડાં ઘણાં નામો આપણને મળી શકે છે તે પણ આપણે સમજી શકતા નથી.

આ કારણોને લીધે આ વિષયમાં સરળ થવું અશક્ય છે. તો પણ જે ચોટી ઘણી સામગ્રી હાય લાગી છે તેને હું ગુજરાતી વાંચકો સમક્ષ મુકું છું.*

મુસલમાનોએ હિંદના એક ભાગ સિંધ ને પહેલી સદી હીજરીમાં જ છાલું ત્યારથી મુસલમાનો હિંદુઓના વધારે સમાગમમાં આવ્યા. હિંદુઓ પાસે ખેડાયેલી ભાષા અને દરેક જાતના જ્ઞાનથી ભરપૂર સાહિત્ય હતું. મુસલમાનો પાસે વિદ્યા ને જ્ઞાન માટે પૂજ્ય ભાવ અને પરદર્શીઓ તરફ પ્રેમ હતો. પરદર્શીઓના ધર્મ અને સાહિત્ય તરફ તેઓ માનથી જોતા હતા અને પરદર્શીઓની ભાષા તેઓ હોંશથી શીખતા હતા. મુસલમાનોની આવી ઉચ્ચ વર્તણૂંકે એ હિંદુઓને ચોતાના તરફ ખેંચ્યા. હિંદુઓ અને મુસલમાનો જ્ઞાન લેવાના કામમાં સાથે જોડાયા. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે હી. ૧૫૬ માં હિંદનો એક પ્રખ્યાત ખગોળ અને જ્યોતીષ શાસ્ત્રી મુસલમાન ખલીફાના દરબારમાં, જે કે હિંદ ધણે છેટે હતું અને ત્યાં હિંદનો ધર્મ નહોતો છતાં પણ, એક ‘સીદ્ધાંતા’ નામનું પુસ્તક લખને આવ્યો. હી. ૧૫૬ પહેલાં જ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચ સંસ્કૃત જાણનાર ઉત્પન્ન થઇ ગયા હતા તેથી દરબારના એક મુસલમાન વિદ્વાન મોદમંદ બીન ઇબ્રાહીમ ફરાજીએ તેનું અરબીમાં ભાષાંતર કર્યું. આ પુસ્તક એક ‘ઝીય’ હતું. ઝીયમાં ખગોળ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આકાશના તાર અને બીજી વસ્તુઓના નકશા કાઢેલા હોય છે, જે ઉપરથી વરસ, મહિના ને દિવસ વગેરેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોની અમર તે વખતનાં વિદ્વાનો ઉપર ઘણી પડતી હતી. આ જ ઝીયને તે વખતના વિદ્વાનો મામુર રસીદના કાળ સુધી પ્રમાણભૂત ગણતા હતા.

દિવસે દિવસે મુસલમાનોને હિંદના વિદ્વાનોનો અને પુસ્તકોનો સમાગમ વધતો જતો હતો. હિંદમાં જે પ્રખ્યાત વિદ્વાન હોય તેનું નામ મુસલમાનોના વિદ્યાપ્રેમના કારણે દૂર દેશોમાં પણ પ્રખ્યાત થઇ જતું હતું. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે ખલીફા હારન રસીદ જે મનમુર પછી ત્રીજો ખલીફા હતો. તેના વખતમાં હિંદથી ખલીફાના ઇલાજ માટે એક મનમ

● લેખનો આ પહેલો ભાગ ગવવાના રીખલીના હુડ પુસ્તક ‘રિસાયલે રીખલી’ ઉપરથી લખાયેલો છે.

નામના વૈદ્યને બોલાવવામાં આવ્યો હતો અને તેને એક ઇસ્પીતાલમાં વ્યવસ્થાપક અને અધિકારીની ઉચ્ચ જગ્યા આપી હતી. તેણે ઘણાં શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અરબીમાં ભાષાન્તર કરાવ્યું અને પોતે શશસ્ત્ર (સુશ્રુત) ના પુસ્તકનું અને સામીકાનું ભાષાન્તર કર્યું. આ ખલીફાના દરબારમાં ઘણા હિંદુ વૈદ્યો હતા. આ વૈદ્યક સંબંધી જ્ઞાન અરબીમાં આવી ગયું.

ખલીફા હારુન રશીદ પછી તેનો પુત્ર મામુન માદીએ આવ્યો. આ વખતે ખીજ સદી હિજરીની અંતમાં તે ત્રીજી સદી હિજરીની શરૂઆત હતી. એટલે કે ઇસ્લામના અસ્તાવને ૨૦૦ વરસ થયાં હતાં. આ ખલીફાના વખતમાં હિંદુ વિદ્વાનોનું આગમન અને મુસલમાનોની સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચ પ્રવીણતા એ વધતાં ગયાં. મામુનના વખતના પ્રખ્યાત ભાષાન્તરકારોમાં એક યાકુબ નદી હતો, જેને મુસલમાનોમાં અરસ્તુ (એરિસ્ટોટલ) ના સમાન માનવામાં આવે છે. તેણે યુનાની (ગ્રીક) અને ફારસીમાં જેટલી પ્રવીણતા મેળવી હતી એટલી જ પ્રવીણતા સંસ્કૃતમાં પણ મેળવી હતી. તેના હાથ નીચે ઘણા ભાષાન્તરકારો હતા. એણે પોતે કોઇ સંસ્કૃત પુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું હોય એવું જાણવામાં નથી, પરંતુ સંભવિત છે કે કદાચ તેની દેખરેખ હેઠળ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તરો કરાવવામાં આવતાં હોય.

ખરામકા ખાનદાન—આ ખાનદાને હિંદુ પંડિતોને પોતાને ત્યાં બોલાવવા અને રાખવામાં ઘણો મોટો ભાગ લીધો છે. આ ખાનદાન અબ્બાસ ખલીફાઓના દરબારમાં ઘણી મોટી મોટી જગ્યાએ મેળવી હતી. આ ખાનદાનના એક માલ્લા નામે માણસે સૌથી પહેલાં હિંદુસ્તાનના પંડિતો, વૈદ્યો અને તરવણીઓને બોલાવ્યા અને તેમની પાસે સંસ્કૃત પુસ્તકોનું ભાષાન્તર કરાવ્યું. આનાજ હુકમથી કલોલા દમના (પંચતંત્ર)નું ખીજુ ભાષાન્તર અબ્બુલ્લા ખીન ખીલાલ ‘એદવાઝીએ કર્યું. હી. ૧૬૫ ‘મુજસતી’ નામના પુસ્તકનું પણ સૌથી પહેલાં એણે જ ભાષાન્તર કરાવ્યું. ધર્મ કરીને યાજ્ઞ પોતે એ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. કેમકે ન્યાયે એ પુસ્તકના જુદા જુદા તરજુમા તેની પાસે આવ્યા, સારે તેણે તેમને નાપસંદ કર્યા અને ખીજા ભાષાન્તરો કરાવી અધાનો સુઝાખલો કરી તેમાંથી એક નવું તૈયાર કર્યું. ખરામકાના ખાસ ખાસ ભાષાન્તરકારો અબ્બુલ્લા ખીન ખીલાલ, માણુક (હિંદુ) અને ઇબ્ને દહન (હિંદુ) વગેરે હતા.

હિંદથી જે વિદ્યાને આવતા હતા તે મુસલમાનોનાં વિદ્યા વિષયક મંડળો અને ચર્ચા મંડળોમાં પણ ભાગ લેતા હતા. યાજ્ઞાએ વાદવિવાદ, ચર્ચા અને વિચારોની આપણે માટે એક મંડળ બનાવ્યું હતું અને પોતાને ત્યાં તેની બેઠકો બરતો હતો. આ મંડળમાં દરેક વર્ગ, કોમ અને ધર્મના માણસો હતા. આ મંડળનું કામ ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ઉચ્ચ રીતે ચાલતું હતું. આ મંડળમાં દરેક કોમ ને ધર્મના માણસો હતા તેથી હિંદુ વિદ્વાનો પણ તેમાં ભાગ લેતા હશે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે ઘણા હિંદુ વિદ્વાનો મુસલમાનોના દરબારોમાં હતા અને ત્યાં મુસલમાન અને હિંદુ અને સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં અરબીમાં ભાષાન્તર કરતા. હવે તેઓ એક પગલું આગળ વધે છે. મુસલમાનોના વિદ્યાપ્રેમ, હિંદુઓનાં પુસ્તકો વાંચી એટલાથી અટકી ગયો નહિ. પણ તેઓ હિંદમાં વિદ્યા વિષયક વસ્તુઓની શોધખોળ માટે અહીંના માણસોના ધર્મ ને રીત રિવાજો વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે હિંદમાં આવવા લાગ્યા. યાજ્ઞા ખરામકાએ એક માણસને હિંદની દવાઓ અને વનસ્પતિ શોધી લાવવા માટે, ત્યાંના લોકોના ધર્મ અને માન્યતાઓનો સવિસ્તર હેવાલ લાવવા માટે

હિંદ મોકલ્યો. આ માણસે એક મોટા રિપોર્ટ તૈયાર કરીને આણ્યો હતો. અલ્લામા છબ્બે નદીમે ૨૪૬ હિજરીમાં લખેલા રિપોર્ટની એક પ્રત જોઈ હતી. મજબૂર અલ્લામા લખે છે કે હિંદના ઘણા પંડિતોને યુગદાદમાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ અફસોસ કે હવે તેમનાં નામ મળતાં નથી વળી આ વાતને બીજીથી પણ ટેકો મળે છે. જહઝ પોતાના 'કીતાબુલ બ્યાન' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, મોઝેરે કહ્યું હતું કે જ્યારે ચાલ્યા બીન ખાલીદે હિંદના તત્ત્વજ્ઞોના એટલે કે મનકા, મારલકર, લસરહલ, સીંદહાર વગેરે વગેરેને બોલાવેલા હતા, ત્યારે મેં 'બલા હિંદીને' ખુશ્યું કે બલાગત (સારી રીતે લખવું) કેને કહે છે. આર્થાં પણ પતો લાગે છે કે ઘણા હિંદુઓ દરજ્જામાં હતા પણ નામોનો પતો લાગતો નથી આજ વખતે એક બીજો પ્રખ્યાત હિંદુ પંડિત હતો તેણે સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો કર્યાં હતાં. એના આપ્તું નામ દહન હતું. અરબો એને અરબી રીત પ્રમાણે છબ્બેદહન એટલે દહનનો પુત્ર લખે છે. આ છબ્બેદહન યુગદાદની હસ્તીતાલનો અધિકારી હતો.

સંસ્કૃતમાંથી મોટા પ્રમાણમાં ભાષાન્તરો થયાં હતાં. હિંદુ પંડિતો યુગદાદમાં આવતા હતા અને મુસલમાનો હિંદમાં જતા હતા તેવું એક પરિણામ આ આવ્યું કે મુસલમાનોમાં સંસ્કૃત અને ભાષા (પ્રાચીન હિંદી)નો અભ્યાસ ધણો વધી ગયો. અને ધણા લાંબા કાળ સુધી મુસલમાનોએ એક વર્ગ સારી રીતે હતો. આ ભાષાઓથી, તે વાકેશ હતા. યુગદાદમાં ચર્ચાને વાદવિવાદ કરવા માટે હિંદુ વિદ્વાનો આવતા હતા, તેમ હિંદમાં મુસલમાનો પણ જતા હતા. હાજુરશીદે એક મુસલમાન વિદ્વાનોને વર્ગ હિંદમાં ચર્ચા ને વાદવિવાદ કરવા માટે મોકલ્યો હતો. તેઓ સંસ્કૃત જાણતા હોવા જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત જાણ્યા વિના તેઓ વાદવિવાદ કરી શકે નહિ. વળી ઇતિહાસકાર મસસુદી હી. ૩૦૮માં ખંભાત આવ્યો હતો અને તેણે ત્યાંની બધી સ્થિતિની માહિતી મેળવી હતી. તે લખે છે કે 'અહીંનો રાજ ધાર્મિક વાદવિવાદોનો ધણો શોખીન છે. અને મુસલમાનો અને બીજા ધર્મના લોકો જે અહીંયાં આવે છે તેમની સાથે ચર્ચા અને શાસ્ત્રાર્થ કરતો રહે છે.' આ સમયે મુસલમાનો સંસ્કૃત જાણતા હોવા જોઈએ અને લગભગ ચોથી સદી હિજરીમાં કેટલાંક કારણોને લઈને તેઓએ સંસ્કૃતના જ્ઞાન અને વિદ્યા ઉપર વધારે કાણુ મેળવ્યો. મુલતાન અલીમરદના જમા નામાં એક પંડિત હોજર નામે હતો તે જનારસથી મુસલમાનો સાથે વાદવિવાદ કરવા નીકળ્યો અને શહેર અકક્રુત પહોંચી તેણે કાજુ રૂકનુદીન શામરકદોની મુલાકાત લીધી. વાદવિવાદો વિચાર તજ, કાજુ સાહેબ પાસે તે અરબી જાણવા લાગ્યો અને એક પુસ્તક જેનું નામ અમરતખંડ હતું તે તેણે કાજુસાહેબને બેટ તરીકે આપ્યું. કાજુસાહેબે જ્યારે એ પુસ્તકની બંદર રહેલી વસ્તુઓ સાંભળી ત્યારે તેના ઉપર એટલા બધા મોહી પડ્યા કે હોજર પાસે પોતે સંસ્કૃત જાણવા લાગ્યા અને સંસ્કૃતમાં પ્રવીણતા મેળવી આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું. પણ એ પુસ્તકમાં કેટલાંક સ્થળોનું ભાષાન્તર બરાબર થયું નહોતું. અકરમાત હોજરનો એક શિષ્ય જેનું નામ અમ્બવાનાથ હતું, તે ત્યાં આવી ચઢ્યો. ત્યારે બીજા એક સંસ્કૃત જાણનાર મુસલમાન વિદ્વાને તેની પાસે આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો અને તેમણે બીજી વખતે આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું, જેનું નામ 'શીરાતુલમઆની સાદરાલ આલમુલ ઇન્સાની' રાખ્યું. આ લેખ જે પુસ્તક ઉપરથી લખાયો છે, તેના કર્તા મૌલાના શીબ્લીએ આ પુસ્તકની એક જુની પ્રત જોઈ છે.

આ પછી બીજા એક વિદ્વાન જેમનું નામ મોહમદ બીન ઇસમાઇલ તતુખા હતું. તેમણે ખગોળ શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષ શીખવા માટે હિંદની મુસાફરી કરી. અને ધણું વરસો સુધી હિંદમાં રહી આ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. એમના જેવા બીજા ધણા લખલા મળી શકે છે પરંતુ આવા માણસોમાં સૌથી પ્રખ્યાત અમુરીહાન બીરની છે. અમુરીહાને હિંદ સંબંધી જે કંઈ લખ્યું છે એની પહેલાં યુનાની (ગ્રીક) અને ચીની મુસાફરોએ પણ હિંદ સંબંધી ઘણું ખરું લખેલું છે, પણ એ બધું બીરનીએ જે લખ્યું છે તે દરીયા આગળ ટીપા જેવું હોય એમ છે. અમુરીહાન એક ધણો મોટો વિદ્વાન હતો. એણે હિંદમાં ધણું વરસો સુધી રહી ઘણી મુશ્કેલીથી હિંદુઓની વિધાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પોતે લખે છે કે “આ ભાષા શીખવામાં મને ઘણી મુશ્કેલી પડી. હિંદુઓનું ધર્માધિપત્ય એટલું વધેલું છે કે જેની કંઈ હદ નથી. તે હમો મુસલમાનોને મ્હેન્ટ કહે છે, આપણને તેમની જે વસ્તુ અડકી જાય તે અપવિત્ર થઈ જાય છે, તે તેમનાં બાળકોને હમારા નામથી બીચારાં છે અને આપણને સપતાન કહે છે. આ ઉપરાંત તેઓ આપણા જગતને અમલુ અને જંગલી સમજે છે.” એને અનેક મોટી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી. તે પુસ્તકો ખરીદવા માટે અનહદ રૂપિયા ખર્ચતો હતો. તે પણ તેને પુસ્તકો મળતાં નહોતાં. આખરે બધી મુશ્કેલીઓનાં તેણે મુકાબલો કર્યો અને સંસ્કૃતમાં ઘણી સારી પ્રવીણતા મેળવી ધણું ઉપયોગી પુસ્તકોનું ભાષાંતર કર્યું. હિંદ સંબંધી એક ધણો, મોતેજર અને માહિતીથી ભરપૂર ‘કીતાબુલ હિંદ’ નામનો તેણે ગ્રંથ લખ્યો છે, જેને જર્મનીના પ્રખ્યાત પ્રિન્સિપર ઝખાઉએ સંસ્કૃત્ય કરી પ્રગટ કર્યો છે. પુસ્તકના કર્તા અમુરીહાન બીરનીએ સંસ્કૃતના ધણા મોતેજર અને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી એકઠી કરી છે. એક આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે હિંદુઓ પોતાનાં પુસ્તકો આપવામાં મહાવવામાં કંજુસાહ કરતા હતા, તેથી તેણે ધણું પુસ્તકોના મ્હેંડે અભ્યાસ કરી યાદ રાખી લીધાં હતાં. જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી તેણે જે મ્હેંડે યાદ કર્યા હતાં તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ઉપુરાણ ૨ મન્વપુરાણ ૩ હરમપુરાણ ૪ પરાવપુરાણ ૫ નરસિંગપુરાણ ૬ વાસુપુરાણ ૭ બ્રહ્મણપુરાણ ૮ નંદપુરાણ ૯ રકષપુરાણ ૧૦ ઉત્તપુરાણ ૧૧ સુમપુરાણ ૧૨ સાંપપુરાણ ૧૩ બ્રહ્માનંદપુરાણ ૧૪ મારકંદપુરાણ ૧૫ તારકશપુરાણ ૧૬ બશનપુરાણ ૧૭ બ્રહ્મપુરાણ ૧૮ હમીરાપુરાણ.

આ નામો અરબીમાં લખાયલાં છે, તેથી સંસ્કૃતનાં જૂના નામોથી ધણું બદલાયલાં હશે; કેમકે અરબી લેખન પદ્ધતિ જ એવી છે એ વાંચકોએ યાદ રાખવું જોઈએ. બીરનીનું પુસ્તક ‘કીતાબુલ હિંદ’ ની વ્યાપકતા અને માહિતીની વિશાળતાને અંદાજો આ ગ્રંથનાં મથાળાં વાંચવાથી કરી શકાય છે. એ પુસ્તકમાં કુલ ૮૦ મથાળાં છે. કર્તાએ દરેક મથાળા હેઠળ લંબાણપૂર્વક ચર્ચા કરી છે. અને જે કંઈ લખ્યું છે તે સંસ્કૃતના મોતેજર ગ્રંથો ઉપરથી લખેલું છે. નમુના માટે કેટલાંક મથાળાંની અહીંનાં નકલ કરું છું.

(૧) પરમેશ્વર સંબંધી હિંદુઓની માન્યતા.

(૨) બ્રહ્માંડની વસ્તુઓ સંબંધી માન્યતા.

- (૩) પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત.
- (૪) વેદ, પુરાણ અને ખીજાં ધાર્મિક પુસ્તકો.
- (૫) વ્યાકરણ અને ધિંગળ સંબંધી ગ્રંથો.
- (૬) ખીજાં શાસ્ત્રો સંબંધી ગ્રંથો.
- (૭) ખગોળ શાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રો સંબંધી ઘણાં મથાળાં રાખ્યાં છે અને દરેકની નીચે લખાણથી ચર્ચા કરેલી છે.
- (૮) હરામ અને હલાલ.
- (૯) વારસાનો કાયદો વગેરે.

આ પુસ્તક સિવાય આ પ્રખ્યાત કર્તાએ સંસ્કૃતનાં ઘણાં પુસ્તકોનું ભાષાન્તર કર્યું છે અથવા સંસ્કૃત ઉપરથી પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) સયામીકા.
- (૨) પાતંજલિ.
- (૩) ખદ્મ સીદ્ધાંતાં.
- (૪) બ્રહ્મ સીદ્ધાંતાં.
- (૫) બ્રહ્મ તસાપતા.
- (૬) લાળુ-બ્રાહ્મણી કૃતિ.
- (૭) સીદ્ધાંતાં-ઉપર એક પુસ્તક જેનું નામ ‘જવામેશ્વર મોબુદ’ ‘ખાતેશ્વર હુનડુ’ છે, તે ૫૦૦ પાનાનું છે. આ પુસ્તકના દરેક ખંડનું ભાષાન્તર પહેલાં અરબીમાં થયું હતું, જેને અરબી ભાષામાં અરખંડ લખે છે.
- (૮) કસુદ (આંતર જ્ઞાન) ઉપર એક લઘુ પુસ્તક.
- (૯) એક લઘુ પુસ્તક હિસાબ ઉપર છે, એમાં એણે એ દેખાડ્યું છે કે, હિંદ અને સિંધમાં મીઠાઓથી લખવાની પદ્ધતિ છે.
- (૧૦) એક લઘુ પુસ્તકમાં તે દેખાડે છે કે સખ્યાઓ હિંદી કરતાં અરબીમાં વધારે સારી રીતે નક્કી કરેલી છે.
- (૧૧) રાત્રીકા ઉપર લઘુ પુસ્તક.
- (૧૨) સખ્યાઓની ગોઠવણી ઉપર એક લઘુ પુસ્તક.
- (૧૩) બ્રમ સિદ્ધાંતામાં હિસાબની જે પદ્ધતિ છે તેનું ભાષાન્તર.
- (૧૪) હિંદી વરસ અને તારીખથી હાલના જન્માનાનો ફેસલો.
- (૧૫) એક લઘુ પુસ્તકમાં આકાશના તારાઓ સંબંધી.
- (૧૬) હિંદુ વિદ્વાનોએ એને સવાલો પૂછ્યા હતા તેના જવાબો.
- (૧૭) કારમીરથી તેને સવાલો મોકલ્યા હતા તેના જવાબો.
- (૧૮) ઉમ્મર ગણવાની હિંદી પદ્ધતિ.
- (૧૯) લાઘુજ્ઞતાકમ એના કર્તા દરાહમેદર છે, જન્મ સંબંધી આનાનું પુસ્તક છે, એનું ભાષાન્તર કર્યું.
- (૨૦) નીઝુરનો ફિરસો, જેમાં દિલખત્તી અને અરબાકરનું વર્ણન છે,

આ સિવાય બીજા પુસ્તકો જે જ્યોતિષ સંબંધી છે, તે એક પુસ્તક કોઇ દેવના ફરી પ્રગટ થવા સંબંધી છે.

આ બધાં પુસ્તકો ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તેનું હિંદુ સંબંધી ગાન કેટલું અગાધ હતું. તેણે ફક્ત સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અરબીમાં ભાષાન્તર કર્યું અને સંસ્કૃત ઉપરથી પુસ્તકો લખ્યાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેણે હિંદુઓ માટે કેટલાંક અરબી અને ફારસી પુસ્તકોનું સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. અને કેટલાંક તેણે પોતે સ્વતંત્ર લખ્યાં છે. જે કે એ પુસ્તકોનાં નામ હમણાં આપણને મળતાં નથી. સુસલમાન વિદ્વાનોમાંથી સંસ્કૃતમાં પુસ્તકો લખનાર કદાચ તે પહેલાં જ હશે. એની પહેલાં ગ્રીક અને ચીના લોકો પણ હિંદુમાં આવતા હતા અને અહીંના સંબંધી કંઇક લખતા હતા. ચીની સાધુઓ તો અહીં અભ્યાસ પણ કરતા હતા. આ પરદેશી ચીની સાધુઓએ સંસ્કૃતમાં પુસ્તકો જે લખ્યાં ન હોય તો આપણે કહી શકીએ કે આખા જગતમાંના ગેરહિંદી વિદ્વાનોમાંથી અચ્ચુરીદાસ ખીરની સૌથી પહેલાં સંસ્કૃતમાં પુસ્તકો લખનાર છે.

સંસ્કૃતમાંથી અરબી અને ફારસીમાં ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, સંગીત, સ્વપ્ન, ખેતીચાડી, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ધર્મ, વૈદ્યક વગેરે દરેક વિદ્યા અને કળાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો થયાં છે. આ ભાષાન્તરો વિશે લખાણથી લખવું હોય તો એક પુસ્તક લખવાની જરૂર પડે. આટલી મહેનત પણ આપણે કરી શકીએ, પરંતુ મસ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃત નામો અરબીમાં એવાં બદલાઇ ગયાં છે કે તેમનાં ખરા નામો મળી શકતાં નથી. અક્ષામા ઇબ્ને અસીમાએ 'તબક્કાતુલ અતખ્ખા'માં લખ્યું છે કે કનકતા હિંદનો સૌથી પ્રખ્યાત તરવેતા અને વૈદ્ય હતો. તેનાં પુસ્તકોનો અરબીમાં તરજુમા કરવામાં આબ્યા હતા. તેનાં અરબી નામ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) કીતાબુલ નમુદાર શીલએમાર.
- (૨) અસરાશ્વ મવાલીદ.
- (૩) અલકરાનાતુલ કખીર.
- (૪) અલકરાનાતુલ સગીર. (૫) કનાય. (૬) કીતાબ શીલતવદમ.
- (૭) કીતાબશીલ એહદાસુલ આલમ વદુર શીલકુરાન.

કનકતાનાં જે પુસ્તકોનાં નામો ઇબ્ને અસીમાએ લખ્યાં છે, તે અરબીમાં મોજુદ છે. પણ ખુદ કનકતાનો પતો લાગતો નથી કે સુખ સંસ્કૃતમાં તેનું શું નામ છે. અક્ષામા મજકુરે હિંદુસ્તાનના બીજા પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં નામો લખ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ બાખર. ૨ રામ. ૩ સખ. ૪ દાહેર. ૫ રંગમ. ૬ છહર. ૭ અંદિ. ૮ જારી વગેરે. અને લખ્યું છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં ઘણાં પુસ્તકોનાં અરબીમાં ભાષાન્તરો થઇ ગયાં છે.

વૈદ્યક કૃતિઓમાંથી ખસ હમ્યાર સાચે ફક્ત હમને એ પ્રથેનો પતો લાગે છે. એક ચર્ક્ (ચરક) ના પુસ્તકનો જે આજથી પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે ઘણો પ્રખ્યાત વૈદ્ય હતો અને જેને હિંદુઓ ઘણો મોટો મહત્ત્વ માનતા હતા. ચર્કના પુસ્તકનું પહેલાં ફારસીમાં અરબીમાં તરજુમા કર્યું. બીજું પુસ્તક સસરતા (સુશુત) ના છે. જેનો દસ પકરણો છે.

અને જેનું ભાષાન્તર યાદયા બીન ખાલીદના હુકમથી કરવામાં આવ્યું હતું. નામેનાં ખરા ઉચ્ચારો આપવામાં નિરાશ થઈ, હમે ત્રણ નાની નાની યાદીઓ આપીએ છીએ.

(૧) પહેલામાં સંસ્કૃતમાંથી અરબીમાં ભાષાન્તર કરનારા દોષ હતા, તેની દુઃકાણુમાં માહિતી મળશે.

ભાષાન્તરકારો

મુસલમાન.

હિંદુ.

(૧) મોહમ્દખીન ઇબરાહીમ ફઝારી	(૧) સાલેહ (મુળ નામ સાલી હશે)
(૨) અબ્દુલ્લા ખીન ખીલાલ એહવાઝી	(૨) મનકા હિંદુ
(૩) કાલ્લ રફતુદ્દીન સમરકંદી	(૩) માણુક હિંદુ
(૪) મોહમ્દખીન ઇસમાઇલ તતુખી	(૪) ઇબ્ને દહન હિંદુ વગેરે
(૫) અથુરીદાન ખીરની	
(૬) અબ્દુલ્લા ખીનઅકરી	
(૭) ઇસમાઇલ તતુખ	
(૮) મોહમ્દ ખીન ઇસમાઇલ તતુખી	

ખીજ યાદીમાં (ક) કયા હિંદુ વિદ્વાનો મુસલમાનોના દરઆરમાં હતા અને (ખ) કયા હિંદુ વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર થયાં તે દુઃકાણુમાં છે.

(ક) હિંદુ વિદ્વાનો જે મુસલમાનોના દરઆરમાં હતા તેમનાં નામો:—

(૧) સાલેહ (૨) મનકા (૩) માણુક (૪) ઇબ્નેદહન (૫) મારલકર (૬) ફલસરહલ (૭) સીંદહાર (૮) બલા હિંદી (૯) બોખૂ (૧૦) અંબવા નાય.

(ખ) હિંદુ વિદ્વાનો જેમનાં પુસ્તકના તરજુમા થયા છે તેમનાં નામો:—

(૧) આખર (૨) રાગ (૩) સખ (૪) દાહેર (૫) રંગ (૬) જહર (૭) અદિ (૮) બરી (૯) કનકતા (૧૦) સસરના (૧૧) ચર્કા વગેરે.

ત્રીજી યાદીમાં હમે ઉપર આપેલાં પુસ્તકો સિવાયનાં પુસ્તકોનાં દુઃકાણુમાં નામે આપીએ છીએ. જેથી ખજર પડશે કે દરેક વિદ્વાને કળા સંબંધી પુસ્તકોનાં સંસ્કૃત-માંથી ભાષાન્તરો અરબીમાં કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પુસ્તકનું નામ.

વિષય અને રિયાઝ

(૧) બદાન	૪૦૪ બિમારીઓનું વર્ણન છે
(૨) ચંદ્રીશાન	ઇબ્નેદહને ભાષાંતર કર્યું
(૩) શીયા ઇખતીલાફ શીયહિંદવર રમ	આ પુસ્તક હિંદી અને યુનાની વૈદ્યકમાં જે ફરક છે તે દેખાડવા માટે લખાયું છે
(૪) તફસીર અસગાહલ અકાખીર	દવાઓનાં નામ છે. મંકાએ ઇસલાહ ખીન મુલેમાન માટે એનું ભાષાંતર કર્યું
(૫) રાઇનું પુસ્તક	સંપોની જાતો અને જેનું વર્ણન
(૬) ઇસતાફરનું પુસ્તક ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના ઇલાજ	ઇબ્નેદહને એનું ભાષાંતર કર્યું
(૭) ઓક્સરનું પુસ્તક	સા બિમારીઓનો ઇલાજ છે

પુસ્તકનું નામ.

વિષય અને રીમાર્ક્

(૮) રસાની કીતાબુસસકર	સ્ત્રીઓની ખીમારીઓનો ઇલાજ
(૯) કીતાબુલ સમુમ	હેરોનું વર્ણન છે
(૧૦) કીતાબુલ ખતીરા	ખતવરોના ઇલાજ
(૧૧) કીતાબહીન નજુમ	ન્યોતિયનું છે. કર્તા શાનાક છે
(૧૨) કીતાબુલ મવાલીદ	જીવરની કૃતિ છે
(૧૩) તોરા	ન્યાયશાસ્ત્રનું છે
(૧૪) અલ ઇકતીલાફ શીલ શીલસફુલ (૧૫) સીંદમાદનો ફિરસો જે અલેક્ઝાન્ડરા (અરેબીઅન નાઇટ્સ) માં છે. તે મૂળ તો સંસ્કૃતમાંથી લીધેલો છે.	

આ સિવાય ખીજાં ઘણાં પુસ્તકોનાં નામો લખેલાં છે, દાખલા તરીકે ૧ કીતાબુલ ખલદ ૨ કીતાબ અદખુલ હિંદ (હિંદનું સાહિત્ય) ૩ કીતાબ મુલ ફુલ હિંદ વગેરે વગેરે પરંતુ અમે શુન્યવશુ ભરેલાં અને ખોટા ઉચ્ચારનાં અને સમજી ન શકાય એવાં નામો લખી લખીને કંઠાણી ગયા છીએ. તેથી આપણે એટલેથી જ સંતોષ માનવો જોઇએ.

આ લેખનો પહેલો ભાગ પુરો થાય છે, પણ એમાં નીચેની ખાખતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

- (૧) ઉપર જે કાંઇ સંસ્કૃતમાંનાં ભાષાંતરો સંજ્ઞાથી લખ્યું છે તે ઘણુંજ થોડું છે સંસ્કૃતમાંથી અરબીમાં ભાષાંતરો થયાં હતાં એટલી હકીકત જ જાહેરમાં મૂકવા માટે આ લખાયું છે.
- (૨) આ લેખમાં જે હિંદુ વિદ્વાનો અને તેમનાં પુસ્તકો સંજ્ઞાથી ઉલ્લેખ આવે છે તે હિંદના વિદ્વાનો તો ખરા પણ મોટે ભાગે યુદ્ધ ધર્મના હશે.

(અપૂર્ણ)

સુનિર્દિન ૨. ગવસી.

બે મિત્રો

ચંદુલાલ જાની મરીન લાઇન્સ સ્ટેશન પાસેના ફૂટપાથ ઉપરથી ઉતાવળે ઢિલાવળે એક હાથે પોટલું અને બીજા હાથે ચારેક વરસનું છોકરું ખસા સરખું રાખી સડક એળંગી સામેના ફૂટપાથ ઉપર આવી પહોંચ્યા. તેણે છોકરાને નીચે ઉતારી પોટલું જરા ઠીકઠાક કરી રૂપાની ફેમવાળાં ચસમાં સમાં કરી છોકરાને બરાબર તેડી 'આગળ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં તેમની પછવાડેથી આવતી એક મોટર તેમની આગળ થતાં કોકે ડોકું બહાર કઢાડી કહ્યું "હેલો ચંદુલાલ ?" ચંદુલાલે નજર એ તરફ ફેરવી "શ્યામલાલ કાણ ?" મોટર ઉભી રહી. ચંદુલાલ મોટર પાસે ગયા. શ્યામલાલે છોકરો લઇ લીધો. તેના ગાલ ઉપર બચી કરી ચંદુલાલને હાથ ઝાલી મોટરમાં બેંચી લીધો. મોટર ચાલી.

ચંદુલાલ જરા સંકેતથી બેઠા હતા. મોટરની નરમ બેઠક ઉપર કેટલો ભાર દબ બેસતું એવો અન્યાસ ન હોવાથી તેનાથી કંઠગી રીતે કોઈ વાર ઉઠી જવાતું. શ્યામલાલે પૂછ્યું "ચંદુભાઈ આમ અકસ્માત ક્યાંથી ? અને કેટલાં વરસે ?" "તમે બેરીસ્ટર થકને આવ્યા પાંચે તમને લેવા આવ્યો હતો. આપણે દેશમાં સાથે ગયા હતા. અફવાડીયું ભેગા રહ્યા હતા." છોકરો શ્યામલાલના બોળામાંથી ચંદુલાલ પાસે જવા મથતો હતો. શ્યામલાલે થોડીકવાર મનકમાં તેને પકડી રાખી ચંદુલાલના બોળામાં મૂકી લીધો. ચંદુલાલ બાળકને બોળામાં લઇ તેના વાળ ઉપર આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યા. શ્યામલાલે સુમદ્રા બાળીની બબ્બર પૂછી. "ગૂજરી ગઇ" ચંદુલાલે કહ્યું. "ક્યારે ?" "૭ માસ થયા" બંને જણાએ થોડીક વાર મૌન રાખ્યું.

મોટર કોમ્પાઉન્ડમાં પેડી, પગથીયાં આગળ ઊભી રહી. યશોદા—શ્યામલાલનાં પત્ની પોતાનાં નાનાં છોકરાને તેડી બારણામાં ઉભાં હતાં. "ચંદુભાઈ તમે ક્યાંથી ?" "રસ્તામાંથી બારીસ્ટર સાહેબે પકડી લીધો." સદજ સ્મિતથી ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો. યશોદાએ છોકરાને શ્યામલાલને આપી. ચંદુલાલના હાથમાંથી છોકરો લઇ લીધો. મોટર પોટલું લઇ અંદર મૂક્યું. યશોદાએ સુમદ્રા બહેનની બબ્બર પૂછી. શ્યામલાલે ઉત્તર આપતાં તેનું ગળું ફેલાવ્યું. "હે'હે' શાંથી ?" 'સુવાવડમાં' ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો. યશોદા રહી પડી.

બધાં અંદર ગયાં. ચંદુલાલને કોય ઉપર બેસાડી શ્યામલાલ અંદર કપડાં બદલવા ગયા. યશોદા છોકરાને તેડી છોકરાને આંગળીએ ઝાલી અંદર જવા લાગી. બાળક સદજ સ્નેહભાવ સમજતું હશે ? કંઈ પણ આનાકાની વગર યશોદા સાથે તે અંદર ગયો. પણ છોકરાને આ પોતાનું સ્થાન પડાવી લેનાર છોકરા તરફ સહાનુભૂતિ ન હતી. તેણે ચાલતું બંધ ક્યું. ચંદુલાલ એ જોઇને જરા હસ્યો. યશોદા બંને બાળકોને આંગળીઓ ઝાલી અંદર લઇ ગઈ.

“ચંદુભાઈ કપડાં ત્યાં ખીંટીએ ભરાવી અહીં અંદર જ આવે.” શ્યામલાલે બાથુના ખંડમાંથી કહ્યું. ચંદુલાલ ખાદીની ટોપી ખીંટીએ ભરાવી અંદર ગયા. બંને મિત્રો સામ-સામા આરામખુરશીમાં પડ્યા. વચમાં નાનું ટેબલ હતું. તેના ઉપર ચીરટની રાખ નાંખવાની નાચુક રકાબી હતી. શ્યામલાલ ધૂમાડાના ગોટા સીલીંગ તરફ ચઢાવતા હતા. થોડીકવાર બંને શાન્ત બેઠા. વરસોતો અન્તરાય સરવા લાગ્યો. સહચાર પ્રત્યક્ષ થયો. શ્યામલાલે ટટાર થઇ વાત ચરૂ કરી.

“ચંદુ, બહુ શીઠો અને નખો પડી ગયો છું.” ચંદુલાલ હસ્યો. “અને આમ બાધા જેવો એક હાથમાં છોકરું અને બીજા હાથમાં પોટલું લઇ ક્યાં જતો હતો ?”

“બોરીબંદર સ્ટેશન વિપર.”

“પણ તારો રસ્તો તો એ તરફ ન આવે !”

“ઘણા વરસે મુંગાઇ આવ્યો એટલે ભૂલ થઇ દરો.”

“બોરીબંદર કેમ ?”

“પૂના મેમ્બલમાં જવું હતું.”

“કેમ ?” “હીરા બહેન પાસે છોકરો મૂકવા.”

“હીરા બહેન હજુએ પૂતે જ છે.”

“હા.”

શ્યામલાલને વિચાર આવ્યો કે આમ પરગામ જવા નીકળેલો પોતાનો મિત્ર કંઈ પણ આનાકાની વિના તેની સાથે આવ્યો અને જાણે ક્યાંક પણ ન જવું હોય એમ નીરાંતે બેઠો છે. આ ચંદુ જે પોતાનું ધાર્યું કાંઈ પણ બોગે કરતો-જેને ઉપદાસ કે ભય શેઠી ન શક્તાં-તે દિવસે કોત્તેજમાંથી પગરસ્તે ચાલીને શિવાજીના કિલ્લા જેવા નીકળેલો—સાથીઓની જરા પણ પરના ક્યાં વિના-માફ કહ્યું પણ નહિ માનેલું-ચાર દિવસની રજા પૂરી થયા છતાં પાછો નહિ આવેલો-સુપરી-ટેન્ડેન્સ કારણ પૂછતાં જણાવેલું કે ‘શિવાજીના કિલ્લા ચાર દિવસમાં પૂરેપૂરા ન જોવાઈ રહે,’ સુપરી-ટેન્ડેન્સ બીજે દિવસે હોરટેલમાંથી નીકળી જવાનું કહેતાં-તત્કાલ જ-રાતના દસ વાગ્યા હતા-પોતાનો સામાન ઉપાડી આખી રાત જીમખાનાના ઓટલા ઉપર પડી રહેલો; આ દૃઢતાની-બળવાન સંકલ્પની મૂર્તિ સમો-ચંદુ જાણે મારે ઘેર જ આવતો હોય એમ આવ્યો-રસ્તામાં પણ વાત ન કરી; અને અત્યારે-ઓહો એનાં ભવાં આટલાં બધાં વ્યગ્ર કેમ છે-શું શોષે છે-વિચારે છે-પડ્યો પડ્યો શેમાં લીન થયો છે.

“ચંદુલાલ” શ્યામલાલ ધીમેથી બોલ્યા.

“સુમદ્રા” કહી ચંદુલાલ ટટાર થવા આંખનો ખૂચો લૂછી-“હા, શું છે શ્યામુભાઈ.”

શ્યામલાલ ચકિત થયો. એને ન સમજાયું-ચંદુલાલના સામું જોઇ રહ્યો-કાંઈક સમજાયું.

ચંદુલાલે વાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો-“કામ કેવું ચાલે છે, ?”

“હીક” શ્યામલાલે જવાબ આવ્યો.

શ્યામલાલને ચંદુલાલનો ગાઢો પ્રેમ સ્મરણમાં આવ્યો.~શુદ્ધલતીયા ગયા હતા. ચંદુલાલને કોઈકે ખબર આપી કે સુમદ્રા તેનાં માતૃપિતા સાથે અંદલેશ્વર ગય છે. તે સમયે અમે છુંનીઅર ક્લાસમાં હતા. સંગાથ તાજ જ ચૂએલી હતી-અને એની સંગાથે કેવી

વિલક્ષણ રીતે થએલી. રગઓમાં ઘેર ગએલા સુભદ્રાના પિતા સુભદ્રા સાથે એના ઘેર મેમાંન હતા. અને નવલકથાઓ અને નાટકોમાં વાંચીએ છીએ એમ-અને ચંદુની વિલક્ષણ રીતે જ્ય અને શરમ વિના-પૂર્વ પરિચિત હોય એમ બંને જણાંએ સવારથી સાંજ સુધી વાતો જ કર્યા કરી. ચંદુની માએ એ જોયું અને સમજી, -કાં તો દીકરો ગુમાવવો કે કાંતો સુભદ્રા મેળવવી. સુભદ્રાએ બધું સિદ્ધ થઇ ગયું; અને હું સાંજે ફરવા બેલાવા ગયો ત્યારે ભાઈ સાહેબ ખુરશી ઉપર વોટ્સનના 'ક્રાન્ટ એક્સપ્રેસ-૪' તળે ગાખી બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. મને પોતાની માશુક બતાવી. સુભદ્રાને અમારી સાથે ફરવા આવવા કહ્યું-પણ સુભદ્રાએ ના પાડી. પછી સુભદ્રા બાપ સાથે એના ઘેર ગઇ હતી. ત્યાર પછી અમે શુકલતીર્થ મેળ ફરવા ગયા હતા. ચંદુલાલે ખમર સાંભળી અને પુછ્યું કે "અધીઆ સ્ટેશન થઇને ?" રીધો જ નર્મદાના કંઠિ આવી ઊત્રો. અમે બધા એની પછવાડે ગયા. નર્મદાનાં પૂર ચઢ્યાં હતાં, પનાઇવાળો એટલામાં મળે નહિ, અમે આમ તેમ તપાસ કરતા હતા. એટલામાં ચંદુએ કપડાં કહાડી નદીમાં ઝપલાવ્યું. અમે બધા એક જ રણા-મૂઠ થઇ ગયા. ચંદુ સામા કંઠિ પ્લોએ એટલી વાર ઉભા રહ્યા. યોડી વારે પનાઇવાળો આવ્યો તેની સાથે ચંદુનાં કપડાં મોકલ્યાં: ચંદુને કપડાં પ્લેરો દોડતો જોઇ અમે પાછા આવ્યા. મેં ઉતારે આવી અમારા ધનસુખશંકરભાઈને માર્લો કવિનું હીરો અને લીએન્ડર વંચાવ્યું. ચંદુ પાછો આવ્યો એટલે અમે બધા એની લીએન્ડર કહી મરકરી કરતા-અને હું પૂછતો કે 'હીરો દીઠી કે નહિ ? કે તે દિવસે ફરવા આવવા ના પાડી હતી એમ આજે મેહું ઢાંકી દીધું ?'—

એ રીતે રયામલાલના ચિત્તમાં સ્મરણોત્તુ' પૂર ઉભરાવા લાગ્યું; અને ચંદુલાલની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ સમજવા લાગી. શોકની વૃત્તિએ બીજી બધી વૃત્તિઓને શિથિલ કરી નાખી હતી. જે દૃઢતા બાજી પરિચિતિને પહેલાં કબજે કરતી તે આજે એવી વિલક્ષણ રીતે પરિણામ પામી હતી કે બહારની સાદામાં સાદી બાબત પણ એને વશ કરતી હતી. અને છતાં સામે મૂઠ જેવા પડેલા ચંદુના મુખ ઉપર હઠીલાઈની રેખાઓ જરા પણ બદલાઇ નહતી. જોણે હંડપૂર્વક જે પાછું નથી આવવાનું એની પ્રતીક્ષા કરતો હોય એવો એ દેખાય છે, પણ અમે જે આ મોટી હનુવાળાને હનુમાન કહી-વજાંગ કહી-સેન્ટો કહી બનાવતા-તે આજે આ ઢાઢકાનો માણે થઇ ગયો છે! પણ આમાંથી એ શી રીતે મુક્ત થાય ! દુન્યવી ચીજ હોત તો એણે જ રસ્તો શોધ્યો હોત. પણ સુભદ્રા કાંઈ પાછી આવવાની છે. ! ચંદુની પ્રકૃતિ સમજતાં એને શોકમાંથી મુક્ત કરવાની પોતાની અશક્તિ સમજતાં રયામલાલને જરા ચીડ ચઢી. આવી પ્રકૃતિવાળાઓ ઉપર ચીડ ચઢી અને એક ક્ષેત્ર વિચાર ચિત્તમાં ઉદય પામ્યો. 'આવા તંત્રીયા માણસો દુઃખી થવાને જ સરજાયેલા હોય છે.' વિચાર આવ્યો એવો શમી ગયો. વકીલાતથી પ્રકૃતિ કંઈ થવા લાગી હતી. પણ રયામલાલ હજી વૃદ્ધ થયા નહતા-ફેજાદારી કેસો ધણી ચલાવ્યાથી' જેમ ધણી ધરડા વકીલોની મુખપ્રકૃતિ ગુન્હેગાર જેવી થઇ જાય છે, એ રિયલિટીએ તે હજી પહોંચ્યો નહતો. ચંદુ પોતાનો સમેવડીઓ અને ગોઠીઓ હતો. પોતાના નિર્દય હાપણ માટે તેને કાંઈક શરમ, આવી.

યરોદ્ધ બાળકને લઇ સામેના ઝોરડામાંથી આવી. બાળક છ મહિને મા પાછી મળી હોય એમ સુખી દેખાતો હતો. ચંદુલાલને બાળકને સુખી અને પ્રસન્ન જોઈ કાંઈક

દેવ થયો—“માણસ સ્વાર્થ જ લડાયું છે.” પણ સુમદ્રાની નાનકડી મૂર્તિ જેવા બાળક ઉપર એ ભાવ આક્રમી થકે એ અશક્ય હતું. તેને યશોદા માટે કૃતજ્ઞતા અને માનની લાગણી થઇ,—તેના સાચા, અંગત કુટુંબ ભાવનાથી અમર્યાદિત, ઉદાર, માનુષ્ય માટે. યશોદા એક નાની ખુરશી ઉપર બાળકને બેસાડી પોતે ચંદુલાલની બાજુ ઉપર ખુરશી બેઠી બાળકની સામે બેસી.

“ચંદુભાઈ કાંઈ લેશો, મ્હા-કોકો-કાંથી.” ચોડીવાર પછી “જમુ બહેન-જે દશે તે લખશ.”—ચંદુલાલ નિતની પત્નીએને કદી બાબી કહેતો નહિ.

ચોડીવાર પછી મ્હાની કીટથી વગેરે આવ્યાં. યશોદાએ બાળકના હાથમાં પૂરી આપી તેના આગળ દૂધનો પ્યાલો મૂકી બીજા એ પ્યાલામાં મ્હા રેડી બન્ને આગળ મૂક્યા. અને બાળકને ખાતાં અને પીતાં શરૂતું ન હોવાથી તેની પાસે નીચે લુટણીએ બેસી તેને પાવા લાગી.

“ચંદુભાઈ હાલમાં ક્યાં છો?” યશોદાએ પૂછ્યું. પ્યાલો ટેમતું ઉપર મૂકી “હાલમાં તો ક્યાંઈ નથી. સુમદ્રાના ગયા પછી નાતના લોકોથી બચવા આમ તેમ ક્યાં કંઈ છું.”

“સુમદ્રા બહેનનું કયે ગામ—” “—માં એક ગામ છે, તમને એની કાંઈ ખબર નહિ પડે.” ચંદુએ યશોદાના મુખ ઉપર કાંઈ પણ ન સમજતું હોય એવો ભાવ જોઈ કહ્યું.

“ત્યાં કેમ જવું પડ્યું હતું.” સ્થામલાએ પૂછ્યું “તમે તો કોઈ રાષ્ટ્રીયસાળાના હેડ-માસ્ટર-એને માટે તમે આચાર્ય શબ્દ વાપરો છો—આચાર્ય હતા એમ ક્યાંક વાંચ્યું હતું.”

“હા હવે, પણ ત્યાંના લોકનાયકોને મારા કેળવણી વિષેના વિચારો ન ગમતા. એટલે તેઓ મને બીજી અનેક રીતે હરાવ કરતા. એકવાર તેઓએ મારા ઉપર અપ્રમાણિ-કતાનો છપો આરોપ મૂકી પોતાની લાગવગથી ગામમાં ગપ્પું પણ ફેલાવી દીધું. મેં તેમને કહ્યું કે હિસાબ તપાસો. ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે હિસાબ તો ગમે તે રીતે રાખી શકાય. મને ખૂબ ચીડ ચડી-મારાથી ન રહેવાયું-મેં કહ્યું તો તુરત જ એ બોલવારના મ્હોં ઉપર લગાવી દીધી. ખૂબ હોહા થઇ ગઇ. મેં રાજીનામું આપી નિશાળ છોડી દીધી. એ નિશાળના કેટલાક ગામના છોકરાઓ મને બહુ ચાહતા હતા. તેઓએ મારી સાથે નિશાળ છોડી દીધી અને મને પોતાને ગામ આવવા કહ્યું.”

યશોદાએ પૂછ્યું—“બીજી મ્હા લેશો” ચંદુએ ના કહેતાં તોડર પાસે દીટલી વગેરે લેવડાવી, બાળકને મ્હોં ધોવા અંદર લઇ ગઇ.

સ્થામલાએ ટકોર કરતા હોય એમ પૂછ્યું “અરે તમારા મહાત્મિક ઓર્ડરમાં પણ આવા માણસો હોય છે?”

ચંદુલાલે સખતાઇથી કહ્યું “દરેક જગ્યાએ વડીલો”—સ્થામલાલની બરાબર સામું જોઇ “આપના નાતીલા જ વડીલ જંધુઓ—”

“મહાત્મા ગાંધી પણ બેરીસ્ટર હતા” સ્થામલાએ હસીને કહ્યું—“વાર આગળ ચલાવો.”

ચંદુલાલના ચિત્તમાં છેલ્લા આઠ દશ મહિનામાં બનેલા બનવો દાન થવા લાગ્યા. મનમાં આવેશ અને તોશન ઉભાં થયાં—ચંદુલાલનું મન જ્યારે બીજી બાબતોમાં વ્યગ્ર થતું ત્યારે સુબદ્રા નથી એ સ્મરણ એમના મનમાંથી સરી જતું. હજીએ એમનું મન એ બનાવ ચઢણ કરવાની ના પાડતું હતું; અને બીજા બાવોમાં બાલ પરિચયિતિને લીધે મન રોકાતાં એ બનાવની કાંઈ પણ અસર ન હોય એમ એ વર્તે. પોતાનો સદાચારી મિત્ર, જેની સાથે કોલેજમાં અને પછી અનેક ચર્ચાઓ કરેલી, વર્ગમાં પોતા કરતાં ચઢીઆના મિત્રને પોતાની વધારે પ્રભાવશાલી પ્રતિભાનું ભાન કરાવેલું—એ મિત્રની સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ આવતાં ચંદુલાલના ચિત્તમાં ઉત્સાહ સ્ફુરવા લાગ્યો. “હાં પછી એ ગામમાં જઈ નિશાળ કહાડી મેં ગામના લોકોને કહ્યું ‘જે મહિના સુધી પગાર નહિ જોઈએ. તમે લોકો એક મકાન અને થોડી આગળ ખુલ્લી જગા આપો. અને સરસામાનનો ખર્ચ આપો.’ સુબદ્રાએ શહેરમાં મળતા પગારમાંથી હું ન જાણું એ રીતે બસે રૂપિયા બચાવ્યા હતા. અને—છોડયું ત્યારે મારી પાસે છેલ્લા પગારના દશ રૂપિયા બાકી હતા. અને ઘરના બાડાવાળાને પંદર રૂપિયા આપવાના હતા. તે વખતે સુબદ્રાએ એ તોડો સો સોની મારા હાથમાં મૂકેલી. તોજા મહિનાથી માસિક ચાળીસ રૂપિયા હું લઉં, એમ મેં એ લોકોને કહ્યું. ગામની એક ધર્મશાળા નિશાળ તરીકે મળી. ત્યાં અમારા શહેરી વહિવટીઓના કેટલાક સાગરિતો એ ગામમાં ફેંડ ઉધરાવા આવ્યા. મેં કહ્યું ‘આ ગામ ગરીબ છે. એ એક શાળા ચલાવે તોય બસ, પેલા લોકો ચીડાયા અને પાછા ગયા. કાંઈ ન સમજાય એ રીતે ગામમાં મારા વિષે અસંતોષ ફેલાવા લાગ્યો. ત્યાંના એક વાણીઆને—મનસુખભાઈ કે એવું કાંઈક નામ હતું—નિશાળ સમિતિનો પ્રમુખ બનાવ્યો હતો. નિશાળમાં કેટલોક સામાન આવેલો તેનું બિલ ચૂકવવાના પૈસા આપવા એણે ના પાડી. જ્ઞાનું—સીલક નથી એમ કહાડયું. મેં પૈસા બરનારાની ટીપ્પું કાગળીયું કહાડયું, મનસુખભાઈએ પચાસ રૂપિયા આપવા કહેલું. મેં પૂછ્યું તમારા બધા પૈસા આવી ગયા ? ‘પાંચ તો બર્બાંસે બાકીના ધીમે ધીમે બરીયું. મારતર ઈમાં આંખો શીની કાઢો સો ?’ મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ચાળીસ રૂપિયાનું બીલ મારી પામેથી ચૂકવ્યું.”

“ત્યાં તમને ખરચ કેટલું આવતું ?” સ્વામલાલે પૂછ્યું.

“ખર્ચ એ જણને ત્રીશોક રૂપિયા આવતું. પણ સુબદ્રાએ પોતાની રિયતિનો વિચાર કરી કેટલોક સામાન આગળથી ભરી લીધો હતો એટલે સોએક રૂપિયાનું ખર્ચ થઈ ગયેલું.”

“પછી એ ચાલીશ રૂપિયા તમને મળ્યા કે નહિ ?”

“હજી સુધી તો મળ્યા નથી. નિશાળ કહાડે મહિનો સવા મહિનો થયો હશે. નિશાળમાં કામ થઈ રહ્યા પછી હું ઢેકવાડે—છોકરા—લેવા જવા લાગ્યો. હું રોજ સાંજે ન્હાતો એટલે ગામના લોકો ધારતા કે હું ન્હાઈ છું તો ખરેખર ! એક દેડે પોતાનો છોકરો મોકલવા દા પાડી, ‘પણ બાપજી તમે આવીને લઈ જાઓ તો’”

એને પાડીદારોનો ભય લાગતો હતો. હું સવારમાં નિશાળે જતાં પહેલાં ઢેકવાડે જઈ એક છોકરાને લઈ આવ્યો. છોકરા માટે સુબદ્રાએ ખાસ સીવેલાં કપડાં તેને પહેરાવી તેનો હાથ ઝાલી નિશાળે લઈ ચાલ્યો. ચોટાના લોકો જરા આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. પણ કપડાં ચોખ્ખાં હોવાથી તેઓ કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. પણ સાંજ પડી ત્યાં તો નિશાળ સમિતિના

બધા સભ્યો આની પહોંચ્યા. તેમને માટે બહાર ઓટલા ઉપર ચટાઇ ખીજાવવાને ઢેડના છોકરાને મેં મોકલ્યો. તે બધા ઊભા જ રહ્યા. હું વર્ગ પૂરો કરી બહાર ગયો. મેં કહ્યું 'આવો બેસો' એમ કહી ચટાઇ ઉપર બેડો. બધા ઊભા જ રહ્યા; એક જણે ખીજાને કહ્યું કે 'એ તો શણુની છે, કાંઈ વાંધો નહિ.' બધા બેડો. લક્ષ્મીનારાયણ નામના એક બાલકે પૂછ્યું 'માસ્તર આ શું?' મેં કહ્યું—'તમને પહેલેથી તો કહ્યું હતું. નિશાળ નહોતી કહાડતી.' બધા એક ખીજાના સામું જોવા લાગ્યા. લક્ષ્મીનારાયણે કહ્યું 'એ આ મનસુખભાઈએ હા પાડી હશે. એમને શાવકને શું?' મનસુખભાઈ ચીડાયા 'તમારા બાંભણ કરતાં હારા આખો દહાડો પાણી ઢોળઢોળ કરે એટલે ચોખા થઇ ગયા.' ત્યાં એક પાટીદારનો છોકરો—એણે માથે ડકની ગાંધી ટોપી પહેરી હતી અને એમ માનતો હતો કે બધા એને ખાદીની ગણે છે—ગોરજીએ અને હુંદીઆના સાધુઓ સંબંધે કાંઈ કહેવા જતો હતો. મેં એને બોલતો બંધ કરી કહ્યું 'આપણા નિયમો લાવી આપું? તે ઉપર આપની બધાની સહી છે.' ત્યાં એક ગરાશીઆએ કહ્યું. 'પણ તે અમને શી ખબર કે તમે હાચોહાચ ઢેડીઓ ધાવશો' હું બધાની સામે ચક્રિત થઇ જોઇ રહ્યો. બધાનાં મોઢાં એ જ કહેવાને ઇચ્છતાં હતાં. ત્યાં લક્ષ્મીનારાયણ અને મનસુખભાઈ બાબુ ઉપર જઈ કાંઈ વાત કરી આપ્યાં. મનસુખભાઈએ કહ્યું 'કાંઈ નહિ કાંઈ. એમાં હું' લક્ષ્મીનારાયણે બધાને બાબુએ બોલાવી વાત સમજાવી દીધી. પાટીદારનો છોકરો બોલી ઉઠ્યો. 'એ માફ કામ.' લક્ષ્મીનારાયણે એનો હાથ દબાવી ચૂપ રાખ્યો. મને બેઠેમ આવ્યો. પણ મને એ લોકોની પરવા ન હતી. બધા ઉઠ્યા અને રામ રામ કરી ચાલ્યા. ખીજા દિવસે ઢેડનો છોકરો નિશાળે ન આવ્યો. હું સાંજે ઢેડવાડે ગયો. ઢેડે મોકલવા ના પાડી. મેં પૂછ્યું 'કેમ' 'અમને મારી નખાવા હશે!' 'કેમ?' ધનીઆને પાટીદારના છોકરાએ સખત મારેલો, અને ઢેડને પણ માર મારેલો એ બધી હકીકત જણાવી. હું ચીડાઇને ચાલ્યો ગયો. ચોડા દિવસ ગયા હશે ત્યાં ગામમાં પેલા શહેરના એક અગ્રણી આવ્યા. મારે ઘેર જમ્યા. એમના ગયા પછી ગામમાં ખટખટ જોરનું વધ્યું. મનસુખભાઈ મારી પાસે નિશાળના ખર્ચનો હિસાબ માગવા આવ્યા. મેં કાચી તોંધ બતાવી. 'માસ્તર હિસાબ આમ રખાતા હશે. આવી ખબર હોત તો નિશાળ કહાડત જ નહિ. આ બધું નકાસું ખરચ શીનું? નકશાનું તે વળી ચમ કરવું. અમારે આ બધું પોક્કાય નહિ.' મેં કહ્યું 'નકશાનું ખીત્ર મેં ચૂકવ્યું છે.' 'તે તમે જોજો સોડી દેજો.' 'નહિ લઉં, કેમ સતોપ થયો, શેઠ?' શેઠ કાંઈ કાંઈ બોલવાનું ચાલ કરતા હોય એમ લાગ્યું. બે ચાર એ અને હું ન સમજીએ એવા ચળદો બોલ્યા. મને થયું કે વાણીઓ કાંક પાડ બજાવે છે. એ બધાનું મૂળ પેલા શહેરી લોકનાયક લાગ્યા. પાટીદારના છોકરાને બે ચાર સવાલો પુછી ખાની કરી લીધી. ત્રીજે મહિનો શરૂ થયો. પૈસા બધા ખુટી ગયા. પણ ત્રીજે મહિને પગાર આપવાનું કચુક કર્યું હતું. દિવસે દિવસે નિશાળમાંથી છોકરા જોજો થવા લાગ્યા. સુમદ્રાની સુવાવડ નજીક આવતી હતી. મેં ઘેર પૈસા માટે લખ્યું. હીરા બેંડ નને આવવા પણ લખ્યું. ત્રીજે મહિનો પૂરો થવા આવ્યો હતો. હું આગળથી અડધો પગાર મનસુખભાઈની હુકાને લેવા ગયો. વાણીઆએ કહ્યું '૪૬ ખાતે શીલક નથી. પાછો આવ્યો. રાતે સુમદ્રાને બાળકી જન્મી. એક બે વિદ્યાર્થીઓ મારે ઘેર રહેતા હતા. એકને મોકલી દઇપણ બોલાવી. દઇપણે કેટલીક ચીજો મંગાવી. ખીસામાં કાંઈ ન મળે. એક

વિદ્યાર્થી પોતાના પૈસાથી લઈ આવ્યો. બીજે દિવસે સુમદ્રાને તાવ આવ્યો—” ચંદુલાલ ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઈ ગયો. ઉનાવળથી આંટા મારવા લાગ્યા. યશોદા ઠાંધ પુછવા આવી હતી તે બારણામાં જ ઉભી રહી ચંદુલાલનો અવાજ ઘેરો થઈ ગયો. “અને રથામલાલ, દાકતરને બોલાવા મોકલ્યો. દાકતરે શ્રી માગી. ફરીથી એ વાણીઆએ ના પાડી. દાકતર ચોડીવાર પછી કોણ મળે શાથી આવ્યો. મેં એને ધક્કો મારી બહાર કઢાડ્યો—” ચંદુલાલે બાળુ ઉપરની ખુરશી ઉઠી કરી નાખી. ચંદુલાલ પોતે વાન કરતા કરતા બધું ફરીથી જાણે જાળવવા લાગ્યા: “હે સુમદ્રા તું નહિ બોલે, બધ્યા નન્દન! માને બોલાવ. હીરા બહેન હીરા બહેન—” રથામલાલ ઉભા થયા, ચંદુલાલને હાથ ઝાલી ખુરશી ઉપર બેસાડ્યો. યશોદા સામી આવી ઉભી. ચોડીક વાર પછી માથું ધુણવી ચંદુ “ઠાંધ નહિ.” કહી દર્યો. “હાં હાં રથામલાલ વાણીઆના ઘેર ગયો. મેં કશું પૈસા આપો છા કે નહિ. વાણીઓ રોકડ મળ્યોતો હતો. મેં રૂપીઆ ઉપર નજર નાખી. વાણીઆએ પાંચ રૂપીઆ આપ્યા. સુમદ્રા બાગી હો રથામલાલ-સુમદ્રાને મારે હાથે બાગી હો—હે” અને કેવી સમગતી હતી. બેટા નન્દન!” યશોદાએ નન્દનને એના બોળામાં બેસાડ્યો. ચંદુ આંખોમાંથી તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

રથામલાલ આ વિચક્ષણ દરમિયાન જોઈ રહ્યો. જરા ચકિત થયો. અણુમત્રો પેદા થયો. આવા ઉદ્ભાવ બાવેને રથામલાલના જીવનમાં સ્થાન નહતું, કશું પણ વધારા પડતું ન હતું—અનિ તર્વત્ર વર્જયેત્—એ ઉદાપણું સૂત્ર રથામલાલના જીવન પટમાં વણાઈ ગયું હતું. એમના જીવનની સફળતા એટલે કે ધન, પ્રતિષ્ઠા દૈનુમિક સુખ—આ બધું એમને આ ઉદાપણથી વર્તપાથી જ મળ્યાં હતાં. ધીકનો વડીલાતનો ધધો એમને બાગ્યે જ લાગણીઓમાં વખત ગુમાવવા દેતો. પત્નીના અવસાનથી ચોક્કસ દિવસ શોક થાય એ એમને માન્ય હતું. પણ આમ માંડા જેવા થઈ જતું એ એમને મૂખાંધ લાગતી. ચંદુની પ્રકૃતિથી એ પરિચિત હતા. અને આ પહેલાં અનેકવાર તેને મૂર્ખ ગણ્યો હતો. આ પ્રમાણે મિત્ર વિષેના લાગણીઓ તેમને પીડતી હતી, તેથી રથામલાલ જગદ ચીડાયા પણ ખરા. પણ તુરંત જ એમને સમજાયું કે આ ચીડ ચડે છે એનું કારણ ચંદુ વિષે વધારા પડતી લાગણી છે.....અને આ લાગણીનું બીજા વિદ્યાર્થી જીવનમાં વલાઈ ગયું હતું, જીવનમાં હિંસાજ ગણતાં શીખ્યા તે સ્થેલાં, અને એમના સજાહથી બેટા જીવનમાં આવા અણુદાખરે વિશેષથી રથામલાલ અસંતુષ્ટ થયા. એમના જીવનમાં એમણે અન્ય સંબંધીઓને દુઃખી અવસ્થાઓના નદિ જોએલા એમ નહિ પણ દરેક તરફ એ માપસર અનુકંપા બનાવી પોતાના લૂખા ધધામાં રોકાઈ જતા, જીવનમાં ચોખ્ખા નસ મૂટી શકતા, પરંતુ:એ દુઃખી થવાની લાગણી મોટે પોતાને ધન્યવાદ આપી શકતા. પણ આ તો હૃદયમાં વધારે ખગમગાટ કરે, પોતાને સાચેમાચ અસ્વસ્થ બનાવે એવો પ્રસંગ હતો. ચંદુ તરફ માપસર અનુકંપા બનાવી તેમનું ચિત્ત પોતાના સદજ પ્રવાહમાં બેઠાની ના પાડતું હતું. આ આસક્તિમાંથી છૂટવા દરેક અર્થ—યોગીને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. રથામલાલે પણ સફળતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરેલો, પણ આજે તેઓ મૂકાના હતા..... ધીમે ધીમે મિત્ર તરફ અણુમત્રો રવા લાગ્યો, અથવા એમ નહિ—હીલા—અણુસમજી ગાણસો તરફ અણુમત્રો યત્ર લાગ્યો.

યશોદા ચંદુલાલ પાસે બેઠી રહી ધીમેથી બોલી—“ચંદુલાલ ધીરજ રાખો.” ચંદુ લૂખી

આંખે યશોદા સામું જોઇ જરા હસ્યો. યશોદાની સચનાથી મોઢું ઘોષ ચંદુલાલ આરામ પુરશીમાં આંખો મીચી પડ્યો. શ્યામલાલ તેની સામે ટટાર ખેતી જીવનના સિદ્ધાન્તોના વિચાર કરતા હતા. ચંદુલાલને સ્વસ્થ થતો જોઇ પોતે સ્વસ્થ થતા હતા. સહજ રીતે એમના મનમાં ચંદુલાલ અને પોતાની રિયનિટી સરખામણી થઇ ગઇ. સદાધ્યાયી હતો એટલે જ સરખામણી થઇ; નહિ તો એક પતંગ અને પ્રતેષિત બેરીસ્ટર વચ્ચે સરખામણી શી રીતે સંભવે ? અને આ સરખામણીમાંથી એમને આત્મસંતોષ થયો. 'ચંદુલાલે રાષ્ટ્રસેવાને બદલે જીંદગી બરબાદ કરી. મારા કરતાં વધારે શ્રીમંત માતાપનો દીકરો બુદ્ધિમાં પણ કેમથી ન ઉતરે એવો-અને છતાં એ એ ચર્ચકલાસ અને સેકન્ડ કલાસ. બસ એ ત્યારથી જ એવો હતો. દશાનું માપ નહિ. ડાન્ટના પ્રથો આખા વાંચવાની શી જરૂર હતી. અને છતાં તેનું આખું " કોડીક ઓફ પ્યાર રીઝન " વાંચી ગયો.' શ્યામલાલના મુખ ઉપર રિમત આવ્યું. પોતે બી. એ. માં ફર્સ્ટ કલાસમાં પાસ થયા હતા અને ચંદુ સેકન્ડ કલાસમાં પાસ થયો હતો. એમ. એ. માં પોતે ત્રીજા વર્ગમાં અને ચંદુ બીજા વર્ગમાં પાસ શી રીતે થએલો એ એમને પરિજ્ઞાનના દિવસથી તે આજ સુધી સમજાયું ન હતું. પોતે ત્રીજા વર્ગમાં આવ્યા તેનું કારણ પોતે સાથે એલ. એલ. બી. થએલા એ લાગ્યું. ચંદુની બીજી એક વિલક્ષણના સ્મરણમાં આવી. 'હું નાતને ગાનતો નથી માટે નાતની રકોલરશીપ લઇ ઇન્જેન નહિ બાઉ.' પોતાને પૂછવામાં આવ્યું. ચંદુએ આપેલા જવાબથી એમને મૂંઝવણ થઈ. કારણ કે પોતે પણ અનેકવાર ઝાતિવિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવેલા. પણ એમણે તો નક્કી કરેલું કે નાતની રકોલર શીપ લેવામાં શ્રે વાંધો હોય. ચંદુ સાથે ચર્ચા કરતાં જણાવેલું કે 'તમે નાતની કન્યા કેમ પરણ્યા ?' બીજી એક વાર ચર્ચા બી. એ. ની ડીથી લઇ આખા તે જ સાંજે થએલી સ્મરણમાં આવી. જીવનના ધ્યેય વિષે કોલાખાના દરીઆ આગળ વાત ચાલતી હતી. પોતે પ્રથમ વર્ગના હતા. એટલે કોંઈક વધારે આત્મશ્રદ્ધાથી અને મંબીરતાથી વિચારો જણાવતા હતા. 'જીવનમાં કમ હોય છે. કુટુંબ ઉપર સમાજનો આધાર છે. માટે કુટુંબના હિતનો વિચાર કર્યા વિના દેશના કામમાં પડવું એ એક રીતે દેશનું અહિત કર્યા બરાબર છે. જીવનનો કમ સાચવવો જોઈએ.' બીજા બધા મિત્રો આ પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થીના વ્યવસ્થિત દેખાતા વિચારો માન-પૂર્વક સાંભળતા હતા, પણ ચંદુએ ભેટી નાખે એવો ભાર દઇ કહેલું કે 'હા વાણીઆએ માટે એ જ સાચો કમ છે. પણ દુહીઆમાં ગણિતનો કમ એ જ એકલો કમ નથી.' શ્યામલાલને આ થા સખત લાગેલો. બધા મિત્રો વચ્ચે ક્ષણવાર એ ચૂપ થઇ ગયેલા. તેમને એ વખતે લાગેલું કે ચંદુને પોતાના પ્રથમ વર્ગની ઇર્ષ્યા આવે છે. પણ ખટ્ટીથી ચંદુની નિખાલસ વર્તણૂકથી તેઓ સ્વસ્થ થયા હતા. પણ એ કેરડાના કાંટાની જેમ અંદર બોકાઇ રહેલો કાંટો બહાર નહોતો નીકળ્યો. અને આજે-જાને મિત્રોએ પોતપોતાના વિચારો પ્રમાણે જીવનમાર્ગ પકડ્યા પછી કેટલાંએ વરસે જાણે એ કંટો નીકળતો હોય એમ લાગ્યો-પોતાના ધ્યેયનો વિનય થયો હોય એમ એ સદજ સરખામણીમાંથી જણાઇ આવ્યું. અને પોતે નક્કી કરેલા એ જીવનક્રમ પ્રમાણે બગાડવા ચાલવા પોતે તૈયાર હતા. કુટુંબનું હિત એમણે સાધ્યું હતું. અને દેશહિતના કાર્યમાં પણ પોતાના બાળ આપવાના પ્રયત્ન કરતા હતા. મીસીસ બેલ્ટની હોમરૂઝ લીગની ચળવળ વખતે ગૂંચરાવતાં કેટલાંક શહેરોમાં બાપણ આપના તેઓ એ ત્રણ શુક્રવાર ઉતરી પડેલાં. એ ચાર નાની મોટી સરથાઓમાં મંત્રી

પ્રમુખ વગેરે પણ થયા હતા. પણ ત્યાર પછી ગાંધીની ગાંડી ચળવળ આવી. 'બેરીસ્ટરનો ધધો છોડી દેવો? જીવન નિર્વાહનો કષાય છોડી દેવો? આ ગાંધી શું ઘેઝાં કહાડે છે? ગાંધીજીની આખી ચળવળ ખોટી છે. એ નિષ્વ્રજ જવાની છે' ઇત્યાદિ વિચારો કરી તેઓએ તેની સામે એકાદ ભાષણ પણ આપેલું. તેમાં કહેલું 'ગાંધી એ તપસ્વી હશે. પણ તે બુદ્ધિસાળી માણસ નથી. રાજકાજમાં તેને શી સમજણ પડે!' ઇત્યાદિ. પણ પોતે જોયું કે આ પૂર સામે ટકી શકાય એમ નથી, એટલે ગંભીર તટસ્થતા ધારણ કરી દીધી હતી. હવે ગાંધીચળવળ શાન્ત પડતી હતી એટલે તેઓ ફરીથી મહેર જીવનમાં પે.તો.તો યોગ્ય હીરોએ આપવાની તૈયારી કરતા હતા. ગાંધીચળવળના અરસામાં પોતે સંઘની રડી સાગ પૈના પેદા કરી લીધેલા હતા.

ચંદુ સ્વસ્થ થઈ ખુરશી ઉપર બેઠો હતો અને ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા વીકલીમાંથી નન્દનને અને શ્યામલાવતી પુત્રીને ચિત્રો જનાવતો હતો. શ્યામલાલે પૂછ્યું, "ચંદુભાઈ હવે શું કરવા ધારો છો? હું વિજ્ઞાપન મેળો ત્યારે તમે એમ. એમ. બી. થયેલા ખરે?"

"હા, ચંદુએ જવાબ આપ્યો થોડાક દિવસ નદીઆદમાં પાટીયું પણ લટકાવેલું."

ધડીઆળમાં સાડાજનો ટકારો વાગ્યો.

"અસહકાર તો નિષ્ફળ ગયો?" શ્યામલાલે કહ્યું

"હું નથી માનતો" ચંદુએ 'નથી' ઉપર ભાર મૂકી કહ્યું. ચંદુએ પાતું ફેરવ્યું. પોતાના જેવાં છોકરાંનાં ચિત્રો જોઈ બાજુએ કિલકિલાટ કર્યો

શ્યામલાલે કહ્યું "તો તમારી શાળાઓ કેમ તરી પડી?"

"ઠારણ કે દેશમાં તમારા જેવા માણસોની હજી ઘણી મોટી સંખ્યા છે." ચંદુલાલે સ્કેજ માથું ઊંચું કરી રિમ સાથે કહ્યું. અને પાતું ફેરવ્યું. કુતરાઓના પ્રદર્શનનું ચિત્ર હતું. નન્દને કહ્યું 'અધધ કેતલાં બધાં કુતલાં.'

"વાર પણ તમે એટલું તો સ્વીકારો છો ને કે અસહકારનો જીવાળ એકદમ ઉતરવા માંડ્યો છે?" શ્યામલાલે પૂછ્યું.

ચંદુલાલે ચોપાનીકેં છોકરાઓને આપી પૂછ્યું "એટલે?"

"એટલે કે અસહકારીઓ અત્યાર સુધી જે એમ કહેતા કે લોકમન અમારી તરફેણમાં છે તે હવે એમ નહિ કહી શકે." શ્યામલાલે ભાવાર્થ જણાવ્યો.

ચંદુલાલે કહ્યું "ન કહી શકે. તેથી શું? પણ બીજા કોણ કહી શકે એમ છે?" શ્યામલાલે થોડી વાર મૌન રાખ્યું. "અને શ્યામલાલ અસહકારનો જીવાળ ઉતરી ગયો જે તમારા માટે અભિમાનની વાત છે?"

"એ તો એ પહેલેથી જ કહ્યું-હતું." શ્યામલાલે જણાવ્યું.

"એટલે તમને સંતોષ તમારી ભવિષ્યવાણી સાચી પડી એ માટે થાય છે. મને લાગે છે તમે દેશના નાશના પયગમ્બર છો?" ચંદુલાલે ટકાર કરી.

શ્યામલાલ જરા ચીડાયા; પણ ચીડ ઉપર સંયમ સામા પક્ષના બેરીસ્ટરોએ તેમનામ. કેળવ્યો હતો. "પણ વિચાર કર્યા વિના પગલું ભરવું એ ઠીક નથી. આપણા પ્રાચીનોએ પણ કહ્યું છે કે 'સંદસા વિદ્યેન ન કિપા.' પણ તમે મને કહેશો કે Oh even the devil can quote Bible in his support." શ્યામલાલે ઉમેર્યું.

“ના-ના એમ કહી રેવિલના નામને હું વગોવવા નથી માગતો. રેવિલ થવા માટે ઉદ્દેશ્ય બાવો અને અગાધ ભાવીમાં ભુસ્કો મારવા માટે અતિમાનુષ્ય બેપરવાઈ જોઈએ છે. તમને ગમે તો હું તમને કૃત્રિમ યોગી કહેવા તૈયાર છું. કારણ કે તમે અસહકારના પ્રત્યક્ષ સામે સફળતા મેળવી ચક્રવાલ.” ચંદુની જીભ હવે કાતરની માફક ચાલતી હતી.

બેરીસ્ટરને માહું લાગ્યું. “ચંદુલાલ આટલા બધા કટાક્ષથી કેમ બોલો છો? તમારા મતમાં ન મને એ બધાને ટાંકી ઉની ગાળો જ દેવાની? વાર પછી તમે હવે શું કરવા ધારો છો?” સ્વામલાલે પૂછ્યું.

“ખાસ કંઈ નહિ” ચંદુએ શાન્તિથી જવાબ આપ્યો. “મારા બોલવા ઉપર માહું ન લગાડશો.”

“જરે જ વળી તારા બોલવા ઉપર માહું કોણ લગાડે? વાર પછી તું હવે વકીલાત કરવાનું ન ધારે? હું તને મદદ કરી ચકું!”

“શા માટે” ચંદુલાલે પૂછ્યું.

“તારે કંઈક કરવું તો જોઈએને. હવે તમારા અસહકારમાં શું કરવાનું રહ્યું છે?” સ્વામલાલે કહ્યું.

“ધણું કરવાનું રહ્યું છે.” ચંદુએ જવાબ આપ્યો.

“તો તું પાછો કોઈ રાષ્ટ્રીય સાળામાં શિક્ષક બિલક થવાનો તો નથી ને?” સ્વામલાલે પૂછ્યું.

“ના” ચંદુએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે?”

“કંઈ જ નહિ મેં કહ્યું ને?”

“જા જા એ શું ગાંઠ કડાડે છે? વાર પછી તું મને મદદ કરે કે નહિ?”

“તમારે શું કરવું છે. વકીલાત માટે હું નકામો છું. મને એ ધંધાની સુગ આવે છે, એ બધો બુદ્ધિના એકત્રાડનો ધંધો મને ગમે જ નહિ. અને ગાંધીજીએ જો કે હમણાં આ પરદેશી સરકારને ગાળો દેવી બંધ કરી છે પણ હું તો કહું છું કે મારે મન તો હિન્દુસ્થાનમાં એના કરતાં બીજાં મોટું અનિષ્ટ નથી.”

“પણ હું તને વકીલાત કરવા નથી કહેતો. અને હું પણ એ સ્વીકારું છું કે પરદેશી સરકાર એ અનિષ્ટ છે. અને તેની સામે ચલાવી આપણી ધરમ પણ સ્વીકારું છું!”

“વાર?”

“હું તારી એ કામમાં જ મદદ માગું છું. હું હવે તૈયાર છું.”

“તમે કેટલી મૂડી બેગી કરી છે?” ચંદુએ તીવ્ર દેખ્યું.

સ્વામલાલે હસીને કહ્યું “તારા અને મારા જન્મેનાં કુટુંબને સો વર્ષ ચાલે એટલું?”

“મારે કુટુંબ નથી.”

“એ કાંઈ ચાલશે?” સ્વામલાલે જરા હસીને કહ્યું.

ચંદુલાલની આંખમાં વીજળી ઝળુટી. શાન્ત ચર્ચ એણે પુછ્યું. “તમે શું કરવા માગો છો?”

“હું હવે જાહેરજીવનમાં પડવા માગું છું. હવે આકાશ માફ થયું છે. દેશ શાન્તિથી વિચાર કરી ચકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યો છે?”

“ તમને દેશના ચિત્તનું દર્શન ક્યારે થયું? હાથકોડમાં કોઇ કોઇ દેવડો એ આવે છે?”

“ હા હાથકોડમાં પણ આવે છે. તેની પણ હિમેશ્વા ન થતી જોઇએ. ”

“ વારુ તમે શું કરવા માગો છો?” ચંદુએ એતો એ પ્રશ્ન ફરી પૂછ્યો.

“ હું એક નવો પક્ષ સ્થાપવા માંગું છું.”

“ શા માટે? દેશની સેવા કરવા?”

“ નહિ તો એમા બીજો હેતુ શું હોઇ શકે?”

“ તો તેમાં મારે શું કરવાનું છે?” ચંદુએ પૂછ્યું.

“ હું એક પેપર દહાડવા ઇચ્છુ છું? તું એતો તન્ત્રી ન થાય? અને તું જો વડીલાત કરે તો મારા કામનો બોજો એણે થાય, અને હું સદતન્ત્રી તરીકે કામ કરું?”

“ મારા વિચારો તમે બધા જાણો છો?”

“ કેમ?” શ્યામલાએ પૂછ્યું

“ તમને એ અનુકૂળ પડશે?”

“ પણ પોલીસી આપણે બંને બેમા થઇ વિચારીશું ને?”

“ તમારી પોલીસી શું છે?”

“ મારી પોલીસી? અસમત પ્રજાતમા આંધીથી તો જૂરી જ પડે છે, અને મને લાગે છે કે તારા અનુભવ પછી તું પણ હવે તેમનાથી જૂરો પડતો હશશ?”

“ કેણે કહ્યું?” ચંદુએ સખતાધથી પૂછ્યું.

“ કહે કોણ? ફરેક બુદ્ધિવાળો માણસ અનુભવથી ડહાપણ શીમે છે?”

“ તમે તમારા અનુભવથી શું ડહાપણ મેળવ્યું છે?”

“ ઘણું એ. કોઈ દિવસ કહીશ! પણ તને મારો વિચાર ગમે છે?”

“ પણ હું બુદ્ધિવાળો માણસ નથી. મને મારા અનુભવથી મહાત્માજીમાં વધારે શ્રદ્ધા આવી છે.” ચંદુએ હંકાપેટે જવાબ આપ્યો.

“ એટલે કે મહાત્માજી તરફ વધારે પૂજ્યભાવ થયો હશે? મને પોતાને પણ એમના તરફ પ્રણા પૂજ્યભાવ છે. પણ એમની રાજનીતિ બોટી છે-તમે લોકો પોલીસીકસ માટે શું શબ્દ વાપરો છો?—એ તો હવે ચોડી બુદ્ધિવાળો પણ સમજે છે. એમણે પોતે જ પોતાની કેટલીક હિમાલય જેવડી ભૂલો કમુલ કરી છે. ધીમે ધીમે તે બધી કમુલ કરશે. તે માટે મને તેમના તરફ ખૂબ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ આપણે શા માટે રાહ જોવી?”

“ ખરાબર છે. રાહ ન જોવી. હું કહું છું કે મહાત્માજી ના પાટે તો પણ આપણે સરકાર સામે બેઠો બગરો લડાવવો? તમે તૈયાર છો?”

“ હેં હેં! ચંદુ આ શું બેલેલું છે? મહાત્માજી પોતે જો વસ્તુ અશક્ય માને છે તે આપણે શી રીતે કરી શકીએ. અત્યારે સત્યાગ્રહ માટે સમય નથી એમ મહાત્માજીએ અનેક વાર કહ્યું છે.”

“ કીક!” ચંદુલાએ ‘કી’ લંબાવી લહેગાર કરાડ્યો.

“ કેમ ત્યારે?” શ્યામલાએ આશાભર્યો સવાલ પૂછ્યો.

“ શું?” ચંદુલાએ ફાંધ ન સમજતો હોય એમ બોલ્યો.

“આપણે પેપર કઢાડી નવો પક્ષ સ્થાપીએ. મને પોતાને હવે ‘ધંધા’ ઉપર કંટાળો આવે છે?”

“એટલે વિનોદના સાધન તરીકે પેપર કઢાડી નવો પક્ષ સ્થાપવાનું કહેતા હશો?” ચંદુ જરા ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો.

“એવો ઉંઘો અર્થ શા માટે કઢાડવો? જે મેં કહ્યું એ તો તમે સમજ્યા છો. રાજનીતિ બદલવાની જરૂર છે. અસહકાર નિષ્ફળ ગયો છે. ગાંધી ધીમે ધીમે ભૂલો કચુક કરે છે. આટલું સમજવા માટે બહુ બુદ્ધિની જરૂર નથી.”

બારીકટરે ચાંપ દબાવી દીધો ક્યો.

“માયું હશે. મારામાં મુદ્દલ જ બુદ્ધિ નથી. એવા માણસને તમે તમારા પેપરનો તન્ની કરી શું કરશો?”

“પણ મારી મદદથી તમે કામ કરી શકશો” સ્વામીજીએ બોલી જવાયું.

“એટલે કે તમારે એક સેક્રેટરી જોઈએ છે ખરું ને? મને લાગે છે કે તમને મારા કરતાં વધારે સસ્તા અને અતુલ્ય કારકુનો મળી રહેશે. તમે ખુશીથી નવો પક્ષ સ્થાપજો.” ઉમો થઇ “તસ્દી આપી એ માફ કરજો.” કહી નન્દનને હાથ ઝાલી ઉમો ક્યો.

“ચંદુ આમ ક્યાં જાય છે?”

“પૂતા”

સ્વામીજી આવો બની ગયો. રોકવા ઉમો થયો પણ પાછું બેસી જવાયું. ઘોડી વાર પછી યશોદાએ બારણા પહોંચી કહ્યું. “ચંદુભાઈ ન્હાઈને જમરોને? હે? ચંદુભાઈ ક્યાં ગયા?” સ્વામીજી વરોડાના મુખ સામે જોઈ રહ્યા.

અંજય

હિંદુ પદ્મપાદશાહી

શ્રી વિનાયક સાવરકરે ‘હિંદુ પદ્મપાદશાહી’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં, મરાઠા એટલે મહારાષ્ટ્રના રાજ્યની સ્થાપના થઇ તે માત્ર અમુક દેશની જાગૃતિના પરિણામે નહિ પણ સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કૃતિના રક્ષણાર્થે ઇસ્લામ તથા મુસલમાન પાદશાહી અને મોઢા મુસલમાન સરદાર અને નવાબોની સામે હિંદુ પ્રજાએ ધર્મયુદ્ધ આદ્ય અને જીત મેળવી હતી, એવા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. “અમે ધર્મને માટે શરીર લીધી છે” એ શિવાજી મહારાજના વાક્યથી શરૂઆત કરીને પેશ્વા સવાઈ માધરાવના વકીલ ગોવિંદરામ દાસેએ નિઝામ-ઉલ્લ-મુલ્કના બર દરબારમાં ધમકી આપી હતી કે “આ હિંદુસ્તાન છે, તુર્કસ્તાન નથી.” એવા ૧૫૦ વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી જતાવ્યું છે કે મુસલમાન પાદશાહ તથા નવાબોના જુલ્મોની સામે હિંદુ પ્રજા સામે થઇ અને અંતે દીલ્લીમાં પોતાની સત્તા જમાવી. જેની રીતે મરાઠા મહારાજને સતારામાં ગાદી ઉપર બેસાડીને ખરી સત્તા પુનામાં

પેશાઓના હાથમાં આવી હતી તેવી જ રીતે દીકરીના તખ્ત ઉપર પુતળા જેવો પાદશાહ બેસાડીને પેશા માધવરાવ મહારાજાધિરાજ અને વડીલ-એ-મુતલીક ચલા હતા. તે આખા હિંદી સામ્રાજ્યના વઝીર, પાદશાહી લશ્કરના સેનાધિપતિ, ચલા હતા. અને રાજ્યગાદી ઉપર કોને નીમવા તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા પણ તેમજે મેળવી હતી. હિંદુઓની સર-ખામણીમા સુસલમાન કોમને વધારે મહત્વ મળવું જોઈએ એવી અનિષ્ટ આગણી કેટલાક ધર્માધ અતિ-ધ્રુસ્લામીઓ કરે છે કારણ કે અંગ્રેજ સરકારે હિંદી રાજ્ય સુસલમાન સત્તા પાસેથી છીનવી લીધું હતું, હિંદુઓ પાસેથી નહિ—એ દલીલનું અસત્ય સચોટ રીતે બતાવી આપ્યું છે.

સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ આખા હિંદમાં પોકાર જગાડ્યો કે “તીર્થક્ષેત્રો બ્રહ્મ યથાં છે.” અને જરૂર પડે તો ધર્મ માટે મરી શીટો, પણ મરતાં મરતાં મારીને આવજું રાજ્ય લો. શિવાજી મહારાજ અને એમના જીવાન, સાથીઓએ સલાહિતા પર્વત ઉપર પ્રતિજ્ઞા લીધી કે સુસલમાનોને હઠાવીને “હિંદી સ્વરાજ્ય” સ્થાપવું છે. શિવાજી મહારાજે નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેની સાથે અને પછીથી ધનાજી સંતાજી, બાલાજી અને બાજી, નાના અને બાહી, મલહરિરાવ અને દતાજી, માધવરાવ અને પરશરામ પંત, નાના અને બાપુ એવા મહાન નેતાઓ પાક્યા અને શિવાજી મહારાજના રાજ્યને મોઢું, પરખડું મહારાજા બનાવ્યું.

શિવાજીનો છોકરો સંભાજી દાર્ડીઓ, રંડીખાજી અકુશળ નિવડ્યો પણ જ્યારે ચૌર-ગજેજ પાદશાહે એને ધ્રુસ્લામ અથવા મોત સ્વીકારવા, હરજ પાડી ત્યારે તેણે સ્વધર્મ માટે મરવાનું પસંદ કર્યું. એની આંખ ફેડી નાખી, લાલચોળ ચીપીઆથી ખેંચી કાઢી, જીભના ટુકડે ટુકડા કર્યા અને છેવટે ગળું કાપી નાખ્યું. આ અસિદ્ધાનને લીધે મરાઠા પ્રજાની અંદર કુસંય હતો તે નીકળી ગયો અને આજીણુ, મરાઠા, પરજી, ગરીબ અને તવગર સૌ એકમત યદને ધર્મયુદ્ધમાં કુદી પડ્યા.

લેખક સાવરકરની દલીલ એવી છે કે આ ઉમરો અમુક વ્યક્તિઓ અથવા રાજ્યોની સ્વાર્થી તૃણ્યને લીધે નહોતો. રાજ્યનો કારખાર પણ “મહારાષ્ટ્ર મંડળને હસ્તક હતો, તેના પ્રમુખ શાહુ છત્રપતિ હતા અને તેનો આત્મા બાજીરાવ પેશા હતા.”

મરાઠાઓ હુંટ કરતા હતા, અમુક આગેવાનોએ સ્વાર્થ પણ સાધ્યો હતો, મરાઠા શિવાયના ખીજા હિંદી રાજ્યોનાં રાજ્યો હુંટ્યાં હતાં અને ઝુંટવી પણ લેવાયાં હતાં એ બધું સાચું છે. દરેક મોટી લડત અને ઝુંબેશમાં કેટલાક હુમ્મ્યા, સ્વાર્થી, હલકા, અધર્મી માણસો આગળ પડી જાય છે. પણ જગતમા એવો અન્યાય અનિવાર્ય છે. જે હિંદી રાજ્યો અને સરદારો ધર્મની ક્ષાવનાને નહીં સ્વીકારતા મોગલ પાદશાહ તરફથી લડે અથવા મહારાષ્ટ્રના લશ્કરને કનડગત કરે તેવા માણસોને ભારે નુકશાન ચર્ચા હશે એ પણ સહેજ સમજ શકાય એમ છે. આજે સ્વરાજ્યની લડતમાં જેટલા માણસો સરકારના પક્ષમાં બળી ગયા છે અથવા સ્વતંત્ર રહીને સ્વરાજ્ય પક્ષને તોડી પાડવા અને દલકો પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમને નુકશાન ખમવુંજ પડે એ સ્વાભાવિક છે. તે પ્રમાણે જ્યારે મહારાષ્ટ્રી એમ માનતા હતા કે એમની લડત ધર્મના રક્ષણ માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે છે ત્યારે વિરોધીઓ તરફ સખ્તાઇ કરી હશેજ. તેમની લડત માત્ર દેશ જીતવા માટે નહોતી,

તેમનો જુડો ભગવા રંગનો હતો અને હિંદ દેશમાં હિંદુ પદપાદશાહી સ્થાપવા માટે પૈશ્વ બાજારાવે હાથેલ મારી હતી.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં કિતરવાની જરૂર નથી, મરાઠાઓએ મુસલમાન સત્તાને ફરી ફરીને હરાવી નાંખી અને હિંદુતાનમાં હિંદુઓ માટે સ્વતંત્રતા મેળવી પણ એ અસ્સામાં ધૂરોપતી એક વધારે બળવાન પ્રજાએ પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું.

શ્રી. સાવરકરે મહારાષ્ટ્રને માટે જે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે તે સર્વોચ્ચ સત્ય હોય કે નહિ. પણ એટલું તો ખરૂં છે કે મુસલમાનોના જુલમથી કંટાળેલી હિંદુ પ્રજાએ સંગઠન કર્યું અને હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપ્યું, મુસલમાનોની સત્તા છિન્નભિન્ન કરી નાખી, હિંદુ તીર્થોત્સવ રક્ષણ કર્યું. તેમનું આત્મબળ ધાર્મિક સ્વમાનને લીધે હતું તે વિષે પણ શંકા લાવવા જેવું નથી. શીવાજી મહારાજે જે રાજ્ય સ્થાપ્યું તે એક સન્યાસીને અર્પણ કર્યું અને લડાઇને મોખરે બંગેલો જુડો ફરકવા માંડ્યો. તે વખતના બીજા હિંદુઓ મુસલમાન રાજ્યથી કંટાળ્યાં તો હશે પણ તેમને મરાઠાઓના બિનસ્વાધીપણા વિશે શંકા હતી, તેમજ મરાઠાઓ મુગલ પાદશાહી સામે ટકી શકે તેટલી શક્તિ વિષે અશ્રદ્ધા હતી, તેથી તે નેહાયા નહિ. અંગ્રેજ સરકારે હિંદી સીપાઇઓ વડે જ હિંદુસંસ્તનન છલું છે એમ કહેવાય છે તે ખોટું નથી. હિંદુઓ જ્યાં એકઠા થઇ ગયા હોત તો અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થપાત નહિ. પણ એ ઐક્ય દેશમાં નહોતું. ૧૮૫૭ શીખના બળવામાં સિપાઇઓએ અંગ્રેજોને મદદ કરી હતી. સર્વ સામાન્ય હુસ્મનની સામે થવા માટે જે સંગઠનની આવશ્યકતા હતી તે ૧૮૫૭ ના 'બળવા'માં પણ નહોતી.

આ પુસ્તક વાંચવા લાયક અને મનન કરવા લાયક છે. વિચારશીલ વાંચકને તેમાંથી ઘણું શીખવાનું મળશે.

આ દેશ હિંદુસ્તાન છે તુર્કસ્તાન નથી, આ દેશની પ્રજા હિંદી છે, ૨૪ કરોડ હિંદુ છે અને ૭ કરોડ હિંદુમાંથી વટગેલા મુસલમાન અગર હિંદુ-મુસલમાનની ઓલાદના છે. જે થોડી વસ્તી શુદ્ધ મુસલમાનની છે તે સેંકડો વર્ષથી હિંદુઓ સાથે રહીને હિંદુ જેવીજ બની રહી છે. આખો દેશ હિંદુ ધર્મનું સ્થાન નહિ થાય પણ હીંદી સંસ્કૃતિનું. એ સંસ્કૃતિમાં હિંદુ મુસલમાન, ખ્રીસ્તી અને બીજા ધર્મના માણસોને સ્થાન હોય. બત્રીસ કરોડ માણસની વસતિવાળા દેશમાં ઐક્ય લાવવું અને સર્વમાન્ય સંસ્કૃતિ દેખાવવી એ અત્યંત કઠણ કામ છે, અને મહારાષ્ટ્રનો અખતરો નિષ્ફળ નથી ગયો પણ વધારે વિરાજ સમ-વધને માટે અત્યંત ઉપયોગી તૈયારી કરી ગયો છે.

સુમન્ત મહેતા

લોકચર્યા

બોરસદ રાષ્ટ્રીય સૈનિક સંમેલન

ખેડા જીલ્લા સમિતિના મંત્રીઓ શ્રી કુલચંદ બાપુજી શાહ અને શ્રી લલ્લુભાઈ પટેલના શુભ પ્રયાસથી અને દરબાગ સાહેબ શ્રી ગોપાળદાસની સંમતિથી, અસહકારની ચળવળમાં લગભગ છેલ્લા પાંચ વર્ષ દરમિયાન ખેડા જીલ્લાના જે ભાષાઓએ હરકોઇ રથને સ્વયંમેવક-સૈનિક તરીકે કામ કર્યું હોય અથવા અસહકારને જ અંગે જેમણે જેલયાત્રા કરી હોય તેવા સર્વ નાના મોટા કાર્યકર્તાઓને આમત્રણ આપેલું હતું. આશરે એકસો સૈનિકો તેમ જ અન્ય હિતેચ્છુઓ પણ હાજર હતા.

‘દેશને માટે’ જુદે જુદે ગામડેથી આવેલા અને સાથે કામ કરવા એકવાર કટિબદ્ધ થયેલા આ સૈનિકોનું સ્નેહ સંમેલન બહુ જ આનંદદાયક હતું આ મેળાવાના યોજના માટે ધન્યવાદના ગળદો લગભગ દરેક મુખથી સભાગાતા હતા અને લાંબે વખતે પાછા મળેલા મિત્રોને હરેક પ્રકારની સુખદુઃખની વાતો કરતા જેવામાં આવતા હતા. આજે તેમાંના ધણીખરા પોતપોતાને કામે વળગેલા હતા. છતાં શરૂઆત દેખાડવાનો ફરી પાછો જે પ્રસંગ સાપડે તો ફરીવાર તૈયાર થવાનું કહેનાર પણ ઘણા હતા. આ સંમેલન એક પ્રકારે અસહકારની પૂર્ણહિતિને પ્રસંગે એમ્કું થયું હોય તેવું પણ લાગતું હતું.

સંમેલનના કાર્યક્રમના એક અંગ તરીકે ભવિષ્યમાં કામ કરવાની યોજના વિશે વિચાર કરવાનો હતો. પણ તેને માટે હાજર રહેલા ન્હાના ન્હાના કાર્યકર્તાઓમાં બાંધે જ કોઇ મભીર જણાતું હતું. એટલે કે એ કાર્યક્રમ તરફ અગ્રહા જેવું કામકે જણાતું હતું. ખાદી ઉત્પાદન-તેના પ્રચાર-રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અત્યજ પ્રશ્ન અને ગ્રામ્ય સંગઠન આદિ વિષયો પર ચર્ચા કરી યોજનાઓ તૈયાર કરી ઠરાવ પસાં કરવાનું હતું.

પહેલે દિવસે બપોરે એટલે મહા સુ. ૧૪ તા. ૨૭-૧-૨૬ ને દિવસે લગભગ ત્રણથી વધારે કલાક સુધી આ પ્રશ્નો પર ચર્ચા થઇ અને તેમાં અગ્રસ્થાને ખાદીના ઉત્પાદન અને પ્રચાર વિષેનો સવાલ હતો. ખાદીનું કામ કરના બે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ (મંત્રી) અને ભાઈ શિવાભાઈ ભાદરજીવાળાએ પોતપોતાના વિચારો જણાવ્યા બંનેના અભિપ્રાયો જુદા હતા.

ભાઈ લલ્લુભાઈએ વિસ્તારથી પણ ચપટ સમજેમાં જણાવ્યું કે ગુજરાતમાં-કાતણ-ખીંજણ અને વણામણની મોઢાઈને લીધે ગુજરાતમાં પેદા થયેલી ખાદી-અર્થાત્ તીર્થુર જેવા પ્રદેશની ખાદી કટા લમેશા બાવમાં મોઢી પડશે અને પરિણામે ગુજરાતમાં ઉત્પાદનનું કામ-ગુજરાત-પ્રાંતિક સમિતિની દાય જે મદદ મળે છે તે અટકતા ધીર પડશે. તેના

જવાબમાં ભાઈ શિવાભાઈએ માત્ર પવિત્ર આશા જતાવી કે વખત જતાં ગુજરાતની ખાદી સોંધી થશે પણ તેમના શબ્દોમાં એટલી સ્પષ્ટતા ન હતી. કમનસીબે શ્રી લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ બીજે દિવસે આવ્યા એટલે તેમનો અભિપ્રાય આં બાબતમાં છેક સુધી રજુ થયો નહિ.

બીજે સવાલ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થા ઉભી કરવા વિષેનો હતો. “હજી ખેડા જીલ્લામાં થોડા ઘણા (અસહકારી) ગૃહસ્થો છે, જેઓ પોતાનાં બાળકોને સરકારી સંસ્થાઓમાં કેળવણી લેવા મોકલવા નથી ઇચ્છતા, તેમને માટે જીલ્લામાં એક સારી રાષ્ટ્રીય (વસતિ ગૃહવાણી) શાળાની જરૂર છે!” આ અભિપ્રાય લગભગ સર્વમાન્ય હતો. પણ તે સ્થાપન કરવાની યોજનાનો, પૈસા, માણસો, સ્થાન, સાધનો, બાળકોની સંખ્યા, વગેરે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર અને વિરોધ કરવામાં આવ્યો. છેવટે નડિયાદના હાલના વિનયમંદિરમાં કામ કરના એ શિક્ષક ભાઈઓએ પોતાની જોખમદારીથી એક સારી શાળા ચલાવવાનું માયે લીધું. અને સભાએ તેમને મુંગી સંમતિ આપી. આ સિવાય બીજી કોઈ મહત્ત્વની બાબત પર ચર્ચા થઈ નહિ. હાજર રહેલા સર્વને બહુ રસ પણ ન હતો. તેમ જ ન હતી બીજી કોઈ યોજના. ફક્ત મુશ્કેલી રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કરતા એક દક્ષિણી શિક્ષકે એક રીતે લાજ રાખી-તેમણે દરાવ મૂક્યો કે- (પહેલો જ ઉપયોગી દરાવ) “આ સંમેલનની માદગીરીમાં દરેક હાજર રહેલો ભાઈ ચરખા સંઘમાં સમાસંદોનો વધારો કરશે.” આ દરાવ પસાર થયો અને તે જ વખતે એક બીજાના અગ્રહથી તેમ જ પોતાની ઇચ્છાથી આચરે ૧૫ નામો સમામત તરીકે ઉમેરાયાં. આ સિવાય આનાં સંમેલનો અનેક વાર ભરવાનો એક સહિદ દરાવ પસાર થયો હતો. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ બીજે દિવસે હાજર રહેલા હતા. તેમણે વખત સર ચેતવણી આપીને સૌને-દરાવો પસાર કરવા હાથ ઉંચો કરતાં પહેલાં-પોતાની વ્યક્તિગત ફરજ માદ લાવવાનું સૂચવ્યું હતું. અને તે વખતે કેટલાક ઉપયોગી શબ્દો કહ્યા હતા.

તા. ૨૮ મીની રાત્રે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની વીરરસ ભરેલી વાતો અને બીજાં બજનો સાંભળી સંમેલન વિસર્જન થયું. આખા કમનો રસિક ભાંગ ફક્ત આ હતો.

અંત્યજ આશ્રમ,
નવસારી.

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

મહર્ષિ દયાનંદ જન્મભૂમિ શતાબ્દી મહોત્સવ

મહા વદ ૯ થી ૧૪ સુધી જુહાદૂ ગૂજરાતમાં મોરબી રાજ્યની હદમાં ઠંદારા નામના ગામે મહર્ષિ દયાનંદનો શતાબ્દી ઉત્સવ ઉજવાયો, તે એક અપૂર્વ સંમેલન હતું એમ કહી શકાય.

સંકુચિત ધર્મભાવનાવાળાઓ સ્વામી ધી દયાનંદના નામથી ભાટ્ટી ગયેલા છે અને ગૂજરાતમાં ધર્મભાવના એટલી બધી સંકુચિત છે કે આવા એક એક ભારતપુત્રની જે વીર-પૂજા થવી જોઈએ, તેવી વીરપૂજા નથી થતી. સ્વામી દયાનંદના સ્થાપિત સમાજના કેટલાક સભ્યોએ હિંદુ સમાજના જે દોષો છે તે દોરોનું દર્શન કરાવતાં ઘણી કટુતા ઉપજાવેલી છે એ પણ સ્વામી દયાનંદની વીરપૂજામાં વિદ્યરૂપ ગણી શકાય.

જેમ અસહકારના જમાનામાં જે અને તે સરકારને ગાળો લાંડવા લાગ્યા હતા અને તેથી મહાત્મા ગાંધીજીએ તે હીંસ્યાલુને વખોડી કાઢી. કહ્યું હતું કે 'સરકારને શયતાન કહેવાનો અધિકાર મ્હને જ છે, કારણ મ્હે' તેની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી સેવા કરી છે અને હજીયે મહારામાં શત્રુ પ્રત્યે જે પ્રેમ વિકસેલો છે' તેમ હિન્દુ ધર્મનાં પોગણ કે અન્ય ધર્મોનાં પોગણ પ્રકાશ કરવાનો હક સ્વામી દયાનંદને હતો કે તેના પવિત્ર પગલે ચાલનારા સ્વામી શ્રી અદ્વાનંદજી જેવાઓને હોય.

છતાં આર્યસમાજનો, હિન્દુ જાતિ ઉપર અને આખા ભરતખંડ ઉપર જે મહાન ઉપકાર છે તે વિસરી ન શકાય.

હું આ ઉત્સવમાં તે વીરની પૂજામાં ભાગ લેવાના અને સમાજોમાં જે દર્શન કરવા યોગ્ય મૂર્તિઓ હોય તેમનાં દર્શન કરવાના હેતુથી ગયો હતો.

વ્યવસ્થા એટલી બધી ઉત્તમ નહોતી. તેમ જ ધાર્યા પ્રમાણે મેદની જામી નહોતી. જોષ્ટએ તે પ્રમાણમાં સમાજના નેતાઓ હાજર નહોતા. છતાં ભેગા થયેલા પંજાબી અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સમાજોએ જે ઉત્સાહથી આ ઉત્સવ ઉજવ્યો તે ગમે તેવા નિરુત્સાહીના દીલમાં પણ જોશ આણે તેવા હતો. નિડરતા, ઉદોગપરાયણતા, સ્ત્રીવટાઇ, લાગણી, શ્રદ્ધા, ટેક આદિ દેશની રોમાં અમૂન રેડનારા યુષ્માતું મૂર્તિમંત દર્શન અહીં જ થયું. અહ્યર્થનો પ્રભાવ પણ અને જ દષ્ટિગોચર થતો હતો.

ટંકારા એ સ્વામીજીની જન્મભૂમિ એમ નિઃશંક કખૂવ થયું. આ ટંકારેથી જ સ્વામીજીનો ટંકાર આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાયેલો. છતાં ટંકારાના કેટલાક લોકોને સ્વામીજી વિષે કાંઈ ખબર નહોતી અને કેટલાક તેમને વઠેલ કહેતા હતા.

સમાજોમાંના મોટા ભાગ પંજાબમાં છે; અને ત્યાં અત્યારે હિન્દુ-મુસ્લિમ અપહાઓએ તીવ સ્વરૂપ પકડ્યું છે. આની વરાળ ગૂજરાતમાંયે આવી છે અને તે વરાળ કેટલાક શેકાય છે. અહીં ટંકારામાં તે પ્રશ્નને જરાયે સ્થાન નહોતું, છતાં થતાં વ્યાખ્યાનોમાં ઇસ્લામીઓ વિરુદ્ધ કટુતા વપરાયેલી. વળી પુસ્તકોની દુકાનોમાં કેટલાંક એવાં જેર ઉત્પન્ન કરનારાં પુસ્તકો પણ હતાં. પણ જેમ દરેક સમાજ, સંસ્થા કે પક્ષમાં ક્ષુલ્લકહૃદયધારીઓનો શંભુમેળો હોય છે તેમ આ સમાજમાં પણ તેવા ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિવાળાઓનું જ તે કાર્ય હતું; અને કેટલાક સાચા દીલથી અતિ તપ્ત થયેલા તેથી જે ભાન ભૂલી બેસતા. સમાજના નેતાઓ તો આવા કાર્યને વખોડી રહ્યા હતા.

પણ હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ જાતિ માટે જેટલી તીવ્ર લાગણી અને તે જે સાચી આ લોકોમાં જણાઇ આવતી હતી તેટલી ભાગ્યે જ ગૂજરાતના કહેવાતા સમાજોમાં દશે. ઘણા ગૂજરાતી સમાજો કેવળ જેની તેની નિંદા જ કરતા હતા. કેટલાક મહાત્મા ગાંધીજીને વખોડ્યા જ કરતા હતા, જ્યારે સમાજના નેતાઓ કહેતા કે સ્વામી દયાનંદના કાર્યને મહાત્માજીએ પ્રકાશમાં આણીને જોઇતું બળ પણ આપ્યું છે.

સ્વામી અદ્વાનંદજીની રામાયણની કથા એ આ ઉત્સવમાં સૌથી સુંદર કાર્ય હતું. જે પ્રભાવશાળી શૈલીમાં અને જે પ્રેમભક્તિથી તેમણે રામાયણની કથા કહી ને ચેતાઓને ડોલાવે અને સચોટ અમર કરે તેવી હતી.

ધોળકા,

તા. ૧૯-૨-૨૬.

દાદાભાઈ મ. પટેલ

અમદાવાદ મજૂર મહાજનનો સને ૧૯૨૪ નો હેવાલ

ગઈ તા. ૬ ફી સપ્ટેમ્બરને રોજ અમદાવાદ મજૂર મહાજનનો જે હેવાલ મજૂરોની વાર્ષિક સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો તે લગભગ ત્રણ માસ પછી છપાઈને હમણાં બહાર પડ્યો છે. મહાજન હેવાલની બાજતમાં એક વર્ષ પાછળ કામ કરતું હોય એમ લાગે છે. ૧૯૨૫ નો હેવાલ મળતો બોમ્બે ત્યારે આગલી સાલનો હેવાલ આપણને મળ્યો છે; અને તે પણ ૨૦ પાના જેટલા હેવાલમાં શુદ્ધિપત્રક, પાછળથી કરેલા બે સુધારા અને બીજી નાની જૂલો સાથે. પરંતુ આ મહત્વની વસ્તુ નથી. તે ઉપરથી સંસ્થાના કાર્ય સંબંધી કંઈ ખ્યાલ આવતો નથી તે માટે તો મહાજનની સઘળી પ્રવૃત્તિ તપાસવી બોમ્બે અને જુદી જુદી દિશામાં પ્રગતિ કેટલી થઈ છે તે જાણવું બોમ્બે.

મહાજને હેવાલના વર્ષ દરમિયાન દરેકું કાર્ય પ્રસંસનીય છે એમ હેવાલ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે તેણે એ વર્ષમાં નીચેનાં નવાં કામ ઉપાડ્યાં હતાં:—

- ૧ 'મજૂર સંદેશ' પ્રગટ કરવાનું
- ૨ સસ્તા માલની દુકાનો ઉઘાડવાનું
- ૩ મુનિસિપાલિટી તરફથી અગવડો દૂર કરવાનું
- ૪ અદરમાતની તુક્યાની આપવાનું
- ૫ વાંચનાલય અને પુસ્તકાલય ઉઘાડવાનું
- ૬ ચૌલ કંટ્રાક્ટર રાખી ભાડાની રાહત આપવાનું
- ૭ શહેરના લતાઓમાં મહાજનની શાખાઓ ઉઘાડવાનું
- ૮ મજૂરોને લગતા પ્રશ્નોનું સંશોધન કરવાનું

આ ઉપરાંત સને ૧૯૨૩ ની હડતાળ પછીની નિરાશા દૂર કરીને વર્ષ દરમિયાન લગભગ ૬૦૦૦ સમાસિદા વધાર્યા હતા. એકંદરે ૭૪૫ ફરિયાદોને લગતું કામ શિરસ્તા મુજબ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રેમ દરવાજે એક નવું દવાખાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. લગભગ દસ હજાર રૂપિયાની લેન જુનાં દેવાં પતાવવા વગેરે માટે મજૂરોને આપવામાં આવી હતી અને ૧૧૬૬ મજૂરોનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

આટલા કામ માટે, કોઈપણ સંસ્થા મજૂર થઈ શકે છતાં 'આ સાલમાં અમે બહુ કરી બતાવ્યું હોય એમ તો નથી' એવા અસંતોષ મંત્રીએ જાહેર-કર્ષો છે. ભવિષ્યના કામની જે રૂપરેખા તેમણે ચિતરી છે અને લાંબો પંથ કાપવાનું જણાવ્યું છે તેની સર-ખામણીમાં આ પ્રગતિ તેમને એછી લાગે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ પ્રજાએ એમના કામની કસોટી જુદી રીતે કરવાની છે. સમાસિદાની મોટી સંખ્યા હોવી એમાં જ કાર્યવાહકોની કુશળતાની પરીક્ષા નથી. વર્ષ દરમિયાન મોટી હડતાળો પાડવી એમાં જ સંસ્થાની સરળતા

આ ઉપરાંત બીજી બાબતો પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે પરંતુ તે નજીવી હોવાથી, નીચે સૂચના પુરતી આપી છે:—

- ૧ પહેલાંના હેવાલો કરતાં આ વખતના હેવાલના પુંકાપાછળ વધારે ખર્ચ કર્યું હોય એમ લાગે છે.
- ૨ મંત્રોના નામ આગળ 'એમ. એ. એલ. એલ. બી.'ની પદવી લખી છે ત્યારે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી-એ જૂનશત વિભાગીકના સ્નાતક છે તેમની પદવી લખી નથી.
- ૩ : નાણા સંબંધી સ્થિતિ:સમજવા માટે વર્ષના આવક ખર્ચનો હિસાબ આપ્યો નથી.
- ૪ જોડણીના નિયમોનું બરાબર પાલન કરવામાં આવ્યું નથી.
- ૫ ભાષા કેટલેક અંશે તરજૂમીઆ રહી ગઈ છે.

નથી પણ મજુરોનું આંતર અને બાહ્ય જીવન સુધારવા ખરા દીક્ષી પ્રયાસો કરવા એમાં જ મહાજનની ખરી પ્રગતિ રહેલી છે તે કામ કેટલે અંશે આગળ વધ્યું છે તે ઉપરના ટુંકસાર ઉપરથી જણાશે.

એ કામ કેવી જાતનું છે તે પણ તપાસવા જેવું છે. તેમાં નથી વર્ગવિરોધની હિમાયત કે નથી કડવાશ ઉભી કરવાનો પ્રયાસ. શાંત ચળવળ એજ સંસ્થાનો મુદ્દાલેખ હોય એમ ભાસે છે. માલિકોએ આ વસ્તુ જલદી પીછાની લેવાની જરૂર છે. પશ્ચિમના દેશોમાં મૂડીદાર વચ્ચે જે ઝગડાઓ થાય છે, તોશની હડતાળો થાય છે તેના પ્રમાણમાં અહીંનું કામ કેટલી શાંતિથી થાય છે, એની કદર કરવાની જરૂર છે. અને મજુરો તરફ તેમણે કાર્યથી દિલસોજી બતાવવી જોઈએ. કેમપણુ ફરિયાદ માટે ૧૫ થી ૨૦ વખત મીલમાં જવું પડે એ શરમાવા જેવું તંત્ર સુધારવું જોઈએ. જમવાના માંડવા અને પીવાનાં પાણી વગેરેની વ્યવસ્થા તરત જ કરી. આપની જોઈએ અને માનવતાની ખાતર નહિ તો ઉદ્યોગના હિતની ખાતર પણ મંત્રીએ કરેલી અગ્રયની સુચનાઓ અને નીચેની હિતાવહ વિનંતિના અમલ કરવો જોઈએ:—

‘અને જે કંઈ કરીએ છીએ તેની અસર મજુરની કાર્યકુશળતા ઉપર અવશ્ય થશે અને તેની ઉત્પાદક શક્તિ વધશે. મહાજન મજુરોની ન્યાયી માગણીઓ રજુ કરે છે. મજુરોની સામાન્ય જરૂરિયાત મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. હડતાળો અટકાવે છે અને તકરારો છેવટે પંચ આગળ રજુ કરે છે. આમાં માલિકોને દરેક રીતે લાભ છે. મજુરોને પણ પુરેપુરો લાભ છે તો મજુર મહાજનના વિકાસ માટે માલિકો પુરેપુરી સહાનુભૂતિ નહિ આપે?’ ક્યો માલિક આ સહાનુભૂતિ માટે આનાકાની કરી શકે?

મજુરોને પણ આવી જ વિનંતિ કરવામાં આવી છે. એ શબ્દો મજુરોએ હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવા છે.

“એક પણ મજુરને મહાજનની અલગ રહેવું પડવડે નહિ. તેમણે જાણવું જોઈએ કે મહાજન ભલે હાલ દુરત તેમને કંઈ ખાસ લાભ ન અપાવે તો પણ મહાજન એક એવી સંસ્થા છે જે મજુરોના હિતનું રક્ષણ કરી શકે અને ઉદ્યોગમાં અને સમાજમાં તેમને ઘટવું સ્થાન મેળવી આપી શકે.”

જેમાં મજુરો જ કરતા હરતા હોવા જોઈએ એ સંસ્થાના મંત્રીને મજુરોને આમ વિનંતિ કરવી પડે એ હુન્નદ છે. હડતાળ પછીનું એમનું વર્તન શોચનીય છે. વર્ષની શરૂઆતમાં ૨૫૦૦૦ માંથી ફક્ત ૬૦૦૦ સભાસદો રહે એ શું બતાવે છે? પ્રતિનિધિઓના ૮૦ ટકા હાજરી આપે એ આનંદની વાત છે પરંતુ સામાન્ય મજુર વર્ગ પગાર ઘટવાને લીધે મહાજન ત્યજી દે એ શરમજરેલું છે. એમાં નથી હડાપણ કે ઉડી પહોંચ. કડવો ધુંટડો પાનારજ ખરા હિતેચ્છુ હોય છે એ નાનપણની શિખામણ પણ તેઓ વિસરી ગયા લાગે છે. પગારનો ઘટાડો મહાજનને સ્વીકાર્યો તો વધારો કરારી આપનાર પણ એજ સંસ્થા છે એમ સમજવવાની કંઈ મજુરોને જરૂર હોય? છતાં ઉંધું જ સમજીને તેઓ વત્યા છે. સ્થિતિ હવે સુધરતી જાય છે. પગારના વધારાની આશા સિવાય કે દિવાળીના બોનસના સંભવ સિવાય સભાસદોની સંખ્યા વર્ષ આખરે જમણી થઇ હતી અને ૧૯૨૫ ના છેલ્લા ગાળાની લંગભગ ૧૪૦૦ જેટલી હતી એ પ્રગતિસ્પૃષ્ટ ચિન્હ છે. એ પ્રગતિ દિનપ્રતિદિન ચાલુ રહેશે અને માલિકો તથા મજુરો પોતાની ફરજ સમજશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

ગોંખલે એડયુકેશન સોસાયટી

પુનામાં ઉદ્ધન એડયુકેશન સોસાયટીએ પહેલ કરીને કોલેજ, હાઈસ્કૂલ તથા પ્રાથમિક શાળાઓ માર્ફત શિક્ષણને સોંપી, સાફ તથા સ્વતંત્ર કલ્પનાને જે પ્રયાસ કર્યો છે તેવા પ્રયાસ આપણા ગુજરાતમાં બહુ જ યોગ્ય ગણાય છે. શિક્ષણ પ્રસારક મંડળે પણ તેવી જ સંસ્થાઓ સ્થાપીને અતે ન્યુ પુના કોલેજ કાઢી છે, અને ગોંખલે એડયુકેશન સોસાયટી ધીમે ધીમે ખ્યાતિમાં આવતી જાય છે. એ સંસ્થાનો કલિહાસ શિક્ષણમાં રસ લેતા ગુજરાતી બાઈઓને ઉપયોગી અને ઉત્તેજક થઈ પડશે.

માત્ર ૬૧૧ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૯૧૮ ના જુન માસમાં પાંચ ઉત્સાહી યુવકોએ આ સંસ્થાની શરૂઆત કરી હતી, તેમાંથી ચાર સભ્યોને ખાસ અનુભવ અથવા ખાસ ટ્રેઇનિંગ મળ્યું નહોતું. આજે બાર સ્વયંસેવકો આ મંડળમાં જોડાયા છે અને તેમની માર્ફત એક કોલેજ (નાસિક), ત્રણ હાઈસ્કૂલો, એક રાત્રીશાળા, બે પ્રાથમિક શાળાઓ, એક ઔદ્યોગિક શાળા, અને બે વસતિગૃહોનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. જમીન, મકાનો, તથા સરસામાન મળીને લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા એટલા કર્યા છે અને સોસાયટીનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮૦,૦૦૦ થાય છે. ૨૧ કુલર્કર્ષી આ મંડળના આત્મા છે.

આવું ઉત્તમ મંડળ આપણા આખા ગુજરાત કાઢીઆવાડમાં એક પણ નથી અને તે છતાં દરેકે દરેક જગ્યામાં એક મંડળ હોય તો કેળવણીનો પ્રચાર કેવો સારો થાય? આપણે ત્યાં નાનાં છુટક મંડળો છે પણ તેમનો બરાબર વિદ્યાસ થતો નથી અને દાર્શનિક પ્રદેશ સંકુચિત રહી જાય છે.

સુ. મ.

શિક્ષણ અને શારીરિક ખીલવણી

માનસિક કેળવણીની સાથે શારીરિક ખીલવણીની આવશ્યકતા છે તે હવે સ્વીકારાઈ છે પણ હજી આપણી શાળાઓ શહેરોમાં અને ગામોમાં કાઠનામાં આવે છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમો અને શુરુકુળો વનમાં, નદી કીનારે, ગામોથી દૂર રાખવામાં આવતાં હતાં. એકાંતમાં, ખુદશી દલમાં, જનસમૂહથી ખૂબ દૂર રહેવાના ફાયદા આપણે સમજતા નથી. યુરોપીઅન, એન્ગ્લો-ઇન્ડિઅન તથા પારસીઓનાં છોકરાંઓને મારે પડાડો ઉપર વસેલાં સ્થાનોમાં નિરાળો કાઠનામાં આવે છે. આવી નિરાળો હિમાલયમાં સેંકડો જગ્યાએ છે, અને તેવી જ રીતે માયેરાન, મદાગાસ્કર, પંચગીની, ખંડાળા, દેવલાલી, આણુ વિગેરે સ્થળોએ પણ હોય છે. ખિચારા દિંદુ બાઈઓ જેવા ને તેવા રવી ગયા છે.

જેવી રીતે પડાડો ઉપર સારી અને ચોખ્ખી હવા મળી શકે તેવી જ રીતે દરીયા કીનારે પણ મળી શકે, માત્ર કંચાઈનો ફાયદો ન મળે. મુંબાઈથી તે ખંભાત સુધી દરીયા કીનારો છે અને દારીઆવાડની ત્રણ બાગુએ દરીયો છે એટલે આપણે ત્યાં દરીયા કીનારા ઉપર શુરુકુળો કાઢીએ તો ચાલી શકે. મુંબાઈથી વલસાડ સુધી રેલ્વેગાડી એવી રીતે આવે છે કે દરીયા કીનારાનાં ગામોને પહોંચવાની સમગ્ર ઘણી સારી છે. વલસાડની પાસે તીથળનું સ્થાન છે તે લગભગ વલસાડ સાથે જોડાઈ ગયું છે.

વલસાડથી વસાઇ તફાવત પાસે છે, અને વચમાં કોઇ મોટાં ગામો આવતાં નથી તે ખતાં એ ભાગમાં નાંચે પ્રમાણે શાળાઓ સ્થપાઇ છે, એમ અને સાંભળ્યું છે.

ગામ.	શાળા.
વલસાડ	હાઇસ્કુલ
પારડી	હાઇસ્કુલ
નારગોળ	હાઇસ્કુલ
ઉમરગાવ	મીડલ સ્કુલ
ખોરડી	હાઇસ્કુલ
દહેણ	મીડલ સ્કુલ
ચીચન-તારાપુર	હાઇસ્કુલ
વસાઇ	હાઇસ્કુલ

કેટલીક શાળાઓ વચ્ચે સાત માઇલ જેટલું અંતર પણ નથી.

વલસાડથી ખંભાત સુધીના દરીઆ કીનારો રેલ્વે લાઇનથી જરા દૂર છે અને તેને પરિણામે ગુજરાત તેના લાભ બહુ જ થોડો લે છે, પણ અને જાણીએ છીએ કે ઉત્તરના ભાગોમાં પણ બહુ સારાં સ્થળો છે. ગુજરાતી શિક્ષણકારો આ બાબતનો વિચાર કરશે ?

મુ. મ.

લીલ સેવામંડળ

પંચમહાલના દાહોદ અને જાસોદ તાલુકાઓમાં આશરે એક લાખ ભીક્ષોની વસ્તી છે. તેમનામાં શિક્ષણ તથા મુત્તરંકારનો પ્રચાર કરવા માટે આ મંડળ સ્થપાયું છે અને તેના કાર્યને ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં છે. વીસમી સદીની શરૂઆત સુધી આપણી પછાત અને અભણ કોમોની ઉન્નતિને માટે જેટલું કાર્ય થયું હતું તે સઘળું ખ્રીસ્તી મીશનોની મારફતે થયેલું. તેની સાથે સાથે કેટલાક મુસલમાન પીર અથવા સાધુઓએ આવી પછાત કોમોને ધરલામ ધર્મની અંદર દાખલ કરી હતી. તદ્દન નિરુપચારી બુદ્ધિથી અને માત્ર બ્રાત્રીભાવની લાગણીથી પ્રેરાઈને જે મંડળો પછાત કોમોને મદદ કરી રહ્યાં છે તેમાં આ સંસ્થાને ઉચ્ચ સ્થાન આપવાનું છે. તેના સ્થાપક ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કરને આપું ગુજરાત ઓળખે છે. એમનાં મંડળમાં ૧૬ સ્વયંસેવકો ત્રણ વર્ષની સેવા કરવા માટે જોડાયા છે અને શિક્ષણના કામ માટે બીજા ૧૬ ભાઈઓને રોકવામાં આવ્યા છે. મંડળ તરફથી મીગખેડી, જેસાવાડા તથા જાસોદમાં આશ્રમો સ્થપાયાં છે, તેમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે વસતિગૃહ હોષ લાંબી શાળાઓમાં શિક્ષણ અપાય છે. સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત, કાંતવાનું, વણવાનું, ખેતીવાડીનું વગેરે કામો શીખવવામાં આવે છે.

ત્રણ આશ્રમોની ઉપરાંત જુદે જુદે સ્થળે સાત શાળાઓ કાઢવામાં આવી છે તેમાં લગભગ ૩૦૦ છોકરાં આજે ભણે છે. બીજા પ્રંજમાં ધાર્મિક ભાવનાની ખીલવણી થાય તેટલા માટે જેસાવાડામાં એક મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે, અને ભગ્ન મંડળોનો પ્રચાર વધતો જાય છે. મંડળ તરફથી જે દવાખાનાં ચલાવવામાં આવે છે અને આ બધાં

કાર્યને માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૮૪૩૭ તો ખર્ચ થયો છે. ખ્રીસ્તી લોકો પણ શાળાઓ, મંદિરો, દવાખાનાં વિગેરે કાઢીને પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી-રહ્યા છે. આ મંડળ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહીં પણ સંપૂર્ણ સેવાભાવથી બીજા જેવી પછાત કોમની સેવા બજાવી રહ્યું છે. સહકારી મંડળીઓનો પ્રચાર થાય તો ભીંગેલી આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવા હેતુથી 'હંકર બાપા'એ સહકાર્યનું કામ પણ સારી રીતે જમાવ્યું છે. દારૂનિષેધ તથા વેડની બાબતમાં સરકાર સાથે તેમને મતભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એકંદરે સરકારે જેટલી મદદ આ સંસ્થાને કરવી જોઈએ તેટલી કરી નથી, અને કેટલાક જુદા કેસો મંડળના કાર્ય કર્તાઓ વિરૂદ્ધ ઉભા કર્યા હતા, જે સારે નસીબે નિષ્ફળ નિવડ્યા. ભાઈ અમૃતલાલ હંકરના કામને વખાણવાની જરૂર ન હોય, પણ ગુજરાતના ધનિક શેડીઆ તથા ધાર્મિક બહુઓ પોતાની પવિત્ર દ્રવ્ય સમજીને આ ગુજરાતના દેશસેવકને મદદ કરતા રહે એવું અમે ઇચ્છીશું, અને ગુજરાતના નોંધુવાનો જેમને સ્વરાજ્યને માટે તીવ્ર તૃષ્ણા હોય તેમણે આવાં કાર્યોમાં જોડાઈને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાની છે.

સુ. મ.

વાંકળના કાળીપરજ

જેવી રીતે મુરત તથા નવસારી જીલ્લાના કાળીપરજોમાં આત્મસુધારણાને માટે ચળવળ ચાલી રહી છે તેવી જ રીતે વાંકળના કાળીપરજોમાં પણ નવો જુલોસો આવ્યો છે. આ પ્રદેશ તાપી તથા નર્મદા નદીઓની વચ્ચે આવ્યો છે અને તેમાં નવસારી કાળીપરજ સંકટ નિવારક મંડળ તરફથી વિદ્યાર્થી આશ્રમ એક વર્ષથી સ્થપાયું છે. વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણી મક્કત અને શરજીઆત હોવાને લીધે કેળવણી આપવાનો ઉદ્દેશ તથા ખર્ચ સેવા-મંડળને માથે પડે તેમ નથી. તે છતાં સરકારી બોર્ડોમાં જે સંખ્યા રાખવાની ફરજી હોય છે તેના કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળે તેટલા માટે આશ્રમ સ્થાપવાની આવશ્યકતા હોય છે.

આ આશ્રમનો આત્મા બાપુરાવ વડવળે છે અને પૈસાની તંગીને લીધે તેમણે પોતાના ઘરમાં જ વિદ્યાર્થીઓને રાખ્યા છે. શિક્ષણ સરકારી શાળામાં અપાય છે પણ તે ઉપરાંત ખેતીવાડીના તથા મુસાફરી કામના શિક્ષણને માટે, તેમ જ શારીરિક કેળવણી અને ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ખીલવણીને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

આખા વાંકળ તાલુકામાં એક જ સરકારી શાળા હોવાને લીધે વેરાકુદ તથા ઇશનપુર એ બે ગામડાંમાં શાળાઓ ખોલવામાં આવી છે. આ મંડળની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કાળીપરજ મંડળને હસ્તક છે જેના પ્રમુખ ડૉ. સુમન્ત મહેતા છે. આ સંસ્થાને જેમ જેમ નાણાંની મદદ મળતી રહેશે તેમ તેનાં કાર્યમાં વૃદ્ધિ થશે કારણ કે હજી ઘણાં ગામોમાં સ્વતંત્ર શાળાઓ કાઢવાની જરૂર છે.

સુ. મ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

આહાર શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા:—લેખક રા. દ. રા. જોગજેકર, બી. એ., અને રા. ફ. રા. સંત, બી. એ., વડોદરા. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દિંમત આઠ આના.

વડોદરા રાજ્યે ઘણી બાજતમાં અને ખાસ કરીને કેળવણીના વિષયમાં ઘણા પ્રયોગ કર્યા છે અને કરે છે. આઠેક વર્ષ પર અમેરિકાની સિનસિનેટીની વિદ્યાપીઠના શૃદ્ધવિદ્વાનાં અધ્યાપિકા મિસિસ એ. જી. સ્ટ્રોન્ગને આયકવાડ સરકારે તે વિષયનું જ્ઞાન પોતાની પ્રજાને અપાવવા માટે ખાસ શેક્યાં હતાં. તેમની દેખરેખ નીચે એક વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો અને તેમાં કેળવણી તથા ખાતગી ખાતામાંથી ગ્રેજ્યુએટસને પસંદગીથી લેવામાં આવ્યા હતા. આ સંકીર્ણ વિષય સગળવા પૂરતું પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન, જીવવિદ્યા વિં વિષયો માટે નિષ્ણાત અધ્યાપકોની નિમણુક થઇ હતી. આવો વર્ગ કાઢવાનો હેતુ એ હતો કે તેના વિદ્યાર્થીઓ, આગળ ઉપર આ વિષયના શિક્ષકો તરીકે તૈયાર થાય અને તે વિષય માનુ-ભાષામાં ગુજરાતી અને મરાઠી શાળાઓમાં સિખવી શકાય. રા. જોગજેકર અને સંત તે વર્ગમાં આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ હતા.

એકલા ગુજરાતમાં નહિ પણ આખા દિંદની અન્ય ભાષામાં આહાર માટે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કોઇ પુસ્તક લખાયું હોય એવું જાણ્યામાં આવ્યું નથી, જે કે પાકશાસ્ત્ર, જોજન-દર્પણ, જોજન પ્રકાશ, પાકપ્રણાલી, એવાં નામનાં પુસ્તકો ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી અને બીજી ભાષાઓમાં પ્રગટ થયાં છે, જે પુસ્તકોનો પરિચય થયો છે તે પરથી જણાય છે કે તેમાં હકીમના તુરખાની માફક અમુક પદાર્થો અમુક માપમાં લઇ અમુક રીતે ગેટવા, તળવા, બાફવા, ઉકાળવા, ઉઘાળવા કે સીજવવા વિષે ચૂચના કરેલી હોય છે. પરંતુ સામાન્ય ખાદ્ય પદાર્થોમાં કયા કયા ઘટકો હોય છે, કયા શરીરને જરૂરના છે, કયા પર ગરમીની કેરી અસર થાય છે વિં બાજનો બીવકુલ સમજવવામાં આવતી નથી. પરિણામે તેવા પાકશાસ્ત્રોમાં ઘરઠા ડોશીમાની ધાતો સિવાય બીજું કશું હોતું નથી.

રા. જોગજેકર અને સંતે લખેલું પુસ્તક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ મળું સાફ છે. તેમણે મૂળ ‘આહારશાસ્ત્ર પ્રવેશ’ નામનું પુસ્તક મરાઠીમાં લખ્યું અને તેનો તરજુમો ‘આહાર શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા’ તરીકે જી. વ. સો. એ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આવાં પુસ્તકોની ગુજરાતને ઘણી જરૂર છે અને આવો પ્રયાસ ગાલુ રહે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

રવીયાળી રાત, ભાગ ૨ જે—અગ્રાહક ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. મૂલ્ય એક રૂપિયા.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાને આ પ્રકાશન માટે અને અભિનન્દન આપીએ છીએ. આ ક્ષેત્રમાં પહેલ કરવાનું માન સદ્ગત સાક્ષર રણુજીતરામ વાવાભાઈને ધરે છે. તેમણે હજી સુધી અલિખિત રહેલા એ સાહિત્ય તરફ ધ્યાન જેચું, તેનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ સમજાવ્યું અને તેના રસનું પાન કાઢ્યું. તેમના વ્યક્તમાત મૃત્યુ પછી આ કામ કોઇ કોઇ અંગત શોખથી કરતું હતું પણ તે છૂટું છવાયું થતું હતું. કાંઈએ એ જ કામને લક્ષ્ય કર્યું ન હતું. તે પછી સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક નીકળતાં, તેને અંગે અનેક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અને પ્રકાશનનું કામ હાથ ધરાતાં શ્રી મેઘાણીએ આ હજી અણકલેલા ક્ષેત્ર તરફ નજર કરી અને સારો ફાલ પણ મેળવ્યો અને ગુજરાત આગળ ધર્ષો છે.

એ તો કહેવાની જરૂર નથી કે આ કામમાં શ્રી મેઘાણીને સારી ફતેહ મળી છે. એ ફતેહનાં કારણો જોવા યોગ્ય છે અને તેથી સાહિત્યના વિકાસ ઉપર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડશે. આ કારણોમાં મુખ્ય તો અસહકારને અંગે સમસ્ત જીવનમાં આપણી દૃષ્ટિ સ્વદેશ તરફ વળી એ છે. અસહકારના આઘવટા ગાંધીજીએ કોષવાર લોકગીતો સંબંધી ખાસ કહ્યું સ્મરણમાં નથી, તેમણે આ વિષય માટે ખાસ આશ્રય તો નથી જ કર્યો, પણ તેમની પ્રવૃત્તિથી જે નવું ચેતન સર્જ્યું તે જીવનના સર્વ પ્રદેશમાં વિલસ્યું છે અને આ જૂના ફલ્લક્ષ્ય પામેલા સાહિત્યને પણ તેણે ફરી સજીવન કર્યું છે. આપણો ધર્મ આપણી કલા આપણું સંગીત આપણું સાહિત્ય એ સર્વ દલે કાંઈ જુદી જ દાંધથી લોકસમૂહ જોવા લાગ્યો છે: વળી ગાંધીજીએ સાદા જીવન માટે જે આદર જોતો કર્યો અને દેશના ઉદયને માટે ગામડાનું જે મહત્ત્વ સમજાવ્યું તેથી પણ આ ગ્રામજીવન અને તેની સુંદરતા તરફ લોકોનું લક્ષ્ય ગયું અને આપણા રાસો અને આપણાં ગીતો લોકમાનસને આકર્ષવા લાગ્યાં. સૌરાષ્ટ્ર પત્ર આ. અસહકાર પ્રવૃત્તિમાં જ ઉદય પામ્યું છે, તેણે પણ આ પ્રવૃત્તિમાંથી પોષણ મેળવ્યું છે અને લોકગીતોના ભંડારરૂપ કાઠિયાવાડમાંથી તેણે લોકસાહિત્યને લઈ અંબહી પોતાનું નામ અને રચાન સાર્થક કરવા માંડ્યાં છે.

આ સર્વ સામાન્ય જલો ઉપરાંત આ કાર્યમાં શ્રી મેઘાણીને ફતેહ મળવાનું એક અંગત કારણ છે. તેઓ અંગ્રેજ કેળવણીના સંસ્કાર પામેલા છે, તેમનામાં આ કામને માટે ઉત્સાહ છે, જૂના જીવનમાંથી તેમને રસ લેતાં આવડે છે, તે સર્વ સામગ્રી ઉપરાંત તેમની ફતેહનું ખાસ કારણ તેમનો કંઈ અને જૂના રાસોના રાગો પ્રદણ કરવાની તેમની શક્તિ છે. સદ્ગત રણુજીતરામને, અંગ્રેજ દીકારા લેખની પેઠે, ગાવાનો મહાવરોજ નહોતો. અને લોકકાવ્ય લોકસંગીત વિના સજીવન થઈ શકતું નથી. સંગીત અને કાવ્ય અને ફવચિત્ત નૃસ એ ત્રણેય મળીને લોકગીતનો દેહ બધાયો છે. ગીત અને કાવ્ય બન્ને ત્યાં એકત્રીત થયેલાં છે. લોકગીતમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો કાવ્ય કરતાં ગીત જ પ્રધાન છે તે એટલે સુધી કે તેમાંથી ગીત કાઢી જ્યો તો વાંચન કે પઠનથી ઉપભોગ કરવા જોઈતું તેમાં કાવ્ય મળે પણ નહિ. આ ગીત અને કાવ્ય બન્ને પોતે પ્રદણ કરીને શ્રી મેઘાણીએ ગુજરાત પાસે પ્રદણ કરાવ્યાં છે. પણ હજી ગુજરાતના વાંચનાર વર્ગે તે જરાબર પ્રદણ કર્યો ન ગણાય. જ્યારે આપણા શિક્ષિત વર્ગે એ ગીતોનાં અસલ અને જીવંત સંપ્રદરયાનો જ નહિ પણ

મંસ્થાઓ જેવા આપણા ગામડામાંથી એ રસ લેશે, કૃત્રિમ તટસ્થતાથી—ગ્રામજીવનથી દૂર જામાં રહી પ્રેક્ષક તરીકે નિહાળીને નહિ પણ એ રસપ્રવાહમાં પોતે ભાગશે વહશે અને એક ઘણે ત્યારે લોકગીતોના તેણે ખરેખરે આદર કર્યો ગણાશે. અને ત્યાર પછી લોકગીત આપણા સાહિત્યમાં નવે અવતારે અવતરશે.

આ સંગ્રહ પણ ગયા સંગ્રહ જેવો જ ટાળજીથી કરેલો છે. આ ભાગમાં, લોકગીતની પછવાડે, તેની ભાંગણ રહેલી લોકમુદ્રિતો પરિચય આપેલો છે એ તરફ અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમાં ગ્રામજીવનનું લેખીનીયિત આપેલું છે, અને લોકગીતમાં ઉક્તેષ પામતાં ગ્રામજીવનનાં જુદાં જુદાં અંગોનું શું રંદસ્ય છે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે, તે ઉપરાંત દરેક ગીત સંબંધી ટૂંકી દીઠા છૂટી છાપી છે. આ પુસ્તક પણ પહેલાંનાં પુસ્તકો પેઠે રસથી વંચારો એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સાયન પંચાંગ—કર્તા હરિહર પ્રાણશંકર મદ્ર, કૃષ્ણારામ વ્હાલજી મદ્ર, નારાયણ સદાશિવ મરાઠે, ગુજરાત પંચાંગ સંશોધન મંડલના સભ્યો, પ્રકાશક હરિહર પ્રાણશંકર મદ્ર, રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ.

સાવરમતી પંચાંગ મિલનેકા પત્તા: (૧) દક્ષિણામૂર્તિ ભવન, માવનગર (કાર્ઠિયાવાડ) (૨) ગોવિંદ જનાર્દન વિંદ્રે, ગણેશ મંડલોર્થે દુકાન, બુધવાર પેઠ, પૂના (સિટિ) મૂલ્ય દો આને.

આ અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તકને હિંદીમાં પ્રકાશિત કરી આખા હિંદુસ્તાનને મુગમ કરી આપ્યું એ યોગ્ય જ કહ્યું છે. હિંદુસ્તાનનાં દરેક રચણનાં ગણિનો પણ આપેલાં હોવાથી સર્વ રચણને માટે આ ઉપયોગી છે. ગ્રહોની ખરેખરી સ્થિતિ પ્રમાણે આ પંચાંગ હોવાથી આ ગ્રંથને ખગોળના વ્યાકરણ જેવો ગણવો જોઈએ અને જૂનાં ટીપણાં પેઠે જ દરેક ધરમાં એ રાખવું જોઈએ.

લાલચીન—પ્રયોજક ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ, પ્રકાશક મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ પાંચધુની, મુખ્ય મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦ એતિહાસિક નવલકથા, હિંદીનો અનુવાદ.

ઋષિ દયાનન્દ કે ચરણોમે શિવરાત્રિકી મેદ—લેખક પ્રો. ગાંધીચન્દ્ર.

આયુર્વેદ—મનુષ્યજીવન શાસ્ત્ર, પ્રાણાચાર્ય ડૉ. પોપટ પ્રભુગમ એલ. એમ. એસ. પ્રભુગમ આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ. અમલવાદમાં ભરાયેલા ગુજરાત આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રમુખપદેથી આપેલું બાણ્ય.

અલંકાર—સ્નાતક મંડલ ગુરુકુલ કાંગડોકા મુદ્રપત્ર, મુરુદ સંપાદક પ્રો. સત્યવ્રત સિદ્ધાન્તાલંકાર ધાર્મિક મૂલ્ય રૂ. ૩)

જ્ઞાનગોચરી.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાતનો ઇતિહાસ વિચારીશું ?

૭૧૬ ની સાલમાં પારસીઓ દક્ષિણ ગુજરાતને કાઢે ઉતર્યા, સંભળ્યાં બંદી રાજના રાજ્યમાં. તે પછી ૭૪૬ માં વનરાજદેવે અલુદિલ્લપુર પાટણ વસાવ્યું. તે પછી ઇ. સ. ૧૧૭૬ માં શ્રીમાલ નમર બાગ્યું ને શ્રીમાલીઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉતર્યા; સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં પતારારના અગ્રય-માંથી પાટણમાં.

તે પહેલાં, બરસોઠ વર્ષ ૭૫૨ એક સાધની આસપાસ મહારાજ મુજરાજ સોલંકીએ ઉદીચ્યોને ટાળીયા ઉદીચ્યોને ઉત્તર દેશમાંથી પાટણમાં નહોતર્યા.

શ્રીમાળીઓના ગુજરાતમાં ઉતર્યા પછી સોલંકી વરસે ૧૩ માં સેકાની છેક આખરે ઈસ્લામે ગુજરાત બિંધું ને પાટણમાં ફરીયા વાગે ઉતારી ઈસ્લામી નીરાન ફરકાવ્યાં. લંહારથી ઈસ્લામે ગુજરાતમાં વસવાટ માંડ્યો.

તે પછી સોલંકી વર્ષ ૮૪૨ માં ગુજરાતના અલમદસાદ બાદશાહે અમરાવાદ વસાવ્યું, ને સદાકી બરસોઠ વર્ષ ગુજરાતનું રાજધાનીપદ સોગવી પાટણ સદાનું ગુજરાતનું પાટનગર મરી ગયું.

અમરાવાદ જેનપુરી કહેવાય છે, જેમ ઈસ્લામનગરી થે કહી ચકાય. ત્રણુઓ વર્ષ ગુજરાતની ઈસ્લામી રાજધાની. એક હાલ મસજીદના જે હાલ તોડાએ નાંખે આમને ટેકવતા ને એક હાલ તોડાએ ઉપરથી નીમાત્રની બાંગ બારમાનને ગજવતી.

હવે જે જ સવાસો કહી આવને પજવીરા

૧૪૭૧ માં મદમદ બેગડાએ નાંખાઈ લીધું, ને નાગમદના ને નરસિંહના શામ રા' માંડળિકને

નડયા: અને કહેવાય છે કે ૧૪૭૦ માં નરસિંહ મહેતાને બગવાને હાર આપ્યા.

મીરાંબાઈ પ્રતાપ રાણાનાં કાકી' હતાં, હતા રાણાનાં વિધવા બાકી હતું એ હવે મેવાડને ઇતિહાસ ને મેવાડના સામળદંસજી કવિ સ્વયં કહે છે. અકબર બાદશાહે હતા રાણાને હરાવીને ચિત્તોડ લીધું ૧૫૬૮ માં. મીરાંબાઈ, મુરદાસજી, દુલસી-દાસજી, હરિદાસજી સદૃશ થયાં અખરશાહના રાજ્યસમયમાં.

આ તારીખો તો સર્વવિદિત જેવી જ છે ને ? સત્રારીઓને ને સમજાને ! નરસિંહ મીરાંબાઈ પૂર્વે ગુજરાતી કવિઓ નથી 'યથા જેમ નહીં. પણ આદિકવિતું માન સંસ્કૃતમાં વાક્યમીદિતને છે, ઇન્દ્રકંઠમાં ચોસને છે, તેમ ગુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતાને છે.

ગુજરાતી ભાષાના એ આદિ કવિની થે પૂર્વ પોણા બરસો વરસથી ઈસ્લામીઓ ગુજરાતીઓ, સવા સાતસો વરસથી અલુદિલ્લપુર પાટણની સ્થાપના પૂર્વે ત્રીસેક વર્ષથી વારસીઓ ગુજરાતીઓ છે.

ઉદીચ્યો કે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણીયા, હરા કે વીરા શ્રીમાળી સોની, સકલ શ્રીમાળીઓ કરતાં-મદારા પૂર્વે કરતાં પારસીઓ બોલો ગુજરાતી નથી. બન્ને થ આડમા ને બારમા સેકાથી ગુજરાતીઓ: ઈસ્લામીઓ ને પારસીઓ નરસિંહ-મીરાંબાઈ પહેલાના ગુજરાતીઓ છે. પારસીઓ પાટણ પહેલાંના ગુજરાતીઓ છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કનેડાના અમેરિકાને અમેરિકન્સ થયા તે પહેલાં ૮૦૦ વરસથી પારસીઓ ગુજરાતીઓ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના આફ્રિકન્સ થયા પૂર્વે આરસોઠ વરસથી ઈસ્લામીઓ ગુજરાતીઓ છે.

શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના વ્યાખ્યાનમાંથી

ભાષાનો વિકાસ

ભાષા ઉત્પત્તિ યદ્ય ત્યારથી તે આજ સુધીમાં તેનું કેવી રીતે સંવર્ધન થયું, જુદી જુદી જાતોએ પોતાની શક્તિ અમિરચિ ઉપયોગ વગેરે માટે તેને અનુકૂળ કેવી રીતે બનાવી તેનો વિસ્તૃત કે સાંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પણ એક સાથે નહાના લેખમાં સમાવવો અશક્ય છે. પરંતુ પ્રગતિ સાહિત્યને જ્ઞાનના બધા પ્રદેશોમાં સમૃદ્ધ કરવા માટે, વપરાતી ભાષામાં વધારે વાહકતા, અત્યારે તે છે તેના કરતાં વધારે યોગ્યતા લાવવાની જરૂર બધા ભાષાના અભ્યાસીઓ દબૂલ કરે છે અને ભાષાની એ પ્રકારની પ્રગતિ અનુકૂળ અને સાચી દિશામાં ક્યારે થઈ ગણાય તે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓનું છે. સાહિત્ય માટે ભાષાનો વ્યવહાર કરનારા સાહિત્યકારો પોતપોતાનાં વક્તવ્ય માટે ભાષામાં નવાનવા પ્રયોગો કરે છે અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ એ પ્રયોગોની સફલતા નિષ્ફલતા તપાસે છે, ન્યારે વૈચારિકો તે પ્રયોગનું પૃથક્કરણ અને વિવરણ કરે છે.

એ બધાં કાર્યો યોગ્ય રીતે સિદ્ધ કરવા માટે ભાષાઓના ઐતિહાસિક જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. મનુષ્યે માનવતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ધણે લાંબે દાંદે ભાષાની ઉત્પત્તિ વાણીની શોધ થઈ છે. મનુષ્યના સ્વભાવમાં સામાજિકતાનો અંશ છે, તે ટોળે મળીને જીવનાર વાણીના વર્ગમાં છે, અને પોતાના આવેશો કે લાગણીઓ પોતાના બંધુને નિવેદન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છામાંથી વાચાની ઉત્પત્તિ છે. બીજાં વાણીઓમાં પણ બીજાંઓ જોડે વ્યવહાર કરવાનો સ્વભાવ હોય છે, કિન્તુ અવાજ અને વિચારશક્તિની ઉણપને લઈને વાણીઓ પોતાના અવાજને વિકસિત કરી વાણીની કોટિ સુધી લઈ જઈ શક્યાં નથી. માણસની દશા પણ વ્યવહાર કરવા માટે અવાજના ઉપયોગ પૂરતી ધણી કાંઈ સુધી વાણીઓના જેવી જ રહી દશે પરંતુ એ જ મોટો ભેદ છે કે જ્યારે કુતરા બિલાડાં ગાય બેંસ યોડાં વગેરે વાણીઓ, જે કે તેમાંનાં ધણાં સમજણમાં આગળ વધેલાં છતાં, તેમનાં વ્યવહારની વાણીમાં આજનાં વસ્તો વહી વણ જ્યારે કશો ફેર પડ્યો નથી, ત્યારે માણસે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધન તરીકે વાણીની શોધ કર્યા પછી આજે તેમાં ઘણું આગળ વધી શકાયું છે, એટલું જ નહીં પરંતુ જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તેમ એ શોધનો વિકાસ અને પ્રગતિ થયાં જ કરશે.

જંગલી દશામાં માણસની તેના બંધુ જોડે વ્યવહાર કરવાની શક્તિ તો ઉત્કટ હતી જ; જે કે એ વ્યવહાર માટે તેની પાસે અવાજ ઉપરાંત અભિનય વગેરે ઉપયોગમાં આવતાં બીજાં સાધનો પણ હતા. પણ વ્યવહારના વાહન તરીકે કેવડ અવાજ આવતાં થયેલી નહોતો છે કારણ કે છીંદતો, દુઃખતો, ખોંખારતો વગેરે વાણી માણસના અવાજો કાંઈ વાચા તરીકે કે બીજાનું લક્ષ્ય ખેંચવા માટે વ્યવહારાયા નથી. પણ અવાજના ઉચ્ચાવચપણા વડે, તેની જુદી જુદી વિધિઓ વડે, માણસે સામે માણસ સમજે તેવા સંકેતો રચ્યા. તે બધી ભાષા-

ઓના સ્વર વ્યંજનો છે. દરેક શબ્દનો ઇતિહાસ હમેશાં મળી શકે નહીં તો પણ વણા શબ્દોને છેક ઉત્પત્તિથી આજસુધી તપાસતાં જણાય છે કે તે શબ્દસંજ્ઞા અસુકળ તેના આજના અર્થમાં પહેલેથી વપરાતી આવેલ નથી પણ એકથી વધારે મનુષ્યોના સામાન્ય અનુભવમાંથી જે શબ્દની હત્પત્તિ થઇ તે હત્પત્તિમાં પ્રસંગોપાત જુદા જુદા પ્રકારના સુધારાઓ થતાં આજનો શબ્દ બન્યો છે. આ વિકાસ પણ ચાલુ જ છે, કેમકે આજે એક શબ્દ જે વિશિષ્ટ અર્થમાં યોગ્ય છે તે જ અર્થ તેના હમેશાં રહેશે નહીં.

એક બોલીમાં ધ્રુવ માટે જે શબ્દ વપરાય છે તે પહેલાં તો એ પ્રદેશના એક મોટા પર્વતનું નામ હતું. આ ઉપરથી એ બોલી બોલનારના મનથી ધ્રુવ વાણીનું અધિકરણ એ પેલા પર્વતનો ખ્યાલ આપે તેવા હોવા જોઈએ એ જોઈ શકાય અને ફેરફાર. છે. તે જ પ્રમાણે બોલીના બધા શબ્દો પ્રકૃતિ સાથેના સામ્યતા અનુ-

ભવમાંથી યોગ્યતા હોય તેમ સંભવે છે. જેમ જેમ માણસોની સંખ્યા વધતી ગઇ અને એક ટાળાનાં અનેક ટાળાં થયાં તેમ તેમ તેમની બોલીમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. આ ફેરફાર બે કારણોને લીધે અનિવાર્ય હતો. એક તો દરેક મનુષ્યની ઉચ્ચારણશક્તિમાં રૂઢેલી મિન્નતાને લીધે વિષ્ણુનાં પડી ગયેલાં ટાળાંઓના ઉચ્ચારો વચ્ચેનો ભેદ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. બીજું એ કે માણસના સ્વભાવો અને અભિરુચિઓ મિન્ન હોવાને લીધે એક પ્રકારનો સ્વભાવ જે વાચાનો વારંવાર અને અનેક અખતરા સહિત પ્રયોગ કરે અને એ રીતે વાણીના એ અર્થને અભિવ્યક્ત કરે તેથી ઉલટું બીજા સ્વભાવને એ અર્થમાંની અભિવ્યક્તિનો ખપ જ નહોતો તેથી ત્યાં હોય તેટલો અર્થપણ નહપાય કે વિકૃત બની જાય. અંગ્રેજીમાં વહાણવટાને લગતા શબ્દો છે, અરબીમાં અક્ષરમણિત માટેના, ગ્રીકમાં તર્કશાસ્ત્ર માટેના છે, તેટલા શબ્દો બીજા ભાષામાં નથી; તે એ એક વિષયમાં પારંગતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસનું પરિણામ છે. ભવિષ્યમાં પણ યાત્રિક કે વીજાત્રિક શોધો માટેના શબ્દો દરેક ભાષાને તે યંત્રની મૂળશોધના દેશની ભાષામાંથી મળી શકે, એ, ઉપર જે વૃત્તિનું નિરૂપણ થયું તેનું વિકસિત પરિણામ માત્ર છે.

ભાષાની હત્પત્તિ મનુષ્યનો પોતાના વિચારો કે આવેશો બીજાને વ્યક્ત કરવાની ક્ષમ્બામાંથી છે તેથી તેના વિકાસનો આધાર એ ક્ષમ્બા, અને એ ભાષાના ઉપયોગનું વિચાર, ઊર્મિ, આવેશ વગેરે સમજવાની અને જે રીતે સમજે તે રીતે પારણામ વ્યક્ત કરવાની માણસની શક્તિ ઉપર રહેલો છે. એટલું સ્પષ્ટ છે કે માણસ વાણી દ્વારા તેના જન્યુ જોડે વ્યવહાર કરવા માંડ્યો ત્યારથી તેની કેમવણીમાં એક મહત્ત્વનું સાધન હમેશાં અને વાણીને લીધે માણસ પોતાની ઊર્મિ-ઓને અને વિચારોને વધારે સ્ફુટ અને વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જોતાં શીખ્યો અને પછી એ અનુભવોને વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મૂક્તાં શીખ્યો, અને એકબીજાના અનુભવથી શીખી શીખીને તેણે વાણીને તેના તે વખતના જીવન માટેના ઉપયોગપૂરતી વાક્ય બનાવી. એ વખત સુધી વાણીની બધી વાક્યશક્તિ તેના શબ્દોમાં નહોતી, કારણકે આવેશની તીવ્રતા અવાજના ઉચ્ચાદયપણા વડે નિર્દિષ્ટ થતી અને વાણીની બીજી ઊણપો હાથ પગ મ્હોળા બીજા અભિનયો અને સંકેતો વડે પૂરાતી. આ બધા સંકેતો સામાન્ય અને એ અર્થમાં સર્વમાન્ય

હોવાને લીધેજ માણસની વૃત્તિના પ્રકૃતીકરણના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકેલો તંબ-
વિત હતો, કેમકે જો સંકેત કરનારના મનમાં તેનો એક અર્થ હોત અને જોનાર સાબળનાર
તેને જુદા અર્થમાં વ્યવહરતો હોત તો જન્મે વચ્ચે વ્યવહાર અશક્ય થઈ પડત. આમાં
બાપાનું એક મહત્ત્વનું સૂત્ર એ સિદ્ધ થાય છે કે બાપા જો કે મનુષ્યના વિચારો અનુભવો
વગેરે બીજાને વ્યક્ત કરવા માટે હોના છતાં એ વિચારો અને એ અનુભવો બીજો માણસ
તે જ સ્વરૂપમાં સમજે તે તેના પ્રધાન હૃદય છે. આના સમર્થન માટે કોઈ માહેમે ગીતા
મંગાવેલી તેની વાત કહી શકાય

બાપાના વિકાસમાં લેખનની શોધ થઈ ત્યારથી તેમાં ઘણા મહત્ત્વના વધારા થયા.

લેખિત મંત્રોમાં અવાંજ કે અભિનયની વાદ્યશક્તિ ન હોવાને લીધે,
વાણીમાંથી ભાષા જે કાર્ય ઉચ્ચાનીચા અવાજથી ને ચિત્રચિત્ર અભિનયથી મરતું
સ્થાને આરોહણ હતું તે કાર્ય શબ્દો દ્વારા લેવું પડવાથી શબ્દોની અર્થશક્તિ વધાર-
વાની જરૂર પડવાને પરિણામે વાણીમાં શબ્દવૃદ્ધિ અને શબ્દવૈવિધ્ય
આવ્યા. તેજ પ્રમાણે વિચારશક્તિનો વિકાસ થતો ગયો, સરક્રિયા વધતી ગઈ, અનુભવો
વધતા તેમજ બંધાતા ગયા, કેવળ દુષ્ટ કે કોષ કે જરૂરને પ્રસંગેજ પોતાના બંધુ સાથે
વ્યવહાર કરવાને બદલે મુખ્ય અનુભવમાં પણ તેને ભાગીદાર કરવાની વૃત્તિ જન્મી ગઈ,
તેમ તેમ બાપામાં પણ તે બધા અનુભવો વ્યક્ત કરવા જેટલી સમૃદ્ધિ આવતી ગઈ મનુ-
ષ્યની આ વૃત્તિ ચાલુજ છે, અટકી શકે નહીં તેવી છે અને હજી પણ એ વૃત્તિને પરિ-
ણામે બાપા નવાનવા પ્રયોગોવડે સમૃદ્ધ થતી આવે છે “ઉદાહરણ તરીકે અવનોદનના
જેક નિમિષમાં એક વિદ્યાર્થીબાપાએ વાદળા આમરામાં દ્વારા માગતા હતા એમ લખ્યું
હતું. આ ન્હાતું વાક્ય એટલું તો મિદ્ધ કરે છે કે વાગાઓ બને શક્ષ માસ્તા દોષ કે ન
હોય પણ પોતાના અનુભવને સ્પષ્ટતમ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા માટે તે વિદ્યાર્થીને શક્ષ
મારવા પડેલા નહીં. આમાં અવનોદનની સૂક્ષ્મતા છે અને કરેલ અનુભવને સમર્થ રીતે
મૂકવાથી આવેલ બાપાની અપ્રત્યક્ષતા છે કોઈ આગળ વધી એમ પણ કહી શકે કે તેમાં
કવિત્વ છે તે બધા લક્ષણો ગણાવી શકાય, તો પણ પ્રસ્થાન વાત એ છે કે એ પ્રયોગમાં
નવીનતા છે અને નવીનતા સફળ છે.

લેખનની શોધ પછી, છાપખાનની શોધ થઈ. પણ એ શોધ થવા પૂર્વે જ આજે
આપણે જેને સાહિત્ય ગણવા દેવામાં છીએ તે સાહિત્યની અસર
સાહિત્યની ભાષા નીચે બાપામાં અનેકવિધ મુદ્દાના વધારા થઈ ગયા હતા. બાપા અને
ઉપર અસર સાહિત્ય બનેતું મૂલ ઉત્પત્તિ-સ્થાન એક જ હોવા છતાં બંનેમાં
તાત્વિક બેદ છે. માણસની વૃત્તિના સર્જકૃતિ અને રક્ષકૃતિ કે
ધારકૃતિ એવા અશો ધૂણ પાડતા સાહિત્ય એ તેની સર્જકૃતિનું પરિણામ છે. જો કે
તેમાં પણ મનુષ્યની ધારકૃતિ જેટલી છે ન્યારે કોઈ દાહ નુદર અનુભવ કરે છે અને
એ અનુભવનો આસ્વાદ ગિરજા રાખવા તેજ જ એ અનુભવનો આસ્વાદ બીજાને આપવા
તે ક્ષણે છે ત્યારે તે અમુક દલાની કૃતિ નજી છે કવિઓ અને સાહિત્યમંત્રી પોતાના
સર્જન માટે બાપાનો આશ્રય લે છે. તેમની પ્રતિભાવે બાપામાં ગોગન, વિચારના,
બધ આવે છે

સાહિત્ય ભાષાને ઉપયોગ કરે છે અને તેની તેમ જ ભાષાની ઉત્પત્તિનાં મૂલ એક જ હોવા છતાં સાહિત્ય ભાષા ઉપર અવલંબનું નથી. ભાષાના વિકાસમાં ભાષાના પ્રકાર સાહિત્યનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. મનુષ્યે સાહિત્ય સર્જવાની શરૂઆત કર્યા પછીથી ભાષામાં થયેલો વિકાસ વિવિધ છે અને તેને અનેક સ્વરૂપે તપાસી શકાય. શબ્દોના અર્થમાં થયેલ ફેરફારો, એ અર્થોનાં સંકેત્યન કે સંવર્ધન વગેરે ન્યાયની દૃષ્ટિથી અને ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય. વાક્યરચનાના ફેરફારો, બલ કે ગૌરવ લાવવા માટે કરેલા પ્રયોગો વૈયાકરણની દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય તેમ જ સાહિત્યના સાધન તરીકે ભાષાને કલાની દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય. આવાં દૃષ્ટિબિન્દુઓમાંથી કોઇ પણ એક રીતે અભ્યાસ કરવાની સરલતા ખાતર વાક્યમયના પ્રકારો અથવા વિભાગો પાડવા જોઈએ. કેમકે એ આખા વિષયને બધાં બિન્દુથી તપાસવાનું ન્હાના લેખમાં ન બને. વાક્યમયના બે પ્રકાર: અગ્રચિત એટલે જોડવાના સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતી અને કલાગ્રચિત. કલાગ્રચિતના પણ ગદ્ય અને પદ્ય એવા વિભાગો પડે. વક્રત્વની ભાષા પણ કલાગ્રચિત રચનાનો એક પ્રકાર છે, અને તે સામાન્ય રીતે જેને ગદ્ય કહેવામાં આવે છે તેનાથી વિશિષ્ટ છે.

દેશ દેશની ભાષાઓમાં ભિન્નતા છે. અને એ ભિન્નતાનું કારણ એ છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં ભિન્નતા છે. અને ઘણાં ભોંકો એક જ ભાષાનો ઉપયોગ ભાષાના સાજાંકો કરે છે તે માત્ર સુખના ખાતર છે. સાહિત્યમાં તો એક જ ભાષામાં પણ અનેક સર્જકો હોય અને તેઓ સર્વે પોતપોતાના હેતુ, મનો-દશા, સ્વભાવ, પ્રતિભા વગેરે અનુસાર ભાષાના નવા નવા પ્રયોગો કરે. એક યુગરાતીમાં પણ નર્મદની ભાષા, મણિલાલની ભાષા, ગોવર્દનરામની ભાષા એ બધી ભાષાઓને વિશિષ્ટ કહી શકાય. ભાષા ભાષા વચ્ચે જેવો તફાવત છે તેવો તફાવત આમાં નથી; કારણ કે આ બેદ લેખનશૈલીનો છે. અને સાહિત્યનો સર્જક સંસ્કૃત નિયમબદ્ધ રચનાનો પૂજક હોય અથવા તો અનિયત સ્વેર લેખનનો પક્ષકાર હોય તે પ્રમાણે તેમની શૈલી જૂરી પડે છે. સંસ્કૃત લેખકનું માનસ કલાના નિયમો તેણે જે સ્વીકાર્યા હોય તેને પૂજે છે અને તેના ભંગ કરવો એ તેને મન અપરાધ છે. બીજા પ્રકારના સર્જકો પોતાના સર્જન માટે કોઈ નિયમ સ્વીકારવો ઈષ્ટ ગણતા નથી. આથી પરિણામ એ આવે છે કે કેટલાક લેખકો કવિ-તામાં અમુક શબ્દો, અમુક રચનાને તદ્દન વળ્લવે ગયે છે, બ્યારે બીજાઓ બધાં જ સાધનો સ્વીકાર્યા માને છે. બેચક ગદ્યમાંથી વક્રત્વને બાદ કરવું પડે કેમકે વક્રત્વના કલા-મય ઉપયોગ માટે કોઈ પણ શબ્દ કે રચના વળ્લવે છે જ નહીં.

શબ્દો કે રચનાના આવા વળ્લવવળ્લવણની નોંધ અહીં અપ્રસ્તુત હોવા છતાં લેવાનું પ્રાપ્ત થવાનું કારણ એક ખાસ લક્ષણ ઉપર ધ્યાન ખેંચવું સાધવાનું એ છે. હમણાં 'લોક' શબ્દનો પ્રયોગ અતિવ્યાપ્ત થતો જાય છે. અને લોકગીત લોકવાર્તા લોકભાષા વગેરેના વસ્તુાહી પૂજકો લોકોત્તર ભાષાને દૂર કરવી એ જ લોકભાષાને સાહિત્યમાં રૂઢ કરવાનો એક માત્ર ઉપાય સમજી બેસવાની ભૂલ કરે છે. તેમની દલીલ એ છે કે લોકોત્તર ભાષાથી સાહિત્ય લોકહૃદયમાં

સ્થાન પામતું નથી. માટે એ સાહિત્યની ભાષા પણ લોક-આસ હોતી ઘટે. સાહિત્ય કે કલાની દૃષ્ટિએ આ ખોટી દલીલના અનેક પ્રતિવાદ થઈ શકે પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ એક જ પ્રતિવાદ ધ્રુષ્ટ છે અને તે એ કે ભાષામાં બધાને સ્થાન છે. સંસ્કૃત નિયમાધીન લેખક કે સ્વૈર અનિયત લેખક બન્ને ભાષાને સમાન ઉપદ્રુત કરે છે. પણ એક યત્ન તરીકે પણ લોક-ભાષાને રૂઢ કરવાના હેતુથી ખીજા પ્રયોગો દૂર કરવા એ અત્યાર સુધી ભાષાના ઇતિહાસ વિશે જે કહેવામાં આવ્યું તેથી વિરુદ્ધ છે. એ અપકારક છે અને એથી ભાષાના વિકાસ અને પ્રગતિનો હાસ થાય છે.

ભાષાના વિકાસનો વિચાર કરતાં, લેખકની કલા, લેખનશૈલી, વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો

આમાં છે તેના કરતા વધારે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં વિચાર થવો ઘટે છે.

ઇતર પ્રશ્નો એટલું જ નહીં પણ ગદ્યકાવ્ય વગેરેની પણ વધારે સ્પષ્ટતા થવી

જોઈએ. એ બધા વ્યવસાયો અન્ય સ્થલ,કાલ અને અન્ય જતો માટે

રહેવા દીધા છતાં ભાષાના વિકાસ માટેનો એક મુદ્દો સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. તે એ કે બોલતું, વક્તૃત્વ, લેખન, પદ્ય, ગદ્ય, વગેરે બધાનો આશય કર્તાતું વક્તવ્ય ખીજાને જોઈતું બને તેટલું સ્પષ્ટ થાય એ છે; અને તેનો વિચાર એ જ શૈલીનો વિચાર છે. બોલવામાં ખાસ શૈલી હોતી નથી લેખનમાં પણ એક શૈલી હોતી નથી અને કદાચ શૈલી ઉત્તમ તેલું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવા માટે એક ખીજા નિર્મણની જરૂર છે; તો પણ એટલું કહી શકાય કે કલામય શૈલીનો વિકાસ એ જ આજના જમાનામાં ભાષાનો વિકાસ છે.

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

નોંધ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ :

આજે સારાયે હિંદુસ્થાનનું સક્ષ દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ ખેંચાયું છે. ત્યાં વસના હિંદીઓની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વિકટ થતી જાય છે અને સર્વ હિંદવાસીઓ કેમી અને પક્ષીય બેદો ભૂંડી જઈ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓને પૂરતી સહાય આપવા એક મત થયા છે.

હિંદીઓની વસવાટ નાતાલ પ્રાંતમાં સને ૧૮૬૦ થી શરૂ થઈ. નાતાલ પ્રાંતની પ્રગતિ મજૂરોના અભાવે અટકી પડી હતી, ધંધાની પાલખાલીનો મોટો ભય ઉભો થયો હતો અને વસાહત નિષ્ફળ થશે એમ લાગતું હતું. એવા સમયે હિંદી મજૂરોને ગીરમીટ પદ્ધતિથી લાવવાનું નક્કી થયું, તે સને ૧૯૧૧ માં ગીરમીટ પ્રથા બંધ પડ્યા સુધી ચાલું રહ્યું. નાતાલ દેશની આખાદી હિંદી મજૂરોના કારણે છે એમ અનેક વાર કબુલ કરાયું છે.

ગીરમીટ પ્રથાના જુલ્મોથી હિંદી પ્રજા વાકેફ છે; મજૂરોને ફોસલાવી, લગ્નચાવીને લઈ જવામાં આવતા હતા. તેઓ પરદેશમાં રહેવા તૈયાર ન હતા. પણ એમની જરૂર એટલી બધી હતી કે સને ૧૮૭૦ માં ગીરમીટીયા મજૂરોને કરારનો દશ વર્ષનો સમય પૂરો થયે હિંદ સુધીનું બોટ-ભાડું આપવાને બદલે વગર કિંમતે જમીન આપવાનું નક્કી થયું અને જેતી તેમ જ અન્ય ધંધામાં સ્વતંત્ર રહી કામ કરવાનો હક્ક અપાયો.

ગીરમીટીયા મજૂરોની સાથે એમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા હિંદમાંથી વ્યાપારી વર્ગ દાખલ થયો અને ટ્રાન્સવાલમાં સુવર્ણુ સુગ શરૂ થયે એના વિકાસમાં આગલ પડતો ભાળે લીધો.

પણ દેશ જેમ જેમ આખાદ થતો ગયો અને હિંદી મજૂરોની જરૂર ઓછી જણાવા લાગી કે હિંદી વિરૂદ્ધ ચળવળ ઉભી થઈ. ૧૮૯૫ માં ૩ પાઉંડનો માથા વેરો નખાયો. અને ત્યારથી હિંદીઓનાં હુમ્મ શરૂ થયાં. એક પછી એક હિંદીઓના હક્ક હુમ્મ લાગ્યા અને વર્ણસુગના કારણે હિંદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન ક્રૂર થતું ચાલ્યું.

ગીરમીટ પ્રથા સને ૧૯૧૧ માં બંધ થઈ, તે પહેલાં ગાંધીજીની સરદારી નીચે સત્યાગ્રહ ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને ૮ વર્ષની સતત લડાઈને અંતે સ્મટ્સ-ગાંધી નામે ઓળખાતા કરાર થયા. એ કરારથી નવા હિંદીઓનું આફ્રિકા ગમન બંધ થયું; પણ આફ્રિકામાં વસેલા હિંદીઓના કેટલાક હક્કો પાછા અપાયા અને એમની સ્થિતિ સુધારવા વચન અપાયું.

પણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં હિંદીઓ તરફના વચનભંગના જ દાખલાઓ મળી આવે છે. મહાવિગ્રહ દરમિયાન હિંદીઓને ઠાંઠકે રાહત મળી, પણ એ પૂરો થયે પાછી સતામણી ચાલુ થઈ. અને એ સત્તામણી પાછળ રહેલા હિંદીઓને આફ્રિકામાંથી કાઢી મુકવાનો હેતુ અનેકવાર ત્યાંના આગેવાનો પાસેથી સંભળાયો છે.

આફ્રિકાથી આવતા ખચર આજે એક જ પ્રકારના છે. ગોરાઓ ત્યાંના હિંદીઓને રંગઠી રજા છે. કલકત્તાવાળા ખીરાપ શીયર હમણાં જ ત્યાં જઈ આવ્યા. હિંદીઓ પ્રત્યેનું ગોરાઓનું વર્તન તેમણે ધિક્કારી કાઢ્યું છે અને ખ્રિસ્તીધર્મના સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ જાહેર કર્યું.

છે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ તરફથી હિંદુ સ્થાનમાં ટિંદી સરખાર અને હિંદી પ્રજાને આફ્રિકાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા અને તેમની સહાય યાચના હમણા જ એક પ્રતિનિધિમંડળ આવી ગયું એના સરદાર ડૉ. અબ્દુલ મહેમાનના ગમ્મમાં એ હુ ખોતું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપી રહ્યા

“ જોર વિગ્રહની સમાપ્તિ પછી આફ્રિકામાં હિંદીઓ તરફનું વર્તન અન્યાયી અને ક્રૂર થતું ગયું છે. મહાવિગ્રહના સમય દરમિયાન આ ત્રાસ બંધ પડ્યો હતો, પણ એ વિગ્રહ ખૂંસે થયે હિંદીઓના ઔદ્યોગિક વ્યાપારી અને રાજકીય હક્કો સામે સતત નિર્દય વિરોધ શરૂ થયો છે હિંદીઓના રાજકીય અને મ્યુનિસિપલ મતાધિકારો લઈ લેવામાં આવ્યા છે, અને વ્યાપારી હક્કો એટલા તો નિયંત્રિત થયા છે કે ભવિષ્યમાં વ્યાપારી માટે કોઈ સ્થાન નથી ઉમેદવારી સબધી કાયદો હસ્ત કૌશલ્યના ધધા શીખતા રોકે છે, અને ‘સુધરેલ ભજૂરો’ (civilized labour) ની નીતિ અખત્યાર થવાથી ૫૦૦૦ આફ્રિકાવાસી અને હિંદવાસીઓને રેલ્વે અને બદર ઉપગ્રામી નોમરીમાંથી રજા મળી છે અને તેમની જગ્યાઓ ગરીબ ગોગરોથી ભરવામાં આવી છે આ ઉપરાંત હિંદીઓ ઉપર એટલા ત્રાસ અને નીચ વર્તન ગુજારવામાં આવે છે કે એમનું જીવન લગભગ અસહ્ય થઈ પડ્યું છે, પણ આથી વધારે તો પાર્લામેન્ટની આવડતી બેઠકમાં નીચેના વારાઓ પમાર થવાના છે

(૧) ધી ક્લર બાર બીલ વર્લ્ડ (ગંગ) બે ના કારણે પ્રતિમધ કુનારો કાયદો આ કાયદાથી કોઈ આફ્રિકાવાસી કે એશિયાવાસી કોઈ પણ જનના મંત્ર ચાલના હોય ત્યાં વગેરે ઉપર કામ કરી શકશે નહિ. લીફ્ટ પણ ચવારી શકશે નહિ

આ કાયદો હમણા જ એના સામેનો વિરોધ વિચાર્યો સિવાય ખૂબ ગુપ્તથી આફ્રિકાની સરકારે પાર્લામેન્ટમાં પસા કરા થો છે.

(૨) ધી લીકર લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ કેશી પીણા સબધી કાયદામાં થવાનો મુદ્દારો આ મુદ્દારાથી ન્યા કેશી પીણું બનાવવામાં આવતું હશે અથવા વેચવામાં આવતું હશે ત્યાં કોઈ આફ્રિકાવાસી કે એશિયાવાસી કામ કરી શકશે નહિ આવી રીતે હોટલોમાં કામ કરતા હજારો માણસો બરતરફ થશે

(૩) ધી એરીઆઝ રીઝર્વેશન અને ઇમીગ્રેશન રીસ્ટ્રીક્શન બીલ જૂની વસતારો પાડનાર અને આફ્રિકાપ્રવેશ અટકાવનાર કાયદો આ કાયદાથી હિંદીઓ માટે રહેવાને તેમ જ ધધો કરવાને બુદ્ધ વસતારો નક્કી થશે આથી હિંદીઓ ઔદ્યોગિક તેમ જ રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુનામી દશાને પામશે અને આફ્રિકામાં તેમનું જીવન અસહ્ય થશે હકલુત થઈ આફ્રિકા છોડી દેશે ’

આવા આવા ત્રાસો હિંદીઓ ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગુજરી રહ્યા છે અને જનાય ક્ષિટિશ સામાન્ય અને ક્ષિતિશ ન્યાયની વાને મળે રીથી કરાતી સબળાય છે ક્ષિતિશ સામાન્યના એમ ભાગના પ્રજાજનો એક જ ક્ષિતિશ ન્યાય રીમાગના બીજા ભાગમાં મતત્ર હકકોની ખાત્રી મળે જ ગયા છતાં આવી દુખદ સ્થિતિ પામે છે આવા વર્ણબેદ આ વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં હિંદીઓની સરખા હરિદ્વાળની ઇર્ષ્યા એમ દન નજરે તરી આવે છે

પ્રેષ્ટાક્રમ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓની મદાસજાની મેકક મયા વર્ષમાં મોનાવવામાં આવી હતી અને આજની પરિસ્થિતિમાં તોડ કાઢવા સર્વ પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની મમ્મની માગણી તેઓએ કરી હતી તેમણે આફ્રિકાના

સ્વદેશખાતાના પ્રધાન ડૉ. મેલનની મુજાકાત પ્રતિનિધિઓ દ્વારા લીધી હતી; પણ ડૉ. મેલને “એશિયાટીક બીલ” નામે ઓળખાતા બૂદ્ધી વસવાટો પાડનાર ધારામાં રહેલ સિદ્ધાન્ત ચર્ચવાની ના પાડી હતી અને સર્વપક્ષની પરિષદ વિરૂદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. હિંદી સરકારે મી. પેડીસન, સૈયદ રજાઅલી અને મી. બાબુપૈતું પ્રતિનિધિમંડલ રૂપ મી નવેન્ગરે આફ્રિકા મોકલ્યું છે. ડૉ. સર્વાધિકારી તેમાં પાછળથી જોડાયા છે, એમનું કાર્ય હિંદીઓની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, એમના વિચારો બાજી લઈ હિંદી સરકારને નિવેદન કરવાનું હતું.

કેપટાઉનમાં બરાથેલી આફ્રિકાની મહાસભાએ હિંદમાં ડૉ. અબ્દુર રહેમાનની સરકારી તળે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનું નક્કી કર્યું હતું, તે પ્રમાણે ડીસેમ્બરમાં તેમના પ્રતિનિધિઓએ હિંદુસ્થાનમાં આવી હિંદી પ્રજા અને સરકારને ખરી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા છે અને હિંદી પ્રજામતને જગાડી દીધો છે. દેશના જે જે ભાગમાં તેઓ ગયા ત્યાં ત્યાં તેમને એકી અવાજે વધાવી લેવામાં આવ્યા છે અને તેમને પૂરતી સહાય આપવા હિંદી પ્રજાએ ઠરાવ કર્યો છે.

આજ અરસામાં દીનબંધુ એન્ડ્રુસ મુંબાઈના ઇન્ડિયન સીટીઝન્સ એસોસિયેશનના મોક્ષલ્યા આફ્રિકા ગયા છે, અને ત્યાં તેમણે હિંદીઓ માટે મોટા પાયે ચળવળ ઉત્પન્ન કરી છે. ગેરાઝોને અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓને મળી હિંદવાસીઓનાં દુઃખ તેમણે રજૂ કર્યા છે અને એમાંથી સહાય સંજ્ઞાઓએ હિંદીઓની તરફેણ કરી છે. પ્રીટોરીઆના બીશપે સ્મટસ ગાંધી કરારનો ભંગ થાય છે એમ જાહેર કર્યું છે. આથી આફ્રિકામાં મોટો ખળ-બળાટ ઉભો થયો છે.

દીનબંધુ એન્ડ્રુસ અને ડૉ. અબ્દુર રહેમાનના પ્રતિનિધિ મંડળની ચળવળને કારણે

એશિયાવાસીઓનો પ્રશ્ન આફ્રિકાનાં છાપાઓમાં ખૂબ જ ચર્ચાઈ રહ્યો છે; અને જે લોકો ચર્ચાથી દૂર રહેવા માગતા હતા એમને પણ ચર્ચામાં ઉતારવું પડ્યું છે.

હિંદુસ્થાનમાં આવી ડૉ. અબ્દુર રહેમાન ના પ્રતિનિધિ મંડલે ના. વાઇસરોયની મુલાકાત લીધી હતી અને પોતાની હકીકત વિનયી છતાં તેજ ભાષામાં મૂકી હતી. હિંદી સરકારની અને તેમનાથી ન બની શકે તો તેમની મારફત બ્રિટીશ સરકારની મદદ આધારાઓ પસાર થતા અટકાવવા તેમણે માગી હતી અને સર્વ પક્ષ પરિષદની માગણી આફ્રિકા સરકાર પાસે કરવા વિનંતિ કરી હતી.

ઉત્તરમાં વાઇસરોયે મીડા શબ્દોમાં પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી હતી; પણ એમાં રહેલી નિર્જાળતા તરી આવવી હતી. એ સહાનુભૂતિ માં લૉડ હાર્ડિંગની ધમક નહોતી. હિંદી સરકારના આવા નિર્જાળ વલણના કારણે આફ્રિકા સરકાર સાથે ચાલતી એમની મસલત જોરજોરેથી સફળ થઈ નથી. પણ આજે વધારે અને વધારે જોસમાં ચાલતી ચળવળના કારણે આફ્રિકા સરકારને પણ નમવું પડ્યું છે. જે સરકાર એશિયાટીક બીલ પાછળ રહેલ સિદ્ધાન્તો ચર્ચવાની ના પાડતી હતી, એને એ સિદ્ધાન્તો ચર્ચવાની હા પાડવી પડી છે.

‘ક્લર બાર બીલ’ એકદમ ઝડપથી પસાર કરાવી, આફ્રિકાની સરકારે એશિયાટીક બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કર્યું છે. અને એની કલમે ૧૯૨૪ માં નામંજુર થયેલા ધારાથી પણ વધારે સખત રાખવામાં આવી છે. કેમપ્રેવીન્સ જે અત્યાર સુધી વર્ચુસુમથી પર રહ્યો છે, અને ૧૯૨૪ માં જુદી વસવાટો ઉભી કરવાનું જેની મરજી ઉપર છોડવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં પણ જુદી વસવાટો પાડવા આધારમાં ગોઠવણ થઈ છે. આ ધારો પહેલી વાર અને બીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો.

અને વિગતો વિચારવા માટેજ મસલત સમિતિ નીમાવાની હતી. પણ વધતા જતા દબાણ પાસે આફ્રિકા સરકારને નમવું પડ્યું છે, અને બીજી વારનું વાંચન ૨૬ ફરી મસલત સમિતિ નીમવામાં આવી છે. જેથી કરી ધારામાં રહેલા સિદ્ધાન્તો ચર્ચા શકાશે. હિંદી સરકારે ફક્ત સિદ્ધાન્તો સંગ્રહી મસલત સમિતિ પાસે હકીકત રજૂ કરવા પોતાના પ્રતિનિધિ મંગળને ફરમાવ્યું છે.

આ ધારો હજી પસાર નથી થયો, ત્યાં તો ટ્રાન્સવાલમાં હિંદી વ્યાપારીઓને નવા પરવાના કરી આપવામાં આવ્યા નથી. આથી હિંદીઓ મોટા આર્થિક નુકસાનમાં આવી પડ્યા છે. હિંદુસ્થાનમાં આફ્રિકા વિશ્વ પગલાં લેવાનું વલણ ઉભું થયું છે. કલકત્તાની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને આફ્રિકાવાસી ગોરાઓને પોતાની નોકરીમાં દાખલ નહિ કરવાનો અને આફ્રિકામાં પેદા થયેલો માત્ર નહિ ખરીદવાનો હરાવ કર્યો છે. બીજાં સ્થળોએ પણ એવા જ હરાવ થનાર છે. વડી ધારાસભામાં પણ એવો જ હરાવ રજૂ થયો છે. પણ હાલ એની ચર્ચા મુક્તવી રાખવામાં આવી છે. આવા હરાવોથી આફ્રિકાની સ્થિતિ ઉપર બહુ અસર થાય એમ લાગતું નથી, વખતે એથી હિંદ અને હિંદીઓને વધારે સહન કરવું પડે, પણ સ્વમાનની વૃત્તિ એમ કરવા પ્રેરે છે.

પરિસ્થિતિ આજે આ પ્રમાણે છે. એમાંથી શું પરિણામ નીપજે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી આફ્રિકા સરકાર ડગતી ન હતી, એનું કારણ હિંદી સરકારની નિર્જાનતા અને મક્કમતાનો અભાવ છે, હિંદી પ્રજાએ પણ પોતાના દક્ષે સાચવવા સતત જગતમાં રહેવાની જરૂર છે. આજની પરત્વે દશામાં હિંદ પરદેશ વસતા ભારતવાસીઓને બહુ મદદ કરી શકે એમ નથી, છતાં આફ્રિકાના હિંદીઓ પાસે સત્યાગ્રહ રૂપી શસ્ત્ર તો રહ્યું જ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી નીચે એમણે એનો એકવાર સફળ ઉપયોગ કર્યો છે અને આજે સર્વ કાંઈ મસલત નિષ્ફળ ગયે એ અત્રેાપ શસ્ત્ર જ તેમને મદદ કરી શકશે. હ,

લેન્ડેશાયરનો કાપડ ઉદ્યોગ:—

ઓઝહામ એબર ઓફ કામર્સ (વ્યાપારી મહાજન) નાં પ્રમુખે હમણાંજ જાહેર કર્યું છે કે સને ૧૯૨૩ માં વિલાયતી કાપડ જે પ્રમાણમાં હિંદુસ્થાન અને બીજાં દેશોમાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણના અડધાથી પણ ઓછું સને ૧૯૨૫ માં હિંદુસ્થાનમાં અને એનું ૭૬ ટકા જેટલું બીજાં દેશોમાં વેચાયું છે. હિંદુસ્થાને જો ૭૬ ટકા જેટલો માલ પણ લીધો હોત તો લેંડેશાયરની મીલો દરરોજ છથી સાત કલાક ચાલી શકત. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જો વિલાયતનો વ્યાપાર બિટીશ સામ્રાજ્યમાં રહેલા દેશો સાથે જ કરવામાં આવેતો વધવા સંભવ નથી.

ઉપલી હકીકત વિચારવા જેવી છે. વિલાયતી કાપડના વ્યાપારના આંકડા સને ૧૮૪૪ થી શરૂ કરી તપાસવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે સામાન્યતઃ હિંદુસ્થાન સાથેના વિલાયતી કાપડને વ્યાપાર દર દશ વર્ષે વધતો જ ગયો છે. પણ છેલ્લાં બાર વર્ષમાં એ વ્યાપાર વધવાને બદલે અડધા કરતાં પણ ઓછો થયો છે. આ ખાદી પ્રચારનું પરાણ પરિણામ છે એમ માનવા અમે લક્ષ્યાઈએ છીએ,

અમે જાણીએ છીએ કે વિલાયતી કાપડની જગ્યા એટલા મોટા પ્રમાણમાં ખાદીએ નથી લીધી; જાંપાની કાપડ મોટા પ્રમાણમાં આયાન થાય છે અને હિંદી મીલો ઉપર એની નુકસાનકારક અસર થાય છે. પણ ખાદી પ્રચારે આવેશી સાદાઈનું આ પરિણામ છે.

લડાઈના સમયમાં વિલાયતના મુનંદા સંપત્તિઓએ લેંડેશાયરના મીલ માલેબેને

ઉચ્ચે માલ બનાવવા ખાસ બલામણુ કરી હતી. કારણ કે લડાઇ પૂરી થયે જપાન વગેરે પૂર્વના દેશો જાડાં કાપડમાં લેકેશાયરની સફળ દરિયાઇ કરી શકશે એમ એમની અટકળ હતી. હિંદી રત્નવાડા અને ધનિક વર્ગને જરૂરી ખારીક કાપડ બનાવી હિંદી બજાર પોતાના હાથમાં રાખવા અને એના ઉપર મળતો વધારે નફો મેળવી પોતાનો ધંધો વધારવા એમણે લેકેશાયરને પ્રેર્યું હતું.

પણ ખાદી પ્રચારને કારણે લોકરુચિ બદલાઈ છે. ખાદી ઉપર બાર મુકવાથી ખાદી ને કે વપરાઇ નથી પણ જાડું કાપડ વપરાતું થઇ ગયું છે અને ખારીક કાપડની માગ નહોતી થઇ છે. દેશી મીઠો અને જાપાનના કાપડની વધતી જતી ઉત્પત્તિ અને લડાઇ પછી ધરી ગયેલા ક્ય સામર્થ્ય (Purchasing Power) ના કારણે પણ આ સંભવે છે. પણ કોઇ વસ્તુની માગણી ઉપર લોકરુચિ વધારે અસર કરે છે અને આજની લોકરુચિ ખાદીથી ઘડાઇ છે.

હ.

હિંદુસ્થાનની આખાદી કેમ સંભરે ?

કુચીજ વિદ્યાપીઠના સંપત્તિશાસ્ત્રના અધ્યાપક પીચુએ હમણાં જ વિલાયતના પ્રખ્યાત સંપત્તિશાસ્ત્રી માર્શલના સંસ્મરણો બહાર પાડ્યાં છે. એમાં અ. માર્શલે સને ૧૯૧૦-૧૧ માં શ્રી મુકરજી અને મનોહરલાલ ઉપર લખેલા ચાર પત્રો પ્રકટ થયા છે. એમણે જણાવ્યું કે હિંદુસ્થાન ત્યારે જ આબાદ થાય કે જ્યારે એના ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા માણસો જાપાનીઝની માફક રાષ્ટ્રહિતનો પહેલાં અને સ્વહિતનો પછી વિચાર કરે. હિંદુસ્થાનના લોકો ન્યાં સુધી અદાલતોમાં બાવણુ કરીને કમાય છે, અને જે ધંધો પોતાના દેશને દરિયાની રેતી જેવો (Sands of Sea) જેવો નકામો છે, એવા

પ્ર. ૯

ધંધામાં-વધીશ્રાતમાં-પડ્યા છે; ત્યાં સુધી હિંદુસ્થાનને આબાદ થવાનો બીજકુલ સંભવ નથી. એક કે બે કોડી તાતાઓ દેશનું જેટલું બહું કરી શકે તેટલું અંગ્રેજી રાજતંત્ર કે સ્વરાજતંત્ર પણ કરી શકે એમ નથી. હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ બજાણુકાર વડાએને બોલાવી કારખાનાં કાઢવાથી હિંદુસ્થાન આબાદ થઇ શકે એમ નથી. અંગ્રેજ કારીગરોની જગ્યા લેવા હિંદીઓ લાયક થાય અને કારખાનાંઓ નીકળે તો જ હિંદ આબાદ થાય. આખાદી માટે નવા ધંધાઓ શરૂ કરવા એ એક જ રસ્તો નથી પણ ખેતીમાં ખૂબ સુધારો વધારો કર્યો દેશ આબાદ થાય છે એમ એમનો અભિપ્રાય છે. હિંદુસ્થાનના બહોલોકો ન્યાં સુધી દલમથી જ પોતાની કમાણી કરે, અને પોતાના લુભાંને હાથ ન પડે એવા ધંધાઓ કરવાનું પસંદ કરે અને કારખાનાંઓમાં હાથ વતી કામ કરવાનું માથે ન લે ત્યાં સુધી હિંદુસ્થાન આબાદ થાય એમ લાગતું નથી.

૧૯૧૦-૧૧ ની સાલને પસાર થયે ઠીક સમય થયો એમ મણુાય. હિંદીઓ આજે કોઇક હાથવતી કામ કરતા થયા છે. છતાં અ. માર્શલના આક્ષેપો પડેલાંના જેટલાજ સાચા છે. આજના યુવકોને નવા પથે વિચરવાનું ઘટે છે.

હ.

ખેતીવાડીનું શાહી કમીશન.

ના. વાઇસરોયે આ સાલની વડીધારા-સભાની બેઠક શરૂ થતાં કરેલા બાવણુમાં ખેતીવાડી માટે શાહી કમીશન નીમવાનું જાહેર કર્યું છે. આ કમીશનના બજાણુકારા લાંબા સમય થયાં સંભળાવી કરતા હતા. હિંદી વચ્ચે ખેતીવાડીમાં રસ લેવાનું એકદમ શરૂ કર્યું હતું અને ખેતીવાડી કમીશનના હિમાયતી અ. ગંગુલીને સુલાકાતો આપી હતી. હિંદુસ્થાન એ ખેતી-પ્રધાન દેશ છે, ખેતીની સુધારણા ઉપર એની

આબાદીનો આધાર છે. જેમ જેમ અન્ય ધં-
ધાઓ બંધ પડતા ગયા તેમ તેમ હિંદુસ્થાનની
પ્રજ્ઞના મોટા ભાગનું સરણુ ખેતી બની છે.
એટલે ખેતીની સુધારણા અને ખેડુની સ્થિતિ
પ્રજા માટે હિંદુસ્થાનના વિષય છે. હિંદી સરકાર
તેમજ પ્રાંતિક સરકારો તરફથી જુદી જુદી
જાતના અખતરા કરવામાં આવે છે, અને
હિંદી ખેડુતોને બીજા દેશોમાં નવી જાનના
ઓળ્લસ અને રાસાયનિક ખાતર માનકૃત ચેત્રી
પ્રગતિનો ખ્યાલ આપવા પ્રયાસ થાય છે. પણ
હિંદી ખેડુનો એનો બહુ લાભ લઈ શક્યા હોય
એવું જણાયું નથી કેટલીક વખત તો ખાનાના
અમલદારી દોરને લીધે ખેડુનો એનાથી દૂર
નાસતા રહે છે, અને ક્યાંક દેશી ખેતીથી અ-
જ્ઞાત અમલદારો એવી ભૂલ કરી એને છે
કે, ખેડુનો એમના જ્ઞાન સંબંધી મરફતી કરના
યથ જાય છે. હિંદી ખેડુત રાતદિવસ તનતોડ
હિંમત કરે છે, પણ ખેતી સુધારવાનાં સાધનો
તે વસાવી શકતો નથી; નવા જ્ઞાનનો એ
ભલ લઈ શકતો નથી. એનું દારણુ એનો
સ્થિતિસ્થિત સ્વભાવ નથી; પણ નવાં પૂરતું
માવાનું મળવાને પણ સાસા હોય, ત્યાં ખેતીની
સુધારણા માટે રાકતી પડતી મૂડી ક્યાંથી લાવે?
ખેતર માટે પાણી પણ વગેરેની સગવડ પણ
ધણી મુશ્કેલીથી કરે છે. વગસાદ ઉપર ખેતી માટે
સર્વ આધાર રાખવો પડતો હોવાથી વર્ષો ન-
બળાં આવે છે, મહેસુલમાં જોડે એ તે પ્રમાણમાં
રાહત મળતો નથી એવાં એવા બીજાં કેટલાય
કારણોથી એની સ્થિતિ દયાજનક રહે છે. ખેતી-
વાડી કમીશન મારફત ખેતીની સુધારણા કર-
વાનો વિચાર રખાયો છે પણ ખેડુતોનું હિત
જે વિષયોમાં વધુ રહ્યું છે એવા કેટલાક વિ-
ષયો તપાસમાંથી બાતલ રખાયા છે. જમીન
માલિકી, જમીન મહેસુલ અને પાણીના કરના
પ્રત્યે કમીશન છેડી શકે એમ નથી. ખેતીની
સુધારણા કેમ થઈ શકે એ દેખીતું છે પણ એ

સુધારણા ઉપર ખૂબ અસર કરતા વિષયો પડના
મૂકાય તો તપાસની સજ્જતા ક્યાંથી રહે ?
જના ખેડુની સ્થિતિમાં કોઈક પણ લાભદાયી
ફેરફાર થશે તો તે આવકરમાયક જ છે. પણ
એ ફેરફારના પ્રમાણમાં શાહી કમીશન પાછળ
થવાનું ખર્ચ બહુ જ મોટું ગણાય. ખેતીવાડી
આજે પ્રજાને મોપાયેલ વિષય છે. પ્રધાનો
એનો વહિવટ કરે છે, જૂના જૂના પ્રાંતમાં
ખેતીની સ્થિતિ નિરાળી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં
હિંદી સરકાર તરફથી નીમાના શાહી કમીશ-
નનો લાભ કેવો ઉઠાવી શકાય ? પણ હિંદી
પ્રજાના માથાપ હોવાનો દાવો કરનાર સરકાર
પ્રજાનું દિન એમના હૈયે છે એમ દાખવવા
આ શાહી કમીશન નીમી પ્રધાન કરે છે અને
હિંદી શિક્ષિત વર્ગ દરતાં સરકાર એમનું બધું
કરવા વધારે તત્પર છે એમ બતાવવા માગે છે,
ખેતીવાડી ઉપર પ્રજાનું સર્વ ધ્યાન રાખી ઉદ્દેગો
તરફ સરકાર ખેરફાર રહેવા માગે તો તેમ
કરી શકે નહિ. હિંદી વ્યાપારી વર્ગ વધારે
જાગૃત થયો છે. અને પોતાની માગણી આમ્રક
પૂર્વક રજૂ કરે છે, પ્રજાએ એ માગણીને ટેકો
આપવાની જરૂર છે.

હ.

હોલકર પ્રકરણ

આવડા ખુનમાં આરોપીઓને તકરીરવાર
હરાવતા ન્યાયાધીશે ગુન્દાનો સંબંધ બીજા
કોઈ વ્યક્તિ સાથે જોડ્યો હતો અને આરો-
પીઓને તો માત્ર એના બાહુની જાહેર કથા
હતા. એ વ્યક્તિને ન્યાયાસાન પામે ઉભો
કરવાની જરૂરીયાત ન્યાયાધીશે જાહેર કરી
હતી. મુમતાઝ બેગમનો સંબંધ હોલકર માથે
હોવાથી હોલકરનું નામ આ ગુન્દાના સંબં-
ધમાં સંડોવાય છે. ના. વાલસરોયે હોલકરના
સંબંધ વિષે તપાસ કરવાનું જાહેર મુદ્દું છે
અને એના નિમિત્તે કમીશન મોન્ટેગુ-એમ્સ-
કૃફ યોજના અનુસાર નીમવામાં આવનાર

છે. કમીશન નીમવાનું જાહેર થયા પછી એ કાયદેસર છે કે કેમ એના વિષે શંકાઓ જાહેર થઈ છે; અને હોદ્દાકરની તપાસ આ શું-હા સંબંધી આવા કમીશન મારફત થાય એ હોદ્દાકરના દરજ્જાને હીણપદવાનું છે એમ જાહેર કરી કમીશનનો વિરોધ થાય છે. બીજી બાજુએ એક નર હત્યા થઈ છે અને એ નર હત્યાના કાર્યમાં પરેક્ષા કે પ્રત્યક્ષ રીતે જોડા-એલ આસામીમાંથી કેટલાક બચી નથી છે. ઈંદોર નરેશને રાજ તરીકેના કેટલાક હક્ક છે, અને આવું કમીશન નીમી એમની તપાસ કરવાનું નહીં થયા પહેલાં એમની પદવી અને હકો જરૂર ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ, અને આવું પગલું બરવાને મારે વાજબી કારણ સિવાય આજની પરિસ્થિતિમાં હિંદી સરકાર કોઈ પણ દેશી રાજ સાથે આ પ્રમાણે વતે નહિ.

દેશી રાજતંત્રમાં ખ્રિસ્તી સરકારની દર-મિયાનગીરી ભાગ્યે જ કોઈ હિંદી વધારી લે. દેશી રાજ્યો હિંદી સંસ્કૃતિના અવશેષો લેખાય છે, પણ આજના રાજતંત્ર ઉપરથી એ સં-સ્કૃતિનો જે ખ્યાલ બાંધવામાં આવે તો તે બહુ જ દલકો નિવડશે. હિંદી સંસ્કૃતિએ રાજ-તંત્ર એક માણસના હાથમાં સોંપ્યું છે, પણ એના ઉપર નિયંત્રણ એટલાં જ મૂક્યા છે. આજનાં દેશી રાજતંત્રો એવાં નિયંત્રણોથી પર છે. ભાગ્યે જ કોઈ દેશી રાજ્ય એવું હશે કે રાજતંત્ર વિરૂદ્ધ એની પ્રજાને દ્રિપાદ કરવાનું કારણ ન હોય અને શરિયાદ કરી યોગ્ય ન્યાય મેળવવાને માટે સવડ હોય. દેશી રાજ્યોનાં હકોની વાત ચારે બાજુથી સંભળાય છે; એમની પ્રજા તરફની જવાબદારીનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે ? પગલે પગલે દેશી રાજ્યો રક્ષણ માગી લે છે, અને અંગ્રેજની વિદેશી સત્તાના આધાર રૂપ ગણી હિંદી સરકાર એ-મને એ આપે છે. બ્રિટિશ હિંદના રાજતંત્રમાં

કાંઈ ફરકાર કરવાની સૂચના થાય કે દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા બદાર પડ્યા જ છે. દેશી રાજ્યની પ્રજાનો કોઈ વિચાર પણ કરતું નથી. નીમ્યાણની કલ્પ વિષે સત્ય શું છે એ જાણવા બેઠી પણ કોઈ જતાસા જતાવતું નથી. ઈંદોર નરેશને કમીશનની તપા-સમાંથી બચાવવા સર્વ કોઈ પ્રયાસ કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં હિંદી રાજ્યોની જરૂર છે, પણ તે બિન જવાબદાર વિદ્વાસી રાજ્યોની નહિ, પણ સેવા પરાયણ પ્રજાહિતરત્નપોની. વર્તમાન લોક-શાસનનો યુગ છે અને લોકહિતતા ભોગે કોઈ પણ વ્યક્તિ રક્ષણ માટે લાયક નથી.

અમે કમીશનને વધારી લઈએ છીએ અને વખરો વિશ્વએ એ યોગ્ય ન્યાય આપે એમ માગીએ છીએ.

હ.

એકબેના ખાટા:—

રેવેન્યુમેન્ટ ટીપ્પાર્ડમેન્ટની સલાહકારક સમિતિએ એકબેના દરિયો પૂરવાની યોજના સંબંધી હેવાલ રજૂ કર્યો છે, અને એમાં યો-ગ્યવારી વિગતો બદાર આવી છે. લડાઇ પૂરી થયા પછી તૂર્જ બજારમાં કૃત્રિમ તેજ આવી હતી અને સટ્ટા ખેલવાની રૂિતિ સાર્વત્રિક ફેલાઈ હતી. આ કારણે જમીનની માગ એકદમ વધી ગઈ હતી, અને બજારમાં જમીનના ભાવ ઘણા વધારે ખોલાતા હતા. વધી ગયેલી ધમાલના કારણે એમ માનવામાં આવતું હતું કે હુન્નર ઉદ્યોગમાં નવી તેજ આવી છે, અને નવા ધંધાઓ રચાવાનું કામ મોટા પાયારવાલતું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ મુંબાઈ શહેરની ખીલવણીની અને એકબેના દરીઓ પૂરવાની યોજના હાય ધરવામાં આવી હતી: આગળ આવી યોજનાઓ હિંદી સરકાર વાસે મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવી હતી, પણ સરકારે એ સર્વ નામંજૂર કરી હતી. મુંબારાએને અંગે પ્રાંતિક સરકાર હિંદી સરકારના કાયુમાંથી વધારે સ્વતંત્ર થયેલ છે, અને આ નવી મંજૂરી

સત્તાનો ઉપયોગ કરી મુખાઇ સરકારે હિંદી સરકારની આવા જગી સાદમ માટે સમિતિ મેળવી લીધી હતી મુખાઇમાં બાધકામ ખાતું દ્વિમુખી રાજતંત્રમાં પ્રજાને હસ્તક મૂકાય છે અને એનો વહીવટ પ્રજાના ચુટેવા પ્રતિનિધિઓમાંથી નીમેશે પ્રધાન કહે છે. આ યોજનાઓનો સંબંધ બાધકામ ખાતા સાથે હોવાથી એનો વહિવટ પણ પ્રધાન મારફત થવો જોઈતો હતો, પણ મુખાઇ સરકારે એ કામ બાધકામ ખાતાને નહિ સોંપતા, ખીલવણી ખાતું નામે જૂડું ખાતું ખાસ રચાવ્યું અને એનો વહિવટ કાર્યવાહક સભાના સભ્યના હાથ નીચે મૂક્યો. કાર્યવાહક સભ્યો તરફથી ચલાવવામાં આવતા ખાતાઓમાં ધારાસભા તરફથી કરવામાં આવતી ખર્ચની કાપકુપ ગવર્નર જરૂરિયાત ખતાની જ કરી શકે છે સર ન્યોર્થ લેઈડ જેવા જોડકાની ગવર્નરે આ યોજના અમલમાં લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ નિશ્ચયને અંગે જરૂર પડે, લોકમતની અવગણના કરવાની ખાતર આ ખાતું જૂડું ગણવામાં આવ્યું હતું. આ યોજના સંબંધી સર્વ તૈયારીઓ શુભ રાખવામાં આવી હતી અને યોજનાની અમલ ધ્યાનમાં ગાંધી એ વિશે પૂરેપૂરી ચર્ચા કરવાની તક પણ ધારાસભાને આપવામાં આવી નહોતી. સને ૧૯૨૦ ના ઑગસ્ટની ૩૭ તારીખે મુખાઇની ધારાસભામાં આ યોજના માટે લોન ઉભી કરવાની મંજૂરી માગવામાં આવી, ત્યારે જ લોકોને પહેલ વહેલી આ યોજના સંબંધી ખબર મળી.

વર્ષો વર્ષ અંદાજપત્ર રજૂ કરવાના સમયે આ યોજનાના ખર્ચ સંબંધી આકાંક્ષાઓ રજૂ કરવામાં આવતા હતા, પણ યોજના સંબંધી જૂન જ હકીકત ધારાસભામાં રજૂ થયેલી જણાય છે. સરકાર ને યોજનામાંથી દનાર લાભના મોટા મોટા સ્વપ્ના બાધી બેઠી હતી અને એ ખાતાના સભ્ય સર મીમનવાલ સેન-

લવડે સને ૧૯૨૧ ના માર્ચની ૧૪ મી તારીખે ૫૦ દરોડ જોટ્યો નફો મેળવવાની આશા દર્શાવી હતી મુખાઇના ગવર્નર સર ન્યોર્થ લેઈડ આ યોજના સંબંધી બહુ જ ખતીલા છે, ગવર્નર પટે આવી આ યોજના ઉપર એમણે ખૂબ જ લક્ષ આપ્યું છે, અને હિંદી સરકાર અને ભારતમંત્રીની મંજૂરી મદામુશ્કે લીધી મેળવી છે એમ કહી ધારાસભાની સમિતિ મેળવવામાં આવતી, અને ધારાસભાના સભ્યો યોજનાને હિંદી સરકાર અને ભારતમંત્રીની સમિતિની મંજૂરી મળેલી હોનાથી પૂરેપૂરી એમના તરફથી યોજના વિચારણા હશે, અને મોટો નફો ખતાવવામાં આવતો એથી એના સફળ વિરોધ કરી શકના નહિ. પણ યોજના વિરુદ્ધનો કથવાટ તો પહેલેથી જ શરૂ હતો, ખીલવણી ખાતાને બાધકામ ખાતા સાથે જોડી દેવા અને એને પ્રધાનના તત્ત્વ નીચે મૂકવા માગણી રાજ્યાનથી થતી આવી છે. પણ સર કાં આ માગણીને ગણ્યારતી નહિ ઉંચકે એ ખાતા સાથે એક સનાહકારક સમિતિ જોડવા જોઈતું સરકારને નમતું આપવું પડ્યું, જે કે પ્રજાને એથી સંતોષ થયો હતો નહિ ખીલવણી ખાતું અને એના ખર્ચ સંબંધી હર હરમેશ ધારાસભાઓમાં તકરાર ચાલતી અને દરેક સમયે સરકાર પોતાનો બચાવ કમ્તી ગણ છે. પણ છેવટે સરકારે એ ખાતા સંબંધી તપાસ કરી હેવાલ રજૂ કરવા સવાહકારક સમિતિને સોંપ્યું, જે કે લોકોની માગણી એક સ્વતંત્ર સમિતિ નીમવા માટે જ હતી

સવાહકારક સમિતિએ એક પેટા સમિતિ નીમી આ સંબંધી તપાસ કરાવી હતી અને પેટા સમિતિના આધારે સવાહકારક સમિતિએ પોતાનો રેવાવ રજૂ કર્યો છે

પેટા સમિતિ તેમ જ સમિતિએ બાળે દેવાલો રજૂ કર્યા છે, એક બહુમતીનો અને બીજો હાથમતીનો. બન્ને દેવાલોમાં બહાર

આવેલી હકીકત એક જ છે, એ હકીકત ઉપરથી બંધાતા નિર્ણય જૂઠા છે.

સર જ્યોર્જ યુયાનન નામના ઇંગ્લેન્ડની સલાહ આ યોજનાના અંગે લેવામાં આવી હતી, પણ એમના તરફથી પૂરા પાડવામાં આવેલ ખર્ચના અડસટ્ટા વર્ષો વર્ષ વધતા જ રહ્યા છે. ૧૯૪૫ એકર જમીન દરિયા પૂરી બનાવવાનો ખર્ચ પહેલાં ૩ કરોડ ૬૭ લાખ રૂપિયાનો અડસટ્ટવામાં આવેલો, જે વધી ૭ કરોડ ૨ લાખ થયો અને છેવટનો અડસટ્ટો ૧૧ કરોડ રૂપિયાનો છે. જે કે ખીલવણી ખાતા સંબંધી હકીકત વખતોવખત ધારાસભામાં રજૂ થયેલ છે, પણ ધારાસભાને આ વધતા જતા અડસટ્ટાથી આગળ રાજ્યમાં આવી છે. -દરિયામાંથી કાઢવ કાઢી એ વડે એક એ પૂરવાની યોજના વિચારાઈ હતી, પણ એ વિચારનો સ્વીકાર કરતા પહેલાં મુંબાઈ બંદરના અધિકારીઓની સલાહ એ સંબંધી લેવામાં આવી નહોતી, અને આગળ જતાં એ અધિકારીઓએ એના સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. કાઢવ કાઢી પૂરનાર યંત્રો (Dredger) જેટલું કામ આપવા માટે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં તેથી ચોથા ભાગનું કામ આપી શક્યાં છે, અને એ જ કારખાનાનાં એવી જ જાતનાં યંત્રોનો અનુભવ મુંબાઈના બંદર ખાતાને પણ ખરાબ થયો છે, તો એ યંત્રો તૈયાર કરાવતા પહેલાં એમની સલાહ લેવામાં આવી ન હતી. આવી રીતે યોજના સંબંધી પુખ્ત વિચાર થયો હતો નહિ અને એ જ કારણે આજે પ્રજાને ૫ કરોડ રૂપિયાના મોટા ખાડામાં ઉતરવું પડે છે. બહુમતીએ યોજનાની નિષ્ફળતા માટે સર જ્યોર્જ યુયાનનને દોષિત લેખ્યા છે, જ્યારે લઘુમતી મુંબાઈ સરકાર ઉપર પણ દોષ મૂકે છે. અત્યુક્ત કામ આજુ રાખી બાકીની યોજના બંધ કરી દેવાની બલામણુ સમિતિએ કરી છે. બહુમતીએ ૧, ૨,

અને ૮ વિભાગ પૂરા કરવાની જગ્યાએ લઘુમતીએ ૮ મો વિભાગ પૂરા કરી અને એના અનુભવ ઉપરથી ૧ અને ૨ વિભાગનો વિચાર કરવાની બલામણુ કરી છે. શ્રી મનુ સુભેદાર જેઓએ પેટા સમિતિનો લઘુમતી હેવાલ રજૂ કર્યો છે અને જેમના અધાગ પ્રપાસને લીધે આ ગોટાળો બહાર આવ્યો છે એમણે કામને સદંતર બંધ કરવા બલામણુ કરી છે.

મુંબાઈના જૂના ગવર્નરે આ યોજનાના અંગે જોડુકમી અને ખીનજવાબદારીથી કામ લીધું છે એ માટે પૂરેપૂરી તપાસ થવાની જરૂર છે. આ યોજના સાથે એમને અંગત સ્વાર્થ હોય એવી રીતે તેઓ કેટલીક સમય વર્ચ્યા છે, આ યોજનાના અંગે કેટલોય સરસામાન “મુંબાઈ ગવર્નર” ના સરનામે આવેલો છે.

બહાર આવેલી હકીકત ઉપરથી એ જરૂરનું છે કે આ યોજના સંબંધી પૂરેપૂરી તપાસ સ્વતંત્ર સમિતિ મારફત થવી જોઈએ અને એની નિષ્ફળતા માટે અને એનાથી થતા મોટા આર્થિક નુકસાન માટે ચુનહેગારો શોધી એમને યોગ્ય નસીયત થવી જોઈએ.

હ.

રાજકીય સુધારા:

નાતાલના અડવાડિયામાં લગભગ સર્વ રાજકીય પક્ષોની અને કોંગ્રેસની પરિષદો ભરાઈ હતી, અને એ સર્વની માગણી સ્વરાજને લક્ષમાં રાખી આગળ કુચ કરવાની હતી. કોઈ પક્ષે શાહી કમીશનની તો ખીનજે ખીજ એમ વધારે સુધારાની માગણી કરી હતી. કનપુર મહાસભાએ વડી ધારાસભામાં રાષ્ટ્રપક્ષ તરફથી કરેલી માગણીનો જવાબ સરકાર પાસે માગ્યો હતો અને એ જવાબ ઉપર પોતાનું બવિષ્યનું વર્તન નક્કી કરવાનું રાખ્યું હતું. સ્વરાજ પક્ષના પ્રમુખ પડિત મોતીલાલજી

મારફત ધારાસભામાં સરકાર પામેથી રાષ્ટ્રીય માગણીનો જવાબ મેળવવાની ગોઠવણ હતી થઈ નથી, પણ રાજસભામાં સરકારે શેનાએ વધારે સુધારાઓ આપવા માટે શાહી કમીશન માટેનો ઠરાવ રજૂ થયો હતો સરકારને જવાબ થુ મળશે એ વાઈસરોયે વડીધાગસભા તેમજ રાજસભાને ખુની મુક્તા મમરે કરેલા ભાષણોમાં જણાઈ આવતો હતો, હિંદી સરકાર તેમજ બ્રિટીશ સરકાર હિંદમાં જવાબદાર રાજતત્ત્વ સ્થાપના તત્પર છે, પણ મળેના સુધારાનો અમલ કરવા જેટલા સહકાર પ્રજા પાસેથી મળ્યો નથી, એ સરકાર પૂરેપૂરો મળે શાહી કમીશન સને ૧૯૨૯ પહેલાં પણ નીમી શમશે, અસહકારનું વાતાવરણ નહીં થઈ એની જગ્યા સહકારે નીચી છે એ ચોખ્ખું છે સહકાર વધારે પ્રમાણમાં થતો જાય છે, પણ સરકાર ધારે છે એટલે સહકાર હજી મળ્યો નથી એટલે સુધારાનો પુરેપૂરો અમલ થશે નથી

સરકારે શેનાએ પોતાનો ઠરાવ રજૂ કરતા સુધારાનો અમલ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં કેવી તૂટિઓ જણાઈ છે, અને એ તૂટિઓ દૂર કરવા માટે શાહી કમીશનની જરૂર છે વિગેરે જણાવ્યું હતું

અસહકાર પક્ષમાં કેવી ફાટકુંદ થઈ, સહકાર પક્ષ કિમો થયો, અને સ્વરાજ પક્ષ માંથી પ્રતિસહકારનાગીઓ હતા થયા, એ સરકાર સાથે સહકારનું ધોરણ સૂચવે છે સરકારે સ્વરાજવાદીઓની ગણના ન કરી જોમએ કારણકે અતિમ વિચાર ધગનનારા હમ્મેશા મળી આવે છે, શાહી કમીશનની માગણી જુદા જુદા પક્ષો તરફથી કેમ કરવામાં આવી છે વિગેરે જણાવી તૂર્તજ શાહી કમીશન નીમાવાની દનીલ કરી હતી

નવી રાજસભામાં સ્વરાજવાદી સભ્યો ફીક પ્રમાણમાં દાખલ થયા છે અને એમણે પોતાના મતનો જાહેર કરી એને અત્યંત સુધારો સૂચવ્યો હતો

હિંદી સરકાર તરફથી મગ એલોકાગ્રાડર મુકીમેને જવાબ પામેયો હતો વડી ધાર

મનામાં કરવામાં આવેલી માગણીનો હિંદી સરકારે વિચાર કર્યો છે મદામમાં અને બીજા પક્ષોના દરારો પણ તેમણે રિયારી જોયા છે સરકારે માગેના સહકાર એમને મળ્યો નથી, માટે સરકાર બ્રિટીશ સરકારને સુધારા સબધી ઝાંઝળલામણ કરી શકે એમ નથી

અસહકારની ચગવગની શક્તિનો ખ્યાલ નો શાસ્ત્રીએ એમના એક લેખમાં આપ્યો છે અસહકારનું વાતાવરણ દેશમાં જ્યારે પ્રમુખ હતું ત્યારે સરકાર પ્રજાની પીડા સહનરીઓ મારફત થામડવા તૈયાર ગ્રહેતી, વર્ણભેદ જૂની જઈ વર્ણ ભેદ ઉપર રચેલા કાયદા દૂર કરવા તત્પર હતી અને વધારે સુધારાઓની માગણી પણ સમમાનથી વિચારતી આજે એ અસહકાર અદ્યય થયે એ જ સરકાર પ્રમત આદ બતાવી રહી છે પ્રજાની નિબળતા સાથે સરકાર વધારે પ્રમુખ બની છે, અને પ્રજાની ગમે તેવી યોગ્ય માગણી નિશ્ચિત પણે હસી કાઢે છે હિંદી રાજકોન પક્ષોમાં વધારે ફાટકુંદ થતી જાય છે, અને ટોમી લાગણીનો સડો એ ફાટ વધારી રહી છે સ્વરાજ પક્ષ પ્રબળ છતાં આજે નિર્મળ છે સરકારને એ નમાવી શકે એમ નથી પ્રજાએ ફરીથી એકત્રિત થઈ સ્વરાજની લડત લડવાની જરૂર છે હિંદી નાવિક સૈન્ય

ગજસભાની બેઠક ખુ ની મુક્તા સમરે વાઈસરોયે હિંદી નાવિક સૈન્ય ઉભું કરવાના નિર્ણય જાહેર કર્યો હતો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનું દરિયામયી રક્ષણ આજે બ્રિટીશ કાફો કરે છે સ્વરાજ્ય જોગવતા મચ્ચાનો પણ એમાં મોટો શળો આપના નથી લડાઈ પહેના સૈન્ય નબળી થતી હરિકાષ્ટ્રે કારણે વિનાયક અ જવાબદારીનો ભાગ સસ્થાનો પડાવે એમ માગતું હતું અને એ રીતે બ્રિટીશ પ્રજા પર પડતા ખર્ચનો ભાર હનકો કરવા માગતું હતું પણ એ ભાર હતું નહીં સસ્થાનોએ સ્વીકાર્યો નથી એસ્ટ્રેનીઆએ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કા ઝલે પોતાનું નાવિક સૈન્ય ઉભું કરવાનો પ્રવાસ કર્યો છે, અને સોંગાપુરના દરિયાઈ મથક માં

રત શિટીશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ જાળવવા ઇચ્છ્યું છે. સોગાપુર મથકની તરફેણ આસ્ટ્રેલીયાએ આયુધપૂર્વક કરી હતી. યોર્દાન મુકામે લડાઈ પછી સૈન્યની હરિકાઈ અટકાવવાના કારણે બરાએલી પરિપદમાં વિલાયતે ભાગ લીધો હતો, અને એ પરિપદના ઇરાવ અનુસાર વિલાયતે લડાયક સામગ્રીની અને સૈન્યની મર્યાદા સ્વીકારી છે. એ મર્યાદા આફઝીની રીતે હિંદી નાવિક સૈન્ય વિગેરે પ્રેશનાઓ હાથ ધરી લેવાય છે; અને હુનિયામાં ન્યારે સુગ્રેહ અને હથિયાર બંધીની વાત થતી હોય ત્યાં અબ્જુકતું લાગે છે.

હિંદી નાવિક સૈન્ય સ્થાપવાનો હેતુ દિંદુરયાનને નાવિક તાલીમ આપવાનો અને ગતે દિવસે પોતાનું દરિયા રસ્તે રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર કરવાનો રૂખાળો છે. હિંદી પ્રજા આ હેતુ ખર લાગવા શું થાય છે એની તપાસ રાખજો, અને એને જોવાનું રહે છે કે આ સૈન્ય શિટીશ પ્રજાનો જોતો જોડો કરવા માટે હલુ થાય છે કે કેમ. નાવિક સૈન્ય સંબંધી યોજના મહુમ્મ લોર્ડ શેલીન્સનના પ્રમુખપદ નીચે નીમાયેલી સામતિની બધામણ પ્રમાણે ચનાર છે. દર વર્ષે ત્રણ નાવિક અમલદારની ભરતી ચનાવી છે, એમાંથી એક હિંદી નીમાશે. જે સૈન્ય નવે-સરથી હલુ થવાનું છે. એમાં પણ આવો પક્ષપાત શા માટે? આ સૈન્ય હલુ થયે હિંદી સરકારને વર્ષે દિવસે ૧૧ લાખ રૂપિયા વધુ ખર્ચવા પડશે, એકાદ હિંદીને પણ નાવિક તાલીમ મળશે એટલા અપુર્ણ સંતોષ ઉપરાંત ૧૧ લાખનું વધુ ખર્ચ હિંદ માટે કેવા લાભદાયી નીવડશે તે જોવાનું છે.

દાર-નિષેધ મંડળ

દાર-નિષેધનો પ્રશ્ન હિંદુસ્થાનમાં કેટલાય સમય થયાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ ધર્મેએ દારૂની બંધી કરી છે, પણ સરકારે અખત્યાર કરેલા મોરચાના કારણે દારૂ વેચા-શુમાંથી સરકારની મહેસુલ વધતી જાય છે, અને આવી રીતે સરકાર પ્રજાના નૈતિક હોસ-માંથી આઝાદ થાય છે. દારૂ વેચાણ સંબંધી

વ્યવસ્થા કરવાનું કામ રચાનિક સંસ્થાઓને સોંપવા અને એમની ઇચ્છા હોય તો દારૂ સંબંધી બંધી કરવા રજા આપવા સરકાર પાસે માગણી કરવામાં આવી છે, પણ એ માગણી સરકારે સ્વીકારી નથી. હુકાનો એવી જગ્યાએ રાખવામાં આવે છે કે માથુસો લલ-ચાઈ દારૂ તરફ આકર્ષાય. હુકાનો ક્યાં રાખવી ક્યાં ન રાખવી એ માટે પણ પ્રજામતની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં દારૂ નિષેધ મંડળો રચાયાં છે. પણ વ્યાખ્યાનો સિવાય એમનાથી બોલું કંઈ બની શક્યું નથી, પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં દારૂ-નિષેધની માગણી કરવામાં આવે છે, દરવે રજૂ કરવામાં આવે છે, તો સરકાર શાબ્દિક સદાનુભૂતિ બતાવી આર્થિક કારણે ઇરાવ વિરૂદ્ધ થાય છે. મુંબાઈ સરકાર જેવી સરકારો દારૂ નિષેધનું ધ્યેય સ્વીકારે છે, પણ એ ધ્યેય અમલમાં લાવતા અખાડા કરે છે. દારૂમાંથી આવે સરકારને સારી આવક મળે છે, અને એ આવક સરકાર કોઈ પણ રીતે જવા દેવા તૈયાર નથી. સરકાર પ્રજાને બીજા કર મારફત આવક આપવા કહે છે, ન્યારે સરકારનું ખર્ચ લખલૂક વધતું જાય છે.

કાનપુર મહાસભાના પ્રસંગે શ્રી રાજગો-પાલાચાર્યે દારૂ નિષેધની ચળવળ ઉપાડવાને મહાસભાને નિમંત્રણ કર્યું હતું કારણ કે અસ-હકારના દિવસોમાં આચળવળનાં સુપરિચિતો આગ્યાં હતાં. એમણે તો દારૂની આવક જતી કરી પ્રાંતવાર અંદાજ પત્રો તૈયાર કરવા સ્ચ-ચના કરી હતી. પુરી થવા જેવું છે કે મદ્રા-સના સ્વરાજવાદીઓએ નથી ચુટીસીમાં દારૂ નિષેધના તત્ત્વ ઉપર લડવાનું સ્વીકાર્યું છે.

હિંદીમાં શ્રી રામચંદ્રાવના અધ્યક્ષપદ નીચે ભારત દારૂ નિષેધ મંડળ (Prohibition League of India) રચાયું છે. દારૂ નિષેધ માટે હિંદી મંતવ્ય અમલમાં મુકાવા એ સફળ નીવડે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

અંત્યજ સેવામંડળ

આ મંડળને ત્રણ વર્ષ પુરો થયાં છે. સ્વયંસેવકોની સંખ્યા વર્ષ આખરે ૧૦ થઇ છે અને ગોધરા આશ્રમમાં ૩ સેવકો કામ કરી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત ૮ શિક્ષકોને રોકવામાં આવ્યા છે. આ મંડળના પ્રમુખ ભાઈ દ્વર છે અને મંત્રી પરીક્ષિતકાલ મજ-મુદાર છે.

નવસારી તથા ગોધરામાં આશ્રમો છે તે-માંથી ગોધરાનું આશ્રમ શ્રી. ફડકે (ત્રામા) ને સ્વતંત્ર સોંપાયું છે, તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ગોડી વચના હોમ તેમને વણાટ તથા બગીચાનું કામ શીખવવામાં આવે છે. નવસારીના આશ્ર-મમાં ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ રહે છે.

મંડળને હસ્તક ૭ શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં આશરે ૨૫૦ અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને ત્રણ શાળાઓને આર્થિક મદદ આપી તેના ઉપર મંડળની દેખરેખ રહે છે. ગોધરાનું આશ્રમ છુટું પડ્યાને લીધે વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૬૦૦૦ થશે એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે.

આ શાળાઓમાં શિક્ષણનું કાર્ય થાય છે તે ઉપરાંત નડીઆદના બંગાળીઓના દેવાની યાદી ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. દવા આપવાને માટે પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને જાહેર દવાખાનાનો લાભ અપાવવાની કોમીશ થાય છે. જ્યાં કુવાની અડચણ હોય છે ત્યાં મદદ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને નડીઆદ તાલુકામાં વસતા અંત્યજોનું વસ્તી-પત્રક કરીને તેમના ધર્મ, પીવાના પાણીની સગવડ વિગેરે કેટલીક ઘણી ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરવામાં આવી છે. એ વસ્તીપત્રકમાંથી એક ઘણીજ નાણુવા જેવી હકીકત એ છે કે લગભગ ૧૪૦૦૦ અંત્યજોમાંથી ૪૪ ટકા એટલે આશરે અડધી સંખ્યા ખ્રીસ્તી થઇ ગઇ છે, અને ૨ ટકા મુસ્લિમમાં દાખલ થયા છે. પરધર્મમાં દાખલ

થવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

- (૧) વેડતા ત્રાસ ઓછો થાય છે
- (૨) શાળા, કુવાનો લાભ મળે છે,
- (૩) બીજા ધર્મમાં દાખલ થઇ શકાય છે.
- (૪) છોકરાંઓને વગર ખર્ચે કેળવણી મળે છે અને કેટલીક વાર ભરણીપાપણ પણ થાય છે. સામાન્ય નિશાબોમાં કોઇ દાખલ કરવું નથી.

- (૫) ઉચ્ચ વચુંના લોકોની ગાળો ખાવાનું મંડી જાય છે.

જોરજુલમથી મુએલાં દોર ઉચકી જવાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થવાય છે.

આ બાબતના વિચાર આપણા દેશ-હિત-ચિંતકોએ બારીકાઇથી કરવાની જરૂર છે.

જે ભાઈઓ આ મંડળમાં ન્યાતમનનો વિચાર એક બાજુ પર મુકીને મહેનત કરી રહ્યા છે અને અંત્યજભાઈઓને જ્ઞાનનું દાન આપે છે, તેમજ જંગલી પુરાણા વિચારના ઢિંકાંઓના ત્રાસથી બચાવે છે, તેમને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. સુચનાઓ કરવી ઘણી રહેલી છે તે છતાં અમે એક વિનંતી કરીએ છીએ કે આ મંડળે જાહેરાત (એટલે publicity)નું કામ વધારે પ્રમાણમાં કરવું જોઇએ.

જે સરકારી કે બોર્ડની શાળાઓમાં અંત્યજોને દાખલ ન કરતા હોય ત્યાં લડત કરવાની જરૂર છે, જ્યાં પાણીની મહામુશીબત હોય ત્યાં લખાણ અને ધૂમરાણ કરવાં જોઇએ અને વણકરોને માટે તેમજ ચામડાંને કેળવવા તથા વેપારને માટે સરકારી મંડળોએ પણ સ્થાપવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. શિક્ષણની સાથે આ પ્રજામાં સ્વમાનની લાગણી જાગ્રત કરવાની બહુજ જરૂર છે જે સ્વમાનને માટે અને પોતાના હક્કોને માટે ખીછ કામ સાથે આગ્રહ કરવાને તૈયાર થાય.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૧

ચૈત્ર ૧૯૮૨

અંક ૬

તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ*

જે ભડે નાશતનું દર દેવી,
પ્રસુમનું તેહ તેવું જ નાય;
જે દરગામી સડ ન્યોતિનું એક ન્યોતિ,
તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાઓ. ૧

જેથી કરે મનોંષિઓ રતકર્મમાં જે,
કમો યજ્ઞે ને વિદ્યે સુધીરા;
અપૂર્વ જે યજ્ઞ પ્રજામહી છે,
તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાઓ. ૨

જે પ્રજ્ઞાન ચિત્ત વા જે ધૃતિ છે,
જે આંતર ન્યોતિ, અમૃત પ્રજામાં;
જેના વિના કેં ન કરાય કર્મ,
તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાઓ. ૩

*શુકલ યજુર્વેદીય સ્તોત્રાધ્યાયીના પહેલા અધ્યાયની ૫ થી ૧૦ યજુઓનો અનુવાદ.

દરેક યજુનું આ છેલ્લું ચરણ છે. શુ. ય. વે. અ. ૩૪.

પ્ર. ૧

જે અમ્રતે ભૂત ભવિષ્ય સર્વ,
 ને વર્તમાને પૂર્ણ ગ્રહી લોધું છે;
 જેથી યજ્ઞે વિસ્તરે સમહોતા,
 તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાયો. ૪

જેમાં ઋચા સામ અને યજુરો
 પાન્યાં પ્રતિષ્ઠા, નાભિમાં જેમ આરા;
 જેમાં પ્રાણયું સર્વ ચિત્તે પ્રજનું,
 તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાયો. ૫

સુસારથી રાશર્ધો જેમ અશ્વો,
 દોયા કરે જે તેવી રીતે મનુષ્યો;
 જેનાં બલિષ્ઠ ગતિવેગ, હૃદ્દે પ્રતિષ્ઠા,
 તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ થાયો. ૬

રા. વિ. પા.

૧ રથચક્રની નાભિ, આરા ખોસેલા હોય છે તે. શુજરાતીમાં તેને નાઇડી કહે છે.
 મૂળ આ પ્રમાણે છે (૧૨ ચિન્હ આપ્યા નથી,)

यजाग्रतो दूरमुदैति दैवं तद् सुतस्य तथैवेति ।

द्वृंगमं ज्योतिषा ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यजे कृष्यन्ति विदयेषु धीराः ।

यदपूर्वं यश्चमन्तः प्रजाना तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रજાનમુત્ત ચેતો ધૃતિશ્ચ યજ્ઞ્યોતિરન્તરમૃત પ્રજાસુ ।

યસ્માન્ન ઋતે કિંચ ન વર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૩ ॥

યનૈદં ભૂતં ભુવનં મહિષ્યત્ પરિગ્રહીતમમૃતેન સર્વમ્ ।

યેન યજ્ઞસ્તાયતે સતહોતા તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૪ ॥

યાસ્મિન્નૃચઃ સામ યજ્ઞપિ યાસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવારાઃ ॥

યાસ્મિંશ્ચિત્ત સર્વમોતં પ્રજાના તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૫ ॥

સુપારશિરશ્ચાનિય યન્મનુષ્યાન્નેનીયતેઽમીશુભિર્ગાજિન દવ ।

દૃષ્ટપ્રિષ્ઠં યદાજિગં યવિષ્ઠ તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૬ ॥

જન્મ અને મૃત્યુ

જન્મ અને મૃત્યુને જેમણે જુદાં કરીને જોયાં છે તેઓ સત્યને જોઈ શક્યા નથી. સંગીતમાં તાલ વિના ચૂર નકામો અને ચૂર વિનાનો તાલ નકામો. જન્મ મૃત્યુ પણ ચૂર અને તાલની. માફક એકબીજાની ઊણપ પૂરી કરે છે. આ પૃથ્વી અનંત આકાશમાં જ્યોતિના આનંદે ફરતી ફરતી સૂર્યની ચારે તરફ વૃત્ત કરે છે—દિવસ એ તેનું પગ મૂકવું અને રાત્રિ એ તેનું પગ ઉપાડવું. આ બંને મળે ત્યારે સુસંપૂર્ણ થાય. આ દ્વૈતા-દ્વૈતના યુક્ત યુગલના એક પક્ષને જ જેઓ જુદો કરી વગળી રહે છે તેઓ અંતરમાં સંપૂર્ણતાને પામતા નથી. દિવસ આપણી ચારે તરફ સર્વ ઉત્તમજન્ય કરી સમસ્ત આકાશના અસીમ જાત્યસ્થમાન રૂપને ઢાંકી રાખે છે અને રાત્રિ આપણી ચારે તરફ સઘળું અંધકારમય કરી અસીમનાં રૂપને ઉદ્દેશાસિત કરે છે. આવી જ રીતે જીવનમાં આપણે ચારે દિશાએ સઘળું રૂપ જોઈએ છીએ અને મૃત્યુમાં થઈને આપણાં કાર્યમાં અનંતનો અનુભવ લઈએ છીએ. જેઓ યોગી છે તેઓ યોગદૃષ્ટિથી આ બંનેને યુક્ત કરી અસીમ સ્વચક્રાક્ષરનું સસ સ્વરૂપ અને તેની નિસલીલા અને વૃત્તલીલા જુવે છે.

આ યોગ જે અંતરમાં અનુભવી શકતો નથી તે “મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ” તે મૃત્યુમાંથી મૃત્યુને જ પામતો રહે છે. તેઓને સદા સર્વદા જ “મહતી વિનયિઃ” હોય છે, પછી તો સદા દૈન્ય, સદા શંકા, સદા મૃત્યુ. આ યોગતત્ત્વના શિક્ષણદારા જ મહાપુરુષો અમૃતનો અધિકાર આપણી પાસે પ્રકટ કરી ગયા છે. તેથી જ આયર્વેણ કષિ મૃત્યુબીત માનવને અલય વચન આપી કહે છે:—

મૃત્યુરીશે દ્વિપદાં મૃત્યુરીશે ચતુષ્પદામ્ ।

તસ્માત્ ત્વાં મૃત્યોર્ગંપિતેરુદ્ધરામિ સ મા વિમેઃ ॥

અર્થર્થ, ૮, ૨, ૨૩.

એપણાં મૃત્યુના તાળામાં છે, એપણા મૃત્યુના તાળામાં છે (અને મૃત્યુથી વિચલિત થાય છે, એ બધાં પશુઓ મૃત્યુને જ પોતાનો નિયંત્રા અને અધિપતિ માને છે.) ડરીશ મા, તે મૃત્યુચક્રી તારો ઉદ્ધાર કરીશ. (તું મનુષ્ય છે, અમૃતનો અધિકારી છે, જે મૃત્યુના લાયકી પશુઓ કંપે છે તે તને શું કરી શકે ?)

સોડરિષ્ટ ન મરિષ્યસિ મા વિમેઃ !

અ, ૮, ૨, ૨૪.

હૈ સર્વજયી, ક્ષતિમૃત્યુજયી અમૃત માનવ ! ડરીશ મા. મૃત્યુ તારે માટે નથી, તારે ક્યાંય પશુ મૃત્યુ નથી.

यत्रेदं ब्रह्म कियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥

અ. ૮, ૨, ૨૫.

ને આ બ્રહ્મને ઇવનનો પરિધિ કરીને રહે, ને બ્રહ્મદ્વારા ઇવનને વાંટી રહે તો તારી ઇવનની કશી જ ઉણપ, કશી જ ખેંચતાણ કે અવસાન ન રહે. ત્યારે ઇવનનું દૈન્ય સામાં ?

મહાત્મા કબીરે કહ્યું છે,—

जीवन मरण तहाँ ताढ़ी पड़त है,
होत आनंद तहँ गगन गाजै ।

उदत झनकार तहँ नादं अनहद घुरै
तिरलोक महलके प्रेम बाजै ॥

જન્મ મૃત્યુના મૂર અને તાલ વત્યા ચાલે છે, આનંદનો વત્યા મહોત્સવ થઇ રહ્યો છે, ત્યાં અસીમ ગગન સંગીતથી ભરપૂર થઈ ઉઠે છે, ત્યાં અસીમનો અંકાર ચાલે છે, તે અંકારે અંકારે અસીમનું પૂર્ણ સંગીત બાજે છે, ત્રિલોક ધામનો પ્રેમ ત્યાં વાજે છે.

जन्म मरण बीच देख अंतर नहीं
दृष्ट और घाम-सुँ एक आदी ।

कहँ कबीर या सैन गुंगा तहँ
वेद का तेवकी गम्य नादी ॥

જન્મ ને તો ખરો, ઇવન અને મરણમા તો કશો જ ભેદ નથી. વસ્તુઓ અને ઘણો એ તો એક જ. માની આ ગોદ અને પેલી ગોદ કબીર કહે છે કે આ પાર ને પામ્યો તો એ વાત પ્રકટ કરવાની લાખા ન મળી, વેદ અને કુરાનથી પણ અનીન છે—આ બધા ગંબીર તરવો તો.

सांच ही कहत और सांच ही गहत है
कौंचकु त्यागकर सांच लागा ।

कहँ कबीर सुँ भक्त निर्भय हुआ
जन्म और मरणका भर्म भागा ॥

સાચું જ કહું છું અને માચું જ પ્રહણ કહું છું; લુહાનો ત્યાગ કરી સલની સાથે જ ગોગમા યુક્ત થયું છે; કબીર કહે છે કે આવી રીતે જ બાકન બાવની બદાર બાવ છે, આવી રીતે જ ઇવન મૃત્યુનો ભેદ બાગે છે

મહાત્મા દાદુએ કહ્યું છે,—

मरण तँ तूँ ना डरइ मरना अंत निदान
रे मन मरना सिरजा फदिले केवल प्राण ॥

મરણનો ભય કેવો ? મરણ જ તો ઇવનની યથાર્થ પરિબુદ્ધિ અને પૂર્ણતા છે. મૃત્યુ સરખયું છે જ એ વાત પ્રકટ કરવા માટે કે “ હે પ્રાણ તું જ સાચો છે.”

જન્મમૃત્યુના આ યોગની વાત મહાપુરુષો માત્ર મુખથી જ પ્રકટ કરી ગયા નથી; જીવન દરમિયાં એ યોગ તેઓ વધુ સારી રીતે સમજાવી ગયા છે. મૃત્યુ જીવનને નષ્ટ નથી કરતું પરિપૂર્ણ જ કરે છે એ સત્ય તેઓ જીવન દરમિયાં પ્રકટ કરી ગયા છે. એ મહા સત્યનું ઉદ્દ્યોધન જ ખરું ઉદ્દ્યોધન છે. તે તત્ત્વની દીક્ષા જેઓ પામ્યા છે તેઓ પરિપૂર્ણ જીવન, વૃત્તન જીવન પામ્યા છે, તેઓ જ ખરા દિગ્ગ. આ દીક્ષા જેણે જીવનમાં ન મેળવી તેનું જીવન એણે ગયું. જીવનનો ઉત્સવ તે માણી ન શક્યો, જીવન તેને માટે મહાસર્વદા દૈન્ય, લગ્ન અને લપનું ક્ષેત્ર થયું બાણનું.

૨૧ વરસ પહેલાં માધ માસમાં આ ઉત્સવની શરૂઆતમાં યોગયુક્ત જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ એક નિત્યકાળનું ઉદ્દ્યોધન સાધનાર્થીઓને માટે મૂકી ગયા છે. અવ્યાસની (ટેવની) જગતને લીધે, ચૈતન્યના અભાવને લીધે તે મહા ઉદ્દ્યોધન પણ આપણે ભૂલી ગયા હતા, તેથી ૨૧ વરસ પછી ખરાખર તેવે જ દિવસે આ અભોક્ષવની શરૂઆતમાં મહર્ષિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આજીવન બ્રહ્મસમાહિત ધ્યાનયોગી દિગ્દેન્દ્રનાથ ગદ્ય શ્રીપંચમીને દિવસે બ્રહ્મમુહૂર્ત પૂરું થતાં નિરવસાન બ્રહ્મયોગમાં નિમગ્ન થઇ આપણાં ચિત્તને દરીથી એક મહા ઉદ્દ્યોધનવડે ઉદ્દ્યોધિત કરી ગયા. પરમ શાંતિમાં જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી તેઓ કહેતા ગયા કે મૃત્યુમાં જ જીવનની પરિપૂર્ણતા રહેલી છે; દેહની સાથે સાથે જ જે જીવન પૂરું થાય તે દીન જીવન તો વૃક્ષલતા અને પશુપક્ષીઓનું. મનુષ્યનો અધિકાર બહુ જ ઓછો છે, તેનું “ચિરાદ્ મૃત્યુ:” મૃત્યુ પણ વિરાટ છે. તે અમૃતનો અધિકારી છે. જીવનમાં તે દેહ સહિત બ્રહ્મ સાથે યુક્ત હોય છે, મરણમાં તે દેહનું વ્યવધાન પણ દૂર કરી પેલા પરબ્રહ્મ સાગરમાં પ્રવેશ કરશે, એનું નામ જીવનયોગ. જીવનનું એકેએક બિન્દુ ઉત્સર્ગ કરીને નિત્ય દીપ ચેતાવચ્ચે પડશે. અનાદંખર યોગીન્દ્ર દિગ્દેન્દ્રનાથ આપણને આપ્યું જ એક મહા ઉદ્દ્યોધન આપી ગયા છે. આ વખતના ઉત્સવમાં તે અધાને નિમંત્રણ આપી સહુને છેતરી-વંચિત કરી ખરી ગયા નથી, આ વખતે તો તેમણે ઉત્સવમાં પોતાને નિઃશ્વેચ રીતે ઢોળી દીધા છે. આ વખતે હવે આપણને કોઇ પણ ઉદ્દ્યોધનની જરૂર નથી. આપણાં હૃદય, મન અને પ્રાણને અનુકૂળ કરી તે જ સત્યનિષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિની ઉદ્દ્યોધન વાણી સાંભળવી પડશે.

તેમની ઉદ્દ્યોધન વાણી, આજે આ ઉત્સવ-આકાશને પૂર્ણ કરી ગાજે છે—
“આ ક્ષુદ્ર જીવનમાં બંધાઇ રહીને પોતાનાં જીવનને વ્યર્થ મા કરો, હે માનવ! અસીમ તારો અધિકાર છે, મૃત્યુની તાકાદ શી કે તારો અંત આણે? મૃત્યુનું આવરણ ખસેડી નાખીને અમૃતની અંદર તારે પ્રવેશ કરવો પડશે. આલું ઉદ્દ્યોધન જ તારે યોગ્ય છે. આવી દીક્ષા જ તારે યોગ્ય દીક્ષા છે. નવજીવન પામ, દિગ્ગ આ, સંપૂર્ણ આ, જીવનને ઉત્સવ બનાવી દે.”

અંતરાત્મામાં જે આ વાણી સાલજતા પામીએ તો પછી આજે બીજાં કોઇ ઉદ્દ્યોધનની જરૂર છે ખરી? મહર્ષિની સાધનાની સિદ્ધી! શાંતિનિકેતનમાં જેઓ ૩૦ વરસ

*શ્રી દિગ્દેન્દ્રનાથનું મૃત્યુ ધણ જ આવિષ્ઠં થયું હતું. બ્રહ્મસમાજના ઉત્સવનાં આમંત્રણો તેમના નામનાં નીકળી ગયાં હતાં અને તેમના મૃત્યુ પછી તે નિમંત્રણો પાછાં ખેંચવા નેટવો પણ વખત રહ્યો ન હોતો એ હકીકતને લક્ષીને હજારો કહેલેખ કર્યો છે.

અટલ યોગામતે બેઠા દત્તા, જેઓની પ્રાણપણું વાળી ચ્યવ અને કાળની મર્ચ બાધાઓને વટાવવાને ગકિનમાન છે, તેમની વાણીને શુ આપણી અભ્યામતી જડના અને અચેનનના આગળ દાર ચીકારવી પડે? આજ તેમની અગરીરી યોગનિદ મદાવાળી આગળ આપણા ચિત્તનું મરણું દૈન્ય, દાગિર, અગ્રદા, અધિશ્વામયી દર યદ જન, કપટના, વ્યાર્થશુદ્ધિ, નીચ અભિમાન બળી લગ્ન યદ જન્યો

આજે આ આકાશમા માત્ર દિગ્દેશનાથની જ ઉદ્દેશ્યન વાળી તરે છે એમ નથી, જે ગિયર યદને માલગીએ તો માલગી ગરીએ કે તેમની વાણીની પાછા કેટકેટલા માધકોની મદાવાળી ગુંજે છે અતઃમા દીક્ષાનું મદા ઉદ્દેશ્યન માત્ર તેમના મંત્રથી જ આજે ગુંજે છે એમ નથી, અટલ અને બદાગેનો બધા કાલાદલ શાત કરી ધ્યાનચ યદએ તો અશિમય વાળી આવતી મલગીએ કે

તુ ચૈતન્ય સ્વરૂપ હૈ જડ વન્ધન ભ્રમરૂપ ।

સો તેરો આભાસ હૈ સાધિદો મનમૂપ ॥

મરણ માયા હૈ મૃણા તમન્નપિ ભ્રમરૂપ ।

તુ અનંત સ્વરૂપ હૈ અનદદ આનંદ રૂપ ॥

તુ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. જે બધેના તને બાધી ગ્લા છે તે બધા જડબધન છે અને બમરૂપ છે માત્ર અભ્યાન અને મન્દાગે વાધે જ તુ એ બધેને કાપી મકતો નથી. નાધનના બધે બધેને ફર કરી મનનો ગગ્ન થા મરણ તો માયા છે, મિથ્યા છે. મરણ તો તમેશ્વી છે, બમરૂપી છે તુ અનંત સ્વરૂપ છે, નાદ આનંદચ અશીમ છે.

બીનર અને બદાગેનો બધા કાલાદલ જ્ઞાન થયા વિના આ બધી મદા વાળી વાન્નવિકે રીતે માલગી મકાને નદિ દિયમના પગિમિન અનિ-પ્રકાશમા આપણે આપણી પામેતી વન્નુઓને જ બહુ ઉત્તરવલ રૂપે દેખીએ છીએ, પરંતુ તેમા પ્રદયંદનાગમય અગીમનું જ્યપ્તન રૂપ દક્ષાઈ જાય છે ગવિની માફક અન્ધ, મીન અને ગંભીર યદએ તો જ વેદક ગરીએ કે અનન આકાશને બગીને કેટકેટલા ઇવન્ત મન્થો ગળીક ગળીક કળના ઉદ્ભામિન યદ ગ્લા છે

નિરગત પરગત રહુહુ નહોં ચોલુહુ ને

રજની ફિયા દોન્દ શાંતિ કુંજીતે ચોલુહુ ને ।

ચમકત નિમલ રૂપ પ્રલકત જનુ દોરા ને ।

જગજીવન ચહુ મગન મૈદ તેહિ તોગ ને ॥

બહુ સ્વયંચ બદાગે ન દર, માત્ર જ્ઞાન યદને જે ગવિના બધ બાધણા શાનિતી ચારી વતી બાધી નાખ, ત્યારે જેવા પામેને કે કેવું નિર્મળરૂપ ચમકાઈ ગ્યું છે ' અચમિન પ્રદ, નક્ષત્ર અને તાનથી જમગ્તવન દીનની માફક ગળીક છે. જ્યગ્તવન દરે છે ગંભીર યોગમા મમ યદને, પ્રેમમમ યદને તે અનંત ઇવન્ત-મુદને તારિ સ્થિત યદને બેન.

વિદ્યાતાની સાથે ગંભીર યોગમાં યુક્ત થવું પડશે, તેમના રસના રસિક થવું પડશે, તેમના દરદના દરદી થવું પડશે; તો જ આ વિશ્વની હવેતરીયા અને મહોત્સવ આપણે મેળવી શકીશું. જે પોંછી વડે વિદ્યાતા આ વિશ્વછળિ ચિતરે છે તે તે પ્રેમની હવેત પોંછી છે. અનંત શક્તિ તેમની છે ખરી, પરંતુ આપણા તરફ તેમનો જે પ્રેમ છે તે પ્રેમનો રસ ન મળે તો તેમની સર્વશક્તિમતાનાં મૂકા રંગો તેઓ ઓગાળશે શેમાં? શક્તિ જે રસમાં ન ઓગળે તો સૃષ્ટિ થાય જ શી રીતે?

सुन्नके कागज पर माणिक कलम लिये
अरूप सेती रूप न्यारो न्यारो निकरि आयो है ।
यारि सौ आदि औंकार, जासो यह भयो संसार
हौ रस वर्णक बीच बिना चित्र न पायो है ॥

શૂન્યના પટ ઉપર તેમણે પ્રેમમાણેકની પોંછી લીધી, અને તરત જ આરૂપમાંથી સેકડો રૂપો નીકળના લાખાં! આત્મિયાં તો પેટો ઓંકાર જ હતો, જેમાંથી આ સંસાર થયો. યારી કહે છે કે તેમના મૂકા રંગમાં હું જ માત્ર રસમય લખ્યો છું. મારા સિવાય આ વિશ્વચિત્ર થવાનો કશો સંભવ જ ન હતો. આ સૃષ્ટિમાં મારો જે કશો અધિકાર ન હોત તો આ વિશ્વના ઉત્સવમાં મારે આનંદ શાનો?

આ હૃદયોદયન જે હવનમાં સાચું થાય, જે અંતરની દૃષ્ટિ ખરેખર જ ખુલી વળ, તો તો આપણે જોઈ શકીએ કે આ વિશ્વજગતે પ્રેમના યોગે જ ચાલી ચાલીને એક પ્રેમનો સમાજ તૈયાર કર્યો છે. અણુપરમાણુના તત્ત્વથી માંડીને સૂર્ય મહાસૂર્યની પ્રચંડ ગતિ એક કેન્દ્રસ્થ પ્રેમ-યોગદ્વારા જ નિયંત્રિત થયેલી છે. સહુ કે પોતપોતાના પ્રેમનો દીપ ચેતાવી પ્રેમને પંથે પરમપુરુષ, હવનસ્વામી પરબ્રહ્મને હવનપ્રદીપ વડે વરવાને યાત્રા કરે છે. મને પણ તેઓ નિરંતર બોલાવે છે, જે યોગયુક્ત થઈને તે સાદ સાંભળી શકત તો તો આ બધી ચંચલતા, સ્વાર્થભુદ્ધિ, નીચતા, કપટતા, અભિમાન દૂર કરી પોતાના અંતરને બોલાવી કહેત કે,—

मन तुम प्रेम चलन समाजो ।
अविगति भैंति ब्रह्म विराजो ॥
अचरज दियना बरो मन्दिरमें ।
प्रेम ज्योति छवि छाजो ॥
धरणी आकाश तैंहा नहि दीखत ।
सुन्दर पुरुष इक साजो ॥

હે મન, તું તો પ્રેમ-પથ-ચલન-સમાજ છે. અગતિની ગતિ બ્રહ્મ તેજ પ્રેમ સમાજમાં વિરાજે છે. આ વિશ્વમંદિરમાં પ્રત્યેકના લાઘમાં એક એક આશ્ચર્યકારક દીવો છે. શી પ્રેમજ્યોતિની શોભા પ્રકટી રહી છે! ધરણી, આકાશ કશું જ ત્યાં દેખાતું નથી, માત્ર સુંદર પરમ પુરુષ હવનનો સ્વામી તે પ્રેમ-સમાજમાં પોતાની શોભાથી પોતે જ

ત્યારે હું પણ તે શ્રવણગામીને કહું કે, “તે પ્રિયતમ, મારા આ શ્રવણદીપને લે ન ચેતાવો તો આ માનવજન્મ અર્થ થશે, પછી તેની ગમે એટલી શક્તિ, ગમે એટલું જ્ઞાન, ગમે એટલું ઔર્ધ્વ ભવેને હોય. ક્યારે હું કૃતકૃત્ય થઈને કદી મરીશ— તેમજ પોતાના અર્પણમણિના અગ્નિથી મારા પ્રાણને પ્રતીષ્ઠ કર્યા છે, મને ઉદ્દ્યોધન થયું છે, હું વિશ્વજગતના ઉત્સવમા ભાગ લઈ શક્યો છું.”

યદિ તનકે જગદીપ ફિયો પ્રીત વતિયા જગાય ।

પાંચ તત્ત્વકે તેલ ચુચાયે દ્રઘ અગિન જગાય ॥

પ્રેમ પિયાલા પિયાઈકે હો પિયા દિયો ચૌરાય ॥

પ્રેમની જ્યોત ચગાવીને આ તનને જ વિશ્વદીપ કર્યો છે. “ક્ષિતિ, આપ, તેજ, મરદ, જ્યોમ”-વિશ્વના આ પાંચ ભૂતની ભૌતિક કદીને ઘૂણા તો કરતો નથી તેઓના અંતરનો રમ જ તેલની માફક ખેંચી બહાર કાઢી તે વડે જ આ શ્રવણમા બ્રહ્મજ્યોત ચેતાવી છે એ જ્યોત ચેતવના વેંત જ લોડ છું તો પ્રિયતમ મામે બેઠા છે. તેમજ ત્યારે પ્રેમનો પ્યાલો પાછને મને મત બનાવ્યો.

શ્રવણની આ બ્રહ્મ જ્યોત ચેતાવવી એ જ ખરું ઉદ્દ્યોધન ‘પ્રેમની પીડ’ વિના એ જ્યોત ચેતતી નથી આઘાત વિના જેમ અગ્નિ સજગતો નથી તેમ જગદ વિના પ્રેમની જ્યોત પણ જગતી નથી.

અગ્નિ મજગાવવા મારે તેની ઉત્તરવચ જવાવાનું મૂલ્ય આપવું જોઈએ બજવાને લે તૈયાર ન થાય તો દીવાને પોતાની ઉત્તરવચ જ્યોત મળત ક્યાથી ? તેને શ્રવણના અર્થ ઉપકરણો વધી વધીને જ અનતકાય અધકામના વીનાડવો પડત. પ્રિયતમનું મુખ લે લેવું હોય તો શ્રવણના પ્રેમદીપની જ્યોત ચેતાવવી પડશે, દાઝવું પડશે, મરી મટવું પડશે શ્રવણની આ જ્યોત ચેતાવી લેવી જોઈ નામ જ ઉદ્દ્યોધન.

ચિરદિગ્ધી મન્દિર દિયના ઘાર ।

ચિન યાતિ ચિન તેલ દરદસો પ્રેમ દીપ ડનિયારા ।

પ્રાણપિયા મેરે ઘર આયો, યારો અપરકો ઓઘારા ॥

ઓ ‘ચિરદિગ્ધી’ શ્રવણમંદિરના દીપ મજગાવી દે તેજ અને વાટ ત દશે તોયે ચાવને માત્ર દગદ અને વ્યથા વડે જ પ્રેમનો દીપ ઉત્તરવચ રીતે બજશે આજે તો મજગવું જ પડશે, ભય પામ્યે ચાલને નહિ, પ્રાણના પ્રિયતમ આજે ઉત્સવ માણવા મારે મંદિર આવ્યા છે દે યારી, આજે પોતાને ચેતાની પ્રતીષ્ઠ કરી તેમની મામે ધર.

આજની આ પુણ્યતિથિએ જેઓ આ ઉત્સવક્ષેત્રમા બેઠા મજ્યા છે તેઓ કોઈ ખામ મંકુચિત વસ્તુતા માણ્યો તથી લુગ લુગ ઘર, લુગ લુગ મંદિરમાથી આજે અદો જેઓ બેઠા થયા છે તેઓ અથા “પ્રેમપથ ચલન સમાજી” છે, મનુકા પ્રિયતમનો માફ માબજી, તેમના જ ઉત્સવમા બેઠા મજ્યા છે.

રાત્રિના કમાડ ખુલી ગયા છે.

“ ચમકત નિર્મલ રૂપ જ્વલકત જનુ હોરા ”

“ અચુત તારકા ચમકે કાંચનહાર, કત
સૂર્ય કત ચન્દ્ર નાદિ અંત તારા । ”

વસુંધરાની આજ શી શોભા છે? ધન્ય મહેશ્વરની અપરૂપ રચના! ” “ સુન્નકે
કાગજ પર માણિક કલમ લિયે ” શાં વિચિત્ર રૂપો નીકળ્યા આવ્યાં! શો ઉત્સવ
તેમણે આજ રચ્યો છે! એ તો તેમનો પોતાનો ઉત્સવ! તેમનાં પોતાનાં પ્રિયજનોને જ
તેમણે પોતાના ઉત્સવમાં બોલાવ્યાં છે.

આ મંદિરમાં પ્રિયતમ આજ ઉત્સવ કરવા આવ્યા છે. આજે જો દાઝવાની થાકે
પોતાને બચાવી લઇએ તો એ અકૃતાર્થતાનું પછી પ્રાયશ્ચિત્ત જ ક્યાં છે? એટલા માટે આજે
હવે ભય પામવાનો ય ઉપાય નથી, આજે જો પોતાથી ન બને તો તેમને કહીશું કે તું
મને દેવાલયનો દીપ બનાવી ધન્ય કર, અને તું સત્ય ઉદ્દ્યોધન આપ, આવો અમૂલ્ય
ઉત્સવ વ્યર્થ ન થવા દે.

હું સ્વામી, તને જો પાશું તો વિશ્વનું કોઇએ અૈશ્વર્ય, કોઇએ સંપત્તિ, મને કૃતાર્થ
કરી શકશે નહીં. આવો માનવ જન્મનો સાર જે તારો મિલનમહોત્સવ તેને વ્યર્થ મા
થવા દેતો. એમાં જો દાઝનું પડે તોયે સાફ, તોપણ તું પોતે મને તારી પ્રજાજ્યોતવડે
ઉદ્યોધિત કર, પ્રદીપ્ત કર, સાર્થક કર. ઉત્સવ સત્ય હો.

ક્ષિતિભોહન સેન

પીટર ક્રોપોટકીન

રશિયા વિશે વિચાર કરતાં આપણું મનોમયમ્નુ આગળ જે મૂર્તિઓ ખરી થાય છે:
ટોલસ્ટૉય અને લેનીન. ટોલસ્ટૉયે રશિયાના સાહિત્યમાં નવો યુગ આણ્યો, નવી વિચાર-
સૃષ્ટિની સ્થાપના કરી; લેનીને બોલ્શેવિકમનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો અને તેનો અમલ કરી
ખતાવ્યો. આ બંનેને જોડનાર અંકોડો એ ક્રોપોટકીન.

સાહિત્યમાં ટોલસ્ટૉયનું જે સ્થાન, બોલ્શેવિકમમાં લેનીનનું જે સ્થાન તે રાજકાન્તિમાં
ક્રોપોટકીનનું છે. ત્રણેએ આધુનિક રશિયાના ઇતિહાસને ધડથો છે. ત્રણેએ ખાસ
વર્ગનું જોર તોડી આમ વર્ગની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી છે. ત્રણેએ અંગમહેનત-
મજૂરીની મદતો જીવનમાં ઉતારી છે. ત્રણેએ જન્મથી મરણ સુખસંપત્તિને તિલાંજલિ
આપી પ્રજામાં વાસો કરી રહેલ પ્રજાની સેવા આદરી છે અને એ સેવા કરતાં અનહદ
દુઃખ અને સિતમ વેઠ્યાં છે. આથી ત્રણેનાં નામ પ્રજાના હૃદયમાં અંકિત થઈ ગયાં છે,

ટોપન્ટ્રાય અને જનીનના જીવનથી આપણે બો વાંદ છીએ તેમના વિશે ખૂબ પુખ્તકો લખાયા છે અને હવે પણ લખાય છે પણ કોપોટક્રીનના જીવન વિશે એક પણ પુખ્તક લખાયું નહીં. જે એક પુખ્તક છે તે કોપોટક્રીનનું પોતાનું આત્મચરિત છે અને તે દુષપ્રાપ્ત છે. આથી રૂગિયાના આ ગાંઠાન્તિકારક વીરપુરુષના જીવનથી આપણે ચાલુ મુશ્કેલી અજાણ જ રહ્યા છીએ છતાં આ આત્મચરિત ફુનિયાના તમામ આત્મચરિત્રાંમાં મુદ્દ અને અપર્વ છે જેમકેનું જીવન ઘટનાઓથી જેવું ભંપર છે તેવું જ તેનું હૃદય નિખાયમનાથી પૂર્ણ છે જીવનની મેરુતમ ઘટનાઓ પણ દાન્યની વિશ્લેષણથી પ્રદર્શી હોઈ છે અને વાચકને અદ્ભુત રમમા તન્મોજ કહે છે

આવું આ આત્મચરિત છે અવકાશ દોષ તો આખું જે આપણી ભાષામાં ઉનાગવા જેવું મગ્મ છે, પણ આ મામિકતા લઘુકાલ અગમ તો મમાય એમ નથી એટલે એના આનંદો આપણે જ નહીં મનોપ માનીશ

જન્મ અને બાળપણ

કોપોટક્રીનનો જન્મ મન ૧૮૪૨ માં ગજી કુટુંબમાં થયો એના પિતા લરકરમાં ઑફિસર હતા અને માતા પણ ઑફિસરની જ પુત્રી હતી જ્યાં માતામાં સ્ત્રી-ઉચ્ચિત મુદ્દમ-મુદ્દ લાવો પણ કેળવણી દતા એનામાં માહિત્ય અને કલા પ્રત્યે અમાધારણ રચિ હતી અને ગરીબો પ્રત્યે માયા અને મમતાથી એનું હૃદય ઉભરાઈ જતું બેડૂનીએને ગોળ કુડાળામાં ગમ લેતી જોઈ એના પગ ચનગની ડોહતા અને ઝડપમાં જોબી જોબી પોતાની અમીમીરી નજરે અને ઉત્સાહપ્રેરક વચનોએ એ ગમમાં અનેરો રમ રેડતી કેટલીકવાર નો એ એ અમપ્રવાદમાં તણાઈ જતી, નીચે ઉતરતી અને ગમમાં ભળી જતી બેડૂનીએમાં ગોપિકા વચ્ચે ગધા જોબે એમ એ જોભતી આથી એની રમિકતા હતી, આથી એની નિગલિમાન ગતિ હતી

પણ ઘણાના ભાન્યમાં નથી હોતું તેમ કોપોટક્રીનના ભાન્યમાં પણ આથી માતાનું નુખ લખ્યું નહોતું માતાની રમિક ગતિ જ માતાના અકાળ મૃત્યુનું કાળુ ચર્મ પડી એકવાર ગમમાં વેગથી દુદ્ધી કુત્રા પડતો જપાટો લાગ્યો, એમાંથી ફેફસાનો મોત્તે ઉપડ્યો અને કાયરોગ લાગુ પડ્યો માએમગા (અવેકાન્ડર) અને પીટર (કોપોટક્રીન)ને પોતાની પામે જોવાવ્યા અને પોતાના પવન પર ચલાવી અને આગકોને ખાતાનું આપ્યું આગકોને દગ્ધથી ખાતા જોઈ મા પણ દગ્ધાઈ અને હેતથી પોતાના થાપા દોટી જેવા દધે પપાળવા લાગી પણ ત્યાં તો ઉધમ્મ ઉપડી અને માતી આપમ્મ આમુ આથી ગયા બદાગથી ઉચીઆના આથી આગકોને લઈ ગઈ અને મુવારી દીધા બીજે દિવસે મવારે પૂરી આગકો “આ મ્યા ગઈ? આ મ્યા ગઈ?” એ પૂછવા લાગ્યા

આ સમયે સસા પાંચ વરસનો અને પીટર સાઝત્રણ વરસનો હતો. બીજો દિવસે બન્ને બાળકોને એક નવા ઘરમાં લઈ ગયા અને તેમને એક જર્મન બાઈ મેડમ હુર્મન અને ઉશીઆનાના હાથમાં સોંપ્યાં. જર્મન બાઈએ આ બાળકોની બધું સંભાળ લીધી. એને સંસારમાં કોઈ નહોતું—આ બાળકો જ હતાં. પોતાના પગારમાંથી એ બાળકોને રમકડાં લઈ આપતી અને સાફ સાફ ખાવાનું આપતી. જ્યારે જ્યારે એના જેવા જ એકલવાયો જર્મન ફેરિયો હુંગર બિસ્કીટ વેચવા આવતો ત્યારે તો બાળકોને પેટ ફાટે ત્યાં મુઠી એ હુંગર બિસ્કીટ ખવાડતી અને તેઓ માંદાં પડે તો શું ? એની પણ ચિંતા કરતી નહિ.

આમ ને આમ બે વરસો વીતી ગયાં અને એક દિવસ એમના પિતાએ મોઢલેલો માણસ આવી બન્ને બાળકોને જૂના ઘરના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. ત્યાં એક સ્વરૂપવાન, જુવાન બાઈ બેઠી હતી. આ નવા માણસને જોઈ બાળકો ખમચાયાં પણ બાઈએ એ બન્નેને પોતાની પાસે ખેંચી લીધાં અને તેમની સાથે દસી દસીને રમવા લાગી. બાઈને દસતી જોઈ બાળકો પણ દસી પડ્યાં એટલે બાઈએ કહ્યું: “ જુઓ, હું તમારી મા થાઉં. ” બાળકો રીસાધને દૂર ઉભાં રહ્યાં અને બોલ્યાં કે: “ અમારી મા તો આઠાસમાં ગઈ. ”

બીજો દિવસે મેડમ હુર્મનને રજા મળી. એ જર્મન બાઈએ પોતાને નહિ કાઢવા ખુબ આજીજ કરી, રડી, “ તમને છોડશું થશે એમને પેટનાં છોડશું મારફે ઉછેરીશ ” એમ કંઈ કંઈ વીનવણી કરી પણ નોંદર માણસનું કોણ સાંભળે ? નથી બાઈએ એને રજા આપી. ઉશીઆનાને ફોસ સાથે પરજીવી અને છોકરાંઓને ફ્રેન્ચ શિક્ષક પોલેનના હાથમાં સોંપ્યાં.

આ શિક્ષકે બાળકોને લણાવ્યું શરુ કર્યું. “ વ્યાકરણ શું છે ? ” “ શુદ્ધિપૂર્વક લખવાની અને બોલવાની કળા તે વ્યાકરણ ” વગેરે ફ્રેન્ચ વાક્યોની ગોખણપટ્ટીથી જ લખતર શરુ થયું. ઇતિહાસનું શિક્ષણ પણ આ ધારીએ જ શરુ થયું. “ ઇતિહાસ વાંચી રાજકુમારો પોતાની પ્રગ પર રાજ કરવાના ઉત્તમ ઉદાહરણો શીખે છે, સિપદસાધારો યુદ્ધની કળા શીખે છે, ન્યાયશાસ્ત્રી...”—ગાડું અટકી પડ્યું. “ એ ! અંચુડા પકડ ! ” “ આન્ડ દાદા ! અંચુડા પકડ ! ” અને બન્ને બાળકોએ નીચા નખી અંચુડા પકડ્યા અને ન્યાયશાસ્ત્રી ઇતિહાસમાંથી શું શીખે છે ? એ તાણવાનો સુગવ નયને પિંદલ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં.

અંચુડા પકડ વાક્યો મોઢે ચતાં નહિ અને કામ આજળ આવતું અટકી પડતું ત્યારે પોલેનમારતર મોટીની સહાય લેના અને બે-ત્રણ-ચાર સંબોટી દેતા. બીચારાં બાળકો બૂમરાણ મચવતાં, પણ એ “ રાજકુમારો, સિપદસાધારો અને ન્યાયશાસ્ત્રીઓ ” સિવાય કોઈ એમની વારે ધાતું નહિ. એકવાર એમની મોટી બહેન હેલન (ઉમ્મર વરસ ૧૩) ઘેર આવેલી એણે આ બૂમો સાંભળી. એ લાગવી પિતાના ઓરડામાં દોડી અને આંધુથી ઇલકાતી આંખે બોલી કે. “ મારા ભાઈઓને તમે આ નવી માને સોંપી દીધા અને નવી માએ આ ફ્રેન્ચ નગરચીને સોંપી દીધા. અમારી મા મરી ગઈ. અમારૂં આ ઘરમાં હવે કોઈ બોલનાર નથી. પણ હું છું તો. મારા ભાઈઓને આ નગરચી આમ મારશે એ હું નથી સાંખવાતી. ” પિતાજી સજ્જ થઈ ગયા. મારવાનું બંધ યઈ ગયું. અને મોટીનો પ્રયોગ શિક્ષક અને બાળકોની તહેનાતમાં રહેલા નોંદર ટ્રેસર પર થવા લાગ્યો. બીચારો ટ્રેસર !

એકવાર સસા અને પીટરે સંતાકુટી રમતા રમતા કાચનું ઝુમર ફેડી નાખ્યું નોકરોને અબર પડી એટલે તેઓ બધા એકઠા થયા પણ એમાંથી કોઇએ બાળકોને ઠપકાનું વેણ સરખું કહ્યું નહિ બીજે દિવસે સવારે પદર રૂબલ લઇ ટિપ્પન બગરમા જઇ એ જ જાતનું ઝુમર ખરીદી લાવ્યો અને ખાલી જગ્યાએ ગોઠવી દીધું. આ પદર રૂબલ નોકરોએ પોતામાંથી જ એકઠા કર્યા હતા. આ વાતની નોકરે સિવાય કોઇને અબર પડી નહિ

આમ ને આમ કોપોટકીન આઠ વરસનો થયો અને એકવાર તેને રશિયાના ઝાર નિકોલાસની નાચપાર્ટીમાં લઇ ગયા ત્યાં કોપોટકીને રૂવાની ઊંચી ટોપી પહેરી હતી અને એના વાળના ઝુલ્ફા એના ગોળ, રૂપાળા મોઢાની આમપાસ વીંટળાઈ નીચે લટકતા હતા. ઝારને આ રૂપાળો છોકરો આકર્ષક લાગ્યો અને તેને ઉપર બોલાવી પોતાની પાસે બેસાડ્યો પછી ધીમે રહી પોતાની પુત્રવધૂ મેરી જે ગર્લિષ્ટી હતી અને પાસે બેઠી હતી તેને કહ્યું, “ જો, તારે મને આવો છોકરો આપવાનો છે ” મેરીનું મોઢો શરમથી રાતુચોળ થઇ ગયું.

આ તો ઝારની માન મશ્કરી જ હતી, પણ તે સાચી પડી હોત તો ? તો રશિયાનો ઇતિહાસ, યુરોપનો ઇતિહાસ અને જગતનો ઇતિહાસ કાઈ જૂઠો જ લખાત, નહિ ?

ઝારે પીટરને શું આવાનું જોઈએ છે એ પૂછ્યું પીટરે બિસ્કીટ માગ્યા અને ઝારે એક નોકરને બોલાવી બિસ્કીટની ભરેલી આખી થાળા પીટરની રૂવાળા ટોપીમાં ઠંભાવી. પણ પીટરે એમાંથી એકે બિસ્કીટ લીધું નહિ ઝારે પૂછ્યું “ કેમ, ખાતો નથી ? ” પીટરે જવાબ આપ્યો “ હું આ ઘેર સગા માટે લઇ જઈશ. ” અને જ્યાં પીટર ગેર આવવા ઠીકજો ત્યારે કેટલાય સગાવહાલાઓ એની આસપાસ વીંટાઇ વળ્યા અને કહેવા લાગ્યા. ‘ પિટિયા,* તને તો છડીદાગ બનાવ્યો ” પીટર કહે “ ના, હું છડીદાલ શાનો ? ” તો ઘેલ જઈશ ” અને પીટર બન્ને હાથે બિસ્કીટ ભરેલી ટોપી ઝાંખી ગેર આવ્યો અને એના લાઇ મશાને બેઠ્યો ત્યારે એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ નવી મા કહેવા લાગી “ એ તો જતી વેળા મેં મારા હાથે જ ચાલેલો કર્યો હતો, તેથી શુકન કળ્યા ” પિતા પણ ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા અને નવી માના હાથમાં બીજી શી શી કરામતો હશે એનું મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરવા લાગ્યા

એકવાર પીટર એકયો બેસી ચોપડીમાં માથું ઘાલી વાચતો હતો ત્યાં એક નોકર આવ્યો

“ એકયો છે કે ? ”

“ હા ”

“ નીચે ચાલ નીચ ચાલ તારી ધાનના ગામના મળવા આવ્યા છે ”

પીટર નીચે આવ્યો ત્યાં એક બેઠેલો તેના હાથમાં રમખેંગળી રમાયે બાધેલી પોટલી મૂકી : “ લે, આ તારી ધાવ વમીલીમાં એ મોકલી છે. જો, મકરજન ફરી તો નથી ગયા ને ? ફરી નહિ ગયા હોય મેં આખે રત્તે પોટલી ઝાતી પર ને છાતી પર ગળી છે. રત્તે ઝાકળ ખૂબ પડ્યું હો ” અને એ ભૂરી આવ્યો એની મીઠી રીતે દસી કે એ ઘોળા વાળના ભરાવમાં મોતી જેની બે મકે દારો મીંગળી નજરે પડી

* પીટરનું હુલામણું નામ

“અને આ તારાં ભાઈને માટે એની ધાવ અનાએ મોકલી છે,” એમ કહી એક બીજા ખેડૂતે પીટરના બીજા હાથમાં પોટલી મૂકી. “કહેતીંતી કે સસા નિશાળે જાય ભારે કાંઈ જોઈએ ને !”

પીટરને આ બધું જોઈ શું કહેવું તે સમજ ન પડી અને જતાં જતાં બોલ્યો કે : “વસીલીસાને કહેજો કે એ મને બહુ યાદ આવે છે અને અનાને પણ.” આ સાંભળી ખેડૂતો અને નોકરો બધાય હસી પડ્યા અને કહ્યું કે : “જરૂર કહીશું.”

ત્યાં તો પિતાના ઓરડાના આરંભેથી કરિલા દોડતી આવી અને કહ્યું કે : “જલદી ઉપર જાઓ, ઉપર જાઓ. બાપા આવ્યા. અને પેલો રૂમાલ બૂલશે નહિ. પાછો લઈ જવાનો છે.”

પીટરે પોતાની પોટલી છોડી અને ખાલી કરી. એમાંથી બોર અને સફરજન અને સફરપારા અને કંઈ કંઈ નીકળ્યું. પછી પીટરે એ રૂમાલની ગડે વાળી ત્યારે એના મનમાં થયું કે ‘હું પણ વસીલીસાને કાંઈ મોકલું.’ પણ ‘શું મોકલું ?’ તે તેને સૂઝે જ નહિ. એની પાસે મોકલવા જેવું રમકડું પણ નહોતું—કશું નહોતું. ખિસ્સાખર્ચીના પૈસા પણ તેને મળતા નહિ. ગરીબ બીચારો પીટર !

પીટરને એના પિતા ખિસ્સાખર્ચી નહિ આપતા એને દુઃખ ગણીએ તો આ દુઃખનો બદલો એના પિતા એને રાતે સૂતી વખતે જે વાતો કહેતા એથી બરાબર વળાં જતો. પીટરને જો એના પિતાએ ખિસ્સાખર્ચી અને વાતો એ બેની વચ્ચે પસંદગી કરવાને કહ્યું હોત તો પીટર વાતોને જ પસંદ કરત એવો એ વાતોનો રસીયો હતો. પીટર અને સસા મોટી રાત સુધી એમના પિતાને મોઢે જાનની અને ગમ્મતની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં ઉઘી જતા અને કેટલીક વાર તો વચમાં એવા સવાલ પૂછતા કે એમના પિતાને પણ એના જવાબ આપવા ભારે થઈ પડતા.

એકવાર એમના પિતાએ પોતે તુર્કોની સાથે લડતા હતા તે વેળાની વાત કહી. એમનો નિમકહલાલ નોકર ફોલ એમની સાથે જ રહેતો. તે બન્ને એક નિર્જન તુર્ક ગામડા પાસે થઈને ઘોડેસ્વાર થઈ જતા હતા ત્યાં કાંઈ પચાસ-સો તુર્કો ફતરાઓ તેમની કેડે પડ્યા અને તેમના પર એવો દહ્વો કર્યો કે તેમને તેમની તલવાર બ્યાન-બદાર કરવી પડી અને એ તલવારનો શ્વાદ ફતરાઓએ ચાખ્યો ત્યારે જ એમણે પીછો છોડ્યો. પીટર અને સસા તો તુર્કો સિપાઈઓ સાથેની તેમની લડાઈની વાત સાંભળવા માગતા હતા પણ આ તો તુર્કો ફતરાઓ જ નીકળ્યા ! છતાં તેમણે મન વાળ્યું કે “બેર, સિપાઈઓ નહિ તો ફતરાઓ, લડાઈ તો થઈ.” ધણીયાર યુદ્ધમાં ગયેલા સિપાઈઓ લડાઈ કર્યા વિના જ પાછા આવે છે એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? છતાં તેઓ પાછા આવીને તો લડાઈની જ વાતો કરે છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે પીટર અને સસા આવી બનાવટી વાતો કરતા ફતરાઓ સાથેની પણ આવી સાચી લડાઈની વાતો સાંભળીને ખૂબ ખુશ થતા અને પોતાના પિતાને બીજી એવી વાતો કહેવા ખૂબ આમદ કરતા : પણ એમના પિતા સાચાબોલા હતા : એમને ફતરાઓ સાથે કે બીજાં કાંઈ પ્રાણીઓ સાથે વિશેષ લડાઈઓ થયેલી નહિ એટલે લડાઈની વાત ટાળી દેતા. પણ એથી

પીટર હઠી જાય તેવો નહોતો એણે પિતાની ઠાઠીએ લગાડેલા ચળકતા સોનાના ચાદ તરફ આગળી કરી કહ્યું, “આપા, આ ચાદ તમને શેનો મળેલો છે ?” “આપા”ના મુખ પર મિત ફરક્યું અને મ્હો મલકાવીને કહ્યું કે “પિટિયા, એ તો બહાદુરીનો ચાદ છે” “શેની બહાદુરી, આપા ?” “જો, એકવાર અમે બધા તુર્કસ્તાનના એક ગામમાં આગળ કેમ્પ નાખીને પડ્યા હતા ત્યાં આમ લાગી તે વખતે પવન ખૂબ જોરથી ધુકતો હતો એટલે આગ આપા ગામમાં જોતજોતામાં ફેલાઈ ગઈ અને મોટા ભડકા દેખાવા લાગ્યા ગામના લોકે જીવ લખતે નાહા પણ એક બાળક ગામમાં રહી ગયું બાળકની મા હૈયાફાટ રડવા લાગી આવી આપણો નોકર ફેલ આગમાં ફટી પડ્યો અને બાળકને ખહાર કાઢી લાવ્યો. જ્યારે ફેલે એ બાળકને એની માના હાથમાં મોખ્ખુ ત્યારે એ એના પગમાં ટળી પડી અને એના પગને આસુથી લીંજની નાખ્યા ઉપરી અમનદાર પાસે ઉભો રહી આ બધું જોતો હતો તે બહુ જ પ્રસન્ન થયો અને એણે આ બહાદુરીનો ચાદ આપ્યો.”

“પણ, આપા, એ તો ફેલે એ બાળકને બચાવ્યું.”

“તેમાં શું ? એ મારો માણસ ખરો કે નહિ ? એ બધું એક જ.”

પણ પીટરને ‘એ બધું એક જ’ એ બાળકની ખાત્રી ન થઈ અને એ વિગે વિચારમાં ને વિચારમાં આખી રાત વીતી ગઈ તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ.

બીજા દિવસ રાતે પિતાએ બીજી વાત મારી “તમને ખબર છે કે તમારી મા મારી પાસે આવી હતી ?”

“કેવી રીતે, આપા ? એ તો મરી ગઈ.”

“તમે, છોકરાઓ, આવી વાત માનો નહિ એક દિવસ રાતે ખૂબ મોટો હુ આ ખુરસીમાં બેઠો હતો અને ડોકા ખાતો હતો ત્યાં પાછળથી ખારણામાં સફેદ ચાદો એટલી ચળકતી આજોવાળી તમારી માને આ ઓરડામાં દાખલ થતી મેં જોઈ તેનું આખું શરીર શીક હલુ મેં એને મરતી વખતે વચન આપ્યું હતું કે એની દાસી માશાને (દુબળાપણ માથી) હું છૂટી દરીશ એ મરી ગઈ અને બીજા કામેમાં હું એવો ભરાઈ પડ્યા કે એને મરી ગયે બાગ મહિના વીતી ગયા પણ માશાને હું છૂટી કરી શક્યો નહિ આથી એ મારી પાસે આવી અને ધીરથી મને કહ્યું “અલેક્સીસ, તમે માશાને છૂટી કરવાનું મને વચન આપ્યું હતું તમે એ વચન ભૂલી ગયા ?” હું તો ચમકીને જીભો થયો અને જોઈ તો કોઈ ન મળે મેં નોકરોને બોલાવ્યા અને તેમને આ વાત કરી તેમણે કહ્યું કે કોઈએ તમારી માને માગ ઓરડામાં દાખલ થતા જોઈ નહોતી આખી રાત મને ઉંઘ ન આવી બીજા દિવસે મવાટે વહેલો જાડો હું તમારી માની દુઃખ ગયો અને આ ગાનિની પ્રાર્થના કરી માશાને છૂટી કરી.”

[જ્યારે પીટરના પિતા મળેલ પામ્યા ત્યારે માશા પણ તેમને દક્ષન કરવા આવી હતી તે વખતે તે પરણેલી હતી અને તેને બાળકની પછુ થયા હતા એના મ્હો પર મુખની લાવી આવી હતી પીટરના ભાઈએ દમન દમન પિતાએ કહેલી વાત, માશાને કરી સંભળાવી અને પૂછ્યું “માશા, આમાં શું થયું શું છે ?”

માશાએ કહ્યું, “ આ વાત જન્યે નો વરસો પીતી ગયાં એટલે દવે હું તમને સાચે-સાચી વાત કહીશ. તમારી દેવ જેવી મા મરી ગઈ અને બાર મહિના વહી ગયા પણ તમારા બાપ તો મને છૂટી કરવાની વાત વિસરી જ ગયા. આથી હું મહેદ આદર ઓદીને એમના ઓદડામાં ગઈ અને તમારી માના જેવો અવાજ કાઢીને મેં એમણે આપેલું વચન યાદ દેવડાવ્યું. આ સાચી વાત છે. બોલો, આથી તમે મારા પર બાર તો નહિ રાખો ને ? ”

“ કદી નહિ. ”

[માશા છૂટી થઈ તે પછી રાજના કાષ્ઠાથી રૂઝિયાના તમામ દુખગાઓ પણ છૂટા થયા. ત્યારબાદ કેટલેય વરસે પીટર એના પિતા સાથે વાતચિત કરતો બેઠો હતો ત્યાં દુખગાઓ વિશે વાત નીકળી.]

“ બાપા, તમે એટલું તો કહ્યું કરશો જ કે તમે પણ તમારા દુખગાઓને ખૂબ સત્કારવા અને કાંઈ કારણ વિના. ”

“ બીજું શાપ પણ શું ? ” અને આમ બોલી એ એમની આરામખુરશીમાં બાડા પડ્યા અને ધણીવાર વિચારમાં ને વિચારમાં પડ્યા રહ્યા પછી બોલ્યા :

“ પણ હું જે કરતો હતો તે કાંઈ વિસાનમાં જ નથી. આ સામસેદ્દ અદારથી કેવો સુવાળો દેખાય છે. બોલે છે કેવું મીઠું મીઠું. પણ એના દુખગાઓને તો એ હેરાન હેરાન કરી નાંખતો. કેટલીયે વાર એ દુખગાઓએ એનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ નસીબનો જખરો તે બચી જતો. મેં કેઈ દિવસ મારી દુખગણો પર દાધ નાંખ્યો નથી. અને પેલો સાજો ટોનકોદ ! એકેને ન છોડી. એકવાર તો બધી દુખગણો એકઠી થઈને એનું કાટકું કાટવાની હતી.....પણ કંઈ નહિ. દવે મોઢું થયું છે. મૂર્છા જાયે. ”]

[અપર્ણ]

નંદલાલ મણિલાલ શાહ

સ્વતંત્ર સ્ત્રીનો સંસાર

લોકમાન્યતા એવી છે કે 'સ્વતંત્ર સ્ત્રી' એટલે 'સ્ત્રી' મટીને જે 'પુરુષ' બની છે અથવા બીજું કાઈ બની છે તે. સ્વતંત્ર સ્ત્રીમા સ્ત્રીપણું તો કોઈ પણ રૂપમા દેખાય જ નહિ. સ્વતંત્ર સ્ત્રી પરણે? નહિ જ. સ્વતંત્ર સ્ત્રીને વિવાહઅંધનનું પારતંત્ર્ય કેમ જ ગમે! કદાચ પરણે તો સંસાર ચલાવે કે? નહિ જ તો. ગૃહસંસાર ચલાવવો એટલે તો ગૃહની ચાર દિવાલોની અંદર પોતાની જાતને પૂરી દેવી એવું તે સ્વતંત્ર સ્ત્રીને કેમ પાડવે?

સ્વતંત્ર સ્ત્રી રાધે? સ્વતંત્ર સ્ત્રી ધણીની ચાકરી કરે? સ્વતંત્ર સ્ત્રી અતિથિસ્વાગત કરે? સ્વતંત્ર સ્ત્રી છોકરા જણે? કદાચ અદસ્તમાતથી છોકરા થાય તો તેમને ઉછેરે? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો લોકમન આગળ ખડા થાય છે અને લોકમન તેના જવાબો 'નહિ જ તો' એમ જ આપે છે.

લોકમન એક બીજું એ સ્વીકારી બેઠું છે કે ભણેલી સ્ત્રી એટલે સ્વતંત્ર સ્ત્રી! સ્વતંત્ર સ્ત્રી વિશેની જે ઉપર કલ્પના આપી તે સર્વમાન્ય ભણેલી સ્ત્રીને સરેરાશ લાગું પાડવામાં આવે છે, ગુજરાતી પાંચ ચોપડીથી માંડીને તે બી. એ. કે એમ. એ સુધીનું શિક્ષણ લીધેલી બધી સ્ત્રીઓને સામાન્યતઃ. 'ભણેલી સ્ત્રી' તરીકે ઓળખવામા આવે છે.

ભણેલી સ્ત્રી—અર્થાત્ સ્વતંત્ર સ્ત્રી—સામાન્ય સ્ત્રીની જેમ લગ્નઅંધનમાં જકડાઈને વાળવું, રાધવું, સીંધવું, દળવું, ભરડવું, ને છોકરાછેયા ધવરાવવા વગેરે આણું આણું ન કરે. સ્વતંત્ર સ્ત્રી તો કમાવા જશે. પુરોગામી જેમ ફસથી પાંચ વાગ્યા સુધી નોકરી ઉપર રહેશે. ફરવા જશે. નાટક સિનેમા વગેરેમા મોજમજ કરશે પુરસદને વખતે નાંખેલો વાચશે. સામાન્ય સ્ત્રી તેમની સાથે વાત કરવા જશે તો તેનો ઉપહાસ કરશે બહુ બહુ તો સભામા ભાષણો કરશે. જાપામા લેખો લખશે સામાજિક સસ્થાનું મંત્રી તરીકે કામ કરશે. અથવા રાજકીય ક્ષેત્રની ધમાલમા પડશે. સાગશ આજે પુરુષો જે જે કરે છે તે બધું તે કરશે.

આજે ભણેલી સ્ત્રી સંબંધે આ જાતની માન્યતા સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટપણે થોડી વા વધુ પ્રમાણમા સર્વત્ર જોવામા આવે છે. લોકમન એટલે સામાન્ય જનતાનું મન આ પ્રમાણે માને છે, એટલું જ નહિ પણ ધણાખરા સુશિક્ષિત પુરુષો પણ આ જ વિચારો ધરાવતા હોવાથી 'સ્વતંત્ર સ્ત્રી' એ શબ્દપ્રયોગથી લોકો કંપે છે. ને સુશિક્ષિત સ્ત્રી પ્રત્યે અનાદર અને તિરસ્કાર રાખે છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પણ ઉક્ત માન્યતાને પોતાના વર્તનથી ટેકો આપતી દેખાય છે. યુવાન હિંમતવાન પુરુષો પણ ભણેલી સ્ત્રીને પરણતા ડરે છે. અદ્વૈતદર્શી, રસિક એવા યુવાનો, ભણેલી સ્ત્રી સાથે આપણું જીવન વધારે રસમય થશે એમ ધારીને તેને પરણવા નીકળે છે—અથવા ખરણવાની અભિલાષા રાખે છે.—એને તેમ બનવું અશક્ય હોય તો પોતાને દુખી માને છે. પીઠ અનુભવી, દૂરદર્શી આત્મ ધૃષ્ટિજનો તેને એતવે છે. સુશિક્ષિત કન્યાના માઆપો

આઠમી ગૂ. સા. પરિપદનુ પ્રદર્શન ખેલતરી વખતે અંપાએલું ભાવણ ૪૨૫

આવશે. તે વેળાએ ભારતવર્ષીઓ શું પોતાના જંલુદિપમાં બેસી રહી શકશે. દણમાં દાવા-
નળ મળગી રેતીનો પ્રયંઝ જંઝાપાત તથા મોઢું વાવાઝોઢું થઈ તોફાન જાગે ત્યાં શાદમૃગની
માફક રેતીમાં માથું ઘાલી દઈ નિરપેક્ષ નિઃસ્વાર્થ હંદગી ટકાવી રાખી શકશે ?

આપનો મોં ઘણો વખત સીધો તે માટે હાથ મારું છું. આજનો વિષય પૂરો કરતાં

પહેલાં માત્ર આપણી લત્તિન કંઠાના પુતરુદ્ધાર માટે થું થું થવા

દસ આદેશ. આપણો દેશ આપની પાસે આથા રાખી શકે તે માટે દેશનો

મહેશ જણાવવાની જરૂર છે. આઈગરમાં નેવી રીતે 'lon

Commandments એટલે દસ આદેશો આપ્યા છે. તે પ્રમાણે આપણે પણ દસ દ્રમણો પાળવાની જરૂર છે. તે ગણાવી આજનું પ્રદર્શન ખુદ્દુ મુક્યાનું તહેર, કરીયા.

૧ કેણ પણ દિન્દીવાનને પ્રાસાદ, દર્શન કે અંગ્રાએ અંધારવો દોષ તો તેણે દિદુ ગ્રિથપશસ્ત્રના અભ્યાસવાળા સૂત્રધાર પાસે તેનો નકશો કરાવી તેના ઘરના જ તે અંધારવો.

૨ કોઈ પણ દિન્દીવાને પોતાના ઘરનો શબ્દગાર કરવો હોય તો ખુરશી, કાચ, ફરનીયર વગેરે સર્વ ચુદશંગારનાં ઉપકરણ દિંદી કારીગરીનાં પત્રદ કરવાં.

३ सृष्टिसौन्दर्ये आने कसावधय भारे आदरभाव छेले थाय ते भारे शाणाभ्यानां भक्तानां तथा भीमं सरं गदेरभक्तानां आसपास सुगंधीकृत साधेना आगमगीया, ज्वालाशयो, प्रचारा विजेरे मनरंजन थाय तेम रखावया.

૪ લાવણ્યની પૂજા માટે જાપાન દેશ પ્રમાણે જાહેર તહેવારો પસંદ કરવા જેવા કે વસંત શુભાં વસંતપંચમી; શરદ ઋતુમાં શરદપૂર્ણિમા; હેમંતોત્સવ કે જે દિવસે કમળ અગર કુમુદિનીનાં ફુલોથી ભર્ય ઉત્સવવિહારીઓ મજાજ થાય કે અશોકના પહેલાં ચાંકુર ફુટવાના પ્રસંગે લગ્નનાઓ અગ્નિકૃતક લગાડેના પગે તેને લાત મારી મૌનદર્શની પૂજા રથાપે.

૫ ધાર્મિક ઉત્સવના દિવસોએ પણ પૂજા અર્યાની વિધિમાં કળાસુભાવનાં તૃદ્ધ રાખવાની વિધિ દાખલ કરાવવી.

૬ શાળાનાં મકાનો તેમ શહેરનાં બીજા જગહર મકાનો ઉપર દેશના પુરાણોમાંથી બોધ અને નીતિમુચક ચિત્રપટો દોરાક્ષના સંગ્રહ માટે ચિતરાવવાં.

૭ ધનાદય ગૃહસ્થોએ પોતાના ગૃહસંગારમાં હિંદુસ્થાનની ચિત્રકલાનાં નમુનેદાર ચિત્રો એકત્ર કરી તેનું પ્રદર્શન કરાવવું.

८ देशना संश्रद्धस्थानोभा सिद्धिस्तानना शिष्यना पूतगांभो तथा शिवांनो संश्रद्ध दृगववो.

૯ પરદેશની લલિતકલાઓના અભ્યાસ માટે હોનકર યુવાનોને શિષ્યવૃત્તિ આપી કલાની કેળવણીમાટે પરદેશ મોકલવા અને

૧૦ દેશના કારીગરોએ પોતાના સાંકડાં મન પ્રજુલ્હ કરી સૌન્દર્યની ઉપાસના માટે પરદેશના લાવણ્યમય નમુનાઓને પોતાના કારખાનામાં સ્થાન આપવું.

આટલા આદેશો પળા-યાથી લલિનઙ્ગાનું લલિત્ય મુઘરશે એવી દૃ આરા રાખું છું.

१. इ-तथास्व.

આઠમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક

અગાઉથી નક્કી થયા મુજબ આઠમી સાહિત્યપરિષદની બેઠક ચાલુ એપ્રિલની તા. ૨-૩-૪ના રોજ મળી હતી. આ તારીખો નક્કી થવાનું કારણ તો એ છે કે આ દિવસો ઇસ્ટર તહેવારના હોઈ જનહર રજા તરીકે પળાય છે પણ તેનો આકસ્મિક લાભ, ઋતુની અનુકૂળતા, પણ પસંદગીનું સંપૂર્ણ નિર્ણાયક અને સમર્થક કારણ ગણાવું જોઈએ નહિ દાઢ, નહિ તડકો, વસંતની તાઝગી ગમે તે સંમેલનને માટે અનુકૂળ છે, તો વસંતનો મહિમા ગાત્રા આપણા સાહિત્યને માટે તો વિશેષ કરીને.

તા. ૨ જીએ જૈન વિદ્યાલયમાં ગપોરના સંમેલન ભરાયું. સંમેલનનો ખંડ જરા સાંકડો પડતો હતો, પણ મુળધર્મનાં સાધનો જોતાં એકંદરે એ પસંદગી ખોટી નહોતી. સંમેલનનું કામ સંગીતથી શરૂ થયું. પ્રથમ શ્રી નરસિંહરાવના સરસ્વતી સ્તવનનો સંસ્કૃત શ્લોક ગવાયો જેમા મૂઢં નૂપુરશબ્દમાત્રમપિ નો ઉલ્લેખ હતો. બીજાં ગુજરાતી ગીતોમાં શ્રી. ખખરદારના ‘ સદાકાળ ગુજરાત ’ કાવ્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ શ્રી લક્ષ્મિતજીએ, ગાયું.

“ જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત ”! બૃહદ્ ગુજરાતની ભાવનાની આ પંક્તિ છે. આપણા ઇતિહાસ, આપણી વહેપારી સાહસિકતા, આપણું મીલન-સારપણું એ સર્વ જોતાં આ ભાવના ગુજરાતને સ્વાભાવિક છે. અનુકૂળ સંજોગો હોત તો જનવાદી ઝાંઝિઆર મુઘીનો દરિયો ગુજરાતનો જ હોત. પણ અત્યારે તો એ ભાવના ઉપર ટૂંકી વર્ણુબેદ ઉપર રચાયેલી સામ્રાજ્યની નીતિના પ્રદારો જ પડે છે. અને એ બૃહદ્ ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાતે શું કર્યું છે? ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ શું કર્યું છે? જો આપણા વિચારકેએ ધાર્યું હોત તો આફ્રિકાની અસંસ્કૃત જાતિઓને આપણે આપણી લિપિ આપણું સાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિ આપી શક્યા હોત. તેને બદલે આપણે એ પ્રદેશ તરફ બેફરકાર જ રહ્યા છીએ, ત્યાંના આપણા ગુજરાતીઓ સાથે કલા કે સાહિત્યનો કોઈ જીવંત સંબંધ રાખ્યો નથી. હજી કાંઈ મોડું થયું નથી. હજી આપણા સાહસિક જીવાનો, માત્ર વહેપારની મદરવાકાંક્ષાથી નહિ પણ સાહિત્ય, રાજકારણ, શિક્ષણ, વગેરેની મદરવાકાંક્ષાથી ત્યાં જાય તો અહીંની બધ અને સંસ્કાર પોતાની પ્રજાકીય સંસ્થાઓના સંબંધમા મૂકી ત્યાં ઘણું કરી શકે. આખા બૃહદ્ ગુજરાત સાથે આપણી પ્રજાકીય સંસ્થાઓએ હૃદય અંગોનો સંબંધ રાખવો જોઈએ.

સંગીત આદિ સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પોતાનું સંકાર ભાષણ વાંચ્યું. આપણા સાહિત્યની મુખ્ય ચાર ઊણ્ણો તરફ તેમણે પરિષદનું ધ્યાન ખેંચ્યું:-કેશ, માઈ વ્યાકરણ, ગુજરાત-કાઠીયાવાડનો સંશોધાયેલો ઇતિહાસ અને જોડણીનું સર્વમાન્ય ધોરણ. ભાષણ દરમિયાન તેમણે-હાલના સાહિત્યમંથનના વેગનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. એ વેગજન્ય વિપુલતામાં ક્યાં દોષસ્થાનો રહેલાં છે તે બનાવ્યાં. ‘ હાલનું વાનાવરણ

એવું છે કે દરેક લેખક પોતાને કંઈક વસ્તુવાળો સમજે છે. અને તેથી તેને કોઈ માર્ગ-દર્શકની જરૂર છે એમ તેને લાગતું નથી; એવું તેમણે હાલના સાહિત્યના વાતાવરણનું નિદાન કર્યું. તે અમને યથાર્થ લાગે છે. માત્ર અમે એટલું ઉમેરવા માગીએ છીએ કે લેખકની આ માન્યતા નીચે કોઈ ખરી આત્મગ્રહ રહેલી હોતી નથી પણ કંઈક જનતાની અવજા અને કંઈક વિષય તરફની લાક્ષણિકતા અભાવ, અને સાહિત્ય તો માત્ર જનતાને ચક્રિત કરે એવું હોય તો અસ છે એવી સાહિત્ય વિશેની બાકિશ માન્યતા રહેલી છે. અને આ સંલેખોમાં જ જો તે સાહિત્યવેગ અંભિવિષયો ઉપર ધસે તો એ વિષયનો અભ્યાસ માત્ર હોજાય એટલું જ પરિણામ આવે એમ અમને લાય રહે છે. પણ છતાં અમે પણ સત્કારમંડળના પ્રમુખશ્રી સાથે એકમત થઈ, આ સર્વ મંથનમાંથી અંતે તો સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ જ જોઈએ છીએ; એ કૃત્રિમવેગનું પૂર થોડા કાલમાં ઉતરી જઈ પ્રસન્ન સારજન્ય વહેવા માંડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સત્કારનું લાપણ પૂરું થતાં પ્રમુખની નીમણુંકની દરખાસ્ત આવી. શ્રી નરસિંહરાવે રા. બ. રમણલાલની વિદ્વાતાની અને સાહિત્યસેવાની પ્રશંસા કરી અને તેમના નાનપણમાં જ પોતે તેમને વિશે આવું લવિત્વ લાખ્યું હતું, - દેવર્ષિએ જ્યાં વિશે લાખ્યું હતું તેમ-એમ જણાવ્યું. તેને ટેકા આપતાં શ્રી કેશવલાલ ડુંવે 'પર્વત' પડછે 'રાહ' જેટલી પ્રશંસા કરી અને શ્રી વી. મા. દલાલે પારસીઓએ હમ્મર વરસ ઉપર શુજરાતની ભૂમિ, ભાષા અને વેપ સ્ત્રીકર્ષી હતો એ વાતનું સ્મરણ કર્યું.

શ્રી પ્રમુખનું લાપણ અમોએ અન્યત્ર આપેલું છે. તેને વિશે તેમાં પ્રેરણા નહોતી, અમુક વિચારનેતાઓ કે અમુક વિચારપેદીઓ ઉપર તેમાં અપ્રસ્તુત આસેપો છે વગેરે ટીકા ત્યાં ત્યાં દહી નાંખી સહેલી છે અને એવી ટીકાઓ યદુ હતી પણ ખરી. સાહિત્યપરિવર્તન અંગે જે ખોટી ગરબડો ધમાલો રાંકાઓ અને ફરિયાદો થાય છે તેનો તેમણે બહુજ માર્મિક જ્ઞાપ આપેલો છે. અને તેમાં વ્યક્તિગત આસેપનો આરોપ ન કરતાં તે છે તેવા સિદ્ધાન્ત રૂપે તે કથનો લક્ષ્યે તો લાપણ તટસ્થ રીતે લખાયું છે એમ ગણવું જોઈએ.

સાહિત્યનાં સર્વ પ્રકારોની અને તેનાં લક્ષણોની તેમણે સમીક્ષા કરી છે. આ વિષય ઉપર ઘણાં વરસોથી તેઓ જે વિચારો દર્શાવતા આવ્યા છે તે ઉપરાંત આમાં બહુ વિશેષ નથી પણ એ કાંઈ લાપણનો કે લાપણકર્તાનો દોષ ન ગણાય. પણ સંબંધી તેમના વિચારો આપેલું જણીએ છીએ, પિંગળના અનાદરથી કાવ્યમંથમાં શિથિલતા આવે છે એમ તેઓ માને છે. નિયમિત પદ્યરચના કાવ્યને આવરણ છે એટલું જ નહિ પણ રચાભાષિક પંથ છે. 'અજ્ઞાનથી કે અસામર્થ્યથી યતાં સ્ખલનો, પદ્યનાં કે આદરણનાં, જુલુસ નથી પણ દૂષણ છે. કાવ્યેતર સાહિત્યમાં તેમણે નવલકથા અને નાટકને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યું છે, અને માસિકાની નાની નવલિકાથી સંતોષ ન માનતાં વિસ્તારી નવલકથાનો પ્રવલન કરવા લેખકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે યોગ્ય કર્યું છે. ગદ્યમાં ઇતિહાસ ઇવનચરિત્ર અર્થશાસ્ત્ર સમાજ-શાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે જ્ઞાનના સર્વ વિષયોમાં હવે મૌલિક ગ્રંથોની જરૂર છે. વિવેચનના વિશે તેમણે યોગ્ય રીતે જ બહુચુતપણા ઉપર ભાર મૂકેલો છે અને એવું કહી નિતિથી પંચાકુષ્ઠ ન હોઈ શકે એવો પ્લોટોનો મત ટાંકેલો છે જે અત્યારના વિજ્ઞાનમાં રાખવા જેવો છે.

સાજથી વિષય વિચારિતી મમિતિ મેસરાની હતી તેને મા' પ્રથમ પ્રતિનિધિ મદ્યમાથી ચૂંટી થઈ કહેવું જોઈએ કે આપણા નમાન્યા નહેરૂ ન્યાનીઓનો પરિચય વહો જોઈ છે અને માફરો તો આ યામનમા કેટલા- મામાન્ય માણસો મૂતા પણ જોડી આનન્ન વાગા જણુતા તના રીતમ પ્રથમ નામોની ગ્રંથાગ્રનો થવી જોઈએ એ પછી મન પેનાય અને મન પેનાના એક માણસ મે નખત મન ન આપી રાંદ એની મલાગ પડુ પેનાનુ કાઢને મુજબ નહોતુ મમે તેમ કાઢો ગ્ના મતો પેનાયા અને મમિતિમા તો તેથી પા વનારે ગમગામ ચાનતો હતો એ મર્મ અતિ ગ અમે બનવા માગીએ કીએ અને એવા મારે નાચકો આગળ ગ્લુ પણ કગા મારતા નથી માન ત્યા ચાનતા વિનાદો અને ટપાળી ઉપરથી અમને એટલુ જ કહેવું જગ્ગુ લાગે છે કે એ મર્મમા અમને આપણી મમન્ન જનતામા નહેરો પગપગનો અવિધામ નક્કામા આલેગો અનો ભય વગેરે ન પ્રતીત થતુ હતુ ર્ધ- અધાણુમા નામ નરિ મરવાને રીધે મતુચિતિના મહાપુત્રી મના અને નિધિનતા પણ દેખાતી હતી તેમા પણ ભાનનગર પનિદે પનિદમજની મત્તા આપવામા વિચિત્ર સ્થિતિ જાબી કરી હતી સામાન્ય રીતે જે મત્તા અમુ મમિતિને ધાગ ધડાનુ મમ મોમે તે મત્તા આગળ જ તે ધાગ છેવટની મલુગી મારે આસરા જોઈએ ભાવનગર માહિત્ય પનિદે એ- મજા નીચુ અને તેને મધાણા રુવાની કુન મત્તા આપી તેણે મધાણા ધરી

આગલી સાંજે જ ગુપ્ત થઈ ગઈ. આમાં અમે કાર્યકર્તાઓનો ખાસ દોષ કાઢતા નથી. લેખકો જે વખતસર નિબંધો આપી સહકાર ન કરી ખતાવે તો કાર્યકર્તાઓ તેમાં નિરુપાય છે. અમે માત્ર એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે આ ગાળતમાં હવે ચોક્કસ અને નિશ્ચયવાળાં પગલાં લેવાની જરૂર છે. આવતી સાહિત્ય પરિષદ માટે જે કાર્યકર્તાઓ અત્યારથી એતે, નિબંધો ને માટે અત્યારથી આપતા ઉપાયો લેવા માંડે, નિબંધો ગમે તેટલા ઓછા આન્યા હોય છતાં અમુક તારીખ પછી ન જ સ્વીકારે અને સ્વીકારેલાને છપાવી રાખે, નિબંધોના વિષય વિભાગ ન પાડે તોપણ અમુક સામાન્ય જનતાને રસ પડે એવા અને અમુક વિશિષ્ટ વિદ્યાનાત્મક નિબંધો પહેંચી, તેનો સમય નિર્દિષ્ટ કરી બહાર પાડે, અને સર્વરસિક નિબંધોનો સાર અગાઉથી કદાવી રાખી તેટલો જ અમુક સમયમાં વાંચવાનો નિયમ કરે અને તે અમલમાં મૂકે તો આવો ગોટાળો નહિ થાય એમ અમારું માનવું છે. આતો એવું અને છેક જેમ ગયા યુરોપીય યુદ્ધમાં ખાંધમાં લડતો સિપાઈ આખા સમસંગણુ વિશે કશું જ જાણતો નહિ, તેમ પરિષદમાં હાજર રહેલો પ્રેક્ષક વંચાયલા નિબંધોના ગુણદોષો વિશે કશું જ જાણે નહિ. ત્યાં સાંભળી ન શકે વાંચવા નકલ ન મળે, અને દિવસરાતનો ચાલુ કાર્યક્રમ હોવાથી દૈનિકામાં વાંચી પણ ન શકે.

આવી સ્થિતિમાં નિબંધો વિશે ખાસ મત આપવો અમને જોખમ ભરેલું લાગે છે. આ સ્થિતિનું એક વિચિત્ર પરિણામ એ આવે છે કે પરિષદ સાક્ષતાં દરમિયાન નિબંધો ઉપર જે કોઈ અભિપ્રાયો અપાય તે નિબંધો પૂરા જાણ્યા વિના અપાય અને નિબંધો પૂરા છપાઈ એકાદ એ વરસે બહાર પડે ત્યારે એ વિષય જૂનો થઈ ગયો છે એમ ધારી તેના પર અભિપ્રાય અપાય જ નહિ. એટલે સાહિત્ય પરિષદના નિબંધો ઉપર પુખ્ત વિચારના અભિપ્રાયો બહાર જ ન પડે. આ વખતના નિબંધ વિભાગ માટે મન ઉપર પડેલી છાપ માત્ર આપી શકાય કે સારા નિબંધોની સંખ્યા ઘણી જૂજ હતી. કાર્યકર્તાઓ છેક છેવટ સુધી નિબંધો સ્વીકારવાને તત્પર હતા અને ડૉ. કુંવરજી નાયકનું, સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાનું, સૌ. લીલાવતીનું અને સૌ. સરોજની મહેતાનું લાખણુ ઓનાઓએ રસપૂર્વક સાંભળ્યું હતું.

નિબંધવાંચન પછી સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાને હાથે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું. પ્રદર્શનના દેટલાક નમૂનાઓમાં કાર્યક્ષમ સલાહના અને શ્રી પુરોગામ વિશ્રામ માવજના નમૂનાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા. મુંબઈમાં એ કક્ષારસિક અને વિચારસિક શ્રીમંતના અમૂલ્ય ગ્રન્થસંગ્રહ અને પુરાતત્વવસ્તુસંગ્રહની કદર અને ઉપયોગ જોઈએ એવાં ચતાં નથી. એમનો એ સંગ્રહ જેમણે જોયો છે તેમને એમના સૌજન્ય, કક્ષારસિકતા, અને વિદ્યાકલાને માટે આપેલા ભોગ માટે માન થયા વગર રહ્યું નથી. યંગાળા વગેરે પ્રાન્તોના મોટા જાગીરદારોને કોઈને કોઈ વિદ્યા કે કલા વિશે શોખ હોય છે અને તેથી ત્યાં વિદ્યાકલા સારી પાયાય છે પણ ગુજરાતમાં તો આવા વર્ગમાં એમની સાથે કોઈને મૂઢી શકાય એમ લાગતું નથી. પણ સમગ્ર લોકમાં જે નવું જીવન સૃષ્ટિવા લાગ્યું છે તે શેઠિયા વર્ગમાં પણ પહોંચ્યું છે અને નિકટના લવિષ્યમાં આપણા શ્રીમંત વર્ગને વિદ્યાકલા પાછળ ખરચ કરતો આપણે જોઈશું એ આશા ખેલી નથી.

ખપોરના ફરી- વિષયવિચારણી સમિતિ બેઠી હતી. ગઈ રાત્ર વિચાર કરવાનો વખત મળેલો હોવાથી ચર્ચામાં લાગ લેનાર દરેકની ચર્ચા મુદત્સર હતી અને દરેક માણસ તોફાન

જોડ કરવાના મુદ્દા અને સીમા વિષે નિશ્ચિન હતો. તોડજોડ પણ તરત થઈ ગઈ. પરિપદ મંડળમાંથી જે મધ્યસ્થ સભા ચૂંટાવાની હતી તે સભામાં પરિપદ સાન સભ્યો ચૂંટીને મોક્ષે અને પછી એવી મધ્યસ્થ સભામાંથી સાનની કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટાય એવો નિયમ બંધારણમાં હતો તેને બદલે પરિપદે મોકલેલા એ સાન સભ્યો કાર્યવાહક સમિતિના જ ગણાય એવું સમાધાન થયું, જેથી છેવટના કાર્યનિર્ણય વખતે પરિપદનું પ્રતિનિધિત્વ મોટા પ્રમાણમાં રહે. સર્વ પક્ષે આ દરાવમાં સંમતિ આપી અને બાકીના મુદ્દાના કામ એકદમ ચાલ્યું. માત્ર છેવટની કલમમાં શ્રી મટુલાઈએ આગ્રહ કર્યો કે વિષયવિચારણી સમિતિએ મંજૂર કરેલા દરાવો ઉપર પરિપદનો ગમે તે સભ્ય પ્રમુખની પરવાનગીથી મુધારો લાવી શકે એમ દરાવનું જોઈએ અને એવો મુધારો તેમણે પરિપદની એકમાં લાવવા દહ્ક રખાવ્યો. રાત્રે ફરી વિષય-વિચારણી સમિતિ બેઠી અને તેમાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો કરવા સંબંધી અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં બીજી લાપા તરીકે દેશી લાપા દાખલ કરવા સંબંધીના દરાવો અગત્યના હતા. દેશી લાપાના દરાવની ચર્ચા બહુ રસમય હતી. એક તરફ શ્રી નરસિંહરાવનો આગ્રહ એવો હતો કે ગુજરાતી તથા મરાઠી સાથે, અભ્યાસક્રમ વધારે કંઈ ન થઈ તથા એવી રીતે સંસ્કૃત પણ રાખવી જોઈએ અને શ્રી કેશવ હર્ષદ કુવ જેવા સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર જેવા અનુભવી પણ તેમની વિરુદ્ધ હતા.

ત્રીજો દિવસે નિબંધવાચન થઈ રહ્યા પછી દરાવો આવ્યા. ઘણાખરા દરાવો તો વિરોધ વિના જ પસાર થઈ ગયા પણ પરિપદે મોકલવાના સાત સભ્યોની ચૂંટણીના પ્રશ્ને ઘણો સમય લીધો. આગળે દિવસે વિષયવિચારણી સમિતિએ દરખાસ્ત માટે સાન નામો નક્કી કર્યા ત્યારે પણ વિરોધ થયો હતો. અને હવે અનેક નામોની દરખાસ્તો આવવા લાગી અને તે સાથેજ જેમના નામોની દરખાસ્તો મૂકાઈ હતી તેમાંના કેટલાક પોતાને ચૂંટાવાની મરજ નથી એમ જાહેર કરવા લાગ્યા. સભામાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. પરિપદની ખુશી એકમાં મુધારો લાવવાનો જે દહ્ક શ્રી મટુલાઈએ આમવર્ગ માટે પસાર કરાવ્યો હતો તે પ્રશ્નની અનિષ્ટ બાબુ ત્યા જરાયર ઉમર રૂપે મૂર્તિમંત થઈ. આ સમયે એક કાર્યકુશળ વ્યક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. ત્યા હાજર રહેલા માણસોને, તે સમયનો સભાનો હોલ અને વ્યક્તિનો પ્રવેશ ઘણો સમય વાદ રહેશે. શ્રી પદ્મણી સમાધાનીના ચિર્નિરૂપ જ્યેષ્ઠ હાખર થયા. તેમના રંગનાથે શ્રી રાયચુરાએ એક લોકગીત ગાયું. શ્રી પદ્મણીએ આખી દરખાસ્તોના વખત ગાળવાને બદલે બધા નામોમાંથી પ્રમુખશ્રી પોતેજ સાન નામો પસંદ કરી શકે એ પરિપદને વધારે શોભારૂપ છે એમ જણાવ્યું અને આમવર્ગના દહ્કના પ્રતિપાદન માટે લડના આમવર્ગે છેવટે આ યોજના સ્વીકારી અને સાત નામો ચૂંટાયાં. આ પછીનું બહુ કામ બહુ જ સરલનાથી ચાલ્યું. આભાર માનવાના દરાવો આવ્યા. છેવટે આ પરિપદના કાર્યની મુખ્ય જવાબદારી ઉઠાવનાર શ્રી મુનશીએ ગુલુજ નિખાજમ રીતે અને માર્મિક રીતે પોતાના હૃદયના વિચારો રજુ કર્યા. તેમણે જણાવ્યું કે રાજકારણી મળાઓની વ્યવસ્થા સહેલી છે પણ માહિત્યકર્તાની મળાની વ્યવસ્થા અધરી છે કારણકે દરેક સાહિત્યકાર એક રત્ન. વ્યક્તિ છે 'રેકને પોતાનું ઇન્દ્રિય છે,' અને નદીઆંતુ આગનાળ આગને શ્રી મન્દેશંકર પગાને ચેતવણી આપી કે મારે લંધિયા કામના ભારે-તેમને દમ તો છે જ અને-દમ ન નીકળી જાય એની સલાહો રાખે તો ફીક...

પરિપક્વનું કામ પૂરું થયા પછી શ્રી મુનશીને ત્યાં માર્ડન પાર્ટી હતી ત્યાં ગરબા રાસ વગેરેનો મુંદર કાર્યક્રમ હતો. પરિપક્વના સ્વિસો દરમિયાન પણ શ્રી રાયચુરા અને શ્રી માવદા-નહની કથા વગેરેએ લોકોનું મન સારી રીતે ખુશ કરેલું હતું. આવી તત્તનો કાર્યક્રમ, જુદી જુદી કેમોના રાસો, ભગનો, વાસ્તાઓ, વગેરેથી કાર્યક્રમને વધારે મુંદર કરવાનો અવકાશ ગુજરાતમાં ભરાતી પરિપક્વને વધારે રહેવા જોઈએ એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પરિપક્વની ચર્ચામાં ગમે તેવી કડવાસ કોઈને લાગી હશે પણ છેવટે તો સર્વ પ્રસન્ન મને છૂટા પડ્યા છે. નિઃશ્વેષ વગેરેના વાચનને મારે ગમે તેવા અભિપ્રાયો હશે, પરિપક્વ મંડળના અંધારણુ વિશે ગમે તેવા અભિપ્રાયો હશે, પણ એક કામ પરિપક્વે સિદ્ધ કર્યું છે અને તે તેનું અંધારણુ. બીજી સર્વ નાની વાતો વીસરાવી નેહએ અને વીસરાઈ જશે અને આ પરિપક્વે જે કુનેહથી અંધારણુ પસાર કર્યું તેને મારે તેને પરિપક્વના દત્તિદાસમાં હમેશાનું સ્થાન રહેશે. હવે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવાનું કામ સાક્ષરોનું રહેશે.

રા. વિ. પાઠક

જ્ઞાનગોચરી

હિંદ હળવો કર ભરે છે ?

ધણી વખત સરકારી અમલદારો પુસ્તકો દ્વારા જણાવે છે કે દુનીઆના બીજા કોઈ ભાગ કરતાં હિંદમાં જોખમાં જોખો કર છે. અને દમણાંજી મી. શ્રી-એ શીરાજે પોતાના “The Science of public finance” નામના ગ્રંથમાં હિંદ અને બ્રિટનના કરોની સરખામણી કરી ખતાવી આપ્યું છે કે હિંદ બ્રિટન કરતાં ધણાજ જોખો કર ભરે છે. મી. શ્રી-એ શીરાજ લખે છે કે:—

“ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદમાં કુલ આવકના ૪ ટકા કર લેવામાં આવે છે; જ્યારે બ્રિટનમાં ૨૪ ટકા લેવામાં આવે છે. હિંદ ખચત-ફાજત-આવકનો ૩૦ ટકા જેટલો કર ભરે છે; જ્યારે બ્રિટન ૮૨ ટકા ભરે છે.”

મી. શીરાજ ૧૯૨૧-૨૨ ની હિંદની કુલ આવક ૨૮૬૬ કરોડ રૂ.ની ગણે છે. તેની ખચત આવક (કર ભરવાની શક્તિનું પ્રમાણ) ૩૬૩ કરોડ રૂ. ની ગણવામાં આવે છે; જ્યારે કર-માત્ર ૧૨૯-૩૩ કરોડ રૂ. લેવામાં આવે છે. આથી કુલ આવક પર કરનું પ્રમાણ ૪.૫ ટકા જેટલું આવે. અને ખચત આવક પર કરનું પ્રમાણ ૩૨.૬ ટકા જેટલું આવે.

આ આંકડાઓનો અભ્યાસ નમિ પ્રમાણે થવો જોઈએ. મી. શીરાજ એક એવા સરકારી અમલદાર છે કે જેમનાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી ગેરસમજાતી દુર કરવાના ઉપાયો તરીકે

ગણવામાં આવે છે. મુંબાઈ દવાદાનું ' મજુર સમાચાર '-(ફક્ત નામ માત્રમાં જ તે મજુર સમાચાર છે) પણ એ જ ઉદ્દેશથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે કેમ પણ હિંદી લેખક દિલ્હિસ્તાનના દષ્ટિગ્રિહથી અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તેને નિરુત્સાહી બનાવી દેવો એટલુંયે નહિ પણ તેને હાલકો પાડી દેવો.

કર ભરવાની શક્તિનું પ્રમાણ આપણે પ્રગતના જીવનનિર્વાહના ખર્ચના આંકડાઓ જોવામાં જોઈ શકીએ, વધારે બનાવી શકીએ છીએ. મી. શ્રીરાજ પોતાના ગ્રંથમાં આ આંકડો દર વ્યક્તિ દીઃ વર્ષ દલાલ મારે ૬૦ રૂપીઆનો મુકા પોતાનું કામ આગળ ચલાવે છે. ચાર જણના એક કુટુંબને આથી દર વર્ષે ૨૪૦ રૂપીઆની આવક થઈ. એટલે દર મહિને ૩૦ રૂપીઆ થયા. શું આ ખર્ચ પૂરતું ગણાય ? મી. શ્રીરાજ કહે છે કે " જીવનનિર્વાહના ખર્ચ મારે લીધેલા આ આંકડાઓ હાલ જેની રીતે દિંદમાં ચાલી રહ્યું છે તે પ્રમાણે લીધા છે, અને નહિ કે તે ખર્ચ કેટલું હેતુ જોઈએ તે જોવામાં આવ્યું છે," ખરું છે પણ આપણે આખી પ્રગતની કર ભરવાની શક્તિનું પ્રમાણ જોળવા બેઠા છીએ; અને તેથી આખી પ્રગતમાં આવતી ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓની કર ભરવાની શક્તિનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જોવાવાળી આખા દેશની કર ભરવાની શક્તિનું પ્રમાણ મેળવી શકાય. જીવન ટકાવવાનું જરૂરી ખર્ચ બાદ કરતાં જે આવક ખચત રહે તેને જ કર ભરવાની શક્તિ કહી શકાય. અને કુલ આવકમાંથી માત્ર જીવન ટકાવી રાખવા માટે જે ખર્ચ કરવામાં આવે તે બાદ કહીને જે આવક વધે તેને વધારાની આવક કહી શકાય નહિ, અને તેથી તેને કર ભરવાની શક્તિ પણ કહી શકાય નહિ. બીજા સંજોગમાં કહીએ તો જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ ઉદાર ધોરણે જોવામાં જોઈ શકીને પણ આવકમાં જે કંઈ વધારો રહે તેને જ આપણે કર ભરવાની ખરી શક્તિ કહી શકીએ. એક કુટુંબને સામાન્ય મુખ્ય સગવડતાવાળું જીવન ગાળવાને જે ખર્ચ કરવો પડે, તે ખર્ચ કુલ આવકમાંથી બાદ કરી જે શેષ આવક રહે તેના પર કરનું ધોરણ નક્કી થતું જોઈએ.

થોડા વખત પહેલાં મુંબાઈના ' મજુર કાર્યોચ્ચ ' તરફથી મજુરોના કુટુંબનિર્વાહનો ખર્ચ કેટલો છે તે તપાસવા માટે મી. શ્રીરાજની દેખરેખ નીચે એક કમીટી નિમવામાં આવી હતી. આ કમીટી મજુર જીવનના ધોરણ વિષે નીચે પ્રમાણે રીકા કરે છે:—

" આંકડાઓ અને બીજા જાળવણી જોડાં જાણી આવે છે કે સામાન્ય મુખ્ય સગવડતાનો વિચાર કરતાં જીવનનું ધોરણ ધણું નીચું લાગે છે. ખરેખર જો કે હિંદી પ્રગતના જીવનના ધોરણમાં ધણી ઝડપથી ફેરફાર થઈ રહ્યો છે તો પણ કુટુંબ કરનું પડશે કે દાનનું જીવનધોરણ ધણું નીચું છે, અને જે કુટુંબ મહિને ૩૦ રૂપીઆ કમાય છે, તેનું તો ધણું જ નીચું છે.....સારી રીતે કામ કરવાને સામાન્ય જરૂરીઆતો (જેમકે ધર વિં) જોઈએ તેથી જીવનની નથી. કેળવણી પાછળ બહુ જ થોડો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. અગર તો બીજાકુલ ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી. અને અન્ય ઔદ્યોગિક દેશોમાં જેની રીતે મી. મજુરોના જાળવણી કેળવણી મળી રહી છે તેવી કેળવણી અહીં આપવામાં આવતી નથી. વળી વધારામાં સામાન્ય રીતે આ કુટુંબો માંદગીના વખતમાં તેમ જ ધણીના વખતમાં પોતાનો નિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ બને છે. "

(૧) મહાદેવ (૨) ભીમનાથ (૩) બાબા બલસ (૪) નારાયણ (૫) સીવજી (૬) માધુ (૭) રામભદ્ર (૮) શ્રી.ભદ્ર (૯) માધુ અસ્તિતિ (૧૦) જદ્દપ (૧૧) વિષ્ણુનાથ (૧૨) વિષ્ણુ (૧૩) રામકૃષ્ણ (૧૪) નારાયણ (૧૫) જીલધર (૧૬) હરજીસુર (૧૭) આસદ્યુ.મિશ્ર (૧૮) દામોદર ભદ્ર (૧૯) બાહન ભદ્ર (૨૦) રામતીર્થ (૨૧) જીવનવત્સ (૨૨) નરસીંગ (૨૩) ગોરીનાથ (૨૪) બ્રહ્મદિ (૨૫) ગોપીનાથ (૨૬) વજ્રેસેન સુર (૨૭) કૃષ્ણ પંડિત (૨૮) નીલાકાન્ત (૨૯) બ્રહ્માચારજી (૩૦) કાશીનાથ વગેરે વગેરે.

મુસલમાન બાદશાહો કદર કરતા હતા તેથી કેટલા બધા હિંદુ વિદ્વાનો તેમના દરબારોમાં ખેંચાઈ આવતા હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપલી નામાવલિથી આવશે. અકબર બાદશાહ સંબંધી વધારે આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે તેણે અરબ મુસલમાનોની, યુનાની (ગ્રીક) ભાષામાંથી ભાષાન્તરો કરવાની, પ્રથા ચાલુ કરી. તેણે ગ્રીક ભાષામાંથી ફારસીમાં ભાષાન્તર કરવાની મદદ મળે તે માટે ગોઆથી પાઠરી ફારમાડીઉમને ઓળાવ્યો હતો. તેના વખતમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો થયાં તેમાંથી કેટલાકનાં નામો ભાષાન્તરકારોનાં નામ સાથે નીચે આપું છું.

પુસ્તકનું નામ

ભાષાન્તરકારનું નામ

(૧) કીરન જોશી	અબુલ ફઝલ
(૨) ગંગાધર	"
(૩) મહેશ મદાનંદ	"
(૪) મદાભારત	નાકીબખાન અને બીન ચાર માણસો
(૫) રામાયણ	નાકીબખાન, બદાયુની અને શેખ મુસતાન.
(૬) આર્યવવેદ (અથર્વવેદ)	સર હિંદના હાજી ઇબ્રાહીમ
(૭) લીલાવતી	અબુલફઝલી
(૮) હરીવમસા (હરીવંશ)	મવલાના શહેરી
(૯) નવ દમયંતી	અબુલ ફઝલી
(૧૦) સીંગાસન બત્રીસી	બદાયુની
(૧૧) જોગ બરીષ્ટ (યોગવાસિષ્ઠ)	અબુલફઝલી
(૧૨) બાજક (જ્યોતિષનો ગ્રંથ)	હકમલખાન (ગુજરાતનો)

રામાયણ અને મદાભારતનાં ભાષાન્તરોમાં આ પુસ્તકોમાં આવતાં માણસો અને લગ્ન-ધર્મોનાં મોટા પ્રમાણમાં ચિત્રો બનાવી ચૂક્યાં હતાં.

અકબર બાદશાહે જેની રીતે સંસ્કૃતમાંથી ફારસીમાં ભાષાન્તરો કરાવ્યાં તેવી રીતે અરબી અને ફારસી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો સંસ્કૃતમાં કરાવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વધારો કર્યો. હાખના તરીકે ગ્રીક મીરજાઇનું એક પુસ્તક સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર કરાવ્યું. આ પુસ્તકનું સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર કરનારાઓમાં નીચેના વિદ્વાનો હતા.

(૧) કુતેઉલ્લા શીરાઝી (૨) અબુલ ફઝલ (૩) કૃષ્ણ જ્યોતિષી (૪) ગંગાધર (૫) મહેશ મદાનંદ.

અકસ્માત પડીથી સમૃત્તિમાંથી ભાષાતરે કવનાની પ્રથા ઘડી નિર્જન જનમાં આવે છે અને તેને બંને બધુ ધ્યાન હિંદી ન્તર આપનામાં આવે છે કારણી અને અરબીમાંથી હવે હિંદીમાં ભાષાતરે કરનામાં આવે છે મુસનમાન બાદશાહોનો આ વિદ્યાપ્રેમ અને પરધર્મી વિદ્વાનોની કદર કરવાની વૃત્તિની અમર હિંદુ રાજાઓ ઉપર પણ થાય છે મોગલ બાદશાહ મોહમ્મદ શાહના જમાનામાં જોવાના રાજા જેસીંગે ૨૦ લાખ રૂપિયા ખરચી એક વેધશાળા બનાવી ત્યારે તેના હુકમથી મુસનમાન વિદ્વાનોએ અરબીમાંથી ખગોળ અને વ્યોતિશાસ્ત્રોના પુસ્તકોના ભાષાતરે હિંદીમાં કર્યા આજા 'મુજ્જુતુન મીગજન'માં લખે છે કે

‘ જેસીંગના હુકમથી હિંદી ઉત્તરમાંથી (મુસનમાન પડીતો) શરેયગમની ખગોળ શાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર સબધી ગ્રંથોના અરબીમાંથી હિંદીમાં ભાષાતરે કર્યા ’

એ પ્રમાણે ઇસ્લામી હિંદી બને સારિયો એ બીજાથી મનુદ્ધ થતા હતા

તેવે હિંદી સારિય સારિયો ઇસ્લામીઓનો સબધ જોઈએ મુસનમાનો અહીં આન્યા ત્યારે સમૃત્તિ મૂતભાષા તરી, વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ થતો ન હોતો પરંતુ હિંદી ભાષા બોલાતી તરી તેથી મુસનમાનોને તેમાં કાંઈ લખવાનો માર્ગ ખુલ્લો હતો મુસનમાનો હિંદીમાં આયા તે પહેલાથી જ તેઓ વિદ્યાપ્રેમને માગે સસ્કૃત અને હિંદી જાણતા હતા મેરુમુદ ગીઝનીના કારણે હિંદીના કેટલાક ભાગમાં મુસનમાનોનું રાજ્ય સ્થપાયું અને મુસનમાનોએ હિંદીમાં કાંઈ લખવાનું શરૂ કર્યું મુસનમાનોની રચનામાં હિંદી નહોતી તેથી તેમાં તે માગ કરી થઈ શકે એ અશક્ય હતું પરંતુ આ અશક્યતાને મુસનમાનોએ શક્ય વસ્તુ બનાવી દીધી અને હિંદીમાં સારા કરી થઈ શક્યા મુસનમાનોને હિંદુ અને તેમની ભાષા માટે કેટલો પ્રેમ હતો અને તેમાં તેમણે પ્રવીણતા મેળવના માટે કેટલા પ્રયાસો કર્યા

અર્થ:—તે પોતે પણ આવનો નથી તેમજ કાળ પણ મોકલતો નથી તેથી નયનોમાં નિદ્રા નથી, અંગમાં આરામ નથી.”

આ ખાનદાનો પછીના તથક્ષણ ખાનદાનના શીરોઞ્જશાહનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે. આ ખાનદાન પછી શેરશાહના કાળમાં હિંદીના સૌથી મહાન કવિ મલ્લેક મોહમ્મદ જાપરી થયા. જેમને હિંદના ઉત્તમ કવિઓની પંક્તિમાં મૂકી શકાય. તેમનું એક કાવ્ય ‘પદુમાત’ પ્રગટ થયું છે. તે સિવાય તેમનાં બીજાં એ કાવ્યો તેમના ખાનદાનમાં મોજુદ છે પણ હજી કમનસીબે પ્રગટ થયાં નથી. શેરશાહ પછી અકબરના કાળમાં હિંદી ભાષાનું માન એટલે સુધી વધ્યું કે અમીરો અને શાહઝાદા પણ હિંદીમાં કાવ્ય લખતા થયા. જહાંગીરે શાહઝાદા દાનયાલ વિશે લખ્યું છે કે ‘તે હિંદી સંગીત મારે ઘણો પ્રેમ ધરાવતો હતો અને હિંદીમાં કવિતા રચતો હતો.’ આ સિવાય એ જમાનાનો એક મહાન વિદ્વાન અને દરબારનો અમીર અબ્દુલ રહીમખાનખાનન છે, જેનું સ્થાન હિંદી કાવ્યમાં ઘણું જાયું છે. જહાંગીરના કાળમાં જવાસી નામના કવિની હિંદીની પ્રવીણતા એ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેણે તુતીનામા નામના એક ફારસી ગદ્ય પુસ્તકને એક હીરી ફારસીમાં અને બીજી હિંદીમાં એવી રીતે કાવ્યમાં મૂક્યું. બીજા એક કવિ મુહામ્મદી દના. આ કાળમાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ મેળવનાર તો હિસારનો હાકેમ શેખ મોહમ્મદ દરબારી દના. તેમણે એક હિંદુ છોકરીની હાજરગત્વાબીથી ખુશ થઈ તેને પોતાની સાથે રાખી કેળવણી આપી હતી. કરબજીના ઘણા દુદાઓ છોકરી સાથેના સવાસ જવાબ રૂપે છે. એક વખતે તે લાંબી સફરથી પાછા આવ્યા, છોકરીની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ વર્ષાં. તેમણે કહ્યું કે મેં હુર્ગ ધરી સનાર મુમ આપો ભાપો નહિ

અર્થ:—હૈ, સનારી, તારી આંખો કેમ આંસુથી ભરાઈ ગઈ છે ? શું મારું આવયું પસંદ ન પડ્યું ? તે છોકરીએ તરત જ જવાબ આપ્યો કે

લયનન નયન પખાર લયન હતી તુકો દરસન બીન

અર્થ:—તમારી જુદાઈના કારણે મારી આંખોને મારી લાગી ગઈ હતી તેથી મેં તેમને આંસુઓથી ધોઈ નાખી.

હિંદી કવિઓની સંખ્યા ઘણી સારી હતી. શુજામઅલી આઝાદે એક પ્રખ્યાત પુસ્તક કવિઓનાં જ જતાંતનું જ લખ્યું હતું જેના અર્ધભાગમાં ફક્ત હિંદી કવિઓનું જ જતાંત હતું.

તથામુરી ખાદશાહ જેટલી પોતાની ભાષાની કદર કરતા દના તેટલી હિંદીની પણ કરતા દતા; તેથી હિંદી સાહિત્યને સારી પુષ્ટિ મળી હતી. જહાંગીરના દરબારમાં મુરજામિદ એક હિંદુ કવિને લાવ્યો. તેણે નવા વિષય ઉપર હિંદીમાં કવિતા રચી હતી. આથી ખાદશાહ ખુશ થયો અને તેને એક દાથી ઈનઅમમાં આપ્યો, આ ઉપરાંત તે કાવ્યનું ફારસી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું. આ વખતે હિંદુઓના ગ્રંથો નરક સુસલમાનોને એટલો પ્રેમ હતો કે કેટલાક માણસો પ્રખ્યાત પુસ્તકોને મોટે યાદ રાખતા દના. એક પ્રખ્યાત માણસ ગૌર દાશમ વિશે કહેવાય છે કે “હિંદનું પ્રખ્યાત પુસ્તક મહાશારત જેમા આશ્ચર્યકારક વર્ણન અને કથાઓ છે તે તેમને મોટે યાદ છે.”

આ પછી ઔરંગઝેબનો જમાનો આવે છે. સામાન્ય રીતે તેને વિશે કહેવાય છે કે તે ઘણો ધર્મીય હતો અને તેને હિંદુઓની ભાષા પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. પરંતુ તાજુમની

વાત છે કે તેના વખતમાં હિંદી તરફ જોઈતું ખ્યાન અચાનું તેટલું પહેલાં અપાનું નહોતું. તેના અમલદારોમાં ધરિનનો એક પ્રખ્યાત કવિ ચૂગીર નામનો હતો, તેણે હિંદી કાવ્યોમાં પોતાનું તખલ્લુસ 'પથી' રાખ્યું હતું અને સંગીતના 'મારિજતક' નામના પુસ્તકનું કારસીમાં લાપાતર કર્યું હતું. એના સિવાય બીજો એક હિંદી કવિ જેનું તખલ્લુસ 'દાના' હતું તે પણ પ્રખ્યાત હતો. આ વખતે હિંદીનો શોખ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે હિંમ્મી અને સુધીઓ પણ હિંદીમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરતા હતા. એક મોટા મોલવી જેમનું હિંદીમાં 'ઈન્સાન' તખલ્લુસ હતું, તેમના સંબંધી આઝાદ લખે છે કે "હિંદીના કેટલાકે ગહન પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે બ્રાહ્મણો તેમની પાસે આવતા હતા. તેમના હિંદી કાવ્યો ઘણા જિયાં હતાં. હિંદી કવિઓ તેમની આગળ માથું નમાવતા હતા અને પોતાનાં કવિત અને ફુલા સુધરાવતા હતા." આ સિવાય આલમગીરના દરબારનાં એક બીજા આલેમ અખદુલ જલીલ બીલગીરામી છે તે પણ હિંદીમાં કાવ્ય રચતા હતા. આ સિવાય ઉલમાઓએ એ જ નેપુરના રાજા જેસોંગના હુકમથી ઘણા કદિન ગ્રંથોનાં હિંદીમાં લાપાતર કર્યા હતા. આ વખતે સૈયદની ઝામુદદીન નામના માણસે બનારસનો પ્રવાસ કરી 'સંસ્કૃત અને હિંદીનો અભ્યાસ કરી તે માટે ઘણી ખ્યાતિ મેળવી. તેમની સંગીતની પ્રવીણતાના કારણે તેમને નાયક કહેવામાં આવતા હતા. હિંદીમાં સંગીત સંબંધી તેમણે નાવચંદ્રિકા અને મધ્ય-નાયક શૃંગાર નામનાં બે પુસ્તકો લખ્યા છે. આ સિવાય બીજા કવિ એક ભગીરદાર સૈયદ રહેમતુલ્લા હતા. તેમણે તે વખતના એક પ્રખ્યાત હિંદુ કવિ ચિતામણી ભૂલ દેખાડી હતી. આ કારણથી ચિતામણે તેમને પોતાથી મોટા માન્યા અને તેમની પ્રશંસામાં ફુલા લખ્યા. હિંદીના એક ઉસ્તાદ સૈયદ ગુલામ નબી હતા, જેમનું તખલ્લુસ 'દર્શનલીન' અને કાવ્યપુસ્તક 'અંગદર્પણ' નામે છે. બીજા એક સૈયદ બરકતુલ્લા નામે મોલવી હતા જેમનું તખલ્લુસ 'પથમા' અને કાવ્યપુસ્તક 'પથહમ પ્રકાશ' છે. આ છુટગોં સિવાય બીજા પણ ઘણા કવિઓ છે પણ જગ્યાની તંગી તેમના વૃત્તાત લખવાની રળ આપતી નથી. જોઈલા કવિઓ સંબંધી ઉપર લખાયું છે તે પણ ઘણા દૂકાણે લીધે અરસિકે થઈ ગયું છે, પરંતુ એ જવાબદારી મારી નથી પણ જગ્યાની તંગીની છે.

સામાન્ય રીતે દરેક પ્રજા પોતાની સંસ્કૃતિને ઉત્તમ અને બીજાની સંસ્કૃતિને તે જ પ્રમાણે હલકી અને તિરસ્કાર પાત્ર માને છે. તેમા પણ હમેશાં છતનારી પ્રજા પરાજિત પ્રજાની સંસ્કૃતિને હલકી જ માને છે. આપારે પણ એવી જ માન્યતા હિંદના હાલના વિજેતાઓ હિંદની સંસ્કૃતિ વિશે ધરાવે છે. એ ખેતાં, સામાન્ય રીતે મુસલમાનોની હિંદુ સંસ્કૃતિ તરફના દેખી ગમે તેવી વાતો આપારે અપ્રચલિત થઈ છે છતાં, મુસલમાનોએ વિજયી પ્રજા તરફ પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને વિદ્યા કલા તરફ જે આદર અને સદ્ભાવ બતાવ્યો છે તે સામાન્ય કરતા ઘણો વિશેષ છે એમ કહી શકાય કયાં વિના ચોક્કસ તેમ નથી. આનું કારણ આપણે ઇસ્લામનો જગતપ્રેમ જ ગણવો જોઈએ.

આના પરિણામો પણ ઘણા જ મહત્વનાં આવેલા છે. હિંદની વિદ્યા તરફના માનને લીધે મુસલમાનોમા સમસ્ત હિન્દ તરફ માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયેલા છે. આ પ્રેમ ઘણા બૃતા કાળથી ધાર્મિક સ્વરૂપ પકડતો પણ આપણે જોઈએ છીએ ઇસ્લામે એ હઝરત મોહમ્મદે હિંદને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે એવી એક સામાન્ય માન્યતા પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. મોલવી

શુધામઅયો આઝાદ બીલગીરામીએ પોતાના પુસ્તક ‘ગીઝાહુલ હિંદ’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “પહેલાં સ્વર્ગ જેવા દિન્દુસ્તાનનું વર્ણન હદીસ (પેગંબર સાહેબનાં બેધિવચનો) અને તફસીર (કુરાને શરીફને સમજાવનારા ગ્રંથો) માંથી લખવામાં આવે.” “સર્વ કરતાં સારી દયા દિન્દની છે” એવું-ઈસ્લામના ચોથા ખલીફાનું વચન મનાય છે. એક રિવાયત (નિવેદન) છે કે દુનિયાના સૌથી પહેલા પુરુષ આદમ-સ્વર્ગમાંથી નીકળ્યા ત્યાંની ખુશખુશો લઈ દિન્દમાં આવ્યા. એક કવિએ એ વિચારને કાવ્યમાં પેરાવ્યો છે કે

“દિન્દુસ્તાન તે છે જે સ્વર્ગનો બદલો છે, આદમને જુઓ કે તે સ્વર્ગમાંથી દિન્દમાં આવ્યા.”

જો કે આ હિપરની બધી રિવાયતો ઈસ્લામી નથી પણ ક્ષેપક છે, પણ એનાથી દિન્દ સંબંધી મુસલમાનોના કેવા વિચારો હતા તે જણાઈ આવે છે. કવિ અમીર ખુશ્કએ “નો મુપહર” નામના કાવ્યમાં એક ખાસ પ્રકરણ દિન્દની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરવા માટે લખ્યું છે. શ્રેષ્ઠતાનાં કારણો તે જણાવે છે કે:-

૧. સમસ્ત જગત કરતાં દિન્દમાં વિદ્યાએ વધારે વ્યાપકતા પ્રદણ કરી છે.

૨. દિન્દના માણસો દુનિયાની બધી ભાષાઓ શીખી શકે છે પણ બીજા દેશના માણસો દિન્દની ભાષા બોલી શકતા નથી.

૩. દુનિયાના માણસો દિન્દમાં રાત મેળવવા માટે આવ્યા છે પરંતુ કોઈ દિન્દી એ માટે બહાર ગયો નથી.

૪. અંકગણિતમાં શૂન્ય એ દિન્દુઓની શોધ છે.

૫. ક્લીલા દમના (પંચતંત્ર) જેવું દુનિયાની ઘણી ભાષામાં ભાષાન્તરો થયાં છે તે મૂળ દિન્દનો ગ્રંથ છે.

૬. શૈતરંજની રમત પ્રથમ દિન્દમાં શોધાઈ છે.

૭. દિન્દમાં જેટલી સંગીતની જરૂર થઈ છે તેટલી બીજે ક્યાંઈ થઈ નથી.

આઝાદ બીલગીરામી પોતાના ગ્રંથમાં એક મુસ્લીમ વિદ્વાનનું નીચેનું વચન દાકે છે.

“સૌથી પહેલાં જે જમિમાં ખુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં અને બ્યાં સૌથી પહેલાં હતાપણ (તાવહાન) હું અરણ્ય કૂટણું તે દિન્દ છે.”

આ જે વિદ્વાકલાનો સંબંધ આગળ વધતાં મુસલમાનો દિન્દુઓના ધર્મને પણ માન આપતા થયા હતા. જહાંગીર આદશાહનો જરૂર જોગી મારેનો પ્રેમ મશહૂર છે. દિન્દુ ધર્મ તરફના સમજાવને લીધે જ મુસલમાનો દિન્દુ ધર્મને પણ ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ માનવા લાગ્યા હતા. અને દિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મના મહાન પુરુષોને પયગંબરો પણ માનતા હતા. અમીર ખુશ્ક પોતાના ‘નો મુપહર’ નામના કાવ્યમાં ઈસ્લામેતર ધર્મોમાં દિન્દુ ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને છે. આ ધર્મની વિશાળ ભાવનાથી મુસલમાન આદશાહોમાં ધર્મોન્તર સહિષ્ણુતા આવેલી છે. અકબર આ બાબતમાં મશહૂર છે. જહાંગીર પણ એક જગ્યાએ કહે છે કે “બધા ધર્મોમાંથી કોઈપણ ધર્મની દુરમનાઈથી પોતાના હૃદયને અપચિત્ર બનાવવો નહિ. અને બધા ધર્મોના મેટા પુરુષોને માન આપો, અને સુમેદથી વર્તો.” મુસલમાન આદશાહોએ અને ધર્મોધ ગણુતા ઔરંગઝેએ પણ દિન્દુ મંદિરોને બગારી વધોસન વગેરે બધાં છે.

જોમ દિન્દુઓના સંસર્ગથી દિન્દુઓનાં વિચારકલા, ધર્મવિચારો વગેરે ઈસ્લામીઓએ પ્રદણ કર્યાં તેમ દિન્દુઓએ પણ સ્પંદી સ્વરક્ષક નીતિ, પરધર્મનો તિરસ્કાર છોરી દીધાં

અને ઇસ્લામીઓની મિદા પ્રહાર કરી

આ બે સમૃદ્ધિઓના સસર્ગથી થતી એકતા છેનટ એક ભાષાએ પ્રગટ થાય છે અને તેથી ઉર્દુ ભાષા અસ્તિત્વમાં આવે છે

આ પ્રકારનો અત્યારસુધીનો બન્ને સમૃદ્ધિઓનો સસર્ગ અને મમભાવ બોના ઝૂં પ્રનાદ આગળ આવી બન્ને રાજકીય પ્રબળ થઈ રિન્દને ઈગીથી યશસ્વી ઈગરો એ આશા દુગણ લાગતી નથી

મુનિફ્દિન ૨. ગવસી

“ લુંટારાનાં સ્વપ્નો ”

એડ અમેરિકન લેખક ગીમ્સે “ યૂરોપનો નવો નકરો ” એ નામનું પુસ્તક ૧૯૧૪ની લગાઈ પહેલા લખ્યું હતું એ નકરો ત્યાર પછી કેટલો બદલાઈ ગયો છે તે જગતભરે છે, પણ લગાઈની પહેલાના યુગમાં ગોરા લોકોમાં એની માન્યતા ફેલાઈ ગઈ હતી કે એશિયા અને આફ્રિકાના ખડો ટુક સમયમાં યૂરોપના તાગામાં આવી જશે એ લેખકે ૧૯૨૨ ની માત્રમાં “ રાન્યનીતિનો ટુક ઇતિહાસ ” નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું, તેમાં તુર્કી ગળ્યને માટે લવિંચ લખ્યું હતું કે એ દેશની જુદી જુદી પ્રાંત છુટી પડી જઈને પામેના ગળ્યોમાં ભેગાઈ જશે, તે થોડા વખતમાં ખોટું પડ્યું છે

યૂરોપીય પ્રાંતની અમાતુષી બદલાઈ, ટાવ દાસ, જુગાણુ, અને ળગકપટને પરિણામે “ આત્મનિર્ણય ” નો જન્મ થયો હતો બ્યારે બ્યારે સત્તાવાન પ્રાંતને અનુકૂળ થઈ પડ્યું ત્યારે નાના રાષ્ટ્રોને આત્મનિર્ણયનો હક્ક આપવાની બાજુ એવનામાં આની હતી, એટલે અમુક પ્રાંતને આત્મનિર્ણય સોંપી દેવાનો ઇરાદો માત્ર દુખમન રાષ્ટ્રને નુકશાન કરવાના હથિયાર તરીકે વપરાયો હતો બે જનમમાજના ઈલાણુ માટે આ સિદ્ધાંતનો અમન થયો હોત તો જગતમાં શાંતિ અને સુદ્ધિનું સાતારણુ દેનાઈ રહ્યું હોત મેસોપોટેમીઆ અને પેલેસ્ટાઇનમાં જીત મેળવનાનું રહેલું થઈ પડે એટલા માટે બ્રિટીશ સરકારે હેમજનુ સ્વાત થ કણુન રાખ્યું ઇંગ્લેન્ડની પ્રાંત હેમજના અગ્રોની માફક મુમનમાની ધર્મના છે અને અન્યની ભાષા બોલે છે, અને તેમની સમૃદ્ધિ દેખજની પ્રાંતની સમૃદ્ધિ કળતા ઘણી ઉત્તમ છે, તે જતા ઇંગ્લેન્ડને આત્મનિર્ણય આપનાનું માથે સાથે સુ ન્યું નહોતું

આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને બીધે નણુ મોટા ગળ્યોના ટુકેટુકડા થઈ ગયા રશિયા માથી પોન, શીન્સ અને ચક્રેન છુટા પડ્યા અને તેની જ રીતે ઑસ્ટ્રીઆ અને તુર્કી

* An introduction to world Politics, H. A. Gibbons. George Allen & Unwin.

રાજ્યોના ભાગના પડી ગયા. પણ ઈશ્વરી સંકેત શું હોય છે તે માણસ ક્યાં સમજે છે ? શિયા તુટી ગયું હતું તે ફરી જન્મ પામી નવા સ્વરૂપમાં એકઠું થયું અને તેણે એશિયાની તથા બીજી પ્રગ્નને સ્વતંત્ર થવાની પ્રેરણા કરી તથા મગદૂર પ્રમાણે મદદ કરવા માંડી. તુર્કી પણ સચેત થયું અને તેની બહાદુરીને લીધે એશિયાની દબાયેલી પ્રગ્નમાં અનહદ આત્મ-શ્રદ્ધા અને જુસ્સો ફેલાઈ રહ્યાં.

જે શિયાનો હાઉ એશિયાની બંધી પ્રગ્નને ખાઈ જવા માટે આગાહી આપતો હતો, અને ધીમે ધીમે થોડો પ્રદેશ પચાવતો હતો તે આજે દબાયેલી પ્રગ્નઓને અંધનમુક્ત કરવા અયાગ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે.

યુરોપનું ભવિષ્ય ભાખવાનું સાદસ આપણે ન જોડીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે દરે ઇજિપ્ટ, હિંદુસ્તાન, ધરાન, ચીન વગેરે દેશોને આત્મનિર્ણય એટલે સ્વરાજ્યનો હક્ક મળ્યા વિના નહીં રહે. યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેની પ્રગ્ન નડ્યાં કરશે તો સ્વતંત્રતા માંડી મળશે, પણ રાષ્ટ્રભાવનાનો પ્રવાહ મંદ પડી ગયો છે, સામ્રાજ્યની ભાવના કટાઈ ગઈ છે, પછાત પ્રગ્નને કચડી નાંખવાની દુષ્ટ પ્રણાસિકા વગેવાઈ રહી છે અને રાષ્ટ્ર તરફ નહીં તો પ્રગ્ન તથા મનુષ્ય તરફ ન્યાયથી વર્તવાનો નવો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે.

માણસનો પ્રયત્ન ગમે તે દિશામાં હોય પણ સમાજના ફેરફાર ઈશ્વરના હાથમાં છે. ખ્રિસ્તીશ અને જર્મન સરકારની અદેખાઈ તથા હરીફાઈને લીધે જે મહાભારત યુદ્ધ લડાયું તેને લીધે આપલેડ જેવો પ્રદેશ જે ચૂનાઈડકિંગડમનો ભાગ છે તે લગભગ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. એ સામ્રાજ્યે વસાવેલા દેશો ઑસ્ટ્રેલીઆ, સાઉથ આફ્રિકા, કેનેડા, વગેરે પોતાના પિતૃદેશની બહારે ધાર્ધ આપ્યા ત્યારે ખ્રિસ્તનો આનંદ ઉભરાઈ ગયો, પણ જેની લડાઈ પૂરી થઈ અને લડાઈની ભવંકર ઉત્પત્તિ વિશે હકીકત બહાર પડવા માંડી ત્યારે એ બધા દેશો લગભગ છુટા પડી ગયા. જે દમણાં ફરીને લડાઈ જામે તો એ દેશો ફરીને પોતાનાં ભવંકર યુરોપમાં મોકલે એવો સંભવ નથી.

આ તડાઈ ભવિષ્યમાં ફરીને લડાઈ ન થાય એટલા માટે લડવામાં આવી હતી, સત્યના આગ્રહને માટે હતી, બેજીઅમ જેવા નાના દેશોની સહીસહાયતા માટે હતી, હંમેશને માટે દુનિયામાં સુખ અને શાન્તિ ફેલાઈ રહે તેટલા માટે લડવામાં આવી હતી વગેરે જુઠાણાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે અને બીજારો અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ મોજાલટ, પંતેજી વિસ્સન વર્મ્સેસમાં મોટી મોટી શીઝ્યુરીની વાતો કરીને પોતાની પ્રખ્યાત ૧૪ કક્ષમે ભાવ્યો ત્યારે ખ્રિસ્તીશ, ફ્રેન્ચ અને ઇટાલીના મુલ્સહી કારભારીઓ હુંટ અને ચોરીની ચોજનાઓ ઘડી રહ્યા હતા. એ મુઝેહને પરિણામે નથી થઈ મુઝેહ કે શાન્તિ, નથી ગયો દ્વેષભાવ કે અણુવિશ્વાસ, નાનાં રાજ્યોને નથી મળ્યું અભયવચન, લડાઈની તૈયારીઓ ઓછી થઈ નથી અને જે સ્થિતિ ૧૯૧૪ માં હતી તેના કરતાં આજે ખટપટ, છુપી તપાસ, અને હજકપટ વધ્યાં છે.

પણ યુરોપીય રાજ્યોની મુશ્કેલી તથા અદેખાઈને લીધે એશિયા અને આફ્રિકાનાં ચગદાઈ ગયેલાં રાજ્યોમાં હિંમત આવી છે. જે રાજ્યો લગભગ નાબૂદ થવા આવ્યાં હતાં તેમને અચવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે, અને તેને માટે આત્મસુધારણાના ભગીરથ પ્રયત્નો આવી

રહ્યા છે. જો યૂરોપની પ્રગ્નઓ અદેખાઈમાં રચીપચી રહી ન હોત તો ધરાનને પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સુધરવાની તક ક્યાંથી મળત ? તેવી જ રીતે ચીન દેશમાં પણ કનડગત છે તેથી ત્યાં સુધારા તથા ફેરફારો થઈ રહ્યા છે ઇચ્છુ તથા હિંદુસ્તાનને આજે જ બચવાનો વખત છે. યૂરોપની અનીતિથી કંટાળેલા બે દેશો—અમેરિકા અને રશિયા તટસ્થ રહેશે અને થોડી ઘણી મદદ પણ કરશે રશિયાએ નિશ્ચય ક્યો છે કે યૂરોપના દુષ્પોતાના સુડીદારોની ઉઘોગ તથા વ્યાપારને લગતી અનીતિને પરિણામે છે તેથી એ આર્થિક વ્યવસ્થાને જડમળથી ખોદી નાખવી, પણ આજની આખી યૂરોપીય મંડળિતિનો આધાર એ આર્થિક વ્યવસ્થાના પાયા ઉપર રચાયો છે, એટલે જો તેનો નાશ કરવામાં આવે તો યૂરોપીય સંસ્કૃતિ પણ કડા—ભૂમ કરીને તૂટી પડે રશિયા એવા ધગતીકંપ જેવા વિપ્લવથી ગભરાતુ નથી, અને ત્યાં એની મલાદ અને મદ્દનો સ્વીકાર થાય છે ત્યાં સુડીવાદની સામે બળવો જગાડવાને મથી રહ્યું છે. રશિયા ઘણું વિશાળ છે, ઘણું શક્તિવાન છે તેથી તેની અગર “ પૃથ્વી ૨૧ ત્યકારણુ ” (World-Politics) ઉપર થયા વિના ગૃહશે નહીં.

અગાળ ઝેરી વાતાવરણમાં જન્મ પામીને ઉછરેલા માણસો ચોકખા વિચાર લાગ્યે જ કરી શકે, તે પ્રમાણે આ પુસ્તકનો લેખક લવિષ્યમાં લગાઈ જ નેઈ રહ્યો છે જ્યારે જર્મન ક્ષત્રને યૂરોપીય લગાઈને માટે તૈયારી કરવી હતી ત્યારે તેણે પીળા પ્રગ્નના (મોગોય) સંગઠનની ખીક ખતાવી હતી સર્વ મુમયમાન પ્રગ્નના સંગઠનની ખીક આજે પણ ખતાવાય છે, તેવી રીતે શી ગીબન્સ એમ માને છે લવિષ્યમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલનારી પ્રગ્નઓનું સંગઠન થશે, એટલે તેમાં ખ્રિસ્તીય અને અમેરિકા, કેનેડા, આયર્લેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, સાઉથ આફ્રિકા, વિગેરેની પ્રગ્ન એકઠી થશે અને જંગી સામ્રાજ્ય જમાવશે તેમને બીજી પ્રગ્નઓ સામે થવાનો સંભવ છે, અને તેટલા માટે નીચે ખતાવ્યા પ્રમાણે સંપડન થઈ શકે (૧) જાપાન અને બંચીન યૂરોપ, (ક્રાન્સ, એર્ધન, ઇટાલી) (૨) જાપાન, જર્મની અને રશિયા, અથવા (૩) ચીન અને જાપાન

બિચારા હિંદુસ્તાનને તો કોઈ ઠેકાણે સ્થાન જ નથી લવિષ્યમાં લગાઈઓ થશે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે, પણ સમાજની વૃત્તિ અને આદેશ હમેશા એક જ પ્રકારના નથી રહેતા, રાષ્ટ્રીય ભાવના કાઈ અમર નથી, અદેખાઈને દ્વેષ હમેશા ટકી રહેતા નથી યૂરોપની બહાર મોટી સત્તા જામશે ત્યારે એ દ્વેષભાવ ઝાઝો થશે, અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને બદલે ધીમે ધીમે સર્વ રાષ્ટ્રીય—સાર્વજનિક ભાવના ઉત્પન્ન થાય અને ભ્રાતૃભાવ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ રહે એવું સ્વપ્ન તદ્દન ફેંકી દેવા જેવું છે ? રાષ્ટ્રીય એટલે સંકુચિત ભાવનાની પછવાડે સુડીવાદ, નબળી પ્રગ્નને શુભામ ખતાવી લેવાની તત્પરતા, વ્યાપારનો ફેલાવો, સામ્રાજ્યવાદ વિગેરેનું જોગ હતું તે ક્ષીણ થતું જાય છે, એટલે અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે લવિષ્યમાં એક બે ટક્કર અને ઝપાઝપી થયા પછી સંપ, શાંતિ, અને ચિથરતા ફેલાઈ રહેશે એ સ્થિરતા કેટલા મૈકા સુધી ચાલશે, અને તેને લીધે પાછી અવનતિ અને સડો પેસશે કે નહીં એ જુદી વાત છે, પણ ગણિતના ત્રિરાશીના નિમજો સમાજશાસ્ત્રને અગર કોઈ પણ જીવંત વસ્તુને લાગુ પડતા નથી

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ, ૧૯૨૬

તા. ૨ ૭ એપ્રિલ ૧૯૨૬

રા. બા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે પ્રમુખપદેથી કરેલું ભાષણ

સાહિત્યરસિક સન્નારીઓ અને સભ્યો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ બેઠકના પ્રમુખપદે મારી પસંદગી કરવામાં આવી તે માટે હું કૃતજ્ઞ છું.

આ સાહિત્યપરિષદનો જન્મ થવાને એકત્રીસ વર્ષ થયાં છે, અને કાવ્યદાયે મનુષ્યની જાત માટે કરાવેલી અવધિ પ્રમાણે આ પરિષદની પુખ્ત તથા લાયક ઉમર થઈ છે. આ પ્રસંગે પરિષદની આસ્વાપર્યાના અનુભવ તરફ ધ્યાનકે અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

સાહિત્યપરિષદ ભરવાની યોજના પ્રથમ ઉપસ્થિત કરનાર સ્વ. રણછોતરામ પાવાભાઈ મહેતા આજે આ લોકમાં દુર્ભાગ્યે હયાત નથી. એમના અકાસ્ર અવસાનથી ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે. યુરોપમાં મળતી ઝોરીએ-ટલ કેન્ગ્રેસને ધોરણે મળનારી સંસ્થા ગુજરાતમાં પણ થાય એ તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોની વિદ્વાતાનો નિષ્કર્ષ એકત્ર કરી તે સુલભ અને ફલદાયક કરવાનો આ ઉદ્દેશ જેમ મોટી આકાંક્ષાઓ ભરેલો છે તેમ તેમાં સાહસ પણ રહેલું છે. મહત્ત્વની આકાંક્ષાથી જેમ ભર્ષ ગતિની વૃત્તિ થાય છે, તેમ આ કાર્યમાં જોખમ રહેલું છે કે આનુષંગિક ફલરૂપે એવા સંનેગો ઉત્પન્ન થાય કે વિમાર્ગની દિશામાં ધસી જનારું જળની પ્રવૃત્તિ થાય.

સાહિત્ય પરિષદને વિભાગે તાણી જનારાં બળ આ રીતે પ્રવર્તિત થયાં છે. સાહિત્ય પરિષદના જન્મથી થયેલા ઉર્મગને લીધે કેટલાએકને એવી ઇચ્છા થઈ કે જે જે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ આગળ કરવા જેવી પોતાને જણાતી હોય તેનો સાહિત્ય પરિષદના પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય તેપણ તે સૌનો સાહિત્યપરિષદમાં સમાવેશ કરવો. આ રીતે નીશાળોનો અભ્યાસક્રમ સાહિત્યપરિષદના કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવાનો કેટલાકે આગ્રહ કર્યો છે. વસ્તુતઃજનારું ઉત્તેજન સાહિત્ય પરિષદે માથે લેવું જોઈએ એમ કેટલાકને અભિલાષા થઈ છે. હિંદુસ્થાનની ભાષા પ્રમાણે પ્રાન્તવિલાપ પાડવાની યોજના સાહિત્ય પરિષદે હાથમાં લેવી જોઈએ એમ કેટલાક તરફથી સૂચના થઈ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એક છે એ ચર્ચા સાહિત્ય પરિષદે કરવા જેવી છે એમ કેટલાકને લાગ્યું છે. પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડી લેવો જોઈએ એમ એક તરફથી સૂચના થઈ છે. સાહિત્ય પરિષદનું વિશેષ કાર્ય પૃથક્ રીતે હાથમાં લેવાના હેતુની આ સર્વ પ્રયાસોમાં વિરજીતિ થાય છે. જે કાર્યો સારાં લાગે તે સર્વ એક સંસ્થામાં જોડવાથી સર્વ કચળે છે એ આવા પ્રયત્નમાં ખાનમાં રહેતું નથી.

પરિષદના કાર્યમા ક્ષતિ કરનાર બીજો એક અવરોધ ઉત્પન્ન થયો છે કે સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય વિદ્યતા ઉપર છે એ બૃહદ્દર્શિ જઈ કેટલેક સ્થળે એવી માન્યતા થઈ છે કે સારા માણસને અમુક માનની પદવી આપવાનું માથે હેલું એ પરિષદનું કાર્ય હોલું જોઈએ. તે માટે, અમુક વિદ્વાતાભર્યું કાર્ય અમુક મનુષ્યે કર્યું હોય તે લક્ષમા લેવા ઉપરાંત અમુક કાર્ય અમુક મનુષ્યે નથી કર્યું છતાં તે કરવા તે સમર્થ છે અથવા ઇતિહાસ છે તે લક્ષમાં લઈ પરિષદે તેને ધન્યવાદ આપવો અથવા પદવી આપવી એવી કેટલાકને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે.

એક ગુંચવાડો 'સાક્ષર' શબ્દથી થયો છે. પરિષદે એ શબ્દનો પ્રચાર નથી કર્યો, પરિષદ સ્થપાયા પહેલાં એ શબ્દ ગુજરાતમા વપરાવા લાગ્યો છે; પરંતુ પરિષદની સ્થાપના થયા પછી સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામા એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે; ઘણા લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે અમે 'સાક્ષર' છીએ એવું ઘોષણા પરિષદ તરફથી થવું જોઈએ. જેઓ વિદ્વાન લેખકો નથી એવા ઘણાને આવી ઇચ્છા થવા લાગી છે, અને, 'સાક્ષર' કયા માણસને કહેવા એ બાબતમા સાહિત્ય પરિષદે કેં પ્રયાસ નથી કર્યો, સાહિત્ય પરિષદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા, અમુકને નિરક્ષર કહ્યા, એવું બન્યું નથી, તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને 'સાક્ષર' પદવી નથી અપાતી એ માટે પરિષદ જવાબદાર છે તેઓ પરિષદ અમુક પક્ષની છે-પરિષદમા વાડ છે એવો પુકાર કરે છે. સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને 'સાક્ષર' કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે. જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદ્ધતિની અંગીકાર કરાવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સંપાદન કરે, પણ એ સંબંધમા સાહિત્ય પરિષદને માથે શી રીતે જવાબદારી આવે? પરિષદ તરફથી કોઈ લેખકોના લાભમા કે વિરુદ્ધ કાંઈ વિવેચન કરવામા આવતું નથી. પરિષદમા સામેલ થવાની સૌને છુટ આપવામા આવે છે, પરિષદમાં સામેલ થવાની કોઈને ના કહેવામા આવતી નથી. પરિષદમા સામેલ થનાર પુરુષોએ પરિષદ બહાર અમુક વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી પરિષદને માથે જવાબદારી ઠરાવી શકાય નહીં. આમ છતાં પરિષદ અમુક પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય?

પરિષદના પ્રમુખપદનો પ્રશ્ન એ પરિષદના કાર્યમા વ્યગ્રતા વડે ક્ષતિ કરનાર વળી બીજું કારણ બને છે. પરિષદની બેઠકનો સમય પાસે આવે છે ત્યારે વર્તમાનપત્રો વાચનારા અને ચર્ચાપત્રો લખનારા જે સખસોને ગુજરાતી ભાષાના અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રશ્નોમા ઝાઝો રસ પડતો નથી અને પરિષદ તમાશા તથા ધાધલ રૂપે જ આકર્ષક લાગે છે તેમને પરિષદના પ્રમુખની પસંદગીના પ્રશ્ન ઘણા અગ્વચ્ચ કરે છે, હિંદની મહાસભાના પ્રમુખપદના પ્રશ્ન કરતા પરિષદના પ્રમુખપદના પ્રશ્નથી તેમને વિશેષ એચેની થાય છે, પરિષદમા કરવાનું કાર્ય તેમને ગૌણ જણાય છે, અને, પ્રમુખની પસંદગીના વાદવિવાદો કોલાહલ તેમને પ્રધાન જણાય છે. ભાષા અને સાહિત્યના પ્રશ્નોમા જેમની રુચિ મંદ રહે છે, તેમને આવા ઉપર ઉપરના પ્રશ્નોમાં ઘણી તીવ્રતા રહે છે. અને દુર્ભાગ્યે આ વાદવિવાદમા કટુતા તથા દુરાગ્રહ દાખલ થાય છે અને તેથી આડકતરી રીતે પરિષદની પ્રગતિને હાનિ થાય છે. સમસ્ત ભારતવર્ષના માર્વજનિક જીવનમા પાંચમાવી ફેલાવી રહેલો કોમી ભેદનો સવાલ પણ આ ચર્ચામા દાખલ કરતા કેટલાક ભાષ્યોને અંકાય થતો નથી. તો પછી, બીજી અપ્રસ્તુત વાતોની શી ગણતરી? અમુક ગૃહસ્થ સાહિત્યના અમુક કામ માટે અમુક

રકમ આપવા તૈયાર છે માટે તેને પરિપદના પ્રમુખપદે પસંદ કરવા બેઠકે એ દલીલ પણ આવે પ્રસંગે યથા છે.

આ સંબંધે અહીં એટલું જ કહીશું જેને પોતાના લેખની ઉત્તમતાનો સ્વીકાર કરાવવો હોય તેને માટે એ જ માર્ગ છે કે તેણે ઉત્તમ લેખ લખવા; બીજું બધું પોતાની મેળે યથા રહેશે. પરંતુ શીશીમાં પાણી ભરી તેના પર ‘શરબત’ની ચીટી ચોદાવવાનો આગ્રહ કરવો કે લોક એ રીતે પાણીને શરબત ગણી પી બન્ય અને શીશીમાંના પાણીની પ્રસંસા કરે એ વ્યર્થ છે. ચીટીઆ ચોદી માણસોને વિદ્વાન બનાવવાની પરિપદમાં શક્તિ નથી.

ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિપદનું લક્ષ્ય છે. ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યોથી અને તે કાર્યમાં શિષ્ટતા સંપાદન કર્યોથી થાય છે. બીજને ધોરણો આ વિષયમાં નિરર્થક છે એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કર્યોથી ઉપર કહ્યો તેવાં પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંગ્રેજી વાકરના છે તેની ગણના કંઈક આમ થઈ શકે: (૧) બદ્ધશ્રુત-પણાના સંસ્કાર. ઉત્તમ લેખોનાં વાંચન, અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વાતાના સંસ્કાર કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપક્વતાવાળા તથા કઠોર લાગે છે. (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા, સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા. વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મલતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, વાંચનારા કે સંલગ્નનારાના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું, નિર્વીર્ય યથા પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા. લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશ છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કંઈ નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કંઈ ઉદ્બુદન કર્યું છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કંઈ કલ્પનાનો આશ્રય કર્યો છે, એમ લાગે ત્યાં મુઠ્ઠી આકર્ષતા નથી આવતી. (૪) વિષય નિરૂપણ મંભીરતાવાળું વિવેકવાળું અને સમતોક્ષણવાળું હોવું બેઠકે. વિષયના નિરૂપણમાં ઉર્જાળું, તોછાપણું, બાલિશતા, પક્ષપાતીપણું, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જાણાય તારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માન્યત્તિ થતી નથી અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી, તથા નિરૂપણ અસર કરી શકતું નથી. (૫) લેખન-શૈલીમાં ઓળસ પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં બેઠકે. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કલા છે. ઓળસથી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફૂર્તિ આવે છે અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે, ભાષામાં નીતર્યો પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડાહ્યોળાઈ ગયેલું લાગે છે. એકને બદલે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગુંચવડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે. માધુર્યથી ભાષામાં મીઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે. તેની રુચિકરતાથી મનો-રંજકતા વ્યાપે છે તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે. આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

છટી સાહિત્ય પરિપદમાં સાહિત્યવિભાગમાં અધ્યક્ષપદેથી વ્યાખ્યાન કરતાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં મેં રોપર્કડ જુકનો આ વચનો ઉતાર્યો હતો:—

‘The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language’

‘મહાન ઇંગ્લેન્ડ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો બાવેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં સારા ગદ્યમાં અને સુંદર કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલા એ ઇતિહાસથી ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ બનેલો છે’ આ વચનોને આધારે મેં કહેલું કે, “શિષ્ટતાનાળા લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય” છે આ વ્યાખ્યા વિરહ દીકા રૂપમાં આવેલી કે એ વ્યાખ્યા ઘણી સાદી અને સકુચિત છે એ દીકાનો આશય એવો સમન્વય છે કે માહિત્યની વ્યાખ્યા એની વિસ્તારી હોવી જોઈએ કે અશિષ્ટતાનાળા લેખની પણ માહિત્યમાં સહેલથી ગણના થાય પણ, આ રીતે અશિષ્ટતાનો અગીકાર કરવાથી સાહિત્યની ઉચ્ચતા નષ્ટ થાય તેમ છે

આ સમ્બંધમાં મરાઠી ભાષામાં પણ શબ્દો વપરાય છે વાંચ્ય, સારસ્વત અને માહિત્ય ભાષામાં જે કંઈ લખાયું હોય અથવા બોલાયું હોય તે તે શબ્દોમાં જ્યાં પ્રવેશ થયું હોય તે વાંચ્ય રાખ્યના નિરાલ પ્રદેશમાં નારમ્યતનો સમાવેશ થાય જે વાંચ્યમાં ઉદાર, લખિત, અલિખત તથા નાગર ગદ્યપદ્ય પ્રખ્ય હોય તે સારસ્વત ગણાય સારસ્વતમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય જે પ્રબંધરચના વિચારસૌન્દર્યવાળી તથા ભાષામૃત્યુવાળી હોય તેની સાહિત્યમાં ગણના થાય રા રા વાગુદેવ ગોવીંદ આપ્તે નીચે પ્રમાણેની એ વ્યાખ્યાઓ આ સમ્બંધમાં ધ્યાનમાં લે છે

“Literature consists of all the books, and they are not so many, where moral truth and human passions are touched with a certain largeness, purity and attraction of form.”—Lord Morley

“જે લેખમાં નીતિના સત્ય તરન અને મનુષ્યના મનોભાવનું નિરૂપણ કંઈક ઉદારતાથી અને ધાર્મિકતાથી આર્થિક વ્યવસ્થાથી દર્શ્યું હોય તે સર્વ પુસ્તકોથી સાહિત્ય બને છે, અને એવા પુસ્તકો ઘણા નથી હોતા—લૉર્ડ મોર્લી

“Literature is a vital record of what men have experienced of it, what they have thought and felt about those aspects of it which have the most immediate and enduring interest for all of us.”—Hudson.

“માનવી જીવિતના નિષ્ઠ તથા નિલ સમ્બંધમાં આવેલી ખામતો વિશે માણસોએ જે કંઈ અનુભવ્યું છે, જે કંઈ વિચાર્યું છે અને તેમને જે કંઈ લાગ્યું છે, તે મર્મની માનિક તોષ તે સાહિત્ય”—હડ્ડસન

એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા (૧૧ મી આવૃત્તિ)માં પ્રો જેમ્સ કેની સાહિત્યની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે —

“Literature may stand for the best expression of the best thought reduced to writing.”

“સાહિત્યનો અર્થ એવો થાય કે ઉત્તમ વિચારો ઉત્તમ ભાષામાં ઉતારેલા હોય તે લેખ છે.”

“સાહિત્યસંગીતકલાવિદીનઃ” મનુહરિ। “સાહિત્યપાથોનિધિમન્યનોત્યં કર્ણામૃતં રક્ષત મો કવોન્દ્રાઃ। વિલ્હણ। એ ઉક્તિઓ પરથી રા. રા. વામુદેવ ગોવિન્દ આપ્તે અનુમાન કરે છે કે પૂર્વે “સાહિત્ય” શબ્દનો અર્થ “કાવ્ય” થતો. પણ, સાંપ્રત કાળમાં તે શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. સાહિત્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી તેઓ કહે છે કે અનેક વ્યક્તિના વિચારનું સંમેલન ભાષાદ્વારા જ્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. હિતેન સહ સાહિતં તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કરે છે, તેમને મતે હિતકારક ઉક્તિઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય છે. એમાંની પહેલી વ્યુત્પત્તિ રા. રા. વામુદેવ ગોવિન્દ આપ્તે વધારે પસંદ કરે છે. પરંતુ, સાહિત્યથી હાલ શું વિવક્ષિત થાય છે તે નક્કી કરવામાં વ્યુત્પત્તિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી. ઉપર જે વ્યુત્પત્તિઓ ઉતારી તે સંબંધમાં એટલું કહીશું કે “સાહિત્ય” શબ્દનો જે સમુદાય કહેવો ધારેલો છે તે લેખકોના વિચારો કે યુક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ લેખમાં મુલ્યસંપત્તિ આણનાર કલામય સામગ્રીઓનો સમુદાય છે. અદ્યત્ત ઉત્તમ લેખમાં એ સામગ્રીઓનું આકૃષ્ટ્ય હોય તેથી સમુદાયનો ભાવ ચિત્ત આગળ હંમેશાં વિદ્યમાન રહે છે. વળી, અમુક પક્તિના કે અમુક વિષયના લેખ સમદષ્ટિ રૂપે વિચારમાં લેવાની ટેવને લીધે સાહિત્ય શબ્દમાં જેઓનો સમુદાય વિવક્ષિત રહે છે. “સાહિત્ય” ની ઉપર ઉતારેલી સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે કે વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં જ્યાં ઉદાત્તતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં “સાહિત્ય” શબ્દ ઉપપન્ન થાય, આ રીતે “શિષ્ટતાવાળા, લેખોના ભંડાર તે સાહિત્ય” એ ઉપર કહેલી વ્યાખ્યા વિદ્વાનોને માન્ય છે. અને શિષ્ટતા હોય તે વિના સાહિત્ય-પદ ઉપપન્ન થાય નહિ, એમ ક્ષિત થાય છે.

આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરવાના પ્રયાસનો છે. “સાહિત્ય” શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટે જ મદદત્વ છે. ભાષાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળા-એલો છે. બંનેના વિચાર તથા બંનેના પ્રયાસ એક બીજાને અવસંખીને થાય છે. ઉત્તમ લેખ લખવામાં રોકાએલું મન પોતાના એ પ્રયાસની સાથે જ ઉત્તમ ભાષા લખવાના પ્રયાસમાં રોકાય છે. જેમ હંચા પ્રકારની ભાષા લખવાની શક્તિ વિના હંચા પ્રકારના લેખ લખી શકતા નથી, ભાષા ઉપરના કાણુ વિના લેખન ઉપર-વિચારપ્રકાશન ઉપર-કાણુ આવતો નથી, તેમ હંચા પ્રકારના લેખ લખવાની સાથે હંચા પ્રકારની ભાષા આપોઆપ લખાય છે, લેખની શક્તિ અને ભાષાની સાથે સાથે પ્રવર્તે છે, કારણકે, વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા અદ્યુત્પણના સંસ્કાર સાથે મળી ઉદ્ગાર માર્ગ ખોળે છે ત્યારે એ સંસ્કાર વિચારપ્રકાશનનાં બીજાં રજુ કરે છે અને એ બીજાંમાં છપાઈ છપાઈને એ ઉદ્ગાર બહાર પડે છે, અને એ બીજાંમાં શિષ્ટ વાણી અન્તર્ભૂત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રસંગે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે. શિષ્ટ લેખકોની જે વાણી ચિત્તને પ્રેરવામાં સદાયજૂત હોય છે તે વાણી પોતાનું ઈષ્ટ સ્વરૂપ સ્ફુરણ પામી મૂર્તરૂપ ગ્રહણ કરતા વિચારોમાં ભળે છે. જેઓ અદ્યુત્પણના સંસ્કારથી રહિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની

તીનતાને વગ યદ્ય લેખ લખવાના પ્રયામ કરે ત્યારે વગ કૃત્રિમતા વિચારમાં રહેતી મંદૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયામને નિષ્ફળ કરે છે, અથવા, તેમના ઉદ્ગાર અત્યંત તથા ગ્રામ્યતા ભરેલા, અપરિચ્છેદ તથા તથા કઠોરરૂપે અર્થોત્તર અશિષ્ટ રૂપે બહાર પડે છે.

આ માટે સાહિત્યના દારમાં બહુશ્રુતપણાના સરકાર ઉમગ પર ગૃહસ્થા છે અસંસ્કૃત વિચારોના દગધો વાણીમય થાય તોપણ તેવા વિચારોની અસંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી લોર્ડ મોર્લી પ્રથમ સાહિત્યમાં કૃત્રિમતા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ યદ્ય ત્યારે તેમના સાહિત્યમરકારોએ તેમના રાજકીય વિચારોના આવેખનને સાહિત્ય ઉચિત રૂપ આપ્યું, માત્ર વિચારોના કે વખાણોના બાહ્યસ્થિતિ એ રૂપ સિદ્ધ થયું નહોતું મિ લોર્ડ જ્યોર્જના લાપણોનું બાહ્ય જ્ઞા સાહિત્યના સરકાર તેમાં છપાયા નહોતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ આવેલી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના દગધામાં બાહ્ય હોય છતાં તે બાહ્ય જ્ઞને જ જો લખાણને સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં મમત્ર નથી તે વિચારો પ્રકટ કરનારાના અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના મરકારથી આરંભ થાય છે, અને ગિદ્ધતાથી ઉચ્ચ રૂપ બધાય છે એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યનો અપકાર કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઈએ કોઈ પણ મરાઠી સુપુસ્તક ઉવાડીને વાંચીયું તો લેખકની વિદ્વત્તા પ્રથમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વત્તા હાય આદર્શરૂપે ગણાતી નથી એ શોચનીય છે વર્તમાન પત્રોમાં વપરાતી શૈલી અને ભાષા તે સાહિત્ય માટે આદર્શશ્રુત યદ્ય શકે નહીં મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વત્તાના મરકાર થયે રથે દષ્ટિગોચર થાય છે તે સ્થિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્યપરિષદમાં વિદ્વત્તાભર્યા લેખ રજૂ થતા તેથી ગણિતતા અને વિદ્વત્તાનો ગોખ જનપ્રત થવો જોઈએ, પણ, વિવેચકોની વિવેચનપદ્ધતિ તે મર્વને રદ કરે છે વર્તમાન પત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે છે અને સાહિત્યપરિષદની વ્યવસ્થાને પ્રધાનતા આપે છે કોઈ નિબંધના લેખક વિરોધમાં વિવેચનમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે તો તેણે ફરીએલા વિચારોના સ્વરૂપ વિશે નહીં પણ તેની જોખવાની રીત, તેના દીપ્ત અને તેની નાતજનન વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે આ રીતે વિદ્વત્તાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં કે મદાયતા થતી નથી અને વિદ્વત્તાનો વિષય ગૌણતા પામે છે મમત્ર સાહિત્ય પરિષદના શ્રોતાઓમાં વિદ્વત્તામાં રમ લેનારા બહુ થોડા હોય છે અને બહારની વાતો તથા મમાગભની ગોણવણમાં રમ લેનારા ઘણા હોય છે તેથી મુમરકાર અને શિષ્ટતા એક ખુણામાં પડી જાય છે અને તેમાંથી ગોળે પ્રિય યદ્ય પડે એવું ધાધન આગળ પડે છે વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાનો નિષ્કર્ષ આ રીતે ફલવન થતો નથી અને ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન જાણુ ખેંચાતું નથી.

એ ખરૂં છે કે વિદ્વાનોના પ્રયામ બહુધા મમત્રિથી યદ્ય ગંદ નહિ પણ દૃઢ વિદ્વાન પાનાને દૃઢ માર્ગે પ્રયામ કરે તેથી સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય વ્યારણ કોઈ વગેરે કેટલાક વિષય એમાં છે કે જેમાં મુદ્વ્યાપાર થઈ શકે, પરંતુ નિર્મળગતિથી રચનાના મૌનિક

ગ્રંથો તો દરેક ગ્રંથકાર જાતે રચે અને એવા ગ્રંથો ઘણા રચાય અને ઉત્તમ પંક્તિના રચાય ત્યારે સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. એવા ગ્રંથો રચાવા માટે કંઈ ચોજના યઈ શકે નહિ. વિદ્વાનોની સ્વયંભૂ વૃત્તિ ઉપર જ આધાર રહે. પરંતુ વિદ્વાતાનું વાતાવરણ પરિપક્વ ઉત્પન્ન કરી શકે અને અમુક વિષયો તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શકે, તથા સાહિત્યનું વલણ કેવું બંધાય છે તે વિચારમાં લઇ સૂચનાઓ કરી શકે, એવી કેટલીક સૂચનાઓ આ પ્રસંગે અસ્થાન નહિ થાય.

પ્રાચીન સમયમાં કાવ્યસાહિત્ય અગ્રેસર પદવી ધરાવતું. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય જાતમાં પ્રથમ લાગણી થાય છે, પછી વિચાર થાય છે. અને હાલ પણ કાવ્યસાહિત્યની પદવી ઘણી મોટી છે. તે તરફ પ્રથમ લક્ષ્ય લઇ જઇશું. કાવ્યના સ્વરૂપ વિશે અનેક પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વિશે વિવેચન આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત નથી. માત્ર કાવ્યસાહિત્યના કેટલાક અંશ આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ કવિતા સલામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવતી તે સ્થિતિ હવે રહી નથી. એટલું જ નહીં, પણ, કવિતા મોટેથી વાંચવાનો અથવા વાંચી સંભળાવવાનો અભ્યાસ બહુ ઓછો થઇ ગયો છે, અને દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ધાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી લે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઇ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઇ ગયું છે, અને માત્રામેળ છંદો જ્યાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ જાનવા લાગ્યું છે. જોઈએ અનુસાર આન્દોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેથી કવિતાના શુંજનમાં તાલ અવસ્ય આવવાનો અને આન્દોલન સુવ્યવસ્થિત હશે ત્યાં તાલનો નિયમ યથાર્થ રીતે સચવાવાનો પરંતુ તાલ સંબંધી જે શિથિલતા ઉદ્ભવ પામી છે તે સમજી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળ વૃત્તની લઘુ ગુરુ માપવાળી તથા યતિના વિભાગવાળી રચનાની અશિથિલતા જેવી શુંજનની સુકરતા માટે આવશ્યક છે તેવી તાલની વ્યવસ્થા આવશ્યક નથી અને પદ રચના મોટેથી બોલવાની ન હોય ત્યાં તાલની અવ્યવસ્થા નહીં જામ તેમ હોય તેવે કેકાણે તાલની ખામી પર ધ્યાન ઓછું ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ, જ્યાં માત્રામેળછંદમાં તાલની ગોઠવણ પર ચરણના બંધારણને આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નહીં શકે તેમ નથી. વળી જ્યાં ચરણનો અમુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવ્યાથી તાલ જળવાતી હોય તેવે કેકાણે મોટેથી બોલ્યા વિના છંદ રચનાર તાલ કરતાં લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ પર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે. ઉદાહરણ, હરિગીત છંદમાં દરેક ચરણમાં અઠાવીસ માત્રા આવે, છેવટે ગુરુ અક્ષર આવે, અને 'ત્રીજી ઉપર પછી ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે,' તથા તાલમાં જગણુ ન આવે: એ કેંક સંકુલ નિયમને બદલે 'ગાગાલગા, ગાંગાલગા' 'ગાગાલગા-ગાગાલગા' એ ગાપનો નિયમ સચવાય અને દરેક 'ગાગાલગા'માં પાંચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પગાય તો તાલનો નિયમ આપોઆપ સચવાય અને જેટલામી માત્રાપર તાલ હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ આપોઆપ સચવાય અને તાલ માત્રા મળીને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ ના રહે. પહેલાં જ્યારે પદ રચના મોટેથી બોલીને સંભળાવવાની પ્રથા હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળી માત્રામેળ છંદની રચનામાં પદ વિશેષ જોડાતાં અને, હવે જ્યારે પદ રચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ છે ત્યારે અક્ષર-

મેળ વૃત્તની રચનાવાળા પદ પદ્યો નોડાય છે તેનું આ એક દાગળું છે. અક્ષરમેળ વૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા માયવ્યાથી પદ નોડાય છે અને તાત્ર આપોઆપ આસી ગદે છે એથી રચનાને મુદ્ગતા લાગે છે.

આ મંત્રપદમાં એ લક્ષમાં લેવાનું છે કે માત્રામેળ રચના મૂળ અક્ષરમેળ રચના પરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અને એક ગુરુ અક્ષરની એ માત્રા એ લઘુ અક્ષરથી મર્યાદાવાળી ગત્યતા અથવા એ લઘુમાત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર મુદ્ગતાની ગત્યતા ઉપયોગમાં લેવાવાથી માત્રામેળ રચનાને અક્ષરમેળ કરવાની ગોઠવણ આ રીતે ઉપયોગમાં આસી શકે છે માટે તેમ થવા દ્વારા તાલને આપોઆપ જગત્રાવા દદ્ધ કવિતાને તાલ વિનાની લમરી થતી અટકાવતી એ મનાઈ લેવું છે આ રીતે, દોહાને “ માગા માગા માવગા, માગા માગા માલ ” એવું વિકલ્પે અક્ષરમેળ રૂપ આપી ગદાય કે જ્યાં એક ગુરુ અક્ષરને બદલે તેજ દોહાણે એ લઘુ અક્ષર આવે અને અગ્નીઆગમી માત્રાને કેદાણે લઘુ અક્ષર આવે એવો નિયમ ગદે એવી ગોઠવણ કર્યાથી તાલ અક્ષરમેળ રચનામાં મહેસાહતી મચવાનો અને પદ્યરચનાને મુદ્ગતા પ્રાપ્ત થવાનો મબન છે.

અવગત, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ બંને પ્રકારના બધાગણ વિના પદ્ય રચના થાય એ ઈષ્ટિ નથી, કરિનાના મૂળમાં રહેલા અન્ત ક્ષેત્ર માથે જે આન્દોયન નોડાયલું છે તે ગદ થઈ શકે તેમ નથી અને તે ગદ દગ્ધુ હજી નથી તે માટે તેમજ મુદ્ગતા માટે આન્દો-લન-વાળી વાણી આવશ્યક છે અને આન્દોયન પિંગળમાં મર્યાદેલા હોઈ તથા જોતોમાં અથવા નના યોજેલા હોઈમાં કે જોતોમાં ગત્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધએ એ આન્દોયનો માટે રચનાપ્રકારના નિયમો સ્પષ્ટ હોવા નોંધએ એના નિયમોના અલાવ હોય ત્યાં મુદ્ગતાનો અનાદર કરવાની પ્રતિ થય છે અને પગિણાએ અન્ત ક્ષેત્રના આન્દોયન વગરની વાણી કવિતામાં નહીં એમ માન્યતા થાય છે અને એ રીતે વિગ્મ વામ્બો, દુચકા, પ્રત્નાવિક વચનો ગિખામણની ધાતો વગેરે કવિત્વની ઉન્નિઓ કાવ્યપ્રદેશમાં દાખલ થવાનો માર્ગ કષ્ટ છે,

આજથી ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પગ મુદ્ગતાની કવિતા વખતનાં ઘણાખરા શિક્ષક વર્ગના દન, અને તે વેળા એ મર્યાદા ગણાતું કે —

‘ પિંગળ પાદ પદ્યા વિના, કાવ્ય કંઈ કવિ હોય,
વગી વ્યાકરણ વિના વદે, વાળી વિમળ ન હોય ’

આ કાગળથી મર્યાદા વેષએ પિંગળનો અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણ કરતા હવે પિંગળનું અગાન ‘ પ્રમર્ષુ છે અને તેની મર્યાદાના નિયમનો ભગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે માટે, નિયમમર રચનારે કરિનાના આન્દોયન નથા મુદ્ગતા મચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે તેનો અપકર્ષ થયો છે અને વિગ્મતા હોય ત્યાં તે જ પિંગળનો અનાદર કર્યાથી ખુબી આસી છે એમ મનાય છે આને પગિણાએ કાવ્યમાદિત્યમાં દિશિયતા વ્યાપી છે મથાળે જે હાનું નામ લખ્યું હોય તે હાનું આપ રચનાના ચરણોમાં મળે નહીં, અને અનેક હાનાં કહાં દંગાધા વિના એકદલ કષ્ટેલા લેવામાં આવે, માપમાં જ્યાં લઘુ અક્ષર નોંધએ ત્યાં

શુરુ જોવામાં આવે, શુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લધુ માનવાનો હોય અને ઉદ્દિષ્ટ કરેલા છન્દને બદલે તે છન્દની ચાલ મળવાની હોય, એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે જોવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા સચિત્ર હોવા જોઈએ એ વાત ઉપર પણ દુર્લેક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતા જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નીલાની લેવાની વૃત્તિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આથી ક્ષતિ થાય છે. એ સામર્થ્ય જ્યારે યથાર્થ રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

હાલ પિંગળમાં જે અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છેદો તથા વૃત્તો કહ્યા છે તેટલા જ શક્ય છે અને ઉચિત છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કવિઓ વખતો વખત વિષય અને વૃત્તિના પ્રવાહની અનુકૂળતા માટે નવા છન્દો અને વૃત્તો યોગ્ય છે એ સુવિદિત છે. હરિગીતમાંથી વિષમ હરિગીત અરે ખંડ હરિગીત થયા છે. મેઘદૂતના લાપાન્તર માટે મેઘ છન્દ યોગ્ય છે. ગુજરાતીમાં વીરરસ માટે યોગ્ય છન્દ કે વૃત્ત નથી, એમ ઘણાને લાગ્યું છે. તે રસના કાવ્ય માટે રાગાવૃત્ત અથવા લાવણીનો ઉપયોગ કૃતેહમન્દ થતો નથી એમ માત્રમ પડ્યું છે. કવિ નર્મદાસંકરે આ માટે વીરવૃત્ત યોગ્ય છે, પણ તે પ્રચલિત થયું નથી. હાલના છન્દ અને વૃત્તના ઇતિહાસ જોડે તો તે પણ કવિઓની રચનાની અનુકૂળતા માટે, અથવા કવિઓની કલ્પનાનું પૂર ઝીંકી લેવા માટે યોગ્યતા અને ખીઝ છન્દોમાંથી નીકળેલા માત્રમ પડશે. પણ એ સર્વમાં અમુક નિયમ છે, આન્દોલનનાં મોજાં ને તે અમુક રીતે અનુસરે છે, અને તાલની ગતિને અમુક રીતે સાચવે છે. અર્થાત્ આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા વિનાના છન્દ કે વૃત્ત હોઈ શકતા નથી. આ સર્વમાં વક્તવ્ય એ છે કે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થાનો અનાદર થવો ન જોઈએ. કવિઓને હજી સુધી છન્દ તથા વૃત્ત વડે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા સાચવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, ખીજું કેઈ સાધન એ સુવ્યવસ્થા માટે જડતું હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવાને વાંધો નથી. પરન્તુ મનોભાવના જે આન્દોલનને લીધે તેની લલિત ગતિના ઉડા મૂળમાં છન્દ તથા વૃત્ત અન્તર્ભૂત રહ્યાં છે તે આન્દોલન છન્દ અથવા વૃત્ત વિનાના ગદ્યમાં મૂર્તિમન્ત કરી શકાય તેમ નથી, એ સામાન્ય અનુભવ લક્ષમાંથી કાઢી નાખવો ન જોઈએ. છન્દ તથા વૃત્તના અભાવથી જે ન્યનતા રહે છે તે છન્દના તથા વૃત્તના નિયમના લંગમાં પણ રહેલી છે. આન્દોલનની ગતિને તાલ જાણે કે બાંધી રાખી ઉચ્ચારણની અમુક કાલ-મર્યાદામાં સાચવે છે. અને કાવ્ય મહોદયથી જોડવાનું નહોય ત્યારે પણ તાલની કાલમર્યાદા એની એ હોય છે. એ મર્યાદા આગોઆપ જળવાય તે માટે ઉપર વ્યવસ્થા સૂચવી છે. તેનો હેતુ એ નથી કે તાલનો અનાદર થાય, પણ તાલ વિશેનાં કર્ણપરીક્ષા જ્યાં મન્દ હોય ત્યાં પણ તાલનો નિયમ સચવાય એ હેતુ છે.

નિયમો પાળ્યાથી કવિત્વ આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. કવિત્વ તો સ્વાભાવિક શક્તિથી આવે છે, પરન્તુ તેનો મૂર્તિમન્ત આવીર્ભાવ કર્ચિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળવાની જરૂર છે. અનુભવીઓના લાંબા અનુભવને પરિણામે નિયમો ધરાય છે; તે માટે અલંકારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અલંકારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રસવિષયમાં ખારીકે બાળતોમાં સન્નેતસ્ત ઇવ પ્રમાણમ્ । અહરથ જનોની પરીક્ષા એ જ પ્રમાણ છે.

મેળ વૃત્તની ગ્યનાનાગ પદ વધારે જોડાય છે તેનું આ એક ઢારણું છે અક્ષરમેળ વૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા સાબંધી પદ જોડાય છે અને તાન આપોઆપ આની ગઠે છે એથી રચનારને સુગતતા થાશે છે

આ સમઘમા એ લયમા લેવાનું છે કે માત્રામેળ રચના મૂળ અક્ષરમેળ રચના પરથી ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી અને એક ગુરુ અક્ષરની બે માત્રા બે લઘુ અક્ષરથી દર્શાવવાની શક્યતા અથવા બે લઘુમાત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર સુગતાની શક્યતા ઉપયોગમાં લેવાવાથી માત્રામેળ રચનાને અક્ષરમેળ સુગતાની મોડવણ આ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે છે માટે તેમ થતા દષ્ટ તાનને આપોઆપ જળનાના દષ્ટ કવિતાને તાન મિનાની લગી થતી અટકાવની એ સનાદ લેરેણુ છે આ રીતે, દોષ્ટારને ‘ ગાગા ગાગા ગાનગા, ગાગા ગાગા ગાન એવું પિરુપે અક્ષરમેળ રૂપ આપી શકાય કે જ્યાં એક ગુરુ અક્ષરને બદલે તેજ રેકાણે બે લઘુ અક્ષર આવે અને અગીઆરમી માત્રાને ઢેઝાણે લઘુ અક્ષર આવે એવો નિયમ રહે એવી મોઢાણુ કાર્યથી તાલ અક્ષરમેળ રચનામાં સહેલાઈથી સચવાનો અને પદરચનાને સુન્દરતા પ્રાપ્ત થવાનો સભાવ છે

અનમત્ત, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ બન્ને પ્રકારના બધારણુ વિના પદ રચના થાય એ ઇષ્ટ નથી કવિતાના મૂળમાં રહેના અન્ત ક્ષોભ સાથે જે આન્દોનન જોડાયેલું છે તે રદ થઈ શકે તેમ નથી અને તે રદ નરુ ઇષ્ટ નથી તે માટે તેમજ સુન્દરતા માટે આન્દો લન-નાળી વાણી આનરયક છે અને આન્દોનન પિંગળમાં દર્શાવેલા જન્દો તથા વૃત્તોમાં અથવા નરા ચોજેલા જન્દોમાં કે વૃત્તોમાં શક્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ એ આન્દોનનો માટે રચનાપ્રકારના નિયમો સ્પષ્ટ હોના જોઈએ એના નિયમોનો અભાવ હોય ત્યાં સુધયસ્થાનો અનાદર કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને પરિણામે અન્ત ક્ષોભના આન્દોનન વગરની વાણી કવિતામાં નહીં એમ માન્યતા થાય છે અને આ રીતે નિરસ વાચ્યો, દુઝગ પ્રસ્તાવિત વચનો શિખામણની ધાતો વગેરે કવિત્વહીન ઉક્તિઓ દા.પદ્દેશમાં દાખલ થવાનો દાવો કરે છે,

આજથી ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ થઈ ગુજગાની વિતા લખનાર વણાખરા શિક્ષક વર્ગના હતા, અને તે વેળા એ મર્માન્ય ગણાતુ કે—

‘ પિંગળ પાદ પદ્યા વિના, કાન્ય કડે વિ કાય

ગમી વ્યારણુ વિના વટે વાણી મિમળ ન હોય ’

આ કાગળથી સર્વ લેખકો પિંગળનો અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણ કરતા હવે પિંગળનું અજ્ઞાન પ્રમથ છે અને તેની મર્યાદાના નિયમોનો ભગ કરનામાં વિજેતા છે એમ મનાના લાગ્યું છે માટે, નિયમમર ગ્યનાનરે કવિતાના આન્દોનન તથા સુન્દરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે તેનો અપકર્ષ થયો છે અને નિરમતા હોય ત્યાં તે જતા પિંગળનો અનાગ્ર કાર્યથી ખુબી આવી છે એમ મનાય છે આને પરિણામે કાન્યસાહિત્યમાં ગિધિતતા વ્યાપી છે મથાળે જે જન્દનું નામ લખ્યું હોય તે જન્દનું માપ ગ્યનાના ચરણોમાં મળે નહીં, અને અનેક જ્ઞાના કક્કા દગધગ વિના એન્દા કરેના જ્ઞેનામાં આવે, માપમાં જ્યાં નધુ અક્ષર જોઈએ ત્યાં

ન્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે. આ માટેની અભિલાષા પ્રકટ કરતાં એ આશા દર્શાવીશું કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉઠે અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને જનસ્વભાવપરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉદ્વેગનવડે પાત્રાલેખનની તથા પરતુસંકલનની કળા વિકાસ પામશે. અવહારના અને વાતચીતના સામાન્ય પ્રસંગો ઉઠા હૃદયાન્વેષણ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાસ્યના મુરોષના નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આણુવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે. પરંતુ, સર્વાનુભવરસિક કવિતાની ગહનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારું સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધિવિધ પ્રસંગો આવતાં કેયાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્યો કેવી વૃત્તિમાં આવે છે, કેયાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેયાં આચરણ આચરે છે, એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખીલેત્યાં મુખી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને, એવા સામર્થ્યનો ઉદ્ધાસ થતા પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી કંઈ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટક સાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી.

નિર્બંધનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલા તે પછી નિર્બંધનું સાહિત્ય કંઈક આગળ વધ્યું છે, પરંતુ જેવી મુશ્કેલિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી બંધાયું નથી.

પ્રૌઢ મુદ્દર ગદ્ય શૈલી માટે ઇતિહાસના બહોળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જન્મ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાંચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફેલાવો પામ્યું નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ બેઠકકારી શાયનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સારું કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ માટે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. એ શોધખોળ માટે વિશાલ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આવશ્યકી આપણે અનૈતિહાસિકતામાં બંધાય રહીએ છીએ. જે પ્રજાત્વની ભાવના દેશમાં સ્પુરાયમાન યદ્ય રહી છે તે પણ ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી. બીજાઓના લખેલા ઇતિહાસોના ભાષાન્તરવડે આપણે ચલાવી લઈએ અને તેમાંથી ઇતિહાસની સામગ્રી વીણી કાઢી સંતોષ માનીએ. એ આપણી આકાંક્ષાનું અદ્ભુત પ્રમાણ દર્શાવે છે. માત્ર નિશાળોમાં શાખવવાના શાળોપયોગી અને બાળોપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું કંઈ બહુ મહત્ત્વ નથી. આપણા દેશનાં અને આપણી પ્રજાનાં ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાયાં જોઈએ, આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવાં જોઈએ. આપણા પ્રજાજીવનની જુના કાળની હકીકત આપણે યથાર્થ રીતે ચીતરવી જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે આગળ પગલાં ભરી બીજા દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આપણા દેશનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની જીવન-કથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહીં તો એ કાર્ય બીજાં કોણ કરશે? હિંદુસ્થાની પ્રજામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ મન્દ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો રહીએ

ધણા પ્રાન્તોએ ઇતિહાસના અંથો રચી આપ્યો છે, પણ, ગુજરાતમાં એવા પ્રયત્ન થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. ઇતિહાસરચનામાં માત્ર તવારીખ આપવાનું નથી હોતું, પણ રાજકીય ક્રાન્તિ, સમાજજીવનની ઘટના તથા ભાષાનો ક્રમ મૂળમાંથી દર્શાવવાનાં હોય છે, અને તેમાંથી ફલિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન સૂચવવાનું હોય છે. મોકલે કહે છે તેમ ઇતિહાસમાં કવિતા આવે છે તેમજ શીલસુશી આવે છે, વિશિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામવાળા જનાવેનાં વર્ણનમાં રસિકતા ઉદ્ભૂત કરવાનો પ્રસંગ હોય છે અને જનાવેના અને તેમનાં કારણો તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમીમાંઆનો પ્રસંગ આવે છે. જનમમાજમાં પ્રવર્તેલા રિવાજ, પ્રજનું સાહિત્ય, દેશમાં ફેલાયેલા ધર્મ, દેશની કારીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર કાઢવામાં કંપના વ્યાપારની સહાયતાથી વીખરાયેલાં દૃષ્ટિબિંદુઓને એકત્રિત કરી શકાય છે. આ સર્વ કાર્ય ગંભીરતાથી કરવાનું માથે લેનારા ઇતિહાસ લેખકો ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારનું ગદ્ય ભાષામાં લખાય અને ઉત્તમ શૈલીનો લંકાર ભરાય.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર. રાજનીતિશાસ્ત્ર, એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહીં. એ ખોટા ચાર પાંચ ભાષાતરોથી પુરાય તેમ નથી. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પંડિતો તરફથી નવા મૌલિક (Original) અંથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સંબંધી સાહિત્ય થવા માટે અને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ થવા માટે. જાહેરજીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલકીઆ ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ, પરંતુ આ વિષયોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના નાના નિબંધ હજી લખાવા માંડ્યા નથી તો વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા અંથો-અ્રમસાધ્ય અંથો લખાવાની હાલ શી રીતે આશા રાખી શકીએ! આપણે આ પ્રવૃત્તિથી સર્વથા વિમુક્ત છીએ એટલું કબૂલ કરી આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ અંથો લખાશે એવી આશા રાખવામાંજ હાલ તો સંતોષ માની શકશે.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો પર પૌઠ અંથો લખાય; માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સંબંધી નહીં પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, ભાષાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના અંથો લખાવ-તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ યેગ્યાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારું થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંબંધી, નીતિમીમાંસા સંબંધી અને તત્ત્વચિંતન સંબંધી મૌલિક અંથની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષયમાં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી સામાન્ય નિર્વેદશક્તિમાં પરી જઈએ અને “ સંસાર માયા છે. ” “ નસીબ જગવાન છે. ” એવા નિર્જીવ વાક્યોની ગુણક પુનરક્રિતમાં ખેંચાઈ જઈએ તો આ વિષયોમાં કે મીમાંસા થાય નહીં અને નવું સાહિત્ય રચાય નહીં. આપણે હિમ્મતથી એ લંચની સાર્થક ચર્ચા શકીએ અને જીવન જીવવાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ અને, જેટલા ગર્ત આવે તેટલાની પાર જઈ શકીએ એવી સખળ દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ ત્યાં મુખી આપણે ઉત્કર્ષને માઁ કમણુ કરી શકીએ એમ નથી એ લક્ષમાં રાખીશું તો નિરાશાવોદમાં ડુબી જતા જમીયું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ, એ વિષયના અંથો માત્ર ખાજોપયોગી કે શાજોપયોગી નહીં તેમજ ભા-

પ્રાન્તરમય નહોં પણ મૌલિક કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી, પરંતુ, તે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જાગૃતિ આવી છે એવી ખાત્રી થશે. પંડિતો આ સંબંધી વિચાર કરવા માંડશે ત્યાર પછી તેમના વિચારનું સાહિત્ય લખાશે.

ગુજરાતી ભાષાનો વિસ્તારી કોષ રચવાની પ્રથમ આવશ્યકતા સર્વમાન્ય છે. છતાં એ કામ હજી અધુરું છે. નર્મદાસંકરે એકલે હાથે એ વિષયમાં ભારે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી બીજા કોષએ એ કામ ઘણા વખત સુધી ઉપાડી લીધું નહોં એ ખેદજનક છે. રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ ગોકળદાસ પટેલે અને રા. રા. જીવનલાલ અમરશીએ એ ધોરણે ગુજરાતી કોષ બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો મદદન પ્રયાસ હજી ચાલુ છે. અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી. અનેક વિદ્વાનો તરફથી જાત-જાતના કોષ રચાશે ત્યારે આ મોટું કાર્ય આગળ વધશે. ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોના અને જુદા જુદા મંથાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિ સાથેનો તથા શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનારા ઉત્તારા સાથેનો સચિત્ર કોષ રચાય અને સંસ્કૃત, દારસી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓમાંના સમાનાર્થ શબ્દો તેમાં દર્શાવવામાં આવે એ કાર્ય હવે થોડા સમયમાં સિદ્ધ થશે એમ કહીએ તો આપણે અત્યાશાન્વિત ગણાઈશું નહોં.

હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાન્તોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વિશેનો પરિચય સુઝ જતો માટે આવશ્યક છે; અને એવો પરિચય મેળવ્યા વિના વ્યક્તિની કેળવણી અધુરી રહે છે, એ ભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બીજા પ્રાન્તોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઈ શકે તેમ છે: એ સાક્ષાત્કાર થશે. ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં તે પહેલાં હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાન્તોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ વિદ્વાનો વ્રજ ભાષામાં પુસ્તકો લખતા એ પ્રથા હવે જતી રહી છે, પણ વ્રજ ભાષાથી ગુજરાતી ભાષા પર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રેરણા સંસ્કાર હજી કાયમ છે. એ લક્ષમાં લેતાં વ્રજ ભાષાનો અને તે પછી થયેલી હિંદી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજવા માટે કેવો આવશ્યક છે તેનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે થશે. આથી કેંઈ ઓછે દરજ્જે મરાઠી ભાષા ગુજરાતી ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પેશ્વાનું રાજ્ય રહ્યું તે દરમિયાન ઘણા મરાઠી શબ્દો સાધારણ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા. અને વડોદરામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હિંદી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે બંગાળી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાચકોને વિશેષ થવા લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ સ્થિતિને લીધે ઉપયોગી છે. તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લોકોની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાન્તના સુઝ જતોએ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ઘણા અણવાકેઈગાર રહે અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહોં. એ કારણથી પણ એ જરૂરનું છે કે હિંદુસ્થાનમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઈએ.

ગદ્ય સાહિત્યમાં ક્યા ક્યા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવા જોઈએ તે વિશે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ, પદ્ય સાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી;

આનુ કારણ મુગમ છે પણ સાહિત્યમા મુખ્યભાગ તે કવિતા છે, અને કવિતામા લાગણી અને ભાવના આવીર્ભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમા ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે રચનામા આવતા પણ તે સમય હવે ગયો છે મૃતિને મજ કંદવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમા રચાતા નથી

ઇરાન હિંદુસ્તાન ને, સીયામ અર્ધસ્તાન,
બ્રહ્મ, ચીન, જપાન ને, રુશીયા તુર્કસ્તાન
“હુ મરાઠાસય, ગિવાજ ને સંભાજ,
વળતી રાનરામ પછીથી થયો શિવાજ.”

“એ ખી સી ડી ઇ એક જ. એવ આઇ ને નજુ
કે એલ ને એમ પછી, એન એ પી કહુ આજુ
આર એસ ડી યુ વી ને, હબરુ વળતી એક્ષ
વાઇ. જેડ. મુળાક્ષરે, અંગ્રેજ આ રેખ,

એની રચના હવે પદ્યમા થતી નથી તેમજ જ્ઞાન, ઉપદેશ, અને તત્ત્વચિન્તનના પદ્ય બહુધા રચાતા નથી કવિતાનો પ્રધાન હેતુ તે આનન્દ છે, અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિદ્ધક પેઠે કે ભાષણકર્તા પેઠે બોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ બહુધા સર્વન સ્વીકાર થયો છે

જે જણ વાત કરે ન્યા છાની, ત્યા હલા નવ રહીએ
હુકારા વિણ વાત ન કરીએ, ઇન્જા વિણ નવ જમીએછરે

એવા ઉપદેશના પદો હવે બહુધા રચાતા નથી તત્ત્વચિન્તન અમૂર્તરૂપે હજી પદ્યમા લખાય છે, પરંતુ, કવિતામા લાગણી અને ભાવનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઇએ એ ભાવના સર્વમાન્ય થાય છે એમ જણાય છે લાગણી અને ભાવ એ કવિની સ્વયભૂ બર્મિનો વિષય છે, તેથી કવિતામા શું લખાવું જોઇએ, તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી કયા વિષયો કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલેજ નિર્દેશ થઈ શકે એમ છે આ સમયમા આર્ટો એટલુજ કહીશું કે વીગ્ગસ કવિતામા દાખલ કરવા જે પ્રયાસ નર્મદાગડરે કરેલા તે તેમના પત્ની ભીમરાવ ભોળાનાથ તથા હરિવાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સિનાય બીજન દાષ્ટએ કયાં નથી તેથી મુગ્ધગતી કાવ્ય સાહિત્યમા નીરમ્મતી અપેક્ષા છે અને તે ગસ પણ ખીચવો જોઇએ, એટલુ કહેવું અપ્રાસાંગિક નથી

વીગ્ગસ માથે દેશભક્તિના કાવ્યો પણ નર્મદાગડરે અને ભીમરાવ ભોળાનાથે તથા હરિવાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે લખેલા તે પણ કવિવર્ગની દૃષ્ટિ આજગ ગ્લુ કરીશું કે એ વિષયની વિમૃતિ ન થાય

સાહિત્યમા જેનો મમાવેશ થઈ શકે એવા અનેક વિષયો ગણનાતા મર્મ વિષયોના સાહિત્યને નિષ્ક્રિય કરનારા તથા યોગ્ય મર્યાદામા ગણના વિવેચન સાહિત્યની ગણના કરવાનું જુદી જલુ ન જોઇએ વિવેચનની ટોચાટીમા મમગત સાહિત્ય જગ મુકાવુ જોઇએ તે સિવા અથોનુ યથાયોગ્ય મર્મ થઈ નહતુ નથી કવિ નાગીતમ કહે છે તેમ—

દેમ્નઃ સંલક્ષ્યતે દ્યમ્નો વિશુદ્ધિઃ શ્યામિકાપિ ચા ।

સુવર્ણને અગ્નિમા નાખ્યા વિના જલ્પાનુ નથી કે તેમા ગુહતા કેટલી છે અને બંગને શીવે થયેની કાગાર કેટલી છે

દોષકેદર્શન એ વિવેચનનું કાર્ય નથી પરંતુ કૃતિમાંના ગુણ અને દોષ જુદા પાડવા, કૃતિમાં કયા ગુણ છે અને કયા દોષ છે, તે જોણી કાઢી રજુ કરવા, કૃતિની ખુબીઓ તેમજ ખામીઓ દર્શાવવી, અને કૃતિનું સમસ્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લઈ તેની તુલના કરવી એવું વિવેચનનું કાર્ય છે. આવા વિવેચન સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામાં જોઈ છે. તેનું કારણ કે વાચકોના તેમજ લેખકોના લક્ષમાં વિવેચનનું મહત્ત્વ હતું નથી. ગ્રંથોની યથાયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ છે. તેમજ વાચકોને લાભપ્રદ છે. એવી તુલના વિના સાહિત્યમાં સુસ્થતા આવતી નથી, પોતાની કૃતિની કિંમત લેખકોને સમજતી નથી, તેમજ લેખકોની કૃતિઓની કિંમત શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. એ પ્રસંગોમાં વચન અને એ દોષકેદર્શનનાં વચન કલ્યાણી એ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. વિવેચક પોતે અલ્પજ્ઞ હોવા જોઈએ, અને પોતાના અભ્યાસને લાભ વાચકોને મળે એવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. વિવેચન સાહિત્યના મુખ્યપ્રયાત વર્તમાન ઇતિહાસલેખક તથા સાહિત્ય પરિક્ષાના ધોરણ પ્રવીણ લેખક મિ. જ્યોર્જ મેઈન્ટસાઈડની વિવેચકની યોગ્યતા માટે આ પ્રમાણે માર્ગ દર્શાવે છે.

“સૌથી પહેલો અને મહાન નિયમ એ છે કે વિવેચકે વાંચતું જોઈએ, અને બીજા કે ત્યાં સુધી બધું વાંચતું જોઈએ, વિવેચક જો કોઈ સમયનું સાહિત્ય વાંચવાનું મૂકી દે, ગમે એટલા નહાના પણ વાસ્તવિક મહત્ત્વના કોઈ લેખકની કૃતિઓ વાંચવાનું મૂકી દે તો તે વિવેચક પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સુસ્થતામાંથી ખસી જાય છે એ જોખમ રહે છે. બીજા સાહિત્યની ગણના કરવાનું વિવેચક ખ્યાનમાં ન રાખે તો તેની સ્થિતિ એવા જ જોખમમાં આવેલી થાય. વળી વિવેચકે નિરંતર પુસ્તકો, લેખકો અને સાહિત્યની સરખામણી કરવી જોઈએ કે એ સર્વમાં શો તફાવત છે તે જોઈ શકે. પણ કોઈમાં બીજાના અંશ નથી માટે તેની તરફ અરુચિ થાય એ હેતુથી એ કાર્ય તેણે કરવું ન જોઈએ, અને વળી કોઈ પુસ્તક જોયા સિવાય તેમાં શું વ્યાપવું જોઈએ એનો ખ્યાલ તેણે બનતા સુધી મનમાં બાંધવો ન જોઈએ. અર્થાત જો પડ પર તે છબી પાડે તે બને તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરવી જોઈએ અને રેખાઓની યથાસ્થિત ભૂતિ એમાં પ્રકટે એવી તૈયારી તેણે કરવી જોઈએ, પણ તે સાથે એ સંભાળ પણ બારીક રીતે લેવી જોઈએ કે પટમાં સૂક્ષ્મતમ પણ રેખા છાયા કે ડાઘનો અવરોધ ના નડે અને પાડવાની છબિનું રૂપ અણુમાં અણુ પ્રમાણમાં બદલાય નહિ.”

(History of Criticism.)

ગ્રંથની પરીક્ષા સંબંધમાં “નિયમો” અને “સિદ્ધાંતો” એવા ભેદ કરવામાં આવે છે. “નિયમો” વસ્તુ, હંદ, ભાષા અને શૈલી જેવી ઓછા મહત્ત્વની બાબતો વિશે હોય છે. અને “સિદ્ધાંતો” સુદ્ધાની બાબતો વિશે હોય છે, એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારના મન પર કેવી અસર થાય છે, તથા તેની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્તેજિત થાય છે એ પરીક્ષા સિદ્ધાંતો વિશેની છે. વિવેચનમાં “નિયમો” ગૌણ હોય છે અને “સિદ્ધાંતો” મુખ્ય છે તથા વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે. નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે. પણ જમાના બદલાતાં તેનું મહત્ત્વ બદલાય છે, પરંતુ, સિદ્ધાંતો મનુષ્યોના મનને લગતા હોવાથી સર્વકાલમાં એના એ રહે છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. નિયમોને હદ

ઉપગત મદત્ત આપવાથી વિવેચન કૃત્રિમ થઈ જાય છે, એ ખરૂં છે, પરંતુ નિયમો પાન ગમિકનાના કોઈ ધોરણો પર ગ્યાએવા હોય છે, અને જમાને જમાને ગચિએ બદલાય, પરંતુ ગમિકનાનું ધોરણ બદલાય નહિ એ લક્ષમાં લેના નિયમો છેક અવગણના પાત્ર છે એમ કહી શકાય નહિ. અલગત, નિયમોને અક્ષરશઃ વળગી ગહેવું ન જાય, પરંતુ નિયમોમાં ગહેવું હાર્દ ધ્યાનમાં ગખવું જોઈએ ઉદાહરણાર્થ, કોઈ શબ્દ કે વિચારની પુનરુક્તિ ન થવી જોઈએ એવો નિયમ છે, પરંતુ કેટલેક પ્રમંચે ગખ તથા વિચારની પુનરુક્તિનો સહય હોય છે અને તે પુનરુક્તિ વિના ન્યૂનતા જણાય છે આવા પ્રમંચમાં નિર્ણાયક વાત છે કે બીજા ગખ કે વિચારની ખાખીને કીધે અથવા વિના પ્રયોજનનું પુનરુક્તિ થવી ન જોઈએ એટલે જાગે એ નિયમ માન્ય ગખવા જોગ છે ગમિકનાના ધોરણો શી રીતે ગોઠવાયા એ અભ્યાસ કરવાની મનને દેન પડે અને તુચના કરવામાં મન કમાય એ નિયમોની મોટી દિમન છે વિવેચન નિયમોથી માલીનગાર હોવો જોઈએ પણ નિયમોનો ક્યા ઉપયોગ કરવો અને ક્યા ન કરવો એ નિર્ધારણ કરવાની વિવેચકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ અને નિયમોના અનુમંચથી કૃતિમાં મત્ત આવતું નથી, એ મોટી વાત બૂલી જવી ન જોઈએ મત્ત તો લેખકના મનમાં ગહેવી બાવનાવડે મિદ્ધ થાય છે પણ લાવનાનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય ત્યા નિયમોમાં કહેવી રીતિથી વિરોધી માર્ગ ગ્રહણ થતો નથી તથા નિયમોમાં પગિદાર્ય કહેવા હોય ફગ ગહે છે, એ મનોઅપાપ બૂલી જવો ન જોઈએ

વળી ગ્રથમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તેનું વક્તવ્ય છે એ વક્તવ્ય પ્રગર્ષિત કરવાની ગીત તે એટલી પ્રધાન નથી પરંતુ, વક્તવ્ય પ્રગર્ષિત કરવાની રીત એ લેખકની કક્ષાનું પગિણામ છે અને લેખકની કક્ષા અરુચિક હોય તો વાચનાગના ઉપર અમર થઈ શકતી નથી આ ગીતનો ખરોળો અર્થ લેતા ખેટોએ એ ધોરણ ગ્રહણ કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે મિથાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ ગકે નહીં તથા જ્યા ગીતિમાં ન્યૂનતા હોય ત્યા વિચારમાં અને મરણમાં ન્યૂનતા હોવી જોઈએ

વિવેચનના સ્વરૂપ અને હેતુ વિશે આમ કંઈ દિગ્દર્શન કર્યો પછી ગુજરાતી માહિત્યમાં વિવેચન અપત્તિ કેટલી છે તે વિચારમાં લઘુશુ નવવરમાં વિવેચન માહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું ત્યાર પછી તે બધાંય પરંતુ હાલ વિવેચન માહિત્ય બદલા દેખા દેતું નથી એક વેગા એવો મમય હતો કે મામિક અને ત્રૈમામિક પત્રો વિવેચનકાર્ય એ પોનાની કરજ ગણના અને એ રીતે કેટલુક માર વિવેચનકાર્ય થયું છે પરંતુ, એ માર્ગનું પણ ઝાઝુ અનુમરણ હવે થતું નથી આનું કારણ ખોળતા કદાચ એ કંપના થશે કે ગુજરાતના લેખકોને વિવેચનની બદ્ધ કર નથી, પરંતુ આ વિચાર એક પક્ષેજ ખરો છે, પ્રગમમય વિવેચનની થલી કદા થાય છે તે પુત્તકો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ ગ્રન્થમામય અભિપ્રાય) માટે થણી મારણીઓ થાય છે એ પગથી ગ્પટ થાય છે પ્રગમમય વિવેચન માટે માધાગ્ય રીતે ઉત્સુગતા પ્રવર્તમાન છે, પણ, અપ્રગમમય વિવેચન તગ્ અણગમે નાધાગ્ય છે, અને માત્ર લેખકો આ નિર્મલનાને વગ છે એમ નથી, પણ, વાચક વર્ગમાં જે લેખ તગ્ ગચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેના દદ પાર વખાણ વાચકોને પમર પડે છે અને તેના હોય અથવા ન્યૂનતા દર્શાનના દીકા તરફ વાચક વર્ગને એરકારી હોય છે વાચક વર્ગની નિર્મલોદ પ્રશ્નમાં અમર લેખકો પર પણ થાય છે અને માત્ર પોનાની પ્રશ્નમાં હોય એવા વિવેચનની નેઓ આગા ગમે છે, અને લેખકની કૃતિમાં

રહેલા દોષ દર્શાવ્યા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન-કર છે એમ વાચક વર્ગ માને અને તેને લીધે લેખક વર્ગ પણ એવી માન્યતાની બુદ્ધિમાં પડે છે. આનું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, કેમ, કે ભૂતિ લેખનકળામાં પછાત હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ. પણ ગુણુદ્દર્શવવા એ એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એવા લેખકોને સુસ્થ માર્ગે મુકવા સારુ તેમની કૃતિની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી જોઈએ, અને એજ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખરો માર્ગ છે એ મોટી વાત ઘણી વેળા ધ્યાનમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવા તેનો અર્થ એ નથી કે લેખક દુષ્ટ છે અથવા મૂર્ખ છે એમ કહેવું, પણ જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરવા નહીં એ જેમ વિવેચનના કાર્યમાં અયોગ્ય છે તેમ દોષને દોષ રૂપે પ્રકટ કરવા નહિ, દોષ પર ધ્યાન ખેંચવું નહિ એ પણ અયોગ્ય છે. અને, લેખકોના દોષનું દર્શન સહન કરવાની વાચક વર્ગમાં તેમજ લેખક વર્ગમાં શક્તિ આવશે નહિ, ત્યાં સુધી વિવેચન સાહિત્ય સુદૃઢતાથી બંધાયેલું નહિ. જેમ દોષદર્શન હદ પાર જવું જોઈએ નહિ તેમ ગુણુદ્દર્શન પણ હદપાર જવું જોઈએ નહિ તેમ ગુણુદ્દર્શન પણ હદપાર જવું જોઈએ નહિ. ગુણ હોય ત્યાં તેના કથન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું સમતોલપણું બાંધે એ અને લેખકની અત્યુક્તિ ભરેલી પ્રશંસા કરે એથી પણ મર્યાદાના અવધિનો ભંગ થાય છે અને વિવેચકની કિંમત નષ્ટ થાય છે. હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ગુણુદોષની પરીક્ષા આ રીતે સમતોલપણા વગરની થાય છે એથી યથાર્થ વિવેચન સાહિત્યની પ્રગતિમાં કીંમત નથી. યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી, અને સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખી કરવાની ગ્રંથકારની પરીક્ષા જે કાલિદાસે આવશ્યક કહી છે તેનો અમલ થતો નથી. ત્રૈમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન સંબંધ જે ખાસ કરીને છે તે બદા કરવાને તેઓ યુક્ત નહિ, અને ગુણુદોષનું કથન નિષ્પક્ષપાત રીતે તથા કુશળતાથી તેઓ કરશે, અને અતિ-પ્રશંસાના અથવા દોષદૃષ્ટિના ભ્રમમાં ન પડતાં તેઓ વિવેચક તથા હદાપણથી ગ્રંથપરીક્ષા કરશે અને એ રીતે વિવેચનસાહિત્ય બાંધવામાં સહાયજૂત થશે એવી આશા રાખીશું.

માસિક પત્રો અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિશે કરેલા ઉલ્લેખથી એ પત્રોના વિકાસ વિશે સૂચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્યત હાજ મહમદ અલારખીઆએ ઉચ્ચ પ્રકારનું સચિત્ર માસિક કાદી જે માર્ગે ખુલ્લો કયો તે માર્ગનું અનુસરણ હજી સુધી ચાલુ છે એ આનન્દજનક છે. માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં વાતો તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રકારની થવી જોઈએ એટલું કહીશું તો ખસ થશે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનાર વિવિધ કોમો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં સામીલ થવા ઇતેજન છે એ સંતોષજનક છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, સર્વ કોમો સાહિત્ય સેવામાં પોતાનું સાહિત્ય રજુ કરે છે, અને એ સર્વના સંમિલનથી ગુજરાતનાં વિસ્તાર તથા મહત્ત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક સાચોતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે જુદી જુદી કોમો વચ્ચેનો ભેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી ઉપજતું એક ચ આગળ કરવું જોઈએ. આ માટે જ્યાં ધર્મનો ભેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કોમના ધર્મનું સાહિત્ય ચાલુ પર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કોમોને રસ પડે તેમ હોવું જોઈએ તેને પ્રધાનપણું આપવું જોઈએ. દરેક કોમના લેખકોએ પોતાની કોમના

સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકોને રચિ ઉત્પન્ન કરનારા અરો ધ્યા કર્યા છે તે પર ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ જે કોમના લેખકોની સાહિત્યસેના મામાન્ય ગુજરાતી વાચક વર્ગની દૃષ્ટિ આગળ ગળી રવા જેની હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણ દોષ આગળ પાડવા એ તે કોમના લેખકોની ફરજ છે એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા પર ભાર મુકવો ન જોઈએ, પણ, કૃતિની વિશેષતા આગળ કરી જોઈએ જૈન તથા મુસલમાન ગુજરાતી લેખકો એ પ્રત્યક્ષ ગુજરાતી ભાષા કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે હાનની ગુજરાતી ભાષાના આરભકાળથી જૈન લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યની સેનામાં દાખલ થયા છે અને ગુજરાતી ભાષા તે પોતાની ભાષા છે એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે તેમની એ સેના માટે ગુજરાત ઝણી છે, એ સેના તેઓ ચાલુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશા રાખે છે

મુસલમાન લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ ગ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, અને ગુજરાતી ભાષા છે તેવી જ ઉપયોગમાં લેવા પ્રવૃત્તિ કરી છે મિ કરીમખાની રહીમખાની નાનકુઆણીના પુસ્તકો તથા ' હજરત અલી (અ મ) ના મોઘવચનો ' એ નામનું પુસ્તક નવમારી નિવાસી પીરગઢા સૈયદ સદરહીન દાસમથા દરગાવાળા તરફથી થોડા વખતપર પ્રગટ થયું છે તે મુસલમાન લેખકોની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમુના રૂપ છે

પારસી કોમે ગુજરાતના ઉદ્યોગની તથા સમૃદ્ધિની ભારે સેવા કરી છે અને તેમની તરફથી સાહિત્યની ભારે મેવા થઈ શકે તેમ છે, તો તેમને વિનંતી કરવી ઉચિત છે કે પ્રત્યક્ષ ગુજરાતી ભાષાનો લેખનપ્રવૃત્તિમાં સ્વીકાર કરી તેમનું સાહિત્ય સમસ્ત ગુજરાતી પ્રગટને ઉપયોગી થાય એવો ઉદ્યોગ તેમણે આદરવો જોઈએ એ કાર્ય તેમનાથી થઈ શકે તેમ છે, અને મિ મનખાની, મિ તાલેવારખા મિ ખમનદાર વગેરે વિશિષ્ટ પારસી લેખકોએ ઉત્તમ ગુજરાતી શૈલીમાં લેખ લખ્યા છે પારસી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ લખાણ કરવા મમર્થ છે ગુજરાતી ભાષાનું મામર્થ્ય તેઓ વધારી શકે તેમ છે તો આ વિનંતી અગ્રાણે નથી

આ સમયે હવે નર્મદાગઢના વચન લક્ષમાં લેના યોગ્ય છે

“ કોની કોની છે ગુજરાત ?

પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મચક્રી ગુજરાતી વધ્યા,

કોઈ રીતની તોપણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા

તેની તેની છે ગુજરાત,

પણ હોય ગમે તે નાત

તેની તેની છે ગુજરાત

વળી પરદેશી જીજ્ઞા જેને બ્રહ્મિએ પાળી મોઢા વ્યા,

પરધર્મી પણ હિત ઈચ્છનારા માતતાય એ લાઈ થ્યા

તેની તેની છે ગુજરાત,

પણ હોય ગમે તે નાત

તેની તેની છે ગુજરાત ”

અનમાં આપાત મર્મની ભાસા તથા સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ માટેની અભિનાયા દધરકૃપા શી પન્થિર્ણ થાય એમ આપાત નોંધી યાચના નીચે વિન્દેમ દેવતાં યાચમમૃતા પ્રાપ્ત ફલામ્ ॥

આઠમી ગૂજરાતી સા. પરિપદનું પ્રદર્શન ખોલતી વખતે
નામદાર સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ આપેલું ભાષણ.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિપદના આશ્રય નીચે લલિતકલા તથા પ્રાચીન અને
અર્વાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે તે ખુલ્લું
કલા એ સાહિત્યનું મૂકવાનો સમાવેશ આજે થવાનો છે, તેમાં હાજર રહેતાં મહેને ધણે
જ અંગ છે. આનંદ થાય છે. સાહિત્ય પરિપદની સાથે આવી કલાનું પ્રદર્શન પણ
ભરવાની કામના ઉત્તમ છે. કારણ કલા એ એક સાહિત્યનું જ
અવસ્થનું અંગ છે. ખરા સાહિત્યનો પ્રારંભ અને અંત માત્ર વાર્જુભય સાહિત્ય સાથે આવતો
નથી. જેવી રીતે એક સુંદર કાવ્યમાં રસાત્મક ચમત્કાર છૂપાયેલા હોય છે તેવા જ રસ
એક સુંદર ચિત્રપટ જોવાથી કે એક ખૂબસુરત પ્રતિમા નીહાળવાથી અનુભવી શકીએ છીએ.
એટલે સાહિત્યનો પ્રદેશ બહુરતના વસુંધરા જેવા જ વિસ્તીર્ણ છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચ્યાથી ઇતિહાસનાં સાધનો ઉપલબ્ધ થાય છે. અમુક કાળમાં
સમાજની સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવા માટે આવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં
હસ્ત લિખિત ગ્રંથો આભૂષણોનાં વર્ણન. પેરવેશની માહિતિ, જૂનાં શિક્ષાઓનો સંગ્રહ,
ઉપરથી ઇતિહા- સાધના માળાના ગ્રંથોમાંથી વહિકે અથવા તાંત્રિક સેવા, તથા પૂજન
સનાં સાધન. અર્ચોની વિધિ વિગેરેની વિગતો વાંચ્યાથી તે કાલનો ચિતાર નજર
આગળ મૂર્તિમાન ખડો થાય છે. અને આવાં સાધનોથી જે તે
દેશકાલના ઇતિહાસની આરસી ઉપરથી અંધકારનો પટ ભૂંસી શકાય છે, આ સર્વ સાહિ-
ત્યના જ કાંટા છે. તેમને સાહિત્ય પરિપદ આશ્રય આપે છે તે સંતોષની વાત છે.

આજથી દશ વર્ષ પહેલાં સુરતમાં પાંચમી સાહિત્ય પરિપદનું સંમેલન થયું હતું તે
વેળાએ પણ લલિતકલાનું આતું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ચિનંતિ એ
એકવારનું સૌન્દર્ય કરી હતી. આજે પણ તે જ સંસ્થા ખુલ્લી મૂકવાનો આનંદ પ્રારબ્ધ
તે સદાનું સૌન્દર્ય. મહેને અપાઓ તેથી સંતોષ થયા ચિના રહેતો નથી. પ્રથમ ન્યારે
આ સુચના સાક્ષરરત્ન રા. કન્દૈયાનાથ મુનશીએ મહેને કરી ત્યારે
આ માન સ્વીકારવા મહેને આંચકા લાગ્યા. પેલીજ કામના હુખ્યન્તે જેવી રીતે શકુંતલાની
બાળતમાં કરી કે વેદાભ્યાસથી જડ થઇ ગયેલા વિધિની આ કૃતિ ન હોય, તે જ પ્રમાણે
રાજ્યવરરાના ખટરાગથી શુષ્ક થઇ ગયેલા અરીણ, આગકારી અને આયપન વેરાના
કોચમાં ગળાં સુધી હુબેલા એક અમલદાર પાસે લલિતકલાની મુંદરી ઉપરનું ઉત્તરીય
જ્વાહરનું બીડું ઝડપનું એ માત્ર ધૃષ્ટતા જ ગણ્યો-જેવી ઉમી યદ-પરંતુ ધોડીવારે ડિમ્બન

આવી યાદ આપ્યું કે સૌન્દર્યનું પાન કરવું તે મનુષ્ય માત્રની સ્વભાવસિદ્ધ બક્ષિસ છે. “સકૃત સૌન્દર્ય તે સદા સૌન્દર્ય” એ ન્યાય ખરો સમજવો. અને પૂર્વોવચ્ચમાં લલિત-કલાનો મોહ જો અનુભવ્યો હતો તો આજે પણ તે સમજવા જેટલો અનુરાગ બીજી ભાવનાઓ લક્ષ્યભરોષ થઇ હશે તો પણ સજીવ રહી હશે એમ ‘માની-લઇ’ આપનું આમં-ત્રણ મેં સ્વીકારવાની હિમ્મત કરી છે. તરવાની અને તરકરવાની કલા એકવાર આવડી હોય તો તે ભૂલાતી નથી. તે પ્રમાણે સૌન્દર્યની તૃણા એક પ્રકારના અશિક્ષિત ભોધ જેવી જ પ્રેરણા શક્તિ છે. આજે તે મહાન શક્તિની સદાય માટે આટલી નાંદી રૂપે સ્તુતિ કરી આગળ પગ ચૂકવા રજા માગું છું.

કલા એટલે શું ? તેનો અર્થ કરતાં તેના પ્રસિદ્ધ પૂજારી રસિકને કહ્યું છે કે-ઉત્તમ કલાનો હેતુ કુદરતની ખામીઓ સુધારવાનો નથી તેમ તેની ખામી કલાની વ્યાખ્યા. દૂપાવવાનો પણ નથી. પરંતુ તેવી દેખાતી ખામીઓના પડદા પાછળ જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય દૂપાયેલું હોય, જ્યાં જ્યાં પવિત્ર ભાવના અંધારામાં આવી ગઇ હોય તે તે સુંદર અને પુનિત કૃતિઓ ઉપરનું વિવરણ દૂર કરી તેને આકર્ષક સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવી એમાં જ કળાનું રહસ્ય રહ્યું છે. જેટલા પ્રમાણમાં ચિત્રકાર સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય તરફ પોતાનો પ્યાર દર્શાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેની કળા વખણાવા પામે. માત્ર ચિત્રકારે કદી પણ પોતાના ચમત્કારથી સભનું બલિદાન આપવાનું નથી. રસિકની પરી-ક્ષાની આવી કસોટીમાં કદાચ જીમણાનો દોષ આવી જવાને માર્ગ છે. જો કુદરતની ખામીઓ સુધારવાનું અગર તે દૂપાવવાનું કલાકારવિદનું કામ નથી તો શું કલા માત્ર કુદરતની નકલ કરવામાં જ આવી રહી છે ? જ્યાં માત્ર આત્મેહુઅ અનુકરણ કરવામાં Not imitation જ કલાની પરાકાષ્ટા મનાતી હોય ત્યાં કલાની પ્રગતિ કેવી રીતે but creation થાય ? કલા કાંઈ નકલી બહુરૂપી સ્વરૂપની નથી. કલામાં રચનાત્મક અનુકરણ નહિ પણ શક્તિ તો તેના જીવ જેટલી આવશ્યક છે. ઉત્પાદક શક્તિ વિના સર્જન કલા પોપાય જ નહી. પોતાની રચેલી સૃષ્ટિમાં કુદરતમાં જે સૌન્દર્ય ન જોવામાં આવે તેવા સૌન્દર્યની ખૂબી પણ આણવી તેને જ કલા આલેખવી જોઈએ.

આપે ઘણા પ્રસંગે અનુભવ્યું હશે કે આપની ભાવનામાં જે સૌન્દર્ય રહ્યું હોય તે આપ જગતના વ્યવહારમાં જોવા પામતા નથી. જે ખૂબી પોતાના કુદરત કરતાં કલા આદર્શપદમાં સમાયેલી છે તે કુદરતના ખડખડા માંચડામાં ઉતારી વધારે સુંદર. શકાતી નથી. જે ચમત્કાર કવિની દૃષ્ટિ આગળ ચમત્કાર માથો કરતો હોય તે સૃષ્ટિની જડપાપાણી સૂતિમાં રૂંદરી શકતો નથી. વડસેવર્યને “યારો વીઝટિડ” નું કાવ્ય લખતી વેળા કેટલો વિષાદ થયો હશે ? સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિય ગ્રીસ દેશના કિનારા ઉપર પ્રથમ પગ ચૂકતા આધરને “શું આ થગોપિલિ !” કહી જે નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો તેથી તેની કલ્પના અતે ખરી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલો તફાવત તેણે વ્યક્ત કર્યો હતો. યગનસુંખી ગિરિરાજ અને લીલી હરિયાળીનાં આશ્ચર્યજનકોથી ચેરાયલી ગિરિગૃહરો અને કન્દેરના મોહન મંત્રોથી મુગ્ધ થયેલો પ્રવાસી નિર્ધાનપના પાપાણી ઉપર અઘી નીચે તાપથી સસડતી ખાણમાં ઉતરતાં પ્રકૃતિનું અજ્ઞ ભાન

તેને યતાં કુદરત અને કલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે તેને સહેજ સમજાય છે. 'જતાં' ખામી-વાળા કુદરતની માત્ર નકલ કરવામાં જ સસનું સંરક્ષણ કરવાનો, કલાનો, ધર્મ છે એમ આપને મળે ઉતરી શકે છે? આ કેહેડાનો અર્થ, ઉદ્ધવવાના કામે "સત્ય" એટલે શું તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે "જનસમાજમાં ખરેખર મળ્યા આવે એવો એક કુદરતી માણસ હોય, અને ઉચ્ચ કોટીની કલાથી ચિતરાયેલો એક માણસ તેના મુકા-સત્યનો અર્થ. બસામાં મૂકા તો તમને માત્રમ પડશે કે કુદરતની કૃતિ તુચ્છ અને ઓછી ખુબસુરત છે. કારણ કુદરત કરતાં કલા ને સત્ય વધારે વ્હાલું છે." આ વચનમાં આપને વક્રોક્તિ અગર વિરોધનો ભાસ જણાયો. પરંતુ પ્લેટોનાં વચનો સરળ અને ખરાં તત્ત્વજ્ઞાનવાળાં જ હોય છે. પ્લેટોની શિક્ષા પ્રમાણે જે સત્યનું સંરક્ષણ કરવાની કલાની ફરજ છે તે આપણા માત્ર ચર્મચક્ષુને જે ખરૂં લાગે તે સત્ય નહીં. સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્યચક્ષુથી જોતાં નિરાળાજ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાનાં ચરમાં કાઢી નાંખી જડ સૃષ્ટિની યવનિકા પાછળ સંતપ્તેત્રી દિવ્ય સૃષ્ટિની ઝાંખી કરે; ચર્મપટલથી આચ્છા-દિત કાનની અવશ્યશક્તિ તીવ્ર કરી દિવ્ય મુંઢરીઓના ગરબાનાં તાન માંભજાવાની શક્તિ ખીણવો. માત્ર શુક શોષિત શરીરના તુચ્છ પાશબંધ તોડી અમૃતનો સ્વાદ ચાખી તમારી પિપાસા શાંત કરવાનો આદર્શ કેળવો તો પછી ખરૂં સત્ય આગેડુંજ તમારી કલ્પના આગળ ખડું થશે; અને તેને પ્રકટ કરવાની શક્તિ તે જ ખરી કલા. આ પ્રમાણે હરેક સાત્વિક સૃષ્ટિની પાછળ આદર્શ સૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે જ. સત્ વિનાના ચિત્તમાં જેમ Ideal without જીવ નથી તેમ ચિત્ત વિનાના સત્તમાં શણગાર નથી, સૌન્દર્ય નથી Real has on એ બેના સંબંધમાં જ સચ્ચિદાનંદ સમાયેલું છે. અને તે આનંદ પ્રકટ કરાવવાની શક્તિ તે જ કલા. મનુષ્ય જીવનના મુખ માટે આવી ઉચ્ચ કલાની ખડુ જરૂર છે. તેવી કલાની સહાયથી જ ચમુદારા મનને પોવણુ મળે છે. અને મનની ઊંચા પાછી ચમુદારા સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે. સોળ કલાના સૂર્યથી મન અને આંખ બન્ને સતેજ થાય છે.

એક વિદ્યાને ગણિતના કેલકુલાં ઉમેર્યું છે કે હઝાર વાત કરનારા માણસો મળે ત્યારે સો વિચાર કરનારા સાંપડે. અને સો વિચાર કરનારા મળે તો એક અવલોકન કરી શકે એવો મુલક્ષણો માણસ મળે. અવલોકન કરવાની શક્તિ ખડુ અમૂલ્ય છે. અને અવલોકન શક્તિ ઉપર જ કલાની ધમારત રચાયેલી હોય છે. કલાનો ઉદ્દેશ આપને કેળવવાનો છે. તેને છેતરવાનો નહીં, અને આંખ કરતાં પણ મન સાથે તેનો વધારે નિકટનો સંબંધ છે.

કલાથી ખુલેલાં આવાં અંતર્યક્ષુ વડે જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે ખરૂં સત્ય છે તે જ વિશુદ્ધ અને સાદું છે, અને સત્ય, સદૃશ્ય અને સૌન્દર્ય એ સત્ય તે જ સદૃશ્ય. સર્વ એકાકાર એક જ સ્વરૂપ છે. વીકટર કુસોએ કહ્યું છે કે "સત્ય, સદૃશ્ય અને સૌન્દર્ય એ માત્ર ધધરનાં ત્રણ અંગો છે. આપણને એ ત્રણમાં જે તત્ત્વ આકર્ષક લાગે છે તે તેની પાછળ રહેલું ચેતન, અગર દિવ્ય સ્વરૂપ છે તે; અને પરમાત્મા તરફની આપણી ભક્તિ માત્ર આ ત્રણ તેના અંગો તરફના આપણા પ્રેમભાવે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે." આ કારણના

લીવે જ દનાદા પોતાની નાગમા મારી કૃતિથી પણ મતોન પામતો નથી કાગળ તેના અતર્થમુ જેમ જેમ ઉવડે છે તેમ તેમ તેના ધ્યેય વધારે ને વધારે દૈવી બનતા જાય છે અને મૌન્ય તથા સત્યની આ પગિમીમાએ જ્યાં સુધી પહોંચાતુ નથી ત્યાં સુધી અમતોન જ ગદી વધારે ને વધારે મુધારાની ટોને પોચાવાની તેની તીવ્ર આતુરતા કાયમ જ રહે છે આવો અમતોન એ જ પ્રગતિનો ચાન- હેતુ થઈ પડે છે માન મનોમની દત્તા જેમ મુધાગના પ્રયત્નોની પગનાં છાતુ પગિણામ છે તેમ વધારે મુધાગની ઇચ્છામાત્ર પણ તેમા જ વિગમ છે મનુષ્ય જનને તેમ જ દનાને પ્રેમના પલ્લુ શ્રેષ્ઠ ઉત્તતિના શિખર ઉપર આવવાનું ગમ્ય નથી મદદાગ તે પ્રગતિના પગનીયા ઉપર જ ચઢતુ ને ચઢતુ રહી ગડે પગિણતિ નહીં પણ પગિપૂર્ણ થવાની પ્રકૃતિ એ જ આપણી ધૃત્વરી મક્કીમ છે મિદ્ધિ નર્તી પણ મધનોની અખડિત શ્રેણી એ જ જનમમાજનો પણ સામો છે

આ પ્રમાણે જ્યારે મત્ય મદ્દગુણ અને મૌન્ય એ માત્ર એક જ વાજનના ત્રણ તાગે છે એમ આપણને દેખાય છે ત્યારે જ ના અને વિજ્ઞાનનો કક્ષા અને વિજ્ઞાન નિષ્ઠનો મધ્ય આપણે મમજી ગકીએ છીએ વિજ્ઞાનથી આપણે મત્યનું મગોધન નરી ગકીએ છીએ ત્યારે મૌન્યનું મૌન્ય આપણને માત્ર કનાદારા જ થઈ શકે છે વિજ્ઞાન અને ના એ બેને વાણી વાર મે મદ્દયરી બે મ્હેનોની ઉપમા આપવામા આવે છે વધારે વાગતવિ રીને જોતા તેમનો સમય ભાષ મ્હેનતા જોવા છે મનિષ્ઠના વનનાના જેની છે વિજ્ઞાનની પેરે તેને તનતોડ કષ્ટ કરવાની જરૂર પડતી નથી પરતુ ગૃહીણી પેરે પરિશ્રમમાનો પણ આનંદ વ્યક્ત કરાવી શકે જીવનમા જ્યાં જ્યાં નજર પડે ત્યાં ત્યાં મૌન્યની પ્રતિભા આગળ ધરી મોહમત્રથી ગાતિ ફેરવાવે એવો દનાનો મદ્દગો છે વિજ્ઞાનના મિદ્ધામા મગ્નિષ્ઠ અને દમ્ભનો ઉપયોગ કામમા આવે છે પણ જાની કેનીમા તો દમ્ભ અને મગ્નિષ્ઠ ઉપગત હૃદયના પલ્લુ ધમ ધમ ગણુવા પડે છે

નાના વિનમમા આ પ્રમાણે મહંતતા અને મગ્નિષ્ઠતાનો સમય આવેનો હોનાથી નાની ઉત્પત્તિ ધર્મની ભાવનામાથી જ થઈ શકે છે કુગ્ગતમા જે કક્ષા અને ધર્મ મૌન્ય દેખાતુ હોય તેથી પણ અધિક ચમત્કારનામા મૌન્યને જનમ આપવા નાની વેનજ હોવાના કારણે આપણે આપણા આગ્રો ઉચ્ચ અને અધિક ઉચ્ચ પેલી ઉપર વગની ગમવા પડે છે આવા ઉચ્ચ આગ્રો માત્ર દેરી જનમમા ઉપનમ્ધ હોવાના કારણે આપણે દેવોની આરાધના ભક્તિભાવથી કરવાની જરૂર પડે છે મનુષ્યની મનિષ્ઠતાથી દૂર ગહેતુ હોય તો જો તન્દની ભક્તિ જીવતી જ્યોત જેની મતેજ રાખરી જોધે પવિત્ર ગમજીની કેટલી મનિષ્ઠતા, પેટની અધોગતિ થઈ છે તે ગુનીના પાણીમા પગ મૂકાથી મમનમ્ધ એમ છે પરતુ તેની મિનુષ્ઠતાનો અનુભવ લેવો હોય તો દનાતાથી દગ્દગ સુધી ચઢી ત્યાંના પવિત્ર સોતની આન લહેરી અનુભવી તેથી પણ ઉપર ભાગીરથીની મદ્દસધાગના મૂગ તગ્દ ચડતા ચડતા ગગેત્રી સુધી જવું જોધે અને ત્યાંના દિમાચન શિખરો ઉપર ચઢી સ્વયંભૂ શણુની જટા સુધીની કપના કરી આપણા આદર્શમાથી મર્વ છુચ્છ અને મનિષ્ઠ અગો ધોઈ નાખવા જોધે આવીરિય કપના વિના આધુનિક દનાનો વિનિષ્ઠાત કેટલો ચરો છે તે મમજી રાકારો નહીં

ત્રીસ દેશના પુરાણોમાં એવી એક દંતકથા છે કે ત્યારે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શિષ્યકાર પ્રેમીથીયુએ મિનરવા-દેવી સારથીના-પાપાણની પ્રતિમા બનાવી લાવે ક્ષાતું દિવ્ય અંગ. તેના અતિશય સૌન્દર્યથી દેવી સરસ્વતી પોતે તુલ્યમાન થઈ કારી-ગરને સ્વપ્નામાં મૂચવ્યું કે તેને જો એ પ્રતિમા હજી વધારે સુંદર બનાવવા માટે સ્વર્ગમાંથી પણ કંઈ લેણી જોઈતી હશે તો દેવી પોતે તે લાવીને આપશે. શાલુ પ્રેમીથીયુએ આરાધના કરી કે તેને પોતાને સ્વર્ગમાં દેવીએ દાખલ કરવો, કે ત્યાંની દિવ્ય સામગ્રી પોતે તપાસી જરૂરના સાધનો પોતે પૃથ્વી ઉપર આણી શકે. મિનરવા તેને સ્વર્ગમાં પોતે ઉતારી ગઈ. અને ત્યાંથી પ્રેમીથીયુએ અગ્નિ પૃથ્વી ઉપર આણ્યો. અને તેની અમર જ્યોતિનું સ્ફુરણ કરી પાપાણની સુંદર પુતળીમાં શ્રવ મૂક્યો, કે જેમાંથી એક અતિ સ્વપ્તની યુવતી પ્રકટ થઈ સરી. આપણી કથાના આદર્શ દિવ્ય રાખ્યાથી આવી ધર્મથી અક્ષિત પ્રાપ્ત કરી, સકાય છે.

પિગમેલીયન નામના બીજા ગ્રીક શિલ્પકારે એક યુવતીની પ્રતિમા એવી સુંદર થઈ કે તે પોતે પોતાની કૃતિના મોહવાસમાં ફસી પડી મુગ્ધ બની જઈ પોતાનું ક્ષાતો અમર આત્મા. દામ પણ ખૂટી ગયો. આદાર પિંદાર નિંદા વગેરેને નિર્વાંગથી આપી પોતાની આદર્શ દેવીની આરાધના કરવામાં તે એટલો નિમગ્ન બની મશગુલ રહ્યો કે થોડા દાગ પછી સૌન્દર્યની અધિષ્ઠાતા દેવી વીનસે તેના ઉપરે તુલ્યમાન થઈ તેની પાપાણની પુતળીમાં રતિનું રૂપ હતું જ તે સાથે શ્રવની પણ અક્ષિત આપી. પુતળું સજીવન થયું. પિગમેલીયન તેની સાથે પરણ્યો અને સુખી થયો. આ પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિ પાછળ છૂપાયેલા ચેતનની અનન્ન લક્ષિતથી આરાધના કરવાથી આપણા હૃદય આશયો પ્રકટ કરી સકાય છે તેનું આ દષ્ટાંત છે.

ખૂબસુરત નરકીસસ નદીના પ્રવાહમાં પડેલા પોતાના જ પ્રતિબિમ્બથી એટલો મોહિત થઈ ગયો કે પોતાનું લાન જૂલી તે અશાશ્વત પ્રતિબિમ્બ તથા છૂપાયેલાં કાલામાં પ્રેમનો અનાદિ અને અનન્ત તત્ત્વની આરાધના કરતાં કરતાં તે ધર્મથી સત્તા અંશ. સાથે ત-મય તદ્દાકાર થઈ, નદીમાંનું પ્રતિબિમ્બ ચૂંટવા જતાં કુબી મૂઝો, પરંતુ તે જગ્યાએ તે ધર્મથી સત્તાની હયાતી સૂચવનાર નરગીસડું મુકોમલ અને સુવાસનાનું કુલ ઉગી નીકળ્યું.

આ સર્વ દષ્ટાન્તોના બોધ એ છે કે આપણી કથાના આશયો અને આદર્શો ધાર્મિક અને દિવ્ય જ્યોતિવાળાં રાખવાં જોઈએ. અકબર આદર્શો ક્ષાતો દેવી દેવું છે કે કથાને સન્માર્ગે ચલાવી હોય તો તેથી ધર્મથી સત્તા અને ધર્મથી સદગુણો સમગ્રમાં ઘણી સદાય મળે છે. મનુષ્ય શ્રવણમાં માનસિક પિકાસ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવી હોય તો ક્ષાતો દેવી સંદેશ આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ. અકબર આદર્શો પોતાનો એક નવો ધર્મ “ ધર્માદી ” ધર્મ પ્રચારમાં લાવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, આ નવિન ધર્મ કંઈ જૂદા જૂદા ધર્મસિદ્ધાન્તોમાંથી માત્ર સુગંધી પુલો સુંગી તેના મિશ્રણ (Eclectic mixture) ના સ્વરૂપનો ન હતો, પરંતુ તેમાં રચનાત્મક (Synthetic) અંગ પોષવાનો તે આદર્શ હતો.

ઉચ્ચ જ્ઞાનના પતા અને તે જ ઉદ્દેશથી તેણે કનાને ઈર્મની પગિચાગિકા (Handmaid) તરીકે કલ્પેની હતી

એ મિદાન્ત તો ખરૂં છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અચળામાથી ઉદભવે છે, તેમ જ્ઞાનો પ્રાકૃતીય ધર્મની જ્ઞાનમાથી જ થાય છે જ્યાં મુખી જ્ઞાનનું મૂળ નિષ્ઠિતા કોઈ અનન્ય પ્રગથી જ્ઞાત્ય કે મિત્રમયની જ્ઞાનના થતી અગ્રભો. નથી ત્યાં મુખી તેના ગદ્ય સમજાની ડગલા થતી નથી જ્ઞાનની પ્રગતિ કોઈ પણ અદ્ભૂત કાર્યનું કારણ મોધવામા જ થાય છે આપણા ભાગતર્કની કનાઓ ધાર્મિક જ્ઞાનનાને કેટલી સળી છે તે નાદ જ નિચારથી સમજાને નિતિજ્ઞાઓના મુખ્ય સ્વરૂપ પૂજી આ પ્રમગ માટે માનવજીવ અગ્રણી ઉપર આપણું લક્ષ પરાનીત એક શિષ્યતા, તેના બે ભાગ હોય છે architecture એટલે ઈમારતી શિષ્ય અને બીજું Sculpture એટલે પ્રતિમાનું શિષ્ય ત્રીજી ચિત્રકળા આ ત્રણે કનાઓની પ્રગતિનો દતિદાગ તપાનમો તો માનવ પગે કે પ્રાગભથી જ તેની માથે ધર્મની ભાવના મચોટ બે યેની છે પ્રથમ તો દેવની કંપના આધારજી મનુષ્યો માટે આશ્ચર્યક નગા માટે તેની મૂર્તિ પ્રતિમા જનારની નેત્રએ પગ્ગુ આ પ્રતિમા આપણા માટે તેથી પણ પૂરું મનિ ગાધનું નેત્રએ મનિ બધાવા પછી તેમા દેવની મૂર્તિની આપણા કયાં આ તેની અહોનિન ધેર બેગ પણ આરાધના થઈ મંકે તે માટે તેના ચિત્ર આરેખના નેત્રએ આ નિચાર બેલીને અનુભવી કોઈ પણ દેશમા શિષ્યની જાગે કનાઓનો તથા ચિત્રકનાનો પ્રાગભ થયો છે એનું મદદ જળ્યાય છે

પુરોપમા નેરો તો ત્યાના (આર્મિગિય) શિષ્યના એક નમુના ત્યાના મદિરે અને દેવગૃહો અને ધાર્મિક પ્રગતિ માટે જ બધાવેના જળ્યારો લગનમા યુગોપના ગિટપના વેટમિન્ન્ટ એમી તથા સેટપોલ્સ કથીડય પાગેમમા મેદેનીન તથા નમુના. નોગમના દેવગો રોમમા સેટપીટર્મ ચચ તથા પાન્થીયન, વેનીસમા મેટ માર્કો હાતજીનમા મેગ્ગીફન એ લગ્ન મમનોમા શિષ્યશાસ્ત્રની પરામટા નજરે પડે છે એ મર્મ ધર્મની જ્ઞાનનાનો પ્રતાપ છે હિંદુસ્તાનમા બે કે હિંદુ ધર્મની પરિચાગિકા તરીકે શિષ્યજ્ઞા જાળુ બીજેની નથી તો પણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન મા મદુગના લગ્ન દેસારો તગ્ગર અને ત્રીચીનાપહીના હેગ્ગ પમાડે તેવા મદિરે આ ધર્મની જ્ઞાનના જ ચિત્રો છે તે જ પ્રમાણે ઔદધર્મના પ્રચારની નિમાનીઓ તરીકે એલોગની ગુફા અને બીજા સ્તૂપો લગ્ગ કાયમ છે ઇજ્ઞામી ધર્મના ઉત્સાહના પરિણામે આપણા દેશમા ઘણી સુદર મગ્ગદો તથા મર્દમાઓ મધાવા છે જગવિખ્યાત તાજમહેન તથા ક્ષેત્રપુર સિદ્ધીમા મેનીમ ચિત્તી ઓનીયાની કજગ પણ શિષ્યના નમુના તરીકે મરા ુર છે ધાર્મિક જ્ઞાનનાના જ પગે પગે મહાન પુરવો તગ્ગના આપણા આદરભાવને પણ આ મીરીના બીજે પગથીવે ગ્યાન મગે છે અને આ દેશના મહા હિંદુસ્તાનમાં રાગ્ગઓ આદ્રશાહો તથા બીજીશ શહેનશાહતના પ્રતિનિધિ વાહસ ઈમારતી શિષ્ય. રેયોએ બધાવેના લગ્ન મમનો દેશની (આકટિકચરન) શિષ્યસમુદ્ધિમા વધારે કરી રહ્યા છે હિંદીના કુતુમમિનાગ, અને દીવાનેખાસ તથા મોતીમસ્જિદ આગ્રાનો મિશો લખનૌમા મમામ આરાનું મમન તથા હુસેનાગાદ, તેમજ

હાલના જમાનામાં બાંધણા કલકત્તામાં વિક્ટોરીયા મેમોરીયલ તથા મુંબાઈમાં ગેટ વે ઓફ ઇન્ડિયાનાં મહાનો આ જ વર્ગમાં આવે છે. આપણા દેશમાં મહાન અંશેકે બાંધી રાખેલા કીર્તિસ્તંભોનો પણ આ દેશની શિલ્પકલાની પ્રગતિના સૂચક ચિહ્નો (MileStones) તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય એમ છે.

લલિત કલાઓની પ્રગતિની રૂપરેખા દોરવાના architecture એટલે પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પને બે કે ત્રે પહેલું સ્થાન આપ્યું છે. પરંતુ તેથી 'કંઈ' દેલા પ્રથમ કાળના ક્રમમાં શિલ્પની આ રાખ્યા પહેલી પ્રગતિમાં આવી એમ પ્રકૃષ્ટ થવા મહારો અર્થ નથી. કાળક્રમે પહેલું સ્થાન તો પ્રગતિમાન શિલ્પને પામી ? (sculpture) આપણું જોઈએ. પ્રતિમા અગર મૂર્તિ એ મનુષ્યની સૌથી વધારે સ્મૃતિ અને ગૌણ ઇન્દ્રિયના પ્રદેશ સાથે સંબંધ રાખે છે. સ્પર્શન્દ્રિય સર્વથી પહેલી ખાસ છે અને તે કેવળ સરળ અને અકિંચદ હોય છે. ઇશ્વરી કલ્પના કરવામાં બધાં માત્ર આસ્થાથી સંતોષ થતો નથી. ત્યાં એક જડ પાપાણુનો કડકો, માલખાયું, તાવીજ સ્થેલાઈથી સમજી શકાય છે. છતાં સરસું તે દાખી શકાય છે. ચતુર્જન્યવાન આવતાં વાર લાગે છે. પણ સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન તો પ્રેરણા જેવું જ અશિક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ચિત્ર કરતાં પ્રતિમા દ્વારા ઇશ્વરનું જ્ઞાન આપણને સ્પેક્ષું લાગે છે. ચિત્રશાસ્ત્રમાં જેટલી બારીકાઈ અને સંદેહ સંપ્રભને માટે અવકાશ છે તેવો અવકાશ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નથી. અને તે જ કારણથી ચિત્રકલા કરતાં શિલ્પકલાને પ્રથમ પ્રકૃષ્ટતા પ્રાપ્ત થયેલી હોવી જોઈએ.

આપણા ભરતખંડમાં તો શિલ્પ અને ચિત્રકલા બન્ને પ્રારંભમાં ધર્મની લાવનાથી જ પોષાવા લાગી. બ્યારે બ્યારે પૃથ્વી ઉપર ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે તે અવતાર. તે યુગમાં ઇશ્વર મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરી મનુષ્ય દેહે જન્મ લે છે, આ કલ્પના કેટલી ગહન છે. છતાં તેમાં કેટલું સૌન્દર્ય રહ્યું

છે. અવતારના સંબંધથી જેની રીતે દેવને પણ કામ ક્રોધ મોહ લોભાદી મનુષ્યના પડીપુનો ચેપ લાગે છે તેવી રીતે તેના બદલામાં પામર મનુષ્યમાં પણ દેવી મહારુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નગ્દે પડે છે. આ પ્રમાણે સારા નરસા રુણોની દેવ અને દાનવો વચ્ચે આપ લે અને દહાણી થતાં આખરે મૃત્યુનો જ વિજય થાય છે. એવા પ્રસંગોથી જેની રીતે સત્ત્વ તરફ આપણી આસક્તિ વધે છે તે જ પ્રમાણે નીતિ તરફ આપણી નજરતા અને પક્ષપાત પોષાય છે. અને તેના જ પ્રભાવથી સૌન્દર્ય તરફ આપણી પ્રીતિ ઉભરાય છે. આ સર્વ ધાર્મિક લાવનાનો પ્રભાવ છે. અને હિંદુસ્થાનમાં શિલ્પકલા અને ચિત્રકલા તે જ કારણથી પ્રારંભમાં દેવોની જ સેવા માટે નિર્મિત થયેલી હોવી જોઈએ.

ઈમારતી શિલ્પ architectureમાં ચિત્રકલા કરતાં પણ વધારે ચઢીચાલી એક પ્રકારની અપૂર્વ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે. અખંડ, અનાદિ અને અનંત

નિર્માણશિલ્પ. શક્તિ તરફ મનુષ્યના હૃદયમાં જે આકર્ષાવ છે તે માત્ર ગદ્યમાં ભીલી શકાય તેવી મૂર્તિ તરફની સ્પર્શ મર્યાદિત લાવનામાં લઈ પામી શકતો નથી. તેમ માત્ર ચમુને આહ્વાદ આપનારા ચિત્રપટમાં તે વિરામ પામી શકતો નથી. તે મહાન અમૂર્ત દિવ્ય અદૃશ્ય તરફની આતુર આસક્તિની વૃત્તિ માટે તો તેનું જ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય સૌન્દર્યનું સ્ફુરણ દરાવે એવી ગંભીર કૃતિ જોઈએ. એક ભવ્ય અને રૌદ્ર રસને

તમ કરે એવા હતા અતિ નુદર કેથીકુલનું નર્ણન કરતા મેડમ દી ગ્લાસે કહ્યું છે કે તેના ગભીર સહવાયમાં આવતા હિમ જેના ગિલીબૂત મગીતનું તે લાન દરાનતુ હતુ (Frozen Music) જડમાં ચૈતન્ય, પાપાણુમાં ચિત્તવેષ્ટા (Thought in stone) ની તે પ્રતીતિ આપતુ હતુ અને તેના ગનાશ્લે કપી ચક્ષુઓ (Windows) પારદર્શક રંગની રસ્મિનો પ્રનાહ વરસાવી રહ્યા હતા અનત અગોચર અજરામર શક્તિના ધામે પ્હોચવાની પિપાસા હોય તો આવા શિલ્પના સૌન્દર્યના જ દુટકાથી તૃષ્ણા મટાડી શકાશે આપણા મનુષ્ય સાહિત્યમાં પણ પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પ આમન ત્રણે ગચાયેના જણાય છે હાનમાં જ વડોદરા રાજ્ય તરફથી ગાયકવાડ પ્રાચીન સાંસ્કૃત્યમાળામાં સમરાગણ નામનો પ્રથમ પ્રવૃત્ત થયો છે તેમાં આ શિલ્પની લાવનાનું સારી રીતે દિગ્દર્શન કરેલું છે

આ ત્રણે કલાઓની આપણા દેશમાં એક વેળા કેની અધોગતિ થઈ હતી તેનો ખ્યાલ કરતા કેને ખેદ નહોં થાય ? શિલ્પજ્ઞાના નુદર નમુના હણુ કલાની અધોગતિ, આપણી ગુફાઓ અને ગન્દરોમાં મોજુ છે એકોગની ગુફામાં શિલ્પની યશસ્વી દારકીર્દિનું આપણને સાક લાન થાય છે અને જે મુશ્કેલીમ મતાના દામ તળે પ્રતિમાઓ ખજિત થઈ પ્રતિમા કરનાની કલા ઝિત્ત મિહિત થઈ ગઈ તો પણ જે દેનાયો પાળ્યથી મધ્યા અગર જે મુસલમાન બાદશાહોની ઇતરાજના ભોગ થઈ પડતા અચ્ચા તેમાંની શિલ્પ દારીગરી હણુ પણ આપણા મનને ગજન કરવા સમર્થ છે દેનાડાના નુદર દેનાયો જોધને પાના હૃદયમાં આલ્લાદનો ઉમળકો ઉઠ્યો નહીં હશે ?

ચિત્રકલાની પણ અનદશા આપણા દેશના ઢાળવડાના પગિણામે આવતી ગઈ અકમળ બાદશાહે પોતાના દરબારમાં ઘણા પ્રખ્યાત કલાનિશારોને મુગલ શેહેન- શાહત. એકત્ર કરી રાન્યાશ્રય આપ્યો હતો અને તેની દારકીર્દિમાં ચિત્ર કલાએ સારી પ્રગતિ કરી હતી બાદશાહ જલોગીર તથા શાહજહાન લલિતકલાના કેટલા પ્રેમી હતા તેનો ખ્યાલ આજે પણ દારમીરના

પ્રનામીને શાશ્વીત તથા નિશાત માગ અને અન્જાનન તથા વેરી નાગના નુદર બાજો નિહાળ્યાથી તથા ત્યાના રમણીય કનરન કરતા ઝરણાનો ઝણકાર ના માલગ્યાથી સાજા થઈ શકે એમ છે આજે પણ ચિત્રકલાના જે બે પથો આ દેશમાં ઉતરી આવ્યા છે તેમાંનો મુગલ ચિત્રપ્રબધ આ બે બાદશાહોના જ પ્રતાપે પોષાયો હતો બીજો ગજપૂત ચિત્રોનો પ્રબધ વિક્રમાદિત્યના અને ગજા ભોજના આશ્રય તળે મિખ્યાતિ પામ્યો હતો એમ આપણને તે ઢાળના ઢા થો અને નાટકો ઉપગથી મા જ સમગ્રથ એમ છે કવિ લનજીતના ઉત્તર રામચરિતમાં જે ચિત્રપટનો હૃદયવેધક ચિત્રાગ આપ્યો છે અને કવિ કવિામે શકુંતલાના ચિત્ર તરફ દુખ્યન્તની મગજુષ્ણા જેડી મેનજા જે ખૂમીથી નર્ણુની છે તે ઢાળથી હિંદુ ચિત્રકલા ઉતરતી ઉતરતી ગજપૂત ચિત્રોના પ્રબધમાં વિરામ પામી ઉડેપૂર, ન્યપૂર, જોધપૂર, પિકાનેર તથા જુદાગિાના ગજ્યો મગાહા અને મુગલ મૈન્યોથી પગાળ્ય પામી નિસ્તેજ થયા તે માથે રાન્યાશ્રયનો પણ અસ્ત થવાથી ચિત્રકલાનો ઝરો સૂઝઈ ગયો બીજો તરફ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બ્યારથી રમજીવની ઔરમજેમ પ્રેકો ત્યારથી ચિત્ર અને શિલ્પકલા ધર્ધના મિદ્ધાન્સોથી નિષ્ફિદ્દ હોનાથી વૈધવ્ય પામી

આઠમી ગુ. સા. પરિપદનું પ્રદર્શન યોજાતી વખતે અપાએલું લાખણ ૪૨૧.

પરંતુ આગળ જતાં જ્યોત્સ્ના આ દેશ ઉપર વાણિજ્ય પ્રેમી કંપની સરકારની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારથી તે લલિત કળાઓને દેશવટો મળ્યો હોય એમ તેમનો અસાધ્યનો સમય. લોપ થઈ ગયો. ચિતારાની પીંછીને ઉધાઈ લાગવા માંડી અને શિલ્પ-કારની કાનસને કાટ ચઢવા માંડ્યાં. એવો એક સિદ્ધાંત સમાજ-શાસ્ત્રમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે કેષપણ દેશના મુદ્ધારાનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશમાં નારીપ્રતિષ્ઠાની લાવના કેવી છે તે તપાસવું જોઈએ. લલિતકલા પણ એક કલાના છે. તેથી તે દેશમાં લલિતકલાનો અસ્ત થતો હોય તો તે દેશની આખાદી અને મુદ્ધારણનો પણ સતમુખ પિનીપાત જ નિમ્નેશો હોય છે. લલિતકલાનો વિસ્તાર અને પ્રગતિ ને તે દેશની આખાદી માપવાનું તેનું શીતોણ માપ લેવાનું એક યંત્ર છે; એક તરફ વિપથી રાજકર્તા અને નવાબોના કુલમયી બચવા ખાતર જ્યાં સ્ત્રીઓને પડદા પાછળ ભરાવું પડ્યું ત્યાં લલિતકલાની અધિષ્ઠાના દેવીઓનો સમાજમાંથી લોપ થવાથી ચિત્રકલામાંનું સત્ય અને તે સત્યનું ઔજ્ઞસ નિસ્તેજ થઈ પડ્યું. ખીછ તરફથી જ્યાં કંગ પીંદારા આદિ હુંદારાનાં વાદળ જેવાં દુષોથી વરસી કચકાતી ગઈ ત્યાં અગત્યા વળતિનો આરો રલો નહોતો. અને લલિતકલાનું લાપસ્ય ગ્રહણથી ઘેરાયું. શિલ્પકલાવિશારદને સલાહ અને પદ્યરદોટો કહી સંબોધવા લાગ્યા. સમરંગણ સૂત્રધારને સુનાર અગર ગજગર કહી તેનું અપમાન થવા લાગ્યું. પ્રતિમા બનાવનારો કુંભાર અને ચિત્રકાર ચિતારા અગર રંગરેજ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. લલિતકલાનો અસ્ત હજી વધારે કળી શકાય એમ છે ?

પણ દુનિયામાં નિરાશા માટે સ્થાન નથી. ક્યાં તો મનુષ્યના હૃદયમાં આશાના અંદરો દમેશાં તાગત રાખવા જોઈએ. અગર તેમ થવું અસંભવ જ નિરાશામાં આશા. હોય તો સમુદ્રમાં ડૂબી જાઈ તેના તળાયામાંથી શો દિલાશો મળી શકે છે તે જેવા અને સમુદ્રસુંદરીઓ સાથે વિદાર કરવા વળગણથી થવું જોઈએ. અસ્તોદયના ચક્રની વટમાલ અનંત અને અખંડ છે. ત્યારે આપણા દેશની અધોગતિએ પહેંચેલી લલિતકલાઓનો પણ પુનરુદ્ધાર કરવાની આશા અમર છે. આ વાદળની પાછળ હાલ પણ એક સોનેરી કિરણ જોર કરી ઝખકારા મારી રહ્યું છે. આપણા દેશની ચિત્રકલાના ઉચ્ચ આદર્શો બંગાલાના યુવકો ફરી પેલવા લાગ્યા છે. અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં ચિત્રોમાં એક અવનવા ચમત્કારની ઝાંખી થવા લાગી છે. ઉમ્મર ખપ્યામની રૂપાયતનાં ચિત્રો તેણે આંત્રેખી સારી નામના મેળવી છે. તેના અનુપાધી મંડળમાંથી નંદલાલ બોસ અને સુરેન્દ્ર ગાંગુલીએ ચિત્રકલાની સારી સેવા બજાવી છે. આપણા જ મુંબાઈ ઇન્ડિયામાં હેડા દાયકામાં સુવાન ચિત્રકારોએ પીંછી ઉપર સારો કાણુ મેળવેલો જણાય છે. ફ્રેન્ચી રાહમીન, હુરંધર, શ્રીમાન પુરુષોત્તમ, રવિશંકર રાવલ, ગોવર્ધનલાલ પટેલ, દત્તાત્રય, જોગલેકર, કનૈયાલાલ, રવિશંકર પંડિત તથા ઘાસીરામ એ નામો સાહિત્ય સંસદના ચિત્રકારો તરીકે ખ્યાતિમાં આવ્યા લાગ્યા છે. શિલ્પકળા માટે મ્હાત્રે, તાલીમ, ફૂલીન્દ્ર બોઝ, વાઘ, ફૂલકે, કાલાટકર વર્ણવી વગેરે સુધાનેએ નામના મેળવવાની પહેલ કરી છે. એ સર્વ શુભ ચિહ્નોથી આપણી લલિતકલાનું નસીબ હજી પણ ઉદગરો એવી આશા બાંધવા જતાં રહીએ. એ સંસેલવ બંધાતો નથી.

પરંતુ આપણી મૃતપ્રાય થયેલી કલાઓને પાછી ધીકતી અને ધસતી શક્તિ આપવી હોય તેા આપણા અનુભવની મર્યાદા વિસ્તીર્ણ કરવી જોઈએ. દેશના પરદેશ ગમન. ઉઠરતા અને દ્વિતીયી યુવાનો જેઓ લલિનકલામા સારા રસ લેતા હોય એવા કલાકારવિદોને યુરોપના દેશોની મુલાકાત લેવા મોકલવા જોઈએ. યુરોપની કલા જોઈ તેઓના સાદકા મનના પટયો ઉઘડી જશે તેમની કલાના આદર્શો ઉદાર અને આહ્વાદકારક થવા માંડશે પારીસ શહેરમા મુદર રાયલ ઓપેરાની ધમારત ઉપરાત લવ્ય લુગ્ગના કલાના ખગ્ગનાઓ જોઈ તેમના ખ્યેયમા જુરસો આવશે વીનસ ડી માઇલોની ગ્સભીની પુતળી જોઈ તેનું હૃદય આદ્ર થઈ ચન્દ્રકાન્તની પેઠે તેમાંથી રસના ઝરણુ કુટશે પ્રાચીન રોમનગરની મુલાકાત લેતા વેડીકનમાના ચિત્રો, માયક્રેક એજેલોનુ લાગ્ટ જર્જમેન્ટનુ જગવિખ્યાત ચિત્ર તથા રોકેલનું મીસ્ટાઇન મેડોનાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર જોઈ માતૃપ્રેમની પવિત્રતા અને આશ્વચેષ્ટાની નિર્દોષતાના પરસ્પર સંઘાતથી તેના હૃદયમા માનદાશ્વર્યકાંઠક ઉત્કાન્તિ અનુભવાશે તેપંક્સની મુલાકાત લઈ ત્યાના ચિત્રોના સમહરયાન તથા વીમુનીયસના ધગ્તીકપથી નાશ પામેલા પોપેઆઇના ખડીધરો જોવાથી ગમન શહેનશાહતની લરયુવાનીમા શિષ્ટ તથા ચિત્રકલા કંટકી ટેચે ખેલાયા હતા અને તેમા વૈભવ અને વિકાસવૃત્તિની અનીતિ કેવી દાખલ થવા પામી હતી તેના સારા ઉદાહરણો તેને જોવાનું માધન મળશે ફ્લોરેન્સ શહેરમા વીનસ ડી મેડીચીની મુંદર પ્રતિમાના અભ્યાસથી જીવનસાગરનું મથન કરવાની શક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી શકશે અને ત્યાના મુંદર ચિત્રોની પીતી તથા ઉશીઝીની બન્ને ગેયેરીઓ જોવાથી તેને કાઇવાર પશુ ચિત્રકળાના અભેદ આયુધો ઉપર અવિશ્વાસ પેદા થશે નહીં.

આદીવાસીક સમુદ્રની પટગણી વેનીસની મુલાકાત લીધાથી તે શહેરના શિપરગોની કિમત તે સારી રીતે સમજી શકશે અને કેનોવાના વીનસ આર્ફિ યુરોપની કલા. દેનીઓની પ્રતિમા જોઈ તેના આર્દ્ર હૃદય ને હૃદય ઉઘવા લાગશે મિલાનનું લવ્ય કેથીક્રૂય, કાયોનનું ગગનચુખી દેવળ અને મેનીયનું નુદર નાણુકદાર મદિર નિદાહળવાળી યુરોપના ગિપ્સતાત્ત્વની શક્તિનું તેને લાન થશે અને ફ્રેન્ડનની ગેયેરીમા પ્રખ્યાત રેકાઇલના મેડોનાના મુદર ચિત્રોથી તેના મન ઉપર ઘણી ઉમદા છાપ પડશે ટીસ્ચન બોટીચેચી, કીયોનાર્ડોઈદોર્ડોચી ગોદેરીની તથા ટોટિંગેટો વિગેરે રીનામાઝ (પુનરુત્થાન) વખનના ચિત્રોમા લાવણ્યની ખાણ છે, તે તેના કાયદા માટે ખુલ્લી મલાયાથી તેમાંથી જોટલી કલાનું અપહરણ કરવું હોય તેને માત્ર તેની શક્તિનીજ મર્યાદા દોગયેલી તેને જણ્યુરો ત્યાથી પૂર્વ તરફ આવના વીયેનાની ખુબમુરતીઓ નિદાહળના આહ્વેનટાઈન તથા મેગ્ગીન દમના આધેવા પ્રાપ્તોના શિષ્ટ વખાણવા તેને માર્ગ મળશે જ્ઞાત્ય તમે કોઈ આવી કહેજો કે આ તો બધી વિદેશી કલા અને તેના આભરંડેટવી આપણી શુદ્ધ અદેશી કલાનું વ્યક્તિવિચિત્રત્વ રહેશે નહીં, પરંતુ વિદેશી કલાનો આવી ભીતિ ગખવાનું કાઈ કાણુ નથી જ્યા મુધી આપણી કળાના સ્પર્ગ, સ્વાર્થ. વિષયો આ દેશના ખેગ્ગેશ, આ દેશની મુખ્યદૃષ્ટિ આ દેશમા જાગરી રખાય ત્યા મુધી માત્ર ચિત્રની સૌકી વધારે પ્રગતિ પામેલા અને મુધેરા ચિત્રોની સ્થિતિ ટપ ઉપર આંકવાથી આપણા સ્વદેશપ્રેમને આધાન આવશે ન એકધે.

વળી પ્રારંભમાં જ આપણે કહી ગયા તે પ્રમાણે ખરી કલાની ખૂબી અનુકરણ કરવામાં નહીં પણ સારા નમુના જોઈ તે ઉપરથી ઉત્પાદક શક્તિ ખીલવવામાં રહી છે. જ્યારે આપણામાં સ્વમાનના અંદરે કુટયા છે, સ્વદેશાભિમાનની જ્યોત સળગી છે અને સ્વાતંત્ર્યની મહત્વાકાંક્ષા પોષાયી છે ત્યારે માત્ર આ વિદેશી કલાના દર્શનથી ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. હાલ પણ કોણ કહી શકશે કે આપણા ચિત્રોમાં વિદેશી કલાની છાયા નથી. જેવી રીતે મોગલ ચિત્રમાં ધરાનની કલાની અસર આવી ગઈ છે તેવી જ રીતે ખંભાણી ચિત્રકલા ઉપર જાપાનની કલાની છાપ સહજ સમજાઈ શકે તેવી છે. ખંભાણીના ચિત્રો મામે સારા કલા વાર્તિકકારોની એવી ટીકા છે કે તે ચિત્રોમાં કાંઈ શક્તિ નથી. રંગની પસંદગીમાં સુધારાને હળુ સ્થાન છે. ચિત્ર રેખામાંથી રાષ્ટ્રીય નજાણ પકડાઈ આવે છે. આપણા હિંદુસ્તાનની સર્વ લલિત કળાઓ સામે આક્ષેપ એજ છે કે તેમાં લાવણ્ય (Melodby) અને સૌન્દર્ય છે જતાં તેમાં એકતાર અને સમતોલપણું (Harmony) નથી. મનુષ્યના શરીરનાં સમતોલ ચિત્રો દોરી શકાય તે માટે શરીરશાસ્ત્રના સારા અભ્યાસ ઉપરાંત શરીરના ઉમદા નમુના જોઈએ. આ દેશમાં કલા માટે “ મોડલ ” નમુના મેળવવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. ગ્રીક કલાની વિશિષ્ટ ખુબી નમ્ર ચિત્રો તથા નમ્ર પુતળાંઓમાં રહેલી હતી. પીનસ દી માધ્યમે તથા એપોલો બેન્સવેડેરના જગવિખ્યાત પુતળાંઓ જોઈને તે દેશમાં શરીરશાસ્ત્રનો કેવો ઉચ્ચ અભ્યાસ થયો હશે તે સ્ટેજ સમગ્રમ એમ છે. રોમન કળામાં ચિત્રો તથા પુતળાંઓને વસ્ત્રો પહેરાવેલાં હોય છે. જતાં આ વસ્ત્રધારણ કરવામાં પણ કેટલી ખૂબી કેવો એકતાલ કેવી ઝલુઝમક (Rhythm) સચવાયાં છે તે તેની સુંદર કારીગરીના નમુના જોવાથી ખાત્રી થાય છે. આપણી કલાઓમાં પણ તેવી એકમૂરતા, એકતાલ આણી શકાય તે માટે પરદેશની કલાના શ્રેષ્ઠ નમુનાઓ જોવાની ખડુ જરૂર છે. પરદેશના સહવાસ જતાં સ્વદેશની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખવી એજ નિષ્પાદકપણાની પ્રતીતિ છે. કોઈ પણ કલાને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેણે નિષ્કપટ અને નિષ્પાલસ, સરળ અને શુદ્ધ રહેવું જોઈએ.

વળી હાલ આપણા પોતાના જ સ્વાર્થ ખાતર આવી પરદેશી કલાના સંધર્ષણની જરૂર

સ્વાર્થ, છે. હાલનો જમાનો વ્યાપાર અને વાણિજ્યનો છે. જો આપણા દેશની કલાકારીગરીની વસ્તુઓનો સારો ઉદાય થાય એવું જોવાની

આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે તેની રૂપરેખા તથા રચના સુધા-

રવાની ખાડુ જરૂર છે. એકને એક નમુનાને વળગી રહ્યાથી કલાની પ્રગતિ થતી નથી. આ વિષયમાં રાયલ એકેડેમીના પ્રમુખ સર ફેડરીક લેઇટને શીખામણ દીધી છે કે “ દેશની પડતી જતી આબાદી ટકાવી રાખવામાં કલાનો ઉપયોગ કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. સિત્ત સિત્ત દેશો વચ્ચે વ્યાપારની એટલી બધી હરીફાઈ અને ચરસાચરસીનો પ્રસંગ આવ્યો છે કે આ વ્યાપારની શરતના ખેલમાં જો જીતવું હોય તો માત્ર શ્રેષ્ઠ કારીગરી અને વસ્તુઓની ઉત્તમ પસંદગી ઉપર બેસી ન રહેતાં તેમાં સૌન્દર્ય અને નકશીની ખુબી આણી તેને ખુબસુરત બનાવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ.”

વેબ્બસીના પ્રખ્યાત પ્રદર્શનમાં આપણા દેશના જે કારીગરો વિલાયત ગયા હશે

તેમની આંખ હવે ઉઘડી ગઈ હશે. તે પ્રદર્શનમાં જતાં પહેલાં ધણા

વેબ્બસીનું પ્રદર્શન. શુદ્ધસ્થાની એવી માન્યતા હતી કે આપણી કલા, કારીગરી તથા

હસ્તરના નમુના પરદેશમાં જોઈશ્યાથી આપણા દેશને કાંઈ ફાયદો

નથી. માત્ર આપણા કૌશલ્યનું તેથી અપહરણ થવા પામે છે. અને આપણી ક્રાંતિએ ગળાં તેવી હરીદ્રાદમાં રેસાઇ જાય છે. આ ભીતિ કેટલેક દરજ્જે ખરી હશે. તો પણ કારીગરો અને હુન્નરના ઉત્તાહો પોતે તે પ્રદર્શન જોવા ગયા હશે તેમનાં મન તો વ મોડાંમાં થયાં જ હશે. અને વધારે ઉદાર વધારે ઉદાત્ત આદર્શો કમળને જ તેઓ પાછા હશે. આપણા હુન્નરના સંકટાચ અને કારીગરોના સંકટા મનનો જમાનો રહ્યો નથી. પાટણમાં પટાળીં વણનારાઓ અને સંખેડના સંધાડીયાઓ એ સંકટા વિચારના હોય છે કે તેઓ પોતાનો ધંધો પોતાની દીકરીઓને શિખવા કે જોવા દેતા નથી. કે રખેને તેમની મારફતે તે કારીગરી પોત જોવાઈના કુટુંબમાં જતી રહે. આવી ધર્પાથી દેશને કાંઈ લાલ નથી. જમ બદલાઈ ગયો છે. સાત સમુદ્રથી ઘેરાયલા અને સાત પર્વતમાળથી રક્ષાયે એકાદી જંજુડીપની કંપના હવે ત્યજી દેવી જોઈયે. આપણા દેશ એક શહદારી મ થઈ પડ્યો છે. આગગાદી, આગબોટ અને હવે તો એરોપ્લેનના રસ્તે પણ પરદેશીએ હક્કા ચાલુ જ રહેશે. પરદેશીઓનો અને આપણા દેશનો સંબંધ માત્ર નદીનાવ સંજોગ જ આકસ્મિક રહ્યો નથી. જગતના સંવર્ષણમાં આવ્યા પછી ધક્કા ખાવા અને ધક્કા મારવ પણ શક્તિ ખીલવવાની જરૂર છે.

સર્વ ડંખનું ઝેર સર્પજ પાછો ચુસી લઈ શકે છે; ડંખ ઉપર મોખડો ચોંટાંચા ઝેર તરત ચુસાઈ જઈ ઝેરનો પ્રતિકાર થાય છે. વિવેકાનંદ સ્વા ઝેરનો પ્રતિકાર. વચન એવું હતું કે આપણા દેશની કલાઓ, હુન્નર કારીગરીને શું પના સર્પનો ડંખ લાગ્યો છે. તો તે યુરોપી પ્રજા પાસે ફરીથી ચુસા લેવો જોઈએ; આપણી કલાઓ હુન્નર અને વ્યાપાર ચુસી જઈ તેના કુચા યુંકી યુરોપ વ્યાપારીઓ દેશમાંથી દ્રવ્ય લઈ ગયા છે, તો આપણા દેશના વ્યાપારીઓએ પરદેશ જ આવ જ સાથે એ ઝાણ ચુકાવનું જોઈએ.

આ હરિદ્રાદમાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વ તો પૂર્વ રહેશે અને પશ્ચિમ સાથે તેનો કદાપિ મેળ પડશે નહીં. સિંધુ જ ગંગા સિંધુનો સંગમ. ગંગા વચ્ચે છેડો છૂટકો થયા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ કોઈવાર સંગમ થઈ શકશે જ નહીં, એકનું બેલું પૂર્વમાં ઉતરશે. જીને પ્રવાહ પશ્ચિમમાં ચાલુ રહેશે; આવી ચર્ચા કરનારા ભૂતી જાય છે કે એકવાર સાલ રાના રણમાં પણ સમુદ્ર ધુવવતો હતો અને રજપુતાણાના રણમાં સમુદ્ર જોવાં મરોવરો હ એમ ભૂગર્ભશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો છે. વળી વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોય તો પણ નિરા થવાનું કારણ શું ? સર્વ ઉગશે તો પૂર્વમાં જ.

અસ્તોદયની ગતિ ન્યારી છે. જે પૂર્વને Uchhangiang East (ગતિ ચૂન્ય પૂર્વ એવો મળકનો આલેખ હતો, તેણે પોતાનાં પીંછાં ખંભેરવા માંડ પરસ્પર સંમેલન. છે. જપાને પ્રગતિની પહેલ કરી છે અને ચીન દેશની ઉત્કાન્તિ કે પૂર્વના દેશોના સામર્થ્યમાં વધારો કરવા જોશબેર પ્રયત્નો આદર્શો દ્રાણની ગતિની અસિદારી છે. જે યુરોપ ને જડવાદી માનવામાં આવતું હતું તેની આં મહાન યુદ્ધ વખતે ઉપરી જર્મનીના પગલે પગલે આધ્યાત્મિક Spiritual થવા વચ્ચે પામુ તે બ્રહ્મ કરે છે. આવા પરસ્પર સંમેલનથી અલુધાર્યા અલુકલ્પેતાં પરિણા

આઠમી ગૂ. સા. પરિષદનું પ્રદર્શન બોલતી વખતે અપાએલું ભાવણ ૪૨૫

આવશે. તે વળાએ ભારતવર્ષાઓ શું પોતાના જંબુદ્વિપમાં બેસી રહી શકશે. રણમાં દાવા-
નળ સળગી રેતીનો પ્રચંડ અંજાપાત તથા મોટું વાવાઝોટું યદ્ય તોફાન બળે ત્યાં શાહમુગની
મોઢક રેતીમાં માથું ધાલી દધ નિરપેક્ષ નિઃસ્વાર્થ જીંદગી ટકાવી રાખી શકશે ?

આપનો મેં ઘણો વખત લીધો તે. માટે લખા માણું છું. આજનો વિષય પૂરા કરતાં

પહેલાં માત્ર આપણી લલિત કલાના પુનરુદ્ધાર માટે શું શું થવા

દસ આદેશ. આપણો દેશ આપની પાસે આશા રાખી રાકે તે માટે દેશનો

સંદેશ જણાવવાની જરૂર છે. બાઇબલમાં જેવી રીતે Ten

Commandments એટલે દસ આદેશો આપ્યા છે. તે પ્રમાણે આપણે પણ દસ ફરમાનો
પાળવાની જરૂર છે. તે ગણાવી આજનું પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુક્યાનું જાહેર કરીશ.

૧ કોઇ પણ હિન્દીવાને પ્રાસાદ, હર્થ કે બંગલો બંધાવવો હોય તો તેણે હિંદુ

શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા સૂત્રધાર પાસે તેનો નકશો કરાવી તેના હસ્તક જ તે બંધાવવો.

૨ કોઇ પણ હિન્દીવાને પોતાના ઘરનો શણગાર કરવો હોય તો ખુરશી, કોચ,

ફરનીચર વગેરે સર્વ ગૃહસુંગારનાં ઉપરકરણ હિંદી કારીગરીનાં પસંદ કરવાં.

૩ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને કલાલાવણ્ય માટે આદરભાવ ઉભો થાય તે માટે શાળાઓનાં

મકાનો તથા બીજાં સર્વ જાહેરમકાનો આસપાસ સુગંધીફૂલ સાથેના બાગબગીચા,

જળાશયો, ડુવારા વગેરે મનરંજન થાય તેમ રચાવવાં.

૪ ભાવણની પૂજા માટે જાપાન દેશ પ્રમાણે જાહેર તહેવારો પસંદ કરવા જેવા કે

વસંત રત્નમાં વસંતપંચમી; શરદ ઋતુમાં શરદપૂર્ણિમા; હેમંતોત્સવ કે જે દિવસે

કમળ અગર કુમુદિનીનાં ડુલોથી સર્વ ઉત્સવવિહારીઓ સન્નજ થાય કે અશોકના

પહેલાં અંકુર ડુટવાના પ્રસંગે લક્ષનાઓ અમકતકે લગાડેલા પગે તેને લાત મારી

સૌન્દર્યની પૂજા રચાવે.

૫ ધાર્મિક ઉત્સવના દિવસોએ પણ પૂજા અર્ચાની વિધિમાં ફળપ્રલોભણાં વૃક્ષ રોપવાની

વિધિ દાખલ કરાવવી.

૬ શાળાનાં મકાનો તેમ શહેરનાં બીજા જાહેર મકાનો ઉપર દેશના પુરાણોમાંથી બોધ

અને નીતિસૂચક ચિત્રપટો દીવાલના શૃંગાર માટે ચિતરાવવાં.

૭ ધનાદય ગૃહસ્થોએ પોતાના ગૃહસુંગારમાં હિંદુસ્થાનની ચિત્રકલાનાં નમુનેદાર ચિત્રો

એકત્ર કરી તેનું પ્રદર્શન કરાવવું.

૮ દેશના સંગ્રહસ્થાનોમાં હિંદુસ્થાનના શિલ્પના પૂતળાંઓ તથા ચિત્રોનો સંગ્રહ કરાવવો.

૯ પરદેશની લલિતકલાઓના અભ્યાસ માટે હોતકર યુવાનોને શિષ્યવૃત્તિ આપી

કલાની કેળવણીમાટે પરદેશ મોકલવા અને

૧૦ દેશના કારીગરોએ પોતાના સાંકડાં મન પ્રગુલ્લ કરી સૌન્દર્યની ઉપાસનાં માટે

પરદેશના ભાવણમય નમુનાઓને પોતાના કારખાનામાં સ્થાન આપવું.

આટલા આદેશો પળાવ્યાથી લલિતકળાનું ભવિષ્ય સુધરશે એવી હું આશા રાખું છું.

તથાસ્તુ.

આઠમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક

અગાઉથી નહીં થયા મુજબ આઠમી સાહિત્યપરિષદની બેઠક ચાલુ એપ્રિલની તા. ૨-૩-૪ના રોજ મળી હતી. આ તારીખો નહીં થવાનું કારણ તો એ છે કે આ દિવસો ઇસ્ટર તહેવારના હોઈ જાહેર રજા તરીકે પળાય છે પણ તેનો આકસ્મિક લાભ, ઋણની અનુકૂળતા, પણ પસંદગીનું સંપૂર્ણ નિર્ણયક અને સમર્થક કારણ ગણાવું જોઈએ. નહિ તો, નહિ તડકો, વસંતની તાઝગી ગમે તે સંમેલનને માટે અનુકૂળ છે, તો વસંતનો મહિમા ગાતા આપણા સાહિત્યને માટે તો વિશેષ કરીને.

તા. ૨ જીએ જૈન વિદ્યાલયમાં બપોરના સંમેલન બરાબર. સંમેલનનો ખંડ જરા સાંકડો પડતો હતો, પણ મુંબઈનાં સાધનો જોતા એકંદરે એ પસંદગી ખોટી નહોતી. સંમેલનનું કામ સંગીતથી શરૂ થયું. પ્રથમ શ્રી નરસિંહરાવના સરસ્વતી સ્તવનનો સંસ્કૃત શ્લોક ગવાયો જેમા ગૂઢં નૃપુરશબ્દમાગ્રમપિ નો ઉલ્લેખ હતો. બીજાં ગુજરાતી ગીતોમાં શ્રી. ખજારદારના ' સદાકાળ ગુજરાત ' કાવ્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ શ્રી લલિતજીએ ગાયું.

“ જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત ”! બૃહદ્ ગુજરાતની ભાવનાની આ પંક્તિ છે. આપણો ઇતિહાસ, આપણી વહેપારી સાહસિકતા, આપણું, મીલન-સારપણું એ સર્વ જોતાં આ ભાવના ગુજરાતને સ્વાભાવિક છે. અનુકૂળ સંમેલો હોત તો જવાબી ઝાઝિયાર ધુધીનો દરિયો ગુજરાતનો જ હોત. પણ અત્યારે તો એ ભાવના-ઉપર ટૂંકી વર્ણુબેદ ઉપર રચાયેલી સામ્રાજ્યની નીતિના પ્રહારો જ પડે છે. અને એ બૃહદ્ ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાતે શું કર્યું છે ? ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ શું કર્યું છે ? જો આપણા વિચારકોએ ધાર્યું હોત તો આફ્રિકાની અસંસ્કૃત જાતિઓને આપણે આપણી લિપિ આપણું સાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિ આપી રાક્યા હોત. તેને બદલે આપણે એ પ્રદેશ તરફ બેઠકકાર જ રહ્યા છીએ, ત્યાંના આપણા ગુજરાતીઓ સાથે કલા કે સાહિત્યનો કોઈ જીવંત સંબંધ રાખ્યો નથી. હજી કાંઈ મોટું થયું નથી. હજી આપણા સાહસિક જીવાનો, માત્ર વહેપારની મહત્વાકાંક્ષાથી નહિ પણ સાહિત્ય, રાજકારણ, શિક્ષણ, વગેરની મહત્વાકાંક્ષાથી ત્યાં જાય તો અહીંની બધ અને સંસ્કાર પોષતી પ્રમત્કીય સંસ્થાઓના સંબંધમાં રહી ત્યાં ઘણું કરી શકે. આખા બૃહદ્ ગુજરાત સાથે આપણી પ્રમત્કીય સંસ્થાઓએ હૃદય અંગેનો સંબંધ રાખવો જોઈએ.

સંગીત આદિ સ્વાગતપ્રમિતિના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પોતાનું સત્કાર ભાષણ વાંચ્યું. આપણા સાહિત્યની મુખ્ય ચાર ઊણપો તરફ તેમણે પરિવર્તનું ધ્યાન ખેંચ્યું:-કાશ, સાઈ વ્યાકરણ, ગુજરાત-કાશીવાગ્ડો સંશોધાયેલો ઇતિહાસ અને જોડણીનું સર્વમાન્ય ધોરણ. ભાષણ દરમિયાન તેમણે દાવના સાહિત્યમંથનના વેગનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. એ વેગજન્ય વિપુલતામાં કયા દોરચાનો રહેલાં છે તે બતાવ્યાં. ' દાવનું વાતાવરણ

એવું છે કે દરેક લેખક પોતાને કંઈક વલુદ્વાળો સમજે છે. અને તેથી તેને કાંઈ માર્ગ-દર્શકની જરૂર છે એમ તેને લાગતું નથી; એવું તેમણે હાલના સાહિત્યના વાતાવરણનું નિદાન કર્યું. તે અમને ચચાર્ય લાગે છે. માત્ર અમે એટલું ઉમેરવા માગીએ છીએ કે લેખકની આ માન્યતા નીચે કાંઈ ખરી આત્મશ્રદ્ધા રહેલી હોતી નથી પણ કંઈક જનતાની અવગણના અને કંઈક વિષય તરફની ભક્તિનો અભાવ, અને સાહિત્ય તો માત્ર જનતાને ચકિત કરે એવું હોય તો બસ છે એવી સાહિત્ય વિશેની બાલિશ માન્યતા રહેલી છે. અને આ સંજોગોમાં જ જો તે સાહિત્યવેગ ગંભીરવિષયો ઉપર ધસે તો એ વિષયનો અભ્યાસ માત્ર ડહોળાય એટલુંજ પરિણામ આવે એમ અમને ભય રહે છે. પણ છતાં અમે પણ સહકારમંડળના પ્રમુખશ્રી સાથે એકમત થઈ, આ સર્વ મંથનમાંથી અંતે તો સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ જ જોઈએ છીએ; એ કૃત્રિમવેગનું પૂર થોડા કાલમાં ઉતરી જઈ પ્રસન્ન શારદાજલ વહેવા માંડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સહકારનું ભાષણ પૂરું થતાં પ્રમુખની નીમણૂકની દરખાસ્ત આવી. શ્રી નરસિંહરાવે રા. બ. રમણલાલની વિદ્વત્તાની અને સાહિત્યસેવાની પ્રશંસા કરી અને તેમના નાનપણમાં જ પોતે તેમને વિષે આવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, - દેવર્ષિએ જ્યાં વિષે ભાખ્યું હતું તેમ-એમ જણાવ્યું. તેને ટેકા આપતાં શ્રી કેશવલાલ મુવે 'પર્વત' પડછે 'રાધ' જેટલી પ્રશંસા કરી અને શ્રી વી. મા. દલાલે પારસીઓએ હજાર વરસ ઉપર શુદ્ધતાની ભૂમિ, ભાષા અને વેપ સ્વીકાર્યો હતો એ વાતનું સ્મરણ કર્યું.

શ્રી પ્રમુખનું ભાષણ અમોએ અન્યત્ર આપેલું છે. તેને વિષે તેમાં પ્રેરણા નહોતી, અમુક વિચારનેતાઓ કે અમુક વિચારપેદીઓ ઉપર તેમાં અપ્રત્યુત્ત આક્ષેપો છે વગેરે ટીકા ત્યાં ત્યાં કહી નાંખવી સહેલી છે અને એવી ટીકાઓ થઈ હતી પણ ખરી. સાહિત્યપરિષદને અંગે જે ખોટી ગરખડો ધમાલો શંકાઓ અને ફરિયાદો થાય છે તેનો તેમણે બહુજ માર્મિક જવાબ આપેલો છે. અને તેમાં વ્યક્તિગત આક્ષેપનો આરોપ ન કરતાં તે છે તેવા સિદ્ધાન્ત રૂપે તે કથનો લઈએ તો ભાષણ તટસ્થ રીતે લખાયું છે એમ ગણાવું જોઈએ.

સાહિત્યનાં સર્વ પ્રકારોની અને તેનાં લક્ષણોની તેમણે સમીક્ષા કરી છે. આ વિષય ઉપર ઘણાં વરસોથી તેઓ જે વિચારો દર્શાવતા આવ્યા છે તે ઉપરાંત આમાં બહુ વિશેષ નથી પણ એ કાંઈ ભાષણનો કે ભાષણકર્તાનો દોષ ન ગણાય. પછ સંબંધી તેમના વિચારો આપણે જાણીએ છીએ, પિંગળના અનાદરથી કાવ્યબંધમાં શિથિલતા આવે છે એમ તેઓ માને છે. નિયમિત પદ્યરચના કાવ્યને આવશ્યક છે એટલુંજ નહિ પણ સ્વાભાવિક પણ છે. અજ્ઞાનથી કે અસામર્થ્યથી ચતાં રખવનો, પદ્યનાં કે વ્યાકરણનાં, ભૂપણ નથી પણ દૂષણ છે. કાવ્યેતર સાહિત્યમાં તેમણે નવલકથા અને નાટકને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યું છે, અને શાસ્ત્રિકાની નાની નવલિકાથી સંતોષ ન માનતાં વિસ્તારી નવલકથાનો પ્રયત્ન કરવા લેખકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે યોગ્ય કર્યું છે. ગદ્યમાં ઇતિહાસ ઇવનચરિત્ર અર્થશાસ્ત્ર સમાજ-શાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે જ્ઞાનના સર્વ વિષયોમાં હવે મૌલિક ગ્રંથોની જરૂર છે. વિવેચનના વિશે તેમણે યોગ્ય રીતેજ બહુશ્રુતપણા ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને છેવટે કલા નિતિથી પ્રારંભી ન હોઈ શકે એવો પ્લેટોનો મત ટાંકેલો છે જે અત્યારના વિવેચકોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

સાજથી વિષય વિચારણી મમિતિ બેમવાની હતી તેને માટે પ્રથમ પ્રતિનિધિ મઝ્ઝમાથી ચૂટણી થઇ જહેવુ જોઇએ કે આપણા મમાજમા જાહેર ચૂટણીઓનો પરિચય થણા ઓઠા છે અને સાક્ષરો તો આ બાબતમા કેટલાક મામાન્ય માણુસો કરતા પણ ઓઠી આવડતવાળા જણાતા હતા રીતસર પ્રથમ નામેની દગખાગ્તો થરી જોઇએ એ પછી મન લેવાય, અને મત લેવાતા એક માણુસ એ વખતે મત ન આપી શકે એટલી સલાહ પણ લેવાનું કોઇને સૂઝ્યું નહોતું ગમે તેમ હાહો કરતા મતો લેવાયા અને મમિતિમાગ્તો તેથી પણ વધારે ગરબાટ આવતો હતો એ સર્વ વ્યતિકર અને જૂનામાગીએ ળીએ અને એટલા માટે વાચકો આગળ રજુ પણ કરવા માગતા નથી માત્ર ત્યાં આવતા વિમાહો અને ટપાટપી ઉપરથી અમને એટલું જ કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે એ મર્વમા અમને આપણી સમસ્ત જનતામા રહેલો પરસ્પરને અવિશ્વાસ, નકામા આશ્લેષો, અનોદાર્ય, વગેરે જ પ્રતીત થતું હતું. કઇકે બધારણુમા કામ નહિ કરવાને લીધે વસ્તુચિતિના ગ્રહણની મદતા અને શિથિલતા પણ દેખાતી હતી તેમા પણ લાવનગર પરિપદે પરિપદમઝ્ઝની સત્તા આપવામા વિચિન સ્થિતિ જાળી કરી હતી સામાન્ય રીતે જે સત્તા અમુક મમિતિને ધારા ધડવાનું કામ મોષે તે સત્તા આગળ જ તે ધારા છેવટની મજુરી માટે આપના જોઇએ લાવનગર સાહિત્ય પગિપદે એક મઝ્ઝ નીમ્મુ અને તેને બધાણુ ધડવાની કુલસત્તા આપી, તેણે બધાણુ ધરી રજીસ્ટર કરાવ્યું અને બધારણુનો આજ પંકા માત્ર એક જ ભાગ પરિપદ આગળ મજુરી અને ફેફાડ કે મુધારા માટે રજુ થયો વિષયવિચારણી મમિતિના એક અગત્યના વર્ગને આ સમસ્ત બધારણુના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જ અનિષ્ટ હતા અર્થમા સિદ્ધાન્તના ભેદો રજુ થયા તે એ હના કે (૧) પરિપદમઝ્ઝ નહિ પણ પરિપદ ચોતે મવોપરિ રહેની જોઇએ અને મઝ્ઝ તેની સત્તા નીચેનું તેનું કાલમી અગ હોનું જોઇએ (૨) મઝ્ઝ, તેની મધ્યગ્ય સલા અને કાર્યવાહક સમિતિ એમ ત્રણ નહિ પણ મઝ્ઝ અને એક બીજી સમિતિ એમ બેજ અગે જોઇએ (૩) સમસ્ત બધારણુ વધારે સાદુ અને નિયમોથી ઓણુ જરૂરયાણુ હોણુ જોઇએ અર્થમા સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે સર્વ પક્ષકારોને વિચાર કરના વિગેષ સમયની જરૂર હતી અને તેથી અનેક વાધા અને વિરોધ પડી સભા મુલતની ગરી

બીજે દિવમે સવારે નિબધવાચન હતું નિબધવાચનની અવગ્યાસનોપકાર નહોતો શ્રોતાવર્ગમા ધૈર્ય અને માક્ષરોચિત ગાબીર્ય નહોતું એ ખરૂં પણ એ ગમે તેમ હોય પણ એવડો મોટો શ્રોતાવર્ગ ચોતાને કચિત્ક ન હોય એવા વિષય ઉપરનું લાણુ આખ્યાન ચોતે માલગી ન શકે, મમજ ન શકે, છતાં દમ દમ મીનીટ વચાના દરમ્યાન શાન્ત બેસી રહે એ અસંભવિત જ હતું છેથી સાહિત્ય પગિપદની પેરે નિબધોના વિભાગો નહોતા કયાં એટલે તે વિષયમા રમ લેનાર વર્ગજ શ્રાતા હોય એવું બન્યું નહોતું વગી લાપજોની નકલો અગાઉથી ળપારી વહેંચાયથી નહોતી તેથી જેને ધ્યાન આપનું હોય તે પણ ધ્યાન આપી શકે એમ રજુ નહોતું આ વખતે નિબધ હપામણીનું કામ કાર્યકર્તાઓના હિસાદથી નિપરીતજ થયું છે માલગ્ય છે કે, પગિપદ ઉવડનાજ બધા લાપજોની નકલો પ્રથમથી જ તૈયાર ગખા વહેંચી દેના, આટવાવનો એ ભાગ આખો જપારી તૈયાર ગખવા કાર્યકર્તાઓની ઉમેદ હતી તેને બન્ને બેચાગ મિત્રાય કોઈપણ લેખ તેઓ હપાવી તૈયાર રાખી શક્યા નહોતા અને એક લેખની હાથગ્રંથતો બેકના ખડમાથી

જેડ કરવાના મુદ્દા અને સીમા વિષે નિશ્ચિન હતો. તોડજેડ પણ તરત થઈ ગઈ. પરિષદ મંડળમાંથી જે મધ્યસ્થ સલામંથી હતી તે સલામાં પરિષદ સાત સભ્યો ચૂંટીને મોકલે અને પછી એવી મધ્યસ્થ સલામંથી સાતની કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટાય એવો નિયમ અંધારણમાં હતો તેને બદલે પરિષદે મોકલેલા એ સાત સભ્યો કાર્યવાહક સમિતિના જ ગણાય એવું સમાધાન થયું, જેથી છેવટના કાર્યનિર્ણય વખતે પરિષદનું પ્રતિનિધિત્વ મોટા પ્રમાણમાં રહે. સર્વ પક્ષે આ દરાવમાં સંમતિ આપી અને આઝીના મુધારાનું કામ એકદમ ચાલ્યું. માત્ર છેવટની કલમમાં શ્રી મટુલાઈએ આગ્રહ કર્યો કે વિપયવિચારિણી સમિતિએ મંજૂર કરેલા દરાવો ઉપર પરિષદનો ગમે તે સભ્ય પ્રયુજની પરવાનગીથી મુધારો લાવી શકે એમ દરાવનું જોધએ અને એવો મુધારો તેમણે પરિષદની બેઠકમાં લાવવા હક્ક રખાવ્યો. રાત્રે ફરી વિપય-વિચારિણી સમિતિ બેઠી અને તેમાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો કરવા સંબંધી અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં બીજી લાખા તરીકે દેશી ભાષા દાખલ કરવા સંબંધીના દરાવો અગત્યના હતા. દેશી ભાષાના દરાવની ચર્ચા બહુ રસમય હતી. એક તરફ શ્રી નરસિંહરાવનો આગ્રહ એવો હતો કે ગુજરાતી તથા મરાઠી સાથે, અભ્યાસક્રમ વધારે કંઈ ન થઈ જાય એવી રીતે સંસ્કૃત પણ રાખવી જોઈએ અને શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ જેવા સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર જેવા અનુભવી પણ તેમની વિરુદ્ધ હતા.

ત્રીજે દિવસે નિબંધવાંચન થઈ રહ્યા પછી દરાવો આવ્યા. ઘણાખરા દરાવો તો વિરોધ વિના જ પસાર થઈ ગયા પણ પરિષદે મોકલવાના સાત સભ્યોની ચૂંટણીના પ્રશ્ને ઘણો સમય લીધો. આગલે દિવસે વિપયવિચારિણી સમિતિએ દરખાસ્ત માટે સાત નામો નક્કી કર્યા ત્યારે પણ વિરોધ થયો હતો. અને હવે અનેક નામોની દરખાસ્તો આવવા લાગી અને તે સાથેજ જેમના નામોની દરખાસ્તો મૂકાઈ હતી તેમાંના કેટલાક પોતાની ચૂંટાવાની મરજી નથી એમ જાહેર કરવા લાગ્યા. સલામાં અવ્યવસ્થા ચર્ચા ગઈ. પરિષદની ખુદી બેઠકમાં મુધારો લાવવાનો જે હક્ક શ્રી મટુલાઈએ આમવર્ગ માટે પસાર કરાવ્યો હતો તે પ્રશ્નની અનિષ્ટ બાબત ત્યા બરાબર ઉગ્ર રૂપે મર્તિમન્ત થઈ. આ સમયે એક કાર્યકુશળ વ્યક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. ત્યા હાજર રહેલા માણસોને, તે સમયનો સલામો ફોલ અને વ્યક્તિનો પ્રવેશ ઘણો સમય યાદ રહેશે. શ્રી પટ્ટણી સમાધાનીના ચિત્રરૂપ શ્વેતવસ્ત્રે દાખલ થયા. તેમના રજનાર્યે શ્રી રાયચુરાએ એક લોકગીત ગાયું. શ્રી પટ્ટણીએ આપી દરખાસ્તો-મા વખત ગાળવાને બદલે બધાં નામોમાંથી પ્રમુખશ્રી પોતેજ સાત નામો પસંદ કરી લે એ પરિષદને વધારે શોભાસ્પદ છે એમ જણાવ્યું અને આમવર્ગના હક્કના પ્રતિપાદન માટે લડના આમવર્ગે છેવટે આ યોજના સ્વીકારી અને સાત નામો ચૂંટાયાં. આ પછીનું બધું કામ બહુ જ સરસનાથી ચાલ્યું. આભાર માનવાના દરાવો આવ્યા. છેવટે આ પરિષદના કાર્યની મુખ્ય જવાબદારી ઉઠાવનાર શ્રી મુનશીએ બહુજ નિખાલસ રીતે અને માર્મિક રીતે પોતાના હૃદયના વિચારો રજુ કર્યા. તેમણે જણાવ્યું કે રાજકારણી સલામોની વ્યવસ્થા સહેલી છે પણ સાહિત્યકારોની સલામી વ્યવસ્થા અધરી છે કારણકે દરેક સાહિત્યકાર એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે 'દરેકને પોતાનું ઇન્દ્રાસન છે,' અને નહીઆદનું આમન્ત્રણ આપનાર શ્રી ચન્દ્રશંકર પંડ્યાને ચેતવણી આપી કે માથે લીધેલા કામના ભારે-તેમને દમ તો છે જ અને-દમ ન નીકળી જાય એની સંભાળ રાખે તો ફીક...

ગણુનામા આવે છે મુનાઇ ઇનાકાનુ મળુ મમાચા - (ક્રમ નામ માનમા તે મળુ સમાચાર છે) પણ એ જ ઉદ્દેશથી બહાર પાડવામા આવ્યું છે કે કાંઈ પણ હિંદી વેપાર હિંદુસ્તાનના દરિયાકાંઠાથી અર્થનાશ્રનો અભ્યાસ કરે તો તેને નિઃસ્વાર્થી બનાવી દેવો એટલુયે નહિ પણ તેને હાકા પાડી દેવો.

દર ભરવાની શક્તિનુ પ્રમાણુ આપણે પ્રગ્નના જીવનનિર્વાહના અર્થના આગ્રહાઓ ઓળખા ઓળા લખને, વધારે બનાવી રાખીએ છીએ મી રીંગન પોતાના પ્રથમા આગ્રહાકો દર વ્યક્તિ દી' વર્ષ દ્વાડા માટે ૯૦ રૂપીઆનો મુકી પોતાનુ કામ આગળ ચલાવે છે ચાર જણાના એક કુટુંબને આથી દર વર્ષે ૩૬૦ રૂપીઆની આવક થઈ એટલે દર મહિને ૩૦ રૂપીઆ થયા તો આ અર્થ પૂરતુ ગણાય ? મી નીરાજ નહે છે કે “ જીવનનિર્વાહના અર્થ માટે લીધેના આ આગ્રહાઓ હાન જેની રીતે દિનમા ચાલી રહ્યું છે તે પ્રમાણે લીધા છે, અને નહિ કે તે અર્થ કેટલુ હોયુ જોઈએ તે જોવામા આવ્યું છે,” ખરૂં છે પણ આપણે આખી પ્રગ્નની કંઈ ભગવાની શક્તિનુ પ્રમાણુ જોવામા બે । છીએ અને તેથી આખી પ્રગ્નમા આવતી લિન લિન વ્યક્તિઓની કંઈ ભરવાની શક્તિનુ પ્રમાણુ કેટલું છે તે શોધવાથી આખા દેશની કંઈ ભરવાની શક્તિનુ પ્રમાણુ મેળવી શકાય જીવન ટકાવવાનુ જરૂરી અર્થ આ કંઈ જોવામા ને આવક બચન નહે તેને જ કંઈ ભરવાની શક્તિ કહી શકાય અને કુલ આવકમાથી માત્ર જીવન ટકાવી રાખવા માટે જે અર્થ જગ્યામા આવે તે આ જીવને જે આવક વધે તેને વધારાની આવક કહી શકાય નહિ, અને તેથી તેને કંઈ ભરવાની શક્તિ પણ કહી શકાય નહિ બીજા શબ્દોમા કહીએ તો જીવનનિર્વાહનો અર્થ ઉદાર ધોરણે ઓળખા ઓછા મુકીને પછી આવકમા જે કંઈ વધારો રહે તેને જ આપણે કંઈ ભરવાની ખરી શક્તિ કહી શકીએ એક કુટુંબને સામાન્ય મુખ સગવડનારાણુ જીવન ગાળવાને જે અર્થ કરવો પડે, તે અર્થ કુલ આવકમાથી આ કંઈ જે શેષ આવક રહે તેના પર કરનુ ધોરણ નક્કી થયુ જોઈએ.

થોડા વખત પહેલા મુનાઈના ‘ મળુ કાર્યોચ ’ તરફથી મળુરોના કુટુંબનિર્વાહનો અર્થ કેળવે છે તે તપાસના માટે મી શીંગળની દેખરેખ નીચે એક કમીની નિમનામા આવી હતી આ કમીની મળુ જીવનના ધોરણુ વિષે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે —

“ આગ્રહાઓ અને બીજા માન્યથી એકબીજા જણાઈ આવે છે કે સામાન્ય મુખ મગરડનાનો વિચાર કરતા જીવનનુ ધોરણુ ઘણુ નીચુ લાગે છે ખરેખર જો કે હિંદી પ્રગ્નના જીવનના ધોરણુમા ઘણી ઝગપથી ફેરફાર થઈ ગયો છે તો પણ કશુન કરવુ પડે કે હાનુ જીવનધોરણુ ઘણુ નીચુ છે, અને જે કુટુંબ મહિને ૩૦ રૂપીઆ રમાય છે, તેનુ તો ઘણુ જ નીચુ છે સારી રીતે કામ કરવાને સામાન્ય જરૂરીઆતો (જેમકે ઘર વિ) જોઈએ તેવી જાતની નથી કેળવણી પાળી બહુ જ થોડો અર્થ કરવામા આવે છે અગર તો બીજાકુલ અર્થ કરવામા આવતો નથી અને અન્ય ઔદ્યોગિક દેશોમા જેવી રીતે મીન મળુરોના બાળકોને કેળવણી મળી રહી છે તેની કેળવણી અહીંઆ આપવામા આવતી નથી વળી વધારામા સામાન્ય રીતે આ કુટુંબો માદગીના રખતમા તેમ જ ઘડપણના વખતમા પોતાનો નિર્વાહ કરવામા અમમર્થ બને છે ’

દર્શાવેલી રીતે લેવાયેલા કાંતનાર મજુરના ચાર જણના કુટુંબની માસિક આવક ૩૫ રૂ. ની છે. જ્યારે તેનો માસિક ખર્ચ રૂ. ૩૫-૩-૦ નો છે. છેલ્લામાં છેલ્લા વર્ષના ગોદીના પ્રત્યેક મજુરના કુટુંબની આવક ૩૫ રૂ. ની જ્યારે ખર્ચ રૂ. ૩૭-૪-૬ નું છે.

આ આંકડાઓ બતાવી આપે છે કે મુંબઈમાં ચાર જણના કુટુંબની ૩૫ રૂ. ની આવકના પ્રમાણમાં સામાન્ય ખર્ચ વધારે છે. મુંબઈ અને બીજાં મોટાં શહેરોનું લાલનું સામાન્ય નિર્વાહખર્ચ ઓછામાં ઓછું મહિને દહાડે ૪૦-૦-૦ રૂ. ગણી શકાય; અથવા તો વર્ષ દહાડે દર વ્યક્તિ દીઠ ૧૨૦ રૂ. આવે. આખા હિંદને એકત્ર (શહેર અને ગામડાંઓ ભેગાં ગણતાં) લઈએ તો આ આંકડો ઓછામાં ઓછો ૧૦૦ રૂ. નો લેવામાં મોટી ભૂલ થવા સંભવ નથી. એટલે ચાર જણના કુટુંબને મહિને ૩૩-૩-૦ ખર્ચ આવે. મી. શીરાજે જે ઓછામાં ઓછું ખર્ચ ૩૦ રૂ. મૂક્યું છે તેના કરતાં આ આંકડો બહુ વધારે ગણી શકાય નહિ.

જ્યારે દર વ્યક્તિનું વાર્ષિક નિર્વાહ ખર્ચ ૧૦૦ રૂ. લઈએ તો હિંદ કેટલી ફાળવ આવક પાડી શકે, કે જેના ઉપર કર નાખી શકાય.

મી. શીરાજ પોતાની ગણતરી પ્રમાણે નીચેના આંકડાઓ આપે છે:—

૧ કુલ આવક	૧૯૨૧-૨૨	૨૮૬૬ (કરોડ) રૂ.
૨ ઓછામાં ઓછો નિર્વાહ ખર્ચ.		૨૨૨૦ ”
૨૪ કરોડ ૭ લાખની વસ્તી. દર વ્યક્તિની મરેશસ નિર્વાહ ખર્ચ ૯૦-૦-૦ રૂ. લેખે.)		
૩ બીજા અને ખાતરનું ખર્ચ		૧૯૮ ”
૪ સંગ્રહમાં રોકવા પડતા		૫૫ ”
૫ ફાળવ પડેલી આવક—(કર ભરવાની સક્તિ)		
(૧-૨-૩-૪)		૩૯૩ ”
૬ લેવામાં આવતો કર		૧૨૯-૩ ”
૭ ફાળવ આવક ઉપર કરનું પ્રમાણ		૩૨-૯ ટકા

હવે જો આપણે દર વ્યક્તિનું વાર્ષિક નિર્વાહ ખર્ચ ૧૦૦ રૂ. નું ગણીએ તો (૨) માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ નિર્વાહખર્ચ રૂ. ૨૭૪૦ કરોડ આવશે. જ્યારે બીજા રકમો એમની એમ જ રહેશે. તેથી હિંદની ફાળવ આવક કે જેના ઉપર જ કર નાખી શકાય તે ૨૮૬૬-૨૭૪૦-૧૯૮-૫૫=૧૪૩ કરોડની થશે. અને આથી ફાળવ આવક અને લેવામાં આવતા કરનું પ્રમાણ ૯૦-૪ ટકા જેટલું આવશે, જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં માત્ર ૮૨ ટકા જેટલું જ છે.

મી. શીરાજ કહે છે કે “ આ આંકડાઓ ઉપર બહુ આધાર રાખવો જોઈએ નહિ, ” અને છેવટે જણાવે છે કે “ ગ્રેટબ્રિટનના પ્રમાણમાં હિંદ ઘણો જ ઓછો કર ભરે છે. ” પણ તેમણે યાદ રાખવું જોઈએ કે હિંદ જેવા ઓછી આવકવાળા દેશમાં થોડો કર પણ બહુ જ આકરો થઈ પડે છે, જ્યારે ધનિક દેશમાં વધારે પડતો કર પ્રમાણમાં તેટલો

આકાંક્ષે થઈ પડતો નથી, વાસ્તવિક રીતે તો હિંદુમાં ઓછો કર લેવામાં આવતો નથી, પણ વધારેમાં વધારે લેવામાં આવે છે દુનિયામાં ઓછામાં ઓછો કર ભરનાર કોઈ પણ રાજ્ય હોય તો તે હિંદુસ્તાન નથી, પણ મર્વ ગાળ્યોમાં ધનિક અમેરિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય જ છે.

દેશ પરદેશના કરોના આકાંક્ષાઓ સરખાવતી વખતે ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે જે અમલદારો એમ કહે છે કે હિંદુમાં ઓછામાં ઓછો કર છે, તેઓ આ મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી આવી સરખામણી કરતી વખતે દેશની આવક અને ખર્ચના આકાંક્ષાઓ જોવા છતાં પણ મુખ્યત્વે કરીને એ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે—

(૧) આવકનું પ્રમાણ (૨) અને કરો શા ગા કામમાં વપરાય છે

નીચેના આકાંક્ષાઓ ૧૯૨૦ ની સાલમાં જુલા જુલા દેશોની આવક બતાવે છે —

હિંદુ જર્મની ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા

અ	જીવનની જરૂરીઆતોની કિંમત બતાવનારો આકાંક્ષો *	૧૮૮ ૧૦૦૪ ૩૭૩ ૨૬૭ ૨૧૫
ચ	દરેક વ્યક્તિની આવક	૧૦૭ ૩ ૩૯૦૦ મા ૩૨૦૦ ફ્રા ૧૧૧.૫ પા ૭૦૦ ડૉ
ક	(અ પ્રમાણે કિંમતમાં થયેલો) વધારો ગણવામાં આવતા ચ ની ખરી કિંમત	૫૭ ૩ ૩૮૮ મા ૮૫૮ ફ્રા ૪૨.૧૫ પા ૩૨૬ ડૉ
ઙ	ક ને લગાઈ પહેલાના ભાવે ડૉલરમાં લાવીએ તો	૫૭ ૩. ૯૨૪ ડૉ. ૧૬૩.૪ ડૉ, ૨૦૪.૮ ડૉ ૩૨૬ ડૉ
ઈ	ઙ ને રૂપિયામાં લાવીએ તો (૧ ડૉ=૩.૦૮ રૂ)	૫૭ ૩ ૨૮૫ રૂ ૫૦૩ રૂ ૬૩૧ રૂ ૧૦૦૪ રૂ
ફ	ઈ ને હિંદની આવકના ટકાનું પ્રમાણ આપતા	૧૦૦ રૂ ૫૦૦ „ ૮૮૨ „ ૧૧૦૭ „ ૧૭૪૪ „
ગ	આવક અને કરનું પ્રમાણ	૪.૬ ટકા ૧૨.૨ ટકા ૧૩.૦ ટકા ૧૯.૬ ટકા ૮.૦૭ ટકા

હિંદની વ્યક્તિ દીઠ આવક ૧૦૭ રૂ ની ગણવામાં આવી છે, જે કે આ આકાંક્ષો ઘણો વધારે લેવામાં આવ્યો છે, અને તે માટે મી શીરાજ જવાબદાર છે હું મારી જાતે તે આકાંક્ષાને વધારે પડતો નેહ છું, પણ અહીંઆ તો માની દલીલ માટે તે આકાંક્ષો ગમે તે હોઈ ચાવી શકશે ભયે તે આકાંક્ષો ૧૦૭ કે ૧૦૦ કે પછી ૭૫ નો હોય તો પણ અહીંઆ તેનો ઝાઝો ખપ પડશે નહિ +

આપણે ઉપરના આકાંક્ષાઓથી જોઈ શકીએ છીએ કે દેખીતી રીતે દેશની આવકના પ્રમાણમાં હિંદના કરનો આકાંક્ષો ઓછામાં ઓછો છે પણ એ ચાલ રાખવું જોઈએ કે

* જુલાઈ ૧૯૧૪ મા આ કિંમતનું ધોરણ ૧૦૦ લઈએ તો

+ મી શીરાજ પોતાનો આકાંક્ષો ૧૦૭ નો મુકે છે તે માટે કોઈ પણ જાતની સાબિતિ નથી, શિવાય કે તેમની પોતાની, અને પોતે કદરેલા જીવનના અનુમાનની આ વિષય પર હિંદી લેખકોના વખવા પ્રમાણે (જે મી શીરાજ નેટવા જ વજીહવાળા ગણી ગયા) આ આકાંક્ષો ૭૫ ની આજુબાજુમાં આવે છે મી શીરાજ ૧૦૦ ઉપર આ આકાંક્ષો લેવામાં નેટલી ભૂલ ખાય છે, તેના કરવા ૭૫ લેવામાં ઓછી ભૂલ રહેલી છે

વધારે આવકવાળાની કર ભરવાની શક્તિ તેની આવકના પ્રમાણમાં વધારે હોય છે. દાખલા તરીકે બે માણસો લઈએ. એકની આવક ૨૦૦૦ રૂ હોય અને બીજાની ૧૦૦૦૦ રૂ. હોય, હવે ધારો કે આવકના બે ટકા પ્રમાણે કર લેવામાં આવે તો પહેલો રાજ્યને ૩ ૪૦-૦-૦ ભરશે. જ્યારે બીજો તે પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦ ભરશે; પણ ખરી રીતે આમાં પહેલાને કર બોજ ૩૫ થઈ પડશે. અને આમ હોવાથી જ આજકાલ દુનિયાના મુધરેલા રાજ્યોમાં આવકના કેદના પ્રમાણમાં કરનું ધોરણ ઓછાવતા પ્રમાણમાં રાખવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતનો ઇંગ્લેન્ડમાં ક્યાં સુધી અમલ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું ધોરણ જતાવનારું ટેબલ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે. આ દેશમાં કર ભરવાની શક્તિના પ્રમાણમાં કર નાખવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

વિવાદિત જોડાનો, ત્રણ જાળોડના ભરણપોષણ જેટલા ખર્ચ ઉપર કર માફ કરવામાં આવે છે.

કંમાએક્સી આવક.

આવક દર પાઉન્ડે લેવાતો કર. આવક ઉપર કરના ટકા. ૪૦૦ પાઉન્ડની આવક પર કરનું ધોરણ ૧ મૂકીએ તો વધતી જતી આવકો ઉપર કરનું ધોરણ.

પાઉન્ડ	શિ.	પે.		
૨૦૦	-	-	-	-
૩૦૦	-	-	-	-
૪૦૦	૦	- ૪	૧૦.૬૬	૧
૬૦૦	૧	- ૧૩	૫.૬૨	૩.૮
૮૦૦	૨	- ૨૩	૧૧.૦૪	૬.૬
૧૦૦૦	૨	- ૧૦	૧૪.૧૬	૮.૫
૨૦૦૦	૪	- ૧૩	૨૦.૬૨	૧૨.૪
૩૦૦૦	૫	- ૪	૨૬.૬૬	૧૬.૦
૪૦૦૦	૬	- ૧	૩૦.૪૧	૧૮.૩
૫૦૦૦	૬	- ૮	૩૩.૩૩	૨૦.૧
૬૦૦૦	૭	- ૨	૩૫.૮૩	૨૧.૬
૮૦૦૦	૭	- ૧૧	૩૬.૫૮	૨૩.૮
૧૦૦૦૦	૮	- ૭	૪૨.૮૧	૨૫.૮
૨૫૦૦૦	૧૦	- ૧	૫૦.૪૧	૩૦.૩
૫૦૦૦૦	૧૧	- ૦	૫૫.૦૦	૩૩.૧
૧૦૦૦૦૦	૧૨	- ૬	૫૭.૫	૩૬.૬

ઉપરના આકાશોમા એ વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે (૧) શરૂઆતના આંકડા-ઓમા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, જેના ઉપર દર નાખી શકાય તેવી ઓછામાં ઓછી આવક કરતાં જે કોઈ પણ આવક જમણી કે પાંચ ગણી હોય તો તેવી આવક ઉપર લેવામાં આવતો દર ઓછામાં ઓછી આવક ઉપરના લેવામા આવતા દર કરતા જમણા કે પાંચગણાથી કંઈક વધારે છે. દાખલા તરીકે ૪૦૦ પાઉન્ડ ઉપરનો દર આવકના ૧.૬૬ ટકા છે. જ્યારે ૮૦૦ પાઉન્ડ ઉપરનો ૧૧.૦૪ ટકા છે. એટલે કે ૪૦૦ પાઉન્ડની આવક પર લેવામા આવતા કરના ધોરણ કરતા ૬.૬ ગણો વધારે છે, ૨૦૦૦ પાઉન્ડ ઉપર ૨૦.૬૨ ટકા છે, એટલે કે ૪૦૦ પાઉન્ડ ઉપર લેવાના કરના ધોરણ કરતા ૧૨.૪ ગણો વધારે છે. પણ આવકની અમુક હદ પછીના છેવટના આકાશો તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે કરમાં થતા વધારાનું ધોરણ પ્રમાણમા ઓછું થતું જાય છે. આમ થવાનું કારણ ઉધાડું છે. ધારો કે ૨૫૦૦ પાઉન્ડની આવકમાથી સેંકડે ૧૦ ટકા લેવામા આવે તો ૨૫૦૦૦ પાઉન્ડની આવકમાથી સેંકડે ૧૦૦ ટકા લઈ શકાય નહિ ઉપલા કોષ્ટકમા આપ્યા પ્રમાણે ૪૦૦ પાઉન્ડની આવકનો દર આવકના ૧.૬૬ ટકા છે. જ્યારે તેનાથી દસગણી મોટી ૪૦૦૦ પાઉન્ડની આવકનો દર તે આવકના ૩૦.૪૧ ટકા જેટલો છે; અર્થાત ૧૮.૩ ગણો વધારે છે. પણ ૮૦૦૦ પાઉન્ડની આવક ઉપરનો દર માત્ર ૨૭.૮ ગણો વધારે છે. આથી જણાઈ આવે છે કે આવકની અમુક હદ વટાવ્યા પછી કરનો બોજો પ્રમાણમા વધતો નથી, પણ ઓછો થતો જાય છે, અને છેવટે ધણું જ સાદું પ્રમાણ રાખવામા આવે છે.

ઉપરની બાબતો ધ્યાનમા રાખીને હવે આપણે તપાસવું જોઈએ કે હિંદમા કરનો બોજો બીજા દેશની સરખામણીમા ઓછો છે કે વધારે ?

એક વખત એમ ધારીએ કે હિંદ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમા પોતાની સરકાર નથી, પણ તેમના ઉપર એક મધ્યવર્તી સંસ્થા જેમકે પ્રજાસંઘ (league of nations) રાજ્ય કરતી હોય, તો આ મધ્યવર્તી સંસ્થા દરેક દેશ ઉપર કરનો બોજો કેટલા અને કેવા પ્રમાણમા વહેંચશે ?

હવે ધારો કે ઇંગ્લેન્ડમા દેશની આવકના સેંકડે ૧૯.૬ ટકા જેટલો કર લેવાનું નક્કી થાય—(કે જે આકડો ૧૯૨૦ ની સાલમા લેવામા આવેલા કરની બરાબર છે)—તો હિંદ માટે વ્યાજબી કર શું હોઈ શકે ?

હિંદ કરતા ઇંગ્લેન્ડની સરેરાશ આવક ૧૧ ગણી વધારે છે છતાં ઉપરના આપેલા કોષ્ટક પ્રમાણે જેમ આવક વધે તેમ કરના ધોરણમા થતા વધારાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ હિંદ કરતા ૧૮.૩ ગણો વધારે કર ભરવા શક્તિવાન છે. એટલે કે ઇંગ્લેન્ડમા આવક ઉપરનો દર ૧૯.૬ ટકા હોય તો હિંદમા $\frac{18.3}{1.66} = 11.04$ ટકા થાય

ઉપરના ધોરણ પ્રમાણે હિંદમા આવક ઉપરના કરનો બોજો આવકના ૧.૦૭ ટકા કરતા વધુ હોવો જોઈએ નહિ.

જર્મનીની આવક હિંદ કરતા પાંચ ગણી વધારે છે અને તેથી ઉપરના સિદ્ધાંત અનુસાર જર્મનીમા કરનો બોજો હિંદ કરતા ૧૨.૪ ગણો વધારે હોવો જોઈએ. એટલે કે $1.07 \times 12.4 = 13.26$ ટકા હોવો જોઈએ.

ક્રાન્સની આવક હિંદ કરતાં નવ ગણી વધારે છે અને તેથી હિંદ કરતાં તે દેશના કરનું ધોરણ ૧૬ ગણું વધારે હોવું જોઈએ એટલે કે $૧૦૭ \times ૧૬ = ૧૭૧૨$ ટકા હોવો જોઈએ.

અમેરિકાની આવક હિંદ કરતાં ૧૭૬ ગણી વધારે છે અને તેથી ઉપલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે તે દેશનો કર હિંદી કર કરતાં ૨૧.૬ વધારે હોવો જોઈએ. એટલે કે $૧૦૭ \times ૨૧.૬ = ૨૩૦૧$ ટકા હોવો જોઈએ.

હવે નીચે આપેલા પાંચ દેશોમાં દાઘ લેવામાં આવતા કર સાથે તે દેશોની કર ઉપાડવાની શક્તિ અનુસાર જે કર ગોઠવવામાં આવ્યો હોય તેા કેટલો કર હોવો જોઈએ એ સરખામણી બતાવનાર કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

દેશોનાં નામ.	દાઘમાં લેવામાં આવતો કર.	કર ઉપાડવાની શક્તિ અનુસાર થું હોવું જોઈએ
હિંદ	૪.૬ ટકા	૧૦૭ ટકા
જર્મની	૧૨.૨ „	૧૩.૨૬ „
ક્રાન્સ	૧૩.૦ „	૧૭.૧૨ „
ઈંગ્લેન્ડ	૧૬.૬ „	૧૬.૬ „
અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૭.૦૮ „	૨૩.૧૧ „

ઉપરના આંકડાઓ તપાસના તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદમાં કરનું ધોરણ ઘણું જ ભારે રાખવામાં આવ્યું છે. અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાં સૌથી ઓછામાં ઓછું છે. જર્મની કંઈક વધારે બોળે ઉપાડી શકે તેમ છે; જ્યારે ક્રાન્સ તેા તે બોળે સારા પ્રમાણમાં ઉપાડી શકે તેમ છે.

આ પ્રશ્નની ખીટ ખાલુઓ પણ છે અને તે ઘણા મુંદાણમાં તપાસીશું.

એમ કહેવામાં આવે છે, અને તે ખરૂં છે કે જે પ્રગ્ન પાસેથી લેવામાં આવતો કર યોગ્ય રીતે વપરાતો હોય તેા કરનો બોળે પ્રગ્નને વધારે છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. દાખલા તરીકે પ્રગ્નને અપાતી કેળવણીમાં, દેશના ઉદ્યોગોને ખીલવવામાં, અથવા તેા કોઈ પણ ખીટ રીતે રાષ્ટ્ર હિતના કામોમાં કરનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેા લેવામાં આવતો કર બોળ રૂપ ગણી શકાય નહિ. પણ જ્યારે લેવામાં આવતો કરનો દુરુપયોગ થાય ત્યારે પ્રગ્નને તે કર બોળ રૂપ લાગે છે જ. દાખલા તરીકે હિંદની કુલ આવકના પ્રમાણમાં તેવું લગ્ગરી ખર્ચ ઘણું જ અયોગ્ય છે. અને તેથી હિંદની પ્રગ્ન પાસેથી લેવામાં આવતો કર તેને બોળ રૂપ લાગે છે. વળી વધારામાં (૧) હિંદની ખાખતમાં આપણે યાદ-રાખવું જોઈએ કે તેના કરની કુલ ઉત્પન્નનો કેટલોક ભાગ—Home charges—તરીકે તે દેશની બહાર ઇંગ્લેન્ડમાં વાપરવામાં આવે છે. (૨) એક જર્મન લેખકના લખવા પ્રમાણે:—

“જે કે કુળદાયક રીતે નહિ પણ કંઈ નહિ તેા પ્રગ્નની આવક છેવટે પ્રગ્નમાં તેા ખરચાય છે જ, એ રીતે સરખા કિમ્મતની સેવા ન મળતી હોય છતાં પણ પ્રગ્નની આવક પ્રગ્નમાં જ ખરચાય છે કે પ્રગ્નની આવક પરદેશીઓની આર્થિક સ્થિતિને દબ કરવામાં અથવા તેા ઇંગ્લેન્ડમાં નોંધવામાં આવેલી નોકરી માટે વગર પૈસે અવરજવર અને વધારી

મુકેન પગાર આપીને વિદેરીઓને વધારે એગ-આરામથી રહેવાની મદદ કરનામા વપગાય છે એ વાન તરફ દુર્વૃક્ષ કરવું જોઈતું નથી '.

આ રીતે હિંદમા કર્મો બોળે એ મત્ત વગ્તુ છે, અને બીજા મત્ત દેશો કરતા પ્રમાણમા ઘણો વધારે છે.

અને જણાવનાર કે આ મરદારી અમનદારો આ લેખ વાચી એમ ધારશે કે આ બધું અર્થશાસ્ત્રના બહાના નીચે ગજકીય ધાધન છે, પણ જો કોઈ ઉપરની બાતનો ધ્યાનમા ગળી એમ પૂરનાર કદી આપે કે હિંદુનીઆમા ઓળામા ઓછો કર ભરે છે તો તે બહુી તેનો જરૂર ઉપકા માનીશ *

સુનીલાઈ. ધ. પટેલ.

સરલ જીવન

તાવથી પીજતો દરદી અર્ધજગત અસ્થામા નિર્મળ દડા ઝરામા જ્ઞાન દરવાની લાનમા ગમે નિર્મળ ઝણામાથી જનપાન દગવાની તૃષ્ણા રાગે, તેટલે જ અશે આધુનિક જીવનના ગુચનાયેના કોણમા ફોલિત આત્મા જીવનની મગતાની વાંચના ગમે છે.

પેરીમના પચગ્ગી જીવનમા મતલ્લીન થયેના યુવકને જીવનની મગતા રી વગ્તુ કે તે વિષે પડીય તો જનામ મગરો કે એ તો ઝમિઓની જુના જમાનાના કપિત જીવનની ઝપિન ગિયિત છે પણ હાનના ગુવરેના જમાનામા એ જીવનને ગ્યાન નથી હાનની મગ્તિએ આપણને એટલા આગળ દની મક્યા છે કે એ જીવનને મજીન કરવું એ પ્રગતિ આગવાના મમાન છે.

મગ્તજીવન ગાગરાની નાનના ગખરી એ તો સર્વોદ્દેષ મનુષ્યજીવન માનના સમાન હાનના રખનમા એ જીવનનું અસ્તિત્વ નાગ પામ્યું નથી મરન જીવન એ કોઈ અશક્ય આર્ત નથી મગ્ત જીવનના આદરો જુની મગ્તિને બેટે દટાઈ ગયા છે એરી અફસોમની લાગણીથી જગતનું નિરીક્ષણ કરવાને જન્મે આપણા મકગ્તોના ઉદ્દેશ બનારીએ, આપણી શક્તિઓનું લક્ષ્ય બનારીએ, તો જીવનના અનેક બેદો અને ઉદ્દેશો માધી રાકાય મમાગની દરક પ્રકૃતિ ખરી રીતે જોતા જીવનની મગતા માધવાની જ પ્રકૃતિ દોરી જોધયે.

મગ્તના એ કોઈ આયિક કે મસાગિ ગિયિત ઉપર આધાર નથી ગખતી એ નિમળ જીવનમગ્તનાદ તો ગજોથી હેતો ચામો જ આઓ છે પુનિન આત્માઓ ઉપર તેની અમૃતધાગ તો રાઈ જ ગદી છે આપામ પૂર્વજેના આચારમિચાર, કમાની ભાનનાઓ માહિત્યની અને જીવનની પ્રાણપ્રિય મગ્તના દજ થે તેની અમૃત્ય કોમત નગરી ન્દી છે તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે જીવનના સ્થાયી નગ્ન મત્તો તેમના જીવનમા જોનગ્રેન થઈ ગયા હતા અત્યારે તો મરનનાને સ્મરીને જ નિશ્વામની વાગણી દટાવવાની ગદી છે.

* ૧૯૨૬ જન્યુઆરીના મોર્નિંગ ગિનુમા નાલે ' Is India highly taxed ' એખને અ નાં

પણુ જો કોઈ એમ માનતો હોય કે સરલતા બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ મળાયેલી છે તો આ તેની મોટી ભૂલ છે.

અત્યારે આપણી સ્થિતિ શું છે ? પારણામાંથી માંડીને મૃત્યુ સુધી, જીવનની જરૂરીઆતોમાં, જીવનના આનંદોમાં, જાતની અને જમતની કલ્પનામાં વગેરે અસંખ્ય ગુચવણોમાં આપણે તરફીયાં મારીએ છીએ. કશું જે સરલ લાગતું જ નથી. વિચારમાં, વર્તનમાં, આનંદમાં, અને મૃત્યુમાં પણ સરલતા રહી નથી. આપણે આપણા જ હાથ વડે અનેક પ્રકારની ગુંચવણોનો દગ ઉભો કરી જીવનના રમઆનંદ ઉપર પ્રહાર કર્યો છે. વ્યાવહારિક જરૂરીઆતો ઘણી જ વધારી દીધી છે. આપણા પૂર્વજોને જો એવી ભવિષ્યવાણી કહેવામાં આવી હોત કે ભવિષ્યની પ્રજાને પોષવાને અને રક્ષણ કરવાને આટલી બધી સગવડો રહેશે તો એમણે તો એમ જ અનુમાન કર્યું હોત કે આપણે વધારે સ્વતંત્ર અને સ્વયંચોપી બની માલમીકંતની લાંબ-ગડામાંથી મન ઉઠાવી લઈશું. વળી એ લોકોએ એમ પણ ધાર્યું હોત કે આટલી બધી સંપૂર્ણતાવાળી સગવડોનું પરિણામ સરલ જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે અને આપણી નૈતિક સ્થિતિ સુધરશે. પણ આજે તો કશું જે બન્યું નથી. મુખ્ય નહિ. જીવનમાં શાંતિ નહિ. મુકર્ષ કરવાની શક્તિ પણ મેળવી નથી. એને બદલે જ્યારથી ખાવા, પીવા, રહેવા માટે વધારે સગવડો મળવા માંડી છે, ત્યારથી આપણે વધારે અસંતોષી બની જીવન એવું સંકુચિત બનાવી નાખ્યું છે કે અત્યારે જીવનના સવાલોએ જેવું ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે તેવું ગંભીર સ્વરૂપ આગળના જમાનામાં જોવામાં નહિ આવ્યું હોય. અત્યારે તો આપણાં જીવન જોતાં તો એમ જ લાગે છે કે આપણે બધાં આપણી સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ છીએ. એટલું નહિ પણ વ્યાવહારિક જરૂરીઆતોમાં એટલા બધા લીન હોઈએ છીએ કે જીવનના મૂળ સવાલો તરફ નજર પણ કરી શકતા નથી. શું ખાઈશું, શું પીશું, ક્યાંથી કપડાં મેળવીશું—આ બધા સવાલો રોટી અને બ્રુડનાં વગરના ફરતા અને કાલની ચિંતામસ્ત થયેલા ગરીબોને જ માથે ઝડપે છે, એમ કોઈ માનતું હોય તો તે તેની ભૂલ છે. તેમને તો આ સવાલ કુદરતી રીતે જ ઉદ્ભવે છે; અને તેથી તેનો ઉકેલ તેને સરલ લાગે છે. પણ કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ મનુષ્યની શાંતિ અને સંતોષમાં ફટલી ખલેલ કરી મૂકે છે, તેનો ચિંતાર કોઈને નોંધતો હોય તો તેણે જેમને થોડા એકચારામ મળવા લાગ્યા છે તેમનાં જીવન જોયાં. જે સ્ત્રીને આખું એક જ કપડું મળે છે તે એક કપડું કેમ પહેરીશ તેનો વિચાર કરતી નથી; અથવા તો જેમને નોંધતું મળતું હોય તે કાલે શું ખાઈશું તેનો વિચાર નથી કરતો. જેમ માણસને વધારે વસ્તુઓ મળે તેમ તેને વધારે વસ્તુઓનો લોભ રહે છે. જેમ ભવિષ્યની માણસને નિરાંત રહે છે, તેમ કેવી રીતે રહીશું, છોકરાઓને કેમ ચોપીશું, છોકરાંના છોકરાંને કેમ ઉછેરીશું, એ બધા સવાલોનો વિચાર સતત કર્યા જ કરે છે. આ બધા અસંતોષી વાતાવરણમાંથી આપણી દરેક પ્રકારની સાંસારિક સ્થિતિમાં એક પ્રકારનો વિચિત્ર ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો છે, તેને જો નાના બાળકોના અસંતોષી સ્વભાવ જોડે સરખાવીએ તો ખોટું ન કહેવાય. બાળકોને તો જેમ વધારે મળે તેમ વધારે મેળવવાની ઈચ્છા રાખે; એટલું જ નહિ પણ તેજ પ્રમાણમાં વધારે લક્ષણો બને. પેટને માટે પુરુષાર્થ કરવો એ તો કુદરતી ન્યાય છે. પણ સુષક વસ્તુઓ માટે વલખાં મારવાં એ તો જુદી જ વાત છે. નજીવું મુખને માટે લોભે દુનિયામાં જેટલાં પાપ કરાવ્યાં હશે તેટલાં પાપ જુએ નહિ કરાવ્યાં હોય.

આપણા જીવનની અનેકતા આપણી વ્યાવહારિક જરૂરીયાતોમાં દેખાઈ આવે છે. આપણા માધનો વધ્યા અને તેની જોડે જરૂરીયાતો પણ વધી. ખરી રીતે આ વસ્તુસ્થિતિ તપાસવામાં આવે તો આ અનિષ્ટ પરિણામ નથી, કારણકે માધનોની ઉત્પત્તિ અને વિભાગ પ્રગતિની નિશાની છે. માઈ કાપર પેટ્રોલ, સુરત ઘરના વામ કરવો, આગેચ્છેદક જોરાક લેવો, મનને પ્રદુષિત ગાખી રેગવુ,—એ શુદ્ધ હૃદયની નિશાની છે. ખરી, પણ જો કે કેટલીક જરૂરીયાતો ધૃત્વથી ચોગ્ય છે અને તે ઉપર આપણો હક છે તો કેટલીક એવી પણ છે કે તેના પરિણામ નાશકારક છે. ખુશામતીઆઓની માફક આપણી ઉપર આપણે બોલે છે અને જોડેથી બની આપણને મર્ણુ રીતે લીન ગાખી તેના ગુનામ બનાવે છે.

આપણે વધારે મુખી થયા નથી એટલું જ નહિ પણ આપણે વધારે શાંતિપ્રિય અને પ્રેમી પણ બન્યા નથી જેમ જેમ માણસની ધૃત્વશક્તિ અને જરૂરીયાતો વધે છે તેમ તેમ તેને સ્વમધુએ જોડે લલ્લાના વધારે અને વધારે પ્રમંગો પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેમ જેમ એ લલ્લાઈના કારણે વધારે અન્યાયી હોય છે તેમ તેમ એ લલ્લાઈ વધારે ને વધારે તીવ્ર સ્વરૂપ પકડે છે. જીવનની જરૂરીયાતો મેળવવા પુર્યાર્થ કરવો એ તો ન્યાય છે પણ લોભ, હક, એકાંશારામ વગેરે નહીં. વસ્તુઓ મારેતો ક્યદ તો ગોઠવનક જ છે આ બધી વસ્તુઓએ માણસને એવો હલ્લટ બનાવી દીધો છે કે ભાઈઓમાં પણ ગુનામ વધતો જ જાય છે અને આપણા હૃદયો વધારેને વધારે ક્યદપ્રિય થતા જાય છે.

આટલું થયા પછી આપણે મુધર્યા છીએ એ સવાલ કરવાની જરૂર છે ખરી? જાતને ત્યજીને બીજાને મારે શીકર ગાખવામાં આપણા શુભોનુ મત્ત મમાયેલું નથી? મામાગિક ચિંતા, કૃત્રિમ જરૂરીયાતો, લોભના સેનનમાં જીવન વ્યગ્ર કરીએ તો આપણા પાડોશીનું શું મ્યાન? જે માણસ પોતાની જાતને મર્ણુ રીતે તૃષ્ણાઓની ગુનામ બનાવે છે તે પોતાની મધળી વિવેકશુદ્ધિ ગુમાવી બીજાનું બધું ઘરવાની શક્તિ ગોઈ બેસે છે તેના પરિણામમાં લાયસા પોતાની પ્રભાના બળથી અતરંગો બળભગાટ ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યાં એક વાર અતરંગો બળભગાટ ઉલ્લસ્યો ત્યાં જ્યાં જગતમાં પણ બળભગાટ થવાનો જ માધુમય જીવનમાં આપણે જાતને દોગવીએ છીએ, અમયમી જીવનમાં લાલમ્પાઓ અને તૃષ્ણાઓ આપણી ઉપર મત્તા બોગવે છે તેથી કરીને શુદ્ધ જીવનની ઇમારતના પાયો હાવતા થાય છે અને અતે ઇમારત બેસી જાય છે. જીવનની લાયમાના ગુનામ થયે તો માનનીને તો વસ્તુપ્રાપ્તિ એ જ ઈષ્ટ દેવ છે, અને જીવન મર્ણુ છે અને તેના લોભમાં એવો ત્ર્યાર્થી બની જાય છે કે લાયકતાવાળા માણસને હક જેવી વસ્તુ પોતાની દેવા બતા પામુ તેનો ઇન્કાર કરી છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ તેનું જીવન છે, વસ્તુપ્રાપ્તિના લોભમાં તે કેટલો ગાડો અને ક્ષુભક બની જાય છે તેનો આ ચિંતા છે. અતે પરિણામમાં તો શૂન્ય છે.

કેમકે દરેકે કે આ પ્રમાણે મતોથી જીવન ગાખવામાં તમે તો પ્રગતિ અટકાવીને જુનો જમાનો પાછો લાવી જગતને મન્યામર્ત્તિ ધાગણ કરવાની મૂચના કરે છે. આજું કશું છે જ નહિ પાળી ગયેલા જમાનાને મજીવન કરવાની આશા ગાખી એ તો કલ્પિત મનોમર્ત્તિ છે. મમારમાંથી નિરૂત્ત ચર્મ મન્યામ બેવામાં જ કદ માન જીવનનો મમાવેશ થાય છે એમ નથી. કરેવાનો બારાઈ એટલો જ છે કે જે માન્યતા અત્યારે

જગતમાં પ્રચલિત થઈ રહી છે કે જાણ જગતની સવડ અને એસઆરામ માણસને વધારે મુખી બનાવે છે તે જૂલભરેલી અને પ્રગતિને હાનિકર્તા છે. આ જૂલભરેલા સાંસારિક સૂત્ર કરતાં કંઈ બીજું વધારે અસત્ય હોઈ શકે નહિ. ઉલટું વધારે સત્ય તો એ છે કે સત્ય વગરની સંપત્તિ માણસને ખૂંટ મુખ બોગવવાની શક્તિ બ્રોછી કરી ચારિત્ર્ય હલકું પાડે છે એ તો હજારો દૃષ્ટાંતો ઉપરથી માલમ પડશે. જગતની સંસ્કૃતિની કીમત કેન્દ્ર-સ્થાને રહેલા મનુષ્યની સાત્ત્વિક સ્થિતિના માપ ઉપરથી અંકાય છે. જ્યારે માણસ નીતિ યુગાવે છે ત્યારે પ્રગતિ અટકે છે. અને જીવનના કેલકા વધારે ને વધારે મુંચવાઈ ખગલ-ળાટ ઉત્પન્ન કરે છે.

જીવનમાં આવેા ખગલળાટ ઉત્પન્ન કરનાર કારણો તપાસવા માંડીએ તો ઘણાંયે માલમ પડી આવશે. પણ તે બધાનું મૂળ કારણ તપાસીએ તો આ જ છે: આવસ્થક અને ગૌણ વસ્તુ વચ્ચે રહેલો મૂકમ બેઠ આપણે હજી સમજી શક્યા જ નથી. મુખ્યચેન, સવડ, મોજશોખ-એ બધી વસ્તુઓ ગૌણ છે; જીવનના શબ્દગારૂપ છે. સીપાઈની પ્લાટુરી એના પહેરવેશમાં નથી, એની જાતમાં છે; સાધુનું સાધુત્વ એના લગવાં વસ્ત્રમાં નથી, એના આત્મામાં છે; તેમ જ આ બધી ગૌણ વસ્તુઓ જીવન સર્વસ્વ નથી. જીવન સર્વસ્વ તો માણસ પોતે જ છે; તેનું હૃદય છે; તેનું ચારિત્ર્ય છે; તેની ઇચ્છાશક્તિ છે. પણ આ સ્થૂલ શરીરને અધકારોથી સજવામાં આપણે અંતરને તો જૂરી જ ગયા છીએ; અને સ્થૂલ શરીરને બેઠાળ બનાવીએ છીએ. આપણે આ હજીભંચર દેહને મુખ્યચેનના ભારથી સજી દીધું છે ખરું, પણ આંતરિક જીવન તો આપણે દરિદ્ર જ રાખ્યું છે. જે બીનજરૂરી વસ્તુઓ છે તે આપણી પાસે પુષ્કળ છે પણ જે આપણું જીવનસર્વસ્વ છે તે જ આપણી પાસે નથી. અને જ્યારે અંદરની જ્વાળા પ્રગટે છે અને માણસે આ જગતમાં રા માટે જન્મ લીધો, ક્યાં જવાનો છે, શું જીવનહેતુ છે-એ પ્રશ્નો ઉભા થાય છે ત્યારે તેને લાગે છે કે આ બધી ક્ષુદ્રક વસ્તુમાં જ આપણો આત્મા દટાઈ મુઓ છે અને જ્યારે તેને ચૈતન્યરૂપ હવા અને પ્રકાશ મળતાં નથી એ વિચાર આવે છે ત્યારે અફસોસની લાગણી પ્રગટ થાય છે.

તો હવે ઉપાય શું ? હવે તો સત્યનું સંશોધન કરી, સાધુમય જીવન સજીવન કરી દરેક વસ્તુને તેની યોગ્યસ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ અને યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રગતિનું કેન્દ્રસ્થાન નીતિની વૃદ્ધિમાં સમાવેલું છે. સારો દીવો કેને કહેવો ? સારામાં સારી કારીગરીવાળો કે સારામાં સારી ધાતુનો બનાવેલો દાવો કંઈ સારો દીવો ન કહેવાય. જે સારો પ્રકાશ આપે તે જ સારો દીવો કહી શકાય. તેવી જ રીતે આપણે આપણી માલમતાથી, કે આપણાં આનંદપ્રાપ્તિના સાધનોની પરિપૂર્ણતાથી, કે આપણા જ્ઞાનના પ્રચાર કે કળાની સંસ્કૃતિથી, કે આપણા ઇચ્છાઓ કે માનચાંદીથી ખરા મનુષ્ય કહાવી શકીએ નહિ. આપણે તો આપણા જીવનની નીતિના તંતુની સંગીનતાથી જ મનુષ્ય કહેવાવવાનો દાવો કરી શકીશું. આ કંઈ આ સૈકાનું સત્ય નથી; એ તો સનાતન સત્ય છે.

હાકોરલાલ શ્રીપતરાય હાકોર

મુસલમાનો માટે જ આસતી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉર્દુ
વાહન હોય એમાં કેહવે વંધે ન હોય પણ
પ્રાંતીય વિદ્યાર્થીઓમાં તો પ્રાંતીય ભાષાઓ જ
વાહન તરીકે આવી શકે. હ.

નિઝામ શાહી:

સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં નિઝામ સરકારની
અદાલતમાં એક દાવો નોંધાયો પણ ફરિયાદીની
કોર્ટ શી ભરવાની અશક્તિના કારણે દાવો રદ
ગયો. ચાલીસ વર્ષે ફરિયાદીના વારસે મુલત-
બંધીનો વિચાર દૂર કરી એ જ દાવેનો મુકદ્દો
આપવા નામદાર નિઝામને પ્રાર્થના કરી.
નિઝામ સરકારે એનો મુકદ્દો આપવા ફરમાન
કાઢી ખાસ અદાલત નીમી. આ અદાલતે
ફરિયાદીના હાલમાં મુકદ્દો આપ્યો એટલે
નિઝામે ખીન્ડું ફરમાન કાઢી એ મુકદ્દો
બહાલ રાખ્યો.

પણ બચાવ પક્ષનો વારસ મદ્રાસમાં
રહેતો હતો એટલે આ મુકદ્દાના આધારે
એની પાસેથી રૂ. ૫,૪૮,૦૦૦ વચ્ચલ લેવા
ફરિયાદીને મદ્રાસ હાઈકોર્ટના આશરે લેવો
પડ્યો અને એનો નિવેડો ન આવે ત્યાં સુધી
બચાવ કરનારને અટકાયતમાં રાખવા કે
એની પાસેથી ગર્ભીન સેવા મદ્રાસ હાઈકોર્ટને
વિનંતિ થઈ આ કામ મદ્રાસ હાઈકોર્ટના
વડા ન્યાયાધીશ સમક્ષ નીકળ્યું. વડા ન્યાયા-
ધીશે ફરિયાદી વિરૂદ્ધ મુકદ્દો આપતા, નિઝામ
શાહી ન્યાય વિરૂદ્ધ મુખ્ત ટીકો કરી. એમણે
આ તો ન્યાય નથી પણ કતલો છે એમ
કહ્યું અને આવો ન્યાય જે રાજ્યમાં તેજીય
છે ત્યાં પોતે રહેતા નથી માટે પોતાની
બેનતને ભાગ્યશાળી માની.

વડા ન્યાયાધીશે નિઝામશાહી ન્યાય
વિષે કચેરી ટીકાઓ સંગ્રહ છે, પણ તે સત્ય
નથી એમ કાણ કહી શકે? દેશી રાજ્યોમાં
વસતા લોકોને આવા અન્યાયોનો ડગલે અને
પગસિ અનુભવ થાય છે. જે રાજતંત્ર એક

દૃશ્ય સત્તાને આધારે ચાલે છે અને પ્રમતે
કોર્ટ પણ રીતે જવાબદાર નથી ત્યાં આવા
ક્રીસાઓ બનવાનો સંભવ છે. એક દૃશ્ય
રાજસત્તાનું નિયંત્રણ એ જ એનો માત્ર
ઉપાય છે. હ.

રાજદારી કેદીઓ:

જેલ કમીશનને પોતાનો હેવાલ રજુ કર્યો
લાંબો સમય પસાર થયો છે, જતાં જોડના
વહિવટમાં કોર્ટ સુધારણા નથી થઈ એવું
અસહકારની ચળવળને અંગે જેલમાં ગયેલા
આગેવાનોના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે.
પણ કલકત્તાના રાજદારી પત્ર “ફર્વેડે” જેલ
કમીશન પાસે કર્નલ મલ્લેવીએ આપેલી ભુ-
ખાની બહાર પાડી રાજદારી કેદીઓ. પ્રત્યે
ચલ્લાવવામાં આવના અમાતુષી વર્તીવ સંબંધી
ચોંકાવનારી વિગતો જાહેર કરી છે. પોલીસના
ખચર ઉપરથી માણસોને વગર તપાસે જેલોમાં
ગોંધવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ
જેલોમાં પોલીસની ઈચ્છા અનુસાર એમને રાખ-
વામાં આવે છે. જેલ અધિકારીઓ બનાવટી
હેવાલો કેવી રીતે તૈયાર કરે છે, અને એમ
રાજતંત્ર સંબંધી ઉદાર વિચારોને અંગે રહેલી
માગણીઓ કેવી રીતે સંતોષે છે તે હીક જણાય
છે. કર્નલ મલ્લેવીની ભુખાની પ્રમુખે સામાન્ય
સ્થિતિમાં જે એકાંતવાસ કાણ લેખાય એથી
પણ વધારે સંગ્રહ એકાંતવાસમાં રાજદારી કેદી-
ઓને રાખવામાં આવે છે જેથી કરી હરકોઈ
સહાય માણસ ગાંડો બની જાય. કર્નલ મલ-
લેવીને બનાવટી હેવાલ કેમ તૈયાર કરવા
પડતા અને સરકારના મોટા મોટા અમલદારોનો
હાથ તેમાં કેટલો હતો એ જણાઈ આવે છે.
સરકાર જેલ કમીશન પાસે પડેલી ભુખાનીનો
આ ભાગ અપ્રકટ રાખી આવા અત્યાચારો
પર હાંકપીછેડો કરવા અશ્વ પ્રયાસ કર્યો છે.
મૂળમાં તો માણસોને પોલીસ હેવાલ
ઉપરથી જ અદાલતો મારદન તપાસ થયા
સિવાય કેદમાં મોટાવવાની સત્તા અધિકારીઓને

હોય એ સુરાજ્યવરચાના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. પણ આપણે ત્યાં વિદેશી મગદા એમના ભોગવે છે, અને કેટલીક વાર આપણી નામ માત્રમા જ બોલેલી પ્રતિનિધિ થઈ ગેદેલી ધાગ-સલાઓ પામેથી એને મમતિ મળે છે બગાળામા ૧૬૨૪નાં અકટોબરમા અને પછી આરીજ સત્તાનો ઉપયોગ કરી સરકારે મોટી અપ્પામા યુવાનોને જોડમા પૂર્યા છે અને એની રીતે કાયદેસર ચાલતી ગળપ્રકરણી ચળવળને જકડવા યત્ન કર્યો છે એમની માગણી જતા અદાલતોમા એમના ઉપર દામ ચલાવનામા આવ્યું નથી એમાના એક શ્રી અનિલ આગળ રાય હમણા જ મુક્ત થયા છે અને એમને બંગાળમરકારના એક મોટા અમલદારે નિર્દોષ જાહેર કર્યા છે એમાના એકબીજા શ્રી મુલાયમ દ્રા બોલે આ સમઘી 'ઇન્ડીયન' ઉપર કામ ચલાવી અનુભવી મારે ૨૦૦૦) મેળવી દુનિયા મમલ પોતાની જાતને નિર્દોષ જાહેર કરી છે પણ તેઓ તેમના માથીઓ માથે હજુ જોડમા મડે છે અમીની જેઓમા ગળ-દારી કેદીઓએ હમણા જ ટોચી લાધણો ઉપરથી માનુષ પડે છે કે કર્નલ મથવેલીના જમાનાથી સરકાર ટાઈ આગળ વધી નથી આરી વગુ ગ્ચિતિમા દિંદી પ્રગતી ફક્ત એક જ માગણી હોઇ ગઈ કે આવા કેદીઓ ઉપર અદાલતોમા કામ ચલાવી એમને દોષિત દરાવવા યા તે છોડી મકવા અને એમ ન અને ત્યાં સૂધી એમના પ્રત્યે યોગ્ય વર્તન રાખવો હ.

વડોદરા:—

મયાજીવ ગાયકવાડ યુરોપથી અવેશ આવી પાઠ યુગેપ મીધાવ્યા છે એમના ગળવરોહણનો યુનર્ણ મહોત્સવ ઉજવી પ્રગતિ એમના રાજ્યના આનંદલાગમા કેવી પ્રગતિએવા પ્રીછી છે યુવાનીમા તેઓ પ્રગતિએવા અને પ્રજેતકર્પના કાઇ કાઇ મનોરથો પાધના અને વિદેશમા ફરી એ મનોરથો સફળ કરવા અનેક

યોજનાઓ રચતા અનુભવદાગ જાનવૃદ્ધિને અર્થે ત્યારે શ્રીમતનુ પરદેશ ગમન થતુ અને એના કાયદા વડોદરાની પ્રગતિને જુદા જુદા પ્રકારે મળતા જ્યારે ષિરીગ હિંદુસ્થાન પઠાત હતુ ત્યારે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી અને ગ્રામપચાયત જેની ગ્થાનિક મરચાઓ દાખલ કરી વડોદરાની પ્રગતિને પ્રગતિમાર્ગે કુચ કરી હતી પણ ગાયકવાડ હવે વૃદ્ધ થયા છે એમની તબીબત નાદુરસ્ત રહે છે આરોગ્યની શોધમા વૈલન વિનામથી તેઓ આજે પરદેશ ભટકે છે ટોટુબિક સુખથી તેઓ વચિત છે આ સર્વની અસર એમની મનોદશા ઉપર થઈ છે ગળતર થી થતા કચવાટ અને કનડગતનો દોષ પ્રગ આજ સૂધી અધિકારશાહીને શિરે મૂકી અને પરદેશ ગમનથી પાઠ ફરવા રાજધણી પામે એમાથી રાહતની આશા ગમતી પણ ગાયકવાડે તો અધિકારશાહીને પણ પીછે હઠમા પાઠા મૂકી છે અને મુવર્ણમહોત્સવ મમથે પ્રગતિએ અનેક રીતે પોષેથી આશાએને ત્રિ લિજ કરી છે આરભકાળમા જે વૃક્ષ એમણે પાળીપોષીને મોટુ કરેલુ તેનો આજે એમની મનોદશા પલટાતા એમના હાથે જ ઉચેદ થતો દેખાય છે કેળવણીના વસાજમો દર બમણો કરી ગ્થાનિક મંચાઓની મત્તા ઉપર ત્રાપ મારી પ્રગતિના સાધનો ઉપર એમણે પ્રદાર કર્યો છે વડોદરાની પ્રગતિ આ પ્રદાર કરી રીતે ઝીંચે છે અને પ્રગતિપાધન બધો મામે કેરી રીતે જુએ છે તે જોવાનુ છે નમાજતત્ર મારે કોઇપણ એક વ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખવો એ સ્વયમ્મિદ મન્ય આથી બળવત્ત થાય છે હ.

શૈન્ય:—

મેનુજય તીર્થ મનઘી જન કામના પાનીનાણા નગર માથેના ઝવડામા જન કામને મર્વ તરફથી મહાનુભૂતિ છે પરધર્મમહિલાના મતનો પ્રચાર જે જમાનામા જોસમથ થાય

છે તેમાં કોઈ એક વ્યક્તિ ધાર્મિક કારણે હુલાતાં સાર્વત્રિક સહાનુભૂતિનું પાત્ર બને એ યોગ્ય જ છે. શેત્રુંજય એ જૈનોનું મોટું તીર્થ છે અને એ તીર્થની પૂજામાં મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં પણ જૈનોને કાંઈ આધા થયેલી નથી. એ તીર્થની માનિક્ષી જૈનો મોગલતા અને મોગલ શહેનશાહોએ કરી આપેલા હક્ક-પાત્રો આજે જૈન કોમ મગરૂરીથી બતાવે છે. મોગલ શહેનશાહોતની પડતી પછી દેશમાં આવેલી અંધાધુધીના સમયમાં ગારીઆધરથી પાલીતાણા દરબારના વહિયોને જૈન કોમે રખેાપા તરીકે મોઝાવી પાલીતાણામાં વસાવ્યા. ખ્રિસ્તીશ અમલ શરૂ થવા સમયે જૈન કોમ તીર્થના માલિકી પત્રો નહિ બતાવી શકવાથી શેત્રુંજય ઉપર પાલીતાણા દરબારની માલિકી સિદ્ધ થઈ અને ત્યારથી પાલીતાણા દરબારે જૈન કોમની કનડગત શરૂ કરી. જૈન કોમે વસુદેવ-શ્રુતિથી દરબાર સાથે કામ લીધું અને ખ્રિસ્તીશ સરકારની દરમ્યાનશિરિધી પાલીતાણા દરબાર અને જૈન કોમ વચ્ચે કરારો થયા. છેલ્લા કરારની મુદત ૩૧ મી માર્ચ પૂરી થઈ. ૧ લી એપ્રિલથી જગીયા વેરને યાદ કરાવે એવો મુંડકા વેરો લેવાનું પાલીતાણા દરબારે દરખાસ્ત છે. જૈન કોમે દરબાર સામે ખ્રિસ્તીશ સરકારની મદદ માગી છે, પણ સરકાર જુના સિવાજ પ્રમાણે વચ્ચે પડવા આ વખતે ના પાડે છે. ખિન્નાઈત અને અકાલી લડતના પ્રસંગે સારાય હિંદુસ્થાને ધાર્મિક યુદ્ધમાં પોતાની સહાનુભૂતિ દાખવી છે. જૈનોએ મુંડકા વેરો ભરી શેત્રુંજય તીર્થ નહિ જવાનો નિર્ધય કર્યો છે. મુંડકા વેરો ભરી સિવાય તીર્થવાના કરવા સંધ કાઢવાની ચળવળ જૈન યુવાનોએ ઉપાડી લીધી છે અને એમ કરવા જતાં પાલીતાણા દરબાર તરફથી નાખવામાં આવનાર સંકટો સહન કરવા તેઓ તૈયાર છે એ બહુી અમને હર્ષ થાય છે. અમે એમના ધાર્મિક યુદ્ધમાં ફત્તહ ઇચ્છીએ છીએ અને શુરકા

બાગ વિગેરે પ્રસંગોએ અહિંસાપ્રધાન સત્યાગ્રહ આદરી અકાલી શીખોએ મેળવેલા વિજયો તરફ એમનું લક્ષ દોરીએ છીએ. હિંદુસ્થાનની પુરાતન વસ્તુઓ:

હિંદુસ્થાન એની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે મુખ્યસિદ્ધ છે. હુન્નર ઉદ્યોગ તેમજ કળામાં પ્રાચીન હિંદુસ્થાને સારી પ્રગતિ કરી હતી. એ પુરાતન કાળની બહોળલાકીના અવશેષો તથા કળાના નમુનાઓ આજે સારાય હિંદુસ્થાન ઉપર વિખરાયેલા પડ્યા છે. અચાનવજ થતા આપણને એમની કિમ્મત નહિ હતી. પણ પુનરુજ્જીવનના આ જમાનામાં આપણે એમનું મૂલ્ય સમજતા થયા છીએ, અને યુરોપનાં સંગ્રહાલયો પ્રાચીન હિંદી અવશેષોથી ભરપૂર છે એ બહુી શરમીંદા અને દિલગીર થઈએ છીએ. પણ હિંદુસ્થાનમાંથી પરદેશ વહેતો પ્રાચીન વસ્તુઓનો પ્રવાહ હજી બંધ પડ્યો નથી; અને એ માટે વિદેશી રાજસત્તા અમુક અંશે કારણભૂત છે. વિભાગતમાં હમણાંજ પ્રાચીન વસ્તુઓ તેમજ કળાના નમુનાઓ પરદેશ જતાં અટકે એ માટે પાર્શ્વમેન્ટમાં કાયદો રજુ થયો છે. હિંદુસ્થાનમાં એવા કાયદાની સવિશેષ જરૂર છે. મોહન-જોદારો મુકામે પુરાતનવસ્તુસંશોધક ખાતા તરફથી જે ખોદાણુ-કામ થાય છે એમાંથી પ્રાચીન અવશેષો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. હિંદી જાપાંઓને એમનાં ચિત્રો મુઠાં પૂરા પાડવામાં આવ્યાં નથી ન્યારે વિજાલતી જાપાંઓમાં એમના સંબંધી સચિત્ર હકીકત સવિસ્તર બહાર પડી છે. એમાંથી ઘણીખરી વસ્તુઓ ખ્રિસ્તીશ મ્યુઝીઅમમાં લસડાઈ જશે એવો ભય જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને સરકાર એ વસ્તુઓ ક્યાં રાખવી એનો છેવટનો નિર્ણય હજી થયો નથી એવો ધારાસભામાં એક પ્રશ્નનો જવાબ આપી. એ ભય દૂર કરી રાખી નથી.

એ વસ્તુઓ ઉપર હિંદુસ્થાનનો જ દક્ષ છે અને પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસ દિવસે દિવસે હિંદુસ્થાનમાં વધતો જાય છે. માટે આવી ઉપયોગી વસ્તુઓ આજ દેશમાં રહે એવો અમારો ખાસ આગ્રહ છે. હ.

રે હિન્દુત્વ !

લંકાવાળા સર રામનાથમ, એમના પત્ની અને પુત્રીને મદુરાના મીનાક્ષી, દેવીના મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નહિ હતા કારણ કે લેડી રામનાથમ અમેરિકન બાઈ છે. સર રામનાથમનું આખું કુટુંબ હિંદુ છે અને શૈવ સંપ્રદાયનું ઉપાસક છે. લંકાના હિંદુઓને એમના તરફથી ખુબ મદદ મળે છે. પાછળથી મદ્રાસના ગવર્નરના આનુ લેડી ગોશ્વેન જ્યારે મંદિર જોવા પધાર્યા ત્યારે એમની સાથે આવેલ ઉપલા કુટુંબને પણ મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. હિંદુજાતિમાં જ્યાં સુધી ઉપસકિયો વટાળ અને શુભામી શ્રુતિ ચાલુ છે ત્યાં સુધી હિંદુસમાજ કેમ ઉપર આવી શકશે ? હ.

સ્મૃતિ પારિતોષિક:

સ્મૃતિ પારિતોષિક એટલે કેન્દ્રીજની ગણિત માટે વિશ્વવિખ્યાત યેલેલી વિદ્યાપીઠમાં ગણિત માટે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને મળતું મોટામાં મોટું માન. આ વર્ષે આ માન એક હિંદી પુત્રાની ફર્ગ્યુસન કોલેજવાળા શ્રી. ગણેશ સખારામ મદાજનીને મળે છે એ જાણી અમને મગરૂરી થાય છે. અમે શ્રી. મદાજનીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને ફર્ગ્યુસન કોલેજને પોતાનું જીવન અર્પિત કરી એ સંસ્થા તરફથી આગળ ધરાયેલા લોકસેવાના ઉચ્ચ આદર્શને અખંડિત રાખવા માટે અમે એમને અભિનંદીએ છીએ. હ.

રા. બ. પાર્સેનીસ:

સતારાવાળા રા. બ. પાર્સેનીસના અવસાનની નોંધ લેતાં અમને ખેદ થાય છે. મરાઠા લોકોએ પોતાનું સ્વાનંત્ર યોગ્ય સમય ઉપર

ગુમાચ્યું છે એટલે એમની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા સતેજ છે, આ કારણે મહારાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસ સંશોધનનું કાર્ય જોસભેર આગળ વધે છે. રા. બ. પાર્સેનીસ આ કાર્યના એક અગ્રણી હતા એમણે સ્થાપેલું ઐતિહાસિક વસ્તુઓનું સંગ્રહાલય સુપ્રસિદ્ધ છે. હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ હજી અંધારામાં છે, અને અર્થશીન ઇતિહાસ અમુક એક દષ્ટિએ લખાયો છે એટલે પૂરતી શોધખોળ કરી સત્ય ઐતિહાસિક જ્ઞાન ફેલાવવા માટે હિંદી ઇતિહાસકારોની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. ગૂજરાત તો પોતાના ઇતિહાસથી પણ અજ્ઞાત છે. આવા સમયે રા. બ. પાર્સેનીસનું જીવન અને એમની ઇતિહાસ પ્રત્યેની લક્ષિત ખાસ શિક્ષણ છે. હ.

અઢીણ:

આંતર રાષ્ટ્રીય કારણોને લીધે હિંદી સરકારે અશીણની નિકાસ સંબંધી નવું ધોરણ અખત્યાર કર્યું છે. શરૂઆતમાં ચીન માટે અશીણની થતી નિકાસ દરવર્ષે ઘટાડી બંધ કરી પછી પાન્યાથ્ય દેશોની સરકારને અથવા તેમના પરવાનાવાળા વેપારીઓને અશીણ વેચવાની નીતિ હિંદીસરકારે અખત્યાર કરી હતી જ્યારે પૌર્વાત્ય દેશોમાં પહેલાની માફકજ અશીણ જતું. એ દેશોની જીતીવા મુકામે આંતર રાષ્ટ્રીય પરિપક્ષમાં થતી ફરિયાદો સાંભળી હિંદુસ્થાનની સરકારે વર્ષોવર્ષ અશીણની નિકામ પટાડી એને સદંતર બંધ કરવાનું વક્ષણ લેવેથી લીધું છે. અને આમ કરવા જતાં એક વખત અશીણમાં થી થતી ૧૦ કંટાડ જેટલી મોટી આમદાની બંધ થશે. હિંદી સરકારના આ પગલાને અમે અભિનંદીએ છીએ અને દુનિયા ભરના લોકોને એક ઝેરી વ્યનનમાંથી છૂટા કરવા હિંદી સરકાર આવડે તોરો ભોગ આપે છે એ જાણી અમે રાજ થઈએ છીએ. પણ દુનિયા માટે હિંદુસ્થાન સરકારે જે કાળજી ખતાવી છે તે દિક માટે પણ રાખે એમ અમે હૃદયથી

છીએ. અશીષુનો વિષય પ્રધાનોદ્ધતુ છે એમ કહી દિંદી 'સરકારે એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો, છે. અશીષુનું વ્યસન દિંદી પ્રજામાં ઘર ઘાંલી ખેડે છે અને આસામ જેવા પ્રાંતમાં તો આખા પ્રજાશરીરને ખાઈ રહ્યું છે. એટલે દિંદી સરકારનો ઉઠાડ જવાખ પ્રજાને સાથે એમ છે. દારૂનિષેધ સંબંધી વાત થતાં સરકાર આવકનો વિચાર આગળ ધરી આખા કરે છે પણ દિંદી સરકારે અશીષુની આવડી મોટી આમદાની જતી કરી "મન હોયતો માળવે જવાય" એ કહેતી સિદ્ધ કરી છે. અમે માગીએ છીએ કે અશીષુનુંધી તેમજ દારૂનિષેધ સંબંધી પેતાનો આશ્રય દિંદી પ્રજા ચાલુ રાખશે, અને આવકનાં આગળ કરાતાં ખડાનાં મોઝ

પણ પચેહું. લંરવા તૈયાર નથી એમ સિદ્ધ થયું હતું. સ્વરાજ પક્ષે ધારાસભા છોડી જવાનો દિવસ આંદોળી માર્ય નહીં કર્યો અને પ્રાંતિક ધારાસભાના સ્વરાજ સભ્યો માટે એવાજ જાતની વ્યવસ્થા કરી. ધારાસભા છોડી જતા સ્વરાજ પક્ષના નાયક તરીકે પં. મોતીલાલ નેહરુએ સ્વરાજ પક્ષની સ્થિતિ સમજાવતાં કહ્યું કે ૨૫ વર્ષ પહેલાં અસહકારી હોવા છતાં સરકાર સાથે સહકાર કરવાની હિચકાથી સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં દાખલ થયો હતો. માનસ-જની લાગણી ગળા જઈને પણ ધેડિતણ્યે તે સમયે પેતાના પક્ષનો સહકાર આપ્યો હતો, પણ સરકારે તે સ્વીકાર્યો નથી. છેલ્લા ૨૫ વર્ષમાં સરકારે કેવી રીતે લોકમતને

હોય તો તે દેશમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિ પ્રખર રૂપે પ્રવર્તી રહી હતી એ કારણે લીધે છે. સરકાર આજે પૂરો સહકાર મળતો નથી એમ ફરિયાદ કરે છે પણ એ તે એમનું જ્ઞાનું છે. ધારાસભાઓ છોડી દઈ ધારામભાઓ કાંઈ પણ મદતવનું કરવા અશક્ત છે એમ બનાવી સ્વરાજ્યોએ લોકમત બરાબર વ્યક્ત કર્યો છે. આવું પગલું પ્રગતીય ચળવળને અંગે માન્ય લેખાયું છે. અને એના ઉપયોગ બીજા દેશોએ પણ કર્યો છે. એમા ફક્ત નાટકી લાવજ બેવે એ લોકમાન્ય પક્ષની નિષ્ઠા ઉપર શંકા ઉઠાવવા જેવું છે. સ્વરાજ્યપક્ષમાં તીવ્ર મતભેદ હોવા છતાં દરેક સ્વરાજ્યો ધારાસભા છોડી દઈ પક્ષ પ્રત્યેની લક્ષિત સાબિત કરી છે, અને પક્ષમાં રહેલી ઉચ્ચા પ્રકારની શિસ્તની ખાત્રી આપી છે. આવા શિસ્તની કોઈપણ સુદમાં ખાસ જરૂર છે અને બીજા કોઈ પક્ષ આટલા પ્રમાણમાં એ બનાવી શક્યો નથી. સ્વરાજ્યો ધારાસભા છોડી જઈ હાલ કેવી સંજોગ રાખે છે એતો ભવિષ્ય જ કહી શકે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પક્ષ:—

સ્વરાજ્યોએ અખત્યાર કરેલા કારણોના વિરોધ ઘણી દૃષ્ટિએ થયો છે. સ્વરાજ્યોમાં જ એક પક્ષ છે જે સરકારી હોદ્દા સ્વીકારવાની જરૂર માને છે અને તેઓ પોતાને પ્રતિસહકારી તરીકે ઓળખાવે છે. પં. માલવીયા અને શ્રી. વિજયરાઘવાચારીઆર સ્વરાજ્યપક્ષનો હોય કોટે છે અને મહાસભામાં રહી ધારાસભામાં દાખલ થઈ કામ કરવા માગે છે. મહાસભા બદલ વિનિત પક્ષ અસહકાર વૃત્તિને જ અવગણે છે, કાયદેસર ચળવળની વાત કરે છે. અને સવિનય ભંગના નામનાથથી ભડકે છે, મી. જીનાદ વિગેરે સ્વતંત્રવાદીઓ ધારાસભામાં જઈ કામ કરવા માગે છે. આ સર્વ પક્ષો સ્વરાજ્ય પક્ષની નીતિ વિરુદ્ધ છે અને

એના સાથે લડતે ચલાવી રહ્યાં છે. ગઈ ચૂંટણી સમયે વિનિત પક્ષની જે દુર્દશા થઈ તેમાંથી આ સમયે ખત્રી જવા માટે શ્રી. ચિન્તામણી આખા હિંદુસ્થાનમાં વિનિત પક્ષનું સમર્થન કરવા બહાર નીકળ્યા છે, અને દેશમાં વિદેશી સરકાર છે, તે હાલની પરિસ્થિતિ માટે કારણભૂત છે એટલું ભૂલી જઈ સ્વરાજ્ય પક્ષ સામે લડત ચલાવી રહ્યા છે. તેમને મન સ્વરાજ્યપક્ષને ટેકા આપવો એટલે નોકરશાહીનાં મૂળ હાલ ધાલવા એમ છે; અને એમ કહેતા તેઓ ભૂલી જાય છે કે વિનિત પક્ષે અસહકાર ની ઉગ્ર પ્રવૃત્તિ સમયે એ ચળવળ દાખી દેવામાં અને હમરો હિંદીઓને જેલમાં મોકલવામાં નોકરશાહીને મોટી મદદ કરી હતી.

આ સર્વ પક્ષોએ શ્રી. ચિન્તામણીના પ્રયાસના કારણે જેમુંબઈમાં ભેગા મળી એક નવો રાષ્ટ્ર પક્ષ સ્થાપવાને પ્રયાસ કર્યો છે; સ્થાપ્યો છે. એ પક્ષની નીતિ સ્વરાજ્ય પક્ષની એટલે આજે તો મહાસભાની નીતિનો વિરોધ કરવો એટલીજ હોય એમ જણાય છે; એમણે કાર્યક્રમનો, રોજી, મુખ્ય છે પણ એ પક્ષમાં ભેગા થયેલાં પુ. જી. વાડાઓનાં મતબો એટલાં ભિન્ન છે કે એ પક્ષ લાંબો વખત નબી શકે કે કેમ અને સ્વરાજ્ય પક્ષ એટલી શિસ્ત બનાવી શકે કે કેમ એ શંકા છે. પંડિત માલવીયાજીએ પેનખમાં ફરી મહાસભામાં જ એક નવો પક્ષ ઉભો કરવાની મોટી ચળવળ ચલાવી હતી તે પણ એમણે આ પક્ષમાં મળી ફાકટ કરી હોય એમ જણાય છે. જુદા જુદા પક્ષો એકમત થઈ નોકરશાહીની અભેદ દિવાલોમાં ગાયબ પાડે એ ઇષ્ટ છે, પણ સાચું કર્તવ્ય ભૂલી જઈ ફક્ત એકબીજા પક્ષોનો વિરોધ કરવાનું જ કામ ચાલુ રાખે તે વિનિતપક્ષના વિરોધના કારણે અસહકાર નિષ્ફળ જઈ જે પરિણામ આવ્યું એની જ પુનરાવૃત્તિ થવાનો સંભવ છે.